

Vitimir Belaj

Juraj Belaj

Sveti trokuti

Topografija hrvatske mitologije

Vitimir Belaj i Juraj Belaj
❧
Sveti trokuti
Topografija hrvatske mitologije

Vitomir Belaj i Juraj Belaj

Sveti trokuti

Topografija hrvatske mitologije

Ibis grafika
Institut za arheologiju
Matica hrvatska

Zagreb
2014.

Vitomir Belaj i Juraj Belaj
Sveti trokuti / Topografija hrvatske mitologije

Nakladnik
Ibis grafika d.o.o.

Sunakladnici
Institut za arheologiju, Zagreb
Matica hrvatska, Zagreb

Za nakladnike
Saša Krnic
Marko Dizdar
Stjepan Damjanović

Recenzenti
Andrej Pleterski
Tomo Vinščak

Urednik
Krešimir Krnic

Priprema i slog
Ibis grafika d.o.o.

Fotografija na naslovnici i oblikovanje ovitka
Janko Belaj

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu
pod brojem 880784

ISBN 978-953-6927-74-6

Tiskanje knjige potpomogli su
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
i Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske

Knjiga je tiskana u srpnju 2014.

Sadržaj

Sažetak	VII
Predgovor (<i>Vitimir Belaj</i>).....	IX
Predgovor (<i>Juraj Belaj</i>).....	XVII
Upute čitatelju.....	XXI

Prvi dio

PRIPRAVNA POGLAVLJA

Prvi, okvirni zadatak.....	3
Na što se moramo podsjetiti prije nego što pređemo na glavnu temu....	7
Tko su naši predci?.....	7
Svjetonazor naših drevnih predaka.....	11
Obred.....	25
Snaga riječi.....	31
Bog i bogovi.....	34
Religija i svjetonazor praindoeuropskih jezičnih predaka.....	37
Vrhovni praindoeuropski bogovi u trokutu.....	38
Ostale tročlane strukture.....	43
Dumézilova trodioba praindoeuropskoga društva.....	43
Olmstedt: Tri generacije bogova.....	44
Tri sina/brata i nastanak narodâ.....	46
Tri majke, tri kćerke i sudbina ljudi.....	47
Bogovi treće generacije.....	48
Praslavenski sustav bogova.....	49
Vrhovni praslavenski bogovi u trokutu.....	52
Slavenski troglavi (višeglavi) bogovi.....	58
Tri brata i praotac Manu, praslavenski Мажъкъ.....	61
Slavenski bogovi treće generacije.....	62
Mit u prostoru.....	67
Proces zaposjedanja novoga prostora, nove domovine... ..	67
Tijek obreda.....	70
Doseoba naroda.....	72

Uočavanje i tumačenje mitski uređenoga prostora	80
Orijentacija svetih točaka	87
Sjever – jug	88
Istok – zapad	89
Ley-lines, „ledinske crte”	90
Sunčeva putanja vodi čovjeka u drugi život	94
Sunčev kut	97
Počeci istraživanja tročlanih prostornih struktura	99
Mit upisan u sveti trokut	102
U sveti trokut upisan je i drugi mit	106
Jedno osporavanje	108
Prolegomena za arheologiju svetih tročlanih prostornih struktura	
u Hrvatskoj	110
<i>Što</i> arheologija može naći?	114
<i>Kako</i> valja tražiti?	117
<i>Zašto</i> mislimo da se treba baviti ovom temom?	119
Kronologija predstavljanja i objavljivanja „svetih tročlanih prostornih struktura” uočenih u Hrvatskoj	120

Drugi dio

SVETE TROČLANE PROSTORNE STRUKTURE UOČENE KOD HRVATA

1. Trokut kod Ivanca	127
1.a Lepoglavski trokut	146
1.b Belska crta. Trokut sveden na ledinsku crtu (leyline)	153
Značenje prostornih struktura na sjevernim padinama Ivanščice	156
2. Liburnijski sustav trokutâ	157
Trokut kod Mošćenica	157
Trokut	161
Iščitavanje prvoga kazivanja	164
Iščitavanje drugoga kazivanja	166
2.a Brsečki (Jelenin) trokut	168
Plominski reljef	171
2.b Srednjoistarski trokut	173
Metodičko značenje liburnijskoga sustava trokuta	180

3. Strukture pod Mosorom	183
Radoslav Katičić u potrazi za <i>Zmijskim kamenom</i>	183
3.a Žrnovnički trokut	186
3.b Trokut kod Zmijskoga kamena (Podstranski trokut).....	188
3.c Dolački trokut?.....	200
4. Paški sveti trokut	217
I na Pagu imamo “sveti trokut”	226
Na koncu: smještanje u vrijeme.....	233
5. Martinbreški trokut	237
5.a Brckovljanski trokut	245
6. Mali vodički trokut.....	255
7. Pelješki trokut	259
Pogled prema Dubrovniku	259
7.a Pelješac: Stonsko polje.....	260
7.b. Pelješac: Ilijino brdo	261
8. Sveti trokut zagrebački.....	271
8.a „Medvedgradska os“	285
9. Dva trokuta na vratima Like.....	289
Pretkršćanska „trigonometrija“ u Lici	290
9.a Ogulinski trokut.....	295
9.b Trokut kod Oštarija	300
10. Sveti trokuti u zapadnoj Slavoniji.....	303
10.a Sveti trokut na zapadnom Papuku	303
10.b Sveti trokut na zapadnom Psunju.....	307
11. Solinski trokut?.....	309
12. Udvostručeni trokut u Prekodravlju.....	313
13. Trokut u Biskupiji	317
Kako postupiti u Biskupiji?.....	318
<i>Crikve</i> u Biskupiji	319
Šire okruženje	322
13.a Kij i njegov bat	326
14. Pokrovnički trokut	327
15. Kaštelanski trokuti?.....	339

15.a Zapadnokaštelanski trokut?	348
15.b Istočnokaštelanski trokut?	357
16. Velikonedeljski trokut.....	359
Velika Nedelja u kontekstu sakralne toponimije	373
17. Krakovski trokut kod Vrbovca.....	381
18. O međimurskom (<i>panonskom</i>) trokutu	385
Mokošin vrh?	393
19. Strukture izvan naše teme.....	399
19.a Tročlane prostorne strukture s područja Hrvatske kod drugih autora	399
19.b Drukčije prostorne strukture.....	402
20. Tročlane prostorne strukture izvan Hrvatske.....	405
Pregled do sada utvrđenih ili pretpostavljenih svetih tročlanih struktura u Hrvatskoj	407

Treći dio

ZAKLJUČNA POGLAVLJA

„Prahrvatsko“ pismo.....	413
Problemi s orijentacijom	415
Lijevo ÷ desno u prostoru.....	415
<i>Crno ÷ bijelo</i> ili <i>zapad ÷ istok?</i>	418
Imenik mitskih toponima uz svete tročlane prostorne strukture.....	421
A. Imenik po abecednom redu	422
B. Imenik prema kategorijama i potkategorijama pojmova.....	426
=====	
Korišteni izvori	433
Kratice	433
Rječnici	433
Ostali radovi	434
Kazalo imena i pojmova.....	455
Bilješka o autorima	483

Sažetak

Knjiga SVETI TROKUTI. Topografija hrvatske mitologije interdisciplinarno je djelo u kojem smo obradili jedan do sada neuočen segment stare, pretkršćanske vjere hrvatskih predaka. Temelji se na pretpostavci da su oni prigodom zauzimanja novoga teritorija obavljali određene obredne radnje pomoću kojih su unosili svoje bogove u novoosvojeno područje i smjestili ih u krajolik. Otkrivanjem tragova tih radnji mogu se utvrditi neke pojedinosti postupka zaposjedanja nove domovine i osvijetliti povijesna zbivanja i organizaciju življenja o kojima ne govori ni jedan pisani dokument.

Taj je posve novi pristup najranijoj povijesti slavenskih skupina prvi uveo slovenski arheolog Andrej Pleterski god. 1996., a u hrvatsku znanost unosi ga Vitomir Belaj od god. 1998. Ovom knjigom nastojimo uvesti u hrvatske povijesne znanosti jednu novu vrstu izvora za poznavanje naše najranije povijesti.

Specifičan metodički pristup i postavljanje pitanja u ovoj knjizi posve su novi i do sada (osim nekoliko članaka obojice autora) nitko u nas o tome nije pisao. Tematski se naslanjamo na istraživanja Andreja Pleterskoga, a metodički (ne i tematski) na djela Radoslava Katičića.

Predgovor

piše Vitomir Belaj

Svjestan sam da smo ovim naslovom doveli čitateljice i čitatelje u nedoumicu, ali nismo mogli drukčije. Tema ove knjige je, prema naslovu, sveti trokut (ili, točnije, sveti trokuti u topografiji hrvatske mitologije), pa ne znam kako bismo ju drukčije nazvali. To je, vidjet ćete, krivo, jer će se ona samo naoko baviti trokutima. Objekt istraživanja su, kako je to u sažetku najavljeno, posebni postupci provedeni pri zaposjedanju nove domovine, pri njezinoj „nostrifikaciji“. Ti su postupci bili vođeni na temelju zamisli o trima osnovnim i personificiranim načelima prema kojima je, kako im se činilo, uređen svijet, pa ih najlakše promatramo oblikujući si virtualne trokute.

No prije nego što ćemo uopće početi, moram Vas zapitati nešto jako *ozbiljno*. Jeste li se ikada *zbiljski* zamislili nad time, što je to *zbilja* i koliko zapravo ima zbiljâ? Naime, nama, ljudima današnjice, ljudima ajnštajnskoga doba, interneta i globalizacije, izgleda kao da je dovoljno da znanost postoji i ako je išta zbiljsko, onda je to ono što spada na znanost i čime se ona ima baviti. Nekako kao da se previše oslanjamo na znanost i prepuštamo joj da kaže svoj pravorijek o zbilji, zbiljama i ozbiljnosti. A može li ona to?

Porazmislimo. Na početku trećega tisućljeća, u ovoj našoj maloj, ali ipak europskoj zemlji, zemlji koja se diči tisućgodišnjom civilizacijom, sve je sve više uozbiljeno. Ponestaje nam maštovitosti. Iscrpljujemo se zbiljnošću, realnošću, stvarnošću svakodnevice, a da se ni ne pitamo što je to. Nemamo vremena. Svemu tomu kriva je znanost, traganje za znanstvenom *istinom*. A još se je u pretprošleme stoljeću, godine 1897., Ante Radić potužio, utemeljujući u nas znanost o narodu: *Istina je sama po sebi tako hladna, da čovjek u njoj samoj i ne može uživati. Istina je gorka, žalosna...!* (Radić 1897: 11) Tragajući za onime

što zovemo istinom, suvremeni se čovjek izgubio u labirintu nemaštovitosti. A to je najgora vrsta labirinta, jer labirint sam po sebi pretpostavlja mnogo domišljatosti.

Pokušat ću vam to *dočarati* jednim etnološkim primjerom. Zaista, jeste li ikada, na primjer, čuli od *živih ljudi* štogod o vilama, krsnicima, macićima? O *mogutima, taltošima, o viščunima*? Ili – ne daj Bože – o *pozojima*? Želim reći: jeste li čuli o tome pripovijedati *žive ljude* – jer vjerujem da se još sjećate priča iz djetinjstva koje su vam čitali iz ne baš posve djetinjastih knjiga za djecu, namijenjenih njihovu uljuljkivanju u san, a koje su napisali jako ozbiljni ljudi – a to je ipak nešto drugo? Jeste li ikada razgovarali s čovjekom koji je u šumi susreo staroga *moguta*? Ili je vidio čučati na panju maloga *macmalića*? Ili je promatrao ples *vilâ* na proplanku uz obalu neke rijeke? Ili čak prošao kroz *Vilinska vrata*?

Malo tko od vas koji čitate ovaj tekst može potvrdno odgovoriti na to provokativno pitanje. No to zasad nije važno. Radije sami sebe podvrgnite malome eksperimentu. Zamislite si čovjeka koji se vraća iz šume kući (toliko mašte nam je još preostalo, da tako nešto možemo zamišljati), sav usplahiren, i pripovijeda da je uz potok susreo vilu. Ma ne jednu, čitavo vilinsko društvo je vidio, plesale su kolo tamo kod staroga mlina! Što bismo drugo pomislili, nego da mu se – u najblažem slučaju – pričini. To ne može biti *zbilja*. Ili bismo pomislili da je negdje popio koju čašicu previše, ili pak – a to bi već bilo žalosno – da je malo „trknut”. U svakome slučaju to ne može biti *zbilja*, to nije stvarnost. No ne bojte se, mogućnost da vam to danas netko ispričija, jako je mala. Ako i pitate ljude na selu, jesu li kada vidjeli vile, odgovorit će vam – podsmješljivo – da, naravski, nisu (možda će poneki pritom držati *figu u žepu*). No neki od starijih sjetit će se da su oni nekoć, od svojih starih, *znate, oni su još bili malo onak*, slušali priče o tome kako su im njihovi stariji pripovijedali da su oni *doista* vidjeli vile. A tu sada stvar postaje *ozbiljnom*.

Naime, opsežno etnografsko slovnstvo iz 19., pa još i iz 20. stoljeća, puno je zapisa istraživača koji su slušali pripovijedanja brojnih ozbiljnih *živih ljudi* o njihovim susretima s bajkovitim, nama danas posve nestvarnim, nezbiljskim bićima. To su izvješća iz prve ruke, iskazi ljudi koji su sami za sebe tvrdili da su vidjeli – kako sam već nabrojao – *vile, krsnike, maciće, mogute, taltoše, viščune, vilenjake ili nedajbože pozoje...* i još mnoge druge. Je li se doista tolikim ljudima sve to *pričinilo*, ili su toliki *popili čašicu previše*, ili pak doista može biti da su svi bili malo *trknuti*? Ali nije čuđenje zbog tolikih *trknutih* ono što cijelu stvar čini tako ozbiljnom, nego činjenica, da se njihovi iskazi u velikoj mjeri podudaraju.

Jednaka su izvješća stizala iz Međimurja, Slavonije, Turopolja, Popova polja, s Cresa, Lošinja; iz Rusije, sjeverne Njemačke, Irske, Furlanije, Grčke. Zar se svima moglo *pričiniti* isto, zar su svi mogli biti *nakititi, trknuti* baš na isti način, pa da im se njihovi iskazi zato tako podudaraju?

Ako je pak stvar postala *ozbiljnom*, onda jednostavno mora imati nekakvu vezu sa *zbiljom*. Može li znanost ozbiljno pristupiti tim pojavama za koje danas držimo da su posljedica priviđanja, čašice previše ili psihotičnih stanja? Ovaj problem možemo pokušati razmrsiti tako da uočimo njegova dva aspekta, ili točnije, možemo ga razmotriti i pokušati objasniti na dvjema razinama. Prva, nama bliža, je još znanstveno lako provjerljiva. Podsjetimo se: zbiljsko je ono što možemo vidjeti, potvrditi, provjeriti, snimiti. Zbiljske su *činjenice*. Na primjer, zbilja se, nažalost, događaju ratovi. Još ima ponegdje ruševina kuća. Stariji se sjećaju bombardiranja, borbi, napada i svega strašnoga što je tome slijedilo. Slušamo o tome pripovijedanja, gledamo na televiziji snimke hrabrih novinara. To su sve *doživljene činjenice*, ljudi su ih doživjeli, a one potvrđuju činjenicu da se ratovi doista zbivaju. Zato se povijesna znanost može čiste savjesti baviti Domovinskim ratom, jer proučava ono što se zbilja dogodilo.

A kako je s pričama o *vilama, krsnicima, macićima, moćutima, taltošima, višćunima, vilenjacima*? Ili – a to će biti tema ove knjige – o drevnim bogovima *Perunu, Svantevitu, Velesu, Mokoši* i njihovom društvu? Jesu li te priče *činjenice*? Nisu li prema tim pričama naslikane stvarne slike, napisane priče, snimljeni filmovi? Ne bi li odnos *dokumenti o Drugome svjetskome ratu ÷ znanstveno istraživanje Drugoga svjetskoga rata* trebao biti jednak odnosu *priče o vilama itd. ÷ znanstveno istraživanje vila itd.*?

Doista, te su priče, gledane s toga motrišta, čista zbilja. One su *činjenice*. One su znanstveno provjerljive. Možemo ih podvrgnuti strogoj heurističkoj kritici (kritici izvora). Za mnoge od njih točno znamo tko ih je, kada i komu ispričao. Ta pripovijedanja su se *zbilja* dogodila. Ona su legitimni predmet znanstvenoga proučavanja.

Na drugu, dalju (dublju) razinu vode nas sadržaji etnografskih iskaza. Još se prije gotovo pola stoljeća (!) moglo slušati priče o tome kako su ljudi nekoć susretali vile, maciće, moćute, a na provokativno pitanje, zašto ih danas više ne susrećemo, zašto ih više *nema*, čuli smo uvijek isti odgovor: „Ima ih, ima, ali su otišli od ljudi”. Otišli su, a tako pripovijedaju po cijeloj Europi, zato jer su pastiri bili nepristojni pa su zviždali, kočijaši su pucali bičevima, još gore, oni su – oprostite mi na *činjenici* – ružno, bogohulno psovali. I ti su odgovori *činjenice*.

Djeluje protuslovno, ali ta bajkovita bića kojima su ne tako davno plašili djecu i lakovjerne ljude, sama zaziru od ljudi. Otišla su od naših sela, salaša, stanova (gradove nisu voljela, oni su im oduvijek bili previše napunjeni bukom civilizacije) nekuda daleko na osamu, u duboke šume, na pustopoljine, u divlje vreteni. Tamo se druže s orlovima, vukovima, risovima; te su im zvjerke postale milijima od ljudi. Odlazeći od nas ostavila su za sobom samo pripovijedanja o sebi, lišivši nas mogućnosti da ih znanstveno provjerimo. Zato ta druga razina, razina na kojoj bismo mogli znanstveno raščlaniti ovu važnu pojavu iz prošlosti europskih naroda, izmiče našoj verifikaciji. A ne jer to, kako neki hoće, ne bi bile činjenice.

Ta znanstvenička skepsa ipak ne smije zbuniti i preplašiti ozbiljne, ali poduzetne, neustrašive i maštovite istraživače. Treba samo okrenuti civiliziranome svijetu leđa i uputiti se u bespuća naše lijepe zemlje. Valja objesiti znanstvenu skepsu na klin i kameru o vrat, otvoriti oči te potražiti usamljene, napuštene zakutke naše lijepe domovine. Tamo ćete ih naći, i *macmaliće*, i *maciće*, i *maliće*, i *mogute*, i *vile* i *vilenjake*. No nije dovoljno otvoriti samo oči. Treba otvoriti i srce. Njih se, naime, prije vidi srcem nego očima. A kada im jednom priđete otvorena srca, otvorit će vam se i oči pa ćete ugledati izgubljeni svijet bajki. Ali morate biti jako oprezni. Ne, ne mora vas biti strah – oni vam neće nauditi (nauditi si možete sami) – oni su svi jako, jako uplašeni i lako bi mogli pobjeći još dublje u divljinu. Oni se stoga brižno skrivaju pred namjericima, mijenjaju svoje obličje u čvor na staroj maslini, pretvaraju se da su suha grana na hrastu, glume šuplje oboreno deblo na proplanku. Oni se neće po dnevnome svjetlu pred vama premještati. Tek po noći bez mjesečine usudit će se pričati vam na sigurnu udaljenost i bojažljivo vas promatrati. Raspoznat ćete to po šuškanju trave i lišća koje dotiču u svojem hodu. A neće vam se htjeti ni obratiti, sve dok ne zapadnete u duboki san. Tek tada će vam, sigurni da im nećete zviždati, vikati na njih ili govoriti ružne riječi, otkriti dio tajni koje su samo njima poznate.

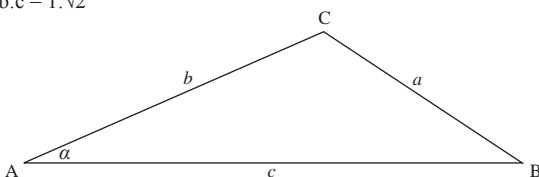
Drukčije je, na žalost, s drevnim bogovima. Nitko pametan neće krenuti na selo, u zabit, i pitati za Peruna, Velesa, Mokoš, niti ih tražiti po šumama i na gorskim vrhuncima. To je zato jer ne poznaje dokumente koji govore o njima. A ako na njih slučajno i naiđe, neće ih prepoznati ni znati pročitati. Nema susreta s bogovima. Samo rijetkima uspijeva uočiti i pročitati ulomke starih dokumenata koji nam zbore o vjeri naših predaka. Meni je to pomalo uspjelo, šetao sam s njima, zajedno s mojim Jurom, a mislim da nismo „trknuti”. Volio bih i vama pokazati kako sam tragao za njima i što sam našao.

A našao sam, zajedno s prijateljima, vidjet ćete, jedan čudesan svijet, a ipak stvaran, zbiljski, samo što je tu riječ o jednoj *drugoj zbilji*, zbilji na drukčijoj spoznajnoj razini nego što je ona na koju su nas navikli u školama i medijima. Ova će knjiga ispuniti svoju zadaću, bude li njezin govor dotaknuo barem jednu žicu u vašem srcu, žicu pustolovnu, radoznalnu, budete li poželjeli i vi ponekad krenuti našim stazama u svijet naše bajkovite zbilje. Samo pazite: otvorena srca, ali bez glasnoga zviždanja, pucketanja bičevima, i – molim! – bez ružnih riječi. Ni naši unučići to ne vole, a oni su jako važni.

Tako. Sada ću se lakše vratiti u znanstvenu stvarnost i početi racionalno govoriti o zadanoj temi. Evo ovako: podsjetimo se dobro poznatih činjenica! Trokut je geometrijski lik. Ima tri *kuta*. Kutove trokuta u matematici označuju s grčkim slovima α , β , γ , baš tim redom, ali u smjeru suprotnom od kretanja kazaljki na satu. S vanjske strane kutovi izgledaju kao šiljci, matematičari ih zovu *vrhovi* i označavaju velikim latiničkim slovima A , B i C . Treći element trokuta su njegove stranice. I njih su tri, a označuju se malim latiničkim slovima a , b i c . Ali one ne stoje uza svoj vrh, nego njemu nasuprot. Trokuti mogu biti u prirodi kojekako postavljeni, ali na papiru ih obično prikazuju u ležećem obliku, naime tako da je najdulja stranica dolje kao neka vrst *baze*, pa su vrhovi i kutovi razmješteni tako da su dolje lijevo vrh i kut A i α , dolje desno B i β , a gore C i γ . I to je sve što se na običnom trokutu može vidjeti. Na pravokutnom se trokutu još vide *katete* (kraće stranice) i *hipotenuza* (najdulja stranica), no njima se ovdje uglavnom nećemo baviti. Evo jednoga:

$$\alpha = 22^\circ 30'$$

$$b:c = 1:\sqrt{2}$$

I što je tu posebno pa da treba o njemu pisati knjigu? Posebno je to da to nije slikovni prikaz bilo kojega trokuta, nego baš prikaz pravoga svetoga trokuta. Pojedine točke posvećene su određenim slavenskim božanstvima i stoje u propisanim suodnosima. Ima ih još i drukčijih, isto su sveti, ali o tome kasnije. Kada bih vam odmah sve rekao, ne biste mi vjerovali. Moramo vas na to tek pripremiti. Trebam još reći kako sam dobio suautora. To je moj sin Juraj.

Jura je arheolog, a moje je članke volio čitati još u drugome razredu osnovne škole. Lovio je prigodu kada nisam bio kod kuće i tragao po mojem stolu za konceptima. Ne znam koliko je toga mogao tada shvatiti. Rodio nam se u Ptuju, pa je oduševljeno komentirao i popravljao moj članak što sam ga o Ptuju napisao godine 1998. Vodio je iskopavanja Staroga grada u Ivancu, pod Ivanšćicom, pa smo o raznim pojavama koje smo tamo zajednički otkrivali, on kao arheolog a ja kao etnolog, znali satima raspravljati. Dio naših razgovora unio je u svoj magistarski rad *Arheološko naslijeđe viteških redova na sjeverozapadnom prostoru središnje Hrvatske* (2001), a zatim, znatno dopunjene, i u disertaciju *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice* (2005), a ja u nekoliko članaka, posebice u članak iz 2006. (Belaj, V. 2006b). Konačno smo tu osebujnu obiteljsku suradnju zaokružili jednim člankom što smo ga zajedno i napisali i potpisali (Belaj, V. i J. 2007). Kada biste me danas pitali tko je od nas dvojice ugradio više svojih misli u nj, ne bih znao pravedno prosuditi. I kasnije je Jura dobivao moje tekstove na čitanje, komentirao ih, raspravljali smo o njima. Jednom smo cijelu Božju noć probdjeli u kuhinji, stol nam je bio pun raznoraznih skica i dijagrama, a bolje su nam polovice oprezno i zabrinuto provirivale kroz odškrinuta vrata i, vjerojatno s nerazumijevanjem, otkimavale jedna drugoj i, čvrsto sam uvjeren, izmjenjivale ocjene nepovoljne po nas obojicu.

Zajedno su nas nakon toga snimili za televizijski film *Šetnja s bogovima*¹ kako na Dubovcu, pod Sv. Duhom nad Prigorcem, pokazujemo mogućnost konstruiranja svetoga trokuta. Stoga sam ga pozvao da zajedno, u suautorstvu, napišemo ovu knjigu. Shvatio sam, naime, da bi bilo korisno objediniti naša ponoćna raspravljanja, napisane i kojekuda razasute članke i odlomke, ukratko, naše znanje u jednu cjelinu, „sintezu”, kako bi bilo pristupačnije drugima. A uhvatio me strah da to sâm više ne bih imao snage dovršiti.

Kada sam rekao „suautorstvo”, nisam mislio samo na ovu knjigu, nego na sve rezultate mojih istraživanja usmjerenih na otkrivanja tragova starijih kulturnopovijesnih zbivanja na ovim našim prostorima, tragova koji bi nam možda mogli pomoći bolje razumjeti same sebe. Riječ je o ulomcima sjećanja zapisanih u kamen i zemlju, smrznutih u mjestopisnim imenima², o ulomcima gotovo zaboravljenima u raznim uzrečicama, pjesmama, navadama i vjerova-

1 HRT 2007, 30', autor Aleksej Pavlovsky.

2 Obično se ljudi u govoru radije koriste izrazom *toponim*, prema grčkome *topos, τόπος* „mjesto, kraj“ i *onoma, ὄνομα*, „ime“. Označava ime nekoga dijela, mjesta u krajobrazu. Obuhvaća više kategorija

njima. To su kamenčići, danas već jedva primjetni, od kojih je sazđano ono što u ovo naše vrijeme volimo zvati *identitetom*. A to je neuhvatljivo nešto što nas, kada smo zajedno s drugima takvima, čini *svojima*. Bez toga bismo bili izgubljeni u svijetu. Potrebu za time dijelim sa svojim najbližim prijateljima, sa svojom suprugom, a posebno s Jurom. Da ne zaboravim: i s Jankom, ali on nam osim pružanjem „logističke podrške” nije stigao mnogo pomoći pa ga u ovoj našoj knjizi nećete lako primijetiti. Ali i on je u njoj.

S ovim mojim riječima prestaje dio knjige kojemu sam ja jedini i neosporni autor. Taj dio ja potpisujem. Sve ono što slijedi plod je zajedničkih razmišljanja i napora, i to od početaka. Jurine su i intervencije u moj pomalo arhaičan način pisanja. Zato tekst nadalje neće više biti pisan u „ja” obliku, nego u „mi”. To jest, od sada dalje vam se, dragi čitatelji, nas obojica zajedno obraćamo i zajedno smo odgovorni za sve što će biti napisano. Pa ipak, moguće pogreške u poglavlju „Svjetonazor naših drevnih predaka” idu isključivo na moju dušu.

pojava, pa govorimo i o *hidronimima* (ὕδωρ, „voda”), *oronimima* (ὄρος, „gora”), *ojkonimima* („imena naseobina”, od οἶκος, „dom, mjesto prebivanja”) čime se postiže veća preciznost.

Predgovor

piše Juraj Belaj

U samom početku, kada sam prvi puta dobio na čitanje članak Andreja Pleterskog iz 1996. godine, bio sam prilično skeptičan prema njegovoj teoriji. Vjerojatno slično kao i većina kada se prvi puta susreće s ovakvim pristupom. S jedne je strane sve zvučalo primamljivo. No s druge se strane javljala reakcija “zdravog razuma” koja je zvučala poput: “Da, baš su oni hodali okolo s kutomjerrima!”, “Kao da nisu imali pametnijeg posla u novoj domovini!”, “Zašto bi oni uopće tako nešto željeli raditi?” i slično. Nije bilo lako otrgnuti se današnjem shvaćanju svijeta oko sebe, današnjem pogledu na njega. Teško je danas, kada je malo što ostalo sveto, kada nam se čini da smo zamalo sve shvatili o Svijetu, Svemiru, nama samima, proniknuti u svjetonazor nekadašnjih ljudi. Potrebno je izvjesno vrijeme privikavanja na takve nove ideje. Pomaže prisjećanje na neke poznate činjenice koje ukazuju, primjerice, na potrebu za “opservatorijima” u drevnim vremenima, ili na važnost orijentacije prostornih struktura, osobito onih svetih, prema stranama svijeta u različitim razdobljima, od prapovijesnih grobnica (uključujući i piramide) pa sve do srednjovjekovnih crkava i grobova. Ili na važnost koju su odnosi među različitim arhitektonskim elementima imali za gotičke graditelje! A nekada je korisno pogledati oko sebe da bi se vidjela i snaga potrebe da se i u današnje vrijeme učini “ono što treba”, “ono što je red”. Vidljiva je iz raznih običaja, od onih vezanih za “sveto”, do onih koje vidimo kada netko ugleda dimnjačara na ulici.

Vremenom sam se privikavao na mogućnosti koje pred nas stavlja spomenuta teorija, a istovremeno su se počele umnožavati egzaktnije činjenice. Kao prvo – to su osobiti toponimi. Uloga toponimije u arheologiji je oduvijek velika, i to s razlogom. Toponimi nam pomažu da shvatimo arheološke potencijale

nekoj područja, često ukazujući gdje se nalazilo neko selište, grad, crkva, samostan... Otvorimo li praktički bilo koju topografsku kartu naići ćemo i na toponime koji bi mogli imati mitsku podlogu, koji su svoje ime dobili prema nekom elementu mita. Mogli su dobiti ime prema nekom mitološkom liku (Perun, Mokoš, Veles, Jarilo...) ili njegovom kršćanskom supstitutu (Vid, Ilija, Mihovil, Marija, Margareta, Juraj ...), prema nekoj radnji iz mita (Bijenik...) ili predmetu koji se u njemu spominje (bat, žrvanj...), prema nekom mjestu opisanome u njemu (Dubrava, Mošćenice od "most"...) i tako dalje. To može nešto značiti, ali i ne mora. Ponegdje ćemo naći vrlo malo takvih toponima i najčešće ćemo to tumačiti izmjenom stanovništva u nekom turbulentnom razdoblju (kao što je bilo vrijeme turskih ratova), dok ćemo se na drugim mjestima (Kijevo, Brač...) susresti s njihovim obiljem – tolikim da ćemo se zapitati potiču li baš svi iz mitova. Naravno da u startu znamo da nisu svi "sumnjivi" toponimi doista povezani s mitovima. Nije svaki sv. Ivan oženjeni Jarilo, kao što se poneke dubove šume tek tako zovu Dubravama, kao što postoje i Brezovice ili, recimo, Borici. Niti je svaki hrast, ili iva *arbor mundi*, niti svaki konj donosi proljeće. Naravno da je veća gustoća takvih toponima dobar znak.

Ali strogo strukturirani raspored takvih toponima u krajoliku je ona spomenuta egzaktnost koja znatno povećava mogućnost da se radi o svetoj prostornoj strukturi. Ovo je vrlo važno imati stalno na umu. Kao što nije svaki kut od "oko 22-23°" automatski dio svetoga trokuta. Jedno bez drugoga, toponimi bez trokuta i trokuti bez toponima, su – lako moguće – samo puka slučajnost.

Još su neki elementi važni kako bismo mogli reći da smo vjerojatno doista naišli na svetu prostornu strukturu. Jedan je od njih, čini se, obvezna optička vidljivost između pojedinih svetih točaka (vrhova trokuta). Druga je morfologija samog krajolika, koji također "priča priču". Perun je doista na suhom, Velesovo je mjesto i u stvarnosti vlažno, u krajoliku se nerijetko "vide tragovi" zmijske koja napada Perunovu Goru i slično. Treći element čine sačuvane predaje vezane uz pojedina mjesta. Inzistirajući na navedenim elementima, ili na čim više njih, sigurno ćemo "propustiti" i poneke svete trokute kojima je vrijeme izbrisalo njihove značajke, no je ipak nužno jer bismo inače skrenuli u spekulativne vode.

Od skeptika sam postajao, postupno, sve zagrijaniji sudionik istraživanja. Počeo sam tražiti način kako da se i sam jače uključim u to novo i zanimljivo znanstveno putovanje. Putovanje na koje su u početku, premda ga je na neki način "organizirao" upravo *arheolog* Andrej Pleterski, krenuli uglavnom

etnolozi, antropolozi i filolozi. I uključio sam se, još od samih početaka i istraživanja “svetoga krajolika” oko Ivanca.

No pri tom sam trebao paziti na neka metodološka ograničenja. Tradicionalna, kulturnopovijesna arheologija, koja je i dalje prevladavajuća paradigma kod nas, u žarištu ima postavljene materijalne premete a ne žive ljude (točnije: načine života ljudi koji su nekoć živjeli), pa se uglavnom iscrpljuje u taksonomiji te premalo pažnje poklanja duhovnom aspektu čovjeka. Samim time njezine metode teško mogu pomoći u potrazi za odgovorima na kompleksnija pitanja koja postavljamo pred sebe, ona koja nadilaze fizičku stvarnost predmeta. A to su pitanja poput „kako?“, „zašto?“ Odgovori na ta pitanja trebali bi nam u budućnosti pomoći čim potpunije rekonstruirati pretkršćanski slavenski svjetonazor, pogled na svijet. Nije, dakle, riječ o duhovnim aspektima samih nalaza, iako će, naravno, biti i takvih situacija. Riječ je o čitavom “duhovnom sklopu” u pokušaju rekonstrukcije duhovnog života.

Puno veću pomoć nećemo moći dobiti niti od tzv. “nove arheologije” odnosno “procesualne arheologije” i njezinog novog pozitivizma koji se očituje u odbacivanju indukcijskog postupka. Dedukcijom postavlja hipoteze prije samih istraživanja te ih tijekom istraživanja provjerava, što je izazvalo oštre kritike i krajem 1980-ih godina dovelo do razvoja “postprocesualne arheologije”.

Premda paradigma procesualne arheologije – koja se u anglofonskim zemljama počela razvijati prije više od pola stoljeća – vjeruje da se iz nalazišta mogu iščitati i nematerijalni aspekti ljudske kulture, u žarištu svojeg interesa ima prvenstveno suodnos čovjeka i okoliša te se iscrpljuje u ekološkim temama.³

Stoga je bavljenje ovom temom tražilo novi pristup. Ne nov u smislu zamjene za staro, nego dopunjavanja prethodnih. I dalje će biti potrebno dopunjavati saznanja o tome gdje su naši predci živjeli, što su i iz čega jeli, čak i što su žrtvovali i slično. No to nam još ne govori ništa o njihovom životu kao kompleksnom fenomenu, fenomenu kod kojega je duhovna komponenta, njihov svjetonazor, izuzetno važna. To znači da materijalnoj ostavštini treba dati širu perspektivu, kako bismo dobili širu sliku u kojoj se pokazuju i kompleksniji, duhovni aspekti života.

3 Ovo nije mjesto za kritiku tradicionalne arheologije niti za raspravu o potrebama njezine modernizacije ili o smjerovima tog procesa, jer to nije tema ove knjige. Želim samo naglasiti izvorište potrebe za iznalaženjem novog pristupa. Onoga pristupa koji će nam pomoći da u budućnosti rekonstruiramo čim više aspekata ljudskog života koji se međusobno isprepliću.

Trebamo, dakle, pokušati prebaciti težište s interpretacije predmeta na interpretaciju duhovnog života čovjeka. Pritom nam dobro dolazi činjenica da se već neko vrijeme sve jasnije uviđa potreba za holističkim pristupom u humanističkim znanostima, čime se brišu ustaljene, čvrste granice između znanstvenih disciplina, čuvajući njihove posebnosti.

Znamo da takav pristup neće uvijek dati rezultata. No, dobivena će slika zato biti stvarnija! A s jasnijom duhovnom komponentom moći ćemo lakše govoriti i o materijalnim aspektima kultura ljudskih zajednica. Svjesni smo da je pred nama izazov, i pred vama koji ovo čitate s dobrom voljom, da ovu temu ozbiljno i kritički promišljamo. Svjesni smo da će pristup koju nudimo morati biti još mnogo puta preispitan. Svjesni smo i da koncept koji naziremo ne smije biti ekstremno shvaćen, već moramo uvažavati i mogućnosti različitoga doživljaja mitova pa i potreba za različitim uređenjem krajolika unutar istoga društva.

Neka smo odstupanja od prvotno ustanovljenih “pravila” već uočili i pokušali interpretirati. No priznajemo da još ne uspijevamo zadovoljavajuće protumačiti razloge koje su do njih doveli. Pitanje je, naravno, hoćemo li ikada moći to u potpunosti učiniti. A znamo i da će se, kako istraživanja budu odmicala, javljati nove i nove varijante koje će zahtijevati objašnjenje. No to nas ne otežava, naprotiv!

Vjerujem da se u tome krije i tajna naše suradnje. A sad, je li dosad bila uspješna ili ne, to ćete prosuditi vi i vrijeme koje je pred nama.

Upute čitatelju

Temelj ove knjige je skup članaka koje smo osvježili, dopunili, pomalo popravili i prepravili tako da svi zajedno tvore preglednu i što skladniju i posve novu cjelinu. Dio ih je već bio objavljen u znanstvenim časopisima, a ovdje im obogaćene i dotjerane sadržaje izlažemo široj čitateljskoj javnosti. Pojedini dijelovi su potpuno novi i ovdje se prvi puta prikazuju. Knjiga je pripremana u okviru projekata *Sakralna interpretacija krajobrazza* što ga je vodio naš prijatelj i suradnik Tomo Vinšćak, te *Srednjovjekovno arheološko nasljeđe Hrvatske (5.-17. stoljeće)*. Želja nam je ponuditi nestručnjaku zanimljivo štivo kojime će obogatiti

Tomo kakvoga se rado sjećamo

svoje poznavanje vlastite prošlosti i proširiti vidike, no nadamo se da će za njom posegnuti i po koji stručnjak iz neke od povijesno usmjerenih znanosti. Stoga će ona morati istodobno odgovoriti zahtjevima kakvi se postavljaju pred pravo znanstveno djelo i ujedno biti čitka, da se i nestručnjak može probijati kroz test bez prevelike muke. Izlaganje je prilagođeno inteligentnu čitatelju koji ipak ne zna mnogo ni o gradivu koje je poslužilo za izvođenje zaključaka ni o metodi znanstvenih disciplina koje obrađuju to gradivo. Stručnjak će nam stoga morati oprostiti što ćemo se ponekad upuštati u objašnjavanje stvari koje su već odavno protumačene. S druge pak strane, knjiga ne bi mogla poslužiti znanstveniku kada ne bi imala tzv. znanstveni aparat, a to je u prvome redu navođenje izvora. Kako bi se ipak izbjegla velika množina bilježaka pod crtom, navodimo izvore tzv. američkim načinom. Misao nekoga učenjaka ili neki podatak dopunili smo zagradom u kojoj je prezime autora te godina izdanja njegova djela koje ćemo navesti u posebnu popis u literature na kraju knjige, a po potrebi i stranice na kojima se nalazi navedena misao ili podatak. Bilješke pod crtom predviđene su pak za različita dodatna objašnjenja koja bi inače opteretila sam tekst.

Izvorni navodi, kojih ima dosta kako bi čitatelj mogao lakše pratiti naša izlaganja i provjeravati ih, tiskani su ovdje kurzivnim slovima, a njihovi prijevodi, gdje su bili potrebni (morali smo nerijetko sami prevoditi), u navodnicima. Isto tako su u kurzivu imena (nazivi) koje donosimo u izvornom obliku, a važni su za razumijevanje. Ako su nam se neke riječi ili pokoji izričaj činili posebno važnima, označili smo ih istovremeno *kurzivom i masnim slovima*. Toga u izvornicima nema.

Povremeno ćemo se morati poslužiti zvjezdicom *, zvanom i asterisk (ne Asterix!) koja u lingvistici služi ispred riječi kao oznaka za rekonstruiranu, ali pismom nepotvrđenu riječ (ili frazu). „Izumili” smo za naše potrebe poseban znak ÷ da bismo označili kako dvije riječi, dva pojma, međusobno stoje u opreci, opoziciji (na primjer: *gore ÷ dolje*). To nam se čini korisnim jer tekst i inače vrvi crticama, pa bi lako došlo do nesporazuma. Tilda, znak ~, kod nas zamjenjuje riječ „oko”. Evo primjera: *Aulus Gellius (~125. – iza 180.)*. Neke ćemo tvrdnje, činjenice, misli ponavljati, da čitatelj ne bi morao listajući unatrag mukotrпно tragati za nekim već napisanim objašnjenjem. Uglate zagrade, [], imaju u ovoj knjizi više funkcija. Jedna je ona uobičajena: kada ju rabimo unutar već postojeće zagrade oble, (), uglata označuje umetak u tekst zagrade da ne bi došlo do nerazumijevanja. Drugi puta će uglate zagrade označavati naš umetak u nečiji navod, da se zna da to nije napisao dotični autor. Još smo jednu

mi dodali radi preglednosti. Takve zgrade, povezane s rednim brojevima (na primjer: [8.]) odnose se na redni broj poglavlja odnosno struktura koje su u njima opisane, pa će tako zagrebački trokut biti označen skupom znakova [8.].

Posebno se ispričavamo za uporabu riječi *struktura*. Mi tu riječ (od latinskoga *struere*, „slagati, graditi“), koja se u arheologiji i arhitekturi odnosi na izgrađene („zidane“) elemente, zgrade, uzimamo u širem značenju kakvo ona ima u prirodnim znanostima, gramatici, psihologiji, etnologiji/kulturnoj antropologiji, a napose u strukturalnoj lingvistici. Da ipak ne bude nesporazuma, pokušavat ćemo ju dopunjavati pridjevom *prostorna*. „Trokuti“ o kojima ćemo pisati su *prostorne strukture*, a odmah dodajemo da se kod njih zapravo ne radi stvarno o trokutima, nego o tročlanim prostornim strukturama koje najlakše možemo predočiti trokutom.

Ponegdje ćemo osjetiti potrebu da vam iznesemo neke podatke koji predstavljaju manju zaokruženu cjelinu, a nisu neposredno uključeni u dokazni postupak. Izdvojiti ćemo ih sitnijim pismom.

Svjesni smo težine znanstvenih tekstova za čitatelje drugih struka. Nastojat ćemo stoga što manje služiti se visokoparnim (i stoga suhoparnim) znanstvenim načinom izlaganja i njegovim rječnikom. No to ne znači da ćemo pisati neznanstveno, barem ne hotimice. Tvrdooglavo ćemo ustrajati na podrobnoj kritici izvora⁴, držati se činjenica, paziti na cjepidlačku primjenu metodâ povijesnih znanosti, jednom riječju, pokušat ćemo vam dati vjerodostojno štivo.

Za kartografske izvore poslužili smo se kraticama:

- HOK5 = Hrvatska osnovna (katastarska) karta,
- TK = topografska karta,
- TK25 = karta u mjerilu 1 : 25.000,
- VAH = Veliki atlas Hrvatske.

Moramo napomenuti da se nove TK25, koje su uklopljene u hrvatski Geoportal, u detaljima razlikuju od starije karte istoga mjerila u izdanju Vojnogeografskoga instituta JNA. Riječ nije samo o razumljivim dopunama ucrtavanjem novoizgrađenih cesta i zgrada, nego i o ispravljanju izmjera (posebice koordinata nekih točaka koje su bile namjerno iskrivljavane). Za nas je najvažnije da su u nove TK25 ucrtani poneki vjerski objekti i, još češće, dopisani odgovarajući

⁴ Kritika izvora je u znanostima nužan element rasprave. Ali *kritika* tu ne znači „traganje za lošim mjestima, ocnjivanje drugih“, nego jednostavno „vrednovanje“. Znanstvena kritika mora sama po sebi biti jednodusno neutralna.

hagionimi. Na primjer, poznata crkva sv. Trojice na splitskom Poljudu – koju ćemo kasnije spominjati – na starijoj karti uopće nije označena, a na novoj istoga mjerila jest.

Sada osjećamo potrebu, a i red je, da se zahvalimo svima koji su nam pomogli u stvaranju ovih redaka, bilo savjetom, bilo poticajem, ili pak strpljenjem i trpljenjem našega duhovnog izbivanja iz realnoga svijeta. Bilo ih je mnogo. Zahvalni smo, naravno, i svim skepticima i sumnjičavima koji su nam svojim pitanjima i ponuđenim protuargumentima ukazivali koje segmente treba bolje pojasniti, gdje bi bilo dobro pojačati oprez i slično. Mnogi su nam dostavljali podatke od kojih smo neke mogli ugraditi u naše tekstove. Hvala im. Bez njih možda ne bi ni bilo ove knjige. Popis bi bio dugačak. Pojedine suradnike spomenut ćemo kada bude govora o temi uz koju su povezani. Neki su navedeni u impresumu knjige. Ovdje bismo željeli spomenuti još barem Filomenu Sirovicu, suradnicu koja je uložila veliku energiju u iščitavanje rukopisa i pomagala nam u njegovom *poliranju*. No većina će ostati anonimna, ali ne i zaboravljena! Svima smo zahvalni na svakom, pa i najmanjem pojedinom razgovoru. Nezaobilazne su naše supruge koje su „sukrive“ za mnogo toga, pa i za nekoliko bitnih odlomaka u ovoj knjizi. Doista se ponekad isplati poslušati vlastitu ženu, nije nas stid priznati. Tu su, svakako, i naši najmlađi, Oton i Erika, najbolji motivatori i najvjerniji navijači! A posljednji u nizu ali po mnogočemu prvi, smo si jedan drugome! Razloga je toliko da bi i samo njihovo nabranje prešlo granice dobroga ukusa. Umjesto toga, dovoljno je reći da svakome želimo slično iskustvo. Barem jednom u životu.

Voljeli bismo ove retke zaključiti riječima Ličanina Tomaša Petrinića kojima je godine 1503. zaključio svoju zbirku postila: *I ako bi niko zgrišenje u tom je i mnju da ni prez njega i prošu onih ki budu tu čtali da narede ili naprave moje zgrišenje njih mudrostju.*

Vitomir i Juraj Belaj

Prvi dio

PRIPRAVNA POGLAVLJA

Prvi, okvirni zadatak

Na početku trebamo i sebi i čitatelju odrediti predmet istraživanja. Definirati *okvir* unutar kojega ćemo nastojati doći do vjerodostojnih rezultata. Ono što je na početku rečeno, naime da je tema knjige „sveti trokut“, ne kazuje ništa. Dapače, ta izjava samo zbunjuje. Točnije je određena malo kasnije kao „otkrivanje tragova starijih kulturnopovijesnih zbivanja na ovim našim prostorima“. Ali i to je preopćenito rečeno. Pažnju želimo usredotočiti na *zbivanja*, točnije, na *postupak* kojime su naši stari usvojili ovu našu divnu zemlju: zanimat će nas *kako* su se naši jezični predci doselili u našu današnju domovinu, kakvi su ih pritom obuzimali osjećaji, što su radili da bi se u njoj osjećali sigurnima, kako

Sl. 1: Oton Iveković, 1905.: *Dolazak Hrvata na Jadran.*

su ju za se „oblikovali“, „kultivirali“. Pritom su posvećivali novoosvojenu zemlju i tako stvarali prostorne strukture koje mi danas otkrivamo kao trokute. Sam dolazak je događaj i kao takav je činjenica (nema naroda ili plemena na ovome svijetu koji se ne bi nekoć odnekuda bio doselio u svoju današnju postojbinu), o njemu nećemo raspravljati. Zanimat će nas proces, postupak kojim je ta činjenica bila popraćena i realizirana. Na nesreću, o tom događaju nemamo nikakvih povijesnih zapisa kakvih imaju, na primjer, Mađari ili Islandani o svojim doseobama. Zato moramo mukotrпно tragati za tragovima koji se skrivaju, kako je to malo prije napisao V. Belaj, u *ulomcima sjećanja zapisanih u kamen i zemlju, smrznutih u mjestopisnim imenima, u ulomcima gotovo zaboravljenima u raznim uzrečicama, pjesmama i vjerovanjima*.

Drugim riječima, predmet istraživanja je „dolazak Hrvata“ kao kulturni proces. Ta definicija uključuje u sebi pretpostavku da su nekakvi Hrvati negdje postojali i prije njihova dolaska u današnju Hrvatsku, da su morali govoriti nekim jezikom i da su imali neku sebi svojstvenu kulturu, kakva god da ona bila. Tko ima imalo uvida u rasprave o tim pitanjima, zna da smo se uputili na jako opasan teren. Opasan je i politički, i kulturno i znanstveno.

Mi ćemo prve dvije opasnosti svjesno zanemariti, no zato ćemo se bolje posvetiti trećoj. A nju su, to jest povijesnu dimenziju problema, do sada brojni istraživači mrcvarili i natezali prema mjeri svojih uvjerenja i predrasuda. Pokušat ćemo to svesti na najmanju moguću mjeru, ali bez barem nekakvih početnih zaključaka ne bismo imali podloge za daljnja tumačenja. Naime, da bismo mogli razumjeti ponašanja, razmišljanja i osjećaje naših drevnih predaka, moramo se najprije uživjeti u njihov svjetonazor. A da bismo to mogli, moramo prvo znati tko su nam predci.

Zatim će nas morati zanimati kakav im je bio svjetonazor, a s time u svezi i njihov religijski sustav. No ne želimo pisati niti pregled hrvatske etnogeneze, niti drevnih svjetonazora, a niti pregled drevnih religija, njihovu povijest i razvoj drevnih religijskih sustava. To niti ne bismo mogli. To što ćemo iznijeti u prvome dijelu knjige, potrebno je samo za lakše razumijevanje srži knjige. Ništa više. Stoga će sljedeći pregledi biti nužno površni i sažeti te usmjereni na ono što će slijediti.

A što je to *svjetonazor*? Danas tim pojmom označavamo sveukupnost nečijih vrijednosti, predodžbi i pogleda na njih. To u pravilu obuhvaća područja prirodnih znanosti, filozofije i religije, pa kulture i morala, gospodarstva i politike. Teško ga je dijeliti od pojma *ideologija*. I ona je zapravo samo jedan

poseban tip svjetonazora. U društvima koja nisu razvila specijalizaciju ljudskih djelatnosti, a to su društva čijim ćemo se svjetonazorom (jednim isječkom nje- ga) baviti, pobrojana područja pretapaju se bez granica jedno u drugo, sve je to jedno te isto. U njima nema razlike između filozofije i vjere, morala i prava, navade i obreda. U njima nema još ni formuliranih ideologijâ ni dogmi.

A kada smo već počeli s našim predcima, moramo se prisjetiti stare latinske uzrečice *Qui bene distinguit, bene docet* („Tko dobro razlikuje, dobro poduča- va“). Moramo, naime, razlikovati, barem za potrebe ove knjige, sljedeće kate- gorije (aspekte) predaka:

- biološki predci, to su oni čije gene nosimo u sebi;
- jezični predci, oni čiji smo jezik prihvatili i dalje razvijali;
- imenski predci, oni čije smo ime preuzeli kao vlastito ime našega naroda;
- kulturni predci, oni od kojih smo baštinili bitne elemente načina života.

Ovaj bi se popis mogao i dalje dorađivati. Važno je, prvo, biti svjestan da su svi oni na neki način doprinijeli da je naš narod danas takav kakav jest. A drugo, pri potrazi za „našom“ starinom, našim korijenima, ne smijemo se usredotočiti samo na jedan korijen, samo na jedan niz predaka. Svi oni su na neki način „naši“, premda mogu neki od njih istodobno biti predcima drugih.

Na što se moramo podsjetiti prije nego što pređemo na glavnu temu

Tko su naši predci?

Predlažemo vam, dragi čitatelji, neka si svatko od vas pokuša zamisliti svoje vlastito podrijetlo. Isprva to izgleda jednostavno. Počnimo od Vas. Vi i Vaše sestre i braća ste jedna generacija, pokoljenje. Svatko od vas ima u prethodnoj generaciji/pokoljenju dva roditelja: oca i majku. I otac i majka imaju također po dva roditelja, Vaše djedove i bake (dva puta po dvoje). I oni su imali svoje roditelje, i tako unazad. Ako računamo unatrag za pet pokoljenja (u prosjeku bi to bilo oko godine 1875.), onda bi to bilo: 1 (vi) + 2 (otac i majka) + 4 (djedovi i bake) + 8 (pradjedovi i prabake) + 16 (šukundjedovi i šukunbake), ukupno 31 osoba. Sâmo peto pokoljenje unatrag sačinjavalo je 16 osoba. Pođimo dalje u prošlost, pretpostavljajući – radi lakšega izračuna – da se u 100 godina izredaju prosječno četiri pokoljenja (pa valja za svakih 25 godina udvostručiti broj predaka iz prethodnoga pokoljenja): oko godine 1800. je vaših predaka u osmom pokoljenju bilo 128, oko 1700. 2048, oko 1600. 32 768, sredinom tisućljeća približno 524 288. Kada je Bosna pala pod Turke, godine 1463., živjelo je na svijetu 2,097.152 predaka svakoga od vas, i otprilike isto toliko vaše *bolje polovice!* Dakako, kada gledamo tako daleko unatrag, umnogostručuje se mogućnost da ista osoba bude u nekoliko lanaca, pa je tih osoba bilo ipak znatno, znatno manje. Inače ne bismo mogli shvatiti činjenicu da, brojeći u prošlost, saznajemo da smo u vrijeme susretaja Hrvata s kršćanstvom, negdje početkom IX. stoljeća, imali svatko od nas oko 140.000.000.000.000 predaka! Pokušajte to izgovoriti... Ako sada uzmete u obzir da naš mali narod Hrvata danas, u domovini, ima malo preko 4,000.000 pripadnika i da je svatko od nas imao u ono davno doba oko 140.000.000.000.000 predaka, te da je prema proračunima demografa oko

800. godine na cijelome svijetu živjelo samo između 220,000.000 (McEvedy & Jones 1978) i 261,000.000 (Clark 1967) ljudi, onda će vam biti jasno kako je pitanje o podrijetlu nekoga naroda zahtjevan posao.

Genetičari danas pretpostavljaju na temelju svojih istraživanja da stanovnici današnje Hrvatske „nose u svojim genima” oko 50% genskoga materijala što su ih naslijedili od prvih došljaka koji su u ove krajeve došli pred gotovo 30 000 godina, a samo oko 15-20% od kasnijih doseljenika iz istočne Europe, među njima i Slavena. Stoga će možda ponekog čitatelja začuditi ili čak zasmetati što ćemo se u knjizi mnogo baviti slavenskim ili, točnije, praslavenskim svjetonazorom. Njima je namijenjeno sljedeće objašnjenje.

Svjetonazor, pogled na svijet i naše razumijevanje njega, usko su povezani s mitologijom ili, kako ponekad neki vole reći, bajoslovljem. Svjetonazor ljudi koji više ne žive, a njihova mitologija nije zapisana, ne možemo iščitavati iz njihove mitologije kad nam je nepoznata. Moramo zato zamisliti naše jezične predke (od kojih smo baštinili naš jezik), moramo se s njima *identificirati*, prividno postati jednaki njima, kako bi svatko od nas mogao zaključivati kao nekakav *participant observer* („sudjelujući promatrač”) u smislu suvremene kulturne antropologije. Možemo se pritom pozvati na našega ranog teoretičara znanosti, na Matiju Vlačića Ilirika, koji je u svojem *Clavis scripturae sacrae* (“Ključ svetoga pisma”, 1567.) tumačio kako ne možemo razumjeti ljude prošlih vremena ako nam nije poznat njihov ondašnji način govora (*ratio dicendi*) kao ni način života (*ratio vivendi*). Tek ako to znamo, možemo razumjeti ondašnji život u njegovoj cjelini (*communis vita*).

Mitologiju kao misaoni sustav možemo pak promatrati i proučavati bilo samo u okviru jednoga naroda (na primjer „grčka mitologija”), ili pak u širem okviru, pri čemu možemo, uspoređujući pojave kod većega broja pojedinih međusobno srodnih naroda, lakše doći do zaključaka o njihovoj povijesti. No mitologiju pretkršćanskih Hrvata nitko nije zapisao. Zaista, o mitskim predodžbama drevnih Hrvata ne postoje nikakvi pisani izvori. Stoga prvi način jednostavno nije moguć. Ne posjedujemo hrvatsku mitologiju koju bismo mogli predstaviti i protumačiti. Hrvatske mitske predodžbe valja tek rekonstruirati. Želimo li rekonstruirati hrvatske mitske predodžbe i proučavati njihovu povijest, nužno moramo tome poslu prići poredbeno. Moramo, na temelju skromnih vijesti i brojnih, ali do neprepoznatljivosti rasplnutih praslavenskih mitova čije ostatke možemo pronaći u pučkoj predaji pojedinih slavenskih naroda, mukotrpno sastavljati razbijene i izbljedgele sličice. Do hrvatske ćemo

mitologije doći samo zaobilaznim putem tako da prvo rekonstruiramo praslavensku i onda dobivene spoznaje primijenimo na hrvatske prilike. Svjesni smo da je to deduktivni postupak, inače ne baš primjeren većini humanističkih znanosti, pa tako i etnologiji i arheologiji. No drugoga puta nema. Slavenskom se pak mitologijom ne možemo baviti drukčije do li povijesno i poredbeno. Radi lakšega razumijevanja morat ćemo uzimati u obzir i podatke o mitologiji drugih naroda, dakako, samo one koji su usporedivi. Moguće kritičare upozoravamo da se riječ *rekonstrukcija* već stoljećima rabi kao *terminus technicus* za taj posao, pa je tako, na primjer, Calvert Watkins u svojem važnom djelu *How to kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics* (Watkins 1995: 4) za svoj pokušaj otkrivanja praindoeuropske poetike jednostavno rekao: *We speak of this as reconstruction*. I mi ovdje pokušavamo u tome smislu doprinijeti *rekonstrukciji* jednoga aspekta drevnoga svjetonazora naših jezičnih predaka, a ne želimo *konstruirati* neki novi svjetonazorski sustav.

Možda će netko i dalje misliti: „dobro, vjerujem vam, istraživati se mora poredbeno, no zašto se ono mora provoditi baš u slavenskom okviru”? Odgovor leži u nekima od bitnih svojstava mita. *Mit* je, naime, zajedno s *obrednim činom* sastavni dio *obreda*. Mit je sveti *tekst* koji, da bi djelovao što svetije, a i da bi se čim lakše i bez gubitaka prenosio na nova pokoljenja u društvu bez pisma, nije složen poput svakodnevnoga govora, nego u obliku pjesme. Budući da se, dakle, mitska predaja prenosi vezanom riječju, ona se može djelotvorno prenositi samo u istome jezičnom sustavu: prevedeni mitski tekst postao bi, doduše, razumljivim i govornicima drugih jezika, no prevođenjem u drugi jezik on gubi na svetosti i time na uporabivosti.

Riječ je, naime, o tako svetim obrednim tekstovima da ih se nije smjelo proizvoljno mijenjati pa su ih brižno čuvali kao najveće blago. To sveto znanje dobili su, kako su vjerovali, od svojih bogova još u vrijeme Stvaranja. Samo oni koji znaju te svete riječi (a to bijahu svećenici stare, prekršćanske vjere, žreci, vračevi), mogu valjano izvoditi obrede kojima uvijek nanovo pokušavaju popraviti ili otkloniti razne nevolje što muče ljude (poplave, suše, glad, bolesti, ratove, ugrize zmija, zimu i slično). Te su tekstove, vjerovali su donedavna znanstvenici, slavenski narodi napustili i zaboravili nakon prihvaćanja kršćanstva tijekom srednjega vijeka. Tek ponegdje su uočili poneku sitnu i nevažnu krhotinu koja je mogla, možda, potjecati iz toga davnoga doba.

Uporabivost tih tekstova proistječe, dakle, iz pravilna kazivanja. Oni moraju biti izgovoreni onako *kako je red*, inače *obred* (a *obred* je ono što je izvedeno

onako *kako je red*, „ob redu”) neće polučiti nikakav učinak. U prijevodu se taj red (izbor riječi, rima, ritam) nužno gubi. Posljedica takva razmišljanja jest da su oni narodi koji su nastali miješanjem raznojezičnih skupina nastojali preuzimati mitologiju one sastavnice čiji su jezik prihvatili kao zajednički. To znači da su drevni istočnoeuropski stepski konjogojci kakvi su, valjda, bili prvobitni nositelji hrvatskoga imena, pomiješavši se sa slavenskim plemenima negdje iza Karpata i preuzevši njihov jezik, napustili najveći dio svoje mitologije i prihvatili slavensku. Obratno se zbilo pri doseljavanju već slavenskih Hrvata na jug u današnju Hrvatsku: ovdje su oni svoj slavenski jezik nametnuli zatečenim starosjediocima Ilirima, Panoncima i Romanima i time ujedno zadržali slavenski mitos (Belaj V. 2007a:37–38, vidi i Katičić 2008:10, bilj. 9)⁵. Mitologija drevnih Hrvata koji se pred oko 1200 godina pojavljuju u današnjoj Hrvatskoj bila je, dakle, uglavnom slavenska i može ju se razumjeti samo u slavenskom kontekstu. To vrijedi i za odnos praslavenskoga prema praindoeuropskome. Rekonstruirana praslavenska mitologija pomoći će potpunijem razumijevanju praindoeuropskoga mitološkog sustava, a ovaj će pak povratno moći objasniti neke nedovoljno jasne dijelove prvoga.

To znači da ćemo, tragajući za elementima *prahrvatskoga* svjetonazora, morati nastojati rekonstruirati povijest nekih elemenata *praslavenskoga* vjerskog sustava te, uspoređujući pojedine slavenske predaje međusobno, njih uklopiti u širi indoeuropski okvir (to već prelazi u indoeuropsku poredbenu mitologiju). U pojedinim ćemo slučajevima možda morati prijeći čak i taj širi okvir. No neka nitko ne očekuje da će na ovim stranicama dobiti podastrijet prikaz cjeline praslavenskih vjerovanja, obreda i mitova. S jedne bi to strane bio prevelik posao, a s druge pak mnogo toga još je posve nepoznato. Valja se zadovoljiti

5 O procesu slavizacije prvobitnih Hrvata pisao je slično i Katičić u važnom članku „Filološka razmatranja uz izvore o začecima hrvatske države“:

I hrvatska je rodovska vladavina govorila slavenski. U jezičnom se predanju, međutim, mogu razabrati tragovi jednog starijeg, neslavenskog tradicijskog sloja. Tu je prije svega ime kojim se ta gens sama nazivala, jezgra njezine tradicije: Hrvate, Chroati, Cruati, Χρωβάτοι. Iransko porijeklo se danas od svih porijekla koja su dosad bila razmatrana čini najmanje nevjerojatno. Imena petoro braće i dviju sestara: Κλουκός, Λόβελος, Κοσέντζης, Μουγλώ, Χρωβάτος, Τουγά i Βουγά, koji su u predanju vode pri seobi na jug, također ne dopuštaju nikakve slavenske etimologije. Čini se, međutim, da je u vrijeme te seobe hrvatska rodovska organizacija već govorila slavenski, što možemo zaključiti po karakterističnim imenima mjesta u hrvatskim župama Karantanije, kojima su vladali isto takvi hrvatski ratnici na kojima, kao što bijahu oni koji su slomili vojnu moć Avara u Dalmaciji i Liburniji, razbili njihovu vlast i nadomjestili je vlastitom. (Katičić 1986:89)

ulomcima i isječcima, i to ovom prigodom *samo onima* koji će nam rasvijetliti dolazak naših imenskih predaka na jug.

Imamo paradoksalnu situaciju: jedna od posljedica Velike seobe naroda⁶ jest, da je na jugu Europe, uz Jadran, nastao današnji hrvatski narod. Taj je novi narod nastao iz više komponenti. Jedna su bile skupine dijelom romaniziranih starosjedilaca koji su bili čvrsto urasli u tlo i podneblje, a druga razni došljaci, većinom govornici slavenskih narječja, a među njima i čvrsto organiziran savez hrvatskih skupina (plemena; jedno od njih su bili, valjda, Hrvati u pravome smislu, a druga njihovi manje ili više srodni saveznici koji su prihvatili njihovu vlast i ime). Ti su se došljaci, razmjerno malobrojniji, došavši u stari Ilirik (ili Dalmaciju, svejedno) našli u nevolji jer im je sve bilo strano, no ipak su uspjeli domorodcima nametnuti svoju vlast, svoj jezik i svoje ime. Domorodci su ih pak zauzvrat u gorskim područjima i uz more naučili svojoj seljačkoj materijalnoj i gospodarskoj kulturi. Pokazali su im kako da žive od novostečene zemlje.

Posljedica takvoga spajanja raznorodnih kulturnih segmenata u jednu cjelinu jest, da je novonastali narod prihvatio hrvatsko ime za svoje, ideju zajedničkoga identiteta i podrijetla te jezik došljaka kao svoje vlastito, a s unutaršnjom, dubinskom (neverbalnom) strukturom jezika ujedno je preuzeo i osnovne crte slavenskoga pretkršćanskog svjetonazora i vjere. To je dobar razlog da svjetonazor starih Hrvata pokušamo razotkriti poredbenim slavističkim studijama.

Svjetonazor naših drevnih predaka

Hmm. A tko su sada „naši *drevni* predci”? Kada ovdje ispisujemo taj pojam, tu sintagmu, mislimo na one koji su „od početaka” stvarali kulturu nas ljudi. To nam se čini potrebnim, jer je još Aristotel (384.–322.) bio negdje napisao da „pravo znati jest znati za uzroke”, odnosno, u opće poznatome latinskom prijevodu: *verum scire est scire per causas*. A odgovor na pitanje „kada su ljudi počeli stvarati kulturu“ valja nam tražiti u najdubljoj povijesti čovječanstva, u doba kada su ljudi tek počeli bivati svjesnima da su ljudi, kada su počeli razmišljati o sebi. To jest, u trenutku čovjekova nastanka. No kako iz onoga doba, dakako,

⁶ Suvremena povijesna znanost sumnja danas da se takva velika seoba mogla uopće dogoditi, no činjenica jest, da su se tijekom vremena selili jezici, načini života, običaji, imena cijelih naroda, što sve ne bi bilo moguće da se nisu veće skupine ljudi jednakih društvenih i kulturnih značajki selile s jednoga kraja na drugi, tako da je nekakvih seoba moralo biti. U tom smislu rabimo ovdje taj pojam.

nemamo nikakvih zapisa, moramo ga – to davno vrijeme, naime – zamisliti u duhu.

To je bilo vrijeme kada su ljudi živjeli bez kuća, bez napravljenoga pribora za pridobivanje hrane, gotovo bez društvenih normi. No ipak su se sporazumijevali govorom, razmišljali, postavljali si pitanja i pokušavali odgovoriti na njih. Ti ljudi još nisu znali da postoje pojmovi *prirodno* i *natprirodno*. To razlikuje tek čovjek znanosti, onaj koji razumije *prirodne* zakone (ili misli da ih može razumjeti) i može ih razlikovati od *natprirodnih*. Zato religije starih, jednostavnih („prirodnih“) naroda ni danas ne teže za dogmatiziranjem ili ideologiziranjem. Njihova slika svijeta izvedena je iz njihovih životnih uvjeta i u tim uvjetima ona vrijedi. Tu nema mjesta razlikovanju između *vjerovanja* i *znanja*. Drugim riječima, to su predcivilizacijska društva. Njihova je „praznina“ bila i znanost, i vjera, i pravo, i prirodoslovlje, i astronomija, i medicina ujedno. Nije bilo granica. Čovjek se smatrao sastavnim dijelom Svemira, i to u tolikoj mjeri da bogove nije zamišljao kao nekakve stvoritelje, nego su oni „doista“ bili njegovi praroditelji. Tek u vrijeme visokih civilizacija čovjek počinje stvarati predodžbu o svojoj drukčijoj biti, pa će Isus iz Nazareta ljudima morati obnoviti znanje o Stvoriteljevu oćinstvu. Svoje „znanje“ ti su drevni ljudi taložili u mitovima koji su, iz raznoraznih važnih razloga, bili oblikovani kao pjesme. Radi takvoga njihova *svjetonazora* učenjaci danas vole njihovo vrijeme (a to je vrijeme od nastanka čovjeka pa sve do razvoja školske znanosti) zvati *mitopoetskim* ili *kozmoškim*.

Ta je mudrost, to znanje zgusnuto u mitovima, bila jedina smislena podloga njihovu djelovanju. Štogod radili, radili su onako kako je to predvidio Stvoritelj, a to su naućili iz mitova koje su kazivali stariji ućeni ljudi.

Pomnim uspoređivanjem mitskih sustava velikoga broja etnićkih zajednica iz raznih krajeva svijeta došlo se do neoćekivana otkrića. Pokazalo se da im je svjetonazor, u osnovnim crtama, jednak, ili toćnije, da im je jednako strukturiran. Postoji opća shema po kojima se ravnaju obredi bilo gdje na svijetu, tek su njihove realizacije, forme, ovisne o vanjskim ćimbenicima – ekoloćkim, gospodarskim, kulturnopovijesnim. Isprva to znanosti nije predstavljalo nikakav problem. Sve do XIX. stoljeća „znalo se“ u zapadnoj znanosti da je Bog stvorio Zemlju godine 5501. prije Kristova roćdenja. Ti su se izraćuni mećusobno ponekad neznatno razlikovali, ali u cjelini gledano nije, s obzirom na pretpostavljenu kratkoću postojanja ljudskoga roda, nikome bilo ćudno da se ljudi u svojem ponašanju zapravo malo razlikuju. A baš su razlike koje se mogu uoćiti

između pojedinih ljudskih skupina, etničkih, kulturnih, te koje su postavljale pred učenjake pitanja, *probleme* i dovele do razvoja posebnih znanstvenih disciplina kao što je to, na primjer, *etnologija* koja se danas rado definira kao „znanost o Drugome”. Ona je trebala dati odgovore na pitanja odakle dolaze i od kada postoje te razlike koje, između ostaloga, smetaju pri međusobnu komuniciranju i dovode do ponekad jako ružnih i opakih posljedica. U traženju odgovora na ta i slična pitanja, pogotovo kada su posrijedi starija razdoblja, prije pojave pisma, pomoć joj pruža arheologija. Ciljevi arheologije bili su u početku tek puko klasificiranje nalazišta i predmeta te predstavljanje materijalne kulture iz davne prošlosti. Pritom su se na temelju prikupljenih materijalnih ostataka, na temelju nekih značajki poput tehnologije izrade ili načina ukrašavanja keramike i sličnog, pokušavale odrediti veće ljudske zajednice. Kako bez povijesnih izvora tim skupinama nije moguće odrediti etnik, stvoren je koncept kulturâ, osobito u prapovijesnoj arheologiji. Danas u arheologiji kulturu možemo definirati kao *način života* koji je neka skupina ljudi, koja živi na određenom području, izgradila te ga prenosi s naraštaja na naraštaj. Ona se prvenstveno bazira na materijalnim tragovima⁷ ali može uključivati i utvrđene običaje, ideje, vjerovanja, obrasce ponašanja i slično (Težak-Gregl 2011: 176).

Još su se u XVIII. stoljeću razvijale teorijske zamisli o nekakvim pravilima, *zakonima* (i to o *privodnim* zakonima, takvima kojima čovjek umaći ne može) prema kojima se ravnaju ljudska povijest, društvo i kultura. Tim su „zakonima” u XIX. smišljali i imena, na primjer *Elementargedanke* („elementarna misao”, Adolf Bastian 1860.), *germs of thought* („misaone klice”, Lewis Henry Morgan 1877.), na njima je izgrađena cijela evolucionistička etnologija. Sociokulturni „evolucionisti” preuzeli su izraz *evolucija* od Charlsa Darwina, a vjerovali su da su preuzeli i njegovu prirodoznanstvenu metodu i prenijeli ju na područje bitno označeno povijesnim aspektom. Time su upropastili stvar. Potkraj XIX. stoljeća počeli su posvećivati veću pažnju povijesnom aspektu kulture i društva što je iznjedrilo kulturnopovijesnu etnologiju (Friedrich Ratzel) u etnologiji. Slično se uskoro zbilo i u arheologiji (Rudolf Wirchow, Gustaf Kossinna (koji je skrenuo u biologizam), Gordon V. Childe (bliz marksističkoj arheologiji)).

No odgovor na pitanje o izvoru sličnosti ili čak i jednakosti u svjetonazoru inače jako različitih skupina ipak leži u poznavanju procesa nastanka i razvoja Čovjeka, i kao biološkoga roda, i kao tvorca kulture. Ali ono što o tome

7 Kulturnopovijesna arheološka teorija, koja u našem dijelu Europe još uvijek prevladava, nastoji društva definirati kao etničke i kulturne skupine upravo na temelju materijalne kulture.

pouzdana znamo vrlo je skromno i nerijetko sporno. „Spoznaje” se kreću u sferi manje ili više vjerojatnih pretpostavki koje se stalno nadopunjuju i mijenjaju. Danas slutimo da je biće ljudskih osobina koje možemo svrstati u *rod* („genus”) *homo* postojalo već prije nekoliko milijuna godina. Neki govore čak o sedam milijuna. Nezgoda je što se – prema istraživanjima genetičara – čovjek odvojio od svojih najbližih bioloških rođaka čimpanzi tek pred kakvih šest milijuna godina, pa bi prema toj tvrdnji i čimpanza u tom slučaju bila zapravo samo *vrsta* („species”) unutar *roda* ljudi (Goodman 1992).

To je mnogima bilo teško prihvatljivo. Naime, to je pitanje povezano s pitanjem o *nastanku* čovjeka. A tu bismo se opet mogli zapetljati u problematiku filozofâ i teologâ. Znanstvenici smiju misliti kako je čovjek u *biološkom* smislu posljedica razvoja (evolucije) živih bića na Zemlji. Taj je razvoj tekao u manjim ili većim skokovima i u grubim je crtama već rekonstruiran. Problem je „samo” u pitanju, što je to što razlikuje čovjeka od njegovih prethodnika. Ili, točnije: u kojem je trenutku svojega razvoja, na kojoj točki svoje razvojne linije čovjek prestao biti jednak ostalim živim bićima i postao Čovjekom? O tom *socijalnom* i *kulturnom činu* načelno bi mogle raspravljati kulturna antropologija i sociologija, ali u praksi ne mogu. Nema podataka. A o *duhovnoj* komponenti samoga *trenutka* nastanka Čovjeka ne može znanstveno govoriti čak ni teologija. Ona govori o vjeri u Božju objavu i tu objavu proučava i tumači. Ali pitanje „kako”, izmiče znanosti i spada u potpunosti u područje same vjere (to jest, na nju može interpret odgovarati samo tako da se opredijeli prema tome, vjeruje li da je Bog stvorio čovjeka ili ne vjeruje). U pojedina tumačenja „Početka” (i „Kraja”) može se *vjerovati* (ili ne vjerovati), ali ih se jednostavno ne može, *ne smije znanstveno dokazivati* (ali niti osporavati). Znanost se postupno „približava” tomu svojem cilju, ali ga nikada ne može doseći. Najnovija zbivanja oko Higgsovog *bozona* to pokazuju: u trenutku kada mislimo da smo blizu, otvaraju se nova, još zamršenija pitanja,

Prvi čovjek, *Homo*, pojavio se negdje na području Afrike, odakle se postupno proširio po svim kontinentima Staroga svijeta. Prije oko 4 milijuna godina čovjek je usvojio uspravan hod, nastala je *vrsta* (species) *homo erectus*, a prije gotovo 3 i pol milijuna *homo erectus* je ostavio prve prepoznatljive materijalne tragove svojega načina života (to jest kulture). *Homo erectus*, „uspravljeni čovjek” bio je „pravi” čovjek u svakom smislu. Prvi koji je gradio nastambe, koristio ogranj, prvi koji je u središte svoje „ekonomije” stavio lov, prvi koji je trčao kao današnji čovjek. Pa ipak, o njegovu razmišljanju, tumačenju svijeta, o

onome što etnologija zove „duhovnom kulturom”, može se – sve do razdoblja u kojem joj arheolozi nalaze tragove – samo nagađati, premda ju je bez sumnje posjedovao. Inače ne bi bio čovjekom. On je tijekom starijega paleolitika (od kada datiraju najstariji nađeni ostatci, dakle od 3,390 000. [McPherron et al. 2010] pa do 200 000. god. prije sadašnjosti) stvorio različite arheološki utvrdive kulture. Prostornim su se širenjem, naime, pojedine ljudske skupine osamostaljivale, gubile međusobni kontakt, prekidale komunikaciju s drugima i sporo, ali ipak, razvijale svoje vlastite specifične morfološke, kulturne i jezične značajke. Tragovi (arheološki) su naoko skromni, no vješti arheolozi uspjeli su uočiti nekoliko jako značajnih pojedinosti. Tako su, na primjer, utvrdili redoslijed zahvata na obrađenom paleolitičkom kamenju (tj., utvrdili su red po kojem su majstori odbijali od jezgre suvišni materijal). I još nešto: otkrili su da se taj red odbijanja uvijek ponavljao! Izrada kamenoga oruđa tekla je, dakle, po propisanu postupku, onako **kako je red!** Zato danas smijemo govoriti o elementima religijske svijesti od samoga čovjekova „početka”, od trenutka kada je čovjek počeo izrađivati oruđe koje se može i danas pronaći, što nam svjedoči o razmišljanjima ljudi koji su ga izradili na pragu ljudske povijesti.

Izrada kamenoga oruđa odvijala se, dakle, po nekom utvrđenom redu, kao da je to neki **obred**. Smijemo zamisliti da su drevni majstori vjerovali kako je neki božanski junak na početku vremena naučio prve ljude obrađivati kamene, pa su onda svi oponašali taj sveti presedan. A ako je kamen u prirodnom obliku, još neobrađen, takav kakvoga je Stvoritelj stvorio na početku, onda bi majstorov poseg u njegov oblik bio narušavanje prvobitnoga sklada. Narušeni sklad (a bez toga nema korisnih kamenih pribora) valjalo je popraviti obredom.

Neki od najstarijih obrađenih kamenova, na primjer tzv. sferoidi (pravilno oblikovane kamene kugle) teško da su imali ikakvu praktičnu namjenu. Jednako vrijedi za ručne klinove kakve je čovjek počeo izrađivati pred oko 1,700.000 godina (tzv. *ašelska kultura*, *acheuléen*, nazvana prema nalazištu *Saint-Acheul* kod Amiens) i oblikovao ih s izrazitim smislom za simetriju. Na najsavršenije oblikovanim i najvećim ručnim klinovima nema tragova uporabe, a bili su ostavljani na posebnim mjestima. Neki od njih bili su posve neuporabivi jer su dugi više od 40 cm i teški nekoliko kilograma. Čemu su služili? Možemo samo nagađati. To su mogle biti „insignije“ (oznake) posebne časti kojom su počastili važne pojedince, kameni simboli strašnih gromova/munji koje stvaraju oganj i povezuju nebo i zemlju, kultni instrument, votivni dar ili, pak, dio inicijacijskoga obreda u kojem inicijand dokazuje svoju zrelost

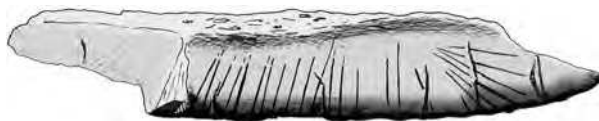
majstorskom obradom ručnog klina. A i izradu uporabivih predmeta – raznih sjekira ili oštrica – vjerojatno je pratio neki obred kojim se osiguravala njihova uspješnost, trajnost ili ubojitost.

Jedva „malo” kasnije, pred oko 1,500.000 godina, u istočnoj su Africi izgrađene najstarije nama poznate nastambe, pronađene na nalazištu *Olduwai* u Tanzaniji. Imale su okrugle kamene temelje promjera oko 3 metra na kojima su stajale kolibe od šiblja. Pred oko milijun godina ostvaren je jedan od najvažnijih tehnoloških izuma u povijesti čovječanstva: čovjek je izumio način dobivanja ognja/vatre. Ta je vještina možda bila usputna korist dobivena pri obrađivanju kamena, jer je klesar udaranjem kamena o kamen nužno izbijao iskre. Čovjek je mogao pratiti njihov let i uočiti da mogu zapaliti neku suhu tvar. Sada su si ljudi znatno poboljšali prehranu, pobijedili zimu, štitili se noću od divljih zvjeradi i stvorili si ugodno okupljalište oko kojega se mogla lakše i bogatije razvijati i čuvati rodovska predaja. Kao i s izradom kamenih oruđa, tako su i s izbijanjem ognja bili vjerojatno od početaka vezani obredni propisi. Do danas su uza nj vezani pojedini obredi i običaji obiteljskoga kruga. Dakako da mitove u pravome smislu riječi (tekstove) iz tih vremena nije moguće rekonstruirati, možemo samo slutiti njihovu tematiku.

U Europi su najstarije dosad pronađene nastambe one u istočnom predgrađu Praga (*Přezletice*), stare oko 600 000 godina. Nađeni su ovalni temelji od kamena za kolibe dimenzija 3×2 m, 30 cm široki i 60 visoki. Slijede nalazišta *Terra Amata* kod Nice, staro oko 400 000 godina, s većim ovalnim kolibama (15×8 m), dijelom popločenima, i *Bilzingsleben* u Tübingiji, staro oko 350 000. I tamo su kolibe bile ovalne, ali i kružne, promjera 3 – 4 m, ispred njih su bila ognjišta, imale su popločene prilaze i veći okrugli popločeni „forum“ za društvena i vjerska okupljanja. Tristopedeset tisuća godina kasnije „homo sapiens“ je izmislio znanstveni mit prema kojem su raniji ljudi navodno bili *trogloditi*, tj. da su živjeli u špiljama, jeli sirovo meso i slično.

U *Bilzingslebenu* su arheolozi otkrili predmet od slonovače u čiju je površinu netko ucrtao niz zareza. Gledano s lijeva na desno imamo 14 usporednih zareza, zatim još dva usporedna, pa dva prekrížena i za njima dva snopa od po 7 zareza, okrenuta prema središnjem većem. Posve na desno je neki znak poput lûka ili, ako si dopustimo malo slobode, mladoga mjeseca. Dovoljno da u tome prepoznamo raspoređene dane četiriju mjesečevih faza u jednom kalendarskom mjesecu. Je li to prvi sačuvani lunarni kalendar? Označuju li križići

posebne dane (dane s obredima kao što su paljenje ognja)? To je tako nevjerovatan nalaz da ga jednostavno moramo pokazati:

Sl. 2: Bilzingsleben, oko 400 000. pr. Kr.: mjesečni kalendar?

Ti su ljudi očito imali predodžbu o Bogu koji je stvorio Svijet i Vrijeme, o bogovima i načinu komuniciranja s njima (šamanizam), o svetosti stvorene Prirode (i obrede kojima su se ispričavali za svoje posege u nju, na primjer pri obradi prirodno oblikovana kamena za oruđe ili oružje, ili pri lovu na životinje i njihovu ubijanju), o svetosti ognja i obredu njegova izbijanja iz suhe tvari, o životu poslije smrti (pa, u skladu s time, i posmrtno obrede). Posve je razumljivo da su sa svime time u svezi trebali osmisliti i objašnjenja za te pojave, to jest, oblikovati mitove.

Pred kakvih 200 000 godina (desetak tisuća godina ovamo ili onamo u tim se omjerima zbilja ne može smatrati velikim problemom) razvile su se od časnoga *homo erectusa* dvije **novе vrste**. Jedna, koja se u Europi razvila preko „hajdelberškoga čovjeka” (*homo heidelbergensis*), bio je *homo neanderthalensis* (u nas poznat kao *krapinski pračovjek*) koji se širio prema istoku u prednju Aziju. Druga se izoblikovala u sjevernoj Africi, to je **naša vrsta**, u znanosti pretenciozno nazvana *homo sapiens*. Ta se vrsta širila također u prednju Aziju, a zatim odande na sve druge kontinente. U Europi je postupno potiskivala neandertalske ljude sve dok ovi potonji nisu pred kakvih 25 000 godina praktički izumrli. Danas svi mi koji živimo na Zemlji pripadamo toj novoj vrsti i potječemo od jedne danas nama nepoznate male skupine *homo erectusa* negdje u sjevernoj Africi. Usput: ovaj naziv, *homo sapiens* („pametani čovjek“), dokaz je prevelike umišljenosti naše vlastite vrste. Osmislili su ga pripadnici *homo sapiensa* u XIX. stoljeću sami za sebe, ne bi li se istaknuli u odnosu na svoje prethodnike koji su, valjda, bili manje pametni.

U znanosti se bilo uobičajilo smatrati neandertalca primitivnijom vrstom, tako primitivnom da čak nije znala ni govoriti, ili barem nije imala sve anatomske predispozicije za artikuliranje glasova kao što to mogu moderni ljudi. Nakon prvih otkrića (u Belgiji 1829., a zatim i drugdje u zapadnoj Europi; naš Krapinac pronađen je tek 1899.), znanstvenicima je zastao dah i nisu se usudili

javno razmišljati o starini i značenju tih nalaza. Poneki su (Rudolf Virchow) ostatke njegovih kosti jednostavno pripisivali degeneriranim osobama. Zatim su ga smatrali starijim, nesavršenim, jako primitivnim pretkom današnje ljudske vrste, jedva malo inteligentnijim od običnih majmuna.

Razmišljanja o položaju neandertalca u odnosu prema modernom čovjeku promijenila su se nakon što su 1929. na gori Carmel u Palestini pronašli usporodne pokope neandertalca i modernih ljudi. Bio je to znak da su te dvije vrste živjele istodobno na istome području, što je potiralo zamišljenu razvojnu liniju ljudskoga roda. Ali tek su novija genetska istraživanja dala nove mogućnosti interpretacije. Prijeloman je bio članak što su ga 1987. objavili biokemičari i genetičari Rebecca Caan, Mark Stoneking i Allan Wilson i u njemu izložili svoje viđenje nastanka modernoga čovjeka. To se imalo zbiti, kako su utvrdili analizom mitohondrijske DNK, negdje u Africi pred 150 000 do 250 000 godina. Ali to bi značilo da neandertalac i moderni čovjek ne slijede jedan drugoga u razvoju kao predak → potomak, nego da su to „bratiji“ od kojih je jedan lovio drugoga (odnos: *lovac* ÷ *žrtva*), ali toliko različiti da su njihove moguće veze ostale neplodne. Neandertalci i moderni ljudi nisu se nigdje križali! Čak se pojavila i crna dosjetka da je neandertalac modernom čovjeku služio kao „hodajući zamrzivač“, dakle, da je „pametni čovjek“ svojega „bratija“ jednostavno pojeo.

No znanost ide dalje. Johannes Krause s Max Planck Instituta za evolucijsku antropologiju u Leipzigu objavio je 2007. da je njegova istraživačka ekipa utvrdila toliku sličnost gena FOXP2 (nemojte nas pitati što to točno znači) kod neandertalca i modernoga čovjeka da su mogli zaključiti *From the point of this gene, there is no reason to think that Neandertals did not have language as we do* („promatrajući taj gen, nema nikakva razloga misliti da neandertalac nije imao jezik kao što ga mi imamo“)⁸. Znači, neandertalac je ipak *mogao* govoriti kako to činimo i mi danas. Dakako, ne znamo je li to i činio.

Ali iznenađenjima nikada kraja. Godine 2009. je genetičar Svante Pääbo, ravnatelj Max Planck Instituta, izjavio da genom modernoga čovjeka ne pokazuje nikakve veze s genomom neandertalca⁹, da bi godinu kasnije objavio istraživanja svoje istraživačke skupine iz kojih se vidi da su pripadnici obiju

⁸ Johannes Krause et al: *Current Biology*, Elektroničko prethodno priopćenje. doi: 10.1016/j.cub.2007.10.008.

⁹ *First Draft of Neandertal Genome*, AAAS [American Association for the Advancement of Science] 2009 Annual Meeting News. Elektroničko izdanje.

vrsta ipak međusobno ljubovali (što znači da nisu morali biti u odnosu *lovac ÷ žrtva*) i da njihove veze nisu baš bile posve neplodne, pa su tako negdje na području prednje Azije ušli u genom *homo sapiensa* neki tipično neandertalski geni (do 4%) kojih moderni čovjek u Africi, gdje nije dolazio u kontakt s neandertalcima, nema. Drugim riječima, neandertalci ipak nisu „izumrli“ u punome smislu te riječi, jer njihovi geni i dalje žive u svjetloputom stanovništvu svijeta (Green 2010). Ne znamo kakva nas još iznenađenja, koja će prisiljavati znanstvenike da ispravljaju ustaljene predodžbe, očekuju.

A neandertalac je bio čovjek koji je svoje mrtve brižno sahranjivao, bez ikakve sumnje uz nekakve obrede. Oblagali su ga probranim kamenjem koje ga je štitilo i čuvalo u zagrobnom životu. Polagali su ih na zemlju skvrčenih koljena, položene na bok, kao da spokojno spavaju. Uz njih su polagali brižno oblikovane predmete (kamenno oruđe), valjda da im se nađu pri ruci ako im zatreba. Sve ove značajke pokazuju da su ti ljudi imali nekakve predodžbe o zagrobnom životu i, s time u vezi, *vjeru*. A uz vjeru obično ide i kult, tj. bogostovlje, i mit, tj. kazivanja o Bogu ili o bogovima, te obredi kojima su si svoj ovozemaljski život usklađivali sa životom *onoga svijeta*.

Ako koga zanima nešto više o neandertalcima, može uzeti u ruke vrijednu knjigu Ivora Karavanića *Život neandertalaca* (Zagreb, 2004.) ili, još bolje, otići u Krapinu i razgledati tamošnji *Muzej krapinskih neandertalaca*. Isplati se. Usput: na Švapskoj Albi i u Sloveniji otkrivene su koštane frulice, stare od 43 000 do 67 000 godina, koje svjedoče o umjetničkim sklonostima i vještinama neandertalskoga čovjeka.

Vrsta *homo sapiens* nastala je, dakle, koliko se danas znade, mutacijom unutar samo jedne zajednice *homo erectusa* i od početaka je *baštinila* njezinu kulturu, jezik, religiju i, što je za nas važno, *njezin svjetonazor*. Svi današnji ljudi potomci su te prve skupine *homo sapiensa* i baštinici njihova oblika već izgrađene kulture. Odatle dolazi do toga da i danas možemo kod bespismenih naroda posvuda na svijetu uočavati slične ili jednake kulturne pojave, ono što se inače tumačilo kao posljedice nastale prirodnim zakonima evolucije kulture i društva, pa ih možemo zvati *univerzalijama*. Mnoge arhaične *univerzalije* na koje nailazimo u kulturama jednostavnih naroda na svih pet kontinenata mogu se svesti na kulturu *homo sapiensa* koji se iz Afrike raseljavao po svijetu. To sve spada u zajedničku baštinu cijeloga čovječanstva. A u vrlo rani sadržaj kulturâ neafričkih modernih ljudi u Europi ušle su, možda, i poneke pozajmice preuzete od neandertalaca s kojima su živjeli nekoliko desetaka tisuća godina zajedno.

Homo sapiens je tek pred oko 80 000 godina počeo oblikovati *današnji način govorenja*. Širenjem iz Afrike u Euroaziju nastaju „dijalekti“ koji će dati podloge za pojedine *jezične praskupine*. Te su skupine „nostratička“, sinokavkaska, Ainu, američka, austrička, australska, kongosaharska i skupina Khoi – San u južnoj Africi.

Najzanimljivija je za nas *nostratička*. Ime joj je bilo još početkom XX. stoljeća izvedeno od latinskoga *nostras* u značenju „domaće, urođeno“. Njezini su govornici živjeli na širokom području jugozapadne Azije, odakle su kretali i u južne dijelove Europe. Sjeverni su onda još bili pod ledom. Tu skupinu govora stručnjaci povezuju s narodima koji su u doba *mezolitika*¹⁰ živjeli na području „plodnoga polumjeseca“. To je područje Mezopotamije, Palestine, Egipta. Prema „nostratičkoj teoriji“ s toga bi se područja proširila većina jezika današnje Europe, sjeverne Afrike i sjeverozapadne polovice Azije uključivši Indiju, te sjevernoga ruba Amerike. U njih spadaju indoeuropski, uralski, altajski (turkijski, mongolski, tunguski, korejanski i japanski), paleoazijski (na sjeveroistoku Azije), afroazijski (semitskohamitski), kartvelski (južnokavkaski) i dravidski jezici, a vjerojatno također i eskimskoaleutski jezici, čukotskokamčatski, nivski, elamski, etruski.

Već je bilo rečeno da su *svjetonazor, pogled na svijet i njegovo razumijevanje* usko povezani s *mitologijom*, a ta se pak *prenosi vezanom riječju* (pa se može *djelotvorno prenositi samo u istome jezičnom sustavu*), jer *njihova uporabivost proistječe... iz pravilna kazivanja* pa *moraju biti izgovoreni onako kako je red, inače obred neće polučiti nikakav učinak*. Stoga zajedničko podrijetlo jezika kulturno danas vrlo raznolikih naroda može lako objasniti upadljive sličnosti i podudaranja u vjerovanjima tih naroda na tako ogromnu prostoru.

Vrijeme je da se konačno vratimo *svjetonazoru* radi kojega smo sve ovo napisali. Svjetonazor naših predaka je, takav kakvoga možemo rekonstruirati, kako smo upravo pokazali, rezultat različitih i bioloških i povijesnih čimbenika. U njegovu su oblikovanju sudjelovale skoro sve nama poznate vrste roda *homo*. No taj svjetonazor, koji je dio „duhovne kulture“ pa kao takav naša „nematerijalna baština“, možemo najbolje razumjeti iz tragova koji su se očuvali u „duhovnim kulturama“ različitih naroda. Jedan od najvažnijih izvora su jezici čije riječi, ali još više jezične strukture čuvaju mnoštvo skrivenih podataka. Kako

¹⁰ *Mezolitik* je naziv, danas već pomalo zastario, za razdoblje između paleolitika i neolitika koje se može samo teško definirati, a trajalo je, na primjer, u Mezopotamiji od 20000. – 9500. pr. Kr., u jugoistočnoj Europi od oko 9500. do oko 5000. pr. Kr., a u nekim područjima i znatno dulje

su, za razliku od govora neandertalaca, neki jezici *homo sapiensa* još živi, ta se rekonstrukcija može izvoditi najlakše upravo iz toga gradiva. Već smo napomenuli da će za nas najvažniji biti jezici tzv. *nostratičke* jezične praskupine, a od njih svakako indoeuropske porodice jezika.

Kakav je to, konačno, svjetonazor¹¹? Koji mu je sadržaj? On proizlazi iz čovjekove sposobnosti spoznavanja svijeta i iz zaključaka koje je iz njih izveo. Mi ljudi razumijemo svijet pomoću prirodnih suprotnosti koje možemo uočiti u našem konkretnom okolišu. To su naoko banalne dvočlane opreke kao *gore ÷ dolje*, *naprijed ÷ nazad*, *sprijeda ÷ straga*, *svjetlo ÷ tama*, *suho ÷ vlažno*, *lijevo ÷ desno*, *tuga ÷ radost*, *dobro ÷ loše*, *toplo ÷ hladno* itd. itd. Visokoparno stručno zovu ih *binarne opozicije*.

Uočavanje razlika između pojedinih pojava kroz opreke (opozicije) ne samo da čini osnovu razumijevanju svijeta oko nas, nego je podlogom tumačenju i razumijevanju cijeloga svemira. Temeljna opreka, opreka na kojoj počiva sve u ovome svijetu, jest ona koja se iščitava iz mitskih kazivanja o borbi između *uređujućega kozmičkog načela* koje stvara svijet iz kaotičnoga prastanja i uređuje ga, i *destruktivne kaotične stihije* koja pokušava razoriti stvoreni red i vratiti ga u stanje kaosa. Kraće rečeno, to je opreka između *Kozmosa* i *Kaosa*. Ti su izrazi u stručnoj literaturi općeprihvaćeni i nema razloga izbjegavati ih. Imamo, dakle, u osnovi dinamičku opoziciju *Kozmos ÷ Kaos*. Djelovanje tih dvaju načela teži suprotnim ciljevima i oni su međusobno u stalnom sukobu. Iz toga proizlaze sva proturječja, sukobi i nesreće u svijetu. Čovjek može postići razrješenja tih nedaća zahvaljujući poznavanju mita. Iz toga proizlazi i poseban način razmišljanja koji kronološki prethodi i suprotstavlja se povijesnom i znanstvenom načinu tumačenja svijeta.

Doista, u ljudskom životu zbiva se mnogo toga što nije u redu. Bolesti, nesreće, zloba, razbojstva, nemoral. Onomu što nije u redu suprotno je ono što jest u redu, što je uređeno. Uređenost je posljedica djelovanja kozmičkih sila, nered pak sila Kaosa. Opreku *Kozmos ÷ Kaos* možemo protegnuti na *red ÷ nered*. Malo učenije to možemo izraziti oprekom *sakralno ÷ profano*. S gledišta viših, kozmičkih interesa, realno je samo ono što je uređeno, sveto. Sveto (uređeno) je samo ono stanje koje je bilo uspostavljeno činom božanskoga

11 Pri pisanju ovih odlomaka u znatnoj smo se mjeri poslužili izvrsnim preglednim člankom Vladimira Nikolajeviča Tорогова „О ритуале. Введение в проблематику“, objavljenim još 1988. godine, u trenutku kada se u Sovjetskom savezu stega komunističkoga sustava počela naglo urušavati pa su se smjele otvarati nove teme.

stvaranja u Pradoba. Zato su i mitovi, koji govore o tome, složeni u uređenu, vezanu govoru (pjesmi). Da nisu uredno složeni, ne bi bili sveti tekstovi i ne bi mogli poslužiti svojoj svrsi. Budući da je u Pradoba bio stvoren cijeli naš svijet, uređenost (svetost) prožima u manjoj ili većoj mjeri sav naš život, sav naš okoliš. Sve je oko nas sakralizirano, može se govoriti o „svesakralnosti“, svesvetosti svijeta. Ovo shvaćanje jedna je od najvažnijih crta mitskoga svjetonazora. No, isto tako možemo posvuda uočiti djelovanje sila Nereda. Sukob između Kozmosa i Kaosa vodi se u svim segmentima stvarnosti.

Samo su u svetom, uređenom svijetu poznata sva pravila njegove organiziranosti. Samo tu su jasni pravilni odnosi prema prostoru i vremenu. Sve izvan kruga svetoga, uređenog svijeta, bez pravila je, to je svijet slučajnosti. Zato je oblikovana predodžba o nekoj točki u svijetu, u kojoj postoji maksimum svetości. To je ona točka u prostoru i vremenu gdje je i kada stvoren svjetski poredak. Mi kao najbolji, najsavršeniji (svaka ljudska skupina misli tako sama o sebi) blizu smo toj točki. Što idemo dalje od nje, ljudi su drukčiji, slabiji, lošiji od nas: drukčije govore od nas, one udaljene već ni ne razumijemo, drukčije izgledaju, drukčije se ponašaju, tuđi su nam, opasni. To djeluje Kaos na njih.

Sve mitologije poznaju takvu točku. Tek je njihov pojavni oblik posljedica različitih kulturnopovijesnih procesa. To su, primjerice, mitsko svjetsko drvo (*arbor mundi*), osovina (*axis mundi*), gora, kamen. Tamo je sve povezano s činom stvaranja. Od tamo se svetost umanjuje u koncentričnim krugovima. No, upravo u tom sakralnom središtu svijeta, tamo gdje je vrhunac svetosti, a ne možda negdje na rubu, dolazi do odsudnoga sukoba između Kozmosa i Kaosa. Zato može središte kozmičkoga reda postati ujedno i središtem kaosa, neprijateljski nastrojena čovjeku.

Na prvi pogled ovo može nama danas izgledati djetinjasto. Ali, tko je ovo pažljivo čitao, mogao je uočiti da su ljudi u predcivilizacijsko doba, tisućama i tisućama godina prije Einsteina, oblikovali misao o organskom jedinstvu prostora i vremena! To jedinstveno filozofsko dostignuće dosegli su već ljudi starijega kamenog doba...

Ovo se jedinstvo moglo lako predočiti krugom ili, točnije, kružnicom. „Krug“ ili „ciklus“ (to znači isto samo je učenje, a potječe od grčkoga κύκλος „krug, kolo“ preko latinskoga *cyclicus* „kružan“) i danas označuje i vremensku i prostornu jedinicu. Vremenski ciklus može trajati 24 sata (jedan dan), 28 ili 29 dana („lunarni“ mjesec), 365 dana (godina) i onda počinje iznova. Zemlja ima, gledana s neke uzvisine, oblik kruga. Poznamo, primjerice, zapadni kulturni

krug, islamski kulturni krug, brojne druge kulturne krugove. Jedna etnološka škola (bečka kulturnopovijesna) temeljila je u prvoj polovici XX. stoljeća čitavu svoju djelatnost na rekonstruiranju kulturnih krugova po cijelome svijetu. I tradicionalna, kulturnopovijesna arheologija tako promatra razlike u arheološkom materijalu prapovijesnih skupina. Ako su i vrijeme i prostor kružni, onda mogu biti u osnovi istovjetni. Kod kružnice su spojeni početak i kraj. Ako početak i kraj shvatimo kao suprotnosti, onda se u kružnici oni spajaju u jednu cjelinu. Cikličnost vremena i kružnost prostora (zemlje, neba, svemira) odražavaju ishodišnu shemu mitskoga svjetonazora, shemu koja prikazuje opći ritam ponavljanja sukoba u prostoru i vremenu. Ta cikličnost, ta zatvorenost kretanja u vremenu jamči obnavljanje reda koji je stvoren u Pradoba nakon što će ga sile Kaosa na kraju *ciklusa* pokušati sunovratiti u nered. Krug, kružnost vremena i prostora, ugrađeni su i u bogoštovne prakse mnogih naroda i kultura.

Čovjek spoznaje svijet počevši od sebe, pa stoga sebe smješta uza središte svijeta. To središte je ὄμφαλος γης („rupak svijeta” u Delfima), *arbor mundi* („stablo svijeta”, „svjetsko stablo”; *Weltenbaum*, *world tree*), *axis mundi* („os svijeta”) klasične mitske kozmografije. Umetanjem čovjeka ishodišne se opreke usložnjuju. One postaju prostornim strukturama čvrsto povezanim s mitskim shvaćanjem svijeta. Jedna od njih predstavlja spoj binarnih opreka i određuje čovjeka prema stranama svijeta. Ona može uspostaviti mitsko središte domovine (u Irskoj je to mitska peta pokrajina *Mide* [„Sredina”] u kojoj kraljuje mitski kralj cijele Irske i ne može se povijesno potvrditi, u vedskoj Indiji to je „peta strana svijeta”, ona „gdje smo mi”, to jest *ovdje*). Kod stepskih konjaničkih naroda Euroazije uređivala su se prema tom načelu naselja, groblja, vojnički logori, države (i označavala bojama). U tome su bez sumnje participirali i predslavenski Hrvati¹². Druga pak objašnjava čovjekov položaj na Zemlji između Neba i Podzemlja.

Tročlane opreke su pak rezervirane samo za ono najvažnije, najsvetije, poput *Presvetoga Trojstva* u kršćanstvu. Taj se spoznajni model javlja u filozofiji i znanosti sve do danas. Dovoljno će biti podsjetiti na trinitarni model dijalektike (*teza-antiteza-sinteza*), na talijanskog filozofa Giambattista Vica i njegovu podjelu povijesti u tri doba (kojima odgovaraju tri vrste naravi, tri vrste običaja, plemenskoga prava, republikâ, jezika, pisama itd.; Vico 1725), na „trokutnu“

12 Mislimo na neslavenske (iranske?) Hrvate oko ušća Dona u III. stoljeću (potvrđeni su u Tanaisu), bez obzira jesu li bili zaseban narod ili „samo” vojnički sloj koji bi i u tom slučaju imao neke svoje vlastite (dakle: etničke) značajke koje su kasnije izgubili u slavenskoj masi, a zadržali samo ime i ono što ide uza nj (identitet).

strukturu Hegelove *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* (1817; ovo je cijelo djelo podijeljeno na dijelove, odjele, odsječke itd. po načelu I., II., III., A., B., C., a), b), c), α), β), γ), a da se nigdje ne nastavlja IV., D., d) ili δ)), pa na Morganovu (1877) shemu kulturne evolucije s razvojem kroz 3x3 stadija: divljaštvo, barbarstvo, civilizacija, svaki razdijeljen u donji, srednji i viši stupanj (1877; Morgan je tim svojim djelom „zaslužio” podrugljivu titulu „crkvenoga oca marksizma”). U novoj, još slabo poznatoj *generativnoj antropologiji* Renée Girarda, zaključci o nastanku religije utemeljeni su na pretpostavljenoj *mimetičkoj* „*triangularnoj*“ *žudnji*. (Pavešković 2003, 2007). Time smo se na korak približili našem predmetu izučavanja.

Mitopoetski svjetonazor (pogled na svijet temeljen na mitovima) izjednačuje mikrokozmos i makrokozmos, čovjeka i svemir. U mitovima je zato uočljiv paralelizam između ljudskoga tijela i prirode oko nas:

tijelo	—	zemlja
krv	—	voda
kosa	—	drveće
kosti	—	kamen
oči	—	sunce
dah	—	vjetar

i tako dalje. Lijepo je to vidljivo u drevnom islandskom tekstu koji opisuje stvaranje svijeta iz tijela pradiva Ymira:

*Ór Ymis holdi
var jörð of sköpuð,
en ór sveita sær,
björg ór beinum,
baðmr ór hári,
en ór hausi himinn.*

*„Od Ymirova mesa
bijaše oblikovan svijet
i od krvi mora,
brjegovi od kostiju,
drveća od kose
i od lubanje nebo.“*

(Grímnismál 40)

Iz toga slijedi lako uočljiva antropomorfizacija prirode, pa se u raznim jezicima rabe izrazi poput „gorsko podnožje“ „riječni rukav, koljeno“ i slično. Poistovjećivanje mikrokozmosa i makrokozmosa, čovjeka i Svemira, išlo je dotle da su na mitskoj razini nastanak svemira i začecje čovjeka izjednačeni. Osnove kozmogonijskoga i embriogonijskoga mita su jednake (Toporov 1988: 12).

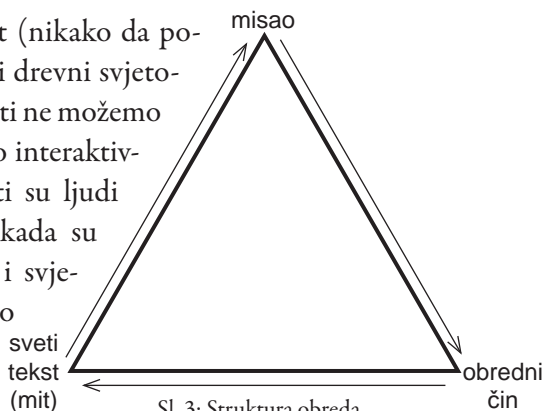
Obred

Vidjeli smo da u temeljima drevnih mitologija leži predodžba o borbi dvaju kozmičkih načela. No, tu nije riječ samo o surječjima, tekstovima koji nešto opisuju (naime, sukob između Reda i Nereda). Taj sukob, ta dinamička opreka je, kako smo rekli, temelj našem razumijevanju svijeta oko nas. Na njoj počiva poseban način razmišljanja. To **razmišljanje** rađa **misao**, a ona nam omogućuje **razrješavanje** suprotnosti koje smo uočili, koje rađaju napetostima i bremenite su opasnošću. To razrješeno postižemo obredom.

Obred kao cjelina počiva, dakle, na tri elementa. To su:

- misao (spoznaja) o katastrofičnosti situacije i o zadatku, prevladati ju;
- obredni čin (δρόμενον), s kojim ćemo postići taj zadatak
- tekst (μυθος) koji prati, osnažuje i tumači obredni čin.

Zapravo imamo pred sobom trokut (nikako da pobjegnemo od trokuta!) pa stoga niti drevni svjetonazor, niti vjerovanja, niti pobožnosti ne možemo razumjeti same za sebe nego tek kao interaktivnu cjelinu. Točnije: te trodijelnosti su ljudi postali posve svjesni tek kasnije, kada su počeli „izvana“ proučavati religiju i svjetonazor. Ova spoznaja dovodi nas do posve drukčije percepcije nastanka i ranoga razvoja religije od uobičajene.

Sl. 3: Struktura obreda.

Najarhaičniji mitski tekstovi mogu se podijeliti u dvije glavne skupine. Prva su opis stanja prije stvaralačkoga čina, dok je sve u kaotičnom bezobličnom neredu (na primjer: *Zemlja bijaše pusta i prazna; tama se prostirala nad bezdanom, i Duh Božji lebdio je nad vodama*. Post 1,1–2.). Druga obuhvaća seriju diskurzivnih prikaza nastanka svega na svijetu. Opisuje se stvaranje samoga svijeta, od makrokozmosa do osobnoga, ljudskog mikrokozmosa. Opisuje se odvajanje kozmosa od kaosa, reda od nereda (neba od zemlje, kopna od vode, svjetla od tame), stvaranje Sunca, Mjeseca i zvijezda, vjetrova, dana i noći, elemenata krajolika (gora, dolina, rijeka, šuma, kamenja, životinja), nastanak osnovnih kulturnih biljaka (osobito onih s opojnim učinkom, halucinogenih, važnih za žrečeve), nastanak čovjeka i njegovo djelovanje (osnutak tradicije).

Pojedini događaji koji su se zbili u doba stvaranja, u Pradoba, postaju prese-danima, to su djela božanskih junaka koja opravdavaju naše djelovanje. Mitski svjetonazor shvaća vrijeme na poseban način. Na početku je stvoren svijet, od toga trenutka počinje naše vrijeme, naša povijest; sve, što je za nas važno, na-stalo je u Pradoba, u jednom trenutku koji je prethodio našem vremenu pa su stoga događaji iz Pradoba (za nas je to izvan našega vremena) razvrstani na sinkronijskoj osovini, tj. istovremenoj. No znanje o njima dolazi do nas preda-jom kroz vrijeme, dakle na sintagmatskoj osovini (po vremenskom slijedu). Tu postoji uska sveza, točnije, tu se dotiču dva aspekta: sinkronijski/sintagmatski i dijakronijski/paradigmatski. Svijet možemo razumjeti samo u jedinstvu tih dvaju aspekata. Zato pripovijedanje o događajima koji su se dogodili u jednom trenutku u Pradoba možemo razumjeti i na paradigmskoj osovini.

Zbivanja u mitsko Pradoba za nas su jako važna. Sve što danas postoji po-sljedica je onoga što se dogodilo prije našega vremena, sve je samo daljnje razvijanje presedanâ koji su tada bili učinjeni. Lako je uočljiva razlika između mitskoga shvaćanja prolaska vremena koje se stalno obnavlja po jednoć utvrđe-nim pravilima i u kojemu je prisutan strah pred ravnim, neizvjesnim putem, i znanstvenim pogledom na zbivanja koja idu od početaka kroz razvoj (evoluci-ju) prema kraju u nedogled u ravnoj vremenskoj crti.

Vrijeme je, prema shvaćanju svojstvenu mitskom svjetonazoru, zapravo kružnica. Nakon svakoga kraja, nakon pada u kaos, povijest počinje iznova. Tako su, uostalom, učili i drevni grčki filozofi, najdosljednije od svih stoici, koji su to shvaćanje ilustrirali tvrdnjom da će u svakome eonu (najvećem vremen-skom *ciklusu*) živjeti neki Sokrat koji će nabasati na svoju Ksantipu...

Svetost sama ima dva aspekta, jedan je njegova javnost, on je poznat, razu-mljiv, zato koristan i pozitivan, a drugi skrivenost, tajanstvenost, zato je opasan i negativan. Prvi aspekt omogućuje nam sudjelovanje u obredu (jer znamo kako to treba raditi), povezivanje sa Svetim. Drugi predstavlja strašnu nepoznanicu, pa se od njega štitimo raznim zabranama, *tabuima*. U većini indoeuropskih jezika izražena je ta dvojnost svetoga kroz opreke, na primjer:

grčki	<i>ἅγιος</i>	÷	<i>ἱερός</i>
latinski	<i>sanctus</i>	÷	<i>sacer</i>
avestički	<i>yaozdâta-</i>	÷	<i>spənta-</i>
gotski	<i>weihe</i>	÷	<i>haile</i>

pri čemu prvi dio u ovoj tablici označava opasni, a drugi blagotvorni aspekt svetosti. U slavenskim se jezicima ta dvojnost ne vidi.

U obredu će svetost porasti u punoj veličini i zablistati u svemu svojem sjaju. To odražavaju i riječi koje ju označuju. Praslavenska riječ **svętb*, kao i litavska *švęntas*, avestijska *spęnta* itd. nastale su od indoeuropskoga glagolskog korijena **kwen-* „svetkovati“. No, proširen s dočetakom *-to-* on dobiva značenje „povećati opseg, narasti“, što se može vidjeti npr. u staroindijskomu *švāntáḥ* „onaj koji je procvao“ i praslavenskome **svętb*. Srodne su riječi *svjetlo*, *svjetliti*, pa *cvijet* (dio biljke koji se odlikuje bojom). Od riječi koja označuje „svjetlo“ izvedena je riječ *svijet*, na prvi pogled zato što je on ispunjen svjetlošću, što je svijetao. No, kroz povijest riječi vidimo i usku svezu između pojmova *svijet* i *sveto*. Stvaranje *svijeta* najsvetiji je čin, tek su njime stvoreni *svetost* i *svjetlost*.

Ono što je *nastalo* na početku, mora, naravno, *propasti* na kraju. Kraj je logična posljedica zatvaranja vremenskoga ciklusa – dana, mjeseca, godine, ere. Na kraju Vremena će ono, što je stvoreno, propasti u kaosu. Tu činjenicu, što nam ju je misao razotkrila i koju smo riječju/mitom izrazili, treba sada s posebnim činom, koji je u uskoj svezi sa zbivanjima na početku Vremena, prevladati i omogućiti obnovu Kozmosa, Reda iz kaotičnoga stanja na koncu vremenskoga ciklusa. Taj je čin obredni čin, *δρόμενον*, a sve zajedno – misao, mit i čin – tvore ritual, obred. Kritična situacija, a to je onda kada Kozmosu prijete sunovraćenje u kaos, posebice je uočljiva na isteku godine. Tu se stara, uređena struktura raspada, tu se u jednu točku slijevaju i prostor i vrijeme, ukidaju se opozicije unutar uređenih struktura, nestaje Red i nastaje Kaos.

Što treba činiti da se prevlada Kaos? Taj su problem ljudi zapravo riješili vrlo jednostavno. Treba samo ponoviti stvaralački čin iz Pradoba. U obredu što će ga izvesti, trebat će obredni čin, popraćen pripovijedanjem mita, oponašati stvaralački akt, ono o čemu mit pripovijeda da se dogodilo na početku. To objašnjavaju, primjerice, sveti indijski tekstovi: „Mi moramo raditi ono što su radili bogovi na početku“ (Śatapatha brāhmana VII,2.1.4.), ili: „Tako su radili bogovi, tako rade ljudi“ (Taittirīya brāhmana I,5.9.4.). Kada palimo božićnu/novogodišnju svijeću, zapravo ponavljamo ono što je Bog učinio prvoga dana: *I reče Bog: „Neka bude svjetlost!“ I bi svjetlost...* (ovo nije teološko, nego antropološko tumačenje božićno-novogodišnje svijeće).

Obred obuhvaća pomnu analizu (rašćlanjivanje) i nakon toga pravilnu sintezu (sudijevanje, sastavljanje): on dovršava konačno raskrajanje stvorenoga i nakon toga ponavlja stvaranje. Vrhunac obrednoga čina je žrtva. Ona je mnogo

više od dara: ona je preduvjet obnavljanja. Žrtvu (žrtvovanu životinju) valja zato raskomadati. Obredni čin je, dakle, sredstvo, instrument pomoću kojega možemo doseći obnavljanje ili očuvanje principa kozmičkoga reda. Stoga je obred u načelu istovjetan stvaralačkom činu. On obnavlja ono što je stvoreno na početku. Još više: on povezuje ono što se događa sada i ovdje pred nama s onime što se zbilo u Pradoba. Naravno, obrednim činom ne možemo u potpunosti ponoviti stvaralački čin s početka. Zato nam je potrebna osoba koja posjeduje sveto znanje, koja točno znade kako je tekao postupak Stvaranja. To je svećenik, žrec, vrač.

On treba, znajući pravila identificiranja dijelova Svemira s dijelovima rastavljene žrtve, ponekad i ljudske, ponovno integrirati Kozmos iz njegovih sastavnih dijelova. Naime, žrtvu svećenik treba na oltaru – koji je u tom svetom trenutku sveto središte Svemira, pošto je žrtvu raskomadao na dijelove (točno onako kako to treba uraditi) i to popratio tumačujućim riječima, ponovno sastaviti, sintetizirati, integrirati, pa će analogno tom svetom činu i objekt (na primjer, Svijet) biti ponovno sastavljen, sintetiziran, obnovljen, onako kakav je bio na početku Vremena, u trenutku Stvaranja, dakle, uredan i svet.

Mnogo toga se može samo naznačiti u obrisima. Da ne bi došlo do nespo razuma (tj. da bi obred imao zaželjeni učinak), treba pažljivo pratiti strukturu događanja opisanih u mitu. Pojedine mitske radnje mogu se oponašati samo simbolički, znacima. Time se čitav obred podiže na simboličku razinu. Na pojedine elemente mitskoga zbivanja može se samo aludirati riječima koje nisu do li simboli za određene pojave, pojmove i odnose¹³. Zato ima govorenje mitskoga teksta posebnu ulogu u obredu. Tekst komentira obredni čin i uspostavlja vezu između onoga što se zna da se treba činiti i onoga što se stvarno izvodi. Konkretno ostvarenje obreda uvelike ovisi o mitu. Obred ponavlja stvaralački čin, on postavlja sebe u sakralno središte svijeta. Sveto mjesto i vrijeme obreda (žrtvenik, svetkovina) točka su na kojoj će se prevladati Kaos i opet uspostaviti kozmički red. Obred, koji proizvodi puninu svetosti, ujedno proizvodi i samu svetost. Obred je i proizvođenje svetosti i sama svetost. Stoga se u obredu združuju subjekt i objekt u jedan spoznajni krug.

13 Tako to mi razumijemo. Za čovjeka mitopoetskoga pogleda na svijet nema simbolizma, nego je sve stvarnost. Kada se šaman simbolički penje na brezu kako bi imitirao uzlazak na Nebo, on to zapravo ne čini simbolički nego doista uzlazi na Nebo! I svi nazočni (osim učenih etnologa koji ga iz daleka promatraju) *znaju* (ne *misle*) da je on gore među bogovima. Stoga njima govorenje mita *nije objašnjavanje* zbivanja, nego potenciranje snage obrednoga čina.

Vrhunac obreda predstavlja žrtva. Ona je kompozicijsko i semantičko središte obreda i njegov glavni smisao. Svetost žrtve (latinski *sacrificium*, od *sacer facere* „činiti svetost“) stoji u opreci s kriminalnim činom. Najteži je zločin oduzimanje života. Ubijanje žrtve (koja je sveta!) je, dakle, prijestup, no bez njega nema žrtve. U žrtvi se svetost i nasilje povezuju u svojoj isključivosti, krug se zatvara! Žrtva, izvorno krvna, namijenjena je, dakako, bogovima, no od nje blaguju i sudionici obreda. Štoviše, oni to moraju činiti, na to ih prisiljava jedinstvo sveukupnoga u tom svetom trenutku. Izvođači obreda istovjetni su bogovima kojima prinose žrtvu. Najviša žrtva, ona koja je ujedno najveći prijestup, je ljudska žrtva. Obredni je kanibalizam stoga samo nužna posljedica konzekventnoga vođenja mitske misli do kraja. Vrhunac ljudske žrtve je, kada čovjek dragovoljno žrtvuje sam sebe. Taj je stupanj, najviši kojega možemo zamisliti, dosegnut u kršćanstvu, gdje se žrtvovao sam Bog, a vjernici blaguju njegovo tijelo i krv pri svakome obrednom ponavljanju te božanske žrtve.

I hrvatska riječ *žrtva* praslavenska je s indoeuropskim korijenima. Praslavensko **žbrtva* poimeničeni je particip perfekta pasivnoga od glagola **žbrti* „činiti žrtvu, žrtvovati“. Onaj koji žrtvuje je **žbrvcb*, žrec. Praslavenska je osnova srodna staroindijskoj *grnati* „pjevati, hvaliti“, *gir* „hvala“ (žrec u liturgiji pjeva svete tekstove i hvali bogove), latinskoj *gratus* „ugodan“, *gratia* „hvala, slava“, litavskoj *girti* „hvaliti, slaviti“, staroirskoj *bard* „pjesnik (koji pjeva hvalospjeve)“. Sve su te riječi nastale od indoeuropskoga **gʷer(ə)-* „povisiti glas, moliti se“. Tomu je srodno i ie. **gʷeu-* „govoriti, guditi“ (pri žrtvovanju se izgovara hvala bogovima i svira glazba). Izgleda da je s tim riječima etimološki povezan i praslavenski glagol **žerti*, „žderati“ (ie. **gʷer-* „jesti, piti“). Krvnu su žrtvu, naime, sudionici obreda na kraju pojeli.

Glavni zadatak obreda je, dakle, jamčiti opstojnost u kriznim trenucima. U tom okviru obredi imaju tri osnovne funkcije:

- religijsko-moralnu (mitovi objašnjavaju kako se ljudi trebaju ponašati, obredi to omogućuju)
- zaštitnu (vojničku; društvo treba zaštititi pred napadima neprijatelja)
- gospodarsku (obredima treba osigurati rodnost i plodnost).

Podjela na ove tri funkcije bit će posebno važna za kulturnu povijest Praindoeuroljana. Njihovo će se društvo još prije razlaza raslojiti na temelju tih funkcija na svećenike, ratnike i seljake (ratare i stočare).

Krizne situacije ne nastaju samo na kraju vremenskih ciklusa, na kraju vremenskoga hoda. Do kriza dolazi i pri kretanju kroz prostor, primjerice, kod premještanja kuće, sela na novo mjesto, ili pri prijelazu iz jednoga životnog razdoblja u drugo (rođenje, prelazak iz djetinjstva u mladenaštvo, svadba, smrt), iz jednoga socijalnog statusa u drugi itd. Francuski folklorist flamanškoga podrijetla Arnold van Gennep nazvao je takve obrede prelaznima, *rites de passage*, i posvetio im još 1909. godine posebnu knjigu. Njegovi *Les rites de passage* prošli su dosta nezapaženo, sve dok nisu bili objavljeni 1960. godine u engleskom prijevodu. Nakon toga razvila se čitava mala teorija o obredima prijelaza (Čapo 1993).

Ta je teorija primjenjiva posvuda i na gotovo sve obrede. Obredi prate prijelaz iz jednoga u drugo stanje, vrijeme, mjesto. To mogu biti prijelazi iz jedne godine u drugu, iz jednoga života (nakon smrti) u drugi, s jednoga selišta na drugo itd. Obredom treba postići odvajanje od prethodnoga stanja (*separacija*), prelazak u drugo stanje (*tranzicija*) i uklapanje u novo stanje (*inkorporacija*). Budući da se ljudi nalaze na nekoj vrsti granice (lat. *limes*) između dva stanja, položaja, mjesta, može se govoriti o *preliminalnim*, *liminalnim* i *postliminalnim*, predgraničnim, graničnim i poslijegraničnim obredima ili dijelovima kompleksnoga obreda. Obredi kao cjeline imaju zato trodijelnu strukturu (Cazeneuve 1971). Ako se ova teorija može, kako smo rekli, primijeniti na gotovo sve obrede, postavlja se pitanje o njezinu smislu. *Naime, ako sve običaje možemo interpretirati kao rituale prijelaza, ne gubi li ta analiza svaki smisao i ništa ne pridonosi objašnjenju pojedinačnih rituala?* (Čapo 1993: 79). Njezino značenje vidimo u tome što upozorava istraživača da pazi na sintagmatski slijed pojedinih elemenata unutar nekog obreda kao cjeline. Vremenom se, naime, postupno gubi početni smisao nekoga obreda pa može doći do premještanja pojedinih njegovih dijelova u okviru cjeline ili do njihova ispadanja iz nje i tako ono što je ostalo (običaj) postaje nerazumljivim.

Rekli smo da se obred temelji na trima elementima: misli, činu i riječi. To, izgleda, nije prvobitno stanje. Etolozi (stručnjaci koji poučavaju ponašanje životinja) su otkrili da i životinje poznaju neke kretnje koje „nemotivirano“ ponavljaju u određenim prilikama, pa se tako može govoriti o nekoj vrsti *protorituala* (npr., kod primata). Ti su protorituali, „predobredi“, dakako, stariji od jezika, u njima nema tekstova. To pak znači da je jezik možda nastao kao dodatak, naglasak, tumačenje (eksplikacija) obreda, u funkciji identifikacije žrtve (i njezinih dijelova) s objektiviziranim ciljem obreda. Obred je mogao biti

ono mjesto na kojem je došlo do osmišljavanja jezika kao novoga znakovnog sustava u kojem se uspostavlja veza između označavatelja i označenoga izražena zvukom. Jezik je u okviru obreda mogao preuzeti ulogu nekih drugih, starijih i jednostavnijih sustava komuniciranja. Koliko god još ima nejasnoća, sada se može s priličnom mjerom sigurnosti razmišljati o ulozi obreda u glotogenezi, nastanku čovjekova jezika.

Time je bavljenje obredima postalo izuzetno važno za razumijevanje ljudskoga bića. Obredni nam se čin razotkriva kao središte života prvih zajednica koje su kročile na stazu ljudske povijesti, na samome početku ljudskoga roda! Osjećaj, *iskustvo Svetoga* nešto je što čovjek nosi u sebi od „početka Vremena”. Teško je bilo već na početku Vremena spekulativno govoriti o svijesti o Svetome. Čovjek si je Sveto mogao osvijestiti tek iskustvom u neposrednu susretu s Njime, pa ma što On značio i ma kako se taj susret zbio. Nije li upravo susret licem u lice sa Svetim preoblikovao našega Praoca u Čovjeka? No, kako god bilo, obred se time bez sumnje razotkriva kao osnova ljudskoga razvoja, a ne samo njegov instrument. On je sadržaj, a ne forma. On predstavlja puninu smisla, bit ljudskoga života. Mit je pak, u odnosu na obred, sekundaran, mlađi.

Mit u obredu simbolizira riječima ono što je misao zamislila (spoznala), a obrednim činom to želimo prikazati. Ta se simboličnost mitskoga teksta neposredno odnosi na sveto. Stoga mitski tekstovi *sada i ovdje* realiziraju aktualnu činjeničnost i istodobno naglašavaju njegovu univerzalnost uvijek i posvuda, čime uspostavljaju vezu s onime što se zbilo u doba početaka. Tekst ne samo da nas približava svetome, on ga analizira i sintetizira, raščlanjuje i povezuje, preoblikuje mu i paradigmatiku i sintagmatiku. Dok je mit povezan sa svetime, on je živ, no i svetost živi samo kroz mit i obred. Sada vidimo da razumjeti mit nije samo filološki zadatak.

Snaga riječi

A da je to sve skupa bilo moguće, bila je potrebna čvrsta čovjekova vjera, povjerenje u Božju riječ. U obredu se kazuju sveti tekstovi. A to su tekstovi koje nije izmislio neki davni pjesnik, nego ih je čovjeku dao Stvoritelj sam ili posredstvom drugih bogova koji su od njegova roda. Te riječi su stoga svete. Tu svetost moramo shvatiti jako ozbiljno. Naime, u znanosti moramo mitu prići kao činjenici, kao istinitom i svetom kazivanju (dakako, onima koji u nj vjeruju)!

Predodžba da je mit fikcija, iluzija ili laž, jest *predrasuda* modernoga čovjeka i jednostavno *nije znanstvena!*

Mitsko znanje o tome kako je ustrojen svijet, koje mi danas iščitavamo iz mitova o borbi između načela reda i načela nereda, omogućavalo je – kako smo vidjeli – našim predcima da razriješe sve probleme koji su proizlazili iz tih suprotnosti. To su postizali obrednim činom (δρόμενον) u kojem su ponovili ono što je Stvoritelj činio u doba Stvaranja, a popratili su ga kazivanjem o tome činu što je bio učinjenu na početku vremena (kazivali su μυθος).

Ovo nisu puke tvrdnje. Postojanje takvoga razmišljanja nije teško dokazati. Snagu Božje riječi možemo vidjeti već na samome početku Svetoga pisma, u prvome poglavlju Knjige postanka (moramo biti svjesni da, prema tumačenju suvremenih teologa, ta knjiga sve do Abrama iznosi samo drevna mitska kazivanja). Na samome početku ove, židovima i kršćanima (a u izvjesnom smislu i muslimanima) svete knjige, u prva dva stiha, neutralno se opisuje situacija na Početku vremena:

U početku stvori Bog nebo i zemlju. Zemlja bijaše pusta i prazna; tama se prostirala nad bezdanom, i Duh Božji lebdio je nad vodama.

Nakon prikaza kaotičnoga stanja u Svemiru počinje diskurzivno izlaganje svete povijesti Stvaranja. Već u trećem stihu počinje taj opis navođenjem Riječi u upravnom govoru:

I reče Bog: „Neka bude svjetlost!“ I bi svjetlost. I vidje Bog da je svjetlost dobra; i rastavi Bog svjetlost od tame. Svjetlost prozva Bog dan, a tamu prozva noć. Tako bude večer, pa jutro – dan prvi.

Bog izgovaranjem riječi (svetih) stvara svjetlost, odvaja ju od tame (= čini red) i nadijeva imena danu i noći. Taj se postupak zatim ponavlja:

I reče Bog: „Neka bude svod posred voda...“ (stih 6.);

I reče Bog: „Vode pod nebom neka se skupe...“ I vidje Bog da je dobro. (9);

I reče Bog: „Neka proklja zemlja...“ I vidje Bog da je dobro. (11);

I reče Bog: „Neka budu svjetlila na svodu...“ I vidje Bog da je dobro. (14);

I reče Bog: „Nek provrvi vodom vreva...“ I vidje Bog da je dobro. (20);

I reče Bog: „Neka zemlja izvede živa bića...“ I vidje Bog da je dobro. (24);

I reče Bog: „Načinimo čovjeka na svoju sliku...“ I vidje Bog sve što je učinio, i bijaše veoma dobro. Tako bude večer, pa jutro – dan šesti. (26).

Stvaralački čin, da bi bio potpun, završava nadijevanjem imena. Ime je, jednostavno, sastavni dio stvorenoga. Ono je sredstvo identifikacije, ono isto što se zbiva pri žrtvenom obredu. No Bog to činjenje nije zaključio sam, nego je omogućio Čovjeku da sudjeluje u njemu:

Tada Jahve, Bog, načini od zemlje sve životinje u polju i sve ptice u zraku, i predvede ih čovjeku da vidi kako će koju nazvati, pa kako koje stvorenje čovjek prozove, da mu tako bude ime. Čovjek nadjene imena svoj stoci, svim pticama u zraku i životinjama u polju. (Post 2,18).

Ovo stavljanje čovjeka u položaj sustvoritelja presudno je za daljnju povijest ljudskoga roda. Znati stvaralačku božansku Riječ, *Verbum*, Λόγος, i k tome znati pravilno ju izgovoriti (na pravome mjestu, u pravo vrijeme, na pravi način), omogućava upućenome (žrecu, vraču, svećeniku) da učini isto što je nekoć učinio Bog! Izgovoriti na pravi način podrazumijeva izgovaranje riječi na pravom jeziku. To je jezik naših predaka, dobiven na početku od samoga Boga. Sveti se tekst ima stoga prenositi predajom s pokoljenja na pokoljenje, a ne da ga se preuzima od susjeda i prevodi.

Na stvaranje Riječju aludira i deveti stih 33. psalma koji glasi latinski: *quoniam ipse dixit et facta sunt ipse mandavit et creata sunt*, a hrvatski (u prijevodu Filiberta Gassa) *Jer on reče – i sve postade, naredi – i sve se stvori*.

Najljepša i najdojmljivija ilustracija funkcioniranja ovoga postupka, tj. dobianje Riječi od Boga, i snaga koju čovjek time stječe, jest u Knjizi o Ezekielu. Ezekiel u ja-obliku kazuje svoje viđenje i navodi Jahvine riječi u upravnom govoru:

Spusti se na me ruka Jahvina, i Jahve me u svojem duhu izvede i postavi usred doline pune kostiju. Provede me kroz njih, svuda oko njih, i gle, bijaše ih u dolini veoma mnogo, i bijahu sasvim suhe! Reče mi: „Sine čovječji, mogu li ove kosti oživjeti?” Ja odgovorih: „Jahve Gospode, to samo ti znaš!” Tad mi reče: „Prorokuj ovim kostima i reci im: O suhe kosti, čujte riječ Jahvinu! Ovako govori Jahve Gospod ovim kostima: Evo, duh ću svoj udahnuti u vas, i oživjet ćete! Žilama ću vas ispreplesti, mesom obložiti, kožom vas obaviti i duh svoj udahnuti u vas, i oživjet ćete – i znat ćete da sam ja Jahve!” I ja stadoh prorokovati kao što mi bješe zapovjedbena. I dok sam prorokovao, nastade šuškanje i pomicanje, i kosti se stadoše pribirati. Pogledah, i gle, po njima narasle žile i meso; kožom se presvukoše, ali duha još ne bijaše u njima. I reče mi: „Prorokuj duhu, sine čovječji, prorokuj i reci:

Ovako govori Jahve Gospod: Od sva četiri vjetra dođi, duše, i dahni u ova trupla da ožive!” I stadoh prorokovati kao što mi zapovijedi, i duh uđe u njih, i oživješe i stadoše na noge – vojska vrlo, vrlo velika. (Ez 37,1–10)

Ezekiel je *prorok, prophetus, προφήτης* u pravome smislu te riječi: on je u Božje ime *pro-ricao*, izgovorio riječi u Božje ime, umjesto njega, i to riječi koje je bio naučio od Njega.

Misao o čvrstoj, neraskidivoj vezi između *Onoga koji jest* (JHWH, יהוה) i *Riječi*, dapače, o njihovoj istovjetnosti, najjasnije je oblikovao evanđelist Ivan na samome početku Proslova svojega Evanđelja. Navest ćemo ga na hrvatskome (u prijevodu oo. Bonaventure Dude i Jerka Fućka): *Na početku bijaše Riječ, i Riječ bijaše kod Boga, i Bog bijaše Riječ*, pa na latinskome u prijevodu *našijenca* sv. Jeronima: *In principio erat Verbum et Verbum erat apud Deum et Deus erat Verbum*, te na grčkom izvorniku: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος*. Tko to ne zna, tko ne razumije kako se (i zašto) razmišljalo o početcima u predznanstveno vrijeme, ne može pravo razumijeti i tumačiti tekstove što su ih naši stari smatrali svetima.

O stvaralačkoj snazi riječi svjedoči i jedna kratka slovenska riječ: *reč*. Ta ime-nica izvedena je iz glagola *reči* „reći, kazati“, ali ona ne znači ono isto što nam znači hrvatska riječ *riječ*. Na slovenskome *reč* označava „stvar, predmet“, a na početku je značilo ono što je *stvoreno riječju*.

Zapleli smo se, nehotice, u razmišljanja o početcima. Opis iz Knjige postanka odnosi se bez ikakve sumnje na početak. No vidjet ćemo da ima i drukčije zamišljenih početaka.

Bog i bogovi

Do sada smo se susreli s dva drevna boga, Stvoriteljem i Zavidnikom, koje bismo mi prosvijećeni rado označili kao personifikacije zamišljenih načela Reda i Nereda. Ta načela su možda samo ranije spomenuta dva aspekta same svetosti, *jedan je njegova javnost, on je poznat, razumljiv, zato koristan i pozitivan, a drugi skrivenost, tajanstvenost, zato je opasan i negativan*. Prvi je razumljiv i logičan, uredan, a drugi nepoznat, pa djeluje kaotično.

No ništa nam ne svjedoči da je to doista bilo tako. Naprotiv, ako je *iskustvo svetoga* bilo stečeno u samo praskozorje čovječanstva, onda je teško zamisliti da su već onda ljudi razmišljali u tako apstraktnim kategorijama. Steći iskustvo

znači otprilike susresti se s nečime (nekime), sučeliti se s njime i stvoriti nekakvu predodžbu o tome s čime/kime smo se suočili. Mnogo je vjerojatnije da su bića, koja su se prva susrela sa Svetime, Njega percipirala kao djelatno biće, kao osobu, nego da su prvo stvorila apstraktne pojmove *red* i *nered*, pa ih onda personificirala. Time nije ništa rečeno o tome što/tko je to Nešto doista bilo: san, halucinacija, opijenost fermentiranim prezrelim voćem, ili doista Osoba.

Takvu su osobu, moćnu i djelatnu, prvi ljudi lakše mogli shvatiti i objasniti nego nekakve duše, *animae*, kako su to zamišljali evolucionisti XIX. i XX. stoljeća (na primjer, Edward B. Tylor 1871.) kao početak religije. Mislimo da ne grijeshimo ako tu osobu nazovemo današnjim imenom Boga i pišemo ga velikim slovom. Jer to je ista ona božanska osoba koju poznajemo iz Svetoga pisma (i neki od nas s vjeronauka: *Vjerujem u jednoga Boga, Oca svemogućega, stvoritelja neba i zemlje, svega vidljivoga i nevidljivoga*, prema Nicejsko-Carigradskom *Vjeronanju*) kao Stvoritelja što je stvorio Zemlju i izraelski narod, opisana i u mitovima ostalih naroda kao stvoritelj njihove Zemlje i njihova roda. I zove se nerijetko tako, samo što se imena u različitim jezicima realiziraju u drugim oblicima. Riječ Bog je, dakle, ovdje osobno ime Stvoriteljevo.

Navest ćemo, kao primjer dugotrajnih misaonih struktura koje se odražavaju u govoru, predodžbu o vrhovnom božanskom biću koja je zapisana kod Korjaka. Korjaci su narod s vrlo arhaičnom kulturom, a žive na sjevernoj polovici poluotoka Kamčatke. O nekom mogućem ranijem utjecaju judeo-kršćanske frazeologije na njih ne može se govoriti. Danas ih ima oko 9 000, no samo manji dio još govori korjački. Njihov se jezik ubraja u skupinu tzv. paleoazijskih jezika. Ovamo spadaju i jezici Čukča, Itelma (njihove rusificirane potomke danas zovu *Kamčadali*) i Nivha (Giljaka) s krajnjega sjeveroistoka Azije, te možda i Keta uz Jenisej. Svakako treba podsjetiti da ta skupina jezika spada u tzv. nostratičku jezičnu praskupinu.

Narodi na krajnjem sjeveroistoku Azije poznaju neko vrhovno božansko biće raznih imena. Ono je, prema njihovu shvaćanju, iznad svih i prije svih, no samo rijetko posize u život na Zemlji. Za to su zaduženi drugi bogovi, obično njegova djeca, pa ga istraživači napola u šali zovu *deus otiosus*, besposleni bog. Korjaci ga u mitovima zovu *ŃaŃiŃimen* (Svijet, Svemir), *InábitelaŃn* (Nadzornik), a u razgovoru *YaqhičŃnim* („Onaj Koji Jest”). O njegovu podrijetlu ništa ne znaju, a i u Stvaranju je sudjelovao tek time što je na Zemlju poslao Velikog Gavrana, *Quikinnáqu*, da stvori ljude i dadne im Red (on je tek poticao na stvaranje). Pa ipak, on sam utjelovljuje osnovu života cijele prirode u svoj njezinoj punini. Osim toga, zamišljaju ga antropomorfnu, kao starca koji ima ženu i djecu i živi u nekakvom selu na Nebu (Jochelson¹⁴ 1904: 417).

14 Waldemar Jochelson (Vilnius 1855. – New York 1937.; Rusi ga zovu Владимир Ильич Иохельсон), baltički Židov, aktivno je sudjelovao u ruskom revolucionarnom pokretu te bio stoga prognan u Sibir gdje se posvetio proučavanju drevnih kultura sibirskih naroda. Svoje radove o Korjacima i

Usporedimo sada taj etnografski podatak s malim, ali važnim odlomkom iz Knjige izlaska. Tamo je opisano kako je Mojsije u zemlji Midjan pitao Boga, što da kaže svojim kada ga budu pitali s kime je razgovarao, a Bog mu odgovori:

„*Ja sam koji jesam*“, reče Bog Mojsiju. Onda nastavi „Ovako kaži Izraelcima: *Ja jesam*’ posla me k vama.“

(Izl 3: 14; Vulgata: *Dixit Deus ad Mosen ego sum qui sum ait sic dices filiis Israhel qui est misit me ad vos*; na hebrejskom izvorniku to mjesto glasi: יהוה אֲנִי יהוה אֲנִי i znači isto: „jesam koji jesam“). Riječ je o dvjema posve jednakim predodžbama, a podrijetlo im je u mitopoetskom pogledu na svijet.

Tako je „nastalo” Božje ime *Jahve*.

Naoko vrlo jednostavno. No božanski svijet bio je znatno složeniji. Svijet je stvorilo (u nekim mitologijama „rodilo”) prvo biće, Bog-otac. Ako je Bog bio shvaćen kao otac (a očito je da jest), onda je morala postojati i majka. A ako su oni otac i majka, onda valjda postoje i njihova djeca. Tako nekako su mogli razmišljati prvi ljudi uskoro nakon što su poslije susreta sa Svetim oblikovali predodžbu o Njemu. Time pada pretpostavka o tzv. pramonoteizmu u vodu. Djeca prvoga božanskog para i sama su imala božanske osobine, i oni su bili bogovi/božice (ovdje riječ *bog* označava pripadnika skupine osoba istih svojstava, a ne osobno ime pa ga valja pisati malim slovom) i sudjelovali su u upravljanju Svijetom kao njegovi pomoćnici specijalizirani za različite „resore“.

Znanost ne može odgovoriti na pitanje, je li čovjek zamislio Boga ili je ipak prvo Bog stvorio čovjeka. Ali bit će točna znanstvena pretpostavka da su ljudi, nakon što su Boga spoznali, njegovo obličje zamišljali prema svojem vlastitom. Tako je, barem, naučavao još grčki mislilac Ksenofant s Kolofona (~570.–~470.): „Čovjek si je predočio Boga prema svojem liku; Etiopljani si predstavljaju svoje bogove kao crnce sa spljoštenim nosovima, a Tračani, tome nasuprot, kao plavooke i crvenokose“. Zato se ne smijemo čuditi da su ljudi i božanski bračni par zamišljali u ljudskoj situaciji: pridodali su mu zavidnika i smjestili ga u bračni trokut.

Mitski motiv o *Stvoritelju* i *Zavidniku*, njegovu *Suparniku* (koji je katkada shvaćen kao brat, nerijetko je *zmijolik*) možda je tipološki najstariji, općeanthropološki, tj. svojstven svim pucima cijeloga svijeta. *Stvoritelj* je stvorio svijet i

Jukagirima objavljivaio je u Americi gdje se sprijateljio s Franzom Boasom, tvorcem američke kulturne antropologije, što mu je i u sovjetsko doba priređivalo velike neugodnosti pa je 1922. emigrirao u SAD. Prvi rad o Korjacima, u kojem su i podatci o njihovu Vrhovnom Biću, objavio je već 1904.; na ruskome je njegova veća knjiga o Korjacima objavljena pod naslovom *Коряки. Материальная культура и социальная организация* tek 1997. u Sankt Peterburgu.

sve u njemu, pa je *stvorio* i svoje društvo (ženu, braću, djecu). Sve što je stvorio, i sav poredak, sve bijaše sveto, *sakralno*, no *Zavidnik* u taj red unosi *profano*: nered, razdor i propast, smrt (Belaj, V. 2007a). U osnovi većine drevnih mitologija leži stoga mitsko kazivanje o sukobu u kojem božanski junak ubija zmiju (Watkins 1995).

Na svaki je način predodžba o božanskoj obitelji bila oblikovana još u paleolitičko doba. Predodžba o božanskoj majci likovno je potvrđena od mlađega paleolitika naovamo. Riječ je o dobro poznatim ženskim figuricama, neprecizno nazvanim „Venerama“, koje sežu preko 25 000 god. unatrag. Predstavljaju, kako kažu paleolitičari, božice plodnosti i rodnosti. Osim što su, bez sumnje, imale važnu ulogu u trudnoći paleolitičkih žena, bile su i gospodarice divljači. Njihov žensko-majčinski značaj nedvosmisleno govori da su one rađale djecu, bile su *majke*. No ništa se ne zna o tome kako je paleolitički čovjek zamišljao vezu između Boga Oca i Božice Majke. Nešto više o obitelji božanske Majke može se zasad samo nagađati.

Religija i svjetonazor praindoeuropskih jezičnih predaka

Premda smo već u prvome poglavlju napisali da u društvima, čijim ćemo se svjetonazorom baviti, zapravo *nema razlike između filozofije i vjere, morala i prava, navade i obreda*, pa su izrazi *religija* i *svjetonazor*, primijenjeni na njih zapravo sinonimi, ovdje kao da razlikujemo religiju i svjetonazor. To je samo posljedica naše školovanjem ustaljene navade raščlanjivanja i kategoriziranja pojmova, kako bismo mogli lakše pregledati stvarnost i ovladati njome. Bilo bi možda dovoljno govoriti u ovome slučaju samo o svjetonazoru, no činilo bi nam se da tu nešto manjka. Naime, pojmovi *vjera* i *religija* nama ipak nisu istoznačni, premda pokrivaju isto polje. Kada kažemo *vjera*, mislimo na čovjekov odnos prema onome što je „iznad nas“, aktivan odnos koji uključuje čovjekovo povjerenje u Boga. *Religija* pak obuhvaća skup pravila o tome, kako trebamo vjerovati, kao i način organiziranja zajednice koja njeguje ta pravila. Kada je Isus rekao Samarijancu kojega je izliječio od gube *Ustani! Idi! Vjera te tvoja spasila* (Lk 17,19) nije mislio na kršćansku crkvu, niti sustav propisa, niti na ikoji vanjski znak, nego na *povjerenje* koje je taj Samarijanac imao u Boga. A ovdje ćemo govoriti o Praindoeuroljanima i njihovoj *religiji*, to jest o njihovim bogovima, o svojstvima njihovih bogova, o odnosima koji među njima (bogovima) vladaju, a ne o povjerenju koje su ti ljudi iskazivali svojim bogovima.

Rekli smo već da se praindoeuropski jezik razvio negdje na prednjem Istoku, najvjerojatnije u Maloj Aziji, izdvojivši se iz „nostratičke” prajezične skupine. Stoga nas ne trebaju čuditi brojna podudaranja u vjerovanjima tih naroda koji govore jezicima koji su proizašli iz te skupine. Povremeno ćemo se morati osvrnuti na njih. Do izuma odnosno prihvaćanja pisma, sustavnog školovanja i razvoja znanstvene misli, svjetonazor im je bio kozmološki odnosno mitopoetski i nije se bitno razlikovao od svjetonazora ranijih vremena. Prividno drukčije je bilo s religijom jer nam pisani izvori iz kasnijih vremena daju čvršće oslonce za zaključke nego što je to kod prosuđivanja religija ranijih razdoblja, a i podataka ima znatno više, pa se stječe dojam da je praindoeuropska religija bila „razvijenija” od religija ranijih jezičnih skupina, a opet znatno „primitivnija” od religija visokih civilizacija Bliskoga Istoka. No tko je barem malo upoznao religijski svijet australskih urođenika, tzv. *Aboridina*, „najprimitivnijih” ljudi na svijetu, zna kako su ovakvi dojmovi varljivi.

Vrhovni praindoeuropski bogovi u trokutu

Kakvo je bilo ustrojstvo njihove religije? Njemački indolog Paul Thieme sjajno je sažeo njezin opis u nekoliko riječi:

„Najstariji religijski obredi indoeuropskih naroda ne pretpostavljaju hramove ili kipove. Nije čak niti rekonstruirana riječ za pojam ‘hram’. Ali postojalo je ‘bogoštovlje’, shvaćeno kao gostoljubivo prihvaćanje s gozбом što se sastojala od zaklanih životinja i bila popraćena recitiranjem poezije, kao nekakav dolazak ‘nebeskih’ u posjetu ‘zemaljskima’”. (Thieme 1964)

Naoko vrlo jednostavno. No svijet bogova bio je znatno složeniji. Svijet je stvorilo (ili „rodilo”) prvo biće, muški *bog-otac* (Praindoeuroljani su živjeli u patrijarhalnim zajednicama). Sam postupak stvaranja nije se bitno razlikovao od onoga što ga poznamo iz *Knjige postanka*. Prvi stvaralački čin u toj knjizi je Božje govorenje riječi prvoga dana: „Neka bude svjetlost”. I bi svjetlost, i rastavi Bog svjetlost od tame, svjetlost prozva dan, a tamu prozva noć. Ta svjetlost ne dolazi od Sunca, njega je Bog stvorio tek četvrtog dana: „Neka budu svjetlila na svodu nebeskom i rasvjetljuju zemlju”. Slično je moralo biti i kod Praindoeuroljana. I njihov je stvoritelj prvo stvorio („rodio”) nebesku svjetlost. Inače oni ne bi svojega Stvoritelja zvali **djeu(s) p’ter-*, „Otac nebeskoga svjetla” (**djeu-* je značilo „nebo, nebesko svjetlo”, *p’ter-*, latinski *pater*, je „otac”).

Potvrđuju to imena vrhovnoga boga kod većine indoeuropskih naroda: latinski *Jupiter*, umbrijski *Iuve patre*, ilirski *Dei-pátrous*¹⁵, grčki *Ζεύς πατήρ*, sanskrtski *dyaus pita*. U bitinijskom mu je ime glasilo (*Ζεύς*) *Παπας*, skitskom (*Ζεύς*) *Παπαίος*, luvijskom *tiuaz tatiš*, palajskom *tiaz papaz*, latvijskom *Debess tevs*. U nekim je jezicima to dvočlano ime izgubilo drugi dio koji je označavao očinstvo pa glasi, primjerice, u germanskom **Tiwaz*, latinski *deus* (jednostavno „bog“; ali slična grčka riječ *θεός* u istome značenju nije istoga podrijetla), baltijski *Dievas*, *Dievs*, *Deiwas*, staroirski *dia*, pa je ponegdje prestalo biti osobno ime i postalo općom imenicom.

U pojedinim se mitologijama praindoeuropski **djeu(s) p'ter-* povukao „u mirovinu“ i postao „deus otiosus“, a svijetom upravljaju njegova djeca i unuci. Katkada je on i ime prepustio sinu, a ponegdje je čak bio, kao kod Slavena, zaboravljen gotovo bez traga. No nije svaki „otac“ automatski vrhovni bog Sveotac, kao što vjerojatno nije bio, na primjer, rimski *Liber Pater* (Virgilije, *Georgike* 2,385 i d.), bog vegetacije, premda su ga ponekad doista jednčili s Jupiterom (*Iuppiter Liber*, Wissowa 1912: 138).

Uz Oca je morala postojati i **Majka**. Lako je pretpostaviti da joj je ime (jedno od imena) moglo biti izvedeno od imena njezina muža, **djeu(s)*, pa ju možemo zamisliti i kao **djewa mater*. I doista, evo niza visokih božica ovakva imena: jedan grčki linearni B tekst iz Pila zove Zeusovu ženu *Diwija*, Latini su ju poznavali pod imenom *Diana* (rimski povjesničar Mark Terencije Varro, 116. – 27. pr. Kr., još ima: *Diviana*), Iliri *Deana*, Gali *Devona*.

Predodžba Nebeskoga oca baština je iz nostratičkoga i, vjerojatno, još starijega doba. Isto vrijedi i za **djewu*. Pokazali smo kako je predodžba o božici koja rađa, o Majci, još paleolitička. Likovno je potvrđena od mlađega paleolitika naovamo. Važnost Božice Majke naglo je porasla s početkom zemljoradnje. Čini se da je zanimanje za žitarice počelo negdje u istočnom Sredozemlju i prednjoj Aziji, prije nešto više od 10 000 godina, na području na kojem su živjela plemena čiji su se „nostratički“ govori u to doba već bili počeli dijeliti.

Skupljanjem, a zatim i sijanjem/sadnjom biljaka, isprva su se bavile uglavnom žene. Stoga se izjednačuju plodnost zemlje i plodnost žene, pa žena postaje odgovornom za uspješnu žetvu. Društvena uloga žene naglašava se, javljaju se tzv. uxorilokalni brakovi i drugo što će kasnije pridonijeti stvaranju znanstvenoga mita o matrijarhatu kao prvobitnom obliku ustrojstva primitivne

¹⁵ Navodi se ponekad u sekundarnoj literaturi, ali bez navođenja izvornika.

ljudske zajednice. Najkasnije sada Zemlja se izjednačuje s Božicom Majkom. Postupno se razvija pojam Velike božice Majke koji se može pretpostaviti i kod Praindoeuropijana. Tako će Heleni maloazijsku *Kybele*, Κυβέλη, zvati Μητέρα Μεγάλη, „Velika Majka“, a Rimljani kasnije *Magna mater*. Velika će Majka ponekad sama rađati partenogeneza (odjeka ima još u grčkoj mitologiji, gdje Hera (Ἥρα) sama začinje Aresa i Hefesta). To ju povezuje s pojmom djevičanstva. Pa i prvi ljudi nastaju (rađaju se) od zemlje (tako je, uostalom, i u Post 2,7). Tek će kasnije, pronalaskom orače sprave koju vuku životinje (pa će muškarci preuzeti oranje kao svoj zadatak), ralo biti izjednačeno s muškim spolnim organom, a obrađivanje njive sa spolnim odnosom. To ipak ne znači da ljudi u ono doba ne bi znali kako dolazi do začeca. Ideja o partenogenezi je, naime, išla rukom pod ruku sa svetom svadbom (ἱερός γάμος) i orgijastičkim obredima.

Prisutna je i predodžba prema kojoj Mati Zemlja stupa u brak s Ocem Nebom. On ju oploduje svojim sjemenom – kišom. Stoga je Mati Zemlja usko povezana s vlagom odnosno vodom. Kod ranih je poljodjelaca božanska obitelj sastavljena od Oca Neba i djevičanske Majke Zemlje te njihove božanske djece. Μητέρα Μεγάλη postaje μάτηρ θεών, „Majka bogova“, bogorodica. U ruskoj se pučkoj kozmologiji i u ulomcima mitološke poezije to shvaćanje očuvalo, pa se Zemlja do u naše dane poetski naziva Мать Сыра Земля, „Mati Vlažna Zemlja.“

U germanskoj je mitologiji začetnik božanskoga roda *Njordr* „oženjen“ s *Nerfuz*. Tacit ju je identificirao s *Terra Mater* (*Germania*, 40). Ipak naslov *oca* nosi njegov sin *Oðinn*. On je *Alföðr*, „Allvater“, sveotac (kao što je i irski Dagda *Ollathair*). Isto tako je i njegova žena *Fjörgyn* ujedno *Iörðin* (*Erde*, „Zemlja“). U nekim je tekstovima *Iörðin* ujedno i njegova kćerka (*Iörðin var dóttir hans ok kona hans*, „Zemlja je bila kćerka njegova [Oðinnova] i supruga njegova“).

U grčkoj mitologiji (a ona je u odnosu prema praindoeuropskoj znatno složenija) očuvani su tek tragovi drevne strukture. „Početni“ je bog *Uran* (Οὐρανός) koji u svojem imenu skriva iskonski pojam nebeskoga (οὐρανός znači „nebo“), ali i on je sin Zemlje, *Gaje* (Γῆ) i Tame, *Ereba* (Ἐρεβος, personifikacija tame Kaosa). Čini nam se da tu imamo još stariju, „pretpatrijarhalnu“¹⁶

16 Pojmovi *patrijarhat* i *matrijarhat* ušli su u uporabu u vrijeme evolucionizma (druga polovica XIX. stoljeća) kada su istraživači pokušali stvoriti ljestvicu razvoja ljudskoga društva. Pojednostavljeno rečeno, isprva su ljudi – prema tom tumačenju – živjeli promiskuitetno, a žene (majke) su skrebile za djecu. Zatim su se ljudi počeli udruživati u obitelji, a majka je – inercijom – i dalje imala glavnu riječ. Tek kasnije bi muškarcima sinulo da to nije u redu pa su uveli svoju vlast, patrijarhat. Danas je takvo gledanje u ozbiljnoj znanosti napušteno. U najjednostavnijim, najarhaičnijim društvima ljudi žive u jednostavnim, uglavnom monogamnim obiteljima u kojima su obveze raspodijeljene prema

i valjda predindoeuropsku predodžbu prema kojoj je Zemlja roditeljica svih i svega, koju će kasnije Bog otac „staviti na njezino mjesto“ i sam zauzeti početno mjesto u genealogiji. Georges Dumézil je u svojem radu *Ouranós-Váruna: Étude de mythologie comparée indo-européenne* (1934) usporedio grčki mit o kastriranju Urana s indijskim mitom o Varuṇinoj impotentnosti i obredu ustoličenja vladara u Indiji te pokazao kako između njih ima znatnih podudaranja. Uranov sin je *Kron* (Κρόνος), a tek unuk Zeus (Ζεύς) s nadimkom *πατήρ* nosi ime indoeuropskoga stvoritelja **djeu(s) p'ter-*. No premda se Zeus bahatio svojim munjama, pa je čak dobio nadimak *Keraunios* (Κεραύνιος, „koji baca munje“), ubit će zmijsku neman *Pythona* (Πυθων) munjevitim strjelicama tek Uranov praunuk Apolon (Ἀπόλλων).

Uz Oca i Majku postojao je i **Zavidnik** kojega smo vidjeli već u najstarijim mitskim sustavima. Kao i drugdje, zamišljali su ga uglavnom zmijolika. Taj je bog vedski (staroindijski) *Vala*, litavski *Velnias*, *Velinas*, latvijski *Velionis*, uvijek u sukobu s božanskim predstavnikom Neba. Možda je i rimski *Vejovis*, *Vediovis* pripadao toj kategoriji. *Vediovis* je isprva bio povezan s podzemljem, odgovoran za potrese, no već se ni sami Rimljani nisu mogli sporazumjeti o njegovim značajkama i izvoru. Ipak, Aulus Gellius (~125. – iza 180.) je u svojim *Noctes Atticae* posvetio posebno, 12. poglavlje imenima Jupitra (Diovis) i Vediovisa: *De nominibus deorum populi Romani Diovis et Vediovis*, u kojima suprotstavlja ta dva boga kao bogove suprotnih značajki.

Praindоеuropsko ime **Welnos* izvedeno je iz praindоеuropskoga **wel-* „pašnjak, livada, zemlja mrtvih“. Sjetimo se *elizejskih polja*, grčki *Ἠλύσιον πεδῖον*. Postaje jasno zašto je sjevernogermanski (nordijski) pali ratnik označen riječju *valr*, zašto ga *valkyrje* („one koje odabiru ratnike pale u borbi“) odvođe u *valhallu* (u „dvoranu palih ratnika“). Naime, dolje, pod zemljom, uvijek je vlažno i toplo pa livade tamo obiluju bujnom travom i obiljem cvijeća. Ta je struktura ishodištem čitave ostale mitologije, a zbivanjima unutar nje objašnjava se funkcioniranje cijeloga svijeta. Drugo od Zmijinih imena u Vedama je *Vrtra*, „onaj koji zaprječuje, zatvara“. On u Vedama *budhnám aśayat*, „na dnu leži“, a ponekad ga zovu *áhi budhnyá*, „zmija dubina“, zmija s dna vode. Ne čudi stoga da su neke od bitnih značajki toga boga, osim što je bog donjega svijeta, ta da

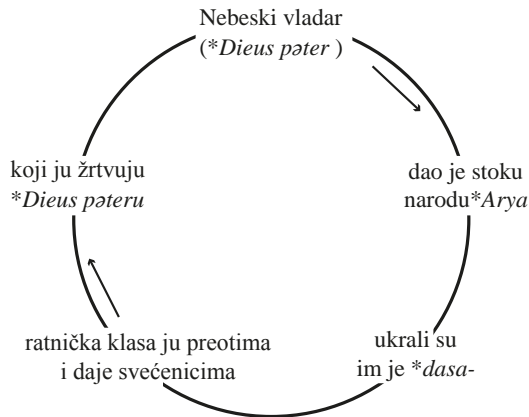
prirodnim funkcijama oca (lov, borba s neprijateljima) i majke (skrb za djecu, priprava hrane), bez potrebe za prevlašću na temelju spola. Tek pojavom visoke specijalizacije u gospodarstvu dolazi do potrebe za dominacijom pri odlučivanju, pa je u razvijenijim društvima prevlast majke/žene zabilježena pretežno kod izrazito zemljoradničkih naroda, a prevlast oca/muža kod stočarskih.

je njemu mjesto *na dnu, dolje*, i to *pod zemljom*, ali i *pod vodom*, u vodi, *iza* (velike) *vode*.

Iz korijena **wel-* izvedene su i riječi koje označuju krzno, vunu, vlasi. Dovoljno će biti navesti njemačke riječi *Vliesß, Wolle, Welle* i hrvatske *vuna, vlas, vlati, val*. No ovamo spada i ime zvijezda *Vlašića* „Plejade“, pa – barem posredno – i naroda *Vlaha*. Ovako rekonstruirana uska veza između pojmovâ „krzno“, „krava“, „val, voda“ s bogom stoke i mrtvih razotkriva čitav jedan kompleks mitskih predodžbi o ustrojstvu svijeta koji je bio svojstven starim indoeuropskim narodima.

Zavidnik si prisvaja ono što je Stvoriteljjevo: vode, stoku, sina, ženu, ljude i odvodi ih u svoj podzemni svijet (u smrt). Zavidnik je u svojoj zavidnosti gramziv, pa mitska kazivanja govore kako on nešto zatvara, skriva, pregrađuje. Indijski *Vṛtra* zatvarao je izvore rijekama, krao goveda i zatvarao ih u gore, a grčka bradata zmija *Python, Πύθων* preprečivala trgovačke putove kroz maloazijske polupustinje.

Američki indoeuropeist Bruce Lincoln rekonstruirao je 1980. obris praindоеuropskoga mita o krađi stoke i povezao ju sa zbivanjima pri širenju Praindоеuroljana i sukobu sa zatečenim domorodcima **dāsa-*:

Sl. 4: Praindоеuropski mit o krađi stoke (izrađeno prema tekstu u Lincoln 1980)

No ako je on još praindоеuropski, onda odražava starije stanje, prije njihova širenja i sukoba s domorodcima. Možda je jednostavno tu bila riječ o uobičajenoj međuplemenskoj „izmjeni“ plemenskih „proračunskih sredstava“.

Ostale tročlane strukture

Tako smo ipak konačno došli do *trokuta* kojime ćemo se baviti kroz cijelu knjigu. To je bračni trokut u koji je upleteno troje najviših bogova, Otac, Majka i Zavidnik/Zavodnik. No to nije sve. Božanski roditeljski par ima i djecu. Ona će postati bogovima nadzornicima *e*: nebeske (božanske), zemaljske (tu žive ljudi) i podzemne (tamo borave preminuli). Te dvije „trijade“ će se međusobno preplitati, umnažati i stvoriti gotovo nerazmrsivo klupko. A kada tome dodamo još i druge tročlane strukture, može nam se zavrtjeti u glavi.

Dumézilova trodioba praindoeuropskoga društva

Još je sredinom XX. stoljeća francuski indoeuropeist Georges Dumézil objavio svoja istraživanja kojima je ukazao na trodiobu praindoeuropskoga društva (*L'Idéologie tripartite des Indo-Européens*, 1958.) Analiza naziva srodstva, doduše, jasno pokazuje da su se praindoeuropske zajednice (rodovi, plemena) isprva dijelile u dvije egzogamne i patrijarhalne polovice, na što aludiraju i mitovi o nastanku roda/naroda od dvojice braće, nerijetko blizanaca, ili čak od nekoga dvospolnog bića. No uslošnjanjem života, a malo prije razlaza Indoeuropļana, misli Dumézil (i, čini nam se, ima pravo), društvo se preustrojilo u tri segmenta, svaki sa svojom funkcijom. Ti se segmenti podudaraju s funkcijama mitova koje smo ranije naveli:

- svećenički: religijsko-moralna (mitovi objašnjavaju kako se ljudi trebaju ponašati, obredi to omogućuju);
- vojnički: zaštitna (društvo treba zaštititi pred napadima neprijatelja);
- proizvodni (seljački): gospodarska (obredima treba osigurati rodnost i plodnost).

Ta je trodioba dobro vidljiva u raznim indoeuropskim skupinama, a prepoznajemo ju zahvaljujući nekim značajkama (boje), podudaranju u nazivima i sl. Isprva je to bila podjela na tri funkcionalno komplementarna segmenta društva, no kasnije se iz nje razvijaju društvene klase (u Indiji kaste) koje će opečatiti europski feudalizam.

Ovome možemo dodati da je već naš franjevac Franjo Glavinić, Istrijan (kako je sam napisao), u nepaginiranom uvodu svojega djela *Cvit Szvetih* (1628) objasnio kako je praotac ljudskoga roda Noa svojim sinovima podijelio funkcije:

- *Ti, Sem, (reče mu) kako redovnik hoćeš moliti...*

- *Ti Iaphet, vladaj, i brani...*
- *Ti Cam, hoćeš bit težák...*

a to će ponoviti i naš prosvjetiteljski pisac Matija Antun Relković 1779.:

Zato Noje u tri reda najde da svit dili, drugač nejma fajde.

- *“Jedan”, reče, “nek bude moleći...*
- *Drugog reda postavlja braneći...*
- *a treći red nek bude braneći...*

Nakon što je uvjerljivo pokazao strukturu društva, Dumézil je učinio i korak dalje. Pretpostavio je da su Praindoeuroljani vlastito društveno ustrojstvo projicirali i na strukturu božanske družine, pa je prema pojedinim značajkama pripisivao bogovima te funkcije. No pokazalo se da je u tome pretjerao. Naime, te su tri funkcije općeljudske, možemo ih vidjeti u svim društvima na svijetu. Nisu samo indoeuropske. Svi teže za povezanošću s bogovima, za zaštitom vlastite zajednice i za obiljem materijalnih dobara potrebnih za život. Jedino su Praindoeuroljani, još prije razlaza, te tri funkcije „institucionalizirali” i pomoću njih preuredili svoje društvo, ali nisu više stigli time opteretiti svoje bogove. Barem ne previše.

Olmstedt: Tri generacije bogova

Od svih Dumezilovih kritičara najdosljedniji je Garrett Olmstedt koji je pokazao kao je ideja trodiobe **božanske družine** doista veoma stara, ali da isprva ipak nije bila socijalna, nego prostorno-generacijska zamisao. On je trodijelnost, koja se u praindoeuropskoj mitologiji dosta dobro uočava ali teže povezuje s Dumézilovim funkcijama, protumačio kombinacijom mitske predodžbe o stablu kao svijetu/gori (gornji svijet, srednji svijet, donji svijet) i predodžbe o trima generacijama bogova (1994). Vrhovni bog, *Djeus p'ter*, Otac svih, s majkom Zemljom začinje sve druge bogove. Ali on nije *imperator caelestium*. On ima tri sina, svaki nadzire jednu razinu svijeta, pa ima zatim i unuke... Olmstedt je napisao da *there is no particular reason why the human social division should dominate the pantheon of the gods* (“nema naročitoga razloga zašto bi podjela ljudskoga društva trebala gospodariti nad božanskim panteonom”; Olmstedt 1994: 2). Ta se prostorna trojnost, smještena u jednu (srednju) generaciju bogova, razabire u različitim situacijama i kombinacijama koje se međusobno isprepliću.

Načelno se može reći da bi u prvoj generaciji praindoeuropske božanske obitelji trebali biti sâm bog otac Stvoritelj, njegova žena i suparnik. U drugoj su njegova djeca, bogovi koji vladaju trima kozmičkim sferama, oni su „izvršna vlast”. Stoga će vremenom Stvoriteljeva uloga blijediti, on će postati besposličar pa ga povjesničari religija, kako smo već naveli, u šali zovu *deus otiosus*, „besposleni bog”.

Ovaj opis božanske obitelji je, dakako, idejni konstrukt. Ni u jednoj indoeuropskoj predaji ona nije tako lijepo raspoređena. Osim toga, opisi prvih božanskih bića su u pojedinim indoeuropskim predajama međusobno oprečni. Već smo pokazali kako je zapletena genealogija grčkih vrhovnih bogova, tako zapletena da više točno ni ne znamo koja je čija prava funkcija i položaj u božanskoj obitelji. Genealoški niz ide od *Ereba* preko *Urana*, *Krona*, *Zeusa* do *Apolona*. A *Apolon* izvorno uopće ni neće biti grčki bog nego trojanski; *Apaliunaš* (^D*x-ap-pa-li-u-na-aš*) je potvrđen kao bog u Wiluši (vjerojatno je to bila Ilion/Ilios/Troja, u kojoj je, prema Homeru, Apolon bio glavni bog). On će biti taj koji je strelicama ubio *Pythona* koji je pak naslijedio ulogu zavidnika pradjeda *Urana*! *Zeus* je oženjen sestrom Herom. Njegova žena je jednom označena imenom *Diwija*, izvedenim od **djeus*. *Gea*, *Zemlja*, je ovdje, zapravo, „majka bogova“, no kako se božanske uloge prenose s pokoljenja na pokoljenje, likovi bogorodica umnožavaju se i usložnjuju. Najpoznatija je i, prema svojem imenu, najistaknutija Δημήτηρ, gdje bi Δη – bilo jednakoznačno s Γη-. Ona bi, dakle, bila aktualna Γημήτηρ, *Zemlja Majka*.

Ulogu onoga koji se bori protiv gospodara podzemlja preuzima jedan od sinova, u pravilu onaj koji vlada gromovima i munjama, gromovnik. Čak se i odnosi koji su vladali u prvobitnom bračnom trokutu preslikavaju na bogove druge generacije koji su braća i sestre, a katkada i na bogove treće.

Praindoeuropski **gromovnik** bio je, prema lingvističkoj rekonstrukciji, **per(k^w)u-no-*, a uočiti ćemo ga u sanskrtskom *Parjanya*, litavskom *Perkūnsu*, latvijskom *Perkonsu*, albanskom *Perendi* (danas jednostavno „Bog“), dardskomu *Pärunu* („bog rata”). Prepoznati ćemo ga i u nadimku majke nordijskoga gromovnika Þorra. Nju su zvali *Fjörgyn*¹⁷ što bi doslovce značilo „Fergunja [mati]”, pa nam se otkriva staro Þorrovo ime **per(k^w)u-no-*.

17 Ovdje je na djelu znameniti Grimmov prvi pomak glasova (*erste Lautverschiebung*) koji je u pragermanskom promijenio suglasnik **p* u *f*. Evo dugih primjera: engleski *foot*, njemački *Fuß* prema grčkome *πούς*, hrvatskom *pod*, latinskom *pēs*, *pedis*, ili pak engl. *fish*, njem. *Fisch* prema lat. *piscis*. Promjena **per(k^w)u-no-* > *Fjörgyn* je posve u skladu s jezičnim pravilima.

Prema istome načelu pretpostavljeno je i praindoeuropsko božanstvo *Sunca*: sanskrtsko *Surya*, germansko *Sol*, latinski *Sol* (muški rod), latvijsko *Saule*, sve izvedeno iz < pie **sāwel-* / **swel-* / **sūl-* „sunce”. Ponekad će *Sunce* zamijeniti izvornu ženu vrhovnoga boga. Gramatički je ta riječ ženskoga roda (a hrvatska riječ *mjesec*, praslav. **měšęcb*, latvijski *meness*, muškoga), za razliku od starih prednjoazijskih i sredozemnih civilizacija (uključujući rimsku – *Sol* i grčku – *Helios*, Ἥλιος) u kojima je personificirano Sunce muškoga, a Mjesec (*Luna* i *Selene*, Σελήνη) ženskoga roda.

Tri sina/brata i nastanak narodâ

Vidjeli smo da je česta trojstvena struktura u drugoj generaciji, gdje se javljaju tri brata ili tri sestre. To je indoeuropska značajka. Kod Grka braća *Zeus*, *Posejdon* i *Had* još spadaju u stariju skupinu i povezani su s prostornom trodiobom Kozmosa. Slično je i u drevnim indijskim Vedama, gdje *Dyáuḥ* ima tri glavna sina. To su *Varuṇa*, *Indra* i *Agni* i oni su gospodari triju dijelova Kozmosa. Indijska (hinduistička) predodžba o *Trimurti*, trojstvu bogova (*Brahman*, *Višṇu* i *Śiva*) razmjerno je mlada, premda je nastala na starijim obrascima.

Drugu skupinu mitova te vrste čine dobro poznati mitovi o tri brata koji su praočevi naroda ili čak cijeloga ljudskog roda. Taj se motiv nalazi i u Starome zavjetu u *Knjizi postanka* (Post 7,12) gdje su od tri *Noina* sina, *Sema*, *Hama* i *Jafeta*, proizašli svi narodi na cijelome svijetu, pa nije samo indoeuropski.¹⁸

Skitski pak (a Skiti su Iranci, dakle Indoeuroljani) etnogenetski mit što ga je zapisao Herodot, u kojem se također javljaju tri brata, pripada prema funkciji u drugu skupinu i objašnjava zašto se skitska „nacija“ sastoji od tri etnički i kulturno različita dijela, a tek u pozadini mu je podjela društva u tri funkcijska segmenta. Prvi bi čovjek bio *Targitaj*, sin *Zeusa* i kćerke boga rijeke *Borysthenes* (Dnipro), koji je imao tri sina. To su bili *Lipoxaj*, *Harpoxaj* i *Kolaxaj* od kojih da potječu tri najvažnija skitska plemena.

Tacit je srodan mit zapisao u svojem djelu *De origine et situ Germanorum* (98. po Kr.) kod (zapadnih) Germana. Tamo su mu kazivali da je *Zemlja* rodila *Tuista* („dvospolac”, usp. njem. *Zwitter*). On je rodio sina *Mannusa*. To je bio prvi čovjek na svijetu, a njegovi sinovi *Ingo*, *Isto* i *Irmio/Hermio* začetnici

¹⁸ Upozorili bismo da u prvoj generaciji djece što ju spominje *Knjiga postanka* imamo dva brata, Kaina i Abela. Kao da je predodžba o dva brata starija o predodžbi o tri, što u vremenskom slijedu odgovara predodžbi o vremenskom odnosu dva praindoeuropska društvena segmenta prema tri.

su triju zapadnogermanskih plemenskih saveza, *Ingveona*, *Istveona* i *Irmiona/Hermiona* (to bi značilo da drugi narodi nisu „pravi ljudi”, što je posve u skladu s mitopoetskim načinom razmišljanja).

Ali ime *Mannus* se, kao ime prvoga čovjeka, javlja i u nekim drugim indoeuropskim predajama. U indijskim se tekstovima *Manu* opisuje kao čovjek koji je čovječanstvo spasio od Potopa. U današnjim germanskim jezicima *man* znači jednostavno „čovjek” (*der Mann, the man*).

Bruce Lincoln pokušao je rekonstruirati praindoeuropski mit o nastanku ljudskoga roda otprilike ovako: prvi ljudi bili bi par blizanaca *Manu* (”čovjek”) i *Yemo* („blizanac”). *Manu* je bio prvi svećenik, a *Yemo* prvi kralj, ali još nema ljudi! *Manu* je prinio brata kralja kao prvu žrtvu; iz *Yemova* tijela napravio je zemlju i nebo. (1991.) Našim će pak čitateljima vjerojatno biti poznato kazivanje o tri legendarna brata iz Krapine, *Čehu*, *Lehu* i *Mehu*, od kojih bi bili nastali Česi, Poljaci (Ljehi) i Rusi (Mehoviti-Moskoviti).

Nije posve jasno kamo bi spadali kipovi neidentificiranoga troglavog božanstva kakvo je, na primjer, neko keltsko božanstvo prikazano na tridesetak kipova pretežno u sjeveroistočnoj Galiji, a bilo ih je i kod Slavena, pa i južnih. O njima će još biti govora.

Tri majke, tri kćerke i sudbina ljudi

I božica majka, žena vrhovnoga boga ima tri kćerke ili se sama utrojuje. Inačice se nerijetko prelijevaju i prelaze jedna u drugu bez jasne granice. I to je poznato u raznim mitologijama i praindoeuropsko je. Na tu ćemo pojavu naići, na primjer, u indijskim Vedama gdje ponekad nastupaju božanske Majke u gramatičkoj množini *Mātaraḥ* i stoje u jasnoj opreci s božanskim ocem *Pitā* u jednini. Na grčkim se pak natpisima javlja Demetrino ime u množini: Δημήτηρες, Δαμάτηρες. U Italiji se to zbiva s Cererom: *Cereres*.

Izvršno je potvrđen rimskodobni kult Majki kod Kelta i Germana u Galiji i Porajnju. Kult je bez sumnje stariji, no tek su rimski činovnici doveli sa sobom klesare koji su u ta područja uveli navadu postavljanja kamenih spomenika s natpisima. Stoga ne čudi da se te Majke na spomenicima koji su se očuvali zovu latinskim imenima: *Matres, Matronae*. Ponegdje izbija iz teksta keltski jezični substrat (na primjer, u dativu *Matrebo*). Oko Nemausa (današnji Nîmes) te u srednjoj i sjeveroistočnoj Galiji zvali su ih Junonama (u dativu: *Iunonibus*).

Sudeći prema natpisima, Majke su imale brojne funkcije. Štovali su ih kao zaštitnice plodnosti, rodnosti, zdravlja, toplica, ljekovitih izvora, zdenaca, uz rijeke; čuvala su naselja, zemlje, plemena (na primjer: *Matres Frisavae* u *Xantenu*, ili *Matres Suebae*). Na nekim likovnim prikazima Majke drže, ili čak doje djecu (to su onda *Deae Nutrices*), a prikazuju ih i kao starije žene (zване *Senomatris*, „Stare Majke“). Javljaju se skoro isključivo po tri zajedno.

Galsko-zapadnogermanskim Majkama u određenoj mjeri odgovaraju sjevernogermanske *Norne*. Ali njihova je uloga bila odrediti sudbinu djetetu pri rođenju. I one u pravilu nastupaju po tri. Ta ih funkcija najuže povezuje ne samo s rimskim *Parcama* (tri sestre, predu i prema dužini ispredene prede određuju sudbinu), litavskim *Deivės Valdytojos* i grčkim *Moirama* (Μοίραι; jedna, ili tri sestre – Zeusove kćerke), nego i sa slavenskim folklornim predodžbama živima do u naše dane. U nas su to *rođenice* odnosno *sudenice*, koje također u pravilu nastupaju po tri.

Bogovi treće generacije

Važni su bili i bogovi treće generacije, Stvoriteljevi unuci. Neki od njih, obično brat i sestra, bili su bogovi vegetacije. Katkada su blizanci, a stupaju u incestnu vezu čime su jamčili plodnost i rodnost na Zemlji. Ponekad ih je troje: dva brata i sestra.

Nemojmo se zgražati. Incest je kod svih naroda našega svijeta zabranjen, no ova se svadba odigrava u božanskome svijetu. Ondje vlada druga logika. Svadba između božanskih partnera donosi rodnost i plodnost na zemlju. To se može postići samo ako su oboje partnera najvišega roda. Indoeuropski nebeski bog **djeu(s)-p'ter-* imao je kćerku i dva sina koji su se nadmetali za naklonost i spolnu ljubav svoje sestre. Osim toga, moramo priznati da djeca prvoga para baš i nisu imala neki veliki izbor partnera.

To nije potvrđeno samo u predajama indoeuropskih naroda (na primjer, brak *Zeusa* i sestre mu *Here* kod starih Grka ili veza između *Yame* i *Yami* u indijskim Vedama), nego i kod drugih naroda, tako u Egiptu (*Oziris* i *Izida*), Fenikiji (*Baal* i *Anat*), Mezopotamiji (babilonski *Marduk* i *Aštarta*, sumerski *Tammuz* i *Inanna*). Uvijek je riječ o bogu vegetacije i njegovoj sestri. U Egiptu je faraon predstavljao utjelovljenje boga vegetacije *Ozirisa*, pa se zato morao oženiti svojom sestrom. Jednom neki faraon nije imao sestre, pa se oženio vlastitom majkom! Ono što je smrtnim ljudima nezamislivo, u božanskom je

svijetu ponekad nužnost. Naime, ako bi to faraon propustio učiniti, Nil više ne bi plavio Egipat i nastupio bi kaotičan kraj svijeta. Ta je svadba $\epsilon\rho\delta\varsigma \gamma\acute{\alpha}\mu\omicron\varsigma$, sveta svadba o kojoj ovisi budućnost svega života na Svijetu.

Upada u oči da su indoeuropski mitski blizanci nerijetko konjoliki ili u uskoj vezi s konjima, pa se ponekad i zovu „konji“, na primjer, indijski *Ašvini*, litavski *Ašvieniai*, engleski (*Beowulf*) *Hengist* i *Horsa*, a s njima je povezana i irska boginja *Macha*. U mitovima su oni sinovi Nebeskoga boga i braća Sunčeve djevojke (kćerke). Konji su i inače igrali važnu ulogu u praindоеuropskoj mitologiji. Uostalom, Praindоеuropljani su bili ti koji su pripitomili konje i razvili vještinu ratovanja pomoću njih. Dovoljno je spomenuti *Ašvamedhu*, konjsku žrtvu opisanu u indijskim Vedama. Prinosio ju je kralj (*raja*) koji je izabrao bijelo ili sivo muško ždrijebe bez ikakve mane i dao mu družinu od 400 vojnika. Konj je „vodio“ svoju družinu godinu dana, a potom su ga, u proljeće, zaklali, rasjekli i dijelove žrtvovali bogovima. U *Brhādaranyaki* je zapisana pjesma u kojoj je naznačena funkcija konjske žrtve: njome su svećenici obredno obnavljali cijeli Kozmos!

Praslavenski sustav bogova

Na koncu trebamo još promotriti kakav je bio praslavenski religijski sustav. S time smo konačno došli *doma*. Na tom se području mnogo sigurnije krećemo jer su nam jezici bliski i razumljivi. Čak ćemo otkriti da neke njegove dijelove i dalje nosimo i prenosimo drugima, a da toga nismo svjesni. Praslavenski je jezik indoeuropski. On je podloga svim danas živim slavenskim jezicima, a ti su jezici, zajedno sa svetim kazivanjima u tim jezicima, usko povezani s baltičkim jezicima i predajama. Ti su jezici najbolje od svih živućih očuvali mnoge elemente praindоеuropske starine. Zato se brojni ulomci, proistekli iz balto-slavenske mitske usmene predaje zapisivane u XIX. i XX. stoljeću, smiju staviti uz bok drevnih indijskih Veda koje su sastavljane kakva tri i pol tisućljeća ranije. Štoviše, slavenski su tekstovi, rekonstruirani u obrisima, tipološki stariji od vedskih: dok vedski tekstovi tek aludiraju na mitska zbivanja, slavenski ih opisuju! Ta konstelacija obećava istraživaču uzbudljiva otkrića. Treba samo biti oprezan i brižno se držati znanstvenoga postupka.

No s pisanim izvorima je mnogo teže. O samim Praslavenima, tj. o Slavenima prije razlaza, nema nikakvih pisanih vijesti. Tek kasnije nastaju opisi pojedinih slavenskih grana i ogranaka i njihovih vjerskih predodžbi. To je već vrijeme nakon raspada praslavenske zajednice i vrijeme njihovih seoba u

krajeve s drukčijim geomorfološkim i klimatskim značajkama, vrijeme jačih dodira i miješanja s drugim i drukčijim narodima, vrijeme velikih društvenih promjena, što je sve djelovalo na promjene i sadržaja i oblika njihova vjerskoga života i svjetonazora koji je – ruku na srce – već i ranije morao imati regionalne raznolikosti.

Izvori iz vremena prije i za pokrštavanja nastali su iz pera stranih misionara koji su dolazili sa slabim poznavanjem jezika, ali zato s čvrstim predrasudama o poganskim barbarima, pa donose malo pouzdanih podataka. Iz njih nas preplavljaju brojni bogovi i božice nerazumljivih imena od kojih su neki plodovi domišljanja i izmišljanja pojedinih autora. O samome bajoslovlju, tj. mitologiji, iz njih ne saznajemo ama baš ništa, pa tako ni o nekakvim svetim trokutima.

Tomu nasuprot stoji nepregledno mnoštvo folklornih tvorbi u kojima su istraživači još od srednjega vijeka dalje vidjeli ostatke mitskoga kazivanja, ali nisu imali nikakvih metodičkih pomagala za njihovo sređivanje i za izvođenje valjanih zaključaka. Zato su im zaključci nerijetko bili naopaki. Problem je, naime, u tome što stari pisani izvori donose popise bogova većinom sumnjivih imena i ništa više, a folklorni zapisi, mlađi od prvih više od pola tisućljeća i iščupani iz mitopoetskoga konteksta, imaju ogromnu gomilu sadržaja, ali s posve drugim junacima, a niti jedan lik iz onih prvih popisa. To su kraljevi, kršćanski sveci, junaci u borbi sa strancima, ili pak obična djeca iz susjedstva. Kako to dvoje povezati?

Ključ za razrješenje toga osnovnog problema *sine qua non*, problema otkrivanja odnosa između pojedinih vrsta izvora našli su na slavenskoj razini ruski filolozi Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov svojim studijama o dvoboju između Gromovnika i Zmije/Zmaja. Uspjelo im je proučavanjima na području praslavenskoga mitskog sustava rekonstruirati ulomke svetih mitskih tekstova još nepokrštenih Slavena i pokazati njihovu ukorijenjenost u praindoeuropsku predaju (Ivanov i Toporov 1965, 1974). Time su dali drugim istraživačima valjano oruđe za daljnja istraživanja. Od hrvatskih im se pridružio zagrebačko – bečki slavist Radoslav Katičić, posebice svojom rekonstrukcijom mitskoga kazivanja o praslavenskom bogu vegetacije.¹⁹

19 Radoslav Katičić posvetio je pred četvrt stoljeća svoju pozornost tada novom pristupu ruskih lingvista Vjačeslava Vsevolodoviča Ivanova i Vladimira Nikolajeviča Toporova (Ivanov i Toporov 1965, 1974) i njihovih istomišljenika koji je obećavao neočekivane rezultate na području praslavenske mitologije te ga je pokušao primijeniti na južnoslavensko, ponajviše na hrvatsko gradivo. Svoje je jako zanimljive i čvrsto utemeljene rezultate prikazivao u brojnim predavanjima i člancima, a u zadnje vrijeme i knjigama. Evo ih redom izlaženja:

Ivanov i Toporov su, zapravo, rekonstruirali elemente praslavenske predaje o dramatičnom sukobu između Reda i Nereda, već ranije uočene na indoeuropskoj razini. Znamo osnovu: Gromovnik predstavlja sile Reda, a zmija sile Nereda. Zmija narušava red, a Gromovnik ga pokušava ponovno uspostaviti. Ta im je rekonstrukcija uspjela tako da su tekst shvatili ne samo kao pripovijedanje, nego kao logično poredan niz znakova (riječi, izričaja) koji su u nekakvu suodnosu, a svaki ima svoje mjesto i ulogu u kazivanju. Suodnos se može najlakše prepoznati kroz dvočlane opreke. Uočimo li da više takvih opreka imaju nekakve međusobne veze, otkrit ćemo **strukturu**.

Tim su postupkom Ivanov i Toporov uspjeli na slavenskome materijalu doseći razinu na kojoj se mogu povezivati izvori raznih vrsta. Postupak je, zapravo, sličan matematičkom. Kao što, na primjer, matematičar zbraja razlomke poput $1/4$ i $1/3$ tako da ih **svede** na **zajednički nazivnik**: $1/4 + 1/3 = 3/12 + 4/12 = 7/12$, tako filolog uspoređuje i kombinira izvore raznih vrsta da bi ih **sveo** na **zajedničku razinu**. Ta je pak razina njihova **struktura**.

Pred istraživačima se digao zastor i upalila svjetla. Zahvaljujući tome u osnovi praslavenske religije lako se mogu prepoznati indoeuropski korijeni. Tu nema ničega o čemu već nismo ovdje govorili. Mislav Ježić, suvremeni hrvatski indolog i filozof, opisao je slavensku mitologiju ljepše i sažetije no što bismo to mi znali:

...središnji kult starih Slavena bio je, s jedne strane, kult nebeskoga gromovnika Peruna koji boravi u višnjim i suhim područjima ispunjenim vatrom ili suncem i, s druge, stočnoga boga Velesa, boga blaga, koji boravi u donjim i vlažnim prostorima. Oni su u opreci i dolaze u sukob, pri čem Veles uzimlje lik zmije, zmaja ili zvijeri, koja se može penjati i u viša područja, a Perun ga svojom strijelom ruši u donje prostore. (Ježić 2006: 53)

Jedino što ovdje nemamo praindоеuropskoga boga Oca nebeskoga svjetla, *Djaus P'tera*. Umjesto njega se sa Zavidnikom bori Gromovnik. Ali i to je još praindоеuropska situacija, samo u razvoju nešto mlađa. Ježićeva se definicija izvrsno slaže s ranije navedenom Thiemeovom, samo što osvjetljava drugi aspekt promatrane cjeline.

2008.: *Božanski boj – Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*,

2010.: *Zeleni lug – Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*,

2011.: *Gazdarica na vratima – Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*,

2014.: *Vilinska vrata – I dalje tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*,

Vrhovni praslavenski bogovi u trokutu

Slaveni su, izdvojivši se prije dva i pol tisućljeća iz baltoslavenske jezične zajednice, baštinili zajednički svjetonazor i mitologiju. No vrijeme nosi svoje i taj se sustav postupno mijenjao. Stari otac *Djevs* izgubio se iz božanske družine i kao da mu se zameo trag. Pa ipak, njemački kroničar Helmold (župnik u Bösauu kod obodritskoga plemena Vagrijaca, između Lübecka i Kiela [~ 1120. – iza 1177.]), u svoju je *Chronicon Slavorum* (nastala oko godine 1170.) upisao i jednu sitnu, a važnu pojedinost: premda ti Slaveni štuju brojne bogove i demone, ipak ne niječu istinu da nad svima vlada jedan bog u Nebu. Nije mu, nažalost, naveo ime:

Inter multiformia vero deorum numina, quibus arva, silvas, tristicias atque voluptates attribuunt, non diffitentur unum deum in celis ceteris imperitantem, illum prepotentem celestia tantum curare, hos vero distributis officiis obsequentes de sanguine eius processisse et unumquemque eo prestantiorem, quo proximioorem illi deo deorum. (Helmold I, LXIX)

„Među raznolikim bogovima kojima pripisuju njive, šume, tuge i veselja, ne niječu jednoga boga na Nebu, drugima nadmoćnoga, koji upravlja svim nebeskim, [svjetovne] službe dodjeljuje drugim bogovima koji su njegove krvi, i svatko je to ugledniji što je bliži tomu bogu nad bogovima.”

Tu je pred nama još pravi indoeuropski „deus otiosus“, bog Stvoritelj i Otac. Taj su podatak kasniji ugledni evolucionistički nastrojeni interpreti praslavenske religije marljivo previdali jer se nije uklapao u njihove razvojne sheme povijesti religija koje tumače vjeru u visoka antropomorfna božanstva kao rezultat razvoja do kojega je čovjek došao tek na stupnju visoke civilizacije, kakva Praslaveni nisu bili dosegli. Drugih pisanih vijesti o njemu nema. U praslavenskoj je mitologiji ulogu vrhovnoga boga očito rano preuzeo gromovnik **Perun̥*, pa je zmijoliki Zavidnik **Veles̥* postao njegovim suparnikom. Nešto drukčije je kod Balta. Tamo je također *Perkūnas*, *Perkons* preuzeo ulogu borca jer posjeduje ubojito oružje, ali *Dievas* (litavski), *Dievs* (latvijski) je još i dalje ostao u živu sjećanju kao njegov otac.

Ipak imamo i kod Slavena potvrđena i muška i ženska imena nekakvih mit-skih bića izvedena od praindoeuropskoga **djeu(s)*, jedino što više nisu označavala vrhovnoga boga odnosno njegov ženski par. Ona čvrsto svjedoče da su i Praslaveni morali poznavati njegovo ime. Zapadnoslavenski srednjovjekovni

kroničari spominjali su boginju zvanu *Dzevanna*, *Dzewana*, *Děvana* i uspoređivali ju, očito ispravno, s rimskom *Dianom*. U nas imamo jednu špilju, to je *Divina pećina* ispod brda *Bogočina* kod Unešića (ni oronim *Bogočin* nije nezanimljiv), no ne znamo je li to ime isprva označavalo nekakvo žensko božanstvo ili, jednostavno, djevojku.

Istočnoslavenski srednjovjekovni tekstovi poznaju *Diva* i *dive* (Див, ДИВЫ). Prvo je muško ime, u jednini, povezano s pojmovima gore, nadređeno, suho, a drugo žensko, javlja se u množini, povezano je s dolje, s podređenim, vlažnim (Ivanov i Toporov 1965: 173, 179). Ivanov i Toporov su mislili da *Div* još pripada redu visokih bogova, no *dive* da se već svrstavaju u skupine ženskih mitskih bića nižega reda. Lako je moguće da su *dive* u srednjovjekovnim izvorima doista odražavale pučku predodžbu o nekakvim „nižim” natprirodnim bićima kakve su naše današnje *vile* poznate iz južnoslavenskoga folkloru. No vidjeli smo da indoeuropske poredbe pokazuju kako je do utrojavanja žene vrhovnoga boga (a o tome je sada riječ) moglo doći i znatno ranije, još u praindoeuropskoj fazi religije naših slavenskih predaka. Već smo ranije spomenuli vedskoga božanskog oca zvana *Pita* u jednini i uza nj *Matarah* u množini. I u drugim se mitologijama božanska majka može pojaviti u množini (obično trojno) kao, na primjer, *Matronae*, *Junonae*, *Cereres*, pa Δημήτηρες, Δαμάτηρες. *Div* je pak, nema mnogo mjesta sumnji, zadnja sjena staroga *Djeusa*.

U folkloru pojedinih slavenskih naroda naći ćemo izvedenice ovih srednjovjekovnih likova. To su, primjerice, češki *div-muž*, *divá žena*, poljska *dziwożona*, lužička *džiwwja žona*, *džiwwica* (nije isto što i riječ za pojam „djevica, virgo intacta“), ukrajinske ДИВЫ, ДИВКИ, zapadnoslavenske *Dzevanna*, *Dzewana*, *Děvana*. Ovamo ide i pridjev *divlji*. Isprva je označavao ono što je *Divovo*, to jest Božje, za razliku od onoga što je čovjekovo, „pitomo”. Ipak moramo paziti jer je iz iranskoga preko turkijskih jezika do nas došla ista riječ *div*, ali u značenju „orijaš”. I ona je izvorno značila „bog”, ali je već u iranskome promijenila značenje u „zao demon”.

Perunov suparnik je, kako smo rekli, zmijoliki **Velesō*, u istočnoslavenskim srednjovjekovnim tekstovima često zvan *Volosō*. Ali ako znamo etimologiju toga imena (od **wel-* „pašnjak, livada, zemlja mrtvih“), te da je kod Balta poznat kao *Velnias*, *Velinas* (litavski), *Velns* (latvijski), onda nam postaje jasno da je ruski oblik *Volosō* noviji u odnosu na *Velesō*. Velesov je svijet „s druge strane”, pri čemu se obično mislilo na veliku vodu (more, rijeku), ponekad zvanu

Dunaj (to se folklorno ime izvorno ne odnosi na našu rijeku *Dunav*, *Donau*, *Danubius*, premda je i njegovo ime izvedeno od istoga korijena).

Ulogu vrhovne božice zadržala je drevna Majka, isprva shvaćena kao *Majka vlažna Zemlja* (tragova i danas ima u slavenskom folklornom gradivu) koja je u novoj konstelaciji postala gromovnikovom ženom. No i dalje su ju, poput Balta, poistovjećivali i sa Suncem, pa je ambivalentna: ona je jedno vrijeme suha, ognjena (pa su ju valjda zvali **Solnъ*, odnosno u deminutivu **Solnъce*; možda se na nju odnosi i bilješka *Siwa dea Polaborum*, „*Živa boginja Polabljana*“ kod *Helmolda I, LII*), a drugo vlažna, mokra (*Mokošъ*). U baltičkoj mitologiji joj je jasna paralela *Saule* (latvijski; u litavskoj Sunce igra posve drugu ulogu). Ponekad ju zovu i *Vela*, *Vila*, *Baba*. Bit će to vjerojatno, kao i *Mokošъ*, isprva samo atributi Velike Majke.

Katičić ju je, kao suprugu, na temelju analiza rekonstruiranih svetih balto-slavenskih tekstova opisao sljedećim riječima:

Ta je božica Mokoš supruge, koja daje ljubav i toplinu, koja zna ugoditi i zadovoljiti, smiriti i razveseliti. Izrađuje ženske ruketvorine, prelja je i tkalja, pralja i pletilja. Ženama skućava život zabranama, stalno im prijete vrlo neugodnim kaznama. Sjedi na mokrom močilu, gdje se moče kudjelja i lan. Sva je vodena i mokra, i gdje sjedne, ostane mjesto mokro. Po tome se pozna da je sjela. Njezina voda je živodajna, a nit koju prede određuje čovjeku vijek od rođenja do smrti. Ona drži ključeve onoga svijeta. Kroz njegova vrata navire svakoga proljeća topla rosa i na njima ona dočekuje pokojnike. Ljudima pokazuje svoje milostivo i svoje strašno lice, nježna i kad uskraćuje. Ona je Majka. (Katičić 2011: 221, 222)

U ovom sažetku nije obuhvaćena njezina bračna nevjernost (nju je Katičić spomenuo samo usput na str. 209.). A možemo dodati i to da *Mokošъ* daruje i oduzima ljudima život. Ona je i majka i krvnik ujedno.

Jasno prepoznamo praindoeuropski *ljubavni trokut*, ovdje u praslavenskoj realizaciji: *Perunъ* – *Velesъ* – *Mokošъ*. Sadržaj velike mitske drame koju u sebi sadrži ovaj trokut je u baltoslavenskoj redakciji sljedeći: *Perun* (koji je u Slavena preuzeo ulogu Stvoritelja i Gospodara svijeta) skrbi za *sveti red*, on je gore, na vrhu (Stabla, Gore) na suhome; gospodar je groma (munju proizvodi tarući dva velika žrvnja jedan o drugi). *Veles* je njegov protivnik, obično zmijolik (on je obično *zmaj* – to je samo muški oblik imenice *zmija*), ali može se javiti i kao medvjed, mjesto mu je dolje u vlazi. On je Slavenima bog blaga (u ruskim ga

dokumentima zovu скотий богъ²⁰), tj. bog životinja i zlata. Veles *unosí nered* u uređeni svijet, penje se na Goru, uzurpira Perunovo mjesto, otima mu ženu, sina, zadržava za sebe vodu, blago... Gospodar je svijeta mrtvih. Žensko božanstvo (*Mokoš, Živa?*) je Perunova žena, ali i Velesova ljubavnica, pa je smještena uz neku vodu (zdenac, izvor, rijeku...) gdje su oba svijeta spojena. Voda je, naime, granica između svijeta živih i svijeta mrtvih, Perunova i Velesova. Mokoš je pola godine (pola dana) *gore* kod muža, drugu polovicu *dolje* kod ljubavnika; posreduje između njih šaljući ljude iz Perunova svijeta živih u Velesov svijet mrtvih, u smrt. Razrješenje sukoba je u mitu: Perun, razjaren, bježe gromovima Velesa, tjera ga natrag dolje, *u-bija* ga ispod *duba* (*dobъ*, hrast) kao mitskoga svjetskog stabla (*Dubrava, Dubrovnik!*) i vraća u vodu. Uspostavlja prvotni red. Taj mit sadrži opis ustrojstva Svijeta. Kazivanjem mita i simboličkim oponašanjem radnji opisanih u njemu obredno se, u kriznim trenucima, spašava (obnavlja) cijeli Svemir. Takav je trenutak, npr., prijelaz iz uređene stare godine u nepoznatu, neizvjesnu novu, jer staro mora prvo propasti u kaosu kako bi se iz njega izdiglo novo, ili pak ustoličavanje novoga poglavice (*kneza*), vladara i uspostavljanje nove vlasti.

Iz rusko-bizantskih mirovnih sporazuma možemo iščitati da je Perun bio bog vojnika. U sporazumu iz godine 907. čitamo:

...миръ сътвориста съ Ольгъмъ... а Ольга водивыше на роту и мужи его по Русскому закону кляшася оружьемъ своимъ, и Перуномъ, богомъ своимъ, и Волосомъ, скотъемъ богомъ, и утврдиша миръ.

„...mir učiniše [Grci] s Olegom... a Olega odvedoše na rotu [prisežno mjesto] i ljude njegove po ruskome zakonu, i zakleše se oružjem svojim, i Perunom, bogom svojim, i Volosom, skotjim bogom, i utvrdiše mir.“

Vidimo opreku *svoj* (*knežev*) ÷ *skotij* (očito *ne-knežev*). Četiri desetljeća kasnije, godine 945., prisežu samo na Peruna:

Аще ли же кто отъ князь или отъ людии Русьскихъ ли хръстиянь или не хръстиянь переступитъ се еже естъ писано на харатии сеи будетъ достоинъ своимъ оружиемъ умрети и дъа будетъ клять отъ Бога и Перуна яко переступитъ свою клятьву.

„Ako bi netko od kneza ili od ljudi ruskih, bio kršćanin ili ne kršćanin, pre-stupio ovo, što je zapisano na papiru ovome, neka umre od svojega oružja, i

20 „Skot“ je u starome ruskom označavao imetak, blago – i novčano, i u stoci. Uobičajeni prijevod izraza скотий богъ kao „stočni bog“ je stoga preuzak.

da bude proklet od Boga i od Peruna, ako prestupi svoju zakletvu.“

Spominjanje papira govori da je ruska država imala sredinom X. stoljeća svoj državni arhiv, da je među Rusima bilo i kršćana i pogana („ne-kršćana“), a tko bi prekršio pogodbu, *umrijet će od svojega* [vlastita] oružja. Sada je razumljivo zašto su se četrdeset godina ranije zaklinjali *oružjem svojim*.

Treća pogodba, sklopljena godine 971., sadrži elemente obiju prethodnih. U njoj se govori:

Аще ли тѣкоѡ самѣ преже реченыѣ не схранимѣ, азѣ же и иже съ мѣною и подѣ мѣною, да имѣемѣ клятву отѣ Бога, въ негоже вѣруемѣ, и отѣ Перуна и отѣ Волоса, скотия бога, и да будемѣ злати, якоже злато се, и своимѣ оружиемѣ да исѣчени будемѣ.

„Ako li tih samih prije rečenih ne očuvamo [tj. ne održimo spomenute obveze], ja i oni sa mnom i poda mnom, da budemo prokleti od Boga, koji u nj vjerujemo, i od Peruna i od Volosa, skotjega boga, i da budemo zlatni kao ovo zlato, i svojim oružjem da budemo posječeni.“

Ovdje se jasno razabire još jedna podjela koja se u ranijim pogodbama tek naslućuje. To je podjela na one *sa mnom* (s knezom) i one *poda mnom*. Prvi su kneževa pratnja, to su oni koji su mu jednaki, oni su s njime. Oni su vojnici po zanimanju. To je njegova vojna pratnja. To su „pretorijanci kneza Borne“ iz naših isprava (Katičić 1990). To su ruski *kšatrije*. Drugi, oni pod njim, njima su (već) podložni, to su seljaci, ratari i stočari, ali i oni imaju oružje. To još nisu kmetovi. To su ruski slobodni seljaci koji odgovaraju irskima *bo airig*, „*ljudima koji imaju goveda*“.

Imamo cijeli grozd opreka koje označavaju odnos između Peruna i Volosa (Belaj, V. 2007a: 69–72):

<i>Perunъ</i>		<i>Volosъ</i>
Knez i njegovi vojnici	÷	seljaci = oboružani podanici
oružje, rat	÷	imetak (stoka)
smrt oružjem	÷	smrt kroz bolesti
gore (tamo gdje je suho)	÷	dolje (uz vodu)

Prisega obuhvaća cijeli ruski politički narod, a on se sastoji od vojske s knezom i od seljaka koji imaju stoku. Treći se društveni segment (prema Dumézilovoj koncepciji o trodiobi društva) ne spominje, što ne znači da ga nije bilo. Služba ruskih svećenika, *volhva* (ВОЛХВ < вѣлхвъ), kakvi se spominju na primjer u tzv.

Jaroslavovoj legendi (Сказание о построении града Ярославля, „Kazivanje o izgradnji grada Jaroslavlja”), sa svim njihovim značajkama i obvezama

...živo podsjeća na obrednu službu u indoeuropskim tradicijama srodnima slavenskoj iz kojih su u Indijaca izrasli svećenici brahmani, a u Kelta druidi, i onda se konstituirali kao svećenički stalež, zatvoren i utjecajan. (Katičić 2008: 127)

I u slavenskoj predaji Gromovnik oslobađa vode. U Bugarskoj on otvara izvore u gorama, no kod istočnih Slavena, gdje rijeke gotovo uvijek teku, oslobađa vode na nebu što pak prijeto da će prouzročiti opći potop. A Zavidnik je u jednom ruskom izvoru „ljuta zvijer krokodil”, лють звер коркодель koji je zatvorio trgovcima plovnu rijeku Volhov kod Novgoroda, kao što je *Python* priječio trgovcima putovanje kroz anatolske pustinje. Preobrazba zmije u krokodila zbila se u kazivanju valjda nakon što je sjevernom Rusijom prošao neki putujući cirkus.

Treba naglasiti da opreka *red ÷ nered*, što ju iščitavamo iz rekonstruiranih fragmenata mitskih kazivanja, ne odgovara našim pojmovima *dobro ÷ zlo* i ne može se svesti na etički dualizam manihejskoga ili čak zoroastičkoga dualizma što ga neki uvijek nanovo nekritički „otkrivaju”. Opreka *red ÷ nered* ima, naime, u mitskome kazivanju o boju između Peruna i Velesa plodonosnu posljedicu, a to je izmjena suhih i vlažnih godišnjih doba, ljeta i zime (ljeti je Sunce visoko kod muža, zimi nisko, kod ljubavnika; isto je možda vrijedilo i za dan i noć), a bez te dinamike, toga „božanskog boja” nema nam života na Zemlji.²¹ Taj je mit samo jedna od inačica priče o vječitoj svađi između Gromovnika i Zmije.

Spomenuli smo da je Bruce Lincoln pokušao rekonstruirati obrise praindoeuropskoga mita o krađi stoke i povezo ga sa zbivanjima pri širenju Praindoeuroljana i sukobom sa zatečenim domorodcima. Rezultati do kojih se došlo analizom baltoslavenskoga gradiva predočuju nam nešto drukčije oblikovanu priču. To je priča – dobro poznata i iz indijskih Veda – o sukobu dvojice visokih bogova, u kojoj je zmijski *Veleš* (u Vedama nastupaju u toj ulozi *Vala* ili *Vṛtra*) gramziv i škrt, te skriva goveda ili zatvara vode u goru. Gromovnik *Perunš* (u Vedama: *Indra*) svojim oružjem (gromovima i munjama) ubija Zmiju. Pritom se i u slavenskim tekstovima oslobađaju velike količine vode, što podsjeća na vedske tekstove u kojima hvale Indru jer „probio je vode, rascijepio je trbuhe planina” (ánv apás tatarđa prá *vakšánā* abhinat

21 Ovu su dramu argumentirano predstavili Ivanov i Toporov od šezdesetih godina XX. stoljeća dalje, V. Belaj ju je spomenuo u *Hodu kroz godinu* (2007), a 2008. je Katičić je objavio *Božanski boj*.

parvatānām, RV I, 32, 1²²) da bi oslobodio zarobljene rijeke (pritom se pažnja usmjeravala i na izvor iz kojega priteče oslobođena voda: *apām bīlam āpihitam yād āsīd vrtrām jaghanvām āpa tād vavāra*, „Studenac Vódā, zatvoren što bješe, pošto Zaprjeka ubi, on tad ōtprije”, RV I, 32, 11). Na tragove shvaćanju, da Gromovnikov protivnik doista, osim goveda, grabi i zatvara Sunce i zvijezdu Danicu (koje na astralnoj razini odgovaraju baltoslavenskom mitološkim likovima Gromovnikove žene i kćerke), možemo naići i u vedskom hvalospjevu Indri: *grñāno āngirobhir dasma ví var uśāsā sūryena gōbhir āndhaḥ* („hvaljen Angirasima, čudesan, ti si raskrio tamu s Danicom, Suncem, kravama...” RV I, 62, 5).

Perun i *Mokoš* te njihova djeca, kao i *Veles*, jedini su slavenski bogovi čija su mjesta u sustavu (strukturi) slavenskih bogova relativno jasno utvrđena i o kojima su kazivanja rekonstruirana barem u obrisima. Ostali bogovi, premda su neki dosta dobro potvrđeni, ne govore nam gotovo ništa o sebi, njih ni u „svetim trokutima” nismo uspjeli otkriti pa se njima ovdje nećemo baviti.

Slavenski troglavi (višeoglavi) bogovi

Za staru slavensku religiju značajni su višeoglavi bogovi. Najpoznatiji je opis takvoga na baltičkom otoku Rujani (danas Rügen) sastavio Saxo Grammatik (~1150.-1204.) u *Gesta Danorum*, Danskoj povijesti. Opisao je bojni pohod danskoga kralja Waldemara godine 1168. na onda slavenski otok Rujanu, osvajanje njihova grada Arkone i rušenje Svantevitova (*Suantovitus*) hrama u njemu. Opis Svantevitova kipa glasi:

Ingens in aede simulacrum, omnem humani corporis habitum grandidate transcendens, quatuor capitibus totidemque cervicibus mirandum perstabat, e quibus duo pectus totidemque tergum respicere videbantur.

„U svetištu je stajao neizmjereno velik čudnovat kip, sve mjere ljudskoga tijela nadilazio je veličanstvenošću, s četirima glavama i isto toliko šija, od kojih su dvije gledale naprijed a isto toliko otraga.“

Na Rujani je bilo nekoliko višeoglavih kipova. Rugievit je imao sedam, Porevit pet, Porenutius četiri glave. U pomorjanskim gradovima Szczecinu, Wolinu te u Braniboru/Brandenburgu stajali su troglavi kipovi boga *Triglava*. Najslavniji je kip s četiri lica na jednoj glavi onaj što ga je u vrijeme velike

22 Ovdje smo donijeli prijevode iz knjige Mislava Ježića *Rgvedski himni*.

suše godine 1848. našao inž. K. Bielkowski u sprudu rijeke Zbruč u Galiciji blizu Husjatyna (ukrajinski: Гусятин). Zbog sličnosti s kipom što ga je opisao Saxo, stariji su ga istraživači odmah proglasili Svantevitovim kipom i to mu je ime ostalo do danas, premda je jasno da on s rujanskim Svantevitom ne može imati nikakve neposredne veze. Prostorna je udaljenost ogromna, a nigdje izvan baltičkoga prostora ne spominje se bog zvan *Svantevit*. Kod nas je pronađen ulomak kipa s tri lica (možda i četiri, pogledajte Goss 2009). Čuva se u splitskome Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, pa neki u njemu vide Triglava/Troglava. Nađen je podno Bribirske gradine kraj brežuljka zvana Suvid. To ime asocira na Svantevita, no prefiks *Su-* sugerira predslavenski toponim (iz lat. *sanctus* preko dalmatoromanskoga *sut-*). S druge strane, na TK stoji *Sevid* pa nam daljnja istraživanja tek predstoje. Valjalo bi utvrditi i što se sve krije iza oronima *Troglav*, *Trojvrh*, *Trovrh*, hidronima *Trolokve* kao i ojkonima *Trojeglava*.

Ti višeglavi bogovi mogu, bar u nekim slučajevima, biti odraz višestrukosti jednoga Boga, kao što je jednom ruskom izvoru iz XV. stoljeća napisano Перунъ естъ многъ, „Perunâ ima mnogo”. I u jednoj litavskoj *dajni*, pjesmici s mitskim elementima, imamo za Perkūna rečeno *Perkūnu yra daug*, „Perkūnâ ima mnogo”.

U kršćanstvu se ova struktura javlja u razumijevanju *Presvetoga Trojstva*.

Boga Oca se do u visoki Srednji vijek baš i nije likovno prikazivalo jer je vrijedilo pravilo iz Svetoga pisma: *Non facies tibi sculptile neque omnem similitudinem...* (doslovce: „ne pravi si rezbarije ni bilo kakve spodobе...“, Izl 20,4).

Trokut kao likovni simbol Boga Oca pojavio se, doduše, rano ali se sv. Augustin ljutio jer su manihejci tako prikazivali Trojstvo, pa je vjerojatno njegova zasluga da je trokut na nekoliko stoljeća nestao iz kršćanske

Sl. 5: Jerónimo Vicente Vallejo Cosida (prije 1510. – 1592.?, djelatan u pokrajini Zaragoza): *Santisima Trinidad*, druga pol. XVI. st. Tulebras, Navarra, cistercetski samostan.

ikonografije. Češće se pojavljuje opet tek u Novome vijeku, a od 17. st. počeli su u nj stavljati i „Božje oko”.

Zanimljive su slike Presvetoga Trojstva zvane *Tricephalus* („Troglavi”) na kojima su na Božje tijelo postavljene tri glave (ili jedna glava s tri obraza). Takve je prikaze papa Urban VIII. zabranio godine 1682. (ne posve uspješno) kao nespojive s naukom Katoličke crkve.

Zapravo je koncepcija Presvetoga Trojstva posve kršćanska. Židovski monoteizam (kao ni iz njega kasnije izveden islamski) ne omogućava koncepciju triju božanskih osoba. Čak se osoba Duha Svetoga ne može izriječkom potvrditi u Starome zavjetu. Ni Novi zavjet nije definirao Presveto Trojstvo. U ranom se kršćanstvu predodžba o Trojstvu tek postupno oblikovala, a Kartazanin Kvint Septim Tertulijan (~160. – ~220.) bio je, čini se, prvi koji je uopće uporabio riječ *trinitas*. Tek su ga veliki koncili u IV. i V. stoljeću jasno definirali. No to je već bilo doba ekstenzivnoga pokrštavanja barbarskih seljaka i nastanak sinkretističke seljačke religije koju se dugo nije htjelo uočiti. A ta je religija Slavenima donijela u miraz pretkršćanski najsvetiji par: *vrhovni bog otac – bogorodica*, a uz njih i *sina Jarila* kao trećega u strukturi.

Hrvati dolaze u intenzivniji kontakt s kršćanstvom u IX. stoljeću, kada je kršćanska crkva već državna, a vjerske su istine za dulje vrijeme utvrđene. Poznavanje i razumijevanje spomenute pretkršćanske trojstvene strukture moglo im je nakon pokrštavanja znatno olakšati zamišljanje kršćanskoga Presvetoga Trojstva. Trodijelna struktura već je bila tu, samo što Kristova majka nije mogla biti božanskom osobom, ona je „samo” stvor, čovjek. To je njezina temeljna značajka, jer jedino tako se Bog mogao učovječiti. Bez njegova rođenja od obične žene („čovječice”) ne mogu se shvatiti Božja žrtva i ljudsko spasenje u kršćanskome smislu. Bogorodica zato nije mogla biti dijelom božanske trinitarne strukture. To njezino izdvajanje iz kruga božanskih osoba oslobodilo je pak treće mjesto u strukturi Duhu Svetomu i prividno olakšalo posao vjerovjesnicima.

Ali takva je situacija skrivala u sebi opasnost koja se kasnije i ostvarila. Stara božanska trojstvena struktura *Otac-Majka-dijete (djeca)* postojala je u svijesti puka i dalje, premda izvana neuočena, i djelovala na pučka shvaćanja o Marijinu odnosu prema božanskim osobama, Ocu i Sinu. Već je u više navrata upozoravano na to da u pučkome shvaćanju Marija može, u odnosu prema svojem sinu, steći dominirajući položaj. U pojedinim se slučajevima čak može govoriti o njezinu inkorporiranju u Presveto Trojstvo, pri čemu ona potiskuje Duha

Svetoga u pozadinu. Stara pretkršćanska struktura ponovno izbija na vidjelo (Belaj, V. 1993a, 2002).²³

Tri brata i praotac Manu, praslavenski Маџькъ

Nisu Slaveni baštinili od Praindoeuroljana samo imena bogova, nego i svete tekstove iz čijih fragmenata lakše iščitavamo značajke tih bogova i njihove međusobne odnose. Tako i Slaveni imaju motiv o tri brata od kojih su potekla tri naroda. Najpoznatiji naš motiv je onaj o Krapincima Čehu, Lehu i Mehu od kojih da potječu Česi, Lehi (Poljaci) i Mehoviti, tj. Moskoviti (Rusi), a slični su vezani i za nastanak Kyiva, Krakówa i Praga.

Čak je i praotac Manu, kako ga je nazvao Bruce Lincoln, otkriven u slavenskoj predaji: Arapski pisac Abu al-Hasan Ali ibn al-Husayn ibn Ali al-Mas'udi (obično pišu *al-Mas'udi* ili samo *Mas'udi*) zapisao je prije 947. priču koju je njegov kazivač čuo od nekoga Čeha i objavio ju u knjizi *Murudž al-dahab ua ma'adin al-džauhar* („Zlatne livade/lugovi i rudnici dragulja”)²⁴: „Od tih plemena [slavenskih] jedno je imalo nekoć davno, na početku vremena, vlast nad ostalima, a vladara su zvali *Mádz.k*, a samo pleme zvalo se *Wl.njána*. To su pleme nekoć davno nasljedovala sva ostala slavenska plemena” (Třeštík 1999).

Vremenska oznaka „na početku vremena” (u latinskoj Bibliji: *In illo tempore*) označava mitsko pradoba, vrijeme stvaranja, vrijeme kada su nastali ljudi,

23 Biskup Vlado Košič došao je, izlažući i komentirajući uvjerenje propovjednika iz XVIII. st. fra Fortunata Švagela kako Marija brani i zagovara ljude pred Božjom srdžbom, do istoga zaključka: *Ipak moram upozoriti da je to izvrnuta optika koja je urodila shvaćanjem da je Marija bolja od Boga, što je misao koja Mariju divinizira, i to čak toliko da ju se poistovjećuje s Duhom Svetim tako da se čak – kako bi rekao S. Kušar – Trojstvo u svjesti naših običnih vjernika javlja ne više kao »Otac – Sin – Duh«, nego kao »Bog – Isus – Marija«. Koliko je opasna ta zamjena, pokazuje i bit-roman Paula Coehla »Na obalu rijeke Piedre sjela sam i plakala«, u kojemu se Marija shvaća kao ženski izraz Božanstva, što nije daleko od shvaćanja da je ona božica, odnosno da je ona Božja nježnost, koja je međutim svojstvena samo Bogu – koga u biblijskome smislu smijemo shvaćati i kao oca i kao majku. (2002: 74)*

24 Al-Mas'udi, autor djela *مروج الذهب ومعادن الجواهر*, „Zlatne livade/lugovi i rudnici dragulja”, zaslužni arapski zemljopisac iz X. st. na svojim putovanjima nikada nije dospio u istočnu Europu i nikada nije vidio prave istočne Slavene (osim, možda, kojega trgovca). Opise je dobivao od trgovaca, a najviše od žitelja Tabaristana kraj Kaspijskoga mora, koji su to opet čuli od drugih. Pisanih izvora o Rusima nije imao, pa se pri njihovu opisivanju poslužio nekim općim mjestima iz starijih koroografija u kojima se opisuju prilike u centralnoj Aziji. Vrlo su dojmpljivi, na primjer, opisi „slavenskih” hramova na visokoj gori. No nema ni govora da bi se opis tih hramova odnosio na slavenske hramove. O tome je pisao još 1870. Avraam Jakovljevič Garkavi, no njegov ruski pisani rad očito nije na vrijeme dospio u zapadnu Europu pa je još 1901. Louis Léger uživao u Mas'udijevim fantazijama. A Léger ponegdje i danas služi kao autoritet, pa Mas'udijevi opisi fasciniraju neoprezne pisce.

narodi i njihova imena. Pleme koje je „na početku vremena” živjelo u Volynju (sjeverozapadni dio Ukrajine, južno od rijeke Pripjat), je mitsko pleme. I „Mádž.k” je, očito, mitski lik. Ime „Mádž.k” valja razriješiti kao *Mqžbkbz*, što je deminutiv od *mqžb* („muž”). *Mqžbkbz* je *Mqžbvb synb*. Etimologija je jasna: izvor je praindoeuropsko **mangyo-*, a kao ime javlja se u raznim indoeuropskim mitovima kao *Manu*, *manus*, *Manuš*, *Mannus*, te nastupa kao praotac brojnih indoeuropskih naroda. Pa tako i Slavena. Nedavno preminuli češki povjesničar Dušan Třeštík (1933.–2007.) misli da *Mqžbkbz* možda više ni nije bilo osobno ime, nego titula vladara.

Slavenski bogovi treće generacije

Perun i Mokoš imaju i djecu. Ona su izgubila djeda i baku pa se ne vidi da su treće božansko pokoljenje. U rekonstruiranim ulomcima svetih tekstova uglavnom se javljaju kćerka *Mara/Morana* i devet odnosno deset sinova, jedan od njih je *Jarilo/Jura*. Ali ima i obratnih, zrcalnih prizora u kojima se spominje majka koja je *devetim zetom punica*, što bi značilo da božanski par ima i devet kćeri. I to ima indoeuropske paralele: Zeus je imao s Mnemozinom (*Μνημοσύνη*) devet kćeri, Muze (*Μοῦσαι*). Na djelu je bilo dvostruko utrojavanje.

Kod naših susjeda Crnogoraca očuvala se predodžba duboke arhaike o dva brata i njihovoj sestri:

*Grad gradila bijela vila
Ni na nebo ni na zemlju,
No na granu od oblaka.
Na grad gradi troja vrata:
Jedna vrata sva od zlata,
druga vrata od bisera,
treća vrata od škerleta.
Što su vrata suha zlata,
Na njih vila sina ženi.
Što su vrata od bisera,
Na njih vila kćer udava.
Što su vrata od škerleta,
Na njih vila sama sjedi,
Sama sjedi, pogleduje
Đe se munja s gromom igra,*

*Mila sestra su dva brata,
A nevjesta s dva đevera.
Munja groma nadigrala,
Mila sestra oba brata,
A nevjesta dva đevera.*

(Karadžić 1841/I: 226)

Na grani od oblaka (Gromovnikov svijet!), koja drži Nebo, vila gradi grad i ženi/udaje djecu: jednu kćer i dva sina. Katičić je u njoj prepoznao paralelu hrvatskim jurjevskim pjesmama u kojima se Mara udaje za svojega brata Jarila/Jurja (Katičić 1987, 1989). Doista, budući da je u slavenskoj mitologiji ulogu Nebeskoga oca preuzeo indoeuropski gromovnik **per(k^w)u-no-*, oni su, ovdje u slavenskoj predaji, Perunova djeca pa lako mogu biti izjednačena s munjom i gromovima. *Zlatna vrata* gotovo da su stajaća oznaka za mitska vrata božanskoga dvora/grada u slavenskoj folklornoj predaji. Incest je prikriiven i kodiran time što su pjesničkim jezikom izjednačeni *sestra* i *nevjesta* te *oba brata* i *dva đevera*: *Mila sestra su dva brata, a nevjesta s dva đevera*, baš kao i u hrvatskoj jurjevskoj u kojoj je Mara budila *devet deverkov koje brajenkov*. Ali slavenski Perun obično ima u južnoslavenskoj predaji deset sinova (devet i još Jurja), a u istočnoslavenskoj devet, a ovdje je pak očuvana drevna, praindoeuropska predodžba o dva Božja sina i jednoj kćeri. Teško je ovdje ne naslutiti djecu indoeuropskoga Nebeskog oca **djeu(s)-p'tera*, točnije Sunčevu djevojku i dva Djevova sina koju je očuvala latvijska predaja (*Dieva deli* i *Saule meita*, „Djevovi sinovi” i „Sunčeva djevojka”), a u vili Božicu Majku ili latvijsku *Saule*.

Poimence se od djece u slavenskoj predaji javljaju samo *Jarovit/Jarilo*, posvuda u Slavena danas zvan *Jura*, *Juraj*, *Jurij* i *Mara/Morana*. Jarovit je deveti/deseti sin/brat kojega otimaju Velesovi ljudi i odvođe u Velesov svijet (u obredu to čine novogodišnji maskirani ophodnici koji su u znanosti već odavna prepoznati kao prikazi umrlih predaka, pogledajte Meuli 1928), s One strane mora.

U hrvatskim obrednim pjesmama imamo dobro očuvanu tu predodžbu. Ophodnici, predstavnici Podzemlja, dolaze pred seljakov dom (seljak pri tom preuzima ulogu vrhovnoga boga) i prijete mu u pjesmama što ih tom prigodom pjevaju da će mu odvesti sina u Onaj svijet:

*Mi vam bumo sinka zeli,
Sinka zeli, otpelali
V ono dole ravno pole
De nam rastu modre rože
Modre rože fjojlice.*

*Mi vam bumo sinka krali,
Sinka krali, otpelali,
Otpelali med rožice,
Med rožice, fjojlice,
Među rajске djevojčice.*

(obje: Huzjak 1957: 19)

Javlja se i *Jelica*, Velesova kći koja svojega „brata“ pripravlja za put po nevjestu, kako nam to svjedoče brojne pjesme iz raznih hrvatskih krajeva. Evo jedne iz Gradišća:

*Oj Jelena, jabuka zelena,
Pod njom rasla trava ditelina
Kû je žela gizdava divojka
S zlatnim srpom, s belimi rukami.
Ča 'e nažela, pred konje odnesla.
„Jite, pijte, moga braca konji,
Sutra ćete dalek put putovat,
Prik Dunaja po mladu nevistu.“*

(Kurelac 1871: 12)

Jela/Jelica se zatim gubi iz kazivanja, pojavit će se tek nakon Jarilove okrutne smrti (Belaj, V.: 2007: 246–248, 369, 370).

Jarilova sestra Mara i on (Jarilo) bogovi su rodnosti i plodnosti, posebice vegetacije, pa svojim životima prate život žitarica. To je jasno vidljivo kod Jarila. On umire nakon žetve, ponovno se rađa na početku nove godine, odvode ga u Velesov svijet gdje boravi kao njegov sin i čuva njegove „hrtove“ (to su vukovi). On je „vučji pastir“, hoda s vukovima. Na Jurjevo je već dorastao za ženidbu pa odlazi, kao sin vrhovnoga boga svijeta mrtvih, preko mora zasnuti kćer vrhovnoga boga svijeta živih, a to je – da niti ne zna – njegova sestra blizanka. Njih se dvoje susreću u zelenom lugu (*lug*, ps. *logъ* izvorno znači „vlažna livada uz rijeku“). Turopoljske jurjevske pjesme promatraju prizor iz Nebeskoga grada:

*Stara majko, hvaljen budi Bog!
Nastalo je novo leto, pomozí nam Bog!
Sve su kite oklenile, samo jedna ne.
Ona nije oklenila, kaj zelena nij.
Na toj kiti sva gospoda i gospon Bog.*

(Navratil 1879: 218)

Gore na grani (svjetskoga stabla) je Perunov *grad* (*grad* izvorno znači „ograđeni vrt“). Sve su se djevojke već udale, samo je još Mara ostala:

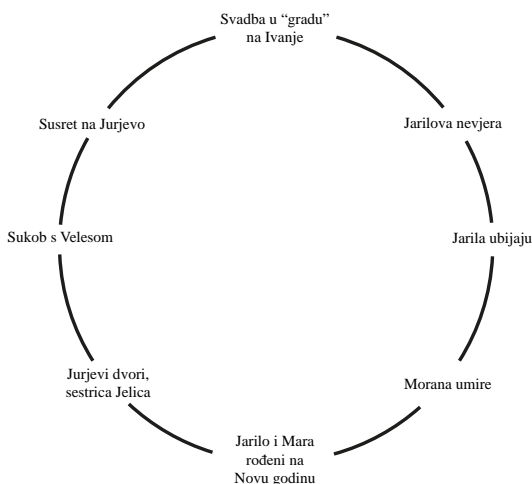
*I kukuvačica zakukovala,
U jutro rano zelenom lugu,
Zelenom lugu na suvom drugu.
I stavite se vi mlade snešice.
Sve su djevojke zamuz otišle,
Samo ostala Mara djevojka.*
(Huzjak 1957: 4)

Mara je zatim ugledala Juru u *zelenom lugu* (bujnoj travi uz vodu), probudila svoje devetero braće (Juraj je deseti) koji su joj ujedno i djeveri (jer su istodobno i Jurjeva braća) i hita mu ususret:

*Stante se gori, devet deverkov!
Devet deverkov, koje brajenkov,
Juraj je došiel, zelen naš Juraj!
Eto vam mene zelenom lugu,
Zelenom lugu, na suhom drugu – kirales!*
(Korenić 1896: 140)

Njihova ljubavna veza osigurat će rodnošću cijeloj prirodi: i biljkama, i stoci i ljudima, pa su ljudske svadbe oponašale njihovu kao presedan. Tragova o tome ima i danas u slavenskim svadbenim običajima i pjesmama (Belaj, V. 1993b, 1995b, 2007a). U folklornim se tekstovima Marin lik javlja i u obliku kune, što ima svoje paralele i u drugim europskim predajama (Belaj, V. 2007)

Jarilo je ujedno i Mjesec te je kao i ovaj prevrtljiv pa vara Maru, našto ga njegov otac/tast ili njegova braća/šurjaci za kaznu ubiju. Nešto kasnije umire i ojađena, opaka i zla Morana, da bi se oboje iduće Nove godine ponovno rodili.

Sl. 6: Jurjev i Marin životni put od rođenja do smrti prate tijekom godine.

Jarila je kasnije istisnuo (preslojio) sveti Juraj čiji se god u kalendaru poklapa s vremenom Jarilova povratka iz Zemlje mrtvih, a i grčko ime Γεώργιος dobro se podudara s Jarilovom funkcijom jer Γεωργός na grčkome znači „zemljoradnik”. Mara se pak u nekim slučajevima infiltrirala u pučku kršćansku predodžbu o Djevici Mariji, Isusovoj majci (Belaj, V. 2007a: 12,13).

Zanimljivo je da velika većina brojnih slavenskih folklornih tekstova u kojima je sačuvana uspomena na Jarila zove toga junaka do svadbe *Juraj* (i sl.), a nakon nje *Ivan* (i sl.), kao da je svadba dovela do promjene njegova imena²⁵. U slavenskom su ivanjskom folkloru ostali tragovi koji podsjećaju na svetu svadbu, na slavenski *επεὶ γάμος*. Zanimljiva je i sačuvana predodžba o ptici grabljivici (sokolu, orlu) koja sjedi na vrhu (svjetskoga) stabla i promatra što se događa u gradu. Katičić je pomoću naših i istočnolsavenskih usporednica rekonstruirao ulomak praslavenskoga svetoga teksta u obliku *vysoko na vrchu orbl̥ sēdit̥, daleko glēdit̥* (Katičić 1990: 67). U kajkavskoj pjesmi u kojoj sokol *gore* sjedi imamo tekst:

Gori sedi sivi sokol,

Gori sedi, grada gledī:

„Bog nam živi tu gospodu!”

(Kukuljević Sakcinski 1847: 252)

Sokol odozgo gleda u (Gromovnikov) *grad* u kojem su *gospoda* (svatovi). To mitska ptica grabljivica sjedi na vrhu svjetskoga stabla i odozgo promatra svadbu božje djece u gradu.

25 Belaj, V. 2007; Katičić se s time ne slaže (Katičić 2010: 316,317), no ni on nije objasnio zašto taj junak ima dva imena od kojih je jedno uočljivo češće prije, a drugo nakon svadbe.

Mit u prostoru

Proces zaposjedanja novoga prostora, nove domovine...

Ne postoji, nažalost, nikakav opis slavenskoga zaposjedanja novih područja kao procesa. Praznina u izvorima čak omogućuje maštovitim interpretima pretpostavku da se Slaveni (to jest Hrvati) nisu nikada ni doseljavali u Hrvatsku, nego da su ovdje autohtoni. Ipak, znanstveno potvrđen niz različitih okolnosti dopušta nam da si, barem zasad, možemo domišljati kako je postupak doseljavanja tekao. Kada su slavenske skupine tijekom tzv. Seobe naroda prodirale na nova područja, morale su imati pred sobom dva susljedna zadatka. Prvi je bio osvojiti zemljište oružjem, a drugi učiniti tu zemlju nastanjivom. Zaposjeli su oružjem buduću Slavoniju, Dalmaciju, Hrvatsku, Liburniju, Bosnu i Hercegovinu, ali i istočne Alpe i druga danas slavenska područja, kao i neka koja to više nisu (dijelovi Alpa, Panonije). Zavladao su starosjediocima, organizirali ih, „nametnuli” im jezik. Taj je zadatak bio bez sumnje u većini slučajeva težak i opasan, valjalo je slomiti otpor domorodaca i prisiliti ih da priznaju vrhovnu vlast slavenskih došljaka. U našim su krajevima domorodci bili brojčano jači pa se mnogo toga starijega, predhrvatskoga (predslavenskoga), očuvalo do u naše dane. To su elementi tzv. *starobalkanskoga* i *staromediteranskoga* sloja, kako ih je nazvao i opisao etnolog Milovan Gavazzi.

No time posao još nije bio zaključen. Svladavanjem domorodaca postupak osvajanja nipošto nije bio završen. Osvojivši mačem neko zemljište, Slaveni nisu ujedno podjarmili bogove starosjedilaca. Svako pleme imalo je svoj teritorij, tim teritorijem vladali su bogovi koji su određivali pravila ponašanja i sankcije za njihovo kršenje. A ti su bogovi bili novopridošlim osvajačima tuđi. Slavenski obredi nisu bili prilagođeni tim tuđim bogovima koji su govorili drugim jezikom i s njima se nije moglo komunicirati, pa bi obredi ostajali bez

djelovanja. Pravila su bila nepoznata i mogla su se i nehotice prekršiti, svijet je bio nerazumljiv, opasan. Zemlja, usprkos tomu što su ju nadzirali, ipak nije bila u potpunosti njihova.

Morali su se jako nelagodno osjećati: gospodari su, a svuda naokolo vrebaju opasnosti koje i ne vidiš i ne znaš kako se od njih obraniti. Kako tomu doskočiti? Točnije: kako neutralizirati tuđe bogove, a uspostaviti vlastite, slavenske, s kojima se može – ako se zna pravi način – izaći na kraj? Jedini izlaz iz ovako neugodne situacije bilo je dovesti u osvojeno područje vlastite bogove, one koje su štovali u staroj postojbini. Rješenje je bilo jednostavno. Slavenski žrec morao je samo *obredom*, u kojem je bez sumnje morao *kazivati* slavenske mitove, *po-kazujući* usput mjesta na kojima su se zbivali pojedini mitski događaji, odrediti mjesta (vrhove, stijene, mlake, vode) na kojima će odsad boraviti slavenski bogovi.

Te točke bile su posvećene božanskim osobama koje su personificirale tri osnovna principa: stvaralački red, destruktivni nered i ambivalentan odnos prema životu (rađanju i smrti), a prepoznajemo u njima Peruna, Velesa i Mokoš, premda nisu morale uvijek nositi baš ta imena. No te su točke morale sa svojim značajkama odgovarati značajkama osoba kojima su posvećene (Perun gore na vrhu, Mokoš uz vodu, Veles s druge strane vode i sl.).

To je ujedno značilo da je žrec morao točke, koje odgovaraju vrhovnim božanstvima, razmjestiti u krajolik tako da odražavaju svete odnose stvorene na prapočetku, kako bi se prema njima ravnao život plemena u novoj postojbini. Manje, lokalne cjeline (seoske zajednice) mogle su imati svoje točke s drukčijim funkcijama, pa s time u svezi i s drukčijim odnosima između točaka: funkcije su im mogle imati vezu s rodnošću i plodnošću vrtova, njiva i stoke. Time je žrec unio u novi prostor takav sveti red kakav je vladao u staroj domovini. Zbilo se to, valjda, uskoro po dolasku, u trenutku kada su vojna i politička situacija već bile stabilizirane, kada su došljaci već znali da ovdje žele i mogu ostati. Od toga posvećenja dalje, oni koji štiju novouspostavljene bogove, koji prakticiraju donesenu religiju, postaju posjednicima te pokrajine.

Ta su, od sada dalje novopridošlim Slavenima sveta, mjesta dijelom bila na vrhovima bregova ili gora. Ona su i izdaleka dobro vidljiva, a bogovi su odozgo imali sjajan pregled plemenskoga područja. To je i nama danas lako razumjeti. Ali ne znamo tko je od istraživača stare slavenske vjere, i kada, prvi ustvrdio da su drevni Slaveni još u pradomovini štovali vrhove, ili da su se barem klanjali svojim bogovima na vrhovima gora. To je u popularnoj publicistici gotovo

nešto kao stajaće mjesto. To se vjerovanje (naime, vjerovanje da su Praslaveni štovali vrhunce) potkrjepljivalo oronimima koji su aludirali na praslavensku mitologiju, pa je oblikovana predodžba o praslavenskome „kultu vrhunaca”²⁶. No jednakom metodom, ne baš preporučljivom, mogli bismo tako za baroknoga europskoga čovjeka ustvrditi da je njegovao „kult gradskih trgova”, jer su na središnjim trgovima obično stajali stupovi s kipovima svetaca do kojih su na određene dane dolazile procesije.

Praslaveni su doista poznavali riječ *gora* (praindoeuropsko **g^worǵ*) iza koje je morao stajati i neki pojam. Predodžba o svijetu koji je kao motka, stablo ili gora, gdje su „gore” na motki, stablu ili gori nebesnici, u sredini ljudi a „dolje” svijet tame i smrti, prastara je, starija od *homo sapiensa*. Sastavni je dio šamanizma čije korijene valja tražiti još u srednjem paleolitu. Dobro je bila poznata i u vedskoj Indiji gdje je zabilježeno da je gromovnik Indra *ábhann abim párvate śisriyánám*, „ubio zmiju na gori ležeću”... (RV I., 32,2). Zmiji nije mjesto gore, na gori, i Gromovnik ju jednostavno mora odanle otjerati. K tome je *gora* Gromovnikovo sijelo, pa je on bio i osobno zainteresiran da stvari izvede na čistac. To nam govori da je ta mitska slika još praindoeuropska. No Praslaveni (Baltoslaveni) su teško mogli zamisliti kako neka *prava* gora doista izgleda. Područje pretpostavljene praslavenske pradomovine, područje na kojem su živjeli prije no što su se počeli raseljavati u IV./V. st., nigdje ne nadilazi 200 metara nadmorske visine. Tek se današnja zapadna Ukrajina oko Lviva ponegdje uzdiže prema 500 m. (Karpatsko gorje ovdje ne treba uzimati u obzir, tamo Slavena u ono doba još nije bilo, još su se nalazili istočnije u nizinama Volynja). Pitanje iz ruske sakralne poezije *Чей же двор на горе стoit*, „Čiji to dvor na gori stoji”, koje se gotovo posve sigurno odnosi na Peruna i njegov dvor, pjesnička je figura i mnogi si Rusi najvjerojatnije nisu mogli jasno predočiti takav položaj nekoga dvora.

Došavši tijekom svojih seoba iz istočnoeuropskih dijelom močvarnih nizina (Polisje, Полісся) u gorovite krajeve, Slaveni su zašli među vrhove i lako smjestili na njih dio mitskih zbivanja oblikovanih još u gorovitoj pradomovini Praindoeuroljana, tamo negdje u istočnom dijelu Male Azije. Bogove su vratili na njihovo mjesto. No to ne znači da su time vrhovi ujedno morali postati

26 Takve pretpostavke pokazuju da autori nisu ušli u bit mitopoetskoga razmišljanja. A još je 1937. Nell Parrot, istražujući slike „svetog stabla” u Mezopotamiji i Elamu, upozorio: *Il n’y a pas de culte de l’arbre lui-même; sous cette figuration se cache toujours une entité spirituelle*, „Ne postoji kult stabla kao takvoga; iza te slike stabla svagda se otkriva neko duhovno biće” (Parrot 1937: 19).

svetištima, posebice ne oni koji su teško dostupni. Oni su mogli biti i samo zamišljena boravišta bogova.

Vratimo se obrednom zaposjedanju nove domovine. Zamislimo kako je vrhovni slavenski plemenski žrec/vrač/svećenik morao obredom odrediti mjesta na kojima će odsad boraviti slavenski bogovi. Pritom je bez sumnje morao *kazivati* mitove u kojima je opisano kako je Bog stvorio i ustrojio Svijet, *po-kazujući* ujedno mjesta na kojima su se zbivali pojedini mitski događaji. To je moralo biti nekakvo javno, svečano kazivanje slavenskoga mita, kazivanje što ga je izveo u krugu plemenskih uglednika i cijeloga naroda. Time je unio slavenski mit u prostor.

Žrec je, dakle, smjestio slavenski mit u novi prostor. *Kultivirao je pejzaž*, rekli bi stručnjaci koji proučavaju oblikovanje prostora. Ovakvo tumačenje djeluje jako razumno, ali ima veliku *kvaku*: imamo li ikakve tragove takvoga smještanja mitskoga sadržaja, zajedno s bogovima, u prostor? Imamo! Ali još se morate malo strpjati.

Tijek obreda

Danas već imamo dovoljno elemenata da si smijemo, prema analogiji s obredima u drugim indoeuropskim zajednicama, posebice grčkima²⁷, pokušati predočiti jedan praslavenski obred (Belaj, V. 2010). Dakako da su se ti obredi razlikovali od plemena do plemena, od vremena do vremena, od prigode do prigode. Ali postojala je ipak čvrsta okosnica koje se trebalo držati da bi obred bio valjan. Uostalom, i sama riječ *obred*, **obrēdb*, kazuje da je to nešto što se mora izvoditi *ob* (=po) *redu*. A *sveti red* baštinio se ponajprije od predaka (i to *jezičnih* predaka) baš kao i sveti tekstovi što su se kazivali. Ipak, prikaz koji slijedi je samo moguća opća slika koju možemo za sada zamisliti uspoređujući vijesti o svećenicima i njihovim obredima kod pojedinih indoeuropskih grana. Kako je, dakle, mogao izgledati veliki obred posvećenja nove domovine i ustoličenje plemenskoga vođe?

Liturg koji bi predvodio takav obred morao je biti ugledan plemenski žrec/vrač/svećenik, u bijeloj odjeći (to je sigurno još praindoeuropska značajka), valjda s dugom sijedom bradom. Uz njega su plemenski uglednici, knez, župan...

²⁷ Pogledajte djelo Martina Perssona Nilssona *Den grekiska religionens historia*, Stockholm 1921. Bez obzira na to što se oslanja na starija evolucionistička tumačenja, Nilsson je – temeljeći svoje zaključke na konkretnom grčkom gradivu – čvrsto stajao na realnom tlu.

Nazočan je cijeli *narod*, svi slobodni (plemeniti) ljudi. Svi *koji su si svoji*. Žrtveni postupak obuhvaćao je *pripremu* (kupanje i odijevanje čiste odjeće, spolna apstinencija, post), zatim *procesiju* tijekom koje se sudionici u zajedničkom ritmu pjesme udaljavaju od profanoga svijeta, te samo **žrtvovanje**. Sa sobom su vodili urešenu životinju, ona je „dragovoljno” išla prema cilju u pratnji glazbenika (frulaši?), na čelu povorke išla je djevica s košarom. Cilj je bilo **trēbište*, žrtvište, točnije žrtveni kamen što ga je trebalo poškopiti žrtvinom krvlju. Prinošenje žrtve paljenice s blagovanjem žrtvovane životinje bila je jezgra obreda. Ubijanje žrtve je, po svemu sudeći, jedan od najranijih bogoštovnih postupaka. Na indoeuropskom žrtveniku buktao je oganj, kamen i žrtvu su kadili miomirisnim kadom, kod žrtvenika su hodom činili krug uokolo: ulazeći u taj krug (psl. **krōgō*), gotovo sigurno u smjeru Sunčeva kretanja, istupali su iz profanoga i stupali u sakralni svijet. Samo prinošenje žrtve moglo je obuhvaćati umivanje ruku, napajanje životinje, bacanje zrnja iz košare; ispod zrnja pomaljšao se nož kojime su klali životinju. Pazeći da životinja ne vidi nož, odrezali bi joj čuperak i bacili ga u oganj; slijedio je udarac nožem, žene su vrištale, krv je morala teći na žrtvenik. Žrtvenom činu slijedilo je vađenje utrobe propisanim redom; *tumačilo* se (gatalo) iz jetre, na ognju i hitro ga se jelo; žuč su bacili, kosti odvojili od mesa i *pravilno* rasporedili po žrtveniku, lubanje su čuvali. U oganj se izljevao opojni napitak (soma²⁸, vino), pekao kolač; sve se moralo pojesti u jednome danu.

Pritom su pjevano (po)kazivali mitove o tome kako je Stvoritelj uredio svijet, kakve je odredio odnose između bogova, kako je učinio da funkcionira život i njegovo obnavljanje, kako je nastao naš narod, kako je tekla povijest našega naroda upravljana bogovima.

Posebna pažnja morala je biti je posvećena plemenskom vođi, knezu/kralju, kojega su svećenici obredno dovodili u vezu s narodom (posjednicima njiva i stoke, seljacima te s vojnicima), obrađivanjem zemlje, oružjem, blagovanjem kruha i slično. Pojedine ulomke imamo zapisane kod nekih slavenskih naroda, najcjelovitije kod Karantanskih Slavena.

Slijedio je vjerojatno obilazak svetih mjesta u procesiji, pa plesanje obrednih plesova (tj. *igranje kola*) na *igrišću* (*plesišću*, *kolišću*...); tomu je slijedila opća plemenska gozba i zabava, a sve je završilo poštenim mamurlukom.

28 Opojni sveti napitak što su ga pripravljali Indoarijci za svoje obrede i nudili ga svojim bogovima. Soma je Indri davala snagu za borbu protiv zmijolikoga neprijatelja.

Doseoba naroda

Znamo li kako su Hrvati zaposjedali svoju zemlju? Znamo! Opisao je to češki povjesnik zvan Dalimil (danas nagađaju da je to bio Jindřich z Warnsdorfu) u svojoj češki pisanoj kronici naslovljenoj *Kronyka stara Klastera Boleslavskeho*. On je opisao kako je Čech, tražeći novu domovinu za svoj narod, došavši do gore Říp (to je humak, danas pošumljen, kakvih 30 km sjeverno od Hradčana u Pragu), „nosio svoju djecu na plećima”, *dietky sve na plečy nesa...* i odlučio da se tu smjeste i nasele. Evo cijele kitice toga u obliku pjesme napisana ljetopisa (transkript rukopisa [lobkovický rukopis, druga četvrtina XV. st.], u današnjem češkom jeziku i u hrvatskom prijevodu):

<i>Y wibra sie sewsimzžeme</i>	<i>I vybra se se vsim z zeme,</i>	<i>I pokupio se sa svima iz zemlje,</i>
<i>iez byese charvaty gmie</i>	<i>jiěž bieše Charvati jme.</i>	<i>bijaše joj Hrvati ime.</i>
<i>Ybra se lesem dolesa,</i>	<i>I bra se lesem do lesa,</i>	<i>I išao šumom do šume,</i>
<i>dietky sve na pleci nesa...</i>	<i>dietky sve na pleči nesa.</i>	<i>djecu svoju na plećima nosio.”</i>

Vjerujemo li Dalimilu, onda je *Praotec Čech* pobjegao iz svoje zemlje, svojega naroda, hrvatskoga – on je bio Hrvat! Naseljavanje Čeha u Češku, s dječicom na ramenima, nije do li doseljavanje jednoga dijela Hrvata u novu domovinu! Ipak, priča o praocu Čechu je iskrenuta, nije on došao iz Hrvatske²⁹, pa bi bilo pretenciozno smatrati ga bez detaljnijega dokazivanja Hrvatom. No njegova priča nije u potpunosti izmišljena, jer poredbe s drugim slavenskim predajama ukazuju na mogućnost da imamo pred sobom obrazac staroga slavenskog postupka. To pak znači da je izgledno, kako je mogao biti svojstven i starim Hrvatima. No jesu li i stari Hrvati „nosili svoju dječicu na plećima”, kako su to, prema „Dalimilu”, uradili Česi? Taj je podatak naime malo sumnjiv. Posve je jasno da je pri ovakvim seobama dječicu trebalo nositi (ili voziti), jer sama ne bi izdržala takav napor, pa o tome ne bi uopće trebalo trošiti riječi. I doista, pogledamo li starije izvore, vidjet ćemo da se „Dalimil” bio zabunio.

On se u svojoj Kronici uvelike oslanjao na 200 godina stariju latinski pisano *Chronica Boemorum*, „Kronika Čehâ” Kuzme Praškoga (oko 1045. – 1125.) koju je znatno poljepšao i dopunio. Kuzma je bio napisao dva stoljeća ranije, malo iza godine 1100., kako je nekoć neki čovjek, ne zna se s koliko ljudi, došao

²⁹ Ako ćemo cjepidlačiti, onda moramo reći da „Dalimil” to – naime, da je Čeh došao iz *Hrvatske* – nije ni napisao, nego je napisao da je došao iz zemlje zvane *Hrvati*, onako kako su titulirali naše najstarije knezove: ne knezovima Hrvatske, nego Hrvatâ – *dux croatorum*.

u prelijepu, bogatu a nenaseljenu zemlju te je oko gore Řip, između triju rijeka, Ohře, Labe i Vltave, ...*primas posuit sedes, primas fundavit et edes et quos in humeris secum apportarat, humi sisti penates gaudebat*, ”prve uredio postojbine, prve utemeljio kuće, veseleći se na zemlju postavio penate što ih je na ramenu (na ”krkače”) sobom donio”. Prizor je bio kod Kuzme drukčiji nego što nam ga nudi Dalimil. Kuzma ne navodi odakle su došli prvi ljudi u Češku. Ne spominje da je Čeh imao šestero braće. Njegovi ljudi nisu donijeli na leđima djecu, *dětky*, nego *penate*, kućne bogove. Izgleda da se Dalimil nije služio latinskim izvornikom Kuzmine Kronike, nego nekim izgubljenim češkim prijevodom. Naime, *penates* valja prevesti s ”djedovi”, češki *dědky*, a Dalimil je to (ili netko već prije njega) krivo pročitao i pretvorio u *dětky*, djeca³⁰.

Kuzma čak nije izrijekom naveo ni ime prvoga čovjeka koji se naselio u Češkoj uz goru Řip. No odmah nakon što je opisao dolazak, napisao je kako je *senior* (starješina, *starosta*) zapitao družinu, kako da nazovu novu domovinu, našto mu odgovoriše:

Et unde, inquirunt, melius vel aptius nomen inveniemus, quam, quia tu, o pater, diceris Boemus, dicatur er terra Boemia?

”A gdje, rekoše, da bolje ili prikladnije ime iznađemo, nego da se, poput tebe, oče, koji se zoveš Boemus [srednjovjekovni latinski ”Čeh”], i zemlja zove Boemia [”Češka”]?”

Lako je u *senioru Boemusu* prepoznati ”prvoga čovjeka” koji je sa svojim ljudima došao pod Řip. Ako sada radije povjerujemo Kuzmi nego Dalimilu, onda je jedna od bitnih komponenti slavenskoga postupka zaposjedanja zemlje moglo biti *unošenje svojih bogova (penata) u novu postojbinu i njihovo postavljanje na zemlju*, što pretpostavlja neki obred, a onda bi to značilo i ispunjavanje prostora mitom. Tek je tim postupkom, kako je to protumačio Třeštík (2003: 71,72), ”bila dotad pusta zemlja izrađena od prvobitnoga kaosa, bila ‘uljudena’ i napravljena prikladnom za obitavanje – dakle ‘stvorena’.”

No to, barem za sada, smije biti samo pretpostavka. Rimski *penati* su, naime, bili kućni bogovi koji su nadzirali prostor u domu, a tek su se u carsko doba izmiješali s *larima* (dušama predaka) i *manima* (općenito dušama umrlih). Tek u tom slučaju prijevod *penates* > *dědky* ima smisla.

30 Dušan Třeštík (2003: 69) je to tumačio kao Dalimilovo ”popravljanje” Kuzminog teksta. No to je bilo moguće samo ako je Dalimil imao pred sobom češki tekst. „Penates” ni na koji način ne bi mogao razumjeti kao ”dječica”. To znači da ovaj ”grieh” ne leži nužno na Dalimilovoj duši.

Ispriječila se još jedna zapreka. Kuzma je, doduše, izriječkom izjavio kako se pri pisanju oslanjao samo na nepotvrđena kazivanja starih ljudi – *senum fabulosa ratio*, te na ono što je sam vidio ili od vjerodostojnih očevidaca čuo. Ali Kuzma sâm ipak nije posve vjerodostojan. Već je odavna uočeno da se služio starijim kronikama i antičkim izvorima, posebice pjesnicima poput Vergilija, ali i Horacija, Ovidija, Lukana, te povjesničarima poput Sallusta, Livija, Ammiana, Kornelija Neposa, Plinija.

I doista, nošenje *penata* (zaštitnika obitelji, ali i državâ, nastalih od jakih obitelji) sa sobom pri bijegu u tuđinu dobro je potvrđeno u latinskoj književnosti klasičnoga Rima, pri čemu je glavnu ulogu imao, izgleda, Publije Vergilije Maron (*Virgilije*, 70.–19. pr. Kr.). On je u svojoj *Eneidi* (4, 598), pisanoj između 29. i 19. pr. Kr., napisao kako je Eneja nakon sloma pod Trojom otišao sa svojim ljudima koji su, *quem secum patrios aiunt portare Penates, quem subiisse umeris confectum aetate parentem*, ”sobom zavičajne Penate nosili, te ramena podmetnuli ostarjelim roditeljima”, na dalek put koji će ih na kraju odvesti u Lacij gdje će izbjegli Trojanci osnovati Rim. Izričaj *penates secum portare* bio je toliko važan da je ušao i u veće rječnike, na primjer i u veliki Divkovićev *Latinsko-hrvatski rječnik* iz god. 1900. na str. 801. s.v. *porto*.

Eneja (*Αινείας*) se prvi puta javlja u književnosti već u Ilijadi kao sin boginje Afrodite i Anchisa (*Αγκίστης*), junaka iz trojanske vladarske kuće. U XX. pjevanju opisano je kako je podlegao u boju s Ahilom, no u zadnji ga je tren spasio Posejdon gotovo biblijskom gestom: zaslijepio je Ahila i izvukao Eneju iz bojnoga meteža te ga odbacio daleko izvan bojnoga polja. Učinio je to stoga jer je njegova sestra Afrodita (Enejeva majka) bila odredila da će Eneja postati kraljem velikoga (trojanskoga) naroda. Ilijada nakon toga Eneju više ne spominje, pa je slušatelju ostalo prepušteno da si u mašti zamišlja njegovu daljnju sudbinu.

Da je Helenima priča o tome kako je Eneja nosio oca bila poznata, svjedoči oinohoa (*οινοχόη*, vinski vrč) iz oko 520.–510. pr. Kr. što se čuva u Louvru pod sg. F 118. Eneja je prikazan iz profila, s kopljem i štitom, a na leđima mu se drži stari Anhis.

Ovo je Rimljanima bilo dobrodošlo. Zavideći Grcima na njihovoj civilizaciji, vidjeli su u trojanskom junaku božanskoga podrijetla, koji nije poginuo jer je trebao postati kraljem velikoga naroda, idealnoga pretka rimskoj naciji. Možda se Kuzma pri opisu donošenja ”djedova” (na leđima) iz stare u novu postojbinu povodio za Vergilijem, kojega je i inače često navodio. Otvara se

pitanje: odnosi li se obredno "nošenje bogova na ramenu" uopće na Čehe, ili je to Kuzma posudio od Vergilija?

Dušan Třeštík je, doduše, upozorio da *Paralela prostě není automaticky 'vy-pujčka'*, "Paralela jednostavno nije automatski pozajmica" (2003: 23), te je bio uvjeren da je ovdje riječ o drevnim predodžbama koje su se očuvale u tekstovnim predajama raznih indoeuropskih jezika. Pretpostavio je starije, pretkršćansko češko kazivanje koje su mogli čuti, neovisno jedan o drugome, i Kuzma i Dalimil. To je jezgrovito iskazao riječima: »Kosmas slyšel *dědky* a přeložil to správně do latiny jako *penates*« („Kuzma je čuo *dědky* i preveo to ispravno na latinski kao *penates*"), odnosno »Dalimil slyšel *dědky* a mylně si to vyložil jako *dietky*« („Dalimil je čuo *dědky* i pogrešno si to predočio kao *dječica*"); 2003: 70). Ali jedinu neposrednu potvrdu kojom bi mogao potkrijepiti pretpostavku da je netko doista pri doseljavanju donio na plećima svoje „djedove", Třeštík ima u Dalimilovoj zabuni. I to nije nikakav dokaz. Dakako, *Absence of evidence isn't evidence of absence*, „nepostojanje potvrde nije potvrda o nepostojanju", kako je to zgodno na nekom mjestu pripomenuo David Reich, genetičar u Harvard Medical School, Boston, Mass. No to ipak još ne smije biti dokazom za postojanje.

No bilo kako bilo, i kod drugih naroda spominjani su, u prošlosti, obredi kojima su zaposjedali novu zemlju. Stari Indijci su u takvim prilikama pripravili paljevinsku žrtvu na posebno za to pripravljenu oltaru. Poznato je da oltar u vrijeme žrtvovanja predstavlja središte svijeta, sveto središte, mjesto na kojem je Stvoritelj izveo svoj kreativni čin i uredio Kozmos. Time su oni novu, dotad neuređenu (jer neposvećenu), kaotičnu zemlju podredili svetome, kozmičkom redu.

Islandani su pak, približavajući se obali, bacali u more *öndvegis sula*, "stupove prijestolja", a na mjestu na kojem bi ih valovi naplavili, sagradili su novi dom. O tome nam govori *Landnámabók*, "Knjiga zaposjedanja zemlje" što ju je složio početkom XII. st., bar dijelom, Ari Torgilson Učeni.

To valja objasniti. *Sula* znači stup, a *öndvegi* počasni stolac, prijestolje. Na takvim stolicama sjedili su poglavice i kraljevi, ali imali su ih i drugi ugledni zemljoposjednici. Po funkciji mu je srodan naš *stolovač*, počasni stolac u dinarskim krajevima. Stranice, "stupovi" tih stolaca bili su opremljeni bogato izrezbarenim simboličkim ornamentima i likovima bogova, ponajprije gromovnika Thora. Riječ *öndvegi* sastavljena je od *önd* "hodnik sa stupovljem" i *vegr* "put", pa je ta fraza sa značenjem "pčasni stolac" isprva vjerojatno glasila *Öndvegis*

seti, doslovce "sjedalo puta kroz prolaz sa stupovima." Takvi su stolci (nerijetko dva: za gospodara i za njegovu ženu), naime, stajali u dubini dvorane čiji su strop držala dva reda također rezbarijom urešenih stupova, pa su dolazeći mogli već od vrata vidjeti gospodara kako sjedi na počasnom mjestu. Stoga su i *öndvegis sula* isprva mogli biti stupovi između kojih se prilazilo počasnom sjedalu. Stupovi (bilo oni koji su podržavali strop, bilo oni na stolcima, svejedno) su, svojim uresom (izrezbareni likovi bogova i, možda, junačkih predaka) bili simbolikom najbogatiji dijelovi doma, pa ne čudi da su ih Vikinzi nosili sa sobom kako bi pomoću njih mogli u novoj domovini uspostaviti isti sveti red kojim je bila uređena njihova stara domovina.

Tako je, na primjer, prema *Landnámabóku*, Ingolf godine 874. ugledao Island i bacio u more stupove svečanoga sjedala te se zavjetovao da će se naseliti na mjestu na kojem će oni (stupovi) doći do obale. Pristao je na mjestu koje se danas zove *Ingólfshöfði* (na jugoistoku otoka), a zatim poslao Vilfila i Karlija da pronadu i jave gdje je more izbacilo stupove. Tek idućega proljeća Ingolf je došao na to mjesto (današnji Reykjavik) i naselio se. Stupove je postavio u *eldhúsu* (prostoriju s ognjištem) i zaposjeo zemlju... Da to nije bila Ingolfova domislica, svjedoči poglavlje u kojem Kráku Hreiðar, kada su ugledali obalu, odbija baciti prijestolne stupove u more jer da je to beskorisno, nego da će se radije na koncu plovidbe zavjetovati Thoru da će braniti zemlju što mu ju je dao. Gatanje pomoću stupova o zemlji, prikladnoj za naseljavanje, očito je bila norma od koje Kráku svjesno odustaje i nalazi joj nadomjestak kakav priliči vikinškom borcu.

Stupove stolca, točnije, gredice od stolaca, *setstokka*, nosio je sa sobom i Erik Crveni, onaj koji je 986. naselio Grenland. Iz norveške pokrajine Jaðri, pripovijeda *Landnámabók*, krenuli su *Þorvald* sin *Ásvaldov*, pa sin *Ulfov*, zatim *Yxna-Þórisson* te *Eiríkur rauði* (Erik Crveni), sin njegov, i naselili islandsko žalo Horn, izgradili [dom] kod Drangara, gdje je *Þorvald* umro. Zatim se Erik preselio u *Haukadál* gdje je očistio (iskrčio) zemlju i ubio nekoliko ljudi, pa je morao pobjeći. Odlazeći iz *Haukadála*, ostavio je svoje gredice od stolca (očito ono što je drugdje bilo zvano *öndvegis sula*) kod *Þorgesta*. Nakon krvave svađe s *Þorgestom*, Erik je krenuo prema zemlji iza Islanda, što ju je ranije otkrio *Gunnbjorn*, sin *Ulfa Vrane*. Nakon tri godine vratio se s Grenlanda na Island.

Kipove su nosili u tuđinu ruski trgovci, ali ne na leđima. Opisao ih je Ahmad ibn Fadlān³¹. Ne znamo jedino, je li Ahmad susreo slavenske ili skandinavske

31 Punim imenom Ahmad ibn Fadlān ibn al-Abbās ibn Rašid ibn Hammād. Bio je arapski pravnik koji je godine 922. sudjelovao u poslanstvu Bugarima na srednjoj Volgi, što ga je odaslao iz Bagdada

Ruse kojima je ime zapisao kao *Rūsīyyah*. Ahmad je u 85. odsječku zapisao da, kada ruske lađe prispiju do pristaništa glavnoga grada, svatko izlazi na obalu s kruhom, mesom, lukom, mlijekom i opojnim napitcima i upućuje se prema dugačkom uspravnom komadu drva koje ima lice poput čovjeka i okruženo je malim figurama, iza kojih su duge motke zabodene u zemlju. Rus se prostrije pred veliku rezbariju i moli Gospodina da mu pošalje bogatog trgovca koji će mu otkupiti robu.

Riječ je očito o ruskom "nacionalnom", vlastitom svetištu u dalekoj tuđini, s izrezbarenim velikim stupom u sredini i malim kipićima uokolo. Kako su izgledali ti kipovi ruskih bogova? Ili su možda trgovci nosili sa sobom kipove svojih predaka, kakve su arheolozi našli u poljskim i ruskim kućama iz X. i XI. stoljeća? Ipak, treba imati na umu da je to bilo već oko četiristo godina nakon razlaza Slavena.

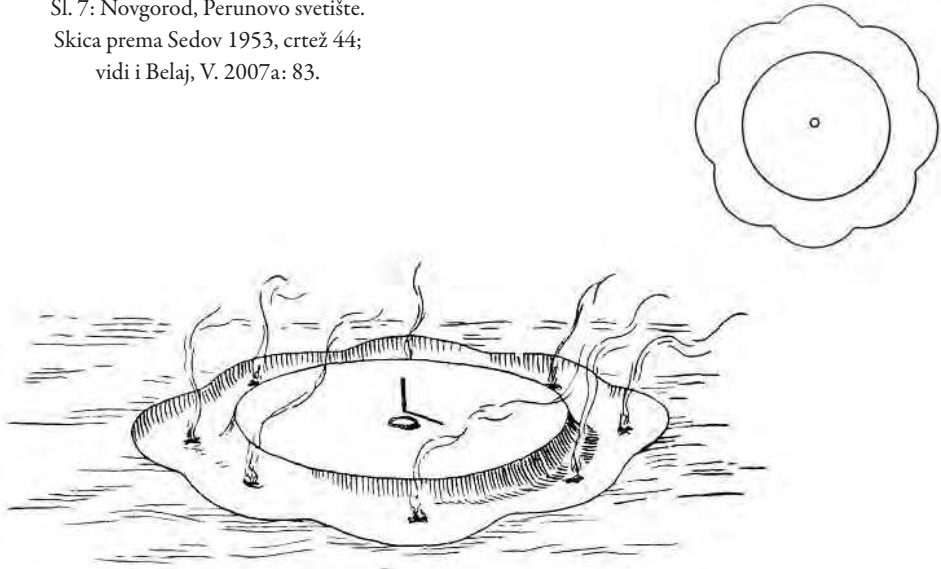
To nas odmah podsjeća na otkopano svetište u Novgorodu gdje je u sredini stajao Perunov kip, a oko njega su bili mali žrtvenici, možda s kipićima. Od Perunova kipa (izrezbareni stup) što ga je dao postaviti Dobrinja godine 980., preostao je donji dio, a ostatak su, zajedno s likom, prigodom pokrštavanja god. 991. u žurbi odlomili i bacili u rijeku. Nakon pokrštavanja na tom je mjestu bio izgrađen samostan sa crkvom, pobjedonosnim revolucionarnim zanosom srušenom nakon Oktobarske revolucije. To je pak omogućilo arheolozima da dođu do fascinantnoga otkrića: svetišta (platforme, ne zgrade!) s tragovima žrtvišta i s donjim dijelom Perunova kipa!

Napomenuli smo prije da je jedna od bitnih komponenti slavenskoga postupka zaposjedanja zemlje moglo biti unošenje svojih vlastitih bogova (*penata*) u novu postojbinu i njihovo postavljanje na zemlju, što pak *pretpostavlja neki obred, a onda bi to značilo i ispunjavanje prostora mitom*. A premda ne posjedujemo niti jedan izvorno zapisani praslavenski mit, ipak su unazad dvadesetak godina utvrđene strukture mitskih kazivanja. Sadržaje dvaju glavnih sklopova već poznajete: jedan je kazivanje o tome kako je Bog stvorio i uređio Svijet te uspostavio relevantne odnose u njemu, a drugi o tome kako je Zavidnik oteo Božjega sina i odveo ga u Zemlju mrtvih odakle se ovaj vratio da bi oženio vlastitu sestru i time donio rodnost na Zemlju.

Prejednostavno bi bilo kada bismo mislili da je postupak obrednoga prisvajanja bilo puko tehničko pitanje. Žrec nije samo mehanički prenio kozmičke

kalif al-Muqtadir kalif (908.-932.). Bilješke s toga puta složio je u knjigu zvanu *Risala* ("Istraživanja"), a sadrže i opažanja tijekom susreta s ruskim trgovcima.

Sl. 7: Novgorod, Perunovo svetište.
 Skica prema Sedov 1953, crtež 44;
 vidi i Belaj, V. 2007a: 83.

odnose, o kojima kazuje mit, u novozaposjednuti prostor, nego je prvo morao u njemu potražiti tragove, znakove Božje nazočnosti. To su mogle biti neke neobične zemljopisne pojave (špilja kao prolaz u drugi svijet, izvor ili ponor kao svjedočanstvo prohodnosti između gornjega i donjega svijeta, uzvisine dostojne boravišta gornjega boga, velika voda koja može razdvajati svjetove), ali i neki zatečeni odnosi, na primjer, činjenica da dvije zanimljive točke leže na istome meridijanu (pa se uspostavlja odnos *sjever ÷ jug*), ili da više točaka leži na nekom pravcu. Zatim je morao dobro izmjeriti kutove i udaljenosti između točaka koje su mogle biti prikladne za svete točke. A onda je valjalo upriličiti obredno zaposjedanje i ustoličavanje vođa. I sve je to morao raditi tako da po najboljoj savjesti sve učini kako to obred zahtijeva, jer kada on ne bi bio vjerodostojan, zaposjedanje ne bi bilo valjano i narod u toj zemlji ne bi mogao sigurno i sretno živjeti.

Sličnu simboliku s precima važnima pri zaposjedanju zemlje imamo u Starome zavjetu, gdje se opisuje kako je Abraham, naoko bez ikakve potrebe, kupio zemljište za grob:

...zauzmite se za me kod Efrona, sina Soharova, da mi proda špilju Makpelu što njemu pripada a nalazi se na kraju njegova posjeda; neka mi je za punu cijenu, u vašoj nazočnosti, proda u vlasništvo za sahranjivanje (Post 23,8,9).

Zemlja mora pred svjedocima, pravno besprijeckorno, pripasti potomstvu. Taj Abrahamov čin i danas legitimira židovsko pravo na Svetu zemlju.

Ne znamo je li u nas itko ozbiljno razmišljao o tome kako je kod Hrvata teklo „zaposjedanje domovine“³², no bez sumnje je jedna od bitnih komponenti postupka zaposjedanja zemlje bilo „unošenje“ vlastitih bogova u novu postojbinu, ispunjavanje prostora mitom.

To nije moralo uvijek biti fizičko nošenje kipova. Možda ni Kozma nije mislio na takvo što. Oni su ih mogli pratiti u njihovim mislima, *virtualno*, pa ih spominjati u obrednim kazivanjima popraćenima pokazivanjem. Zabilježeno je tako jedno bjelorusko kazivanje o tome kako je Bog ubio vraga koje završava kazivačevim dodatkom: Дык тут на гэтой горе пярун чорта забив, „Evo tu je na ovoj gori grom vraga ubio“. Tako su bez sumnje i hrvatski žrečevi imali potrebu da svoje kazivanje mitova vizualiziraju. Uvjet za takvo po-kazivanje je vizualni kontakt među pojedinim točkama.

Opisa takva postupka nema. No je li to samo mašta? Dio mitskoga sustava je i pravo. Pravo se, kao i mit, moralo u starim indoeuropskim društvima pamtiti, izgovaralo se u stihovima kao pjesma, presude su se morale otpjevati, a pozivalo se na djelovanje bogova. A istinu se u pravnom postupku moralo ne samo *dokazati*, nego i *pokazati*: *zač su istinu pokazali pod rotu*, zapisano je 1280. u Vinodolskom statutu.

Pokazivanje je, dakle, bilo bitni sastavni dio obreda, bilo da je bila riječ o bogoslužnome činu ili o pravnome postupku. To znači da su pred kakvih 13 stoljeća, po dolasku u novu domovinu, Hrvati pri zaposjedanju novih područja smjestili u prostor svoje bogove i kazivanja o njima. Дык тут на гэтой горе пярун чорта забив. Дык ян там троя суток лежав... „Evo tu je na ovoj gori grom vraga ubio. Evo tamo je on tri dana ležao...“

Još nešto treba uzeti ozbiljno. Struktura koja se postupno razotkriva, u krajnjoj je liniji još praindoeuropska. A to znači da nije nemoguće da imamo pred sobom ponedje i predslavska sveta mjesta, ilirska, liburnska, panonska, keltska, naravno, podvrgnuta nakon dolaska Hrvata temeljitoj *interpretatio slavica*. Na to upućuje moguća etimologija hidronima *Bednja* na sjeveru Hrvatske, to se sigurno dogodilo u Župi Dubrovačkoj i Konavlima s kolopletom priča oko Asklepija i zmija, Sv. Ilara i zmaja Voaza, i još koječime što bi tek trebalo ispitati.

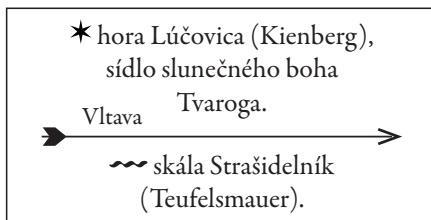
32 Kod Čeha je to, na primjer, učinio Dušan Třeštík (2003).

Evo, tako je to moralo biti. Zemlja je postala slavenskom tek pošto su ju oni posvetili svojim bogovima. To *unošenje* vlastitih bogova u zaposjednuti prostor, *prizemljivanje* bogova i smještanje u zemlju za koju su željeli da trajno postane njihovom, bio je *jednokratani čin*, čin jednoga trenutka. Zbio se, valjda, uskoro po dolasku, ali ipak tek pošto su se vojna i politička situacija već stabilizirale, kada su došljaci već *znali* da ovdje žele i mogu ostati i opstati. Od toga čina nadalje oni, koji štiju novouspostavljene bogove, koji prakticiraju novouvedenu religiju, postaju *posjednicima posvećene pokrajine*.

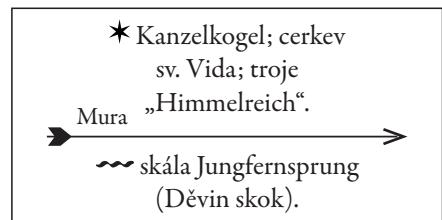
To je bio politički, *državnopravni* (točnije: *državotvorni*) čin. *Terminus post quem non* za taj obredni postupak nostrificiranja zemlje, postupak obrednoga stvaranja nove domovine, bio je trenutak kada je vrhovna vlast u plemenu (knez, ban, župan) prihvatila kršćanstvo (iz uvjerenja ili oportunitizma, svejedno). I kneževo prihvaćanje kršćanstva bio je državopravni čin. Nakon njega ovakav vjersko-politički obred nije više bio moguć.

Uočavanje i tumačenje mitski uređenoga prostora

Kako smo već naveli na početku ovoga dijela knjige, povjesničari su valjda već od XVII. stoljeća u gorskim vrhovima neobična imena vidjeli tragove praslavenske mitologije. No prvi koji je pokušao u tu vrstu građe unijeti neki red, bio je tek češki povjesničar Jan Peisker. On je sredinom prve polovice XX. stoljeća na zapadnoslavenskom području, uključivši ovamo i Slovence, uočio 32 primjera jednako raspoređenih komponenti nekoga pretkršćanskoga sakralnog prizorišta. To su tekuća voda, s njezine desne (gledajući nizvodno) stijena koja svojim imenom podsjeća na Vraga, strah, tamu, pakao, crno, vranca, a s lijeve nešto viši gorski vrh čije ime asocira na Svaroga, Sunce, Svantevida, nebo, bijelo, bijeloga konja/kobilu. To je prikazao skicama od kojih ćemo donijeti dvije:

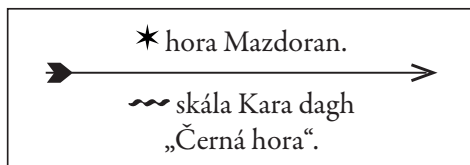

Sl. 8: Oronimi uz Vltavu, Češka
(Peisker 1926/1927.)

Sl. 9: Oronimi uz Muru, Austrija
(Peisker 1926/1927.)

Peisker je ovu pravilnost u toponimiji interpretirao kao trag svetišta stare iranske zoroastrijske dualističke religije u kojoj bi na lijevoj strani rijeke štovali dobroga, bijeloga boga, boga svjetla, *Abura Mazdu*, a na desnoj zloga, crnoga boga, boga tame, *Devu*. Pritom se je oslonio na Josefa Marquarta (najvjerojatnije Marquart 1903). Ovaj je bio pronašao da negdje u istočnome Iranu postoje dva gorska vrha uz vododerinu, koja, prema njegovu mišljenju, svojim imenima odgovaraju odnosima što ih je pronašao kod zapadnoga dijela slavenskih naroda (Peisker 1926/1927a: 169, 170):

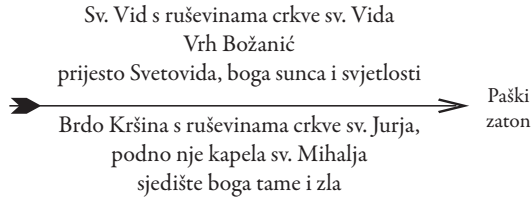
Sl. 10: „Kulna pozornica“ u istočnom Iranu
(Peisker 1926/1927).

Tijekom pokrštavanja Zloga bi boga Slaveni izjednačili s Vragom, a na mjesta bivših svetišta postavili bi crkve posvećene kršćanskim svecima. Na lijevu, svjetlu stranu postavili bi, na primjer, crkvu sv. Vida (po asocijaciji *očinja vid* — *svjetlost*), a na desnu sv. Jurja ili sv. Mihovila koji su ubili zmiju ili zmaja, simbol Zloga

Peiskerovo su tumačenje oduševljeno prihvatili i neki hrvatski autori te njime podupirali hipotezu o iranskome podrijetlu Hrvata (primjerice, Šufflay 1928, 1931, Pilar 1931, Krizin Sakač 1937, Škobalj 1971). Kao posredni dokaz za navodno iransko podrijetlo Hrvata naći ćemo ga i danas u paranznanstvenoj literaturi.

U nas je tu zamisao prihvatio Ivo Pilar (1931). No kako se ubrzo pokazalo da tu ne može biti govora o nekakvom dualizmu manihejskoga tipa jer mu ni u dokumentima ni u slavenskom folkloru nema traga (Kelemina 1926/1927: 168), cijelu je zamisao, zajedno s uočenom prostornom strukturom, kritička znanost odbacila. No zajedno s Peiskerovom interpretacijom problema i sâm je problem (tj., pitanje zašto oronimi stoje u krajoliku u jasnoj značenjskoj opreci i zašto su imena, koja asociraju na sunce, svjetlost itd. *uvijek* na lijevoj, a ona, povezana s mrakom, Vragom itd. *uvijek* na desnoj strani rijeke) bio „pometen pod tepih“.

Ovome trebamo dodati da je Ivo Pilar³³, koji je u nas promicao ovu Peiskerovu hipotezu, ne samo preveo jedan Peiskerov rad, nego je i sam prikupljao oronime po južnoslavenskim zemljama i objavio ih godine 1931. Evo jednog primjera:

Sl. 11: Pilarova pretpostavljena svetišta na Pagu (1931:29)

Što danas možemo reći o Peiskerovim „kultnim pozornicama“?

Tek su se u novije vrijeme pojavile nove mogućnosti interpretiranja Peiskerovih dualističkih toponima. Kada se Pilar godine 1931. bio nadovezao na Peiskerove studije, na jednome je mjestu ustuknuo. Nikako se nije mogao odlučiti gdje bi stajalo svetište tame u opoziciji s mosorskim „svijetlim” vrhom *Perun* nad Žrnovnicom. Toponimi i hagionimi ostavili su ga na cjedilu, pa je morao nagađati prema dojmju:

Koji bi vrhunac mogao biti sjedištem boga tame, ne mogoh utvrditi, po svoj prilici 585 m visoka glavica Krivica, koja je veoma rastrgana i načičkana hridima. (1931: 71).

Pilar je, krivim tumačenjima usprkos, imao sjajnu intuiciju. Naime, *krivica, krivina* u praslavenskome pravnom sustavu (koji je pak, kako smo vidjeli, bio dio mitskoga svjetonazora) stoji u opreci s *pravicom, pravinom* (ali to znamo tek od 1985.). Tako, na primjer, u Vinodolskome zakoniku stoje u opreci *pravda ÷ krivina*. A izravnavanje *pravice* bilo je u nadležnosti gromovnika *Peruna*.³⁴ No to nema nikakve veze s iranskim dualizmom. (Belaj, V. 1988)

Peisker je gorskim vrhuncima dao novi sadržaj. O vrhuncima s mitsko zvučnim imenima Peisker je pisao kao o *Kultstätten*, „kultna mjesta”, što je Pilar preveo sa „svetišta.” U svojem je tumačenju, doduše, pogriješio, no problem je dobro uočio. Problem je samo u interpretaciji.

33 Ivo Pilar (1874.-1933.), pravnik, ekonomist i sociolog, politički angažiran kao protivnik kraljevskoga režima (pisao nerijetko pod pseudonimima, umro pod sumnjivim okolnostima), pisao je i povijesne rasprave (o bogumilima). Za nas je ovdje zanimljiv kao prevoditelj i nastavljatelj Peiskerova djela.

34 O drevnom pravnom sustavu vidi Ivanov i Toporov 1978,1981, 1984; s hrvatskim primjerima je njihova istraživanja dopunio Katičić 1985b, 1993.

Put novim mogućnostima interpretiranja slavenskih mitskih toponima utrli su spomenuti ruski filolozi Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov svojim studijama o rekonstrukciji praslavenskih tekstova, posebice priče o dvoboju između Gromovnika i Zmije/Zmaja (Ivanov i Toporov 1965, 1974 i drugo).

Sada se počelo postupno *razumijevati* važnost položaja pojedinih topografskih točaka u prostoru. Oni su, utvrđujući strukturu odnosa *Perun* ÷ *Volos/Veles*, utvrdili da je Perunu u mitu mjesto *gore*, na gori (pa ma što *gora* Praslavenima značila), a Velesu *dolje*, uz vodu, te podsjetili da je tako bilo i ostvareno u Vladimirovu Kyivu, gdje je Perunov kip stajao *gore*, на холму внѣ двора теремнаго, „na brežuljku izvan dvora s trijemom”, a Volosov *dolje*, u Podolu uz gječicu Počajnu, pritoku Dnipro. Kada je rušio kipove, Vladimir Волоса идола, его же именоваху яко (скотия) бога, повелѣ в Почаину рѣкку вѣврѣщ („Volosa idola, što ga zвахu bogom stoke, zapovijedi u Počajnu rijeku baciti”). Riječ je o „osnovnome mitu“ koji objašnjava osnovu svih događanja u prirodi i povijesti.

Pošto je otkrio zmiju *Velesa* na vrhu, gdje joj nije mjesto, gromovnik *Perunъ* uspostavlja red tjerajući ju *dolje*, niza svijet predodčen poput ogromnoga stabla (*arbor mundi*), obično hrastova. Ovdje (to su u konkretnom krajoliku razne *Dubrave* i sl.) će ju dokrajčiti i vratiti ju natrag na dno vode, gdje joj je mjesto. Već smo vidjeli bjelorusko kazivanje koje završava dodatkom: Дык тут на гэтой горе пярун чорта забив, „Evo tu je na ovoj gori grom vruga ubio”. Mitski boj između osnovnih svemirskih načela smješten je u pripovijedanju na neku konkretnu uzvisinu blizu pripovjedačeva sela i time je taj lokalitet dobio značajke sakralnoga prostora a da nije nužno morao postati svetištem, mjestom na kojem se časti neko božanstvo.

Ivanov i Toporov su još 1974. (na str. 173–177), govoreći o sukobu Gromovnika i Zmaja, iznijeli tvrdnju da i značajke reljefa nekoga područja, kao i toponimi na njemu, mogu odgovarati osnovnom mitu čija radnja može biti pripisana tomu području. Tu su tvrdnju povezali s cijelim prostorom od Karpata do Dnipro, dakle, s pretpostavljenom praslavenskom „pradomovinom“. Staro ime Karpata je u jasnoj opoziciji s imenom ravnice koja se prostire od karpatskih padina sve do Припјата (ukr. Прип’ять) i Dnipro. Ta je ravnica *Volynje* (polj. *Wołyń*, ukr. Волинь, rus. Волинь).

Nazivi područja, gora, mjesta, pragova na Dnipro, ostatci su negdašnjega kazivanja. To je, na primjer, ime petog praga što ga Ukrajinci zovu **Волинскій**

прах, a Rusi Волный (Prokopije iz Kaisareje zapisao ga je u VI. st. pr. Kr. kao βουλνηπράχ, *Bulineprah*), pa ime pokrajine **Волынь** u Ukrajini, grada *Wolin* u Pomorju, *Wleń* u Šleskoj. Ta imena, kao i ime krakovskoga brijega *Wawel* (staropoljski *Wąwel*), povezana su s imenom za Gromovnikova protivnika (*Veles* i sl.). Osim toga, starije ime toga praga je **Гадючий** (Gadjuči, tj. „gadov“). Praslavensko značenje riječi **gadъ* je „gnjusna životinja“, u slovenskome to znači „zmija“ (usporedite s time *Gadnju peč* u sklopu sakralnih pretkršćanskih toponima kod Mošćenica [2]), u suvremenom ruskom „uš, gnjida, kurva“. To ime uspostavlja čvrstu vezu toga toponimijskog sklopa s mitskim likom Gromovnikova protivnika. A njega je, prema staroj legendi, pobijedio *Кыйъ*, mitski heroj koji je sagradio Kyiv. Čak i njegovo ime ukazuje na Gromovnikovo oružje: *Кыйъ* < **kyjъ* „mlat“.

Ova pretpostavka ima potvrdu u usporednoj predaji o tome kako je legendarni *Krak* izgradio grad (*Kraków*) na gori *Wawel* i također ubio zmaja (to je *Smok Wawelski* koji je tamo živio i žderao stoku i ljude: *Tunc habitasse draco fertur sub rupe Vaveli*, kako je to opisao poljski humanistički pjesnik Klemens Janicki u prvoj pol. XVI. st.). Riječ je zapravo o stijenama, *skalki krakówskie*, stijene krakovske, na kojima je sagrađen burg *Kraków*, a u podnožju je špilja *Smocza jama*. Ta bi uvjerljiva pretpostavka učvrstila interpretaciju naziva imena Karpata, a napose arapsku oznaku Karpata kao „gora *K(a)r(a)k(ū)*“, tj. „gora karpatskih“ kod putopisca iz Maroka Al-Idrisija (punim imenom: Abu Abd Allah Muhammad al-Idrisi al-Qurtubi al-Hasani al-Sabti, 1099.–1165. ili 1166.) kao Gromovnikove gore.

U najranijim uhvatljivim razdobljima imenovali su gorje koje se proteže kroz sredinu Europe od Rajne do Urala srodnim imenima koja se sva odnose na gromove odnosno gromovnika **Perk^wun-o*. Realizirano je na keltskome (a pisano grčki) kao Ἄρκυα (ὄρη), latinskom *Hercynia* (*silva*) za Teutoburšku šumu, germanskome kao *Firgunnea* (naziv za Rudné hory/Erzgebirge i Sudete, srednjovisokonjemački *Virgunt*) te grčkome za Karpate kao Κεραύνια ὄρη ili Καρπατης ὄρος, pa bi se gora *K(a)r(a)k(ū)* lijepo uvrstila u taj niz.

Arapski oblik *K(a)r(a)k(ū)* mogao bi, doduše, biti povezan i s inačicom **karkus* „hrast“ (usporedite s ruskim дуб карколист, дуб корьков, „dub [hrast] korastog lista, korasti dub“), no hrast je opet povezan s Gromovnikom pa dolazimo na isto. Uočava se moguća dubleta (istoznačni sinonimi) **Kark* ~ **Krak*.

Ovdje dakle imamo opreku **Kark-*, **Krak-* ÷ **Vel-*, **Vol-* u smislu *gore* ÷ *dolje*, kao što je bilo i u Kyivu: *gora/Perun* ÷ *Podol/Volos*. Kao zanimljiva paralela

može se dodati legenda o tri brata (i sestri), osnivačima Kyiva, od kojih se najstariji, Кыйь, bori sa zmajem; Кыйь < praindoeur. *kou- „kovati“, usp. *kyjъ „mlat“. Jasno se uočavaju opreke:

<i>gore</i>	÷	<i>dolje</i>
* <i>Kark-</i> , * <i>Krak</i>	÷	* <i>Vel-</i> , * <i>Vol-</i>
<i>Kijevska gora</i>	÷	<i>Podol</i> (uz Dnipro)
<i>Krak</i>	÷	<i>Zmaj</i>
<i>Kij</i>	÷	<i>Zmaj</i>

što se sve svodi na osnovnu opreku

<i>Perun</i>	÷	<i>Veles/Volos</i>
--------------	---	--------------------

Ako je to tako, a sve ukazuje na ispravnost te pretpostavke, onda bi *Кыйь* i *Krak* prema Ivanovu i Toporovu ovdje nastupali kao jedna od Gromovnikovih hipostaza (tj. jedan od aspekata, vidova njegove *trajne osnove*).

U *Volynju*, na širem području zapadno od Kyiva, živjeli su – prema folklornom predajama – *Velety*, *Voloty*. Bili su to nekakvi divovi, kasnije su „otišli” u kurgane (grobne humke), danas žive pod zemljom; u kontekstu praslavenske mitologije oni su kod *Velesa/Volosa*!

Poredbeni krugovi mogu se još širiti. *Leabhar Gabhála Érenn* (“Knjiga invazija na Irsku”), irski spis o drevnoj povijesti Irske i Iraca kompiliran do XII. stoljeća, nabraja šest invazija na Otok. Posljednji, šesti osvajači, bili su Milezijci. *Mile Easpin*, *Milesius* (lat. *miles* = „vojniki”), pravim imenom *Golamb*, imao je nećaka *Ith-a* kojega su u Irskoj ubili Tuatha Dé Danann (Narod boginje Dane), pa je odlučio za osvetu osvojiti sa svojim ljudima otok. Milezijci su iz Egipta (!) krenuli preko Krete i Sicilije u Španjolsku, a odanle u Irsku (još je Izidor Seviljski u VI. st. u „Etimologijama” povezivao *Hiberniju* [Irsku] s Iberima). Milezije sam nije uspio doći do otoka, no uspjelo je to njegovoj ženi *Scota* (kćerki egipatskoga faraona *Nectanebusa*). I nju su ubili Tuatha Dé Danann, pokopali su ju u Scotia’s Glen u pokrajini Kerry. Ali njezini sinovi otjerali su Tuatha Dé Danann. Dagda, vrhovni bog, kada je shvatio da su njegovi pobijeđeni, dao je svakome od Tuatha Dé Danann po jedan *sídhe* (podzemni humak ili brdo, izgovara se „ši”) za novo boravište i zatim napustio svoju božansku funkciju. Tuatha Dé Danann postali su tako *aes sídhe*, narod iz brda. U legendama su se vremenom pretvorili u vile, pa riječ *sídhe* danas znači „vila”. Potomci Milezijaca su pak današnji Irci. Usporedba Volynjana kao starijega naroda koji živi u grobnim humcima s Tuatha Dé Danann kao naroda iz humaka iznenađuje.

Da sažmemo: Ivanov i Toporov su praslavensku inačicu kazivanja o dramatičnom sukobu između Reda i Nereda, gromovnika **Peruna* i zmije **Velesa*, pri čemu se Zmija penje na vrh koji je Gromovnikovo mjesto te ju ovaj svojim

gromovima bije u hrastovoj šumi i tjera natrag u vodu, „*pročitali*” iz *toponima* i njihovih *razmještaja u prostoru*.

Time su dotadanje „dualističke” interpretacije izgubile svaku uvjerljivost. Privlačnost Peiskerove hipoteze nije ležala samo u nadi da bi se pomoću nje mogla razotkriti praslavenska religija. U nas je, rukom pod ruku s hipotezom o iranskome podrijetlu Hrvata, obećavala da će se pomoću nje moći dokazati da Hrvati nisu isto što i Srbi (to je, izgleda, bila glavna motivacija za njezino prihvaćanje u hrvatskoj javnosti). Osim toga, svaki ju pismeni Hrvat može sam potvrđivati. Naime, naše okruženje je prepuno dualističkih scenarija, treba ih samo potražiti i interpretirati ih kao ostatak dualističkoga *vjervovanja*. Ali pritom se lako može zaboraviti da je iranski dualizam učena filozofska konstrukcija koja svijet dijeli u dva dijela, duhovni koji je u sferi Dobroga i materijalni koji pripada Zlu. Nema li toga, nema ni mogućih tragova iranskoga dualizma. A to, što je naše viđenje cijeloga svijeta oko nas sazdana iz bezbrojnih dvočlanih opreka poput *naprijed ÷ natrag*, *gore ÷ dolje*, pa i *dobro ÷ zlo*, *duhovno ÷ materijalno*, samo po sebi još nema ama baš nikakve veze sa zoroastrovskom koncepcijom Svijeta. To spada u tzv. *univerzalije*, pojave poznate posvuda u svim ljudskim zajednicama. Te opreke su sredstvo spoznajne metode, a ne aspekt objekta. Takav je prvotni „dualizam“ doista ugrađen i u prahrvatsku/praslavensku mitologiju. Još točnije: upravo uočavanjem ovakvih dvojnih opreka i njihovih međusobnih odnosa počela je nova, plodonosna era istraživanja slavenske mitologije. Već smo vidjeli da u ruskim pisanim izvorima dva najveća praslavenska boga, *Perunž* i *Velesž* (kod Rusa *Volosž*), stoje u sustavu opreka (strukтури):

<i>Perunž</i>	÷	<i>Volosž</i>
gore	÷	dolje
stablo, gora	÷	voda, rijeka
suho	÷	mokro
knez i njegovi vojnici	÷	podanici, seljaci
oružje, rat	÷	imetak (stoka)
smrt oružjem	÷	smrt putem boleštine ³⁵

Prva opreka, *gore ÷ dolje*, gotovo je uvijek dominantna. Tek detaljnom analizom tekstova može se ponekad doći do osnovnog razloga za sukob: Perun

35 O tome pogledajte Belaj, V. 2007: 67, 68.

predstavlja Stvoritelja koji je stvorio sveti poredak, a Veles svojim postupcima narušava taj red i dovodi svijet (i ljude) u opasnost. No u svojim svađama i tučnjavama oba su čovjeku jednako opasna, a u mirno doba oba plodonosna. A to, da ljudi „navijaju” za Gromovnika, leži u tome što je on gospodar svijeta živih, a onaj drugi svijeta mrtvih. U tekstovima (mahom folklornima) barem do sada nije pronađen ni tračak Zaratuštrina dualizma. Dosadašnji argumenti ne vrijede ništa, i sve dok se možda ne otkriju argumenti druge vrste, o „dualističkoj duhovnosti starih Hrvata” izlišno je raspravljati.

Ivanovu i Toporovu se od hrvatskih istraživača pridružio Radoslav Katičić, posebice svojom rekonstrukcijom mitskoga kazivanja o praslavenskom bogu vegetacije, te kasnije Vitomir Belaj (1998a). Katičić je svojim predavanjima i člancima od godine 1985. odnosno 1987. nadalje upoznao hrvatsku znanstvenu javnost s novim zahvatima na području proučavanja slavenske mitologije, te stekao širok krug slušača i nekoliko suradnika koji su se priključili njegovim istraživanjima

Orijentacija svetih točaka

Jedna od osnovnih značajki pojave kojom se u ovoj knjizi bavimo, to jest, organizacije svetoga prostora, je da su pojedini njezini elementi (točke, posvećene bogovima) poslagane u prostoru po nekom suvislom redu. Te su točke „od prirode dane” i one bi postojale i bez ljudi, i postojale su prije njih, ali ljudi su im dali imena i prepoznali neka njihova svojstva koja su im se učinila važnima. One su raspoređene tako da upućeni mogu iz njihova razmještaja „iščitati” priču. Osnova je priča izvedena iz mita o tome što je Stvoritelj učinio na Početku. Prvo: stvorio je Red, a nakon toga se pojavio Nered koji pokušava uništiti Red. Dolazi do sukoba koji traje u cikličkom slijedu premoći jedne i druge strane. Na razvijenoj praslavenskoj vremenskoj razini, kada su već zaboravili na Stvoritelja, to je bio sukob između Peruna i Velesa. Iz te je priče izvedena i druga (znamo joj obrise, konačno oblikovane u slavenskoj mitskoj predaji; tragova ima i u starijim vremenskim slojevima) koja nam kazuje zbivanja u koja su upletena djeca božanskoga Reda: sina mu odvođe u Svijet mrtvih, odakle će se vratiti da bi oženio vlastitu sestru blizanku. Pretpostavljamo da su iz praktičnoga razloga te točke bile postavljane jedna drugoj na dohled, tako da se na njima mogao svečano po-kazivati mit istodobno i riječju i kažiprstom. To, naravno, ne znači da u određenim okolnostima nisu postupali i drukčije,

na primjer, pomoću releja. Ali mi to danas, barem za sada, ne možemo znati. Mi ne možemo ljudima iz VII./VIII. stoljeća propisivati ni propise, a kamo li iznimke. To mogu biti samo pretpostavke na kojima ne smijemo graditi daljnje zaključke.

Otkriveni „topografski tekstovi” tih kazivanja smješteni su u prostor tako da su i kao cjelina usklađeni u red koji u njemu vlada. „Orijentirani” su. A logikom etimologije „orijentirati se” znači usmjeriti se prema „orijentu”, tj. istoku. Dva su osnovna načela orijentacije, oba povezana sa Suncem. Prvo načelo promatra usmjerenje prema Suncu pri izlasku (u jutro, na istoku) i zalasku (na večer, na zalasku/zahodu). No kako se dužina dana i noći mijenja tijekom godine, relevantna su usmjerenja prema točkama izlaska/zalaska u dane kada su oni najkraći odnosno najduži (solsticij, suncostaj), i kada su vrijednosti jednake (ekvinocij, ravnodnevnicu).

Poučan je u tom pogledu vrh *Mošnice* (ime mu se može povezati s *Mokoš*), visok 594 m, najviši u cijelom primorskom nizu brda u Poljicima i ima zanimljivo ime: *Zahod*. To, dakako, nema nikakve veze s mjestom na koje čovjek *zahodi* kada „ide poradi sebe”, kako to ponegdje kažu, nego je to mjesto na kojem Sunce *zahodi*, zalazi (gledano, vjerojatno, iz Naklica na dan ekvinocija). A zovu ga i *Vela gora*, vjerojatno iz drugih okolnih sela, što aludira na njegovu posvećenost.

Drugo je pak usmjeravanje pojedinih „stranica” trokutnoga lika prema točki na kojoj je Sunce u danu najbliže zenitu. To je u podne, kada je Sunce nad jugom. Suprotnost (opreka) tom položaju je zamišljeni Sunčev položaj u ponoć, na sjeveru.

Sjever – jug

Orijentiranje prema sjeveru odnosno jugu bit će prastaro. Proizlazi iz promatranja prvih ljudi koji su bdjeli stražareći i čuvajući svoju skupinu od opasnosti, pa su uočili pravilnosti u kretanju nebeskih tijela. U putanjama zvijezda osobito je morala na sjevernoj hemisferi upadati u oči jedna koja se gotovo ni nije pomicala, dok su se sve druge okretale oko nje. Po danu se nije vidjela, ali je Sunce svojom putanjom i bacanjem sjene mogla poslužiti kao odgovarajuća zamjena u suprotnom pravcu. Da je pravac sjever-jug morao biti u nekim kulturama jako važan, možemo bez navođenja izvora vidjeti na snimkama egipatskih piramida. One su sve jednom stranicom položene na meridijan

(zamišljenu crtu koja povezuje sjever s jugom; ima ih bezbroj). Lako se može provjeriti programom *Google Earth*. Vidjet ćemo da je ta orijentacija u ne malom broju primjera poslužila i konstruktorima slavenskih svetih prostornih struktura.

Istok – zapad

Kod definiranja pojmova „istok” i „zapad” naići ćemo na poteškoće. Naime, ako je „istok” (isto vrijedi za zapad), jednostavno, mjesto na kojem izlazi (zalazi) Sunce, onda će nam se ta točka svakoga dana malo pomicati u jednom smjeru, sve dok se na dan solsticija ne počne pomicati unatrag. Zemljopisci, kada govore o istoku/zapadu, misle na onu točku koju bismo vidjeli na dan kada su noć i dan izjednačeni, na ekvinocij. Ali mi nećemo posvuda vidjeti gdje je u dan ekvinocija istok/zapad, jer se između te zamišljene točke i nas nerijetko može ispriječiti kakvo brdo ili gorje.

Pa ipak, vidjet ćemo da istok i zapad mogu biti važni pri orijentiranju. Još je grčki pisac *Plutarh* (45.-~125.) u biografiji Nume Pompilija usput spomenuo da su hramovi okrenuti prema istoku i Suncu (14.3). Plutarhova su djela jako cijenili renesansni pisci. Tako je poznato da se William Shakespeare (1564.-1616.) u djelima *Antony and Cleopatra* i *Coriolanus* oslanjao na Plutarha tako da je uzimao cijele navode iz prijevoda Thomasa Northa iz 1579. i 1595. North se pak bio poslužio francuskim prijevodom s grčkoga (*Vies parallèles des hommes illustres*, 1559.-1565.).

Na Plutarha se 1620. pozvao Georg Stengel (1584.-1651.), isusovac, u knjizi *Templum honoris in quo sapientia, pietas, splendor, magnificentia, et singularia denique eorum emolumenta declarantur...* („Hram časti u kojem mudrost, pobožnost, sjajnost, veličanstvo i posebnosti i na koncu njihove koristi obrazažaju...“). U njoj je na str. 43–48 peto poglavlje drugoga dijela, sa zanimljivim naslovom *De situ templorum, et cur ea orientem spectarint?* („O smještaju hramova i zašto gledaju prema istoku?“). No u njoj nema ničega što bi nas ovdje trebalo zanimati.

U judaističkom okruženju istok je mjesto „stvaranja” (tamo negdje je Raj, Post 2,8), s njime se povezuje početak godine (proljeća). I kršćani su „od početaka” povezivali istok s dolaskom Krista. Dovoljno je pogledati Zaharijin hvalospjev u Lk 1,78:

“...darom premilosrdnog srca Boga našega
po kojem će nas pohoditi

Mlado sunce s visine
da obasja one što sjede u tmuni...”

U ranokršćanskom se obredu krštenja krštenik doslovce podvrgavao okretanju od zapada prema istoku, što je simbolizirano odvracanje od Sotone (na zapadu) prema Kristu (na istoku). U ps. Atanaziju čitamo: „Vjernici neka slušaju i uče, da su blaženi apostoli kršćanske općine upućivali da se okreću prema istoku kako bismo mogli gledati prema raju, na našu staru domovinu i zemlju iz koje smo izbačeni; molimo Boga Gospodina da nas vrati tamo odakle smo protjerani.“³⁶

Ley-lines, „ledinske crte”

Zanimljivo je promatrati kako može neka konkretna pojava, sama po sebi razumljiva, bujati kao grudica snijega koju je netko zakotrljao i vremenom narasti u opasnu lavinu ili dražesnog snjegovića, već prema tome gdje se to događa. Godine 1576. je engleski povjesničar William Lambarde (1536.-1601.) objavio knjižurinu od preko 500 stranica pod naslovom *A Perambulation of Kent: conteining the Description, Hystorie, and Customes of That Shire*.

U njoj je na stranicama 63–65 malo poglavlje *The Beacons in Kent*. Riječ *beacon* znači „signalni kriješ” ili „svjetionik”, a u knjizi je to dio dojavnog sustava za slučaj neprijateljske opasnosti. Takvi su sustavi bili posvuda poznati, a temelje se na mogućnosti da se neke jednostavne poruke mogu javljati na daljinu paljenjem krjesova. Uvjet je, dakako, da su točke, predviđene za paljenje krjesova, međusobno na dohledu. Lambarde je taj sustav, kakav je nekoć postojao i u Kentu, rekonstruirao na temelju sjećanja i ostataka signalnih svjetionika i knjizi pridodao kartu s ucrtanim pravcima slanja poruka.

William Stukeley (1687.-1765.) je 1740. objavio knjigu *Stonehenge, a temple restor'd to the British Druids*. Važna je za povijest arheologije (Stukeley je pazio na arheološke slojeve kao važne elemente pri tumačenju nalazišta), no poduzimao je i mjerenja u Stonehengeu i promatrao usmjerenja pojedinih mjesta. Pažnju je posvetio i usmjerenju pristupne ceste te se pritom pozvao na Plutarha:

THE Avenue of Stonehenge was never observ'd by any who have wrote of it, tho' a very elegant part of it, and very apparent. It answers, as we have said before now, to the principal line of the whole work, the northeast, whereabouts the sun

³⁶ Prema: Wallraff 2001: 73.

rises, when the days are longest. Plutarch (45.-~125.) in the life of Numa says, the ancients observ'd the rule of setting their temples, with the front to meet the rising sun. (pogl. VIII, str. 35)

“Niti jedan od onih koji su pisali o pristupnoj cesti Stongengeu, nije ju zamijetio premda predstavlja vrlo elegantan i vidljiv dio Stonehengea. Kao što smo već rekli, ona odgovara smjeru samoga kompleksa prema sjeveroistoku, gdje za najdužih dana izlazi sunce. *Plutarh* (45.-~125.) u *Numinom* životopisu kaže da su se, pri postavljanju svojih hramova, drevni narodi držali pravila da prednji dio hrama mora biti okrenut prema izlazećem suncu.” (Stukeley 1740: VIII/ 35)

Ovakvim zapažanjem pravaca u pokrajini Stukeley je anticipirao ono što će 1921. Alfred Watkins nazvati *ley line*, „ledinska crta”. Ujedno je pretpostavio da su graditelji Stonehengea rabili neku standardnu mjeru, danas bismo rekli „modul”. Time je pak anticipirao „megalitički korak”, *Megalithic yard* što ga je 1955. predložio Alexander Thom.³⁷

Istraživanja „ledinskih crta” započeo je u drugoj polovici XIX. stoljeća ugledni engleski *antiquary* (“starinar”) William Henry Black (1808.-1872.). Održao je 10. siječnja 1870. na večernjem sastanku *Society of Antiquaries* predavanje pod naslovom *Observations on the recently discovered roman sepulchre at Westminster Abbey* (objavljeno 1875.). Iz njega saznajemo ga je gospodin Black već ranije na sastancima svojega društva, a i drugdje, prikazivao svoja promatranja i zaključke o međusobnim prostornim odnosima između točaka (i objekata na njima) za koje se može pretpostaviti da su nekoć bile važne stanovnicima Londona i njegove šire okolice (grofovije Middlesex):

I had already shown that the sculptured and inscribed marble sarcophagus or sepulchral monument, found in September 1867 at Clapton, had served as a geometric point from which numerous {62} measures extended to boundary points of Hackney and its neighbouring townships.

„Već sam pokazao da je isklesani i izrezbareni mramorni sarkofag ili grobni spomenik, pronađen u rujnu 1867. u Claptonu, služio kao geometrijska točka od koje su se protezala brojna mjerenja sve do graničnih točaka Hackneya i njemu susjednih gradskih područja.“

³⁷ Thom je izračunao vrijednost te zamišljene mjere u dužini od 83 cm (Thom 1962). Njegove su izračune drugi osporavali, a Aubrey Burl ga je ocijenio kao *a chimera, a grotesque statistical misconception*, „himera, groteskna statistička kriva zamisao” (Burl 1979). Kod nas na slavenskom gradivu pokušava pronaći odgovarajuće praslavenske mjerne jedinice Anđelko Đermek (2012; 2013).

I kod Westminstera je isto uočio:

I had marked the spot (as shown in a sketch-plan exhibited by the Dean) on one of the best maps of London which I possess, that published by Cross in 1842, and I had obtained a remarkable series of ancient lines and measures from it.

„Mjesto sam označio (kao što se vidi na skici koju je izložio dekan) na karti Londona koju je 1842. objavio Cross, a koja je jedna od najboljih koje posjedujem, i od nje ga došao do izuzetnog niza drevnih linija i izmjera.“

U članku je spomenuo i trokut što ga je uočio:

Although there is a triangle formed by lines between these points, of which the Sepulchre toward the south I shall call „S,” Ossulstone toward the north-west I shall call „O,” and the stone in Panyer Alley I shall call „P;” yet the base-line from „O” to „P” is here disregarded, not being constituted by multiples or parts of the quantity x , and there being no necessity, arising from the practice of the Roman engineers, that it should be so constituted. They chiefly employed radiating lines, forming curves more or less parts of a circle, and sometimes in every direction, so as to make a whole circle. In this instance the radiating lines, except that from „S” to „O,” all tend to constitute a large arc in an eastward direction, toward the boundaries of London and Southwark, of which arc „S” is the centre.

„Usprkos trokutu ocrtanom linijama koje spajaju ove točke, od kojih ću grobnicu na južnoj strani nazvati „S”, Ossulstone prema sjeveroistoku „O”, a kamen u Panyer Alleyu „P”, bazna crta koja spaja O i P ovdje se ne uzima u obzir zato što ne predstavlja višekratnik ili dijelove veličine x pa nije bilo potrebe, polazeći od prakse rimskih inženjera, da bi to trebalo biti tako uređeno. Oni su većinom koristili linije koje su se zrakasto širile, stvarajući krivine koje su činile manji ili veći dio kruga, a ponekad su, šireći se u svim smjerovima, stvarale cijeli krug. U ovom slučaju, sve zrakaste linije, osim one što spaja „S” i „O”, imaju tendenciju stvaranja velikog luka u smjeru istoka, prema granicama Londona i Southwarka, u centru kojeg se nalazi „S”.³⁸

S našim trokutima ovaj Blackov nema ništa zajedničko.

U listopadu iste, 1870. godine Black je održao predavanje *Boundaries and landmarks*, koje je bilo objavljeno već 1871. U njemu je, između ostaloga, ustvrdio da kod *Monuments exist marking grand geometrical lines which cover*

38 Na prijevodu zahtjevnijih engleskih tekstova zahvaljujemo se Janji Ružić.

the whole of Western Europe, „spomenika postoje velike označavajuće geometrijske crte koje pokrivaju cijelu Zapadnu Europu”.

No još je moralo proći više od pola stoljeća dok Alfred Watkins (1855.-1935.) nije početkom 1921. objavio kako je uočio da su pojedine crkve i kapele raspoređene po nekom pravcu. Godine 1925. objavio je i knjigu “The Old Trackways”. Te je crte Watkins nazvao *ley lines*, prema engleskoj riječi *lea*, *ley* u značenju „ugar, obradiva zemlja ostavljena za ispašu“, semantički i etimološki povezana s našom riječi *ledina*; *ley lines* bi bile „crte/linije na ledinama“, pa ćemo ih ovdje zvati „ledinskim crtama”.

Njihov nastanak još nije uvjerljivo protumačen. Uočeno je da se ponegdje takve crte mogu povezati s „putovanjem” umrlih (odnošenje na groblja i sl.). Vjerojatno nisu sve takve crte nastajale prema istome načelu nego su ponegdje mogle i spontano nastati, kao na primjer kada su putnici u prvobitnim bespućima upravljali svoje kretanje prema vidljivim orijentirima u pejzažu. Kod nas je, na primjer, lako uočljivo da pojedine seoske ceste u ravničarskom dijelu Hrvatske vode prema crkvenom zvoniku koji je već izdaleka vidljiv. Najuočljiviji takav pravac u nas je vjerojatno zagrebačka Savska cesta koja vodi od negdanjega broda na Savi (danas je tu „Stari savski most”) točno prema tornju Markove crkve, i tek na početku Frankopanske ulice, gdje ta cesta ulazi u starije gradsko tkivo, mijenja pravac. Mnoge od takvih „crta” posljedica su igre slučaja, a takve lako prepoznamo prema tome što ipak nisu ravne nego proizvoljno vijugaju po prostoru.

Nakon drugoga svjetskog rata postalo je „in” tumačiti te zamišljene crte kao nekakve „energetske linije”. Razvila se čitava jedna posebna paranzanost koja naučava da je cijela Zemlja premrežena energetskim mrežama, *Grid-systems* i sl. koje djeluju na život ljudi. Ta „znanost” danas ima svoje ime – *geomantija*, svoje institucije, časopise itd. Njemački *Axis mundi Institut* predstavlja se kao *Europäische Akademie für Geomantie & Lebensraumkultur*, „Europska akademija za geomantiju i kulturu životnoga prostora”, koja će polaznicima davati visokoškolske certifikate! Predodžbe geomanata o tim zamišljenim energijama ne mogu se znanstveno provjeriti, no zato ih je prihvatio pokret *New Age*.

Toga ima i u nas pa je, na primjer, Slovenac Marko Pogačnik u Zagrebu označavao te crte i izvodio nekakve obrede protiv rata (Domovinskoga), a točke na njima interpretirao kao Zemljine „čakre”! Ovakvih se mogućnosti interpretiranja bez oslonca na provjerljiva polazišta rado odričemo.

Ipak, kod nas je uočeno da je nekoliko takvih linija povezano sa svetim trokutima, pa nas moraju zanimati. Najdojmljivija je kod zagrebačkoga trokuta gdje crta ide ravno, bez ikakva krivudanja, od crkve sv. Barbare u Velikoj Mlaki preko crkve sv. Marka, *Medvedgrada*, *Velikog plazura* (Sv. Jakob, 859 m) na *Medvednici*, *Igrišča* (s *Dubravom* i Črnom mlakom) na *Kuna goru* (454 m) ponad Pregrade.

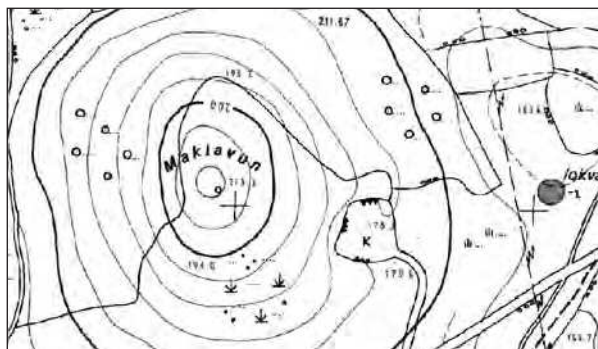
Moramo dobro razlikovati tri mogućnosti: jedno su rezultati svjesnoga ljudskog postupka, drugo neke mimonaravne energije koje bi upravljale podsvjesnim ljudskim djelovanjem, a treće je puki slučaj. Jednako tako valja razlikovati neke moguće uočene pravilnosti od njihovih interpretacija.

Sunčeva putanja vodi čovjeka u drugi život

Spomenuli smo kao orijentire u prostoru prividna mjesta izlaska i zalaska sunca. U jutro Sunce izlazi, „rađa se” na istoku, tijekom dana prelazi preko Neba na zapad i tamo zalazi. Ako možemo za izlazak reći „rađanje”, onda i za zalazak moramo dopustiti predodžbu umiranja. Etimologija nam daje za pravo: Sunce zalazi u *smiraj dana*. Naime, preko noći će Sunce opet ojačati i u jutro se ponovno „roditi”, i tako svaki dan.

Pokazat ćemo jednim našim drevnim spomenikom kako je s tim Sunčevim putom povezan i ljudski život. Riječ je o *Maklavunu*, brončanodobnoj grobnici (datiranoj u prijelaz iz ranoga u srednje brončano doba, oko god. 1600. – 1300. pr. Kr.), kod sela Šošići između Rovinja i Kanfanara. To je urušeni tumul s prilaznim hodnikom. U središnjem dijelu, ali ne u samoj njegovoj sredini, nađena je grobnica položena u smjeru sjever-jug (u nekim drugim obližnjim tumulima grobnice su orijentirane u smjeru istok-zapad, v. Buršić-Matijašić 1997: 28, bilj. 40). U grobu su susedno ukopane tri osobe, od kojih je jedno bilo dijete. Hodnik je usmjeren prema jugozapadu, prema točki zalaza Sunca na dan zimskoga suncostaja. Ovakve su se grobnice gradile samo za visoke dostojanstvenike. U Maklavunu je, valjda, bio ukopan neki knez, možda s članovima obitelji. Ulazni hodnik omogućavao je pristup grobu i, najvjerojatnije, obavljanje određenih obreda. Ti su obredi trebali biti povezani s osiguravanjem zagrobnoga života. Gledajući iz hodnika, pogled je padao na jugozapad, tamo gdje je Sunce zalazilo na počinak u dan kada je najslabije, najbliže smrti. Tamo je u daljini, valjda, bio zamišljen prolaz u drugi, zagrobni svijet. Zaključak: usmjeravanjem prema točki zalaza Sunca na dan zimskoga solsticija ljudi su pokušali umrlome

olakšati odlazak u Onaj svijet. I još nešto je zanimljivo: Maklavun je izgrađen na nižem brežuljku (213 m), ali ipak dovoljno visokom i tako smještenom da se s njega može imati nadzor nad velikim dijelom obale i širega pojasa ravničarskoga terena zapadne Istre.

Sl. 12: Maklavun kraj Rovinja, prije širenja kamenoloma. Isječak s HOK5.

Maklavun je izgradilo neko pleme, rod Indoeurolpljana, ljudi koji su u ovaj dio Europe donijeli brončanodobnu kulturu. Ali lako možemo pokazati da je shvaćanje, koje smo „iščitani” iz Maklavuna, znatno starije i da je bilo u Europi poznato i prije dolaska Indoeurolpljana. Pokazat će nam to jedno znatno starije (oko 4900. – 4700. god. pr. Kr.), nedavno otkriveno neolitičko nalazište *Goseck* u srednjoj Njemačkoj, na Saali između Naumburga i Weißenfelsa. Riječ je o svetom kružnom prostoru, ograđenom (promjer je oko 75 m) jarkom, nasipom i dvjema koncentričnim kružnim palisadama s trojim vratima. Jedna vode otprilike prema sjeveru, druga prema točki izlaska Sunca na dan zimskoga sun-costaja (gledano iz središta kruga), a treća prema točki zalaska sunca na isti dan. U krugu su pronađeni ostatci koji upućuju na žrtvovanja ili pogrebne obrede (Bertemes 2008).

Goseck se ne može drukčije protumačiti nego kao sveti prostor, svetište na kojem su obavljali obrede sa žrtvovanjima (ljudi?) u dane solsticija. U središtu je bio možda neki kip ili simbolički stup, ili grob nekog uglednika (ili oboje). Simbolički je to bilo čvrsto povezano sa „životom” Sunca koje je o zimskom solsticiju već gotovo na izmaku svojih snaga, ali opet pridobiva snagu i počinje se vraćati Nebu, a isto tako i s uglednim pokojnikom (kao predstavnikom svih pokojnih) u središtu svetoga prostora koji nakon smrti odlazi u novi život. Idejna se pozadina lako razabire. Sunce izlazi (rađa se, obnavlja) na jugoistoku, a zalazi (umire) na jugozapadu. U *Gosecku* su na jugoistočna vrata simbolički

uvodili Sunce u svetište do njegova središta i opet ga – osnažena obredima – izvodili, ispratili kroz jugozapadna vrata. Sve je zbivanje mogla kroz sjeverni ulaz nadzirati Sjevernjača kao vrh svjetske osi, zalag stalnosti u kružno se okrećućem, periodično mijenjajućem Svemiru.

Maklavun je usredotočen samo na jedan aspekt zbivanja, na odlazak (u podzemlje, zagrobni svijet), no i kod njega je riječ o svetom prostoru usmjerenom prema zalasku sunca na zimski suncostaj. Tu su jednom unijeli pokojnika i omogućili mu da promatra Sunčev put u Onaj svijet kao putokaz njegovoj besmrtnoj duši. To je grobnica i njezina se simbolika odnosi na odlazak u Onaj svijet. No i tu su mogli svakoga zimskog suncostaja obredno ponavljati to zbivanje kao presedan odlazanja na Onaj svijet te time i sebi osigurati prolaz u vječnost. Sam krug simbolizira sveti, od Stvoritelja stvoreni kozmos, a istodobno nosi u sebi simboliku kruženja vremena u vječnosti. Zbivanja na kozmičkoj razini („život“ Sunca) i na ljudskoj obredno se povezuju i čine jedinstvo. Evo tih primjera:

Sl. 13: Goseck, Njemačka, 4900. – 4700. pr. Kr.

Sl. 14: Maklavun, Hrvatska, 1600. – 1300. pr. Kr. (snimio: Igor Karasi, 2006.).

Jasno je da su oba kompleksa, Goseck (predindoeuropski) i Maklavun (rano indoeuropski), nastala, trajala i utrnila davno prije no što je, prema novijim lingvističkim teorijama, u istočnoj Europi oblikovana (oko 500 god. pr. Kr.) praslavenska jezična zajednica izdvajanjem iz baltoslavenske. Ovi kompleksi imaju s praslavenskim svjetonazorom zajedničke „samo“ korijene u mezolitičkoj kulturi koja je iznjedrila tzv. nostratičku skupinu govora u koje ubrajamo i

indoeuropske. No vidjet ćemo, baveći sa slavenskim svetim prostorima, da imamo i u njima dokaz ustrajnoga čuvanja toga prastaroga mitopoetskog obrasca sve do u čvrsto kršćansko razdoblje.

Sunčev kut

Još će nam jedna pojedinost u prividnom Sunčevu hodu preko nebeskoga svoda biti važna. Dapače, pokazat će se kao najvažnija, najteže promjenljiva značajka naših svetih prostora. Sunce se, nakon što je na zimski solsticij skoro propalo, počelo oporavljati i sve se više u podne uzdiže na obzorju, približava nebu. Najvišu će točku doseći na ljetni solsticij, a onda će mu se dnevna putanja opet snižavati. Vrijednosti kutova našega gledanja na zamišljene točke u podne ovise o danu u godini, ali i o geografskoj širini točke s koje promatramo Sunčevu putanju. U našim širinama razlika kuta između ljetnoga i zimskoga Sunčeva zenita iznosi oko 47° , a između ekvinocija i oba solsticija oko $23^\circ 27'$. Ova posljednja je, vidjet ćemo, stalna vrijednost jednoga od kutova naših svetih trokuta. Stoga taj kut možemo nazvati „Sunčevim“ kutom.

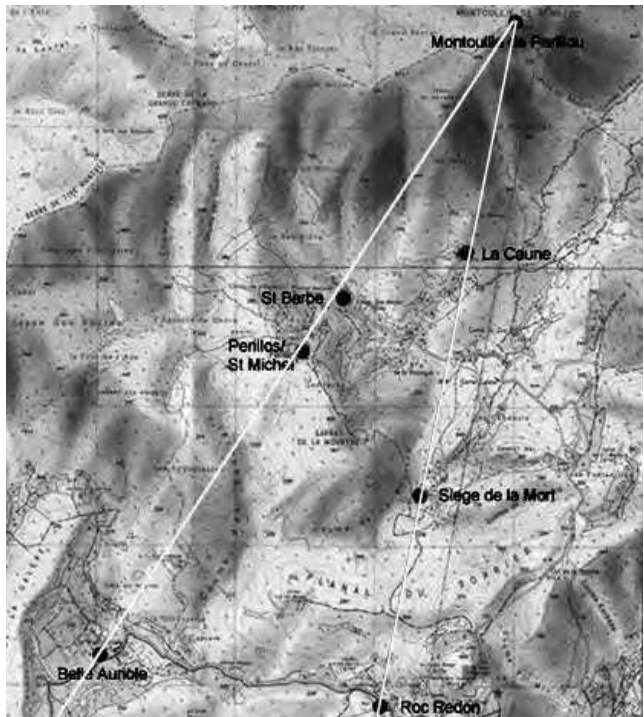
No ni ta značajka nije isključivo slavenska. Lijep primjer uporabe Sunčeva kuta uočljiv je daleko od naših krajeva, u južnoj Francuskoj, na granici departmana *Aude* i *Pyrénées-Orientales* (u kojem se u pokrajini Roussillon govori katalonski). Tamo je na samoj granici vrh *Montaillou de Perillou* (707 m), a od njega ide jedna ledinska crta prema jugozapadu ($\omega=214^\circ$) preko svih triju kapela koje ima selo (zapravo skupina danas napuštenih zaselaka) *Perillos*. To su srednjovjekovne crkvice sv. Mihovila u središtu naselja, te dvije u zaselku *Bel Auriole*: sv. Barbare (zaštitnice rudara: u okolini je nekoć bilo više rudnika) i sv. Terezije.

Još je jedna crta koja polazi od vrha gore. Ona prelazi preko špilje *Caune* (*cauna* na okcitanskom jednostavno znači „špilja“; u ovoj su špilji pronađene slikarije i predmeti koji ju otkrivaju kao prapovijesno kultno mjesto) do katastarske čestice zvane *Siège de la Mort*, „sjedalica/sjedište Smrti“.

Na njoj je ruševina neke drevne velike zgrade. Tako se zove i pobočje gore ispod koje je *Siège de la Mort*. Kako se i dolina u domaćem govoru zove *Coume de la Mourtre*, bit će da je Smrt na tome mjestu doista opečatila krajolik. Možda je sve to povezano i s mjesnim imenom *Perillos*. Na francusko-me *périlleux* znači „opasan“. Nas pak ova sjedalica podsjeća na *Vražje stulčke/stolčke* u ivanečkom kraju od kojih je jedan, u dolini Ivanečke Bistrice, usko

povezan s mitskim sklopom oko boja između Gromovnika i njegova suparnika (Belaj, V. 2006b, Belaj V. i J. 2007), a drugi malo istočnije kod Margečana “sjedi” na belskoj ledinskoj crti. Još dalje prema jugu od točke *Siège de la Mort* je osamljena kamena stijena (kao neke naše „babe“) koja potiče maštu radoznalima, zvana *Roc Redon*. Ova druga linija ide istočnije od prve: ω =oko 191° i zatvara s njom kut od oko 23° !

Périllosu se dogodio početkom XX. stoljeća abbé (seoski župnik) François Bérenger Saunière (1852.-1917.), fantast koji se posvetio traganju za znakovima što su ih navodno ostavila zamišljena zbivanja povezana s templarskim viteškim redom. Njega se u novije vrijeme uhvatio Flamanac Filip Coppens (*1971.), zainteresiran – kako je sam napisao – *in de oude mysterieën*. Ti „stari misteriji“ obuhvaćaju široku lepezu od izvanzemaljaca preko Predatlanida do Isusova života nakon zbivanja na Golgoti i, dakako, Svetoga grala. Sve naše znanje o Périllosu i njegovom kutu imamo na žalost samo s interneta, sa stranica *Société Périllos* (<http://www.societe-perillos.com>). Možemo samo najkraće reći da, osim ledinskih crta (kut od 23° smo sami iščitali s karte, domaći interpreti njegovu vrijednost nisu opazili), sve ostale značajke ovoga trokuta nemaju nikakve veze s našim trokutima. Nama ovo govori samo to da su ljudi već odavna u raznim krajevima svijeta dosmišljavali svoje teritorije asocijacijama na prividno kretanje Sunca.

Sl. 15: Périllos, južna Francuska: struktura sa sunčevim kutom (<http://www.societe-perillos.com/sacredland.html>).

Početcima istraživanja tročlanih prostornih struktura

Prije no što ćemo konačno prijeći na same trokute, moramo se podsjetiti da su 1974. Ivanov i Toporov slavensku inačicu kazivanja o dramatičnom sukobu između Peruna i Velesa iščitali iz toponima i njihovih razmještaja u prostoru. Katičić je godine 1997. to primijenio na otoku Pagu:

Auf der Insel Pag heißt der höchste Gipfel Sveti Vid (St. Veit), und auf ihm steht eine diesem Heiligen geweihte Kirche. Unter seinem steilen Hang – unten am Meer – liegt Dubrava (Katičić 1997).

“Na otoku Pagu zove se najviši vrh Sveti Vid i na njem stoji crkva posvećena tomu svecu. Ispod njegova strmog pobočja – dolje uz more – leži Dubrava.”

Jasno su naglašena tri bitna elementa: vrh gore, šuma na pobočju i voda na dnu. Vrh se zove po kršćanskome svecu Vidu koji je na tome mjestu očito nadomjestio Gromovnika. Katičić se ograničio samo na položaje zapadno od Paškoga zaljeva, no uočljiva je kvalitativna razlika prema Peiskerovim točkama. To nisu više Peiskerova „kultna mjesta” (ili Pilarova „svetišta”), nego su to mjesta na kojima se doista odvija sveta mitska priča, točnije poprište strašnoga boja što ga vode dva najjača i najviša boga. Nije tu samo riječ o „pozornici” na kojoj se izvode „kultne radnje”, nego je to istinsko poprište sudbonosnih mitskih zbivanja.

Godinu dana kasnije, 1998., objavio je svoje velebno djelo *Litrerarum studia* i u njemu se dotaknuo i sveto uređenih prostora u krajoliku. Evo ih redom:

Istočno od Splita nad Žrnovnicom je brdo *Perun*, pod njime *Zmij kamik* („Zmijski kamen”) i *Dubrava*. Katičić: *Na tom se položaju dakle sasvim jasno prepoznaje kultno mjesto poganskih Hrvata i na njem mitska zbilja koja se tamo osjećala osobito živa.*

Pokrovnik: na brežuljku je crkva sv. Mihovila (koji ubija zmaja), pod njime špilja s vrelom, zemljište pred špiljom zove se *Dubrava*. Katičić: *Time se taj karakteristični krajolik, koji upravo poziva da se interpretira u smislu slavenskoga mita, uključuje u terminološki sustav poganskoga slavenskog bogoštovlja. Vrlo je pak vjerojatno da se pri tome radi o slavenskoj reinterpretaciji isto takvoga prapovijesnog svetišta starosjedilačkoga („ilirskog“) stanovništva.*

Srima kod Vodica: na stjenovitu visu je crkva Gospe srimske, u njoj na freski iz XII. st. sv. Vid; u podnožju nepresušno vrelo i *Srimska lokva*.

Sjeveroistočna Istra: na Učki vrh *Perun*, pod njime *Trebišća*; *Perunkovac* kod Gračišća.

Srednja Istra: blizu Pazina selo *Gologorica*, pod njime *Dol*, preko puta *Dubrava*. Katičić: *I to je slavensko svetište jasno utvrdivo topografski i terminološki. Na njem se vrlo jasno razaznaje kako su slavenski pridošlice novo zemljište tumačili prema svojim vjerskim predodžbama i kultno uključivali u svoju mitološku sliku svijeta.*

Brač: *Vidova gora*, pod njom *Drakonjina spila*, selo *Dubrovice*, nad selom crkva sv. *Mihovila*.

Pag: vrh *Sveti Vid*, ispod su *Dubrave*.

Međimurje: selo *Vidovec*, uzvodno *Dubrava*.

Zagreb: selo *Vidovec*, pod njime *Trnavska Dubrava*. (Sve: Katičić 1998: 308–310)

Kasnije smo na šest (od nabrojanih osam) mjesta (nad Žrnovnicom, kod Pokrovnika, Vodica, pod Učkom, u središnjoj Istri i na Pagu) utvrdili tragove svetih tročlanih struktura.

Riječ je tu vazda o uzvisinama (vrhovima), nerijetko sa znakovitim imenima poput *Perun*, *Perunsko*, *Vidova gora*, *Gora* i lokalitetima u podnožju, uz vodu, kao što su *Dol*, *Veles*. Između njih često leži *Dubrava* (hrastova šuma), *Dubac*, što označuje mjesto sukoba (Katičić 1997). Nema tu etičke opreke *dobro ÷ zlo*. Bez te napetosti nema stalne izmjene godišnjih doba. No to nema nikakve veze s iranskim dualizmom u kojem se stalno bore Dobro i Zlo a čovjek stoga trpi. Naprotiv, upravo je svađa između Peruna i Velesa u kojoj sada jedan, sada drugi nadvladava, a povremeno se i mire, zalog biološkoga opstanka ljudskoga roda na svijetu (Belaj 1988a). Katičić je tu spoznaju izrazio riječima:

Nije to dualizam, vjera u vječnu borbu Dobroga i Zloga, kakav je u iranskom zoroastrizmu i od njega potaknutom maniheizmu, nego je Perun u tom boju predstavnik reda, a zmija nereda. Ali nereda ne razaralačkoga nego stvaralačkog i bogatoga. Poredak u svijetu i njegovu dobrobit uspostavlja ravnoteža tih dviju sila, suboga, prozračnog reda i vlažnoga, plodrodnog nereda. Ravnoteža dinamička i antagonistička (Katičić 2008: 193).

O Peiskerovim dualističkim bogovima predaja mukom šuti, a o sukobu između Gromovnika i Zmije postoji obilno, teško pregledno folklorno gradivo. Prirodni krajobraz nam se ovdje očituje kao edukativna *videorama* na kojoj su svećenici upućivali vjernike u najbitnije vjerske istine i pokazivali kako teče

zbivanje ugrađeno u srž ljudske opstojnosti na svijetu. No to je moglo biti i pravo *svetište*, mjesto kamo je narod odlazio (u procesijama?) i gdje su se izvodili obredi i obnavljala svetost Kozmosa. Na mjestima na kojima su se okupljali vjernici mogu se očekivati i tragovi nekakve građevne strukture ili bar obilježja koja bi se, uz dobru sreću, mogla otkriti arheološkim istraživanjima

A godine 1998. Vitomir Belaj napisao je za jedan zbornik, pripravljen za 1150. obljetnicu prvoga posvećenja Ptujске župne crkve, članak *O patrociniju ptujске župnijske crkve* i u njemu pokušao pokazati mogućnost postojanja pretkršćanskih korijena svetoga mjesta na kojem je izrađena ta crkva. Pozivao se pritom na mjestopisna imena *Budina* (selo uz Dravu pod Ptujem) i *Dobrava* (jedna šuma sjeverno od Ptuja, druga istočno), na činjenicu da je nad rijekom Dravom na uzvisini *grad*, te na naslovnika (titulara³⁹), mjesne crkve. Ona je posvećena svetome *Jurju*, a taj je na nekim mjestima istisnuo, kako mu se činilo, Perunova sina *Jarila*. Toponim *Grad* je stajaći slavenski sakralni mitski toponim. To bi mogao biti onaj grad na kojega se mislilo u stihu *Mara djevojka po gradu šeće*, kao i onaj što ga je Vila *gradila na grani od oblaka*. To je grad vrhovnoga boga. Ojkonim *Budina* pak je prikladan kao ime za selo koje leži tik uz široku rijeku koja teče po dnu doline, jer je etimološki (praindoeuropski **budhn-*) vjerojatno povezano s vedskim izrazom za mitsku Zmiju koji glasi *Ahi budhnyá*, „Zmija s dna”. To je Indrin protivnik. *Sveti Juraj* je pak na nekim mjestima istisnuo Perunova sina *Jarila*. Zaključak mu je bilo lako izvesti:

Pod gradom..., na staremu sakralnom mestu (ruševine zgodnjekršćanske crkve) nad dravskim logom, je v srednjem veku nastal objekt posvećen sv. Juriju. Je to zadnji odsev srećanja božanskih otrok v zeleni travi ob vodi?

“Pod gradom..., na starom sakralnom mjestu [ruševine ranokršćanske crkve] nad dravskim lugom, je u srednjem vijeku nastao objekt posvećen sv. Jurju. Je li to zadnji odbljesak susreta božanske djece u zelenoj travi?”

Za usporedbu su mu poslužili štajerski *Graz* i naš *Ivanec*. Njemačko ime *Graz* posve je prozirno. Ono potječe od slovenskoga imena *Gradec*, psl. **gradъcъ*. Druga je točka gora *Schöckl*, sjeveroistočno od Graza, visoka 1445 m., s koje pogled seže sve do Medvednice, čak se preko nje na večer na oblacima vidi odsjaj zagrebačke gradske rasvjete. Njezino ime također nije izvorno njemačko, nego je – kako piše u domoznastvenoj literaturi – iskvareno slovensko

39 „Titular“ zapravo znači osobu koja *nosi* ili *dodjeljuje* titulu, pa je za sveca kojem je posvećena neka crkva zgodnije reći *naslovnik* „onaj koji je u naslovu“. Isto tako nije na mjestu riječ *patrocinij* „zaštitništvo nekog patrona (nad nekom crkvom)“.

Sokol (kasnije ćemo, u poglavlju o međimurskom trokutu, vidjeti da tomu i nije tako). Lako si možemo predočiti kako tamo na *Gori sedi sivi sokol, gori sedi, grada gleda...* Sliku upotpunjuje drevna seoska crkva posvećena sv. Vidu (St. Veit), 4.800 m sjeverno od gradačkoga Grada (Belaj, V. 1998b). Kasnije ćemo se još vratiti na to.

S Ivancem je bilo sve mnogo zapletenije, tako da se ptujski članak više bavio s ivanečkim krajem nego li sa župnom crkvom u Ptuj. V. Belaj nije, dok je pisao taj članak, znao da je ljubljanski arheolog Andrej Pleterski već 1996. objavio svoj članak *Strukture tridelne ideologije pri Slovanih* kojime je utro novi put u istraživanju slavenske mitske baštine. U tom je članku Pleterski objavio svoje rezultate provjeravanja točaka u istočnim Alpama čija se imena mogu povezivati sa slavenskom starom vjerom. Utvrdio je na više mjesta da se pojedine točke u prostoru (vrhovi, sveta mjesta, crkve), čija se imena mogu povezati s dosad rekonstruiranom praslavenskom mitskom pričom o visokim božanstvima, javljaju združene po tri, tako da u prostoru tvore trokut (*trodijelnu strukturu*, rekao je Pleterski), a međusobno su vidljive. Te su tri točke uglavnom povezane s gromovnikom (*Perunom*, obično na višem vrhu), njegovim suparnikom ili sinom (*Velesom, Jarilom/Jurjem* kao vučjim pastirom, u pravilu niže, katkada uz vodu) i s njegovom ženom (*Mokoš*, obično blizu vode). Između Velesove točke i točke posvećene ženskome božanstvu (i one posvećene Perunu, dakako) je, u pravilu, voda kao granica dvaju svjetova – svijeta živih i svijeta mrtvih. Andrej je inače za potrebe svojega doktorskog studija na Sveučilištu u Ljubljani slušao predavanja iz Komparativne mitologije što ih je V. Belaj držao na *Oddelku za etnologiju in kulturno antropologiju* na ljubljanskom Filozofskom fakultetu. Kasnije mu je pripovijedao kako je na starim slavenskim grobljima koja je iskapaio pronalazio neke elemente uvijek poredane u istim neobjašnjivim suodnosima. Razmišljao je što bi to moglo značiti dok mu nije sinulo *pa to je tisto o čem je govoril profesor Belaj na svojih predavanjih!* Nije profesor govorio o trokutima, to je Andrejevo iznašaće. Govorio je samo o odnosima među bogovima koji su postali vidljivi nakon temeljitih strukturalnih analiza.

Mit upisan u sveti trokut

Pleterski u ovoj trokutnoj strukturi vidi odraz drame koju su na slavenskom gradivu pretpostavili Ivanov i Toporov, a odvija se među bogovima: Veles krade Perunu ženu i odvodi ju u svoj svijet, a Perun ju silom preotima. Pleterski je,

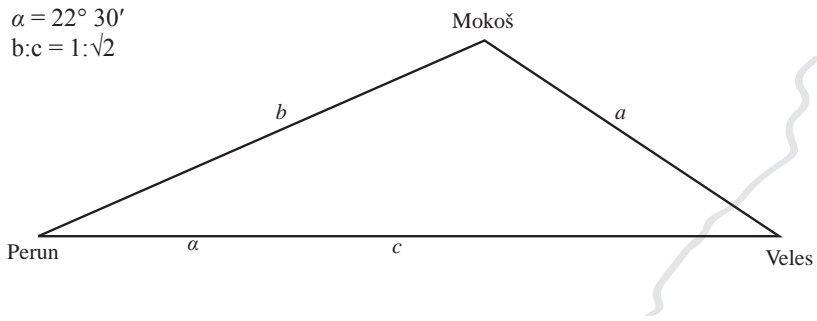
kao i Katičić, svojim postupkom unio u raspravu o toponimima novu kvalitetu. To nisu više samo točke u prostoru. Odnos među duljim stranicama može se izraziti brojkama kao $1 : \sqrt{2}$ ($\sqrt{2} = 1,4142135\dots$). Odnos između tih točaka, pa time i oblik trokuta, predstavlja odnose što vladaju između tih božanstava, svedene na plošnu ravninu kvadrata. Mitska priča što nam ju pripovijedaju toponimi prestaje biti statička: stranice trokuta odražavaju, misli Pleterski, dinamičke odnose među božanstvima.

Riječ je o zamišljenim trokutima u krajoliku kojih su vrhovi bili posvećeni vrhovnim slavenskim božanstvima, gromovniku *Perunu*, njegovu suparniku *Velesu* (vladaru vlažnoga zagrobnog svijeta) i božici *Mokoš* (poistovjećenoj sa Suncem⁴⁰) za koju se njih dvojica bore. Pretkršćansko značenje tih točaka kasnije je bilo zamaskirano kršćanskim tumačenjima (često gradnjom crkava na njima), ali sačuvali su se tragovi u starim vijestima, toponimima, pa i kršćanski preoblikovanim starijim predajama. Jedan od kutova takvoga trokuta *uvijek* ima oko 23° ($\pm 2^\circ$; točno bi bilo u našim zemljopisnim širinama $23^\circ 27'$), što predstavlja razmak između najviših točaka eklipsa (prividne putanje Sunca) na dan solsticija i ekvinocija. To ima asociirati na opažanje da je Sunce/Mokoš jednu polovicu godine (ljeti) bliže nebeskom Perunu, a drugu (zimi) podzemnom Velesu. To potvrđuju odnosi dviju većih stranica kojih se dužine odnose približno kao $1 : \sqrt{2}$. Manje stranice izražavaju odnose između Peruna i Velesa s Mokoši, a veća je odraz napetosti koja vlada između muških bogova. Nebesko i podzemno božanstvo (Perun i Veles) time su simbolički povezani s ljetnim odnosno zimskim suncostajem, a žensko koje ih spaja (Mokoš), s ravnodnevnicama.

Te je odnose Pleterski utvrdio, rekli smo, i na grobljima. To su nalazišta Приоскольское (*Prioskol'skoe*) u Rusiji (Oblomskij 1991) te *Dlesc pri Bodeščah* (Knific i Pleterski 1981) i *Žale pri Zasipu* u Sloveniji (Knific i Pleterski 1993), a uočio ih je i u organizaciji seoskih njiva (*Bodešče*, Pleterski 1995b).

Dakako da se u prirodi ti odnosi nisu uvijek mogli posve precizno primijeniti na krajobraz, pa treba računati na izvjesnu toleranciju u izmjeri. Takav smo trokut već vidjeli u Uvodu, no mislimo da će biti dobro ponoviti ga:

40 Pogledajte o tome u poglavlju *Vrhovni praslavenski bogovi u trokutu*.

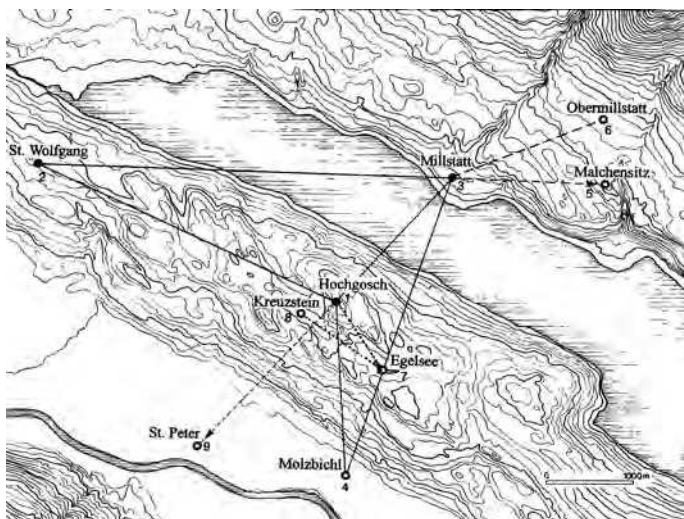
Sl. 16: „Plemenska“ sveta tročlana prostorna struktura.

Takvim su trokutima, pretpostavio je Pleterski, plemenski svećenici uspostavljali kozmički red kakvoga je bio uspostavio Stvoritelj dok je stvarao Svijet i kakvoga su Slaveni imali u svojoj pradomovini. Sveti trokut, obredno uspostavljen (pri čemu su, očito, bili kazivani mitovi o stvaranju Svijeta, odnosima između vrhovnih božanstava – Stvoriteljeve djece, nastanku plemena/naroda, vladarskoga roda), davao je legitimitet plemenskomu vodstvu, pa ga je imala svaka plemenska jedinica (župa).

Kao primjer navest ćemo jedan mitski krajolik što ga je rekonstruirao Pleterski u zapadnoj Koruškoj, oko Millstattskoga jezera. Pet kilometara istočno od ruševina rimskodobne Teurnije smještene su tri svete točke. Jedna od njih je današnja crkva sv. Spasitelja (*St. Salvator*) u Millstattu (s ulomcima pleternoga ukrasa i romaničkim skulpturama), za koju je u XII. stoljeću bilo zapisano da je nastala oko god. 800. na mjestu gdje je ranije stajala *ecclesia demonibus addicta*, „crkva posvećena demonima“ (očito pretkršćansko svetište, hram). Druga je točka Hochgosch, najviši vrh (866 m) gorskoga hrpta južno od jezera. Tu je stajalo približno od 750. do 950. godine (prema datiranju metodom radioaktivnog izotopa ugljika, ^{14}C) slavensko gradište. Narod još danas jednu ledinu zove *heidnisches Schloß*, „poganski dvorac“. Pridjev *heidnisch* (od imenice *der Heide*, „poganin“) obično se prevodi kao „poganski“ no može značiti i „nešto inorodno“, „divlje“, a imenica *Schloß* može značiti i „grad“. Treća je zapadno od prvih dviju. Riječ je o drevnoj hodočasničkoj crkvi sv. *Wolfganga*, spomenutoj prvi puta 1187. godine. No i tu su vidljivi ulomci pletera koji njezin nastanak pomiču na početak IX. stoljeća. Ime *Wolfgang* (doslovce: „koji hoda s vukovima“) sukladno je funkciji *Jaryla*/Jurja kao vučjega pastira. Ono što je ovdje važno jest, da te tri točke zatvaraju trokut čiji uži kut kod sv. *Wolfganga* iznosi između 22° i 23° . Pleterski povezuje ovaj kršćanski patrocinijski predodžbom o

praslavenskome Jurju kao vučjem pastiru. Jedino što odnos između dviju većih stranica nije 1 : 1,4. nego oko 1 : 1,26, no Pleterski na to nije čitatelju svratio pažnju.

Wolfgang, Sveti Vuk Regensburški (u nas pučki *Bolfenk*, *Bolfink*), bio je jedan od najomiljenijih svetaca u Njemačkoj. Car Oton II. ga je pod dojmom izlječenja nekoga epileptičara imenovao biskupom u Regensburgu. Umro je 31. listopada 994. godine u Poppingu u Gornjoj Austriji, koji je potom postao hodočasničkim mjestom. No, Wolfgangovo se čašćenje prije svega širilo iz St. Wolfganga na Aberseeu, jezeru kasnije preimenovanu u *Wolfgangsee*, gdje je, prema predaji, Vuk neko vrijeme živio kao pustinjač. Danas se na njemačkom govornom području mnoga naselja nazivaju prema njemu posvećenim crkvama i kapelama *Sankt Wolfgang*. Tijekom vremena kult mu se širio po Češkoj i Mađarskoj, u kojima je djelovao kao misionar, te dalje na jug po Sloveniji odakle je prešao i u sjevernu Hrvatsku. Kapela Sv. Vuka nad Vukovojem danas je, koliko nam je poznato, jedina u Hrvatskoj posvećena ovom svecu, no nekoć ih je bilo više, na primjer, jedna kraj Ludbrega u današnjem *Bolfanu*, druga u Pregradi. Wolfgang nema izvorno ništa zajedničko ni s Jarilom ni s vukovima.

Sl. 17: Millstatt, razmjestaj svetih mjesta (Pleterski 1996b: 526, sl. 12).

Pleterski je usput spomenuo skupinu triju svetih točaka i kod istočnih Slavena, kod rijeke Zbruč (to je ona rijeka u čijem je koritu godine 1848. pronađen slavni četveroglavi „Svantevitov” kip), no nije donio nikakve konkretne podatke (Rusanova i Timošćuk 1993).

Mi bismo pak podsjetili na imena triju brežuljaka u županiji Gemer, zapadno od Ózda, sjeverno od današnje slovačko-mađarske državne i jezične

granice, blizu sela Hajnáčka, zapisana godine 1347. u mađarskim oblicima: *Paganwar, Mogoswarhygh* i *Purunhygh*, „Poganski grad“, „Brijeg Mogoš-grada“ te „Perunov brijeg“ (Horváthová 1987). Bilo bi zanimljivo pokušati naći te tri točke i utvrditi njihove prostorne suodnose.

Pleterski je, rekli smo, utvrdio tri točke. A tri točke u krajoliku tvore trokut. No valja nam biti opreznima. ***Bilo koje tri proizvoljno odabrane točke u prostoru mogu činiti trokut.*** No ove tri točke bile su, da bi mogle odražavati mitsku dramu, da bi mogle tvoriti zamišljeni „sveti trokut“, postavljene prilično strogo u krajobraz prema ustaljenim kriterijima prepoznatljivih značajki. Ta pravila su:

- dva su kuta posvećena muškim, treći ženskom liku;
- kutovi u pravilu imaju vizualni kontakt;
- jedan od kutova ima oko 23 stupnja;
- dvije dulje stranice trokuta odnose se jedna prema drugoj približno kao $1 : \sqrt{2}$ (1,41);
- najduža stranica trokuta obično povezuje muške točke (udaljenost između Peruna i Velesa veća je od njihove udaljenosti prema Mokoši);
- Perunova je točka uvijek negdje na povišenom,
- ženska točka obično je uz vodu,
- između točke Perunova protivnika i ostalih točaka u pravilu je voda, obično tekuća.

Sada je trebalo ponovno provjeriti ivanečki kraj i vidjeti, ima li tamo takvih trokuta. I bilo ih je. Pronašli smo kasnije u raznim krajevima Hrvatske još nekoliko „Pleterskijevih“ trokuta i time indicirali postojanje nekoliko ***plemenskih teritorijalnih jedinica iz vremena prije nego što su Hrvati prihvatili kršćanstvo***, a o kojima svi drugi dokumenti mûkom šute.

U sveti trokut upisan je i drugi mit

No uspjelo nam je vremenom pokazati da su na hrvatskom području uz takve velike „plemenske“ trokute postojali i znatno manji, također ***uvijek*** s kutom veličine od oko 23°, ali gotovo ***nikada*** nemaju spomenuti odnos stranica u vrijednosti $1 : 1,41$, nego ponekad kao otprilike $1 : 1,2$ (katkada $1 : 1,26$, kao što smo upravo vidjeli na trokutu kod Millstatta), $1 : 1,6$ ili $1 : 1,8$, što bi moglo govoriti – kako nam se čini – o njihovim drukčijim funkcijama. Popratni tragovi upućuju na zaključak da su barem neki od njih bili povezani s mitskim

kazivanjima o Perunovoj i Mokošinoj djeci, božanstvima plodnosti (*Jarilu/Jurju* i *Mari/Morani*) i njihovu odnosu prema roditeljima. Ti su mali trokuti nerijetko povezani s velikima, a konstruirali su ih vjerojatno seoski svećenici za potrebe manjih seljačkih zajednica. Funkcija im je, očito, bila pospješiti plodnost i rodnost, što je bez sumnje bila prioritarna briga seljacima. Mogli su nastajati i kasnije što bi značilo da je pretkršćanska vjera još trajala i nakon službenoga pokrštavanja. Barem u nekim segmentima.

Mitska im je podloga kazivanje o rodnosti i plodnosti što ih utjelovljuju božanstva vegetacije, Perunova djeca *Jarilo/Juraj* i *Morana/Mara*: Veles je na Novu godinu odveo Gromovniku sina (*Božić, Jarilo*) u svoj svijet... Jarilo se na proljeće, misleći da je Velesov sin, kao mladić vraća u Perunov svijet po nevjestu (svoju sestru). Svadba djece vrhovnih bogova prototip je svim ljudskim svadbama. On, premda konjolik, ujedno je i Mjesec što uključuje prevrtljivost, pa Maru (Sunčevu kćerku) vara sa zvijezdom Danicom (možda je i ona bila shvaćena kao jedna od njegovih sestara). Razrješenje drame: Perun ga, ili Marina braća, ubijaju. Komadanjem njegova konjolikog trupla obnavlja se cijeli Kozmos i sve počinje iznova.

Ta se dva „mitologema“⁴¹ u prostoru ponegdje prožimaju, pa ćemo i u spomenutim tipovima trokuta imati pomiješane značajke. Rijetko će trokuti biti posve „čisti“ u svojim funkcijama. Tijekom vremena uočavali smo nove trokute i sve nam je teže održavati zamisao o trima strogo propisanim vrijednostima omjera (1 : 1,26, 1 : 1,6 ili 1 : 1,8). No i dalje pretpostavljamo da je ovdje možda riječ o tendencijama koje mogu ovisiti o funkciji pojedinoga trokuta. Kut od 23°27' (± 2°) je pak, čini nam se, i dalje čvrsti oslonac u istraživanjima. To je „Sunčev kut“, jasno zadan promatranjem Sunca. Što je veličina kuta bliža vrijednosti od 23°27', to možemo biti sigurniji da smo na dobru tragu u našim istraživanjima.

Moramo čitatelje upozoriti da usmjerenja pojedinih pravaca (na primjer, prema sjeveru ili prema izlasku Sunca), veličine kutova ili odnosi stranica nisu uvijek posve precizni. Nije riječ samo o mogućim pogreškama pri mjerenju. Već samo Sunce nije jedna sama točka pa ni vrijeme izlaska/zalaska ne traje jedan tren. Prividna Sunčeva veličina iznosi između 31' 28" i 32' 32", što ovisi o njegovoj trenutnoj udaljenosti od Zemlje, a sam izlazak traje 3 – 4 minute.

Još je veća nesigurnost pri određivanju pravca sjevera. Promjene zemaljskoga magnetnog pola su, doduše, znatne, no one nisu bitne za shvaćanje Svijeta

41 Misaona konstrukcija koja služi za održavanje mita, sadržava prepoznatljive elemente mita.

prije pronalaska kompasa pa za nas ne igraju nikakvu ulogu. Isto vrijedi i za pomicanje zvijezda (promjena njihova položaja pri Sunčevu zalasku).

Ali os oko koje se Zemlja vrti nije stabilna nego se ona giba tako da tijekom približno 25 700 godina prividno opiše stožac. Posljedica toga je pomicanje zvijezda (a s time i zvijezda) na nebu. Dok je sada Sjevernjača, vrh ruda Malih kola (pomaže nam u orijentaciji prema sjeveru) gotovo točno iznad pola (odmak sada iznosi oko $0^{\circ}48'$; godine 2102. bit će najbliža polu), prije 2 – 3 tisuće godina tu je ulogu imala zvijezda što ju astronomi zovu *Kohab* ili, suhoparnije, β *UMi* (Beta Ursae Minoris), na vrhu stražnje strane Malih kola. Ime Kohab skriva u sebi negdanju ulogu: arapski se ta zvijezda zove *al-kawkab al-šamāliyy*, الكوكب الشمالي, “Sjeverna zvijezda”.

Ako si mi danas pokušavamo zamisliti kako su drevni mjernici određivali svoje pravce i točke, moramo uzeti u obzir da oni nisu čitali iz karata nego radili u prirodi. A u prirodi Sunce ne izlazi na *matematičkom horizontu*, tj. na unaprijed izračunatoj točki Zemljine „ravnine“, nego na *prirodnom* ili *pejzažnom horizontu*, to jest, Sunce nerijetko izlazi iza kakvoga brijega ili gore, a u nekim dolinama zimi uopće ne „izlazi“. I konačno, ni teren nije baš uvijek slušao Pleterskijeve propozicije pa da bi uvijek mogli konstruirati idealni trokut.

Sve su to problemi koji su utjecali na rezultate mjerničkih pothvata starih žrečeva pri konstruiranju i utvrđivanju geometrički osmišljenih trodijelnih prostornih struktura. To su čimbenici koji nama danas otežavaju tumačenje svetih poruka upisanih u prostor.

Ipak, *kulminacija* Sunca, odnosno najviša i najniža točka Sunca u podne (na dane ekvinočijâ i solsticijâ, koji nas ovdje zanimaju) koje se odražavaju u *altitudi* ili *elevaciji*, koje također nisu posve stalne veličine, ipak tako neznatno variraju da to nije postavljalo nikakve probleme pred mjernike prije dvanaestak stoljeća, čak niti kada su se selili u područja drugih zemljopisnih širina.

Jedno osporavanje

Jedno izlaganje Vitomira Belaja, koje je prethodilo ideji da treba napisati ovu knjigu, održano 31. svibnja godine 2007. (*Otisak mita u prostoru*), izazvalo je reakciju Jadrana Kalea što ju je objavio 2010. Uočivši razlike između „trodijelnih poredaka u prostorima“, kako je nazvao pojavu kojom se bavimo, zaključio je:

*Belaj je donio osam trodijelnih poredaka u prostorima uočenih u različitim dije-
lovima Hrvatske, kojima je viši dio Perunovo ishodište trokuta s istim kutem pod*

kojim ekliptika siječe nebeski ekvator. Od ostala se dva ishodišta trokuta jedan, uz dulju osnovicu, odnosi na Velesa, a drugi na Mokoš. Ova dva mjesta dijeli voda. Među iznesenim primjerima drugi trokut iz Žrnovnice ne odgovara zadanom modelu, jer je njegova osnovica protegnuta između Perunovog i Mokošinog mjesta a ne između Perunovog i Velesovog. Takvim se modelom ne može protumačiti ni lepoglavski trokut, kojeg istraživač donosi pod znakom upita. Nizanjem lokaliteta se usvaja i konfiguracijski ključ u perspektivi visova, koji je važan u primjeru iz Gračišća ali nas ostavlja van zadanog trodijelnog modela. Da li četiri primjera dokazuju autorovu pretpostavku o prepoznatljivoj specijalizaciji poganskog kulta? Autor ne daje odgovor što s postavljenim modelom učiniti tamo gdje su kulturna mjesta, neka i kao vrlo prepoznatljiva, prepoznata otprije (Katičić 1998:308–310). Da li je model postojan, i može li njegova kozmološka narav uopće trpjeti izuzetke? Primjer s Gore kod Ivanca daje naslutiti da bi važne pokazatelje mogla dati historijska tumačenja lokalnih seoskih “općina”. S druge strane, očito je kako bi zamišljena perspektiva obrednog sudionika u ovakvim prostornim reaktualizacijama poganskog mita mogla biti isključivo u perunovskom vršku trokuta, jer je to očište iz kojeg se ponavlja kozmološki predložak... (Kale 2010: 386–387)

Kaleu je promaklo da smo se ovom tematikom počeli sustavnije baviti, nakon ranijih slučajnih opažanja, tek godine 2006. U tom kratkom roku (od 2006. do 2007.) uočili smo ponavljanje nekih određenih “pravilnosti” i pokušali u njima naći smisla, naslanjajući se pritom na pretpostavke Andreja Pleterskog. Godine 2007. mogle su biti predstavljene samo naše pretpostavke. Danas smo bogatiji za više novih spoznaja koje nam daju za pravo da vjerujemo kako smo na tragu novoj teoriji. Ali mnogo toga je još i dalje u pretpostavkama. Možda će i naš trud dohvatiti ista sudbina kao i Peiskerovu pretpostavku: netko će naše zaključke “pomesti pod tepih”, a zajedno s njima i opažene činjenice koje traže svoje tumačenje. Protiv prvoga nemamo ništa, ukoliko se naše interpretacije pokažu pogrešne pa ih zamijene neke bolje, no nadamo se da se neće dogodilo i ovo drugo.

Kale govori o “zadanim trodijelnim modelima”, no ti modeli nipošto nisu “zadani”, nego ih tek pokušavamo utvrditi. Više slutimo no što znamo da tih modela ima više, pretpostavljamo da su imali različite funkcije. Nismo, doista, dali “odgovor što s postavljenim modelom učiniti tamo gdje su kulturna mjesta, neka i kao vrlo prepoznatljiva, prepoznata otprije (Katičić 1998: 308–310)”. No to si pitanje još nismo ni bili stigli postaviti. Čeka nas još mnogo posla. Ipak:

na početku poglavlja *Počeci* najavili smo, kako smo *Kasnije ... na šest (od nabrojenih osam) mjesta (nad Žrnovnicom, kod Pokrovnika, Vodica, pod Učkom, u središnjoj Istri i na Pagu) utvrdili tragove svetih tročlanih struktura*. Riječ je upravo o „kultnim mjestima“ koje je Katičić naveo 1998. na str. 308–310.

Kale je postavio pitanje, *Da li je model postojan, i može li njegova kozmološka narav uopće trpjeti izuzetke?* Ovako kako je postavljeno, da je dobro postavljeno, moralo bi nam zabraniti svako daljnje razmišljanje. Ali postavljeno je naopako. “Model”, kako Kale zove skupine pojava koje se češće pojavljuju zajedno nego što bismo to očekivali, nije kozmološki. Nije ni astronomski pa zato nije ni prirodoznanstveni, i naravno da smije “trpjeti izuzetke”. Dapače. Humanističke znanosti djeluju zahvaljujući razlikama koje se mogu uočiti, pa traže da ih se objasni. Nas ovdje ne zanima kako se kreću zvijezde (nismo astronomi), nego kako su nekoć “naši predci”, zauzimajući nova područja, ta područja interpretirali kroz svoje mitove.

Ovo bi objašnjenje moralo biti za ovu prigodu dovoljno.

Prolegomena za arheologiju svetih tročlanih prostornih struktura u Hrvatskoj

Što arheologija može reći o starim slavenskim bogovima? Arheologija proučava čovjekovu prošlost na temelju materijalnih tragova ljudskih aktivnosti koje su ljudi ostavili iza sebe u krajoliku. Te bismo tragove, primarne arheološke izvore, najlakše mogli podijeliti na nalaze i nalazišta (primjerice naselja, staništa, groblja, ostave, svetišta i dr.). Do njih arheolozi dolaze različitim tipovima arheoloških iskopavanja, ali i mnogim neinvazivnim metodama. Među potonjima se izdvajaju različiti tipovi terenskog pregleda – intenzivni i ekstenzivni – kao popularni i relativno jeftini načini prikupljanja osnovnih podataka o nekom području. U neinvazivne metode arheoloških istraživanja ubrajamo još zračna snimanja s daljinskim interpretacijama, razne geofizičke (metoda specifičnog otpora tla, metoda magnetnog mjerenja, ispitivanje georadarom...) i druge metode.

Arheologija opisuje, klasificira i analizira pronađene nalaze, no ne staje na pukoj taksonomiji. Njezin glavni cilj je staviti materijalne ostatke koje je proučila u povijesni, prostorni i društveni kontekst, prožimajući svoju građu s eventualnim povijesnim, etnološkim, filološkim i raznim drugim izvorima te time povećati naše razumijevanje prošlosti. Pri tome arheolozi u svojem radu koriste

sve više znanstvenih tehnika i metoda te se koriste znanstvenim zaključcima znanstvenika sve većeg broja drugih struka. Primjerice, da bi se određeni nalazi mogli staviti u ispravan okolišni kontekst, angažirat će se botaničari, zoolozi, pedolozi i geolozi da opišu pronađene ostatke biljaka, životinja, tla i stijena, a dobivene će rezultate potom interpretirati u suradnji s arheolozima. Još je poznatija primjena datiranja pomoću radiokarbonske (^{14}C) analize, koja je revolucionarno djelovala na arheološke kronologije, a „posuđena je” od atomske fizike. Suradnju s povjesničarima, povjesničarima umjetnosti, etnologima, antropolozima, filolozima itd. ne treba ni spominjati.

Moderna arheološka znanost počinje tek s renesansom i buđenjem zanimanja za starija kulturna dostignuća. Arheologija se od samih svojih početaka bavila i mitologijama. Primjerice, otkrivanjem hramova i kipova starih bogova budilo se zanimanje za antičku mitologiju. Ono što arheolog otkriva, materijalni su tragovi iz proteklih razdoblja, a iz tih materijalnih tragova on može iščitavati i duhovni kontekst. To je osobito važno za starija razdoblja iz kojih nemamo pisanih izvora. No da se i bez njih može proniknuti duboko u duhovni svijet, pokazao je, primjerice, nedavno Aleksandar Durman u svojim istraživanjima Vučedolske kulture. Naravno da je puno lakše razumjeti one mitologije koje su iza sebe ostavile i pisani trag, no i za razdoblja iz kojih raspoložemo pisanim izvorima koji nam umnogome olakšavaju razumijevanje mitologije, arheologija je važna jer svojim izvorima potvrđuje, obogaćuje i nadopunjuje pisane dokumente.

Do sada se malo tko bavio na arheološki način pitanjem odnosa pojedinih točaka u svetom krajoliku. Uostalom, to je tek nedavno uočena tema, na samim počecima, i njome se bavi tek uski krug znanstvenika. No ne zaboravimo da je ovaj pristup, što smo ga u knjizi izložili, započeo Andrej Pleterski koji je primarno arheolog. Rezultati slovenskih istraživanja sumarno su prikazani u knjizi *Sporočila prostora* (Pletherski i Belak 2008).⁴²

Da bismo lakše odgovorili na temeljna pitanja koja naša istraživanja postavljaju pred arheologiju (*što, gdje i kako* tražiti), dobro je ponovno se podsjetiti koja je bila osnovna funkcija naših „trokuta“. A ona je, koliko za sada znamo, bila posvetiti novozaposjednuto područje, unijeti u nj sveti red kakav je vladao

⁴² I pojedini hrvatski arheolozi u posljednje vrijeme, kako smo pokazali kroz knjigu, sve češće u nekim svojim tekstovima promišljaju sveti slavenski pretkršćanski krajolik i srodne teme, premda ne svi i tročlane strukture o kojima je riječ u ovoj knjizi.

u staroj domovini.⁴³ To je značilo u novome krajoliku odrediti tri točke koje odražavaju svete odnose stvorene na prapočetku, i prema kojima se (odnosima) ravna život na zemlji. Možemo pretpostaviti da je svako slavensko pleme/župa (naravno, u pretkršćanske smislu riječi) koje je sudjelovalo pri zauzimanju novih prostora (Pleterski 1996a:180) imalo svoj „trokut“ koji je predstavljao simbol veze plemena s bogovima i legitimirao vlast plemenskoga vođe. Takav je trokut svojim oblikom simbolizirao odnose koji su bitni za organiziranje prostora i zajednice, a njegova je funkcija bila bogoštovljem osigurati sigurnost i stabilnost prostora, cijele zajednice i, naravno, plemenskog vodstva (kneza). Točke tog trokuta bile su posvećene božanskim osobama koje personificiraju tri osnovna kozmička principa: stvaralački red, destruktivni nered i upravljanje ljudskim životom (rađanjem i smrću), a prepoznamo u njima Peruna, Velesa i Mokoš (premda nisu morale uvijek nositi baš ta imena). Manje, lokalne cjeline (seoske zajednice) mogle su imati svoje trokute s drugim funkcijama, pa s time u svezi i s drukčijim odnosima između točaka: funkcije su bile povezane s rodnošću i plodnošću.

To znači da su ove „trokutne“ strukture nastale iz potreba pojedinih zajednica, pa ih neće biti više nego što je bilo takvih zajednica u vrijeme između zaposjedanja teritorija i prihvaćanja kršćanstva. „Plemenskih/župnih“ trokutnih struktura nije moglo biti više nego samostalnih „političkih“ cjelina, a malih seoskih trebalo bi biti samo toliko koliko je bilo sela ili skupina sela. Ipak trebamo imati na umu da su slovenski kolege otkrili da su i pojedini seoski gospodari imali svoj zaštitni trokutni sustav, da su njima štitili i groblja, njive... Ali takvim se strukturama u ovoj knjizi ne bavimo. Možda je i u gradu Varaždinu postojala takva tročlana struktura koja tamo nije bila u funkciji plemena nego rane urbane zajednice, no to tek počinjemo slutiti.

Ponovno naglašavamo da su trokuti, najvjerojatnije, tek naše konstrukcije. Stari svećenici nisu „crtali trokute“, nego su uvodili u prostor bogove iz staroga zavičaja. Znali su kako je Stvoritelj uredio svijet, kako je rodio bogove i koje im je dao zadaće. Imali su potrebu to svoje znanje, tu *svijest*, smjestiti u novi prostor. A glavnih je bogova bilo troje, svaki je od njih imao svoju funkciju i dobio svoju točku, a bilo koje tri točke mogu tvoriti trokut. Sveti trokuti su, izgleda, naša izmišljotina stvorena da si lakše možemo zamisliti sustav što ga počinjemo otkrivati. Zbilja i postupak otkrivanja idu u suprotnim smjerovima:

⁴³ Pleterski navodi postojanje svetih prostornih struktura u Rusiji i Ukrajini, no bez potpunijega popratnog znanstvenog aparata.

prvo su stari imali sadržaj, onda su trima likovima odredili tri točke, a mi smo ih prepoznali kao trokut. Danas obično prvo tragamo za trokutom, kada ga nađemo, pokušavamo utvrditi koja je bila čija točka, pa onda pokušavamo ispričati priču. U tom slijedu lako može doći do previda i krivih prosudbi. No, boljom metodom ne raspolažemo.

Drugo što opet moramo naglasiti jer je osobito važno za arheologiju, jest da te tri točke trokuta nipošto nisu morale biti i tri svetišta. Važno je bilo da su bogovi bili smješteni na pravo mjesto, štovati su ih mogli i drugdje. Ove tri točke mogle su biti jednostavno točke na kojima su bogovi nastanjeni, na kojima bogovi miruju. To znači da na njima ne bismo trebali očekivati nikakve materijalne tragove. Ali, razumljivo, mogle su poslužiti i kao mjesta okupljanja i izvođenja obreda, pa i svetišta. No nisu nužno morale!

Ono što su morale bilo je odgovarati značajkama božanskih osoba kojima su bile posvećene: Perun je gore, Mokoš uz vodu, Veles s druge strane vode. I morale su stajati u „svetim međusobnim odnosima”. Pri tome je važno naglasiti da često konfiguracija terena to nije u potpunosti omogućavala. Ponekad su zbog toga značajke, prema kojima ih prepoznajemo, u prirodi odmaknute što uzrokuje scene koje nas danas zbunjuju. Dobar je primjer za to Biskupija s Mokošinom točkom oko 520 m udaljenom od *Bračića jezera* skrivenog u vrtači.

Također je važno imati na umu da je, prema načelu svesakralnosti prostora o kojem smo pisali u poglavlju *Svjetonazor naših drevnih predaka*, svaka točka u prostoru sveta (jer ju je stvorio Stvoritelj) i istodobno ju napada njegov protivnik. To znači da će mnoge točke, za koje možemo opravdano tvrditi da su bile ljudima svete (a sve im je bilo manje-više sveto), biti izvan trokutnih sustava. S druge strane, trokuti su vremenom zaboravljeni, izgubili su svoje oznake u toponimiji, pa mnoge više ne možemo ni uočiti, a kamo li rekonstruirati. Dakle, buduća istraživanja nikako ne treba ograničiti samo na točke vrhova utvrđenih svetih trokuta.

I, na kraju, ali ono najvažnije: mit je tekst, surječje, zbirka riječi i sam arheolog ga ne može otkriti, može mu „samo“ utvrditi materijalni kontekst, može naći samo materijalne (ili *materijalizirane*) tragove mita. Materijalni tragovi religijâ (time i mitologijâ⁴⁴) mogu se podijeliti u tri glavne skupine. To su vjerske građevine (svetišta, hramovi, crkve...), grobovi i grobnice (te tragovi obrednih

⁴⁴ Mitologija je, pojednostavljeno rečeno, u ovome smislu usustavljeni skup mitova koji su pak predaja o tome što su bogovi radili pri stvaranju svijeta i sređivanju života na njemu. Religija je sustav vjervanja (s mitovima), obreda, propisa i institucija.

aktivnosti (prinošenje raznih žrtvi, darova...). Odavno je primijećeno da su i za građevine, i za groblja kao i za različite obredne aktivnosti u pojedinim kulturama često bila odabirana mjesta s posebnim prirodnim značajkama (vrhovi, litice, močvare, jezera ili bare...).

Možemo reći da arheologija, kada je ova naša tema u pitanju, ima dva osnovna zadatka, už i širi. Prvi bi bio da naslućena sveta mjesta (moguće točke „svetih trokuta“) – uz primjenu ostalih metoda poput prikupljanja predaja, proučavanja toponimije i sl. – istraži arheološkim metodama, invazivnim i neinvazivnim. Na taj način bismo, uz malo sreće, mogli otkriti eventualne tragove okupljanja, žrtvovanja, ili čak svetišta na tim mjestima.

Dok je prvi zadatak ciljan na jedno konkretno mjesto, „točku“, drugi je znatno širi jer se ne odnosi na samo pretpostavljeno sveto mjesto, nego mu je cilj razumjeti širi krajolik. Jasno je da bez razumijevanja šireg prostora, bez postavljanja svih poznatih podataka iz šireg krajolika u međusobni suodnos, interpretacija pojedine svete točke nije ni moguća. Proučavajući ujedno i raniju povijest šireg krajolika, arheologija pokušava razotkriti eventualnu podlogu koja je pogodovala razvitku onoga što nas zanima. Tako su ruševine nekog ranijeg antičkog naselja (primjerice Arauzone) mogle, napuštene, urušene, obrasle šikarom i trnjem, postati staništima zmija i mjesto koje zadaje strah, baš pogodno za Velesa. To osobito vrijedi za lokalitete s tragovima kultova predslavenskog stanovništva. Arheologija istovremeno može, uz druge discipline, utvrditi kontekst u kojem je živio mit. A to je jako važno. Također može, promatrajući ostatke iz kasnijih vremena, uočavati mehanizme „pokrštavanja“ praslavenskih mitoloških pozornica, kršćansko preslojavanje starijih bogova zajedno s njihovim značajkama pa i međusobnim odnosima i djelovanjem na ljudsku zajednicu.

Što arheologija može naći?

Jedno od temeljnih pitanja jest: što tražimo? Što se uopće, prema našem trenutnim saznanjima, moglo nalaziti na pojedinim vrhovima trokuta? To će se vjerojatno razlikovati od slučaja do slučaja, s obzirom na različite morfologije zemljišta, različite (a ipak srodne) predaje koje su Slaveni sa sobom donijeli i prema kojima su svete točke zamišljali i osmislili. Uzroke nekim razlikama sigurno nikada nećemo moći otkriti.

Tražimo li svetišta? Naravno, no kako su izgledala? Jesu li imala postavljene drvene kipove čije bismo tragove mogli pronaći? Jesu li ti kipovi i kod nas bili okruženi nasipom? Ili jarkom? Obrednim vatrama? Jesu li bila slična dosada istraženim svetištima kod istočnih i zapadnih Slavena (primjerice: Perinja kod Novgoroda u Rusiji, Bogit u Ukrajini, Pohansko blizu Břeclava u Češkoj, Arkona na Rujani u Njemačkoj i drugdje)?

Je li teren bio pripremljen za kakav obredni ples, kolo, koje je onda utabalo zemlju? Možda su odatle toponimi „Krugovi” uz našu obalu (a ima ih i drugdje kao *Okruglice, Okrugljače, Okrugljaci...*)? Vjerojatno su se na nekim točkama nalazila žrtvišta (*trjebišća*), na kojima bismo mogli očekivati nalaz osobitog žrtvenoga kamena, tragove ognjišta (mjesto za paljenje) i kosti životinja preostale iza žrtvenih obreda. Hoćemo li naići i na (porazbacane) usitnjene ostatke ljudskih spaljenih kostiju, kako je to utvrđeno na nekim ukrajinskim svetištima, nedavno istraživanim?⁴⁵

Pritom će biti važno pažljivo interpretirati eventualne arheološke nalaze i razlikovati obredno ognjište od tragova nekog drugog, profanog. Hoćemo li pronaći tragove obredno razbijenoga posuđa? Ili će, baš naprotiv, unutar nekoga svetog kruga, u kojega je pristup neposvećenima mogao biti zabranjen, nedostajati bilo kakvi nalazi, dok će ih izvan njega biti mnoštvo? Možda su uokolo bile neke primitivne jednokratno uporabive kolibe o kakvima govori papa Grgur Veliki, pa i sama Biblija (Mt 17,4)? Jesu li takve točke još dodatno bile nečim označene, možda kakvim „balvanom” (obrađenim stupom) koji bi iz daleka bio vidljiv (kako to slutimo na kaštelanskom području)? Hoćemo li čak naći tragove neke zgrade, hrama?

Stoga će u neko dogledno vrijeme valjati arheološkim metodama istražiti one lokalitete koji svojim značajkama upućuju na mogućnost da je riječ o svetim točkama kojima se bavimo u ovoj knjizi. Naravno da će našu pažnju prvenstveno privući osobiti toponimi koji aludiraju na zbivanje iz mita i položaji, rane (predromaničke i romaničke) crkve, rane (iz povijesnih izvora poznate) stare hrvatske župe i rana slavenska groblja – osobito ona s pretkršćanskim elementima. Jer svaki je grob, a posebno cijelo groblje, i u srednjemu vijeku i u ranijim razdobljima, sam po sebi predstavljao sveto mjesto. I bilo bi ga logično

⁴⁵ Rezultati navedenih istraživanja prikazao je Mykhaylo Fylypchuk s Ivan Franko National Universityja u Lavovu u predavanju *Ukrajinsko prikarpće u posljednjoj četvrtini prvog tisućljeća nove ere. Sustav naseljavanja: teorija i praksa* održanom 28. studenoga 2012. godine na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu.

potražiti s Velesove strane, ili kod Mokoši – posrednice pri prelasku „vode”. Vjerujemo da bismo dobre rezultate postigli i ako bismo se dokazanim rano-srednjovjekovnim grobljima s pretkršćanskim elementima ukopavanja poslužili kao s pretpostavljenim točkama trokuta u potrazi za novim mitološkim pozornicama.

Sada možemo uži zadatak arheologije – što se ove problematike tiče – malo proširiti, učiniti ga dvosmjernim. S jedne strane, kako smo to istaknuli, treba težiti arheološkim istraživanjima pojedinih točaka svetih trokuta da vidimo može li se što na njima pronaći. Kod već istraživanih takvih lokaliteta valjat će proučiti nalaze, terensku dokumentaciju te samo nalazište. S druge strane valja provjeriti mogu li se poznati i arheološki istraživani lokaliteti, koji su svojim značajkama osobito zanimljivi, uklopiti u takve strukture. Tu prvenstveno mislimo na lokalitete sa snažnim slavenskim pretkršćanskim elementima – starohrvatska groblja 7., 8. pa i početka 9. stoljeća u Dalmaciji.

Valjat će provjeriti uklapaju li se (ili ne) te točke u veće svete prostorne strukture i ona važnija nalazišta koja su do danas očuvala ime s mitskom konotacijom. Tako nešto slutimo u slučaju Velestina/ Βελεστίνου u Tesaliji. Zanimljivo je da od 54 lokaliteta iz kojih je makedonski arheolog Nikos Čausidis u svojem radu objavljenom u časopisu *Histria Antiqua* donio predmete za koje smatra da svjedoče o pretkršćanskoj slavenskoj religiji, njih osam ima imena koje možemo dovesti u vezu s dosad rekonstruiranim fragmentima slavenskih sakralnih kaziivanja (*Velestino* [Grčka], *Veles*, *Trebeništa* i *Gorni Kozjak* [Makedonija], *Wolin* [Poljska], *Pastirskoe Gorodišče* i *Borovka* [Ukrajina] te *Novgorod* [Rusija]). (Čausidis 2005)

No veliko je pitanje, može li se na „vrhovima“ trokuta doista pronaći to što očekujemo, odnosno čemu se nadamo – arheološke tvorevine kao posljedice praslavenskih obreda? To si pitanje moramo postaviti zbog činjenice što je na mnogim važnijim svetim točkama kasnije, u procesu pokrštavanja, baš kao prema uputama pape Grgura Velikoga, sagrađen kršćanski žrtvenik – oltar, s crkvom uokolo te, ubrzo, i s grobljem. A teško je zamisliti što bi bolje ispremiješalo starije arheološke slojeve od gusto i dugotrajno ukopavanoga groblja! A ono, s druge strane, vjerojatno svjedoči o kontinuitetu svetosti tih točaka iz pretkršćanskog vremena.

Prema tome, sve i da nije bilo namjernoga uništavanja „poganskih” tragova, bilo je nenamjernoga, no svejedno temeljitoga! Na nekim smo primjerima već vidjeli koliko je ovakvo intenzivno prekopavanje (uzrokovano brojnim

građevinskim intervencijama, no još više dugim trajanjem groblja) uistinu „djelotvorno”. Spomenimo barem recentna istraživanja oko crkve sv. Martina na Martin-Bregu (poglavlje [5.]) te iskopavanja u centru Ivanca (poglavlje [1.]). Ovaj se potonji lokalitet možda samo nalazi pored svete točke koja je bila na mjestu današnje župne crkve sv. Marije Magdalene, ali je svejedno dobar pokazatelj koliko pokapanje u i oko crkve može biti pogubno za starije arheološke, iako izrazito debele, slojeve.

Usprkos svemu, vjerujemo da bismo pažljivim iskopavanjem i dokumentiranjem mogli, uz mnogo sreće, iz preostalih fragmenata rekonstruirati pretkršćansku situaciju na ponekom lokalitetu. U Ivanču se nametnulo pitanje: koji je karakter srednjovjekovnoga kulturnog sloja, sloja koji nije posljedica pokopavanja već je stariji i od groblja i od obiju crkava a nastao je dugotrajnim i intenzivnim boravljenjem na ovome prostoru? Je li i ovaj položaj bio još nepokrštenim Slavenima „svet”? Ako ga možemo tako protumačiti, onda bi se lijepo uklopio u kontekst cijele ivanečke priče: nakon sudbonosnoga susreta u zelenoj travi, Ivan se na mjestu današnjega Ivanca susreo s Gromovnikovom ženom, a svojom neprepoznom majkom. Tu je moglo biti i svetište, možda samo izravnata zemlja, vjerojatno okružena nekom ogradom. Je li romanička crkva, vjerojatno prva u ovome kraju, doista sjela na starije sveto mjesto ili je, jednostavno, sagrađena na ledini usred naselja?

Kako valja tražiti?

Na ovo pitanje možemo odgovoriti tek ako smo svjesni što valja tražiti. Inače ćemo se izgubiti u mnoštvu problema koji stoje pred ranosrednjovjekovnom arheologijom. U tom se poslu, barem za sada, ne možemo oslanjati na iskustva arheologija istočnih i zapadnih Slavena. Naime, kod njih još nisu pronađene prostorne strukture koje bi odgovarale našim „trokutima“. Tek je Orest Vilčynskyj pokazao mogućnost da takva struktura postoji kod Lviva (Lavov), na području povijesne Bijele Hrvatske. (Pogledajte posljednje poglavlje drugoga dijela.)

Ali pritom je važno imati na umu ono što je Juraj Belaj napisao u svojem *Predgovoru* ovoj knjizi, a odnosi se na potrebu da se fokus istraživanja mora nužno proširiti, točnije, *da materijalnoj ostavštini treba dati širu perspektivu, kako bismo dobili širu sliku u kojoj se pokazuju i kompleksniji, duhovni aspekti života*. Naime, obične, klasične komparacije oblikâ tu ne mogu puno pomoći.

Komparacija sama može tek utvrditi analogije, tj. sličnosti koje nam mogu dočarati srodnost u biti nekih pojava. No tek sličnosti u misaonim polazištima iz kojih su one nastale (a nalaze se u svjetonazoru Slavena prije pokrštavanja), ako ih otkrijemo, dokazuju nam tu srodnost „u biti“. Inače ostajemo na konstatiranju pukih tipoloških sličnosti, a ne genetskih (naravno, ne u biološkom smislu!), koje tražimo. Zato treba otkrivati strukturne detalje u prostoru (opreke tipa: gore-dolje; lijevo-desno; što se sve ponavlja i sl.) kao dijelove priče kako bi se možda mogla naći spona između rekonstruiranih ulomaka mitskih kazivanja i situacije na terenu. S time je počeo Pleterski!

Kao što smo već napomenuli, trebalo bi sustavno pregledati nalaze i dokumentacije s arheološki istraženih točaka svetih trokuta. Možda gradiva iz toga vremena (i ovog značenja) ima, ali nije primijećeno, nije prepoznato jer se nije znalo niti da ovako nešto postoji. Možda mu tek treba prići drukčijim metodama. Dobar primjer kako nov pristup može od „zaboravljenog“ nalaza stvoriti „stožernu figuru“ je vaćanski „Troglav“ (Čausidis 2005; Goss 2009), premda nam on – barem za sada – ništa ne govori o prostornim tročlanim strukturama. Prema tome, valjalo bi učiniti revalorizaciju sve slične građe koja, objavljena ili ne, leži po muzejskim depoima i nadati se da ima dovoljno opširne popratne opise iz kojih se može iščitati arheološki kontekst tih nalaza.

Premda dosadašnja arheološka istraživanja nisu ni mogla biti planski usmjerena na točke svetih trokuta, ipak je iskopavano na nekim od vrhova pretpostavljenih svetih trokuta ili u njihovoj neposrednoj blizini. Tako je, na primjer, arheološki istraživano na lokalitetima u Ivancu: šire područje Staroga grada te romaničke, gotičke i barokne crkve sv. Ivana (nažalost nije isto učinjeno i u župnoj crkvi sv. Marije Magdalene), na Gradišću (manja sondažna iskopavanja); u Lepoglavi u dvorištu samostana, Pagu: ruševine crkvice sv. Jurja i samostan sa crkvom sv. Marije u Starome gradu, na Martin-Bregu (crkva sv. Martina i njena neposredna okolica), u Zagrebu oko crkve sv. Marka, na *Medvedgradu*, Solinu na položaju Marijine crkva na Otoku, Splitu kod crkve sv. Trojice na Poljudu, u Biskupiji (na Crkvini i drugdje), u zaleđu Trogira kod crkve sv. Marte u Bijaćima, te nedaleko Baba lokve i drugdje. Rekognoscirani su brojni položaji, no malo što je od toga objavljeno.

Također je dio srednjovjekovnih crkava pregledan u potrazi za eventualnim tragovima, reminiscencijama pretkršćanskih vjerovanja. Ponekad – čini nam se – uspješno, spomenimo crkvu sv. Vuka nad Klenovnikom, sv. Jelene kraj Brseča, Uznesenja Marijina u Žrnovnici, sv. Trojice u V. Nedelji. Naravno da

pri tom (ovo je zgodan ogledni primjer!) nisu otkriveni novi spomenici, već su otprije poznati stavljeni u novi kontekst te reinterpetirani. Slično bi trebalo, kako smo rekli, napraviti i s arheološkim pokretnim nalazima i stratigrafijom arheoloških nalazišta, što će ponekad, pogotovo kada je riječ o starijim istraživanjima, biti gotovo neizvedivo bez eventualnih revizijskih iskopavanja. U promišljanju ove teme oslanjat ćemo se i na ranija zapažanja prisutna u literaturi. Lijep primjer takvih ranih stremljenja u nas je rad Luje Maruna *Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata iz 1897.*

Spomenimo barem još „kultno” djelo don Ante Škobalja, premda je oduvijek egzistiralo izvan „glavne struje”. To su glasovite *Obredne gomile*, objavljene pomalo nezgodne 1970.⁴⁶ To je izrazito zanimljivo i vrijedno djelo, prepuno zanimljivih podataka o razdoblju hrvatskog pretkršćanstva. Premda ga je sastavio amater(!) vođen idejama koje su proizlazile iz njegova svjetonazora, treba ga – baš kao i prikupljenu arheološku građu – ponovno **valorizirati i nanovo interpretirati**. Jer iako se s nekim njegovim interpretacijama nećemo složiti, primjerice onom o dualizmu slavenske religije, Škobaljevo djelo ipak jest izvor prepun vrijednih podataka i inspirativnih autorovih misli.

Zašto⁴⁷ mislimo da se treba baviti ovom temom?

Ovo je najteže pitanje. Zašto se uopće bavimo povijesnim znanostima? Iz puke znatiželje? Tko od njih ima ikakvu korist? Zar ne bi bilo praktično pobacati stare knjige, zatvoriti sve muzeje, akademije, institute i fakultetske odsjeke... Koliko bismo samo mogli „sredstava” uštedjeti! Ali kao što čovjek kao biološko biće ne bi postojao bez svojih predaka, jednako tako kao psihološka jedinka nije ništa nema li memoriju, sjećanje na ono što je bilo. Ona ga smješta u vrijeme i usmjerava prema naprijed. Pomaže mu da se shvati, razumije. Vrijedi to i za šire ljudske zajednice pa i za cijeli narod. I on ima svoju prošlost, pa kakva god bila, treba ju poznavati da se ne bi izgubio u sadašnjosti, bez vizije bolje budućnosti. Jer bez prošlosti nema budućnosti. A ni u sadašnjosti se ne može uživati samo pomoću materijalnih vrijednosti. Čovjek je misaono biće i uvijek će si postavljati pitanja o svojoj prošlosti. Dakle, ako nas pitate zašto se treba

46 Prisutno je uvjerenje da bi njegova knjiga bolje prošla da je izašla neke druge godine, tj. da je njezin stručni/ znanstveni potencijal postao kolateralna žrtva političke „nepodobnosti”.

47 Pitanja što? kako? zašto? u podnaslovima ovoga poglavlja namjerno su istaknuta. Njih je, i to baš ovim redom, istaknuo Galileo Galilei na prijelazu iz XVI. u XVII. stoljeće kao ključna pitanja u svakom znanstvenom radu na koja valja odgovarati upravo ovim redom.

baviti ovom temom, najlakše bismo odgovorili: zato što je to važno! Nadamo se da smo ovim našim istraživanjima doprinijeli barem sitan kamenčić u mozaik naše zajedničke slike o nama samima.

Kronologija predavljanja i objavljivanja „svetih tročlanih prostornih struktura” uočenih u Hrvatskoj

U ovome pregledu prvo spominjemo radove koji su pripremali put istraživanjima, ali se u njima još ne spominju naše strukture (prva četiri rada), a zatim navodimo one koji se izrijeком bave tročlanim strukturama u Hrvatskoj. Navodimo samo one u kojima se prvi put iznosi novo gradivo, a tekstove u kojima se samo ponavljaju već poznate činjenice ispuštamo.

(Izlaganje) objavljivanje	Naslov	prikazane su strukture:
1974.	Ivanov, Vjačeslav Vsevolodovič i Vladimir Nikolajevič Toporov (1974): Исследованоя в области славянских древностей. Москва.	/
1996.	Pleterski, Andrej (1996): „Strukture tridelne ideologije pri Slovanih”. <i>Zgodovinski časopis</i> L: 163–185.	/
1997.	Katičić, Radoslav (1977): „Die Spiegelung slawischer heidnischer Mythologie in der kroatischen Ortsnamenlandschaft”. <i>Folia onomastica Croatica</i> 6: 123–138.	/
(1997.) 1998.	Belaj, Vitomir (1998b): „O patrocinjiju ptujske prošijske cerkve”. <i>Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenoga simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice „Konradove cerkve”</i> . Ptuj, 145–152.	/
1998.	Belaj, Vitomir (1998c): „Drugi pogled na podrijetlo imena grada Ivanca”. U: <i>Radovi Hrvatskog društva folklorista VII</i> : 29–39.	Ivanec
2001.	Belaj, Juraj (2001): <i>Arheološko naslijeđe viteških redova na sjeverozapadnom prostoru središnje Hrvatske</i> . Magistarski rad, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.	Ivanec
2005.	Belaj, Juraj (2005): <i>Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanščice</i> . Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.	Ivanec, Gradišće
(2005.) 2006.	Belaj, Vitomir (2006a): „Mit u prostoru.” <i>Mošćenički zbornik III.</i> : 5–39.	Mošćenice

(Izlaganje) objav- ljivanje	Naslov	prikazane su strukture:
2006.	Belaj, Vitomir (2006b): „Kako je Ivanec dobio ime”. <i>Ivanečka škrinjica</i> II.: 14–21.	Ivanec
2006.	Belaj, Vitomir i Goran Pavel Šantek (2007): „Paški sverti trokut.” <i>Studia Ethnologica Croatica</i> XVIII.: 153–183.	Pag
2006.	Belaj, Vitomir (2006c): „Perunovim stazama”. <i>Žrvanj</i> III.: 11–12.	Žrnovnica
2007.	Belaj, Vitomir (2007b): „Krstiše nas žrvnjevi naši”. <i>Žrvanj</i> IV.: 18–19.	Žrnovnica
2007.	Belaj, Vitomir (2007a): <i>Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora</i> . Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izd. Zagreb, Golden marketing – Tehnička knjiga (= <i>Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis</i>).	Ivanec, Mošćenice, Sv. Jelena,
2007.	Belaj, Vitomir i Juraj Belaj (2007): „Ivanečki se »trokut« produbljuje i širi”. <i>Ivanečka škrinjica</i> III.: 16–23.	Ivanec
2007.	Belaj, Juraj (2007): <i>Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina</i> . Dugo Selo.	Martin-Breg,
2008.	Belaj, Vitomir (2008a): „Sacred Tripartite Structures in Croatia”. Mirjam Mencej (ur.): <i>Space and Time in Europe: East and West, Past and Present</i> (= <i>Župančičeva knjižnica</i> br. 25). Oddelek za etnologiju in kulturno antropologiju, Ljubljana, 305–319.	Pregled dosadašnjih rezultata za inozemnu publiku
2008.	Belaj, Vitomir (2008b): „Vodice: život u prostoru i vremenu”. <i>Vodički običajnik</i> . Grad Vodice i gradska knjižara „Juraj Šižgorić”, Šibenik, Vodice, 37–54.	zalede Vodica
2009.	Belaj, Juraj (2009): „Martin-Breg između poganstva i kršćanstva”. <i>Studia Ethnologica Croatica</i> XXI.: 79–99.	Martin-Breg, Brckovljani
2009.	Belaj, Vitomir (2009a): „Pretkršćanski korijeni nekih Marijinih crkava u Hrvata”. <i>Velika Proteturica. Dubovna baština Dubrovnika posvećena Bogorodici</i> . Ur. Vlado Košić, Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut, Zagreb (biblioteka Teološki radovi sv. 60), 399–423.	Stonsko polje, Pelješki
(2009.) 2011.	Belaj, Vitomir (2011a): „Pretkršćanski marijanski korijeni u Lici”. <i>Beata Virgo de Miraculis. Štovanje B. Djevice Marije na području Gospičko-senjske biskupije</i> . Zagreb: KS i HMI. 321–334.	Ogulinski, Oštarijski

(Izlaganje) objav- ljivanje	Naslov	prikazane su strukture:
2009.	Goss Vladimir P. i Tea Gudek (2009) „Some Very Old Sanctuaries and the Emergence of Zagreb’s Cultural Landscape”. Peristol. Zbornik radova za povijest umjetnosti, 52: 7–26.	„Medved-gradska“ ledinska crta
2009.	Goss, Vladimir P. 2009. „Landscape as History, Myth, and Art. An Art Historian’s View.“ <i>Studia ethnologica Croatica</i> . 21: 133–168.	/
2009.	Goran Pavel Šantek (2009): „Paški sveti prostor“. <i>Studia Ethnologica Croatica XXI</i> : 47–77.	Pag
2010.	Belaj, Vitomir (2010): „Sveti trokut zagrebački“. <i>Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez</i> . Ur. Naila Ceribašić i Ljiljana Marks. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, str. 35–56.	Zagreb
2010.	Goss, Vladimir Peter i Vesna Mikić (2010): „Jakob, Jelena, and Bogdin – Three Miniatures on the Assigned Theme“. <i>Studia mythologica slavica XIII</i> : 43–58.	Zagreb, Poljud, zap. Papuk
2011.	Belaj, Vitomir (2011b). „Jurjevi koraci po Žminjači“. <i>Perunovo koplje, Studia mythologica slavica, Supplementum</i> , 4: 73–80.	Žminjača, Peruncovac
2012.	Belaj, Vitomir (2012a): „Središnja Istra i rana teritorijalna organizacija hrvatskoga prostora“. <i>Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa</i> , 261–268.	Gračičće, Podstrana
2012.	Belaj, Vitomir (2012b): „Cum Adi in Campo“. <i>Art History – the Future is Now. Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss</i> . html format, <i>ffr</i> , Rijeka 2012., 38–51.	Biskupija
2013.	Belaj, Juraj i Vitomir Belaj (2013): „Tragovi obrednoga organiziranja novoosvojenoga hrvatskog prostora u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj Dalmaciji“. <i>Kultovi, mitovi i vjerovanja na prostoru Zagore</i> . Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog, 14. prosinca 2012. u Unešiću. Str. 89–106.	Biskupija, Pokrovnik

Ovim redcima zaključujemo prvi dio knjige u kojem smo vam željeli dati oruđe za lakše razumijevanje onoga što slijedi u njezinom drugom, jezgrenom dijelu. Tamo će biti i trokutâ.

Drugi dio

**SVETE TROČLANE
PROSTORNE STRUKTURE
UOČENE KOD HRVATA**

U drugom, središnjem dijelu knjige izlažemo rezultate naših istraživanja. Naravno je da se pritom oslanjamo na istraživanja drugih znanstvenika i istraživača koji su nam svojim marom omogućili donošenje naših zaključaka. Znanost je kumulativna djelatnost, ona prikuplja znanja, prosijava ih, provjerava i odbacuje zastranjenja te pripravlja nove spoznaje koje će iduća pokoljenja opet morati prosijavati, vrednovati itd. Zato je potrebno kod izlaganja novih zaključaka, posebno ako je riječ o tako zamršenim pitanjima kao što je svjetonazor davno izumrlih pokoljenja, pokazati na čemu su izgrađena. To nije samo pitanje znanstvenoga poštenja, nego omogućuje drugima provjeru tih zaključaka.

Jednako tako je, mislimo, korisno pokazati čitatelju razvoj našega razmišljanja. To možemo najlakše pokazati izlažući kronološkim slijedom pojedine prostorne strukture onako kako smo ih uočavali i tumačili. Poneka su se tumačenja kasnije pokazala promašenima, ali samo na uočenim pogreškama možemo se sigurnije kretati dalje. Zato poglavlja koja slijede nisu razvrstana prema abecednom redu ili prostornom razmješčaju pojedinih cjelina, nego prema slijedu naših istraživanja i spoznavanja.

1. TROKUT KOD IVANCA

U hrvatskoj se historiografiji i domoznanstvu ime grada Ivanca uvijek povezuje s viteškim redom ivanovaca. Tako je, na primjer, najbolja naša poznavateljica povijesti viteških redova Lelja Dobronić godine 1984. ustvrdila kako

Veliko područje jugozapadno od Varaždina obiluje imenima koja čuvaju uspomenu na ivanovce: mjesto Ivanec, uz nj Ivanečko polje, gora Ivančica, Ivanuševo brdo, potok Ivanščak, koji iz Ivančice teče na južnu stranu. (Dobronić 1984b: 17)

Tek rijetko možemo naići na drukčija objašnjenja. Tako je, primjerice, Ladislav Šaban 1977. tvrdio, da je ime naselja Ivanec i gore Ivanščice nastalo ne po ivanovcima, nego po crkvi sv. Ivana, no njega bi kao sveca zaštitnika ipak, u krajnjoj liniji, bili izabrali ivanovci, posjednici toga kraja (Šaban 1977: 143). Prave razlike između tih dvaju tumačenja, dakle, nema. Crkva sv. Ivana što ju spominje Šaban bila je, zapravo, najranija potvrđena župna crkva u Ivancu. Ne znamo od kada je imala taj status na koji se u povijesnim dokumentima nailazi tek 1574. godine. Kasnije se gradi nova, današnja župna crkva Sv. Marije Magdalene, a crkva sv. Ivana postaje vjerojatno dvorska kapela u sklopu sredinom XVI. stoljeća nanovo izgrađenoga kaštela. Do te je izmjene moralo doći između 1574. kada se još spominje župa sv. Ivana i 1649., kada se crkva sv. Marije Magdalene spominje u vizitaciji Arhidakonata varaždinskoga kao župna, a crkva sv. Ivana kao kapela u kaštelu.

Povijesni i arheološki izvori još će više suziti ovaj okvir. Gornju će granicu spustiti zapisnik vizitacije iz godine 1649. iz kojega saznajemo da je crkvu Sv. Marije *posvetio biskup Domitrović*. Budući da je on bio biskup od 1611. do 1628., crkva je morala biti posvećena najkasnije 1628. Također, već iduće, 1629. godine, prema Emiliju Laszowskome, *Grgur Petev želi biti pokopan pored žene Jelene Bedekovićeve u crkvi sv. Marije Magdalene u Ivancu* (Laszowski

1903/1904, 10). Arheološki nalazi će pak, povisiti donju granicu na prijelaz iz XVI. u XVII. stoljeće, kada je izrađen prekrasni pektoral-relikvijar pronađen u vjerojatno najmlađem grobu u crkvi sv. Ivana. Proizlazi da je nova župna crkva Sv. Marije Magdalene u Ivancu sagrađena najvjerojatnije na samome početku XVII. stoljeća. (Belaj, J. 2007: 227–228)

U toj se vizitaciji crkva sv. Ivana opisuje kao „prastara“:

Capella inn castello Ivancz antiquissima ruinata et per omnia destructa... in qua divina nulla fieri possunt („Kapela u kaštelu Ivanec, veoma stara i posve uništena... u kojoj nisu moguća nikakva bogoštovlja“; *Nadbiskupski arhiv*, Prot. 162/III: 161)

te je predloženo da ju sruše kao neuporabivu (Belaj, J. 2005: 119). Uklonjena je 1674. (Šaban 1977: 145) ili 1675. godine (Dobronić 1984b: 29), a desetak je godina kasnije, 1685./1686. godine, izgrađena nova, mnogo nesolidnija kapela u istočnome krilu grada. Ona nije “izdržala” ni 170 godina, porušena je 1844. godine.

Godine 1564., još prije no što je ijedna crkva/kapela spomenuta u izvorima, grad je bio temeljito („iznova“) obnovljen:

Ivancz simul cum castello in eadem noviter exstructo. (VjZA VIII/1906: 135)

To znači da je dvorska kapela, godine 1649. već *antiquissima ruinata i per omnia destructa*, preostala iz ranije, srednjovjekovne građevne faze.

Doista, pomisao da je Ivanec dobio ime po crkvi sv. Ivana, djeluje zahvaljujući arhivskim izvorima vrlo uvjerljivo. Srednjovjekovna crkva u ivanečkom gradu nudi nam se kao imenodajna sama po sebi, kao na dlanu. Tek je, s obzirom na pomanjkanje izvora, nejasno što je bilo na samome početku: je li crkva sv. Ivana dobila ime po ivanovcima, ili je ono izabrano neovisno o njima. U temeljima ivanečkoga imena leži, kako nam sugeriraju pisani izvori (ali ne izriječno!), ime kršćanskoga sveca Ivana. Moglo bi se, možda, raspravljati i o tome koji je to mogao biti sv. Ivan kojem je bila posvećena crkva; najvjerojatnije bi to bio sv. Ivan Krstitelj. Šaban kaže (1977: 143) *da je odabir titulara crkve siguran putokaz za to* [tj. da su njezini osnivači bili ivanovci], *jer su ivanovci toga sveca naročito štivali, po njegovoj crkvici u Jeruzalemu primili ime reda, a i njihov hospicij u Varaždinu bio je povezan s crkvom istog sveca*. Jednako je, čini se, bilo i u Ludbregu (Belaj, J. 2001). Ipak, kako smo i ranije upozoravali (Belaj, J. 2003), ivanovci su mogli neko sakralno mjesto (kršćansko ili čak

pretkršćansko) posvećeno Ivanu ovdje zateći pri svojem dolasku, pa dakle i ovome mišljenju treba prići oprezno.

O pravoj starosti crkve sv. Ivana u povijesnim dokumentima imamo samo posredne podatke. Više smo, srećom, doznali arheološkim iskopavanjima, u kojima smo otkrili temelje gotičke crkve koju su u XIII. stoljeću izgradili ivanovci, te sjevernije od nje temelje romaničke crkve koju su ivanovci morali zateći prigodom dolaska u ovaj kraj. Naravno, bez povijesnih izvora ne možemo znati njezinoga naslovnika, možemo jedino pretpostaviti njegov kontinuitet na lokalitetu.

Još bi se zanimljivijim od crkava mogao pokazati stariji ranosrednjovjekovni debeli kulturni sloj crne masne zemlje, uočen posvuda na lokalitetu, no njegova obrada je još u tijeku.

Usprkos gotovo samorazumljivu zaključku što nam ga nude pisani izvori i stariji istraživači, pokušat ćemo ovdje usput – tragajući za svetom trokutnom strukturom – pokazati da postoji i drugi način tumačenja imena *Ivanec*.

Još prije bavljenja “svetom trigonometrijom” uočili smo toponime, točnije oronime na Ivanščici (koju domaći ljudi nerijetko zovu jednostavno *Gora*,⁴⁸ o čemu nam dodatno svjedoči i naziv najvećeg sela pod gorom, *Prigorca*) koji mogu podsjećati na drevna mitska kazivanja (Belaj, V. 1998c). Vrhovi *Konj* (839 m) i *Gradinova(c)* (778 m) asociraju na konjolikoga mitskog junaka *Jarila/Jurja* i na grad u kojem ga čeka njegova draga. Blizu sela *Prigorec*, gdje je u šumi *Dubovci* crkvice sv. Duha s oltarom sv. *Vida*, je gorski greben *Babina gorica* (426 m). I *Baba* je praslavenski mitski lik koji je povezan s obitelji vrhovnoga boga (bit će da je to bio nadimak njegove žene). Nije li onda moguće da je i ime *Ivanec* povezano s *Ivanom* iz praslavenskoga mita o bogu vegetacije?

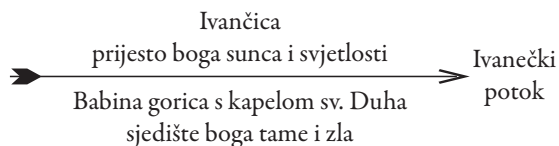
Sjeverno od Ivanca teče po dnu vlažne doline *Bednja*. Za njom leži selo *Dubravec* i ostatci velike šume *Dubrava*. Nigdje nemamo *Jurja*. No ako pogledamo topografsku kartu koja je nastala u drugoj polovici XVIII. stoljeća⁴⁹, vidjet ćemo da je staro ime današnjega sela *Jerovec*, koje se očuvalo do konca XVIII. stoljeća, bilo *Jarovci*. Tu kao da imamo pred sobom iznenada izvorno, praslavensko ime boga vegetacije, *Jarila/Jarovita!* (Belaj, V. 1998c) Odmah

48 Još ćemo se susretati s pojavom da ljudi pojedine lokalitete zovu općom imenicom kao da im je to osobno ime. Time se naglašavalo da oni predstavljaju mitske prototipove gora (rijeka, potoka i sl.) o kojima kazuju mitovi, ta mjesta sadrže u sebi mitsku srž svetih zbivanja. To su, na primjer, hidronimi *Potok* i *Rečina* kod liburnijskoga trokuta.

49 Izrađena je u više sekcija u mjerilu približno 1 : 28 000 i pridodana djelu *Militairische Beschreibung von Provinzial Croatien* (Kriegsarchiv Wien, *Kartensammlung*, Sg. B IX a 766).

preko rijeke imamo *Luke*. Riječ *luka* u značenju „vlažne livade u dolini“ može upućivati na elemente mitskoga teksta, kao i njoj bliska riječ *lug* („poplavna šuma“). (Katičić 210: 158)

Sakralni prostor na Ivanščici naslutio je još 1931. Ivo Pilar koji je u nas promicao Peiskerovu pretpostavku o dualističkoj religiji Praslavena. Pretkršćanska su mu „svetišta“ sam vrh Ivanščice s jedne i znatno niži, ali istaknuti vrh sa crkvicom sv. Duha s druge strane “Ivanečkoga potoka” (Pilar 1931: 53):

Sl. 18: Pilarova pretpostavljena svetišta na Ivanščici (1931: 29).

Stekli smo dojam da Pilar nije bio “na terenu”, nego je vjerojatno iščitavao neku nedovoljno preciznu kartu. „Ivanečki potok” (zove se zapravo *Bistrica*) koji ima dovoljno vode da je donedavna pokretao veći broj mlinova (neki još i danas postoje) te pokoju pilanu i valjaonicu sukna, *ne odvaja*, naime, rebro na kojem je glavni vrh Ivanščice (1061 m) od *Dubovaca* s kapelom sv. Duha. Izvire ispod *Jelenske peči* i Črnih mlaka i teče prema sjeveru, zapadnije od vrha Ivanščice i Prigorca. A ni Dubovci nisu *Babina gorica*. Ona je 43 m niži vrh, oko 820 m istočnije od Svetoga Duha. Osim toga, vidjeti u Svetome Duhu kršćanski nadomjestak „boga tame i zla”, kako on to čini, jako je, jako nategnuto. Između vršnoga grebena Ivanščice i poteza Dubovci – Babina gorica teče u kišno vrijeme doista nešto slično potočiću, ali ni izdaleka takav kakav bi mogao dijeliti Perunov svijet od Velesova.

Na *Dubovcima* je kapela sv. Duha s oltarom Duha Svetoga, ali u njoj još stoji oltarna slika sv. *Vida* (sâm su oltar iz XVI. st. maknuli). U mnogim zapadnim slavenskim zemljama (kod zapadnih Slavena i kod zapadnoga dijela južnih Slavena) je sv. Vid pri pokrštavanju nadomjestio pretkršćanskoga vrhovnoga boga. Nije li tako bilo i iznad Ivanca? Usput: ponegdje sv. Vida zovu *djedom*. Pogledamo li pri povratku s Gore *Dubovce* i njemu susjednu *Babinu goricu*, u jednom ćemo ih trenutku vidjeti kao dva stošca oblih vrhova, lijevi viši, desni niži. Nije li tu, zapadno od *Babine gorice*, pod imenom *Dubovci* skrivena *Dedina gorica*? Smijemo nagađati, ali to još nije nikakav zaključak.

Sl. 19: Pogled pri silasku s Gore: lijevo se vidi Sv. Duh na *Dubovcima*, a desno, malo dalje, *Babina gorica*.

Bit će dobro da se pokušamo u mislima vratiti tisuću godina unatrag i gledati očima pripadnika prahrvatske stare mitopoetske vjere. Stojimo blizu vodonosne Bistrice, tamo gdje je teren ravan i nema opasnosti od poplava i odakle se pruža dobar pogled na sve strane. To je zaravan na kojoj danas stoji župna crkva sv. Marije Magdalene. Sjevernije od nas, kroz močvarno dno doline, vijuga poput zmije rijeka *Bednja* (čije ime podsjeća preko pojma *bedenj*, *bedno* i sl. na *dno*, praindoeuropski **budhn-* „dno, dolje“). Iza nje leže selo *Dubravec* i šuma *Dubrava*. Ako pogledamo na jug, vidjet ćemo niži, ali jako istaknuti gorski vrh nad Ivancem. Na karti je označen kao *Dubovci* (na njemu će kasnije kršćani izgraditi crkvicu posvećenu sv. Duhu i u nju postaviti oltar posvećen *sv. Vidu*). Iza njega je vrh Ivanščice. S malo mašte moći ćemo zamisliti i žreca, odjevena u bijeli ogrtač⁵⁰, koji *po-kazuje* drevni mit koji objašnjava sve u Svijetu: kako se, stolujući na *Gori*, *Perun* razljutio na Zmiju koja se popela gore na *Goru*. Tu

⁵⁰ Bijele je boje bila odjeća praindoeuropskih svećenika, potvrđena i u mlađim sustavima indoeuropskih skupina (Kelta, Indijaca i dr.), a očuvala se do danas i u rimokatoličkoj crkvi u osnovnoj misnoj halji znakovito zvanoj *alba*, „bijela“.

se ona mogla smjestiti u *Črne mlake* pod vrhom (da to ime nije slučajno izabrano, svjedoče *Beli zdenici* s druge strane *Tamnoga dola*⁵¹) ili na *Vražju pećinu* (ili *Žèrvenu peč*, stijenu nad Bistricom; stajala je *na zapadnoj strani podnožja Svetog Duha u sredini jednog malog proplanka*; Vidoni 2012). Gromovnik ju sada tjera, pokušava ju razbiti na *Dubovcima*, ona bježi dalje (pa Gromovnik kao *Vid* promatra njezin bijeg niz goru) i prelazi preko rijeke. Tamo će ju gromovima biti u šumi *Dubravi* i, na koncu, stjerati u *Bednju*, na dno vode.

Vražja ili *Žèrvena peč* zavrijedila je da se na nju posebno osvrnemo. To je ona koju smo našli na ranije spomenutoj staroj karti jozefinske izmjere iz godine 1784. kao *Xèrvenu Pech*. Zovu ju još i *Vražji stolček*, ali i *Žèrvena pečina*. Točnije, *Vražji stolček* je bio gornji dio *Vražje pečine*, onaj što su ga pred pedesetak godina minirali. Pridjev *žèrven*, -a, -o izveden je iz imenice *žèrvi* = „kameni ručnoga mlina, žrvanj”.

Imenica *žrvanj* je praslavenska i označava mlinski kamen, točnije, dva kamena. Na praslavenskome je glasila **žrony* (genitiv **žronove*), u množini. Uvijek je, naime, riječ o dva kamena, gornjem i donjem. A toj slavenskoj riječi posve odgovaraju litavska *girna* „mlinski kamen“ i – što je ovdje mnogo važnije – staroindijska *grávan* „kamen za razbijanje, tiještenje sakralnoga napitka *some*“, sve izvedeno iz indoeuropskoga **gʷr-n-ũ*. Soma je bila nekakav stimulatívni napitak vedskih bogova a služili su se njime i svećenici, pa je *grávan* čvrsto utkan u sferu svetoga. U slavenskoj predaji nismo uočili ni traga takvu napitku, što nipošto ne mora značiti da ga nije bilo.

Najstarije su žrvnjeve arheolozi pronašli na području prednjega Istoka još u mezolitičkim slojevima, iz vremena prije zemljoradnje, kada su ljudi brali sjemenke raznih trava i drobili ih kamenjem da bi bile lakše probavljive. Kakve to veze ima s prahrvatskom mitologijom i svetim trokutima? Pokušat ćemo to temeljitije objasniti.

Drevnim su Hrvatima munje bile Perunovo oružje. On odozgo bije, kada se razljuti, svojim oružjem, oni o elektricitetu nisu ništa znali. Bije on još uvijek, i to kako, i danas kada više ne vjerujemo u nj, treba samo za oluje negdje u prirodi, u kakvom klancu, poslušati jeku gromova, pa će vam sve biti jasno. Predodžba o bogu Gromovniku oblikovana je još u kameno doba, pa je stoga Perun morao imati oružje kamenodobnih ljudi. To su bile kijače, mlatovi, kamene sjekire i maljevi, pa i strjelice s kamenim šiljcima.

Vitomir Belaj je na svojim etnografskim lutanjima po varaždinskome kraju više puta čuo priču o munji što ju možemo iskopati iz zemlje kao posebno oblikovan kamen. Pokazivali su mu ih i kao dodatne utege na starinskim zidnim urama kakve su se još donedavna mogle naći u starim seljačkim kućama u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Sve su to redom bile neolitičke sjekirice, a većinom su ih seljaci iskopali obrađujući svoje vrtove i njive. Zgodan doživljaj zapisao je Daniel Šantalab, umirovljeni učitelj iz Višnjice blizu

51 Nerijetko se u toponimiji u blizini svetoga trokuta nalaze toponimi koji su povezani s bijelom i crnom bojom (na primjer: *Crna glavica* s jedne i *Bele stene* s druge strane Paškoga zaljeva), no ta se preopka ničime ne može povezati s iranskim dualističkim pogledom na svijet, kako bi to neki željeli.

Trakošćana, koji je dugi niz godina prikupljao neolitičke sjekirice te napisao članak o svojoj zbirci. Evo što je pribilježio:

Jednom prilikom, prije više godina, Ivan Mežnarić iz Gornje Višnjice, sada već pokojni, na moj upit ima li koju kamenu sjekiru ili motiku, odgovara da nema, ali da će ju pokušati pronaći, jer znade drvo u koje je grom udario prije nekoliko dana. Pokušao je kopati, ali ju nije mogao naći pa će nastaviti kopanjem, dok ju ne nađe.
(Šantalab 1996: 27)

Takva vjerovanja, živa u Hrvatskome zagorju još koncem XX. stoljeća, zabilježena su i kod drugih europskih naroda. Imamo podatke iz Engleske, s Islanda, iz Njemačke, od svih slavenskih naroda i nekih naroda u Aziji. Gromovnik ima svoje oružje koje će, kada je ljut, baciti na svojega suparnika strašnoga zmaja. Ruski opisi Perunova kipa u Novgorodu (ali sastavljeni mnogo nakon što toga kipa više nije bilo) spominju kako je kip u ruci držao kamen ukrašen blještavim kristalima.

Predodžba o Gromovnikovu oružju, uzetu iz spremnice seljaka – žitogojca, čvrsto se ukorijenila u različite indoeuropske jezike. Tako su naše riječi *mlat*, *mlatiti* (udarati po žitu), izvedene iz praindoeuropskoga korijena **mel-* („mljeti, mlin, mlat“), isto kao i praslavenska **mōlīti*, ali i hrvatska *munja*, slovenska lokalna *molnja*, ruska *молния* sve u značenju „munja“, pa staroislandski *myln* „oganj“ i sl. A u staronordijskome je *mjöllnir* značilo „čekić (mlat) gromovnika Thora“.

To je oružje, dakle, u starijem sloju mlat ili čekić. *Mjöllnir* je i *hamarr* (usporedite engleski *hammer*, njemački *Hammer* „čekić“), a *hamarr* je pak etimološki povezan s praslavenskom riječi **kamy*, genitiv **kamene*, iz praindoeuropskoga **ak'-men-*. Oružje indoeuropskoga gromovnika kojega su Germani poznavali kao Thora/Donnara, a Slaveni kao Peruna, bilo je, dakle, isprva kameni mlat.

Treba u starinskom mlinu koji još nema električnu rasvjetu (takvih je već malo) pogledati što se zbiva. Kada se gornji kamen, gonjen vodom, vrti, struže po donjem tako da sve iskre frcaju. Te su iskrice užarene čestice kamena, sitne poput prašine. Kao kada udarate kremenom o kremen. Šum vode, gmmljavina kamenja, iskre koje lete oko vas, oganj koji kao da gori između kamenova, sve se to čovjeka silno dojmi. A bjeloruski su seljaci još koncem XIX. stoljeća govorili da

Перунъ держитъ въ рукахъ два чрезвычайно громадныхъ жернова, треть ими и ударяетъ одинъ о другой; трениемъ и ударами онъ производитъ громъ и извлекаетъ молнію, подобно тому, какъ извлекаютъ искры, ударяя сталью о кремень. Осколки жернововъ, отскакивающіе при ударахъ, летятъ на землю и по ражаютъ, какъ стрѣлы. Мы уже имѣли случай говорить, что перуновыми стрѣлами народъ называетъ каменные топоры и ножи.
(Bogdanovič 1895: 75)

„Perun drži u rukama dva neobično velika žrvnja, tare s njima i udara jednim po drugome; s trenjem i udarcima on proizvodi grom i izbija munju, slično tome kako [ljudi] izbijaju iskre udarajući čelikom [tj. kresivom] o kremen. Trijeske žrvnjeva, odskakujući pri udarcima, lete na zemlju i obrušavaju se poput strjelica.

Već smo prije imali prilike reći, da kamene sjekire i noževe narod zove perunovim munjama.“

A i u vedskim himnima gromovnika Indru slave s usklikom: *yó ásmanor antar agniṃ jajana*, „[On je onaj] tko rodi oganj između dva kamena!“ Indoeuropski je gromovnik, dakle, proizvodio grom i munje pomoću mlinskoga kamena odnosno žrvnjeva. A tu, u usjeku što ga je *Bistrica* izdubla u Ivanšćici i *poganja* mlinove, na tome je mjestu Gromovnik iz žrvnjevih kamenova izbijao gromove i munje i ganjao Zmiju! Time je ovaj starohrvatski sveti prostor dobio još jedan jaki argument. Tko zna kazivanje o Perunu i njegovim munjama, tomu je ovo jasno i razumljivo. Bar se nadamo.

Opis *Žrvene pećine*⁵² (za koju je varaždinski arheolog Stjepan Vuković smatrao da je bila mjesto pretrkršćanskoga svetišta; v. Kraš 1996: 13, bilj. 6; usp. Vidoni 2012) naći ćemo u *Ivanečkom kalendaru* za godinu 1975. Izvorno je bila oko 10 m visoka, s promjerom od oko 3 – 4 m. Izgledalo je kao da je složena od tri velika kamena bloka. S ceste iz Vitešince djelovala je kao čovječja glava u profilu. Govorilo se da je nekoć vrag htio pregraditi dolinu Bistrice, kako hodočasnici ne bi mogli doći do Sv. Duha. U trenucima predaha odmarao se na toj stijeni, a *još se i sada vide otisci stopala i riti*. Na žalost su ju nakon drugoga svjetskog rata dali minirati. Nema smisla komentirati barbarski čin uništavanja ovoga spomenika prirode. No moramo se ipak ukratko još osvrnuti na pregrađivanje doline kako bi se zapriječio prolaz ljudima.

Već smo ranije spomenuli⁵³ da jedno od kazivanja o Gromovnikovu suparniku govori kako on nešto zatvara, pregrađuje. Indijski *Vrtra* zatvarao je izvore rijekama, grčka bradata zmija *Python* priječila je trgovačke putove kroz maloazijske polupustinje, a u Rusiji je *ljuta zvijer krokodil*, лютъ звер коркоделъ zatvorila trgovcima plovnu rijeku Volhov kod Novgoroda.

Python, zmajoliki sin Gaie, živio je u špilji ispod Parnasa, na mjestu koje se i samo zvalo Πυθων. Ubio ga je Zeusov sin Apolon sa svojim strjelicama. Tamo i sada izviru *voda* u špilji. Pokopali su ga pod *Omphalosom*, “pupkom Svijeta” (kamenu falus). To je bilo snažno *pitijsko* proročište, gdje je proricala pitija/Pitija. Pythona su često prikazivali kao bradatu zmiju, kakva je poznata i iz hetitskih kazivanja. Starije grčke verzije spominju i *drakainu* (δρακαινα, „zmajica“), zvanu Δελφίη (Delphyne), s kojom je povezan *Typhon* (Τυφών, također Gajin sin), još jedno zmajoliko božanstvo. Gaia ga je nahuckala protiv njihova polubrata Zeusa, pa ga je ovaj ubio (inačica motiva o dva brata i sestri).

Imena *Python* i *Typhon* samo su dublete nastale premetanjem korijenskih suglasnika *b/p* i *d/t*. Ova se jezična pojava može vidjeti i u korijenu riječi koja označava pojmove

52 Riječ *peć*, *pećina* kod kajkavaca znači „stijena“.

53 U poglavlju *Vrhunski praindoeuropski bogovi u trokutu*.

poput „dno, dubina“: **budhn-* i **dubhn-*. U ovu skupinu ide i južnoslavenska riječ *bad-njak* („posljednji dan prije Božića“, a iz toga se značenja razvilo novo: „panj koji se stavlja na oganj posljednjega dana prije Božića“) te njezina slovenska dubleta *budank* „udubina na močvarnu tlu, obično napunjena vodom“ (Žiri, zap. Slovenija) koja se posve uklapa u ovaj semantički kompleks riječi. Ta je jezična pojava, zajedno s riječima i pojmovima, čvrsto ukorijenjena u praindoeuropsku jezičnu i misaonu strukturu.⁵⁴

Srsi vas prođu kada u dolini Bistrice pod Ivanšicom naiđete na inačicu drevnoga indoeuropskoga svetoga kazivanja, staroga najmanje šest tisuća godina.

Blizu Ivanca, u šumi Turjač južno od Kaniže još je jedan sličan kamen, zvan *Oltar*. Sastoji se od dva kamena od kojih je veći obrađen, profiliran. Nigdje se u okolici ne naziru drugi kameni tragovi niti su okolnome stanovništvu (lovcima, gljivarima) poznati. Na njega se osvrnula Marina Šimek, arheologinja iz Varaždina:

I danas je živa legenda o crkvi koja se ovdje nalazila, ali su je anđeli zbog zlih ljudi preselili na neko drugo mjesto, a ostao je samo oltar. (Šimek 1997: 21)

Za sada je nedatiran. Autorica u citiranome radu napominje da bi arheološkim istraživanjem okolice spomenika trebalo sam spomenik „determinirati i datirati“. Iz razgovora smo doznali da je Gradski muzej Varaždin, pod njezinim vodstvom, ubrzo i poduzeo manja sondažna istraživanja uz *Oltar*, no bez ikakvih relevantnih rezultata. No možda se *Oltar* spominje čak i u povijesnim ispravama, npr. u dokumentu o naseljavanju opustjela Vuglovca predijalcima iz godine 1437., o kojemu su pisali Ivan Kukuljević Sakcinski, Emilij Laszowski i Metod Hrg. Prema tom dokumentu, kako kaže Kukuljević Sakcinski, Vitko Blažev, kaštelan bana Matka Talovca, *naseli g. 1437. nekoliko predijalista na pustoselini Vuglovac, ležećoj među riekom Bednjom i potoci Rakovcem i Vuglovcem, ne daleko od kipa sv. Benka, kraj zemalja gradjana Ivanečkih.* (Kukuljević Sakcinski 1886b: 14, kao izvor navodi N.R.A. Fasc. 1595. N.5; vidi i Laszowski 1903/1904: 194 koji kao godinu stavlja 1438. te navodi *oltar sv. Benedikta*; Hrg, M.1976: 131–132). Za navedeni kip *sv. Benka* (Kukuljević Sakcinski) odnosno *oltar sv. Benedikta* (Laszowski) još je Hrg smatrao da su to *valjda ona dva kamena u šumi Trstenik iznad sela.* (1976: 131) Je li, dakle, osamljeni kamen u šumi *Turjač* ostatak postamenta nekog kipa sv. Benedikta? Iz sporova belske vlastele s lepoglavskim pavlinima sredinom XVI. stoljeća doznajemo da se otprilike u tom području (u šumi *Jesikovici/Jasekovici/Jesekovici*)

⁵⁴ Više o tome pogledajte u Belaj, V. 2007, poglavlje *Na dnu godine*, napose str. 400–404.

u to doba nalazila tromeda Ivanca, Lepoglave i Lobora (Laszowski 1903/1904: 7). I inače su se međe ponekad označavale povećim kamenjem, pa je možda ovako osobita tromeda bila obilježena svetačkim kipom na postolju. Je li Sveti Benedikt relikvija nekadašnjih posjednika Lobora, benediktinaca, koji su vjerojatno bili graditelji predromaničke crkve s druge strane Ivanščice na položaju Majke Božje Loborske u IX./X. stoljeću (Filipec 2008: 68)? Paralelu ovome kamenu na međi nalazimo u dalekoj Engleskoj gdje se na posjedu Duxbury u Lancashireu, usred šume nalazi slično tako osamljen i uspravljen kamen. Internetske stranice povijesnoga društva St. Laurence⁵⁵ tumače taj kamen kao jedinu preostalu bazu četiriju međaša granica posjeda, sasvim slučajno, upravo vitezova ivanovaca.

O tom klesanom kamenom bloku dimenzija 130 × 100 × 70 cm, zapisale su Ivana Peškan i Vesna Pascuttini-Juraga godine 2010. samo to:

Među lokalnim stanovništvom ovaj je kameni spomenik poznat kao "oltar" ili "keltski oltar". Kamenom spomeniku pripisuju se iscjeliteljska svojstva, te legenda da je to jedini preostali dio (oltar) neke stare crkve, koju su odnijeli anđeli. Masivnost i starost kamenog spomenika te njegova očita obrađenost, zasada nam još ostaju velika zagonetka. (Peškan i Pascuttini-Juraga 2010: 215,216)

Pridjev *keltski* je „znanje“ koje se najvjerojatnije u novije vrijeme „spustilo u narod“ iz nekoga učiteljskog kruga ili iz novina. Ovaj kamen nema s našom temom, i uopće sa starom vjerom, najvjerojatnije nikakve veze, no to je trebalo reći.

Pročitavši rasprave Andreja Pleterskoga pokušali smo provjeriti, može li se pomoću kutomjera doći do kakvih novih spoznaja koje bi nam potvrdile slutnje o drukčijem, pretkršćanskom podrijetlu imena samoga Ivanca. Pokušali smo kod Ivanca pronaći trokut koji bi odgovarao slavenskim pretkršćanskim trokutnim strukturama koje je Pleterski našao u istočnim Alpama. Kao ishodište za mjerenje kuta od oko 23° ponudio nam se vrh Ivanščice. No u prvi tren bili smo razočarani. Pod nama su ležale dvije markantne točke, *Dubovci* sa sv. Duhom i župna crkva u Ivancu, a pravci prema njima zatvaraju kut od jedva 19°. Uzalud smo tragali za nekom trećom točkom koja bi se mogla uklapati u model što ga je rekonstruirao Pleterski, dok nismo u maglovitoj daljini ugledali crkvicu *sv. Vuka/Wolfganga* (u narodu zvana *Bolfenk*, *Bolfnik*) nad selom

⁵⁵ Unutar projekta o Mylesu Standishu, v. <http://www.mylesstandish.info/MANOR%20Dux%201584.htm>

Vukovojem, a lijevo pod crkvicom je selo *Divjaki*, čije ime po smislu odgovara „hajdima“ u Koruškoj! Možete si zamisliti kako smo bili uzbuđeni kada smo uzeli kao ishodište mjerenja pravac prema sv. Wolfgangu, pa onda otkrili da krak kuta od 22° prelazi točno preko ivanečkoga grada! Na taj način ispao je, doduše, Sv. Duh s oltarom sv. Vida iz razmatranja (što zapravo ne treba čuditi jer ta točka u odnosu na sam vrh *Gore* ne predstavlja ništa drugo nego ponavljanje Gromovnikova stajališta), ali zato na široka vrata ulaze točka na kojoj su ivanečka župna crkva sv. Marije Magdalene i stari, porušeni grad sa svojom kapelom, a nekoć župnom crkvom sv. Ivana, te udaljeni vrh s druge strane *Bednje*. Crkvice na njemu, posvećena sv. Wolfgangu, sagrađena je u današnjem obliku na prijelazu iz XV. u XVI. stoljeće na vrhu visokom 475 m. Naslovnikovo je ime znakovito: prevedeno doslovce na hrvatski, ono znači „Vukohod“, tj. onaj koji hoda s vukovima. A s vukovima je „hodao“ (točnije: napasivao ih je) Jarilo dok je bio kod Velesa u njegovu svijetu s druge strane velike vode. Bistri nam se pogled na ivanečki pretkršćanski prostor: na jugu je Perunova Gora, na sjeveru, blizu Mačkove peći i sela Divjaki Veles, a između njih velika voda koja ih dijeli. Možda ovamo spada i ime gorskoga hrpta od Vuka prema zapadu koji se zove *Babjak* (491 m) i na nekim je mjestima čak viši od Vuka za 16 m. Istočnije je pak, nepovezano, nešto niži *Vidov breg*. O Babi i Vidu bit će još govora u idućim poglavljima.

I ne samo to. Rekli smo da ime *Bednja* podsjeća na praindoeuropsko **budhn-* „dno, dolje“. No kod Ivanca je očuvano i ime praslavenske mitske vode (rijeke) *Dunaj* koja je predstavljala granicu između ovoga našega i onoga tuđega svijeta, ali i put koji je povezivao ta dva svijeta. U istočnoslavenskoj folklornoj tradiciji on je mitologizirano vodno *prostranstvo* koje je *granica* između našega i tuđega svijeta, ali i *put* koji povezuje ta dva svijeta. *Dunaj* je i *mjesto susreta mitskih ljubavnika* (Jurja i Mare!). Praslavensko **dunajь* dolazi od praindoeuropskoga **dhaŷ-* u značenju „brzo se kretati“ sa sufikskom *-no-*. Bjerorusi oko Mohylova donedavna su *Dnipro/Dnjepar* zvali *Dunaj*. Inače u ukrajinskome *dunaj* znači „kaljuža, razlivena voda, veliko skupljalište vode“; oko Harkova, kada nakon kiše ili poplave ostanu mlake, kažu: то дунай стоит „*to dunaj stoji*“; litavski *dunojus* znači „jezero, jezerska dubina“, a latvijski *dunajs* „blatno mjesto“; *dunavas* su u Latvijaca izvori koji se ne smrzavaju. U ivanečkoj okolici su pak *dunaji*, kako su nam rekli, bivši rukavci *Bednje*, mlake zaostale nakon regulacije rijeke kod sela Jerovec.

A naša pretpostavka da je Gromovnik dokrajčio Zmiju na *drugoj strani rijeke*, u Dubravi, ima uporište u očuvanom bjeloruskom mitskom kazivanju u kojem gromovnik ubija zmaja tek nakon što ga je potjerao preko velike vode i tamo ga ubio:

Ны, дык ён пераляцев тэраз возяро́, а пярун у трэтьцый ударив, у лясу
уже, соўсім з берагу, с поля, зляцевши. И убив яго!

„No, eto, on [zmaj] je sada preletio jezero, a grom je udario treći put, već u šumi, sasvim pri obali, pri polju, sletivši. I ubio ga je“. (Katičić 2008: 188–189)

Pema „propozicijama“ svete pretkršćanske „trigonometrije“ trebali bismo s ove strane rijeke očekivati Mokošinu točku koju je mogla prekriti neka kršćanska svetica. Odmah smo pomislili na sv. Mariju Magdalenu. No kada smo vidjeli da je kod nje riječ o novijoj crkvi, a da je stara župna crkva vjerojatno bila ujedno i ivanovačka kaštelska crkva sv. Ivana, pomislili smo da tu pretpostavku trebamo napustiti.

I drugo, važno je uočiti da crkva sv. Marije Magdalene nije slijednica crkve sv. Ivana, premda je nakon nje preuzela ulogu župne crkve. One su neko vrijeme (barem od 1628. do 1674., dakle najmanje oko pola stoljeća) postojale paralelno jedna pored druge. Osim toga, kada je 1674. ili 1675. godine rušena crkva sv. Ivana, nitko se nije ni pomišljao zadovoljiti činjenicom da već postoji druga crkva, ona sv. Marije Magdalene, već se tražilo mjesto za gradnju nove crkve sv. Ivana. Vlasnici su je htjeli izvan grada, na obližnjem brežuljku, no narod se toj ideji opirao *možda i radi uspomene na svoje pokojne čije su kosti počivale pod zemljom u gradskom dvorištu* (Šaban 1977: 145). Vizitator je zabilježio tu privrženost naroda porušenoj kapeli u kojoj je vidio *svoju najstariju i onu prvotnu matičnu crkvu* (VIZ, 162/III: 41). Kompromis je postignut pa je nova crkva desetak godina kasnije izgrađena ukomponirana u istočni zid grada. To, doduše, samo po sebi ne znači da je crkva sv. Marije Magdalene bila puno starija, ali govori da barem pola stoljeća njezina postojanja nije bilo dovoljno da ju puk u potpunosti prihvati, premda su se, kako smo vidjeli, velikaši već u njoj pokapali. Ove su dvije crkve narodu simbolizirale dvije različite kategorije religioznosti.

Na mjestu Staroga grada nalazila se, dakle, gotička župna crkva sv. Ivana, a prije nje i romanička crkva možda također posvećena istome svecu. Uz crkve se ukapalo, i u doba romanike i u doba gotike, što govori o stanovitoj svetosti

toga mjesta. Je li isti prostor i ranije bio "svet", u X., IX., možda još i u VIII. stoljeću, iz kojih nam je ostao sačuvan debeli kulturni sloj na lokalitetu? Ili je tada tu bilo samo „obično“ naselje? U idućim analizama i interpretacijama valjat će provjeriti može li se spomenuti sloj dovesti u vezu s eventualnim praslavenskim svetištem, koje je – doduše – možda bilo tek zaravnana ograđena površina. Moramo imati na umu da je svako groblje, dapače, svaki pojedinačni grob, *sveto mjesto*. Možda se u određenoj svetosti ovog prostora iz pretkršćanskoga vremena krije razlog njegova odabira za novu svetu funkciju – za groblje i kršćansko svetište!⁵⁶ Mi se pak možemo samo domišljati da je ženski element, svojstven pretkršćanskoj vrhovnoj božici Mokoš, trajao u svijesti običnoga puka i sudjelovao pri izboru današnje naslovnice (svakako prije 1628., ako ne i puno ranije). Moglo se, dakle, svetište posvećeno Mokoši nalaziti na mjestu današnje župne crkve sv. Marije Magdalene, u neposrednom susjedstvu lokaliteta, a ovdje se nalazilo nešto drugo? Ali što? Ako pretpostavimo, kako to misli Pleterski, da je prostor na kojega su doseljeni Slaveni projicirali svoj mit o ustrojstvu svijeta obuhvaćao jednu ranu prostorno organiziranu slavensku zajednicu, župu, tada bismo već za predfeudalno vrijeme ovdje na ivanečkome području mogli pretpostaviti postojanje župnoga grada!

Pogledajmo sada ponovno cijelu situaciju u prostoru. Na vrhu Ivanščice svake se godine o Ivanju okuplja narod iz naselja podno *Gore* na veliku pučku zabavu. Župnik iz Ivanca održat će pritom i misu na otvorenu, no nekoj crkvi nema traga ni na terenu ni u arhivskim dokumentima. Osim toga, ne vidi se nikakva veza između recentne proslave Ivanja na gorskom vrhuncu i pretkršćanskoga mita o dvoboju između Gromovnika i Zmije.

Može li se dalje? Valja nam podsjetiti se mita o Perunovu sinu Jarilu/Jurju. Velesovi su ljudi na Novu godinu Perunu oteli novorođena sina i odveli ga preko najveće vode (ovdje bi to bila *Bednja* sa znakovitim imenom i s plavnim zemljištem, s rukavcima zvanima *dunaji*) u drugi svijet, gdje je živio među tuđinima (zaselak *Divjaki*) i gospodario vukovima (*Vukovoj*, sv. *Wolfgang*). Nakon što se na proljeće zamomčio, krenuo je preko velike vode na *Goru* po mladenku. Do vode (*Bednja*) je on još mlad momak, *Jarilo/Jarovit*, pa se i zadnje selo prije prijelaza preko rijeke, *Jerovec*, zove na kartama iz XVIII. st. *Jarovci*. Tu

⁵⁶ Ali isto tako je sveto i svako okupljalište, gradilište, sve. U prvome dijelu knjige smo već spomenuli da je u mitopoetsko tumačenje svijeta ugrađeno shvaćanje o „svesakralnosti“ cijeloga svijeta, jer je sve stvorio Stvoritelj na početku, a njegov suparnik tu svetost posvuda rastaće (Toporov 1988: 13–15).

imamo pred sobom ne folklornoga *Jurja*, nego iznenada izvorno, praslavensko božansko ime *Jarilovo*.

Tu kod vode, ali s južne strane, već blizu današnjeg Ivanca, dogodit će se sud-bonosni susret s djevojkom *Marom*, a on mijenja ime u *Ivan*. Naime, folklorno gradivo u kojem nalazimo fragmente praslavenskoga vegetacijskog mita dijeli se u dvije skupine. U tekstovima u kojima se opisuje dolazak u zemlju, junak gotovo uvijek nastupa kao *Juraj*, *Jurij*, *Jiři*, Юрий/Егорий, Юрай, Ярыло, dok u tekstovima u kojima se aludira na njegovu svadbu s Gromovnikovom kćerkom, nastupa pod imenom *Ivan*, *Jan*, Иван, Ваня i sl.⁵⁷ Nakon toga susreta održat će se svadba.

Zašto je Jarilo/Juraj promijenio ime? S jedne strane je raspored imena Juraj – Ivan u opisima prije i poslije obljuje tako jasan da gotovo ne traži daljnje dokazivanje, ali nije bilo vidljivo zašto. No postoji posprdni izraz za jedan ne-vjenčani par: oni su se *vjenčali pod vrbom*. Danas takvo što više nije neobično i ne upada u oči, pa se i izraz za to izgubio. To podsjeća na jednu drugu staru, već zaboravljenu uzrečicu: *cigani se pod vrbom ženiju*. Sada je sve jasno. Naime, Svjetsko stablo, *arbor mundi* drevnih Praindoeuroljana, ono stablo ispod kojega se (ili u čijim se granama) odvija drugi dio svete drame, bila je, izgleda, iva, praindoeuropski **eiwa-*. U hetitskome imamo za nj potvrđenu riječ *eia*, a slično su se zvala sveta stabla i kod nekih drugih indoeuropskih naroda. Ta riječ, izgleda, nije isprva označavala upravo *ivu* (vrstu *vrbe*), nego neko stablo s nečime uočljivo crvenim (iva ima crvenkastu koru). U Nijemaca je to *Eibe*, „tisa”, tamno crnogorično grmoliko stablo s jarkocrvenim bobicama⁵⁸. „Cigani” (Romi) su u tome baštinili i oponašali praindoeuropsko stanje.

Jurjevo ime svi etimološki rječnici izvode jednoznačno iz grčkoga imena kršćanskoga sveca *Georgios*, Γεώργιος. To je jasno kod zapadnoeuropskih naroda: *Georg*, *George*, *Georges*, *Giorgio*, pa i kod nas u obliku Đuro. No očito je

57 Katičić se s time ne slaže. (2010: 316–318)

58 U južnoj Štajerskoj leži trgovište *Eibiswald* (doslovce: „šuma *ivá*“), slovenski zvano *Ivnik*. Domaći domoznanci pretpostavljaju da je mjesto dobilo ime prema nekoj osobi koja da se zvala *Iwein*. Premda je župa sv. Marije (*ecclesia sancte Mariae sub confinio Raedelach*) spomenuta već 1170., ime samoga mjesta južno od rijeke Saggau spominje se tek 1265. kao *Ybanswalde*. Kod Eibiswalda izgleda da imamo sličnu situaciju kao kod Ivanca: ime mjesta južno od rijeke nastalo je iz osobnoga imena *Ivan*, a kršćanska crkva posvećena je ženskoj svetici (ovdje sv. Mariji, u Ivancu Marijinoj družici sv. Mariji Magdaleni). I u bližjoj okolici ima zanimljivih toponima. To su oronimi *Höllberg* („Paklena gora“), *Staritsch* (*Starič*, Starac“) i *Aichberg* („Dubova gora“) te ime seljačkoga posjeda (to je područje samotnih seljačkih gospodarstava) *Haidentoni* („pogani Toni“). Na kartama ipak nema traga Jarilu.

moralo u većini slavenskih jezika doći pri oblikovanju slavenskoga imena *Juraj* do preklapanja dvaju likova: kršćanskoga sveca iz Kapadokije i praslavenskoga božanstva zvana *Jarilo/Jarylo* čije je slavensko svečano ime moglo biti *Jarovit* ili *Jaroslav*, što je onda dalo oblik *Jura*, *Juraj*, *Jurij* i slično (Ivanov i Toporov 1974: 183–186). Jednako je s imenom Ivan. Pa ipak, postoji mogućnost da se i ovo ime poveže s praslavenskim mitskim svijetom. Nema, doista, nikakve sumnje da današnje ime *Ivan* ima podsjećati na biblijsko ime *Johanaan* (hebr. יוחנן בן-זכריה ili יוחנן המטביל). Nosili su ga, primjerice, Isusov bratić Ivan Krstitelj, pa Ivan Evanđelist, Isusov najdraži učenik. Europski su se narodi upoznali s tim imenom, posredstvom grčki pisanih Evanđelja, u grčkome obliku: *Ιωαννης*. Vidi se to iz samih imena: latinski *Johannes*, talijanski *Giovanni*, francuski *Jean*, engleski *John*, irski *Ian*, njemački *Johannes*, *Hans*, slovenski *Janez*, hrvatski stariji i lokalni oblici *Dživo*, *Žuan*, *[H]Anž*, srpski etc. *Jovan*, poljski, češki i slovački *Jan*, mađarski *János*, rumunjski *Ioan*. Moglo bi se još nabrajati.

No u većine slavenskih naroda (pa i u Mađara) u starija se vremena javlja i oblik *Ivan*, negdje i *ranije* nego ostali oblici. U Slovenaca, Srba i Crnogoraca se ponegdje i danas čuje oblik *Ivan*, pa i brojni toponimi svjedoče o njegovu nekadašnjem rasprostriranju. Kod Bugara i Rusa uvriježen je do danas oblik Иван i tek je poneki monah, kada se zakaluderio, izabrao oblik Йоан. U Mađara ne samo da je uz ime *János* poznato i *Iván*, nego je folklorni naziv za dan sv. Ivana Krstitelja *szent Iván nap*, „dan svetoga Ivana“. Stariji oblik *Ivan* formom je udaljeniji od grčkoga *Ioanes* nego mlađi *Jovan*, *Jan*, *Janez* i sl. Kod zapadnih Slavena posvuda je u uporabi oblik *Jan*, ali najstariji češki dokumenti (na latin-skome!) poznaju jednoga sveca punim imenom *Iwanus croata*.

Riječ je o sv. Ivanu pustinjaku koji se povukao u *pustinju* (pušća, osama) gdje je krajem X. st. umro. Grob mu je u benediktinskoj opatiji *Svatý Jan pod Skalou* kraj Berouna, gdje ga i danas štiju. Podatke o njemu ima *Kronyka Czeska* (1541.) Václava Hájeka (†1553.). Barokno dotjeran životopis *Život svatého Ivana* napisao je 1656. isusovac Bedřih Bridel (Friedrich Bridelius, 1619.-1680.). Prema legendi, Ivan je bio sin hrvatskoga kralja Gostumila (Gustomila, Gostimyšla) i njegove žene Elizabete. Gostumil je vladao češkim Hrvatima sjeveroistočno od Praga; hrvatski knezovi su u svojem gradu Libice kovali novac, a ženidbenim vezama bili su povezani s češkom i poljskom dinastijom, s bizantskim i njemačkim carevima. Od mladosti jako pobožan, Ivan se nije htio prihvatiti kraljevske časti nego je prigodom jednoga lova utekao društvu i sam lutao pustom šumom. Hranio se korijenjem i šumskim plodovima. Anđeli su ga odveli u Češku (u onaj dio današnje Češke, zapadno od Praga, gdje su bila najranija selišta Čeha), u neku šumu i pokazali mu špilju u kojoj je trebao prebivati, no vragovi mu to nisu dopustili. Prikazao mu se Ivan Krstitelj i dao mu svoj križ kako bi ih njime

otjerao, što mu je i uspjelo. Ivan se smjestio u špilji, a društvo mu je činila košuta koja mu je davala mlijeko. Jednom je u lovu naišao češki knez Brivoj i ustrijelio košutu, no vidjevši pustinjaka, pokajao se i pozvao ga k sebi na grad Tetín i zamolio ga za blagoslov. Ivan ga je blagoslovio, i ženu mu Ludmilu, no vratio se u špilju gdje je umro. U noj je i pokopan.

Na jednom zagrebačkom rukopisnom misalu bio je god. 1690. predstavljen na korica-ma kao *Ivanus Gostumili, Croata Eremita* ("Ivan Gostumilov, Hrvat pustinjač"). Na jednoj freski Ivana Krstitelja Rangera, pavlina, označen je godine 1731. kao *S. Joannes seu Ivan Croat. et Dalm. Regis Filius Eremita*, "Sv. Joannes, odnosno Ivan, sin kralja Hrvatske i Dalmacije, pustinjač."

To nam dopušta da pokušamo tražiti etimologiju imena *Ivan* u slavenskome iz pretkršćanskih vremena. Što se moglo dogoditi u mitu: mali *Božić* (i u litavskome je Gromovnikov sin označen kao *Devaitis*, „mali bog, božić“) je isprva bio mlad, *jar*, pa je stoga *jarovit* (u latinskim tekstovima iz XII. st. spominje se bog *Gerovit*), a kada je postao *godan* za ženidbu, išao je pod *ivu* gdje se je *vjenčao* i postao *ivan*. Ime *Ivan* bilo bi u tom slučaju izvedeno je od imenice *iva* s dočetkom *-n*, kao, primjerice, tikva – tikvan, bukva – bukvan.

Promjeni *j > g/dž* (kao kod *Jarilo, Juraj > Georg, Đuro* i kod *Johannes > Giovanni, John*) imamo analogiju u imenu Isusa, sina kršćanskoga Boga. Izvedeno je iz hebrejskoga יהושוע, *Jehošua/Ješua*, što je preko grčkoga Ἰησοῦς dalo latinski i njemački *Jesus*, pa latinski *Gesù* (izg. „Đezu“) i engleski u izgovoru „Dizs“.

Ovakvo se tumačenje lijepo uklapa u kontekst cijele ivanečke priče. Nakon sudbonosnoga susreta u zelenoj travi Ivan se na mjestu današnjega Ivanca (točnije: na zaravanku na kojem je danas crkva sv. Marije Magdalene) susreo s Gromovnikovom ženom, a svojom neprepoznatom majkom. Tu je moglo biti i svetište, možda samo izravnata zemlja, okružena ogradom. Za svadbeni pir dolazi na *Goru* gdje na nj podsjeća oronim *Konj* (839 m; možda je to mjesto njegove mitske smrti, kada su ga sasjekli u liku konja), da bi na kraju stigao na mjesto samoga pirovanja, *Gradinovec* (768; na tzv. *jozefinskoj* karti iz 1784. još piše *Gradcz*, „Grac“). Ne možemo ne podsjetiti vas opet na stihove:

*Gori sedi sivi sokol,
Gori sedi, grada gleda:
„Bog nam živi tu gospodu!“*

To "sivi sokol" sjedi gore na "Gori" i odozgo gleda na "Gradec/Gradinovec" ispod sebe, gdje "gospoda" svatovi piruju.

Središte današnjega Ivanca predstavlja se tako kao pretkršćansko sveto mjesto, očitno povezano s Perunovom ženom, a Ivanovom majkom. Ova koncentracija ključnih mitskih imena ne može biti slučajna. Ime *Ivanec* tako se lijepo uklapa u mitopoetsku mitsku cjelinu, da njegov pretpostavljeni izvor od imena vitezova ivanovaca iznenada postaje jako upitnim. Ako su ova zaključivanja ispravna, istovjetnost s imenom redovnika ivanovaca predstavljala je samo dobrodošao slučaj: ime se moglo očuvati bez straha da će im netko predbaciti ustrajanje na poganskim obrascima. No to je dobro došlo i drugoj strani, kršćanski je svetac lako zasjeo na mjesto svog prethodnika.

Vitimir Belaj je godine 1998. objavio članak o imenu Ivanca, no ostao nam je gorak osjećaj jer nismo pronašli drugi važan geometrijski element, odnos dužina u omjeru $1 : \sqrt{2}$. No katkada treba stvari postaviti

naglavce, da bi ih se bolje vidjelo. Godine 2006. nam je, dok smo razglabali o tom nedostatku, palo na pamet da trokut najvjerojatnije još uvijek ima tri kuta, a ne samo jedan ili dva. Stoga smo opet uzeli kartu, ravnalo i kutomjer i sada posvetili više pažnje sjevernom kutu pretpostavljena *svetoga trokuta*, onomu

Sl. 20: Skica prostorne strukture kod Ivanca.

kod sv. Wolfganga/Vuka, i njegovim krakovima. Sam kut je jako oštar, ima svega 10° i naoko nema nikakva značenja, no krak prema vrhu Ivanščice iznosi 14 142 m, a prema župnoj crkvi sv. Marije Magdalene u Ivancu 10 026 m; odnos tih dviju duljina, $14\ 142 : 10\ 026$, iznosi $1,41 : 1$, a $\sqrt{2}$ iznosi $1,41!$ Mitsko prizorište u Ivancu smo, dakle, besprijekorno dobro potvrdili. Isprva nam se činilo da je pravac *vrh Ivanščice – župna crkva* usmjeren gotovo točno prema sjeveru, ali kasnije, s boljim alatom (Google-earth kombiniran s Geoportalom), vidjeli smo da odklon od sjevera iznosi punih šest stupnjeva.

Ali da ne “trčimo pred rudo”: treba imati na umu da se u Ivancu ispod srednjovjekovnoga arheološkog sloja nalazi antički sloj. Posvuda se nalaze i prapovijesni nalazi, latenski i kasnobrončanodobni. Danas smo prilično uvjereni da su Praslaveni sebi uređivati svoj okoliš prema opisanom trokutnom načelu, no ništa nam ne govori da su oni bili prvi i jedini.

Stara je mudrost da pravi znanstvenik mora uvijek nanovo ići *ad fontes*, „na izvore” da bi ih, oboružan međuvremeno stečenim novim spoznajama, ponovno provjerio i, ako je potrebno, popravio tumačenje, a sada ispada da proučavatelji slavenske mitologije povremeno moraju ići i *ad apices*, „na vrhove”. Jasno to pokazuje karta (sl. 20).

Pilar je pogriješio u interpretaciji (pa mu je Sveti Duh postao kršćanskim supstitutom „boga tame i zla”), no ipak je imao „dobar nos”. Vrh Ivanščice doista je dio svetoga krajolika, ali to se područje proteže oko 2 km u širinu i preko 17 km u dužinu. Opreka *Gori* na kojoj je Gromovnik nije on sam sebi na *Dubovcu* (to je možda tek jedno od mjesta na kojem, ili s kojega on djeluje), nego *Vukovoj*, s druge strane “duboke” vode *Bednje* koja dijeli dva svijeta (a ne čini to *Bistrica*, kako je mislio Pilar). Tamo, u drugome svijetu, njegov oteti sin „pase vukove”. A to da su upravo kraci kuta s Vukovoja u međusobnu svetom odnosu, može značiti da je ta točka bila slavenskim žrečevima jako važna.

Priča o Vukovoju time nije gotova. Pokazalo se da je Vukovoj sačuvao svoj sakralni nimbus do danas, premda se mnogošto mijenjalo. O srednjovjekovnoj kapeli sv. Vuka, o nizu stupova između dvorca u Klenovniku i kapele, te o oblicima pobožnosti znade puk pripovijedati različite priče. U naknadno sastavljenoj župskoj Spomenici (izvorna je nestala tijekom II. svj. rata) pisac se osvrnuo na nastanak tih pilova: *Uz put od Klenovnika do ove kapele dala je nekoć obitelj Drašković u stanovitim razmacima postaviti na kamenim stupovima kipove raznih svetaca. Neki od njih bili su već 1786. g. trošni, pa je vizitator naložio župniku, da ih dade popraviti ili odstraniti. Učinjeni su u isto vrijeme, a čini se, da svaki prikazuje koji momenat iz života bl. dj. Marije. Najvjerojatnije da su ti stupovi bili kao putokazi, koji vode u tu kapelu onda kao neko prošteništa. Međutim narod*

priča da su ti stupovi nastali prigodom jednog sprovoda grofice, koju su nosili, no kako je ovaj put prilično dug i naporan za nosače, gdje god su si nosači počivali sagrađen je jedan od stupova sa kipom, kako je opisano. Ta je predaja i danas vrlo živa.

No iz dokumenata se može oprezno iščitati sljedeće: godine 1672. je Marija Magdalena grofica Drašković, supruga grofa Ivana IV. *Draškovića* i kćerka mađarskoga velmože grofa Franje Nádasdyja, dala samo godinu dana nakon sloma Zrinsko-frankopanske urote (tom je prigodom i njezin otac bio usmrćen) podići niz od 15 stupova sa skulptorskim prikazima 15 Otajstava sv. Krunice.

Tako se put do negdanjega pretkršćanskoga „svetišta” (gdje je Perunov sin vladao vukovima), po kojem su možda pretkršćanski vjernici “hodočastili” bogu imetka, pretvorio u svojevrсну prikrivenu političku demonstraciju umjetničkim i vjerničkim sredstvima, te je postao prvim javnim spomenikom žrtvama Zrinsko-frankopanske urote! U doba jozefinizma taj je krunični put jako propao, no godine 2008. obnovljen je kao Marijin put (Belaj, M. i Mirković M. 2006: 87–104).

Vukovoj je do danas ostao hodočasničkom točkom s bogatom prošlošću koja se već jedva razabire. I još nešto: u crkvi se na konzoli što drži gotičko svodno rebro lijepo vidi ćelava, a *bradata* glava. Ona stoji *ispod* konstrukcije koja strema prema nebu. Za konstrukciju crkvenih zgrada vrijedi isto što i za prostor: on mora odražavati svetu sliku Kozmosa. Svod s rebrima odgovara *nebeskom svodu*, a konzole rebara su njegovi temelji. Prostor ispod svoda (zaključuju ga konzole) prostor je smrtnih ljudi (vjernika). Ispod poda, u zemlji (ili u kripti, ako je ima) su ukopani mrtvi. To je svijet mrtvih. Slični nakazni likovi mogu se vidjeti na brojnim europskim srednjovjekovnim crkvenim zdanjima, a obično ih tumače kao likove demonâ koje je Sveta Crkva uspjela nadvladati. Nije li ovaj bradati tip odbljesak već davno izbljedjeloga sjećanja na bradatu zmiju?

Sl. 21: Vukovoj: konzola svodnoga rebra, poč. XVI. st.

Juraj Belaj je arheološki tragao za vitezovima ivanovcima u Ivancu i oko Margečana. Ta su istraživanja izvukla na svjetlo neočekivane pojedinosti. Pozivajući se na članak iz godine 1998. zaključio je, interpretirajući toponim Železna vrata na istočnome pristupu Gori od Margečana:

Ovamo se sada lijepo uklapaju i Železna vrata kod Mokre i Suhe Željeznice o kojima sam govorio u poglavlju o Gradišću. Shvaćajući Goru kao sliku mitskoga svijeta, poganski su Hrvati mogli zamisliti na jednome od pristupa Perunovu dvoru (na Gori) vrata od posebno čvrsta materijala, vrata koja dijele mokri (donji) od suhoga (gornjega) svijeta. O važnosti vratiju za razumijevanje baltoslavenske mitologije napisao je Radoslav Katičić posebnu knjigu pod znakovitim naslovom Die Hauswirtin am Tor. Auf den Spuren der großen Göttin in Fragmenten slawischer und baltischer sakraler Dichtung („Domaćica na dvorišnim vratima. Na tragu Velike božice u ulomcima slavenskoga i baltičkoga sakralnoga pjesništva”, Katičić 2003)⁵⁹. To su ujedno mitska vrata između „ovoga” i „onoga” svijeta, a smještena su uz vodu koja dijeli ta dva svijeta.

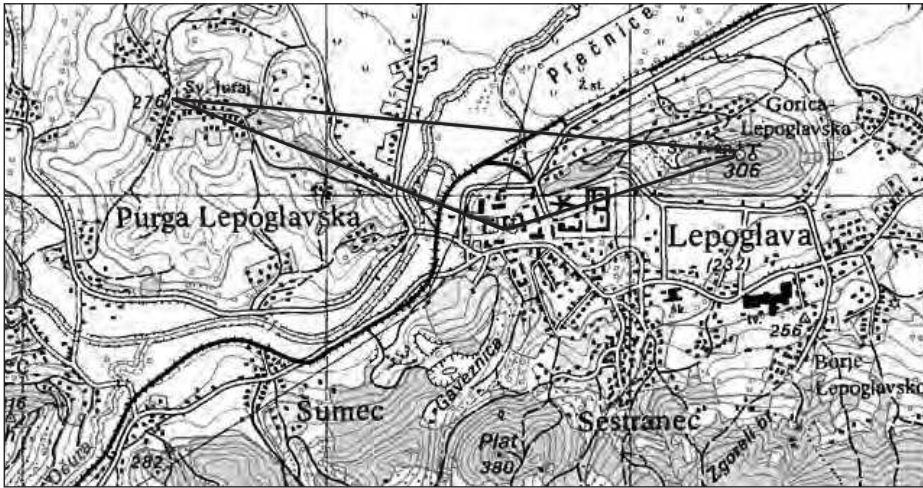
To je omogućilo izvođenje dalekosežnog zaključka koji je posve iskočio iz arheološkoga okvira njegova rada:

Razmišljamo li dalje na tome tragu, onda valja pretpostaviti da je takav prostor, na kojega su doseljeni Slaveni projicirali svoj mit o ustrojstvu svijeta, vjerojatno obuhvaćao jednu ranu prostorno organiziranu slavensku zajednicu, župu. To bi pak značilo da bismo već za predfeudalno vrijeme ovdje na ivanečkome području mogli pretpostaviti postojanje župnoga grada. A priča o železnim vratima kod Željeznice je ujedno indicij da je područje oko Gradišća i Bele još u predfeudalno doba činilo s ivanečkim jednu teritorijalnu cjelinu. (Belaj, J. 2005)

1.a Lepoglavski trokut

Prikazali smo, dosta iscrpno, sadržaj pretkršćanskoga svetog trokuta kod Ivanca. No ipak nas je nešto mučilo. Trokut ima kut od 22 stupnja, ima i odnos $1 : \sqrt{2}$, ali kod krivoga kuta. Tu anomaliju smo, pomalo nepošteno, prikrili u nadi da će se problem vremenom razjasniti. I jest razjašnjen, i to na najbolji način. Zaslužna za to je povjesničarka umjetnosti Marija Mirković koja nam je stalno govorila da nešto slično mora postojati i kod Lepoglave. Ona je to iščitavala iz važnosti terena, njegove “nabijenosti” svetim, ona je to jednostavno osjećala i od nas očekivala da joj potvrdimo da ima pravo. Pogledajmo što smo utvrdili.

59 Hrvatski prijevod izašao je u Katičićevoj knjizi *Gazdarica na vratima* godine 2011.

Sl. 22: Lepoglavska struktura.

Lepoglavska je kaznionica dobro, ali po zlu, poznata točka naše novije povijesti, a smještena je u bivši pavlinski samostan. U sklopu samostana je i crkva sv. Marije s velebnim freskama Ivana Krstitelja Rangera. Tamo je na brežuljku nad kaznionicom crkvića sv. Ivana, a u Purgu je, na brežuljku s druge, sjeverozapadne strane, s druge strane Bednje, crkvića sv. Jurja. I one su urešene sjajnim Rangerovim freskama. Uklapaju li se one u našu mitsku priču?

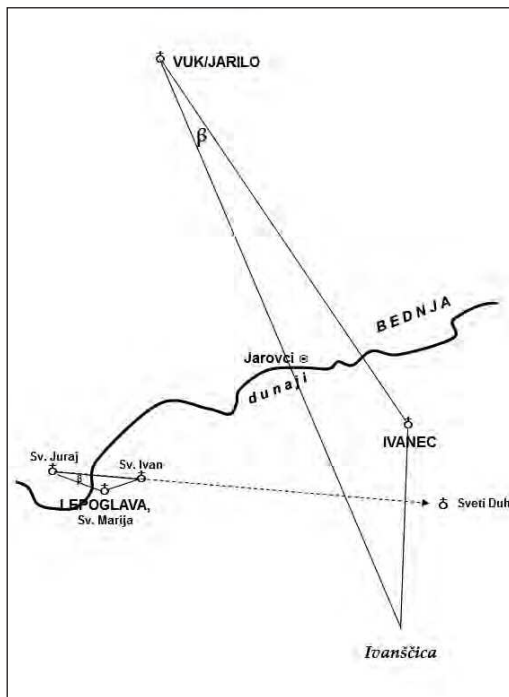
Takav međusobni položaj ključnih točaka poznat nam je već iz Ivanca: *Juraj* je sjeverno (lijevo) od Bednje, a *Ivan* južno (desno). Juraj je na nižem, a Ivan na višem položaju. Južno od Bednje, ali blizu nje, kod Ivanca je grad (imao je crkvu, no ne znamo točno kome je bila posvećena), a kod Lepoglave samostanska crkva sv. Marije. Na pobočju Ivanščice je nad Ivancem u kapeli sv. Duha *oltar sv. Vida*, a tko je posjetio crkvu sv. Ivana na Gorici, mogao je i u njoj vidjeti na lijevu zidu crkvenoga broda *oltar* sa slikom sv. Vida. Dignimo ove činjenice na višu, apstraktnu razinu. Napravimo shemu i usporedimo Lepoglavu s Ivancem:

Lepoglava:	Ivanec:
sjever:	sjever:
<i>Jarilo/Wolfgang</i>	<i>Jarilo/Wolfgang</i>
<i>Bednja</i> →	<i>Bednja</i> →
crkva posvećena ženskoj svetici	crkva posvećena ženskoj svetici
jug:	jug:
<i>Ivan, Vid</i>	<i>Ivan, Vid</i>

Sheme su gotovo identične, samo što je kod Lepoglave mjesto ženske svete osobe pomaknuto prema zapadu. Ako sada opet uzmemo kartu i spojimo navedene tri točke u trokut, otkrit ćemo da kut kod sv. Ivana na Gorici iznosi $24^{\circ}35'$, a dužine stranica *Sv. Ivan – Sv. Marija* i *Sv. Ivan – Sv. Juraj* odnose se kao 1 : 1,54. Opet imamo isti neočekivani slučaj kao kod Ivanca, gdje je kut od oko 23° desno od rijeke, a stranice u propisanom odnosu su krakovi kuta lijevo od rijeke (1210 : 1880 m). Time se otkriva da je uočena „anomalija” kod Ivanca bila namjerna. Možda je njezin izbor uvjetovala konfiguracija terena, a trokut kod Lepoglave, znatno siromašniji dodatnim toponimima, bio bi samo njezina *zrcalna kopija*.

Kasnije ćemo vidjeti da se neke „nepravilnosti” ponavljaju i djeluju kao moguća dopunska inačica. I još nešto. Dužine stranica kod Lepoglave odnose se kao 1 : 1,54 ($\sqrt{2}$ iznosi 1,41), što bi značilo da je dulja stranica čak za 155 m dulja od očekivane dužine. To baš i nije „približno”. Pomislili smo da je mali trokut kod Lepoglave možda bio lokalni, za potrebe male *seljačke zajednice* a ne plemenske župe, pa su se zadovoljili samo točnim (i to jako točnim!) kutom. Trokut kod Ivanca, znatno veći i, od svih do sada otkrivenih trokuta te vrste u Hrvatskoj daleko najbogatiji pojedinostima, bio je, razmišljali smo, možda nadređen, veliki središnji plemenski (župni⁶⁰) trokut. Lepoglavski je zrcalna preslika ivanečkoga.

Kasnije smo, kod Mošćenica na istočnoj obali istarskoga poluotoka, otkrili jednaku situaciju: veliki, neosporno plemenski trokut, a uza nj (jedan im je vrh, zove se *Perun!* zajednički) je mali, „seljački”. Kut maloga trokuta od $22^{\circ}30'$ je

Sl. 23: Spomenuti zrcalni odraz lijevo se vidi na karti na kojoj su prikazana oba trokuta sjeverno od Ivanščice.

60 Župa na ovome mjestu ne znači crkvenu teritorijalnu jedinicu, nego političku, još iz pretkršćanskih vremena.

kod Perunova vrha, ali relevantni krakovi su mu također kod suprotnoga kuta. I on je usmjeren suprotno od velikoga, njegov je zrcalni odraz. To pak znači da vjerojatno imamo pred sobom inačice koje se međusobno *namjerno* razlikuju.

Ako s vrha *Gorice* (*Gorica* je „mala Gora“) pogledamo prema jugoistoku, vidjet ćemo preko Koprivnjaka (702 m) *Goru*, vrh Ivanščice, na kojoj je stolovao *Perun*. Taj pogled povezuje mali lokalni lepoglavski trokut s velikim plemenskim, ivanečkim. Prema jugu se vidi *Vilinska špica* (726 m), niži vrh pod glavnim grebenom Ivanščice. *Vila* je, u pojedinim situacijama, izraz kojime se označavala žena vrhovnoga boga. Kilometar istočnije, kod Lepoglavske vesi, stoji na TK oronim *Laz*, a označuje padinu ispod kote 268. To može značiti mjesto na kojem zemlja klizi, ili krčevinu, ali toponim *Vražji laz* na istočnoj *Medvednici* upozorava nas da postoji mogućnost uporabe u sakralnom kontekstu (mjesto gdje plazi Zmija). Ispod lepoglavskoga Laza je, u polju, seoce *Budinje*. Podsjetimo se *Budine* kod Ptuja!

Ipak, imamo li doista u Lepoglavi pred sobom ostatke praslavenskoga svetog mjesta? *Povijesne činjenice* kao da tomu proturječe. Naime, na mjestu crkve sv. Ivana stajao je nekoć tvrđi grad grofova Celjskih. Srušen je tek godine 1399. i, vjerojatno, dijelom od njegove građe sagrađen je ispod Gorice samostan sa crkvom za pavlinski red. Znamo da je godine 1612. o. *Ivan Zajc podigao kapelu sv. Ivana na Gorici nad Lepoglavom*, da je 1614. bila blagoslovljena, da je 19. lipnja 1727. udario grom u nju pa je kasnije *na elegantan način popravljena*. A u srpnju 1731. *ukrašeni su zidnim slikarijama svetište i oltar u kapeli sv. Ivana na Gorici*⁶¹. Ne znamo, na žalost, kome je bila posvećena kapela u starome lepoglavskom gradu, što ne isključuje mogućnost da je već ona mogla biti posvećena sv. Ivanu. Pogotovo još ne znamo, je li tu na Gorici bilo nešto i prije feudalne utvrde.

Celjski su, otprilike istodobno s rušenjem grada, započeli s izgradnjom pavlinskoga samostana sa crkvom sv. Marije (1400. – 1415.). Dana 15. siječnja 1700. *proslavljena je u Lepoglavi 300-godišnjica samostana*. Ne znamo ni to, je li je ranije štogod postojalo na mjestu današnjega samostana.

Treća točka, crkva sv. Jurja, bez ikakve je sumnje barokna građevina iz XVIII. stoljeća. Samostanska spomenica o njoj kazuje kako je godine 1749. *brigom i trudom patra Karla Lorera potpuno iznova sagrađena kapela sv. Jurja u Lepoglavskoj Purgji, koja je postala područna kapela lepoglavskog samostana*. A godine 1750. *Područna lepoglavska kapela sv. Jurja ukrašena je elegantnim*

61 Podatci o povijesti lepoglavskoga samostanskog sklopa uzeti su iz članka Ive Lentića (1982: 36–63).

*slikarijama fra Ivana Rangera*⁶² Očito je, dakle, i ranije, prije sredine XVIII. stoljeća ovdje stajala kapela sv. Jurja, no opet ne znamo od kada. Povijesni izvori jednostavno ne dosižu do vremena koje je nama zanimljivo.

Ne dosižu barem nama poznati pisani izvori. Naime, na službenim internet-skim stranicama Grada Lepoglave možemo čitati da je na Gorici u XVII. stoljeću bila izgrađena kapela sv. Ane, kasnije preimenovana u kapelu sv. Ivana (što se pak ne slaže s navedenim podatkom iz župne spomenice). Starija kapela sv. Jurja bi pak, također prema gradskoj internetskoj stranici, bila nastala godine 1400., još prije lepoglavskoga samostana. Podatci s interneta nisu dokumentirani, pa nam rudarski arhivski rad tek predstoji.

Već je upozoreno na to da je kod većine uočenih trokutnih, izvorno svetih pretkršćanskih struktura, jedna od triju točaka bila u kršćansko doba posvećena ženskoj svetoj osobi, nerijetko Blaženoj Djevici Mariji. To znači da je Marija očito substituirala starije žensko božanstvo. Štoviše, ženskim svetim osobama bile su na tim mjestima podignute crkve koje su, u pravilu (ali ne uvijek), smještene uz vodu (jezero, potok, izvor), i to niže od mjesta posvećena muškome liku.

Spomenuta *Petka* javlja se kod Rusa i u pričama o predenju/tkanju kod zdenca (usp. rimske *Parce*). Sv. Petka je u takvim slučajevima bez sumnje nadomjestila Mokoš. Iz te pređe istječe u ruskim folklornim tekstovima rijeka, „tako široka – široka”: бросила полотенце: сделала река такая широкая – широкая („bacila je platno: nastala je rijeka tako široka, široka...; Afanasjev 2008”). Vežu između pređe i rijeke lakše ćemo razumjeti ako se podsjetimo da je praslavensko **vьlna* značilo i “vuna” i “val”. Tako mitska veza između tkanja i zdenca postaje očitom i razumljivom.

Zanimljivu paralelu imamo i u iranskoj Avesti, gdje se spominje mitska rijeka *Anāhitā*. A u Horezmu, u centralnoj Aziji, očuvano je do u naše dane predislamsko (iransko) vjerovanje u mitski lik *Anahita*. Njoj se obraćaju uzbečke žene, prije svega nerotkinje, a trudnice gataju o spolu budućega djeteta gledajući odraz nebeskih tijela u zdencu. U nas pak, u Ilači, na *mlade dane* oni *koji nisu grišili, vide... dragu Gospu u bunaru, kako drži malo dite na rukama, a više nje zvizda sjaji i trepti*. Pojmovi *zdenac, gledanje u vodu, dijete, zvijezda* ovdje povezuju pučki shvaćenu Blaženu Djevicu Mariju sa srednjoazijskom Anahitom.

Nama je ovdje važan zdenac, izvor zdene vode uz koji je u srednjem vijeku sagrađena crkva sv. Marije. Položaj je jednak kao na Pagu, gdje je rekonstruiran sveti trokut (s bitnim značajkama: kut od 21°30' te odnosi između njegovih krakova približno u omjeru 1 : $\sqrt{2}$, a označen vrhom sa crkvicom *sv. Vida*, stijenom sa crkvicom *sv. Jurja* i samostanskom crkvom *sv. Marije* u pašcome Starom gradu. U samostanskom dvorištu je, baš kao i u Lepoglavi, zdenac “koji nikada ne presušuje”. Nekoć je, kažu, u doba rata

62 Svi ovdje navedeni citati su iz Spomenice lepoglavske župe, *Liber memorabilium parochiae Lepoglavenis*.

na otoku zavlada suša i za pomoć su se tada obratili Blaženoj Djevici Mariji. Ona im je dala toliko vode da se je iz toga zdenca prelijevala. (Belaj, V. i Šantek 2007)

Vratimo se lepoglavske zdenca. On sam po sebi ne govori ništa, jer je samo po sebi razumljivo da će se novi samostan graditi, ako je to ikako moguće, tamo gdje ima dovoljno vode. No ovdje imamo i legendu povezanu s njime. Ona pripovijeda o nevinoj, gluhonijemoj djevojci, kćerci nekoga grofa koja se, naišavši na izvoru na vučju obitelj (a Juraj je, znamo, vučji pastir!), slatko nasmijala i progovorila⁶³, pa je njezin otac zato na tome mjestu *sagradio kapelicu u čast blažene Djevice Marije. Kasnije je do kapele i oko nje izgrađen samostan*. Tu smo legendu pronašli na internetskoj stranici Župe Lepoglava. Na žalost, nije opremljena potrebnim podatcima (datum, mjesto, kazivač), a i „prevedena” je na književni jezik.

Ova nas legenda, ako je dobro zapisana, spušta u vrijeme *prije* dolaska pavlina u lepoglavski kraj koji se zbio oko godine 1400. Želimo li našom pretpostavkom, da je prostorni odnos tih triju crkava odraz mitopoetskoga razumijevanja svijeta, insinuirati da pučanstvo lepoglavskoga kraja do početka XV. stoljeća nije bilo pokršteno? Nipošto. Mi ne znamo kada je taj kraj bio priveden kršćanstvu, možemo samo nagađati. Ipak, povezati ove tri crkve s pretkršćanski strukturiranim svetim prostorom značilo bi pretpostaviti da je svijest o svetosti (pretkršćanskoj, dakako) i značenju ovih triju točaka bila živa još oko godine 1400. To je mogla biti motivacija Celjskima da ovdje nasele pavlinske redovnice. Ali smije se pomišljati i na to da su već ranije, prije Celjskih na tim mjestima bili postavljeni objekti za štovanje kršćanskih svetaca i Bogorodice, i to na mjestima gdje se još ranije okupljao narod na pretkršćanske svetkovine.

To ne bi bilo čudno, jer jednom uspostavljena *struktura* jako se teško mijenja, pa i onda kada se promijene sadržaji elemenata koji ju tvore. Jednom određeno značenje pojedinih točaka traje sve dok traje spomen na strukturu kao cjelinu (ne na njezino konkretno tumačenje). Mjesto, nekoć posvećeno Velesu i mladome Jurju, divlje je, opasno, u vezi sa zvijerima, tamom, zimom. Bivše Perunovo mjesto je visoko, sunčano, s kojega se vidi nadaleko. Između njih je voda. Uz vodu je, ali na strani višega mjesta, mjesto povezano sa ženskom svetom osobom. Tako to ostaje i nakon što se zaborave imena Perun, Veles, Mokoš

63 To nas podsjeća na mitski susret brata i sestre uz vodu u zelenoj travi, a napose na susret Mare i Jurja u turopoljskoj pjesmi u kojoj je Mara ugledala Jurja kako izlazi iz šume i oduševljeno uzvikuje: *Juraj je došiel, zelen naš Juraj!* (Korenić 1896: 140)? A Juraj je onaj koji u proljeće donosi potrebnu vlagu u naš svijet.

i Jarilo/Jarun. Jednom uhvaćena u strukturu, mjesta mogu mijenjati ime, ali ne i značajke. Ni bradata spodoba *ispod* držača svoda (konzole) u crkvi sv. Vuka nije ni naručitelju, ni izvođaču, pa ni puku morala značiti Velesa. Jednostavno, na takvome je mjestu valjalo očekivati nešto takvo ružno i dlakavo.

Pregledom zemljopisnih karata nije se moglo mnogo toga otkriti. Zapadno od Lepoglave je brdašce *Dubovec*, v. 376 m, možda mjesto božanskoga dvoboja. Još dalje prema sjeverozapadu je brdo *Želimor* s kojim su još uvijek povezane žive legende o Velikoj zmiji. Vladimir P. Goss ocijenio je to mjesto u jednom intervjuu objavljenu bez nadnevka na internetskoj stranici općine Bednja:

No ono što bih posebno želio naglasiti jest da su narodne priče o nekoj velikoj zmiji na Želimoru tipičan motiv rane slavenske mitologije koji se u usmenoj predaji sačuvao do danas. To uvrštava Želimor u red prvorazrednih toponima iz starog slavenskog doba, a posjet tom lokalitetu uvjerio nas je da je lokalitet smješten u tipičan ranoslavenski položaj.

Toliko za sada od oštrog oka stručnjaka za našu ranu (predromaničku) povijest arhitekture. Podrobnije su o tome brdu nedavno pisale Ivana Peškan i Vesna Pascuttini-Juraga:

Prema legendama, u brežuljku Želimor spava zmaj, te se na njega ne smije penjati kako ga se ne bi probudilo. Također postoji legenda da ovdje živi velika zmija. Općenito, uz ovaj brežuljak povezane su zmije te lokalno stanovništvo upozorava da se na njega nitko ne penje jer ima puno poskoka i ridovki. Također postoji još uvijek živuća priča iz okolice Maruševca, da kod brda Želimor žive vještaci koji gataju, te da su ljudi u prošlosti dolazili ovamo na gatanje. Tako ovdje, kroz očuvane usmene legende o zmaju i velikoj zmiji, nailazimo na mitologiju koja još uvijek živi u kolektivnoj svijesti. (Peškan i Pascuttini-Juraga 2010: 214)

Autorice su dobro osjetile duh starih vremena i sjevernije, oko Trakoščana:

Uzevši u obzir slavensku mitologiju i pokušamo li pronaći i ovdje preslikati mitsku bitku Peruna i Velesa, te ako pretpostavimo da je na Ravnoj gori, koja visinom dominira nad ovim krajem, stolovao Perun, Velesa možemo smjestiti u Trakoščan, tj. vodu i podzemlje. Velesa se ovdje može povezati i sa zmajem, koji je još prisutan u legendi, a možemo ga pronaći i u nazivu Trakoščana (Drachenstein), tj. zmajev–kamen. Zanimljiv je i naziv Huda rupa, kojim lokalno stanovništvo naziva snažnu depresiju, koja se nalazi na zapadnom dijelu Park-šume Trakoščan. Idemo li još korak dalje, u Bednji, u nizini preko rijeke, nalazi se današnja župna

crkva sv. Marije, kršćanske svetice koja često nasjeda na mjesto slavenske božice Mokoš. Možemo pretpostaviti da je na taj način ovdje oblikovan slavenski "sveti prostor". (Peškan i Pascuttini-Juraga 2010: 212)

No koliko god ta slutnja bila vjerojatna, nismo za sada tamo našli treću točku koja bi s prve dvije (Trakošćan i crkva u Bednji) mogla tvoriti sveti trokut.

1.b Belska crta Trokut sveden na ledinsku crtu (leyline)

Istočno od Ivanca, kod sela Margečan, imamo još jedan grozd svetih točaka. Tamo je, ali također na području negdanjega ivanovačkog posjeda⁶⁴, sklop srednjovjekovnih i novovjekovnih zgrada, crkava, utvrda. Tri glavne točke, utvrda Gradišće (u arheološkom stanju), župna crkva sv. Margarete u Margečanu i ruševine burga Bela (*Pusta Bela*) leže na istoj crti. Ova crta djeluje poput neke od ledinskih crta kakve su u zapadnoj Europi uočene još u XIX. stoljeću, a neke od njih sežu unatrag do u kameno doba. Takav smještaj tih triju točaka može, dok nemamo neke opipljivije argumente, biti puki slučaj uvjetovan reljefom. Ali pogledajmo ju bolje. Držimo li se oznaka na trokutu što smo ih dali još u *Predgovoru*, crta od najviše, pretpostavljene *Perunove* točke (Puste Bele na lijepo oblikovanom stošcu, A; o takvim šiljcima će kasnije još biti riječi) ide smjerom sjeverozapada ($\omega = 301^\circ 25'$) preko moguće *Mokošine* točke (Sv. Margarete, C, koju u skladu s njezinom hagiografijom nerijetko prikazuju kako na uzici vodi pripitomljena Zmaja) i preko rijeke *Bednje* do *Velesove* točke (zapadni, stjenoviti rub Gradišća, nad stijenom zvanom *Vražji stulček*, točka B; tu je Velesa kasnije nadomjestio običan kršćanski *Vrag*). Dužina A–C iznosi 2860 m, a B–C 1405 m, što ukupno (A–B) iznosi 4265 m. Odnos A–C naprama A–B je 1 : 1,5 (točnije: 1 : 1,491...), što tu dužinu, kako ćemo kasnije vidjeti, stavlja blizu malim trokutima. Ta se linija pred našim očima „transformirala“ u trokut.

Igrajući se veličinama, otkrili smo da one, ako ih podijelimo s $\sqrt{2}$ (tj. s 1,41) daju vrijednosti 996, 2018 i 3003. Jasno je da su ove zaokružene tisućice (1000, 2000, 3000) čista slučajnost. Uostalom, metrički sustav mjera ozakonjen

⁶⁴ Logično je pretpostaviti da je i u vrijeme ranijih gospodara ovaj posjed bio sličnoga opsega, kao što će biti i za ivanovačkih nasljednika.

je prvo u Francuskoj tek godine 1799., a u drugim zemljama još kasnije. U Austrougarskoj Monarhiji to se dogodilo godine 1876. Ovo „otkriće“ nema nikakvoga znanstvenog značenja, barem za sada.

Spomenuti *Vražji stolček* je manja stijena (oko 305 m n. m.) pod sjeverozapadnim rubom utvrde nepoznata imena (danas zvana *Gradišče*) na brijegu *Cukovec*, oko 120 m nad Bednjom. Vrh Cukovca ima 322,5 m. Na nj je upozorio Juraj Belaj god. 2001. u svojem magistarskom radu (str. 58), usporedio ga s *Vražjom pečinom* nad Prigorcem i upozorio na *Vražji laz* (ostatak antičke ceste preko istočne Medvednice). Budući da toponim *Gradišče* ne ukazuje na vrijeme nastanjenosti grada, pomislio je da bi pri relativnoj dataciji možda mogao pomoći *Vražji stolec* koji bi prema analogijama ukazivao na pretkršćanski horizont.

Ponovno se osvrnuo na nj u svojem doktorskom radu (2005: 76–77) i dopunio svoje ranije spoznaje rezultatima terenskoga istraživanja studenata etnologije pod vodstvom Marijane Belaj (navod donosimo normalnim pismom, da bi kurzivom zapisani domaći izrazi bolje došli do izražaja):

U sklopu navedenoga projekta studenti etnologije su ispitivali okolno stanovništvo i o ovome toponimu. Toponim *Vražji stolček* ili *Stolček* (*Stolec*, *Stulec*, *Stolčić*) je poznat svim ispitanim kazivačima. Tako se naziva kamen, nekoliko desetaka metara zapadnije od utvrde, koji svojim oblikom podsjeća na stolac, a nalazi se malo ispod samih ostataka utvrde na Gradišću. No dva kazivača (iz Lukovca i Margečana) *stolčekom* smatraju utvrdu, a cijelo brdo nazivaju *Gradišče*. Stanovnici Margečana su jasno potvrdili kako ga oni nazivaju *Vražji stolček*, dok ga u Gačicama nazivaju samo *Stolček*, te se čak jako uvrijede kada ga okolno stanovništvo naziva *Vražji*. Iako je jedan stanovnik Margečana potvrdio da mu je još u mladosti baka pričala o *Vražjem stolčeku*, stanovnici Gačica su uvjereni da je pridjev *vražji* novijeg datuma. Većina kazivača smatra kako je kamen nastao prirodno (čini mi se da na njemu ima i tragova obrade).

U kazivanjima prevladava priča po kojoj je pridjev „vražji“ stolček dobio zato što vrug gore navodno sjedi i nadgleda dolinu uz Bednju ispod sebe. Većina pamti priču po kojoj je vrug sam napravio taj stolček. Neki pak nagađaju da je ime nastalo po vrlo opasnoj strmini ispod te stijene, ili jer se tamo u prošlosti dogodila nekakva, danas nepoznata tragedija.

Najzanimljivija je priča koju je ispričao tek jedan kazivač, ujedno najstariji i izuzetno informativan. Čuo ju je dok je još bio mali (*Stari ljudi su toga ljepo*

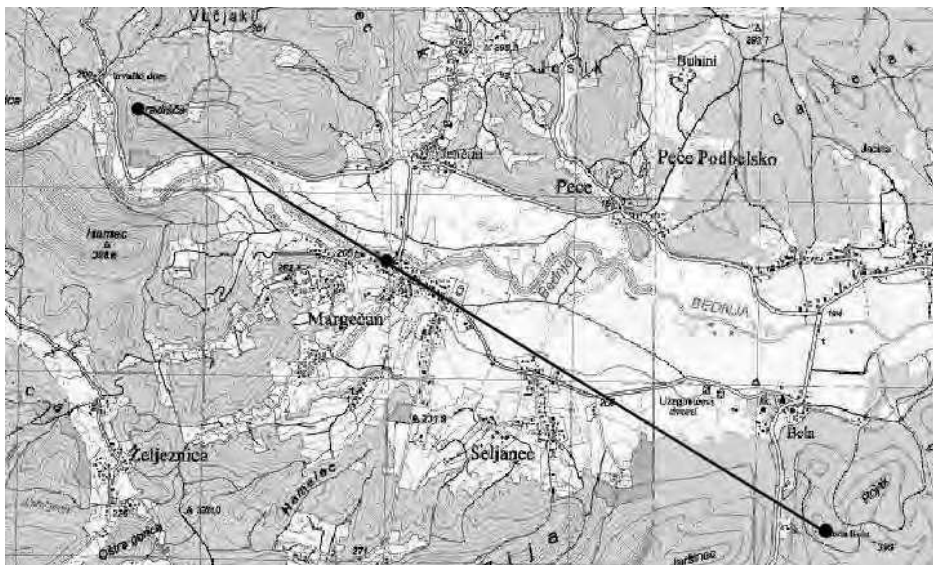
puno... znali pripovjedati, ali je to vrlo, vrlo staro). Prema toj priči vrug je *progonil neku žensku... ona je pred njim bježala, no ona mu je pobjegla, sjela je na tu stijenu (!) i pobjegla. A vrug se onda rasrdi pa srditi vudri... po te pećini te je tako od stijene (pećine) napravio stolčec*. Kao da pred sobom imamo već pomalo iskvarenu legendu o „djevinom skoku” koju je još 1926. obradio češki povjesnik Jan Peisker i postavio u kontekst pretpostavljene slavenske pretkršćanske dualističke religije (više o tome, s drukčijim interpretacijama, Belaj, V. 2007; Šmitek 2004: 219–240).

Međusobni omjer dviju udaljenosti na istoj crti nije jedina značajka. Nakon što smo pokušali na te tri točke smjestiti praslavensko božansko trojstvo, vidjeli smo da su božanstva „sjela” na mjesta na kakvima ih očekujemo na svetim trokutima. Ako bismo izvukli sv. Margaretu iz crte lijevo ili desno, svejedno je, dobili bismo pravi mali seljački sveti trokut. Može li to „bit’ bez vruga”?

Ova crta nije jedina značajka ove prostorne strukture. Uz njih idu i neki toponimi: *Vučjaki* (šuma sjeverno od *Gradišća*), *Sokolova peč*, *Kozji hrbet* i *Velika Zija* zapadno od Bele i *Vučak*, dolinica istočno od Bele. Posebno je zanimljiva *Zija* jer ju možda možemo dovesti u svezu s riječju *pozof*⁶⁵. Stožac na kojom je Pusta Bela narod zove, prema Kukuljeviću Sakcinskom, *Ivanuševo brdo* (1886a :46). Kukuljević Sakcinski je još naveo da pod Belom teče potok Belščina *toli silnim tiekom, da u daljini od ¼ sata može tjerati pet mlina*. Mlinovi na potoku, sami za sebe razumljivi kao seljacima jako korisne naprave, nisu rijetki pod perunovitim gorama. Mlinski kamenovi (žrvnjevi) su, kao što smo vidjeli, njegovo oružje. Ovi toponimi, zajedno s mlinovima, nisu rastreseni po prostoru, nego dosta zgusnuti uz belsku ledinsku liniju što nam govori da su imali određenu, nama nepoznatu funkciju u tom svetom prostoru.

Linija kod Bele pokazuje nam da su načela kojima su podvrgnuti trokuti mogla biti primijenjena i na „običnu” crtu koja je ipak svojim sadržajem očuvala značajke što ih sadrži pravi trokut. Naravno da ledinska linija nije trokut, i naravno da ona nema kuta (onda bi bila trokut), ali se „ponaša” kao trokut u pogledu odnosa dužina i mjestu rijeke u njoj. Jasno je da, sve dok se možda ne pokaže da su naše trokutne strukture općeeuropsko dobro a ne samo slavensko, ne možemo naše „u crtu stisnute trokute” po podrijetlu povezivati s ledinskim linijama drugdje po svijetu.

65 Više o *pozofu/Pozofu* naći ćete u poglavljima o Pelješcu [7.a.] i Medimurju [18.].

Sl. 24: Belska ledinska crta.

Značenje prostornih struktura na sjevernim padinama Ivanščice

Ivanečka trokutna struktura prvi je „sveti trokut“ otkriven kod Hrvata. Obilje toponima koji se mogu povezati s mitopoetskim kazivanjima dopuštaju da ga prihvatimo i unatoč tome što oblikom ne odgovara normi koju je postavio Pleterski. Otkriva nam da je u ranom srednjem vijeku, prigodom naseljavanja Slavena, ovdje uspostavljena plemenska teritorijalna jedinica, župa, o kojoj pisani povijesni izvori ne znaju ništa.

Jednaka „anomalija“ pri izboru relevantnih krakova za ocjenu odnosa između bogova pojavila se u njegovu zrcalnom presliku kod Lepoglave, što je potvrdilo da smo na pravome putu. Pokazalo se i to da ovdje imamo dva međusobno vizualno spojena trokuta koji se znatno razlikuju u veličini, pa možemo slutiti da se to razlikovanje prenosi i na funkciju i na „rang“ koji im je bio pripisivan. Autorima ove knjige su ivanečki „trokuti“ posebno prirasli srcu jer su na njima stjecali prve spoznaje i iskustva bez kojih ne bi ove knjige ni bilo.

2. LIBURNIJSKI SUSTAV TROKUTÂ

Trokut kod Mošćenica

Nakon otkrića ivanečkoga trokuta nije se zapravo ništa nova dogodilo sve dok gospodin Veseljko Velčić, ministar za znanost i prosvjetu u doba Hrvatskoga proljeća, nije pozvao Vitomira Belaja godine 2003. da bi mu predložio organiziranje studentskih istraživačkih skupina koje bi istraživale kulturnu baštinu oko Mošćenica, kao i organiziranje znanstvenih skupova na kojima bi se prezentirale i vrjednovala novostečene spoznaje te, na kraju, osnivanje posebnoga muzeja starohrvatske mitologije, smještena u sjenu gorskoga vrhunca (881 m) znakovito zvana *Perun*. V. Belaj mu je kao pogodnog suradnika predložio Tomu Vinščaka, tada docenta na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Vinščak je zatim uspješno organizirao i provodio studentska istraživanja, a organizirao je 2004. i znanstvenu ekspediciju na *Perun* i u kanjon *Potòka* kojoj je bio cilj osjetiti ozračje u krajoliku i istražiti mogućnosti njegova interpretiranja. U drugoj ekspediciji, 18. lipnja 2005., sudjelovao je i Vitomir Belaj koji je zatim 2006. u Mošćeničkom zborniku objavio svoje spoznaje i zaključke u vezi sa svetom tročlanom pretkršćanskom strukturom koju je nazvao *liburnijskom*⁶⁶.

66 *Liburnija* je, izvorno, ime područja uz sjevni Jadran što su ga nekoć naseljavali Liburni. Zadržalo se kao ime područja kroz srednji vijek, prvo kao *Liburnia Tarsatica*, a kasnije kao ime slavenskoga područja koje je, barem od vremena kneza Borne (koji je, izgleda, igrao važnu ulogu pri pokrštavanju), bilo u uskoj vezi s onodobnom Hrvatskom. U franačkim su izvorima Bornu titulirali kao *dux Dalmatiae et Liburniae*. Stoga smo ovaj sustav trokuta, koji je funkcionirao u vrijeme srednjovjekovne „Liburnije“, nazvali *liburnskim*.

A da ovdje doista imamo posla sa svetim mjestom, slutio je još i prevoditelj češke verzije srednjovjekovnog *Elucidarija*⁶⁷ na hrvatski (sačuvan je u *Žgombićevu zborniku* iz XVI. st.) kada je u opis Europe umetnuo Učku:

Učenik reče: Povej mi o toj vlaste jaže imenujete se Europija.

Učitelj otveća: ...Vaspet jest jedna last jaže zovete se Istrija. I u toj zemlji jest jedna gora jaže zovete se latinski Olinfos ježe jest Učka i te gori visokost ide daže pod oblaki.⁶⁸

Autor ovoga umetka morao je biti dobro upoznat s područjem ispod Učke. Inače ju ne bi izjednačio s drevnim i slavim božanskim Olimpom. Tko je, poput nas, krenuo pješice uz *Potòk* u guduru *Potòčke vale* do *Trebišća*, pa još u mislima pokušao zamisliti izgled i snagu *Potòka* prije no što su mu ljudi ukrali vodu na izvoru, zna kako se tamošnja priroda doimlje čovjeka. Ako se pak dalje penjete prema *Petrebišću* pa vam se ukažu divlje stijene *Vojaka*, „Olinfosa”, stane vam dah. A kada čujete da se jedna od stijena ispred vas, prije izvorišta *Potòka*, zove *Voloski kuk* a da vam je za leđima *Perun*, krajnje je vrijeme da počnete o tome ozbiljno razmišljati.

Pritom će biti potrebno posvetiti punu pažnju kontekstima koji se mogu iščitati iz prostornoga međuodnosa pojedinih lokaliteta. Iz njih će se pak možda moći naslutiti njihove funkcije. Tek pošto to valjano učinimo, moći ćemo – opet možda – početi razumijevati „pravu” prirodu proučavana prostora. Nabacit ćemo kasnije tek nekoliko problema koji nam se trenutno čine relevantnima za razmatranje. No prije toga moramo reći da je važnu predradnju učinio Katičić u svojem članku *Perunovo svetište nad Mošćenicama* (Katičić 2006: 41–51). U njemu je opširno pisao o vjerojatnoj vezi između *oronima* *Perun* i praslavenskoga boga *Peruna* te važnosti *gore* u slavenskoj mitologiji i njezinu odnosu prema *vodi* koja je gotovo nužno ispod nje (to je ovdje *Potòk*). Usput se dotaknuo i važnosti *mlina*, kakav je do danas (u ruševnom stanju) u

⁶⁷ *Elucidarium* je poučno enciklopedijsko djelo u obliku dijaloga između učenika i učitelja. Napisao ga je Honorije iz Augsburga (Honorius Augustodunensis) na latinskome potkraj XI. stoljeća. Sačuvano je preko 300 latinskih prijepisa i prevedeno na brojne jezike. Sačuvana su i dva prijevoda na hrvatski, oba iz čeških predložaka. Ovdje je navedeno prema Štefanićevoj priredbi u knjizi *Hrvatska književnost srednjega vijeka* (prva knjiga edicije *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, MH Zagreb 1969: 349).

⁶⁸ Tekst je miješan hrvatsko-crkvenoslavenski, ako nekome treba prijevod, evo ga:

„Učenik reče: kaži mi nešto o toj zemlji što se zove Europa.

Učitelj odgovori: ...Opet je jedna zemlja i zove se Istrija. I u toj je zemlji jedna gora koja se zove latinski Olinfos [Olimp], a to je Učka, i visina te gore ide do pod oblake.“

Trebiščima. Zatim je pisao o *Velesu* kojemu je našao mjesto u špiljama (napose u špilji *Potuklici*) te o cijelom grozdu imena *Trebišće* i sl. U svjetlu opreke *gore ÷ dolje* spomenuo je značajne nazive *Doli*, pa zatim *grad*, *dvor* koji se javljaju oko samoga Peruna. Spomenuo je i oronim *Gradac*:

Tako se zove brdo, treće od Peruna u nizu koji se proteže prema moru. No to je predaleko, a da bi se taj oronim mogao lako uklopiti u doživljajnu cjelinu svetoga zemljišta. (Katičić 2006: 48)

Na potezu od Zaglava prema Petrebišću, tamo gdje se visočina već počinje spuštati prema Potoškoj vali, leži *Lug*. I to je jedan od toponima koji se javlja u rekonstruiranim svetim tekstovima. Jasno je odredio značenje Suhoga vrha:

Tu je na prvom mjestu Suhi vrh na sjeverozapad od najgornje Potoške vale, na potezu prema Vojaku, vrhu Učke, odmah pod njim i tek nešto malo niži od njega. Suhi vrh svetoga drveta, drveta svijeta, kojemu krošnja predstavlja nebo, stablo podnebesje, a korijenje podzemlje, sjedište je Perunovo. Na njem on sjedi u liku ptice grabilice, kao što je u starih Helena orao Zeusova ptica.⁶⁹ Taj toponim vrlo izrazito upućuje na mitološki kontekst i na Perunov kult, ali se bez daljnjih pobližih istraživanja toponimije i topografije o tome ne može reći ništa više. (Katičić 2006: 49)

Neka je pitanja ostavio otvorena. Nejasan je, na primjer, toponim *Trebišća*. Georg Holzer je u lipnju 2005. upozorio na mogućnost da to ime nema nikakve veze s praslavenskim izrazom **trēba* „žrtva”, nego da označuje *istrijebljeno* zemljište, krčevinu nastalu u vrijeme feudalizma (poput mnogih *Krčâ*, *Krčevina* i sl.) te stoga pripada kasnijem povijesnom sloju. Doista, položaj zaselka *Trebišća* sugerira takvo tumačenje:

Treba dakle ozbiljno računati s time da i ime Trebišća spada među njih i tako pripada vremenu više stoljeća mlađem nego ime brda Perun. Uostalom, trag isto takvoga slavenskog toponima u njemačkoj se preoblici susreće daleko sjevernije, u Donjoj Austriji, i to na posjedu istoga velikaškog roda kojemu je pripadao i zemaljski gospodin koji je držao Mošćenice. (Katičić 2006: 47)

Dok oronim *Perun* ne pravi veće probleme, zamršenije je s imenima *Volosko* i *Voloski kuk*. U imenu gradića *Volosko* lako je „prepoznati“ staro rusko ime za *Velesa*: *Волосъ*. Problem je „samo” objasniti odakle pod Učkom ruski oblik,

69 Usp. Katičić, 1993; 2008, poglavlje *Čudesno drvo*.

dok su posvuda kod južnih (i zapadnih) Slavena zabilježeni samo toponimi tipa *Veles*:

Očito se radi o jednom od dvojega: ili Voloski kuk i Volosko nemaju veze s imenom slavenskoga boga Velesa, a podrijetlo im ostaje nerazjašnjeno, ili se pri tumačenju njegova imena krivo primjenjuju glasovni zakoni. No u tom slučaju ostaje zagonetka zašto se lik Volos ne javlja nigdje drugdje na južnoslavenskom području i zašto ga nema baš nigdje na zapadnoslavenskome. (Katičić 2006: 49)

Kao da je iscrpio sve što se na i oko Peruna nad Mošćenicama može naći. Ipak nam je ostavio nešto prostora za daljnja raspravljanja. Čini nam se da je čvor problema razumijevanja života prvih doseljenih Slavena pod Učku *Petřebišće*, *Pretrebišće* (na kartama još i *Potrebišće*, *Pod Trebišća*). Taj lokalitet nikako ne leži *pod*, nego *nad* Trebišćem. Nije tek jasno, je li on *prije* ili *po* njemu. Jer o tome ovisi ocjena važnosti prostora koji je, gledano iz Mošćenica, *iza/iznad* Trebišća. Ako je taj toponim izvorno doista označavao mjesto koje je *pred* Trebišćem, onda znači da su ga tako imenovali ljudi koji su se (ili dok su se) nalazili negdje na Zaglavu ili u Dolima. Tko je to bio, što su oni tamo radili? Zašto je njihov stav prema položaju Trebišća bio mjerodavniji od onoga što su ga mogli imati ljudi iz Potoka ili Mošćenica? A ako su to bili isti ljudi, zašto im se je činilo da je položaj koji je nama danas *iza* Trebišća, važniji? Što je bilo tamo *otraga* tako važno, da su se ljudi pri dodjeljivanju toponima identificirali s tim stražnjim mjestom? Ali ta su pitanje za nas važna samo ako se pokaže da toponim *Trebišća* može potjecati iz predfeudalnoga razdoblja. Da bismo ih mogli razmrsiti, moramo bolje poznavati život seljaka na tome području kroz duže vrijeme. Važno bi bilo da se nađu sredstva za temeljito arheološko rekonosciranje gornjih položaja, od Petřebišća naviše.

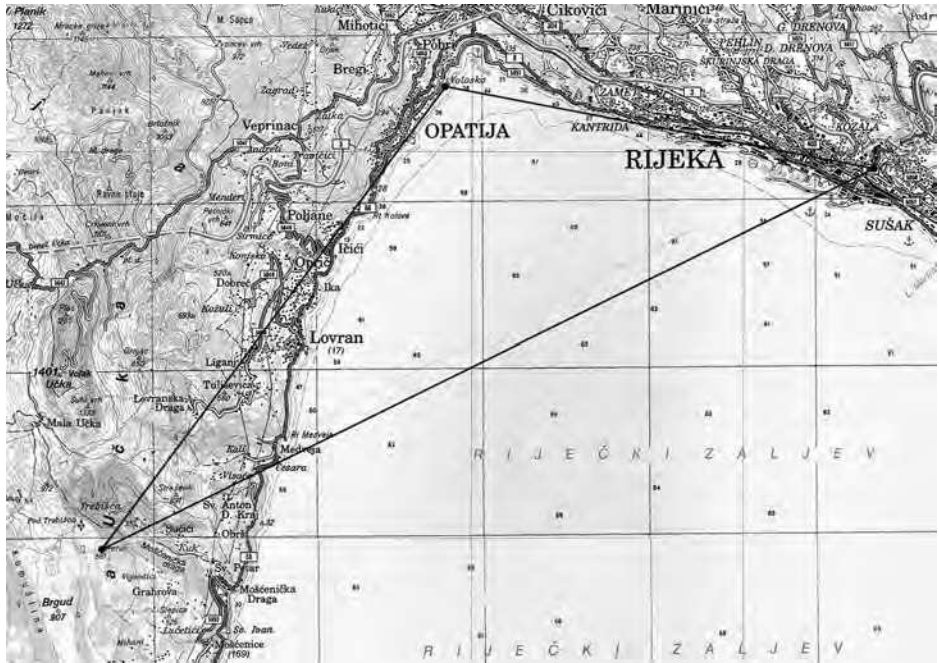
A što se tiče samih *Trebišća*, ne čini nam se da su te padine, posebno položaji *Gorenjih* i *Dolenjih Trebišća*, koliko god ona imala nama danas razumljiva imena, bile pogodne za krčenje i obrađivanje zemlje. Teren je prestrm i preka-menit, a nema nikakvih tragova terasa kakvih imamo od Trebišća dalje prema Jurčićima i Sučićima. No zato imamo u Dalmaciji nekoliko *Triba*, *Tribića* i sl. na položajima jednaka sadržaja: s vodom, pogodno za okupljanje većega broja ljudi, blizu mjesta koja imaju znakovita imena. No o njima ćemo kasnije, kada dođu na red.

Trokut

U lipnju godine 2005. popeo se Vitomir Belaj na Perun visok 881 m i divio se pogledu s toga vrha. Prema sjeveru se uzdižu divlje stijene *Vojaka*, najviše-ga vrha Učke (prema Skoku bi *Učka* imala ime prema vukovima, što ga je odmah podsjetilo na Wolfganga i Vukovoj; Skok 1973/III.: 635). Zapravo se s Peruna *Vojak* (1401 m, vrh Učke) jedva vidi. On kao da viri „preko ramena“ (Katičićev je izraz) svojega znatno nižeg „predvrha“ zvana *Subi vrh* (1333 m), koji se zato vidi u punoj svojoj snazi i visini. Prema jugu se planinsko bilo postupno spušta (diže se samo jednom, u Brgudu v. 907 m). Na zapadu i istoku obzor se gubio u izmaglici. Daleko na zapadu slutilo se Gračišće s *Perunčevcem/Peruncovcem*. Pod vrhom sa zapadne strane vidjeli su se *Zaglav*, *Petřebišća* i golo bilo *Senožetica* s planinskim pašnjacima na kojima je paslo veliko stado tamnih konja. No nisu se mogle uočiti dvije točke koje bi mogle, povezane s Perunom, zatvarati kut od 22° do 25°. Palo mu je u oči da se s vrha ne vidi obala. Zadnje padine koje se spuštaju do mora prestrme su i ne dopuštaju pogled do same morske obale. Ne vide se ni Mošćenice, ni Lovran i Opatija. Opatiju zakriva, kako je kasnije vidio na karti, niži vrh *Knezgrad* v. 560 m iznad Tuliševice. Tek daleko na sjeveru vidi se neki rt i uz njega kućice. Riječka obala jedva se nazirala, jer je smog prekrrio grad.

Tek je kod kuće na specijalnoj karti vidio da se rt, što se vidio na sjeveru, nalazi kod Voloskoga. To mu je bilo iznenađenje, jer je zbog već navedenih razloga sumnjao u mogućnost da bi toponim Volosko mogao imati vezu s Velesom. Sada mu se pak pokazalo da je to prva točka na obali s kojom je žrec na Perunu mogao imati vizualni kontakt. Naravno da smo brzo uzeli ravnalo i kutomjer pa izmjerili kut između Voloskoga i Vojaka, no kutomjer nije zapravo ni bio potreban jer smo odmah mogli procijeniti da taj kut iznosi oko 50°, mnogo previše a da bi ovdje došao u obzir. No kada smo potražili neku zanimljivu točku desno prema sjeveroistoku, zaprepastili smo se: tamo je slavna hodočasnička crkva Blažene Djevice Marije na Trsatu! Već smo počeli razmišljati o potrebi za novim tumačenjem početka trsatskoga svetišta. No kada smo u žurbi izmjerili kut što ga tvore crte Perun – crkva sv. Ane (Bogorodičine majke) u Voloskom i Perun – crkva Sv. Marije, dobili smo na našu veliku žalost vrijednost od 28°, što je bilo ipak malo previše. A kada smo malo kasnije, nakon što smo se oporavili od prvoga razočaranja, nanovo mjerili što smo preciznije mogli kut što ga tvore crte Perun – Volosko (rt) i Perun – stara župna crkva sv. Jurja na Trsatu, dobili

smo vrijednost od $26^{\circ} (+2^{\circ}33')$! *Ta je vrijednost nategnuta, ali još u granicama što ih je empirijski dobio Pleterski!*

Sl. 25. Liburnijski trokut.

To nije proizvoljno premetanje točaka u igri, onako kako se kome prohtije. Ove su dvije točke, rt i župna crkva na Trsatu, zapravo mnogo *točniji* izbor. Crkve s kojima smo prvo računali mlađe su od njih. Volosko je kao naselje nastalo, izgleda, tek početkom XVI. stoljeća kada je i sagrađena crkva sv. Roka (crkva sv. Ane još je mlađa), a predaja hoće da su na tome mjestu nekoć postojale staje za izvoz kastavske stoke u Rijeku i Mletke. Ujedno su, kažu, postojale staje u kojima su noćili *volovi* za vuču, koji su odovud vukli terete s obale na Kastavštinu (time Vološćani objašnjavaju ime svojega mjesta). *Ecclesia beate Marie de Chersat* spominje se pak od god. 1419., premda je nekakva crkva morala postojati i ranije. Štovanje Majke Božje na Trsatu razvilo se pak u vezi s legendarnim prijenosom nazaretske kućice godina 1291. – 1294. Bliži su vremenu koje nas zanima, to jest razdoblju dok je stara vjera još bila živa, sâm rt kod Voloskoga, a na Trsatu stara župna crkva spomenuta god. 1288. u Vinodolskome zakoniku. Rt kao sveto mjesto ne treba nas čuditi. *Veles* je, na primjer, ime poluotoka kraj uvale Žrnovnice blizu Povila nedaleko Novog Vinodolskog, a na njegovu su

sprudu Kirci tovarili goveda na brodove za prodaju. Ne zaboravimo: *Volosъ* je скотий бог, a i Žrnov[n]ica može biti sveti toponim. A drevna župna crkva na Trsatu posvećena je sv. Jurju. I smještena je iznad strmoga kanjona rijeke koja se zove: *Rečina* (Rječina)! Dalje ne moramo više pričati...

Ipak moramo. Pleterski je izračunao „sveti” omjer dužinâ ovakvih svetih trokuta kao $1 : \sqrt{2}$. Udaljenost od Peruna do rta iza Voloskoga iznosi 14 365 m, od Peruna do Rječine pod Trsatom oko 20 340 m. Sada moramo računati: $20\ 340 : 14\ 365 = 1,41 : 1$, a to je vrijednost $\sqrt{2}$. Aleksandar Gahs, prvi profesor etnologije na Zagrebačkome sveučilištu⁷⁰, znao je govoriti: *ljudi nisu cigle, pa zato etnologija nije matematika*. On je, u pravilu, bio u pravu, ali ovo je sjajan primjer za tvrdnju da svako pravilo, pa i profesorsko, ima i svoje izuzetke. No moramo paziti da nas takva tvrdnja ne zavede u svijet dedukcijâ koje nisu primjerene povijesnim znanostima.

Ako su naša razmišljanja ispravna, onda je vrhu nad Mošćenicama, posvećenu *Perunu*, suprotstavljen kanjon *Rječine* gdje je pod impozantnom trsat-skom stijenom bilo *Velesovo* mjesto. U kršćansko je doba iznad njega izgrađena crkva, posve namjerno posvećena sv. *Jurju*, *Velesovu* posinku (kao što je kod Ivanca sv. *Wolfgangu*), što znači da je sjećanje na staro hrvatsko pretkršćansko sveto mjesto u vrijeme posvećivanja te crkve bilo još posve živo. Marija, majka Isusova, nema s time nikakvih neposrednih veza. Ipak, legenda kazuje da su anđeli donijeli Marijinu kućicu s Marijom na Trsat godine 1291., no da su joj se Trsaćani zamjerali zbog bezbožnoga načina života pa je odletjela dalje u Recanati. Tamo joj se dogodilo to isto i tek je u trećem pokušaju, u lovorovom gaju zvanu Loreto, našla pravo mjesto za kućicu. Je li „bezbožno“ eufemizam za „pogansko“? Je li u tom djeliću predaje zakriveno sjećanje na dugotrajno zadržavanje pretkršćanskih predodžbi povezanih uz Trsat? Pitanja bez odgovora...

Treće mjesto, na rtu uz more, s velikim zaljevom odvojeno od *Velesova*, moralo je onda biti *Mokošino*, a ne *Velesovo*. No *Velesovo/Volosovo* ime ponijelo je zato, pomislio je Vitomir Belaj, što je ovamo navraćao *Veles* svojoj ljubavnici, kao što su ovamo svračali i trgovci sa stokom kada su ju krcali na brodove, te

70 Prvim profesorom etnologije na Zagrebačkome sveučilištu postao je 1923. Aleksandar Gahs (1891. – 1962.) na *Katedri za uporednu nauku o religijama* Katoličkoga bogoslovnog fakulteta, koju je držao sve do god. 1960. i *de facto* pretvorio u katedru za opću etnologiju. Taj je fakultet bio god. 1950. na preko četiri desetljeća iz ideoloških razloga izdvojen iz sastava Sveučilišta. Katedra za etnologiju na Filozofskom fakultetu osnovana je god. 1924., a nakon kratkoga djelovanja (3 semestra) doc. Petra Bulata, profesorom je god. 1927. postao Milovan Gavazzi (1895. – 1992.). Gahs, sljedbenik p. Wilhelma Schmidta, posebno se posvetio proučavanju religija sjevernoazijskih naroda.

kirijaši koji su vozili robu na Kastav. Tako je, zanesen otkrićem vjerojatnoga svetog trokuta uz Kvarnerski zaljev, zaboravio na potreban oprez kojega je ranije pokazivao u pogledu oblika imena *Volosko*.

Trigonometrijski odnosi između tih svetih točaka govore nam o tome da se sveti prostor što ga omeđuju lokaliteti na koje se upiralo prstom pri deklamiranju mitova prostirao na većem području no što ga čine sam *Perun* sa svojim padinama i *Potòk* sa stijenama kanjona. Perun je tek *jedna* od točaka velikoga trokuta. Možemo, štoviše, naslućivati dva hagiotopografska sustava, podređeni i nadređeni: mikrosustav s mošćeničkim Perunom u središtu, i jedan veći, u kojem je Perun samo jedan od članova. A i takvi makrosustavi mogli su možda biti međusobno povezani, na što ukazuje vizualni kontakt Peruna s Perunčevcem na jednoj, i paškoga Sv. Vida na drugoj strani.

Iščitavanje prvoga kazivanja

To se lijepo vidi iz obrisa kazivanja koje se može „pročitati“ iz toponimije smještene u krajolik. Kazivanje uz veliki, „politički“, tj. plemenski, župni trokut imalo se odnositi na ustrojstvo svijeta, na borbu Gromovnika sa zmijolikim Zavidnikom. To je kazivanje tako živo unijeto u krajolik da se stječe dojam da se u svijesti pretkršćanskih Slavena ovdje doista vodila žestoka borba, a ne samo kazivanje o njoj.

Velesu je mjesto pod Trsatskom stijenom, iza vode (gledano od Peruna). Ta voda su i Rječina, *Rečina* i more, odnosno Kvarnerski zaljev. Rječina (domaćini ju zovu *Rečina*) ima znakovito ime. Prvo, ovdje opća imenica nastupa kao ime, čime dodatno naglašava svojstvo označenoga. Vidjeli smo to kod Ivanca, gdje Ivanščicu zovu jednostavno *Gora*. Jer ta gora, na kojoj stoluju bogovi, je Gora nad gorama, ona je središte svetoga svijeta. Tako je i *Rečina* Rijeka nad svim rijekama, ona prava rijeka, prvostvorena, ona voda koja dijeli ovaj i onaj svijet, a ne kakva god rijeka. A njezin augmentativni oblik *Rečina* ima samo još dodatno pojačati taj dojam.

Kada vladar Kaosa kreće u napad na vladara Reda, udarit će najžešće u njegovo središte, tamo gdje s Učke teče *Potòk*. I on ima ime kao *Rečina* ili *Gora*: on predstavlja sve potoke. Kako se kreće Veles prema bojnom polju? On mora prijeći vodu. Budući da je on u vodi, nerijetko na dnu vode, on može jednostavno pred obalom Istre izroniti iz vode i krenuti u napad. Može izaći i na žal kod *Medveje* [tj. medvjede] *drage*, što ne bi bilo čudno jer se on pojavljuje i u

medvjedom liku (Katičić 2008: 143 i dalje do 162). No on je isto tako i pod zemljom pa može izaći iz jedne od špilja u *Potoškoj vali*. Ima ih dosta. Gustoća sakralno obojenih toponima svjedoči nam da je tamo pravo bojno polje. Posebno su divlje juže padine *Suboga vrha* čije ime već podsjeća na praindoeuropsko mitsko stablo suha vrha. I doista, južno od njega ima mnogo toponima koji podsjećaju na *božanski boj* Peruna i Velesa⁷¹.

Na jugozapadnoj padini *Suboga vrha*, iznad ruba kanjona, je prostrano uleknuce u terenu, zvano *Velbat*. Na njemu je *Korito* (tako se zove ovo mjesto, a zbilja je tu drveno korito za vodu) sa stalnim izvorom vode. Kao da je Gromovnik svojim *velikim batom* (Katičić 2008: 311), govoreći jezikom Vedâ, „ubio zmiju, probušio vodama put, probio bokove gorama“ (Ṛksamhitâ I.,32). Pod *Velbatom* je zaravan zvana *Krug* (doista je dijelom okružena niskim suhozidom), prije no što se obronak strmovito spušta u kanjon *Potôka* koji teče u Mošćeničku dragu. S nje se pruža prekrasan pogled na kanjon, a preko njega na vrh Perun i područje oko njega. *Krug* nam za sada ništa ne govori, no vjerojatno ćemo se kasnije vratiti na nj. Ispod Kruga, već na strmim obroncima kanjona, je *Gadnja peč* s prozirnim imenom. *Gad* je u slovenskom i u čakavskom „zmija otrovnica“. Izvedeno je iz praslavenskoga **gadъ*, „gnjusna životinja“ (iz toga je izvedena i slovensko-kajkavsko-čakavska riječ *kača* „zmija“ u općem smislu). Dolje, već uza sam *Potôk*, je *Voloski kuk* sa špiljom. A ako bi vas u šetnji *Potôskom valom* slučajno uhvatila dobra *nevera*, vjerujte, zahvaljivali biste na koncu Stvoritelju što vas je izvukao iz prestrašne nevolje, pa bili vjernik ili ne.

Još nešto treba pri tumačenju shvatiti ozbiljno. Struktura koja se postupno razotkriva još je u krajnjoj liniji praindoeuropska. A to znači da možemo imati pred sobom i predslavenska sveta mjesta, ilirska, liburnska, panonska, keltska, naravno, podvrgnuta nakon dolaska Slavena temeljitoj *interpretatio slavica*. To se sigurno dogodilo u Župi Dubrovačkoj i Konavlima s kolopletom priča oko Asklepija i zmija, Sv. Ilara i zmaja Voaza i još koječime što bi tek trebalo ispitati. Tako je lako moglo biti kod Ivanca s *Bednjom*, a moguće je i ovdje oko Učke.

Prema „propozicijama“ Andreja Pleterskoga, Volosko je pravo mjesto za Mokošinu točku: zajedno s Perunom odvojena je vodom (*Rečina* i Kvarnerski zaljev) od Velesove točke, a najdulja stranica povezuje Perun i Velesovu točku pod trsatskom stijenom. Isto tako je Velesova točka, kako smo vidjeli, na najlogičnijem mjestu. Ta tvrdnja otvara pitanje podrijetla i izvornoga značenja

71 Belaj, V. 2006a: 29, Katičić 2008, poglavlje „Perunovo svetište nad Mošćenicama u svjetlu toponimije i topografije“, str. 301. – 312.

oijkonima *Volosko*. Vidjeli smo da ga pučka etimologija povezuje s teglećim *volovima* koji su na području današnjega Voloskoga boravili prigodom prekrcanja robe s brodova na kola (i obratno), odmarali se, hranili i preživali. Pronašli smo grafički prikaz Voloskoga, objavljena kod Valvasora godine 1689. To je, vjerojatno, najstariji prikaz ovoga naselja.

Vidi se dio trgovačkog broda, obala, luka zaštićena dvama nasutim rtićima, katnice uz nju, u pozadini krajobraz s nasadima loze, a u daljini grad Kastav (*Castua*). Ime toga mjesta jasno je napisano na vrhu slike: **VOLOVSKA**. Nema nikakve dvojbe.

Uvjereni smo sada da ovo ime nije povezano s *Velesom/Volosom*, nego s *volovima*, kao skraćeno od *Volovska draga* ili *luka*, kao što je i Medveja skraćeno od *Medveja* [tj. medvjeda] *draga*.

Kod *Voloskog kuka* bit će pak potrebno utvrditi, odnosi li se pridjev *Voloski* na gradić *Volosko* (tj. je li kuk u nekoj svezi s Voloskim), ili možda ipak na mitsku osobu zvanu *Volos*. Ali onda bi se valjda zvao *Volosov kuk* (ili, još pravilnije, *Velesov kuk*), kao što imamo sjevernije *Petehovu peć*, a ne *Petešku peć*. Dakle, točka trokuta ostaje, i ona je Moškošina, a toponim *Volosko* ne ubrajamo među one koji su proizašli iz mita. Možda je i *Voloski kuk* bio isprva *Volovski kuk*.

Sl. 26: *Volovska* (Valvasor 1689).

Iščitavanje drugoga kazivanja

Uz kazivanje o božanskom boju Peruna s Velesom možemo uz obale Kvarnerskoga zaljeva „iščitati“ iz toponima i kazivanje o Jarilovu povratku i svadbi s Marom. To je jednostavno. On je otišao iz Velesova svijeta (od Trsatske stijene) i otisnuo se preko velike vode. Iskrcao se, možda, u Lovranu gdje je danas lijepa velika srednjovjekovna crkva sv. Jurja. Zatim je krenuo hodom prema jugu, možda se u Medveji posljednji puta odupro Velesu u medvjedem liku (i

„ubio“ ga pritom; no Veles je pravi bog i njega se ne može nikada „dokrajčiti“, on će se uvijek nanovo pojaviti). Zatim je došao u Mošćeničku dragu i u zelenoj travi (lugu) kraj *Potôka* susreo Maru. Na nju je mogla kasnije podsjećati drevna crkvice sv. Marine, tamo gdje je danas hotel. Zatim je krenuo dalje, pa je na njegovu tragu nastala crkvice sv. Ivana na obali pod Mošćenicama. Nakon toga je krenuo gore u *Gradac* gdje će proslaviti pir. Putem će mu „pomostiti moste“ (praslavenski pjesnički izraz **mostiti mosty* označavao je “pripraviti put zaručniku”) na mjestu današnjih Mošćenica. Mošćenice bi tako bile „mjesto gdje su Jarilu pomostili moste“. Dotle gore *Mara djevojka po gradu šeće*, čime je i *Gradac*, kojega je prije Katičić doduše uočio ali stavio na stranu, ušao u našu priču. A gore na vrhu, visoku 881 m, danas zvanu *Perun*,

Gori sedi sivi sokol,

Gori sedi, grada gled:

„*Bog nam živi tu gospodu!*“

Južnije je, pod vrhom *Ozrinj*⁷² (735 m) predio zvan *Kobilina*, a za njim vrh istoga imena, *Kobilina*, v. 574 m. S druge strane pak, na sjeveru, u zaleđu Ike, je zaselak *Konjsko*. Ova dva toponima kao da nas trebaju podsjetiti na konjski značaj naših mitskih blizanaca.

Novo pitanje otvara vrh *Knezgrad* koji, gledajući s *Peruna*, zatvara pogled prema Opatiji. Riječ *knez*, odnosno pridjev *kenžji*, javlja se na nekoliko mjesta zajedno s našim pretkršćanskim svetim mjestima. Jugozapadno od Sv. Vida na Pagu spušta se prema Maunskom kanalu udolina *Knjeza draga*. Uzmemo li u obzir paški cakavizam, onda taj izraz može imati vezu s riječju *knez*. Gledamo li od Vidove gore na Braču prema Nerežišćima, pogled dobrim dijelom zaklanja *Kneže rovan*, „knežja ravan“. Otvaraju se pitanja, na primjer, ima li ovdje neku ulogu kneževa uža veza s Perunom, kako smo to ranije iščitali iz ruske Nestorove kronike (Belaj, V. 2007: 69)? Ili su to možda tragovi uloge plemenskoga poglavice – kneza pri plemenskim obredima, pa to možda može imati nekakve veze s pretpostavljenim dvjema kategorijama svetih krajolika, jednom kneževskom/plemenskom, kompletnijom, i drugom, njoj možda podređenom, lokalnom i s mnogo manje značajki?

72 I taj vrh pripada skupini oronima koji asociranju na svojstvo vrhovnoga boga da s nekoga pogodnog mjesta nadzire cijeli svijet. Izveden je, kao i oronimi *Ozren*, *Zrin*, *Zir*, *Prozorje* i sl., od glagola *zrêti* u izvornom značenju „gledati“.

2.a Brsečki (Jelenin) trokut

U Mošćenicama je Vitomir Belaj 15. listopada 2006. održao predavanje o istraživanjima svetih trokuta i nakon toga se razvila živa diskusija. Posebno se isticao jedan visoki mladac s kojime je raspravljao o mogućnostima otkrivanja novih trokuta i nabacio nekoliko ideja. Istoga dana u 21^h44' stigao mu je mail kojega je potpisao Andrija Rubinić (spomenuti mladić) u kojem je telegrafski kratko napisao:

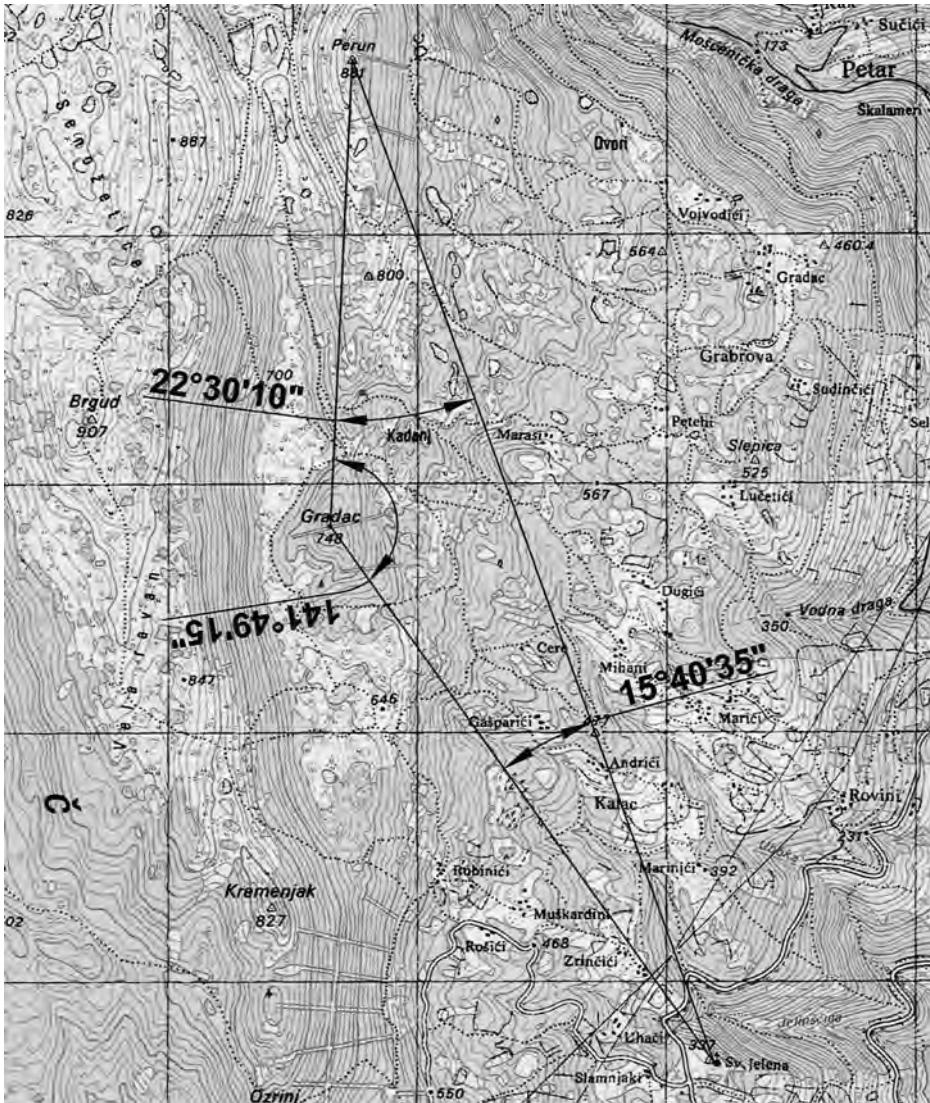
Pozdrav

Odmah nakon što sam došao kući sjetio sam se vaše ideje o trokutu Perun-Gradac-Sv. Jelena te sam ga htio što prije nacrtati i izmjeriti kuteve. Jako me iznenadilo i razveselilo kad sam izmjerio kut od 22°30'10"...

Trokut čine točke *Perun*, *Gradac* (478 m) i *Sv. Jelena* kraj Brseča, s kutom kod *Peruna* od 22°30'. Nisu (barem za sada) uočeni drugi sakralni toponimi. Trokut leži južno od vrha *Perun*, a istočno od spomenutoga *Ozrinja*. Nije potpuno u skladu s Pleterskijevim propozicijama. Stranica *Sv. Jelena – Perun* odnosi se prema stranici *Sv. Jelena – Gradac* kao 1 : 1,74. No nato smo se već navikli kod *Lepoglave*, i tamo je odnos "nepravilan": 1 : 1,54. I ne samo to, nego su mu (kako smo to već spomenuli u poglavlju o *Ivancu*), relevantni krakovi također kod suprotnoga kuta. Oba su usmjerena suprotno od velikih, njihovi su zrcalni odrazi. Nakon te usporedbe smijemo pomisliti da smo možda na tragu nekom pravilu pri postavljanju svetih trokuta, premda ga ne razumijemo. Vrh *Perun* kao da je ovdje poveznica dvaju sustava, makrosustava na plemenskoj/kneževskoj razini, te mikrosustava na lokalnoj.

Dok *Perun* i *Gradac* imaju u slavenskoj mitopoetskoj toponimiji ustaljeno značenje (što vrijedi i za *sv. Jurja*, *Mihovila*, *Mariju*, eventualno *Mariju Magdalenu*), *sv. Jelena* kao da ne spada u to društvo. Ni njezin spomendan (18. kolovoza) nama baš ništa ne znači. Ipak, i *Jelena* kao ženska svetica (i k tome još i careva *majka*⁷³) mogla je lako postati kršćanskim supstitutom boginje *Mokoš*, žene i majke. Imali bismo, dakle, trokut: *Perun* (na vrhu, gleda na *Gradac* gdje djeca slave svadbu), sin *Jarilo/Juraj* (na *Gracu*) i *majka* dolje bliže moru. I kut od 22°30'. To je dovoljno da ovaj trokut shvatimo ozbiljno.

73 *Sv. Jelena* bila je majka cara *Konstantina* (vladao od 306. – 337.) koji je 313. Milanskim ediktom dao kršćanima slobodu ispovijedanja vjere.

Sl. 27: Brsečki trokut (Andrija Rubinić).

No ima li Jelena kakve druge kvalitete da bi mogla doći u izbor kao supstitut za Mokoš, osim što je žensko? (ima, već smo naznačili, ona je važna *majka*). Ona je, prema legendi koja je već potkraj V. stoljeća bila dobro poznata, poduzela početkom IV. stoljeća arheološka istraživanja u Jeruzalemu, te je na brdu Golgoti navodno pronašla ostatke triju križeva, natpis INRI i čavle kojima je Isus bio pribijen na križ. Zato ju obično slikaju s križem, a kod nas ju u narodu

zovu *Jelena križarica*. A spomendan toga događaja, *Uzvišenje sv. Križa*, je 14. rujna. Ni to nama danas mnogo ne znači, no uslijed pogrješke u julijanskome kalendaru na taj je dan u XV. stoljeću padao *jesenski solsticij* (a onda je papa Grgur XIII. 1582. napravio red i kalendar uskladio s odlukom Nicejskoga koncila iz godine 325., prema kojoj je proljetni ekvinocij morao pasti na 21. ožujka, te, automatski, jesenski na 23. rujna).

Kao da se sada prosulo malo svjetla na inače zagonetan srednjovjekovni reljef nad ulaznim vratima u crkvicu iz XII./XIII. stoljeća, na kojem je, desno od Raspetoga, prikazano Sunce (u društvu neke zvijezde, možda Danice ili kojega kometa, ili čak buzdovana). Reljef Sunca je pučki izveden i teško ga je datirati, ali ipak ga se prema skromnim stilskim značajkama najlakše može smjestiti u prvu polovicu XV. stoljeća.

Sl. 28: Sv. Jelena: *Sunce* na pročelju.

Nije nemoguće da ovo Sunce čuva nije-mu uspomenu na solarnu značajku treće točke svetoga trokuta, jer je Gromovnikova supruga istodobno i žena i nebesko Sunce. To je jako dobro potvrđeno u baltičkoj predaji, a tragova imamo i u slavenskom folkloru. Zmija je u mitu ukrala Gromovniku ženu (kao i vode, goveda, sina). Pleterski time tumači izbor kuta od oko 23 stupnja i u tome vidi odraz kazivanja o krađi žene koja periodički boravi (slično kao Perzefona u grčkoj mitologiji) pola godine u podzemlju kod ljubavnika, a drugu polovicu kod zakonitoga supruga u gornjem svijetu. Tako i Sunce pola godine (tamnu, hladnu zimu) provodi ispod zamišljene putanje, a drugu polovicu (svjetlo, toplo ljeto) iznad nje. Ekvinociji su vremenske granice njezina boravka u jednom odnosno drugom svijetu.

A još je tijekom XV. stoljeća, kada je na 15. rujna, na dan Jelenina našašća sv. Križa (i, vjerojatno, proštenja kod crkve), padao jesenski *ekvinocij*, sjećanje na prvotni solarni karakter toga mjesta morao biti još u tolikoj mjeri živo, da je netko napravio reljef Sunca i stavio ga nad vrata.

Što se obilnije nižu indicije, to više smo sigurni da je ovaj mali lokalni trokut mogao biti u funkciji velikoga. Dok je veliki prikazivao odnos među velikim bogovima (majci, ocu i njegovu suparniku), ovaj je mogao prikazivati – možda

u neko drugo godišnje doba i za drugo područje – zgodu o njihovoj djeci čija se svadba slavi na Gradcu.

Ono što smo mi „prepoznali“ kao zvijezdu (komet ili Danicu, svejedno), navelo je povjesničara Nikolu Crnkovića da ovo Sunce nazove „Svetovidovim sunčanim likom“ (Crnković 2002: 135). Nas to više podsjeća na stihove iz Veda:

Indrina ću sada izreći muštva

što ih on vađrom izvrši najprva:

ubio zmaja, probio je Vode,

rascijepio je trbuhe planina.

Ubio zmaja po planini legla,

Tvaštar mu isteše sunčanu vađru.

Kao ričuće krave što poteku,

klizno put mora odljezoše Vode.

(Ṛksamhitā 1.32; prijevod Mislava Ježića, 2006: 55,56)

No ipak se iz sličnosti lika pokraj Sunca s vedskom „sunčanom vađrom“ (buzdovanom) ne usuđujemo izvoditi nikakve zaključke. Oba su elementa za sada izvučena iz konteksta.

Ova crkvice iz XII./XIII. stoljeća skriva još poneku tajnu. Nekima smo na tragu, ali ih još dobro ne razumijemo. Pročelje ove neosporno kršćanske crkvice „neuredna“ tlorisa točno je orijentirano prema sjeveru, kao što je to i pročelje romaničke crkve u Ivancu. Jedna od unutarnjih dijagonala (ima $\omega = 53^\circ$) usmjerena je na župnu crkvu sv. Jurja na Trsatu. To je smjer iz kojega sunce izlazi na obzorju na dan ljetnoga solsticija.

Plominski reljef

Zanimljiv je i važan posredni dokument o pretkršćanskom Jarilu/Jurju jedan reljef koji je bio uzidan u južnu fasadu romaničke crkve sv. Jurja „staroga“ (gotička župna crkva je *Sv. Juraj novi*) u Plominu, malome gradiću južno od Brseča. Reljef je radi sigurnosti izvađen iz zida i spremljen, a na fasadi je njegova kopija. To je zapravo dio antičke ploče iz IV. stoljeća na kojoj je reljef nekoga histarskog boga na kojega su Rimljani, vjerojatno, prenijeli ime svojega *Silvana*. Histarsko nam ime nije poznato. Bog je prikazan od koljena naviše, odjeven je u odjeću (tuniku) kakvu su valjda u ono doba nosili histarski seljaci (Silvan je bio bog flore i faune), a u ruci drži neki predmet. Najvjerojatnije je to prolistala grana.

Taj reljef nije izvorno imao ama baš nikakve veze s praslavenskim vjerovanjima. No nekako na prijelazu iz XI. u XII. stoljeće neki S. je uklesao na gornji rub ploče tekst na ranoj uglatoj glagoljici. Ploča je kasnije očito bila okomito prepolovljena, a očuvana je samo lijeva polovica sa Silvanom i dijelom teksta koji se može čitati (prikazano latini-
com kao: SE E PIS(.) L S(...), „Ovo je pisao S...“. To znači da je ploča prelomljena (preklesana?) u današnji format nakon pokrštavanja. Ta je ploča bila uzidana u vanjski zid crkve, možda zato što su u liku „prepoznali“, ili su “željeli prepoznati”, sv. Jurja. Ako je to doista tako, onda je raspoznavni znak morala biti grana u njegovoj ruci. Naime,

Sl. 29: Plomin, *Silvan* > *Juraj*.

Juraj/Jarilo je u ophodima koji su se ponegdje očuvali u izvornoj funkciji skoro do u naše dane nerijetko nosio u ruci prolitalu granu. U pokupskim pjesmama pjevalo se još u XX. stoljeću:

Prošel je, prošel, pisani Vuzem,
Došel je, došel, zeleni Juraj,
Donesel je, donesel, peden dolgo travico,
Laket dolgo mladico.

(Huzjak 1957: 7)

Ali to nije samo slavenska značajka. U jugozapadnoj (alemanskoj) Njemačkoj zapisana je u IX. stoljeću pjesma o sv. Jurju i njegovoj borbi sa zmajem s dosta folklornih elemenata u kojoj, između ostaloga, stoji spomen na jedno njegovo „čudo“ (očito, reinterpretirana folklorna, pretkršćanska predodžba):

Ein sul stuont er manic iar:
uz spranc der loub sar.
daz zeiken uuorhta dare
Gorio ze uuare.

(Curschmann i Glier 1980/III.: 67)

„Neki stup stajao je mnoge godine:
izbile su mladice odmah.
Znak [tj. čudo] je učinio tamo
Juraj doista.“

Ako su ta tumačenja ispravna, onda nam plominski reljef otkriva, barem u obrisima, dugotrajni kulturnopovijesno važan proces: interpretiranje

histarsko-rimske predodžbe pomoću slavenskih predodžbi, a zatim prelaženje na kršćanstvo uz čuvanje pojedinih starijih elemenata. Ali sa svetim prostornim strukturama za kakvima tragamo, taj doista važan i zanimljiv reljef nema nikakve veze. Barem ih mi nismo uočili.

2.b Srednjoistarski trokut

Središnja Istra iz naslova ovoga odjeljka ostala je, barem na prvi pogled, *kratkih rukava*. Istočni rub poluotoka samo je u geografskom smislu dio Istre, u svijesti ljudi to nikada nije bio. I danas taj rub pripada Primorsko-goranskoj županiji, a ne Istarskoj. A slično je to bilo i u pretpovijesno vrijeme, kada su ovdje živjeli Histri i Liburni i graničili se negdje zapadnije, na rijeci Raši. Od 12. godine pr. Kr. Raša je postala granicom rimske Italije i rimske provincije Ilirika; **na-kon** konsolidiranja prvih pravih država nakon rimskoga doba, dakle, u vrijeme franačke države i hrvatskih narodnih vladara, Raša postaje granicom između Svetoga Rimskoga Carstva i Hrvatske. Tek će potkraj toga razdoblja, na prijelazu iz XI. u XII. stoljeće, pred gubitak hrvatske samostalnosti, Franačka pomaknuti svoju granicu s Hrvatskom na *Rečinu*. I tu će ostati, svim političkim promjenama usprkos, sve do sjedinjenja Istre s Hrvatskom 13. IX. 1943. Kao da Istra povijesno ne pripada ostatku Hrvatske!

I netom spomenuti "liburnijski" sveti trokut kao da potvrđuje čvrstoću te granične crte. S vrha *Perun* nad Mošćenicama ne vidi se, naime, Istra jer se pred njom ispriječio greben *Suhi vrh – Brgud*. To se može lako iščitati iz bolje topografske karte. No ako se popnete na Perun i pogledate prema zapadu, vidjet ćete da se taj greben na jednome mjestu toliko spušta da se može s Peruna ipak vidjeti komadić središnje Istre. Najlijevija točka koja se može na obzorju vidjeti po jasnu vremenu jest crkva sv. Vida u Gračišću, udaljena preko 16 km. Pažljivi čitatelj odmah će načuliti uši, jer je opće poznato da je kršćanski svetac Vid u slavenskim katoličkim zemljama na mnogim mjestima zasjeo na neko pretkršćansko sveto mjesto, obično na vrh.⁷⁴ Vidjeli smo ga i na obroncima Ivanščice. A iz literature je poznato da je blizu Gračišća vrh zvan *Perunčevac*.

⁷⁴ Ne slažemo se s tvrdnjama nekih istraživača da je sv. Vid (*Vitus*) u našim krajevima supstituirao praslavenskoga boga "Svetovida" ili "Suvida" (**Svetovitō*), nego se priklanjamo mišljenju da je zapadno-slavensko ime Swantewit bilo samo atribut vrhovnoga boga. Ne znamo ni za jedan jedini valjani indicij koji bi upućivao na to da su južni Slaveni častili nekoga boga pod tim imenom, osim što je očito

Veliki trokut što smo ga uočili uz obale Riječkoga zaljeva otkrio nam je da je neka slavenska skupina nakon doseljenja tamo organizirala svoju *župu*, teritorijalnu organizaciju sa svojim bogoštovnim svetim mjestima⁷⁵. S obzirom na povijest slavenske Istre bilo bi zanimljivo i možda vrijedno znati, jesu li Slaveni i u središnjoj Istri sebi sakralizirali novo naseljeni prostor u kojem su namjeravali živjeti.

I doista, tamo preko toga grebena, u središnjoj Istri, nedavno je otkriven *pisani dokument* posebne vrste, pretkršćanski sveti trokut u središnjoj Istri! Zahvaljujući njemu, možemo *pročitati* "izvješće" o postupku posvajanja nove domovine, steći uvid u barem jedan događaj, jedan sitni segment najranije slavenske povijesti u Istri.

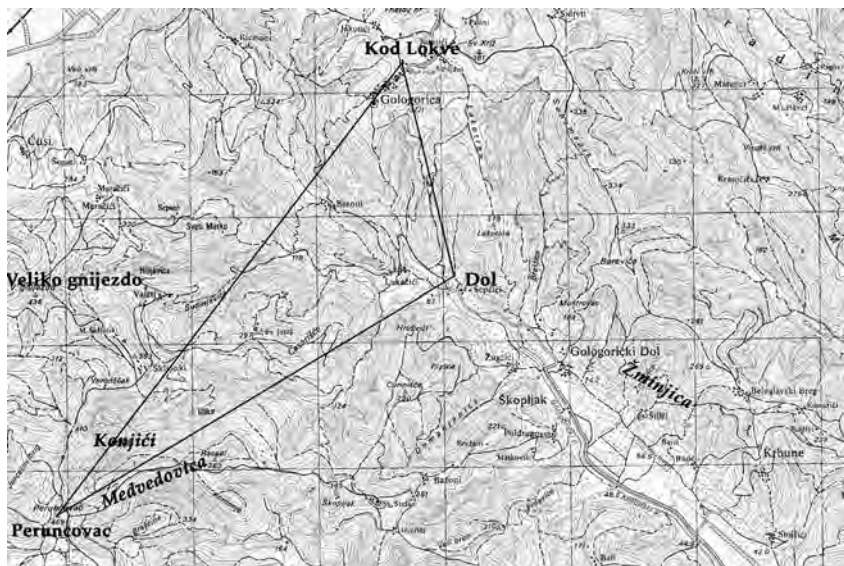
Kako izgleda taj *dokument*, što možemo iz njega iščitati? Nalazi se istočno od Pazina, između Gologorice i Gračišća. Blizu Gračišća je "vrh" (zapravo je to izbočeni rub istarske ploče koja se ovdje lomi i obrušava u uzbibanu dolinu, a odozdo samo djeluje kao vrh) koji je na kartama označen kao *Perunčevac* 469 m (u narodu govore *Peruncovac*, vjerojatno je to cakavski oblik iz govora Gračiščana). Ovaj oronim odavna je upao u oči istraživačima slavenskih starina, a naći ćemo ga i u *Istarskom leksikonu*. Radoslav Katičić je na svojim lutanjima Istrom uočio da dva obližnja toponima stoje u karakterističnoj opoziciji *gore ÷ dolje*. To su *Gologorica* i (Gologorički) *Dol* (1988). Nedavno je sažeo svoje viđenje ovoga prostora riječima:

*Perunovo se ime čuva na još jednom mjestu u Istri. To je uzvisina Perunčevac kod Gračišća. I ona se strmo spušta na vodu. Pod njim je u blizini mjesto koje se zove Lug. To je mjesto na kojem se događa sveta svadba božanske braće, Perunova sina i njegove kćeri, božanska svadba u najbližem rodu koja upravo time svakoga proljeća pokreće rodnoš godine. No i samo Gračišće svojim položajem nad strminom, a isto tako s druge strane na suprotnom kraju nizine i mjesto Dol pod njom, to je položaj suprotan Perunovoj gori i sjedište *Velesovo*, upućuju na to da su također sakralno interpretirani kao mjesta gdje se odvijalo sveto zbivanje. U blizini je, uostalom, Gologorica. (2008: 304/305)*

da je taj sveti Sicilijanac nerijetko zasjedao na slavenska sveta mjesta. Vjerojatno upravo zahvaljujući svom imenu koje u slavenskim jezicima asocira na očinji vid.

75 U kršćansko će vrijeme riječ *župa* dobiti novo značenje: osnovna teritorijalna organizacija uređene Crkve koja ima svojega *župnika*.

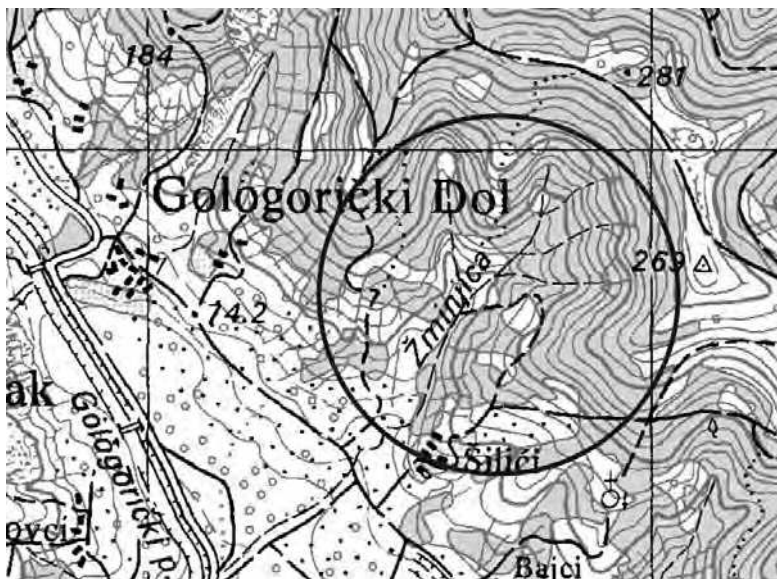
No ovdje možemo uočiti još nekoliko znakovitih toponima koji znatno obogaćuju ovaj sveti prostor i učvršćuju vjerodostojnost zaključaka. To su, na primjer, vrh *Veliko gnijezdo* (436 m; vrhovni bog katkada je zamišljen kao ptica grabljivica, orao ili sokol koji visoko sjedi i daleko gleda), pa *Konjići* (i Jura i Mara mogu biti konjoliki), *Medvedovica* (Veles se ponekad pojavljuje kao medvjed), a možda i *Ulike* (može biti izvedeno od *ulika* u značenju „maslina“ ili od *ulište* – „košnica“). U indoeuropskim mitskim kazivanjima uočljiva je, ali još uvijek nedovoljno jasna uloga pčele kojoj se vide tragovi i u praslavenskima, povezane sa stablom svijeta. U *Dolu* su *Lug* i *Rakite* (toponimi povezani s vlažnim nizinskim Velesovim skloništem). Dovoljno ih je da ih smijemo promatrati kao kompleks međusobno povezanih elemenata. Svaki od tih toponima za sebe mogao je (ali nije morao) imati mitski značaj, ali kada oni nastupaju zajedno, počinju „pričati priču“, katkada toliko bogatu i uvjerljivu da imamo dojam da prerastaju u kazivanje mita. A valja pretpostaviti da je pretkršćanski svećenik, žrec, vrač, nekoć tijekom obreda, pomoću toponima, nazočnim vjericima stare vjere živo *po-kazivao* mitove. I te su se radnje, zahvaljujući snazi vjere i svećenikove svete riječi, pred njihovim očima doista zbivale.

Sl. 30: Srednjoistarski trokut.

Moramo spomenuti i toponim *Žminjica*. To je ime za šumom poraslu uleknutu padinu niskoga hrpta (iznad *Žminjice* je vrh visok 281 m) između Gologoričkoga i Krbunskoga potoka, kod zaselka *Šilići*. U njoj izvire, prema

TK, pet potoka koji se spajaju u jedan i teku u Gologorički potok. O njoj ćemo govoriti kasnije, u poglavlju o trokutima u splitskom zaleđu. Tamo je, naime, kraj rječice Žrnovnica, a pod vrhom *Perun* (već znamo za važnost tih toponima) predio *Žminjača*. V. Belaj je nekom prilikom Katičiću iznio pretpostavku da bi imena *Žminjica* u Istri i *Žminjača* pod Mosorom mogla biti srodna i imati isto mitsko značenje koje bi izviralo iz pojma žmikati. No on je bio jako skeptičan jer da za uporabu te riječi nema potvrda u dosad prepoznatim sakralnim tekstovima. Bio je, kao filolog, posve u pravu. Filolozi se bave napisanim tekstovima. No etnolozi i arheolozi koji se bave srodnim povijesnim problemima a najčešće ne raspolažu *pisanim* gradivom (osim etnografskim zapisima), time se ne mogu zadovoljiti. Stoga su etnolozi razvili neke svoje metodičke postupke kojima pokušavaju nadoknaditi taj očigledni nedostatak. Na ovome se primjeru može primijeniti „kriterij kvantitete“ tzv. kulturnopovijesne etnologije (Frobenius 1898: XII), čije je naopake rezultate etnološka znanost kasnije bila s pravom odbacila, a s njima zajedno, posve s nepravom, „pomela pod tepih“ i njezine korisne metodičke postupke. Prema tom mjerilu, neka pretpostavka o genetskoj srodnosti dvaju kulturnih sklopova postaje to uvjerljivijom, što se veći broj različitih i naoko raznorodnih primjera ponavlja na oba područja koja se razmatraju. To više raste mogućnost, pa i vjerojatnost da traganje ide pravim putem. To je ovdje slučaj sa *Žminjicom*.

Sl. 31: Žminjica u Gologoričkom dolu.

Vidjet ćemo malo kasnije, pustimo ju za sada. Naša razmišljanja o sveto-sti toponima oko Gračišća poduprijet će već i prostorna orijentacija i smještaj ovih točaka. Može se uočiti da tri od njih tvore karakterističan trokut. To su, prvo, *Peruncovac*, zatim jedan mali isječak *Dola* kod zaselka Šepčići (a to je jedini djelić *Dola* koji se vidi s *Peruncovca*, ali i s Velikoga gnijezda, sve ostalo zaklanjaju pojedini grebeni), a treće nije sama *Gologorica*, nego stara crkvice dvjestotinjak metara udaljena od vratiju bedema utvrđenoga sela prema sjeveroistoku, zvana *Marija puli lokve*. Posvećena je Blaženoj Djevici Mariji, a pred njom je doista mala lokva, uvijek napunjena vodom. To je posve u skladu s očekivanjima. Mjesto pretkršćanske božanske majke je uz vodu, nerijetko uz zdenac. Još su se u XX. stoljeću u Rusiji žene okupljale uz zdence i častile *sv. Pjatnicu* (Petku), Mokošin supstitut.

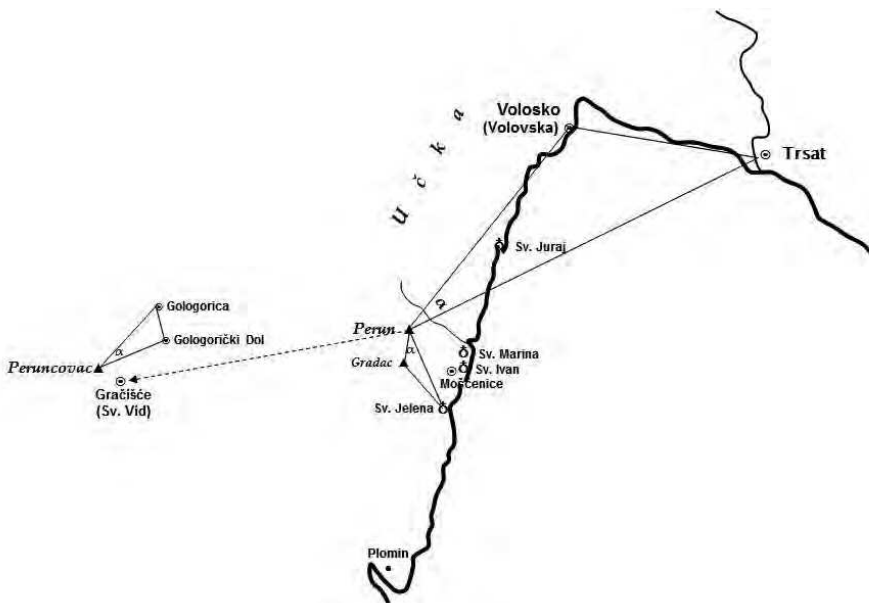
Kut na *Peruncovcu* iznosi $23^{\circ}30'$, odnos relevantnih stranica je $1 : 1,26 (4525 : 3590 = \sqrt[3]{2})$. Imamo, dakle, pred sobom brižno koncipiran seoski trokut. Vrlo je mala vjerojatnost da se tri točke jednakih značajki "samostalno" tako točno slože u taj lik. No to nije sve. Kada bismo ponovno otišli na *Perun* iznad Mošćenica, s izvanrednim pogledom na cijeli Riječki zaljev, uočili bismo da se s njega od cijele Istre vidi samo jedan isječak čiji krakovi obuhvaćaju Gračišće i Gradinje, a to je upravo područje na kojem se prostire ovaj srednoistarski trokut. Vrh *Perun* već smo prepoznali kao jednu od točaka velikoga plemenskog liburnijskog trokuta *Perun – Volosko – Trsatska stijena*. Pogledajmo sada na kartu: taj mali trokut opet je zrcalni odraz velikoga!

Što to govori? Mali, seoski trokut kod *Peruncovca* u središnjoj Istri bio je je podređen velikom, plemenskom/župnom trokutu u dnu Riječkoga zaljeva, činio je s njime jednu cjelinu. On je bio dio liburnijske mreže svetih trokuta.

Iz ovoga proizlazi **zaključak**: u vrijeme uspostavljanja *sustava* svetih trokuta, dakle, prije pokrštavanja i prije uspostave franačke vlasti u Istri, slavenska središnja Istra i područje istočno od Raše (*Liburnija, Meranija*) tvorile su *jednu teritorijalnu jedinicu*, što znači da u to doba ***Raša nije bila granicom između tih dvaju područja***.

Područje na kojem je pretkršćanska slavenska zajednica ustrojila mali sveti trokut oko Gračišća pripadao je prije toga bizantsko-romanskoj biskupiji u *Petini*, današnjem Pićnu (tal. *Pedena*). Postavlja se pitanje, je li drevna pićanska biskupija, jedina biskupija u unutrašnjosti Istre, imala bilo kakvu vezu s praslavenskim pretkršćanskim svetim trokutom, je li ju uopće mogla imati? Izvori, oni obični, pisani, o tome šute. Izvjesno je samo to da su novopridošli Slaveni

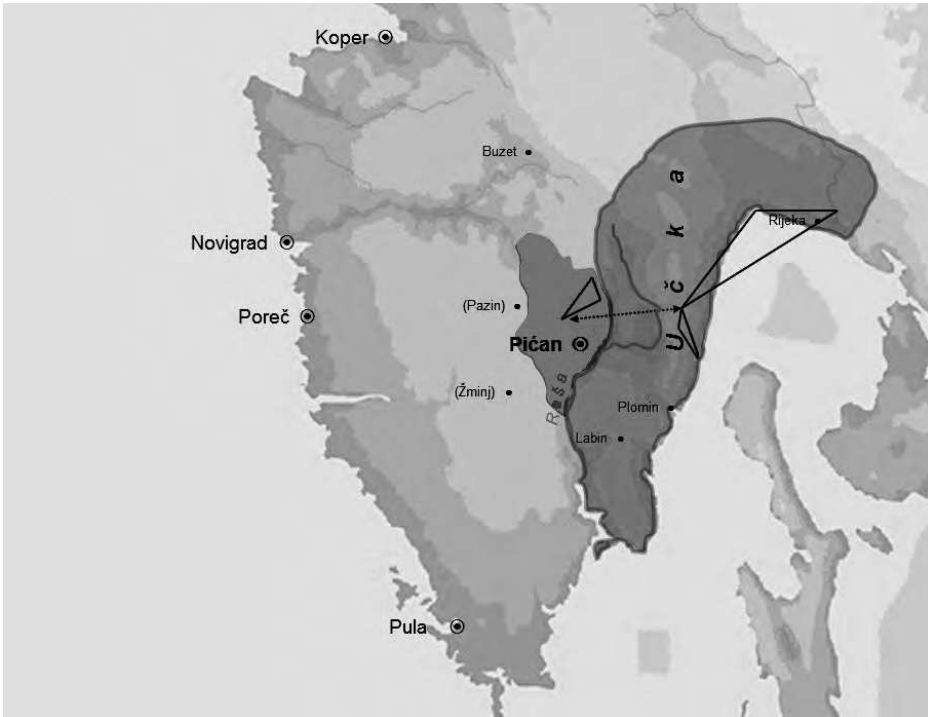
godine 804. još bili čvrsti pripadnici stare vjere. Slaveni prodiru u Istru s istoka, dijelom i sa sjevera tijekom VII. i VIII. stoljeća. Rimski vlast mukotrпно zadržava zapadni rub poluotoka pod svojom kontrolom i obalne biskupije funkcioniraju, kako-tako, ali ipak funkcioniraju. Prostor pićanske biskupije došao je pod nadzor Slavena, izvori ju prestaju spominjati, ne spominju se ni pićanski biskupi. Izgleda da je ta stolica dulje vrijeme bila ispražnjena, a ne znamo čak niti to je li s kršćanskim domorodcima uopće ostao koji svećenik. A da je tih domorodaca moglo ostati, svjedoče tri pokazatelja. Jedan je činjenica koja se dadne iščitati iz karte, a to je da u užoj okolici *Petine* (današnjega Pićna) nema toponima koji bi podsjećali na slavenska mitska kazivanja. Drugi je oronim *Grčki vrh* kraj Pićna koji u sebi vjerojatno skriva trag naselja romaniziranih domorodaca koji su se i pod slavenskom vlašću osjećali povezani s bizantskom državom. Treći, najpouzdaniji, mnogobrojni su sredozemni etnografski elementi (seljački pribor s pokojim nazivom, poneki običaji, način stanovanja) što su ih današnji Istrani baštinili od starih Histara.

Sl. 32: Grozda strukturâ u Liburniji.

Kršćanski, romanizirani starosjedioci, šćućureni na pićanskom brijegu, morali su s nepovjerenjem i bojažljivo gledati na nove gospodare središnje Istre, a u vjeri su ih mogli podržavati preostali svećenici ili pak dušobrižnici koji su

povremeno mogli dolaziti iz sigurnijih zapadnoistarskih gradova. Sama biskupija nije bila službeno ukinuta (barem nema nikakvih zapisa ni o njezinu ukidanju, ni o ponovnom uspostavljanju), pa je, vjerojatno nakon što su slavenski vođe prihvatili za Karla Velikoga godine 788. franački suverenitet i morali prestatu podržavati pretkršćanske vjerske institucije, dakle koncem VIII. stoljeća, taj prigušeni kršćanski centar ponovno oživio i preuzeo važnu ulogu u rekristijanizaciji središnje Istre. To možemo opet iščitati iz karte. Naime, pretkršćanski sveti trokut u središnjoj Istri upravo je u sredini područja te male biskupije. I to je **zaključak**: oživljena pićanska biskupija morala je biti bitan faktor pri pokrštavanju doseljenih Hrvata u središnju Istru.

Sl. 33: Grozd pretkršćanskih trokuta u Liburniji, srednjovjekovna Pićanska biskupija i područje labinskoga i riječkoga dekanata koji su joj možda pripadali.

Slika se ne bi bitno promijenila, dapače, bila bi još rječitija, kada bi bilo vjerojatno da su doista do 1028. pićanskoj biskupiji pripadali i riječki i labinski naddekanat. Naime, prema nekim autorima oni bi tek tada prešli iz pićanske u pulsku biskupiju. U tom bi se slučaju pretpostavljeno područje ranosrednjovjekovne pićanske biskupije poklopilo s tek otkrivenim starohrvatskim sustavom

svetih trokuta. Nažalost, primarni su nam izvori za tu tvrdnju nepoznati. Ivan Grah je tu tvrdnju označio riječju *navodno* (Grah 1980, bilj. 58 na str. 23.).

Metodičko značenje liburnijskoga sustava trokuta

Da sada pokušamo sažeti ovo poglavlje i vidjeti, možemo li “čitajući” toponime u krajoliku kao “pisane dokumente”, otkriti nešto što do sada nije bilo poznato?

Veliki trokut što smo ga uočili uz obale Riječkoga zaljeva, na području ranosrednjovjekovne *Liburnije*, otkrio nam je da je tamo neka slavenska skupina, jedno imenom nepoznato slavensko pleme, ustrojilo nakon doseljavanja svoju teritorijalnu organizaciju, župu, sa svojim bogoštovnim svetim mjestima raspoređenima tako da tvore prepoznatljiv “sveti trokut”. Župa je uskoro ušla u sastav najranije hrvatske države, plemenskoga saveza što ga je oblikovalo pleme Hrvata s kojim su očito bili već i prije jezično i kulturno usko srodni. Zbilo se to najkasnije u vrijeme kneza Borne (~810. – 821.) za kojega znamo da se dao titulirati kao *dux Dalmatiae atque Liburniae*. A ako je Borna doista identičan s Porinom za čije je vlasti počelo sustavno pokršćavanje Hrvata (kako o tome piše Konstantin Porfirogenet), onda je upravo s njegovom vladavinom isteklo vrijeme konstruiranja pretkršćanskih „državnih“ (plemenskih, župnih) trokuta.

Ali to znači da je to područje prije Borne, dakle dok je još bilo „poganska“ slavenska politička tvorba, nosilo ime *Liburnija*. To nam daje za pravo da o tom trokutu, i o cijelom sustavu trokuta, govorimo kao *liburnijskom*. No središnja Istra već je 788. (prije Borne) potpala pod Franke pa je ponovno bila uspostavljena granica „na Raši“ iz antičkih vremena. Uklapanjem u franačku kršćansku državu nestala je mogućnost za javno i organizirano čašćenje pretkršćanskih bogova u sklopu srednjoistarskoga trokuta, a uskoro, nakon što se i hrvatska vlast priklonila kršćanstvu, to se zbilo i s druge strane Raše odnosno Učke. Trokut što smo ga uočili u središnjoj Istri jedini je dokument o procesu što smo ga spomenuli.

No možemo ići i dublje. Veliki, „politički“ trokut u Liburniji postao je osnova za ustrojavanje manjih (najmanje dva) seoskih trokuta povezanih s njime u organizirani *sustav*. Jedan od tih trokuta bio je u središnjoj Istri. To znači da su u vrijeme uspostavljanja toga *sustava* a prije franačkoga osvajanja 788., središnja Istra i hrvatsko područje istočno od Raše, odnosno njezina gornjeg toka zvana *Boljunščica*, tvorile *jednu teritorijalnu jedinicu*.

Mali srednjoistarski trokut pokazao nam je pak kako se iščitavanje tročlanih struktura u krajoliku ne mora svesti samo na iščitavanje njihova mitskog sadržaja, nego da možemo iz njih izvoditi dalekosežne zaključke o kulturnim i povijesnim zbivanjima o kojima inače nemamo pisanih dokumenata. To vrijedi i za plominski reljef. Sva tri trokuta međusobno su povezana kao da tvore nekakav trokutni „nadsustav“ na području cijele Liburnije kao ranohrvatske kneževine.

Mali pak trokut, „brsečki“, sa svojim je značajkama dobra potvrda isprva pomalo sumnjivih zaključaka do kojih smo došli kod Ivanca i Lepoglave.

3. STRUKTURE POD MOSOROM

U zaleđu Splita, uz Mosor, na prostoru bogatu mitskom toponimijom, utvrđene su do sada dvije tročlane strukture (a, b), obje male, „seljačke“. O trećoj, mogućoj, prikupljeno je zanimljivo gradivo, ali nismo mu još uspjeli utvrditi nekakav red ni naći njegovo pravo značenje. Nadamo se da će nam jednom i to uspjeti.

Radoslav Katičić u potrazi za *Zmijskim kamenom*.

Radoslav Katičić je silno zadužio našu znanost i cijeli naš narod svojom monumentalnom knjigom *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*, izašlom godine 1998. u Zagrebu. U svojem proučavanju naših najstarijih zapisanih tekstova, pokušavajući – između ostaloga – rekonstruirati danas nepoznate, izgubljene tekstove na čije tragove nailazimo u mladim spisima, susretao se i s tragovima naše nepisane „književnosti“⁷⁶ koja je nastala pred nekoliko tisuća godina negdje daleko na istoku, u „pradomovini“ odakle su ju donijeli sa sobom naši jezični predci. Riječ je o svetim obrednim tekstovima, tako svetima da ih se nije smjelo proizvoljno mijenjati, pa su ih brižno čuvali kao najveće blago. Te su tekstove, vjerovali su donedavna znanstvenici, slavenski narodi napustili i zaboravili nakon prihvaćanja kršćanstva tijekom srednjega vijeka. Tek ponegdje su uočili poneku sitnu i nevažnu krhotinu koja je mogla, možda, potjecati iz toga davnoga doba.

76 Riječ „književnost“ nameće predodžbu da je riječ o nečemu što se nalazi u knjigama. „Književnost“ o kojoj ovdje govorimo ne nalazi se u knjigama i nikada nije bila zapisana. Ali bolje riječi ne znamo. Izraz „usmena književnost“ sam je po sebi nesretan, jer spaja dvije stvari koje su suprotne: ono što je ljudima u ustima i ono što je zapisano u knjigama. Neki rabe izraz „bespismena književnost“ – a kako da si zamislimo književno stvaralaštvo bez pisma? Ostanimo radije kod *književnosti* u navodnicima.

U tome je poslu Katičiću posebno zaokupilo pažnju područje istočno od Splita, tamo gdje se nad Žrnovnicu (u tom hidronimu slutimo mitski sadržaj⁷⁷) nadvio vrh zvan *Perun* (tu ne treba posebno govoriti o slutnji), te je o tome napisao u *Božanskom boju*:

Vrhovi primorske kose Mosora nad rijekom Žrnovnicom već su u devetnaestom stoljeću privukli pozornost time što nose ime slavenskoga poganskog boga gromovnika.⁷⁸ To ime brda nedvojbeno je autentično jer je potvrđeno u Supetarskom kartularu u zapisu o kupnji iz vremena oko godine 1090. (... curtem in Sirnovnica et vinea in Peruno – „... dvor u Žrnovnici i vinograd na Perunu”).⁷⁹ Nema tu dakle govora ni o kakvoj rodoljubnoj mistifikaciji novoga vremena. Tomu imenu poklonjena je i u literaturi o slavenskom poganstvu u južnih Slavena primjerena pozornost.⁸⁰ Kako se na rijeci Žrnovnici pod Perunom u ispravi iz 1178. spominje i Zmij kamik (Zmijin ili Zmajev kamen),⁸¹ pa je tako uz boga gromovnika tu prisutan i njegov protivnik zmija ili zmaj, nije moglo biti niti najmanje sumnje da su to tragovi slavenskoga poganskog vjerovanja. (Katičić 2008: 285; bilješke u ovome odlomku su Katičićeve)

Posebno ga se dojmio spomen *zmijskoga kamena*⁸² u kojem je prepoznao jednu od točaka sveto uređena prostora pa ga je poželio očevidom „doživjeti“ kako bi ga bolje razumio. No pustimo ga da nam sâm ispriповijeda kako je počela njegova potraga:

Pošto sam se prethodnih dana prijateljskom susretljivošću radi prve orijentacije dva puta provezao uz rijeku Žrnovnicu ispod Peruna, pošao sam 17. 5. 2004. onamo i boravio tamo nekoliko sati. Sa mnom je bio Georg Holzer, slavist s bečkog sveučilišta, redoviti slušač mojih tamošnjih predavanja o tim predmetima, koji je i sam dao vrijednih priloga istraživanju topografskih i toponomastičkih tragova Perunova kulta u ranosrednjovjekovnoga slavenskog stanovništva Doljnje Austrije. Pridružio nam se i Vladimir Sokol, arheolog i ravnatelj Muzeja Prigorja

77 Ovu slutnju potkrepljuje činjenica da tu rijeku domaćini jednostavno zovu *Rika*.

78 Usp. Šafařík, 1854, 278; Popović, 1857, 136. Šafařík je o tome izvijestio splitski arheolog Frano Carrara (1812.–1854.); Nodilo, 1981, 385 (prvo objavljeno u Radu JAZU 89, Zagreb 1888, 133).

79 Codex diplomaticus 1, Zagreb 1967, 193, br. 154 od oko godine 1090.

80 Usp. Иванов, 1903, 157–158; Филиповић, 1948, 66; Katičić, 1988, 58–60; isti, 2006 (2004), 43–44.

81 Codex diplomaticus 2, 157, br. 153 od godine 1178. Na to je prvi upozorio Skok, 1952, 52.

82 Izraz *Zmijski kamen* uveo je Katičić, premda je isprva – kako smo vidjeli – *smicamic* protumačio kao *zmijin, zmajev kamen*. Danas ga domaćini, kojima smo ga pokazali i protumačili, zovu *Zmijski kamen*.

u Sesvetama. Posjet je pripremila Vedrana Delonga iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu, koja je u to vrijeme rekognoscirala terene od Žrnovnice do Srinjina. Ona nas je odvela do našega glavnog informatora. Bio je to Ivica Mihanović u selu Korešnici. On je k sebi kao kazivača pozvao i jednog starijeg mještanina Žrnovčanca. Sjedeći na terasi njegove kuće s lijeve strane ceste što vodi u Kućine i Mravince, vrlo blizu mosta preko Žrnovnice, imali smo lijep pogled na rijeku i na goru tik nad njom s crkvicom sv. Jure na najbližem vrhu. Odatle smo kao prvo nastojali lokalizirati topografske podatke što ih donosi isprava iz godine 1178. (Katičić 2008: 286)

Dvije godine kasnije, u rujnu 2006. ponovljena je slična ekspedicija u nešto drukčijem sastavu. Organizirao ju je naš prijatelj Tomo Vinšćak. Katičić je i dalje tragao za Zmijskim kamenom, tražio potvrdu da je on doista bio na lokalitetu zvanu Žminjača koju su mu domaćini stalno spominjali na pitanje, znaju li za nekakav zmijski kamen. Bilo je tako već godine 2004.: *Upitani za nj, mještani odmah odgovaraju: Žminjača* (Katičić 2008: 291; 2009: 168)⁸³. Jednako je bilo 2006.: *I opet su svi prisutni na spomen zmijskoga kamena odmah spontano spominjali Žminjaču. Njima je ona, kako god etimologija toga imena nije jasna, naprosto asocijativno povezana sa zmijom* (Katičić 2008: 295, 296).

Bilo je uzbudljivo pratiti Katičića u skupljanju sitnih podataka i gledati kako se oni postupno i uvjerljivo slažu u suvislu sliku. Samo je po sebi razumljivo da su skupljeni različiti podatci od kojih nisu svi bili potrebni za tumačenje spomenute listine. Uočena je, na primjer, jedna pojava koja nas je isprva jako zbunila. Naime, u dosadašnjoj literaturi se o *Perunu* uvijek pisalo kao o grebenu s tri vrha, redom prema istoku: *Perunsko* (Sv. Juraj, 441 m), *Perun* (oko 400 m) i *Perunić* (447 m). U Žrnovnici su pak govorili o sv. Jurju kao vrhu *Peruna*, a za ostale niti ne znaju. Razlog je posve jednostavan. Dok se, na primjer, iz Strožanca lijepo vidi niz vrhova cijeloga grebena, iz Žrnovnice se vidi samo Sv. Juraj pa im je on *Perun*. Kada smo si to objasnili (a to se nije moglo bez očevida), sve je postalo jasnije. A *Zmijski kamen*? Na ovome je mjestu dovoljno reći da je potraga uspjela, a Katičić je kasnije objavio u lokalnom časopisu Žrvanj raspravu o tom problemu.

Na toj gori zvanoj *Perun* ima još zanimljivih toponima kao što su *Vilar* (potok) i *Vilanjski grad* (jedan od vrhova na Vršini). Možemo spomenuti i

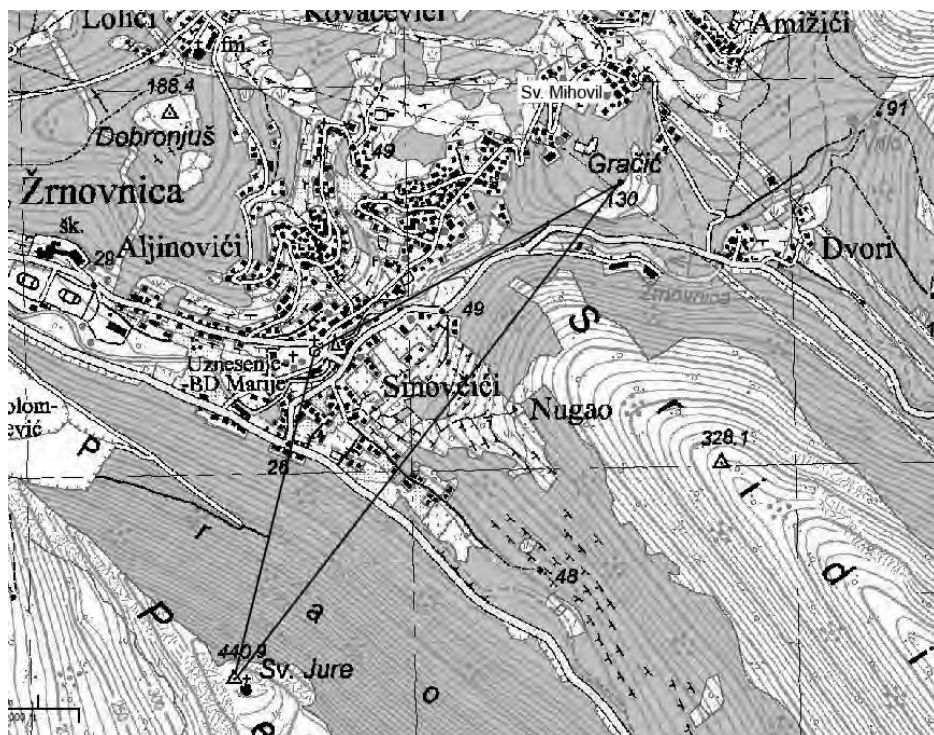
83 Članak iz 2009. bio je napisan i predan za tisak prije knjige iz 2008., u kojoj on čini jedno od poglavlja.

nekoliko „babljih“: to je *Babljača*/Babnjača (335 m), posljednji vrh grebena Perun – Mošnica u primorskim Poljicima prema jugoistoku, pa *Baba* (glavica, visoka 683 m) u Srednjim Poljicima iznad *Gospe Snižne* kraj *Sela* (Čisla), a kod Podstrane leži na polju ispod visoke Perunove stijene kamena stijena veličine manjega kamiona, a zovu ju *Babina stina u polju*.

3.a Žrnovnički trokut

Vitomira Belaja pozvali su u tu ekspediciju zato jer se već znalo da ga zanima jedna druga stvar. To su bili „Pleterskijevi“ trokuti koje je Andrej prikazao devet godina ranije (1996). Bilo bi lijepo naći nešto takvo i kod žrnovničkoga *Peruna*. Na večer su domaćini upriličili sastanak u Vatrogasnom domu na kojem su gosti iz Zagreba zainteresiranim Žrnovčanima predstavili svoja istraživanja. Nakon što je ispričovijedao na večernjoj tribini 16. rujna ono što je onda znao o trokutima (a tada smo znali kod nas samo za Ivanečki veliki trokut), razvila se opsežna diskusija o mogućnosti da se nešto slično otkrije i kod Žrnovnice. Osobito je žustro govorio gospodin Joško Kovačić i nudio takav trokut koji tvore tri točke, jedna je sam vrh zvan *Perun* (mislio je na Sv. Jurja), drugo, kao Mokošina točka, bila bi mjesto na kojoj je danas crkva Uznesenja Marijina u Žrnovnici, a treća, Velesova, drevna crkvice sv. Mihovila na Gračiću. Vitomir Belaj je, pred brojnim svjedocima, zadovoljno potvrdio da je to, ako je to doista tako, najvjerojatnije točan zaključak. Svi su bili zadovoljni, Žrnovnica je dobila svoj trokut. Nitko nije ni slutio da je otvorena *Pandorina kutija* problemâ koje je valjalo razmrsiti.

Doista, kada se vratio kući pa smo uzeli kutomjer, vidjeli smo da oštar kut trokuta Perun (Sv. Jure) – župna crkva Uznesenja Marijina – Sv. Mihovil iznosi oko 23 stupnja. Teško je bilo ne oteti se dojmu da su sve tri kršćanske crkve (sv. Jurja, Mihovila i Marije) bile izvorno izgrađene prigodom pokrštavanja Hrvata (što je bez sumnje trajalo neko dulje vrijeme) kako bi se suzbilo štovanje starih bogova na tim mjestima. Tu smo, dakle, na tragu praslavenskim svetim mjestima i postupku njihove kristijanizacije.

Sl. 34: Trokut kod Žrnovnice.

Ali *trag* nas tek *vodi* k traženom objektu istraživanja. Dojam što smo ga stekli dodatno učvršćuje mjesto sjeverno od Gračića, zvano *Tribišće*. Tamo je, blizu proširenja puta, izvor, danas opremljen betonskim koritom za pojilo, a i potok što odanle teče prema rijeci Žrnovnici zove se *Tribišće*. S toga se mjesta prekrasno vidi Sv. Juraj na Perunu. Ime mu je pak vjerojatno izvedeno iz praslavske riječi **treba* što znači "žrtva", pa naše ikavsko *Tribišće* valjda označuje mjesto na kojem su nekoć nekršteni Hrvati prinostili žrtve. Time se ovaj starohrvatski sveti prostor lijepo upotpunio. Oduševljen tim zaključkom, V. Belaj ga je odmah objavio u lokalnom žrnovničkom časopisu *Žrvanj*. Osim toga, postojanje *Tribišća* u (južnoj) Hrvatskoj snažno podupire pretpostavku da i *Trebišće* kod Mošćenica može biti žrtvište, a ne nužno feudalna krčevina. Dakako, da bi se mjesto uz neki izvor moglo rabiti kao okupljalište, valjalo ga je prvo iskrčiti („istrijebiti“) od gustoga raslinja koje raste tamo gdje ima dovoljno vode. Oba se značenja ovdje isprepliću. Mogući trag žrtvišta u toponimu potkrjepljuje pretpostavku da su pred nama sveta mjesta.

Kasnije, s novim računalnim programima, izmjerili smo točnije vrijednosti. Kut na Sv. Jurju iznosi $19^{\circ}40'$, a omjeri stranica⁸⁴ su $1 : 1,86$. Te su vrijednosti dosta odstupale od očekivanih. Dopunsku sigurnost trebao je pružiti podatak da je pročelje crkvice sv. Mihovila svojom plohom usmjereno točno na crkvicu sv. Jure na Perunskom. To je uočio Pleterski. No stari Gračić, točnije, ruševine rimske postaje koju su zatekli Hrvati, bile su 200 m južnije, tamo gdje je na TK25 kota 130. Ako je to bila treća točka trokuta, onba bi kut na Perunu/Perunskom iznosio $22^{\circ}10'$, što ga približava Sunčevom kutu, a i odnosi između dviju stranica iznosio bi $1 : 1,76$. Kasnije će nam rezultati utvrđeni kod Oštarija i na Medvedgradskoj osi potvrditi da su trokuti s odnosom oko $1 : 1,8$ doista inačice malih trokuta.

3.b Trokut kod Zmijskoga kamena (Podstranski trokut)

Godinu dana kasnije, tijekom još jedne „ekspedicije pod Perun“, Vitomir Belaj utvrdio je još jedan trokut, ovaj puta mu se činio sigurnijim. Riječ je o trima točkama *Sv. Jure (Perunsko) – Gospa u Siti – Zmijski kamen*, opet ima kut od oko 23 stupnja, a veće mu se stranice odnose kao $1 : 1,22$ (ali nikada u ovakvom poslu nemojte reći da je nešto gotovo!).

Taj drugi trokut okrenut je, gledano s vrha, u smjeru zapad-jugozapad. *Zmijski kamen* već poznajemo, to je *Zmij kamik* iz dokumenta o utvrđivanju granica nekoga posjeda, sastavljena 1178. Iz Katičićeva članka iz 2009. donosimo veći odlomak koji se neposredno odnosi na sveti krajobraz zapadno od Peruna, pa ga ne moramo sami opisivati:

⁸⁴ Ovdje nam se ispriječio veliki problem. Naime, program Google Earth nudi dvije vrijednosti za udaljenost: zračnu udaljenost između dviju točaka i udaljenost između istih točaka kakvu vidimo na karti (tj., svedenu na vodoravnu razinu). Kod Žrnovnice je razlika između tih dviju vrijednosti velika: između Sv. Jurja i crkve u Žrnovnici iznosi 915 m ako je projicirana na ravninu, a 952 m ako se mjeri zračna udaljenost. Udaljenost između Jurja i Sv. Mihovila je 1734 odnosno 1757 m, a Jurja i Gračića (kota 130) 1649 odnosno 1673 m. U tablicu na kraju drugoga dijela knjige proizvoljno smo unijeli vrijednosti udaljenosti mjerene „kroz zrak“, prema vizualnom kontaktu, jer ipak smatramo da su prahrvatski mjernici mjerili takvu, nazovimo ju „stvarnu“, „realnu“ udaljenost. Projekcija na ravninu je ipak već konstrukt. Taj se problem javlja i kod drugih trokuta kod kojih je visinska razlika između prostorno blizih točaka velika.

Perunsko se stjenovitom padinom strmo spušta na rijeku Žrnovnicu. U svojoj doljnoj trećini ta padina je pokrivena plodnom zemljom i tamo su rodili dobri vinogradi. Bili su nekada zasađeni na cijeloj toj površini. Tamo valja tražiti onu baštinu kojoj su 1178. razvodom određivali međe. Na rijeci je tamo zmijski kamen. To je mjesto gdje je Perun ubio zmaja. Nije daleko od staroga mosta preko kojeg su, kažu mještani, u staro doba Podstranci, primorski Poljičani, pjeske išli u Split. Spuštali su se putom "kako vodi brdo" i u još starije doba, dok nije bilo mosta, tamo su gazili preko rijeke, koja je na tom mjestu bila široko razlivena i stoga plitka. Tamo je bio brod, što će prvotno reći gaz. A od njega, kako svjedoči isprava, nije bilo daleko do Zmijskoga kamena, od kojega je razvod bio krenuo. Pošto su se spustili do Broda, pošli su tamo.

Predio na rijeci pod Perunskim, s njezine desne obale, zove se Rakite. To je praslavenski naziv raslinja na vlažnome zemljištu pod Perunovom gorom, također i naziv za takvo zemljište, upravo životni element zmaja, njegova protivnika. Taj protivnik, koji se javlja kao zmija, zmaj i kao zvijer, medvdjed, bog je stoke, bogatstva i svake blagodati, Veles, vladar doljnega svijeta i pastir pokojnikâ. On se poslije pokrštenja, držeći se žilavo u narodnoj predaji, obično identificirao s nečistim duhom, nečastivim, kojega bije Bog ili sveti Ilija. Njegova veza s rakitom osobito se jasno pokazuje u poljskoj predaji. Tamo se kazuje da đavol sjedi u rakiti.⁸⁵ A u hrvatskoj i drugoj južnoslavenskoj vjeruje se da ne valja spavati pod vrbom jer se pod njom noću okupljaju vragovi i da se u njoj legu zmije. Tu, dakle, valja tražiti i zmijski kamen. Upitani za nj, mještani odmah odgovaraju: Žminjača. To je položaj na lijevoj obali Žrnovnice, točno ispod vrha Perunskog i crkvice sv. Jure na njem. Na tom je položaju u novije doba nastalo i naselje. Za sam Zmijski kamen nitko nije znao. Na položaju Žminjača vijugavo je protegnut od gore do rijeke kameni greben i zašiljeno joj dodiruje lijevu obalu. Stotinjak metara nizvodno ima velik masivan kamen. Od njega se vidi crkvice sv. Jure, leži upravo pod njom. I u zmijolikom hrptu i u toj stijeni mogao se prepoznavati Zmijski kamen od kojega je krenuo razvod međa. A da je ta točka bila upravo negdje tamo, o tome nije moglo biti dvojbe. Od Žminjače nije daleko do crkve Gospe u Siti. Onamo su se poslije razvoda svi uputili i ugodno proveli ostatak dana. Uspjelo je tako na zemljištu zacrtati cijelo kretanje razvoda. Zemljište s lijeve obale rijeke od preko puta Žminjače do ušća, naplavljeno i često poplavljeno, zove se Blato. I ta praslavenska

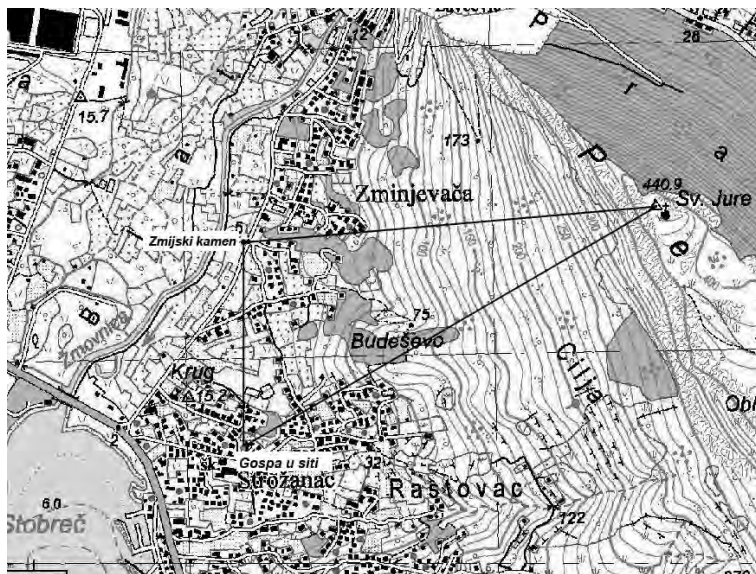
85 Katičićeva bilješka: „Vrlo je tu izričita poljska fraza: *djabel siedzący w krzaku rokytowym* – „đavol koji sjedi u rakitovom grmu“ (Karłowicz – Kryński – Niedźwiedzki, 1912, 556, s. v. *rokyta*).

riječ za močvarno zemljište označuje životnu sferu Perunova protivnika, koji je i darovatelj blaga. I to je vrlo izrazito potvrđeno u poljskoj predaji kad se govori o đavlu iz blata koji daje novce. Nije, dakle, bilo dvojbe da se ispod Peruna na rijeci Žrnovnici dade utvrditi i područje njegova zmijskog protivnika, tek sam Zmijski kamen nije se dao pouzdano locirati. (Katičić 2009: 167,168)

...

Ispod stjenovite kose koja povezuje Perunsko sa samim Perunom, na Strožancu, ravnini prema morskomu žalu lijevo od ušća Žrnovnice, na samoj nekadašnjoj obali rijeke gdje je nekada rastao rogoz, sita, stoji na maloj uzvisini crkvice Uznesenja Marijina koju narod zove Gospe u Siti. Riječ sita znači rogoz od kojega se pletu košare. Nije moguće tu ne pomišljati da je i to kontinuitet kulta na nekadašnjem svetištu Perunove žene, velike tkalje i pletilje, božice Mokoši. (Katičić 2009: 170)

Tri su točke jasne i o njima kao da se ne može više sporiti. To su: Gromovnikovo mjesto, Zmijino mjesto i mjesto ženskoga božanstva. Ovdje kut kod Sv. Jure odgovara parametru što ga je utvrdio Pleterski: on iznosi oko 23°. V. Belaj je odmah uočio da su ti trokuti simetrično raspoređeni. Sada je već znao za Lepoglavski i Brsečki trokut, već je definirao pojam „mali trokut“, pa je malo odahnuo jer se ipak počela nazirati nekakva *norma*.

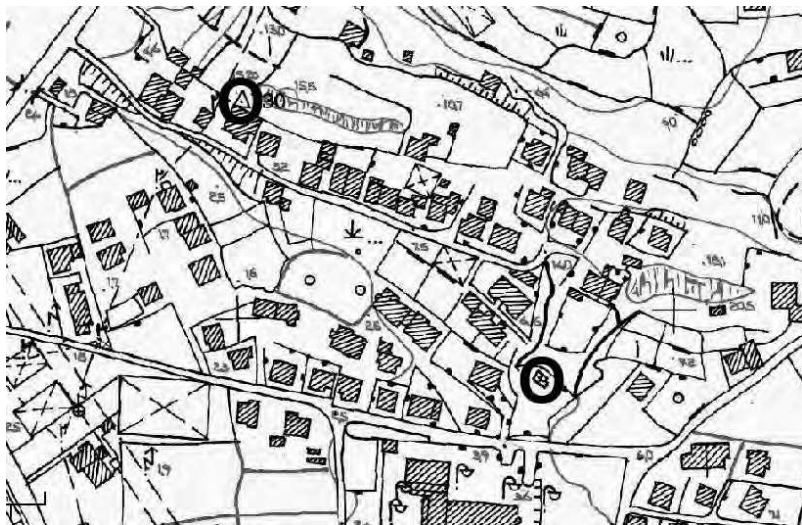

Sl. 35: Trokut kod Podstrane.

I ovdje smo se mučili s mjerenjem. Tek smo s novim računalnim programima dobili pouzdanija pomagala. Dvije su točke jasno raspoznatljive: *Perunsko* sa crkvicom sv. Jurja kao izrazito perunovito mjesto te *Zmijski kamen* kao završetak kamenoga zmijinog trupla iz čije razbijene glave teče voda. Mokošinu smo točku mogli izračunati. Sunčev kut dala bi linija, gledana od Sv. Jure, s azimutom $\omega = 242^{\circ}23'$ koja bi prošla vrlo blizu lokve sa sitom. Duga bi morala biti 1981 m. Ali u tom bi slučaju Mokoš bila u moru, oko 20 m daleko od obale u Strožancu! Krak je stoga *morao* biti skraćen pa je izabrano mjesto blizu lokve sa sitom.

Mokošina je točka već na prvi pogled bila jasna: mogla je biti tamo gdje je danas crkvice *Gospe u siti*, kraj danas presušene mlake (izvora?) obrasle sitom. Odnos stranica iznosio bi 1 : 1,16 (1405 : 1640 m). Odnos 1 : 1,2 uočili smo već kod srednjoistarskog trokuta, a kasnije i kod Vodica.

Pregled preciznih karata pokazao nam je još nešto. Oko 230 m sjeverozapadnije od crkvice je na TK25 položaj zvan *Krug*. Taj *Krug* je bio na neznatnoj uzvisini (15,2 m na TK25; na HOK5 označeno je brojem 730), danas ga se ne vidi jer su tamo izgrađene obiteljske kuće u Paštrićevoj ulici. Sjetili smo se da smo to ime, *Krug*, za dio krajolika već vidjeli na Učki pod *Subim vrhom* čije ime, kako smo bili napomenuli, podsjeća na praindoeuropsko mitsko stablo suha vrha. *Krug* je tamo zaravan pod *Velbatim*, okružena niskim kamenim suhozidom.

Sl. 36: *Krug* i *Gospa u siti* kod Strožanca (HOK5).

Krug

Krugova ima na splitskom području još. Dio Jesenica u Donjim Poljicima zove se *Krug*. Riječ je o starom naselju pod *Mošnicom* (Alemko Gluhak oprezno pomišlja na vezu oronima *Mošnica* s *Mokoš*, 1993: 420), na visini od oko 250 m nad morem, pod Sumaksimom (499 m). Na karti Kaštel-Sućurca pod Kozjakom, otisnutoj kao ornament na koricama knjige *Sv. Juraj od Putalja*, naći ćemo nekoliko krugova. To su *Crugh od Strigna* kraj izvora *Strinja*, zatim *Crugh od Strazbesnich* istočnije prema *Srabežniku* (toponim na TK) i *Crugh Xuvancew* južnije, blizu *Torrente di Xuvancew*. *Torrente* („potok, bujica“) *di Xuvancew* je korito kojim otiče voda iz izvora označena kao *Sorg*. *Dragocev* (*sorgente*, „izvor“) i teče kraj izvora *sorg*. *Strigna* prema moru. Tu mu se u novije vrijeme ispriječila tvornica vinila, pa su mu skrenuli tok zapadnije prema Kambelovcu. Od stare obale do *Strinje* ima oko 800 m, te još oko 550 m do izvora *Dragočev*. „Krug Žuvancew“ bio je negdje uz današnju željezničku prugu. Naša TK ima označena oba izvora pa se možemo lako snaći. Uz natpise na karti ti su krugovi označeni kao kružno oblikovani elementi krajolika, poput jame u zemlji čiji je obod obrubljen kamenjem, ili kao nasipana kružna gomila. Nije posve jasno.

Uopće je cijela južna strana Kozjaka „krugovita“. Zapadnije od spomenutih triju krugova je, *130 m nad morem, crkva posvećena Gospi od Ružarija, no Kambelovčani ju zovu Gospe od Sniga ili, što je za nas važnije, Gospe na Krugu. Oko crkve su stećci, a pronađen je i rimskodobni žrtvenik Silvana. Crkva se prvi puta spominje u 12. st. kao crkva Sv. Martina u selu Kruševik.*

Još zapadnije, nad Štaflićem, Kozjaku se gubi ime i gora se zove Opor, a najviši joj je vrh, jedan od *najzapadnijih* vrhova cijeloga masiva, *Crni krug*, 657 m. Još ne znamo što su zapravo bili ti krugovi, i jesu li baš svi bili ono što slutimo: posvećena pretkršćanska obredna mjesta.

Značenje te riječi naoko je jasno: krug je ploha, sa svih strana ograničena kružnicom. No u narodnom se govoru krug obično poistovjećuje s kružnicom, kao kocka/kockica s kvadratom.

Sam pojam *krug* nosi u sebi simboliku kruženja vremena u vječnosti, kretanja „u krugu“ prostorom bez vidljiva kraja, on predstavlja cjelinu vremena i prostora i srž te cjeline. Krug u obredu vidljivo označava mjesto na kojem svećenici obnavljaju svetost. Oni oko žrtvenika čine hodom uokolo krug, a ulazeći u nj istupaju iz profane sfere i ulaze u sakralnu. Tu u krugu ponavljaju Stvoriteljev čin s početka Vremena, kada je ovaj počeo stvarati Svijet i u njemu Red. Svako takvo svetište je tijekom obreda sakralno središte Kozmosa.

Povjesničar religija Mircea Eliade napisao je godine 1949. da ograda, odnosno zid ili krug od kamena koji okružuju sveti prostor, spadaju u najstarije arhitektonske strukture svetišta. Postojale su u najdrevnijim predindoeuropskim indijskim (npr. u Mohenjo Daru) i egejskim civilizacijama. Ograda ne ukazuje samo na nazočnost pojavljujuće se svetosti (hijerofanije) i sile (kratofanije) u nekom ograđenom prostoru, nego ona ujedno treba zaštititi laika od opasnosti kojoj bi se izložio ulaskom u nj. Sveto je uvijek opasno za onoga koji dolazi nepripremljen u dodir s njime. „Ne prilazi ovamo! reče [Bog]. Izuj obuću s nogu! Jer mjesto na kojem stojiš sveto je tlo“. (Izl 3,5). To je

i razlog za postojanje bezbroj obreda i propisa u vezi s ulaženjem u hram (izuvanje, pranje nogu), koji postoje kako kod Semitâ, tako i kod drugih sredozemnih naroda. Obredno značenje praga hrama ili kuće, bez obzira kako se oni ocjenjivali i tumačili tijekom stoljećâ, također se objašnjava njihovom ulogom. (Eliade 2009: 368)

Običan (ali lijepo uređen) plot oko najsvetijega prostora jedne slavenske teritorijalne jedinice opisao je u XII. stoljeću Helmold, župnik u Bösauu kod obodritskog plemena Vagrijaca (između Lübecka i Kiela; † iza 1177.) u svojoj *Chronicon Slavorum* (nastala oko 1170., tiskana 1556.). On je sa svojim društvom, putujući k nekom slavenskom ugledniku Tješimiru (*Thesemar*), došao

“...u jednu šumu, jedinstvenu u toj zemlji, sva se prostirala u ravnici. Ondje vidjesmo među starim stablima hrast posvećen bogu te zemlje, Proveu, okružen dvorištem i plotom, najpomnije napravljenim od drva, s dvojim vratima. Jer osim kućnih bogova kojima je obilovalo svako naselje, ovo je mjesto svetište cijele pokrajine, a bijahu mu namijenjeni njegov specijalni svećenik i svečanosti i različiti obredi.“

Accidit autem, ut in transitu veniremus in nemus, quod unicum est in terra illa, tota enim in planiciem sternitur. Illic inter vetustissimas arbores vidimus sacras quercus, quae dicatae fuerant deo terrae illius Proven, quas ambiebat atrium et sepes accuratior lignis constructa, continens duas portas. Preter penates enim et ydola, quibus singula oppida redundabant, locus ille sanctimonium fuit univ ersae terrae, cui flamen et feriaciones et sadrificiorum varii ritus deputati fuerant. (Helmold I: LXXXIII.)

I to je vjerojatno bio *krug*. Ne treba nam mnogo mašte da u opisanom svetom mjestu „prepoznamo“ Perunov (*Prove*) dvor/grad (točnije, ogradu: *sepes accuratior lignis constructa*), njegov hrast (*quercus*) na čistini, sa svojim posebnim svećenikom, svečanostima i obredima. Grad je imao dvojna vrata, na žalost ne znamo kamo su bila usmjerena.

Krug je i kod nas donedavna igrao izvjesnu ulogu u vjerovanju i čaranju. Dobro poučena osoba mogla je na križanju izvan sela, oko ponoći bez mjeseca, stojeći u ucrtanu krugu (u gornjoj Hrvatskoj zvan *ris*, po mađarskome *rész* “dio, udio”) vidjeti vještice ili koješta čarati.

Pjesme istočnoslavenskih ophodnika često spominju dvor **okružen ogradom**:

‘Чей же двор на горе стоит?
Иванов двор на горе стоит,
кругом двора железный тын,
железный тын, медяны ворота...’

„Čiji pak dvor stoji na gori?
Ivanov dvor stoji na gori,
oko dvora je željezni plot,
željezni plot, mjedena vrata...“

Ili u drugoj inačici:

Иванов двор на горе стоиць,
на горе стоиць, на крутом бережку,
на крутом бережку, на желтым
пяску,
кругом ворот железный тын.

„Ivanov dvor stoji na dvoru,
stoji na dvoru, na strmom brješćiću,
na strmom brješćiću, na žutom
pijesku.
Oko vrata je željezni plot.“

Ako pak znamo da je kod Bjelorusa očuvana predodžba o “krugu” (kružnici) koja ograđuje prostor na kojem je “grom ubio zmaja”:

А то так с повварсты от Ночаевич дык ёсь бярозки; обсоджан так кругом ковалочек зямельки невольшенкый. Дык тут пярун забив змея.

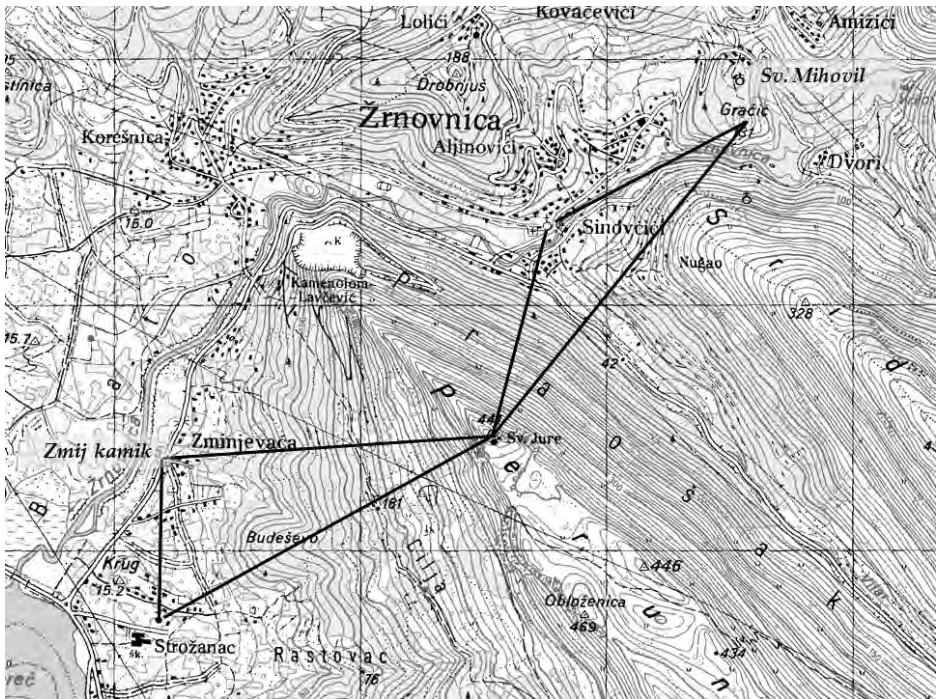
„А то je tako na pol vrste od Nočajeviča, eto, tu su breze; ograđen je tako krugom komadić zemljice. Eto, tu je grom ubio zmaja“ (Katičić 2008: 182)

onda se smije pretpostaviti da je *krug* u sakralnom pjesništvu mogao označavati sveto obredno mjesto, i to ne samo mjesto mitskoga zbivanja, nego i realno mjesto na kojem se izvode obredi. Kod naših krugova uz Jadran to za sada smijemo samo pomišljati.

Petar Skok je (u 1972/II: 213, 214) predstavio *krúg* kao riječ kojom se može iskazati osam značenja. Ako zanemarimo dva od njih (geometrijski pojam i ime za neku dasku kružna oblika na ondašnjem „Kosmetu“), to su: 1. *okruglo mjesto*, zatim 4. *zaokružena zemlja*, 5. *ravnica*, 6. *brežuljak*, 7. *pečina*, 8. *vrh gore*, 9. *toponim*.

Promjena značenja tekla bi, kako se nama čini, od osnovnoga pojma „krug, kružnica“ (vjerojatno kao posljedica opkruživanja nečega) > obredno opkruženo (sveto) mjesto, svetište > oblik zemljišta (ravnica, brežuljak, stijena, vrh) koje se smatralo svetim. Time se ova imenica pretvara u toponim.

Barem dio naših toponima *Krug* mogao bi odavati mjesta starih slavenskih svetih mjesta, svetišta na kojima su se izvodili obredi.

Sl. 37: Istočnosplitski trokuti u prostoru.

Mjesto, nedaleko od lokve s vodom (koja je u uleknuću gdje je nadmorska visina jedva 6 m), i to uzvisina koja se vidi iz cijeloga polja, moralo je biti pogodnije kao kultno sastajalište nego sama lokva. *Krug* je, dakle, u Strožancu mogao biti važan element svetoga krajolika, točka na kojoj su možda obavljali obrede, ali mjesto na kojem su zamišljali Mokoš nesporno je bilo kod izvora sa šašem, *sitom*, tamo gdje danas stoji replika stare crkvice. Tamo na vodi sastajala se povremeno sa svojim ljubavnikom, tamo je uz vodu prela pređu. Sličan ćemo smještaj vidjeti i u Biskupiji kod Knina.

Usporedimo li taj trokut s žrnovničkim, opazit ćemo da mu je oblik zrcalna slika podstranskoga. Ako su oba mala, seoska, trebao je postojati i jedan veliki, „plemenski“, kao što smo to vidjeli kod Ivanca i u Liburniji.

I još nešto moramo spomenuti: pogled od Mokošina mjesta u *siti* prema *Zmijskom kamenu* na Žminjači slijedi azimut od 0°37', dakle, usmjeren je prilično točno prema Sjevernjači.

Žminjača

Vidjeli smo na primjeru *kruga* kako se pojedini toponimi, koji na prvi pogled nemaju nikakve veze s mitskim zbivanjem upisanim u krajolik, pojavljuju uza svete trokute. Katkada mogu poslužiti samo kao element spomenutoga „kriterija kvantitete“, ali ima slučajeva poput *kruga* koje pomnijom analizom možemo smjestiti u suvislu cjelinu.

Još jedan takav primjer je toponim Žminjača. Sličan toponim susreli smo već tragajući za ostacima stare vjere u središnjoj Istri. U blizini maloga svetoga trokuta postoji tamo, istočnije od drevnoga gradića Pićna, toponim Žminjica. To je ime za šumom zaraslu uleknutu padinu niskoga hrpta (iznad Žminjice je vrh visok 281 m) između Gologoričkoga i Krbunškoga potoka, kod zaselka Šilići. U njoj izvire, prema TK, pet potoka koji se spajaju u jedan i teku u Gologorički potok. Taj rijedak toponim, Žminjica, postoji i između Bakra i Bakarca, gdje označava sustav kraških vrela uz morskou obalu koja su danas „uhvaćena“ u riječku vodovodnu mrežu.

Toponomom Žminjica (kao i Žminjača, o kojem je ovdje riječ) nitko se još nije pozabavio. Etimologija mu leži, kako se to nama laicima na tome području čini, u glagolu žéti, žmikati („cijediti vodu iz nečega“) koji ima homonim (razlika je samo u naglasku) u glagolu žèti. Oba su praindoeuropskoga podrijetla. Izvor drugomu glagolu, žèti (žito), je praindoeuropski glagolski korijen **ghuen*(*H*)- „udarati“, iz čega imamo i praslavensko **gʷnati* u pastirskoj terminologiji (*goniti*, *pogon*, *gonič*) i *žèti u zemljoradničkoj (žèti, žetva, žetelac) (Skok 1973/III: 678, 679). Ove su riječi ključne u praslavenskoj mitskoj terminologiji, a sada bi im se, ako bi naše razmišljanje bilo ispravno, mogla dodati i treća, žéti. No glagol žéti, žmikati dolazi od praindoeuropskoga **gemH*- „zgrabiti objema rukama, stiskati“. Dakle, veza između žèti i žéti, ako postoji, nije genetska, no do nje je lako moglo doći uslijed potpune glasovne podudarnosti. Prema Skokovu mišljenju, u hrvatskome je, da bi se te dvije riječi mogle međusobno razlikovati po

značenju, homonimija uklonjena spomenutom razlikom u naglasku (1973/III: 678). U slovenskome pak obje riječi glase posve jednako: žeti (Snoj 1997: 760, 761).

Već smo rekli da je V. Belaj nekom prilikom Katičiću iznio pretpostavku da bi imena Žminjica u Istri i Žminjača pod Mosorom mogla biti srodna i imati isto mitsko značenje, no on je bio jako skeptičan jer za uporabu te riječi (žmikati) nema potvrda u dosad prepoznatim sakralnim tekstovima. No samo koji tjedan nakon toga ozbiljnog upozorenja Katičić ga je uputio na jedno mjesto u ruskoj folklornoj tradiciji. Riječ je o jednoj svadbenoj pjesmi. Treba pritom znati da je u cijelom slavenskom svijetu "obična", ljudska svadba zapravo bila oponašanje nebeske svadbe Jurja i Mare⁸⁶ kao svetoga presedana, pri čemu Juraj dolazi iz opasne tuđine po Maru pred Perunov dvor da ju odvede u svoj dom. U svadbenim pjesmama vidljivo se aludira na mit. U toj konkretnoj pjesmi nevjesta pjeva o mladoženji koji dolazi po nju (prelazeći pritom preko , što znači da ide „preko vode“). Donosimo ključni dio zajedno s Katičićevim prijevodom (Katičić 2010: 47).

Идѣт-то ведь чуж-чуженин
по мостоцьку калинову. –
Калин мост выгибайтце,
калины-те ломаютце.

...

Из-под правой-от ноженьки
вода-грѣзь выжимаитце,
из-под левой-от ноженьки
огонь с искрам вылетывает.

(Balašov, Marčenko i

Kalmykova, 1985: 342b, № 5)

„Ide pak to tuđ tuđinac
po mostiću kalinovu. –
Kalinov se most sagiba,
kaline se lome.

...

Ispod desne noge
voda se i mulj izjima,
ispod lijeve noge
oganj s iskrama izlijeće.”

Mladoženja dolazi nevjesti kao što Jarilo dolazi Mari. Dok *hoda*, jednom nogom *ugreza* u blato, *izimaju* se voda i mulj (*grėznuti* u hrvatskome znači „nogom propadati u blato, snijeg...“, a rusko *грѣзь* je „ono u što se može ugreznuti“), a kada zagazi drugom, ognjevito se iskri. Jarilo tim svojim *trudnim hodom*, iskrenjem i izimanjem vode spaja značajke ognjevitoga Perunova i mokroga Velesova svijeta. Vlaga podržava *zelenu* vegetaciju, dok su iskre i oganj *crveni*. Uleknuće Žminjica u padini kod Šilići može stoga lako biti otisak Jarilove noge, a izvori koji iz nje teku, to *вода-грѣзь выжимаитце*, voda se i mulj izjima.

Susljedno navođenje zelene i crvene boje poznato je i u drugim ruskim obrednim pjesmama. Tako se, na primjer, u jednoj ruskoj uskrсноj pjesmi nabrajaju redom blagdani kako slijede u kalendaru:

— Слава Богу, пане хозяин,
Слава Богу, добра много!
А что будем с добра чинить?
— Закупим ты три праздничка,

„— *Slava Bogu, gospodine domaćine,*
Slava Bogu, mnogo dobra!
A što ćemo s dobrom činiti?
— *Zakupit ćemo tri blagdana,*

86 O tome vidi lijev primjer u: Belaj, V. 1993b. ili 2008: 286–295.

Веселуе, богомольные:
Первый праздник – святой Велик-день,
Другой праздник – Юрий-Егоря,
Третий праздник – святой Никола:
Святой Велик день с краьним яйцом,
Юрий-Егоря с шелковой травой,
Святой Никола с засевочком.
(Bazanov 1970, br. 469)

Vesela, bogomoljna (pobožna):
Prvi blagdan-sveti Velik-dan (Uskrs),
Drugi blagdan-Juraj-Jegorij,
Treći blagdan-sveti Nikola:
Sveti Velik dan s crvenim jajem,
Juraj-Jegorij sa svilenom travom,
Sveti Nikola s usjevom.“

Svilena trava i usjev sadrže u sebi zelenu boju. Sada iznenada razumijemo i makedonsku lazaričku pjesmu iz okolice Ohrida:

А божице, божице,
има сина малего,
облечи го црвено,
опаши го зелено,
дивит книга – в пазува,
извади го пред врата...

(Целакоски, 1973: 217;
vidi Belaj, V. 2007a: 221)

„Oh božice, božice,
imaš sina maloga,
odjeni ga u crveno,
opaši ga zelenim,
divot knjigu pod ruku,
izvedi ga pred vrata...”

gdje se također javlja opreka *crveno* ÷ *zeleno*. Ta se opreka nalazi i u jurjevskim pjesma-ma koroških Slovenaca:

Sveti Šent-Juri, potrka na duri
Ma jeno hvačo zeleno, jeno rudečo.
Je šle peršu v deželo
Je ga že vse vesevo.
Tičice v grmovji,
Kukovca v bukovji.
Rumene rožice lepu cvetó,
Se svetga Šent-Jurna veseló.

(Štrekelj 1904–1907/III: 140; vidi Belaj, V. 2007a: 221).

„*Sveti Šent-Juri kuca na dveri*
Ima jednu blačnicu zelenu, jednu crvenu.
Tek je došao u zemlju
Svi mu se već vesele.
Ptičice u grmlju,
Kukavica u bukovlju.
Žuto cvijeće lijepo cvate,
Svetomu se Šent-Jurju veseli.“

Smjena tih boja, crvene i zelene, dobro je poznata i u našem Turopolju, gdje je smjena objenih blagdana k tome usko povezana s hodom:

Pisan Vazam prošal je,
Zelen Juraj došal je,
Iza luča zelenoga,

*Iza mora crljenoga,
Po 'nem ravnem polju,
Na zelenom konju.*

(Huzjak 1957: 15)

*Tu nadelajte zelena Jurja,
Zelena Jurja daleka puta,
I daleka puta, trudnoga hoda....*

(Huzjak 1957: 4)

Katičić je (2008a: 77, 78) pronašao još jednu važnu potvrdu za čvrstoću ove rekonstruirane mitske predodžbe. Hod po blatu i vlazi, *trudan hod*, dobro je potvrđen kao praslavenski mitski motiv u raznim slavenskim ograncima (*po dalekom putu, po debelom gruču: do kolena blatci, do ramena vodica...*, Štrekelj 4991, iz Bele Krajine), a u hrvatskoj i slovenskoj predaji potvrđen je i opis toga puta kao suhoga, i to nedvojbeno. Evo dva primjera. Prvi, iz Turopolja, opisuje Jurjev dolazak nižući boje – zelenu i crvenu, a zatim Jurja vodi *po suvomu putu, po debelom grudju*, a drugi, iz okolice Bjelovara, zelenom suprotstavlja prašno (tj. suho):

*Došel je, došel Jura zeleni,
tam z luga zelenoga,
tam z morja črlenoga.
Darujte ga, darujte, Juru zelenoga.
Na vranomu kojnu,
po suvomu putu,
po debelom grudju.*

(Miklaušić 1994: 99)

*Dobro jutro ujna,
vid zelenog Đurđa
kako ti se šeće
po bijelu dvoru.
Po bijelu dvoru,
na zelenu konju,
po prašini putu,
po zelenom lugu.*

(Huzjak 1957: 21)

Dugotrajan predajom izvan prvobitnoga mitskog konteksta došlo je u ovoj pjesmi očito do sažimanja i premetanja pojedinih sekvenci. Jarilo je prvo morao hodati *na zelenu konju, po prašini putu, po zelenom lugu*, da bi se zatim mogao šetati *po bijelu dvoru*. Ali slike, ići *po prašini putu* i ići *po zelenom lugu*, neće biti zamjenske slike koje se mogu proizvoljno rabiti u tekstovima. One su u uskoj vezi s Jarilovim ambivalentnim značenjem: kao Perunov sin on je suh, ognjevit, a kao Velesov posinak mokar i blatan. Takav hod koji naizmjenice prouzrokuje izbijanje iskri i kлокotanje vode povezuje dva velika svijeta, Perunov i Velesov, što će potvrditi svadba Jurja i Mare. Ta privremena pomirba omogućuje ljudima opstanak na svijetu. Naime, koncem jeseni opet će sve poći po zlu, da bi se na iduće Jurjevo Jarilo opet vratilo i donio vlagu u našu zemlju. Smjenjivanje *zelenog/vlažnog – crvenog/suhog* sadrži svetu istinu o ustrojstvu svijeta!

Na temelju već uspostavljenoga konteksta Katičić je pomoću navedenih i njima srodnih fragmenata fascinantnom filološkom preciznošću rekonstruirao praslavensko mitsko kazivanje:

Hodit̃ Jarilo, tuđ̃ tuđiñ, po mostu, most̃ gybajet̃ s̃, lomajet̃ s̃ ... jvz pod̃ desny j̃g/j̃e nogy voda, gr̃ez̃ z̃bmet̃ s̃, do kol̃ena bolto, do ormene voda, jvz pod̃ l̃vy j̃g/j̃e nogy ogñ s̃ j̃skrami letit̃, put̃ jest̃ sub̃, por̃š̃ñ (2008: 121).

(Osvremenjeno: „Hodi Jarilo, tuđ tuđin, po mostu, most se ugiba, lomi ... ispod njegove desne noge voda, mulj se izima, do koljena blato, do ramena voda, ispod njegove lijeve noge oganj s iskrama leti, put je suh, prašan“.)

Ovoj rekonstrukciji možemo dodati i podatke iz sjajnoga ruskog rječnika Vladimira Ivanoviča Dalja (izd. 1863.–1866.), koji riječ **ВЫЖИМАТЬ** (Vyžimat’) tumači kao **выгонять** (vygonjat’ „izgoniti“), a **Жмакать** (žmakat>) ili **жмокать** (žmokat>) kao **бить**, **ударить** (bit’, udarit’). Tu su u živom ruskom govoru semantički prepoznatljivo povezane riječi izvedene iz korijenâ *ž̃eti, *g̃nati i *b̃iti.

Čini nam se da sada možemo s priličnom sigurnošću ustvrditi da ime Žminjača (i njemu srodno Žminjica) nema neposredne veze sa *Zmijskim kamenom*, nego se odnosi na mjesto (ali koje je doista jako blizu kamenu) na koje je mitski junak, *Jarilo/Juraj*, čvrsto stupio nogom kada je, *trudna hoda*, išao svojoj zaručnici te svojom snagom naizmjenice *ižimao vodu* odnosno *izbijao ognjene iskre* iz tla.

Žminjača uz rijeku Žrnovnicu je – kako smo vidjeli – asocijativno čvrsto povezana sa *Zmijskim kamenom*, a desetak metara sjevernije od toga kamena nalazi se trag vrela na kojem se, prema sjećanju domaćega svijeta, donedavna napajala stoka. Danas se, nakon širenja ceste, tu vide tek vlažna mjesta u zemlji. Drugo vrelo leži pod samim zaključkom grebena i od njega malo, ali duboko urezano korito usmjerava tanak mlaz vode prema rijeci Žrnovnici. Posvuda je, dakle, i u Gologoričkom dolu, i u Bakarskom zaljevu i kod Žminjače, riječ o mjestu na kojem izbija voda iz zemlje, pa tu činjenicu valja imati na umu pri tumačenju ovih toponima. Osim toga, izimanje vode iz zemlje hodom, posljedica je koračanja. To je ponavljajuća se, iterativna radnja. Tako se nakon *pranja ižima pratež*: susljednim zavrtnjem i stiskanjem rublja. A i *gonjenje* (stoke, bijenjem šibom/bičem) te žetva (žita, udaranjem srpom) sadrže takve uzastopne pokrete. To dodatno povezuje ovu heterogenu skupinu glagola.

Nije nemoguće da su na tome mjestu uz tu mitsku sliku zamišljali i drugu, prema kojoj Perun, razljućen, bije zmaja po glavi, ubija ga i usput ozljeđuje površinu zemlje. Vjerojatno oboje, jer su tu – uostalom – bila dva izvora: jedan uza sam put po kojem se hoda, a drugi pod zmijinom razbijenom glavom.

Kulturna je antropologija uvela jedan važan postulat: *holistički pristup* proučavanu predmetu. U cjelini je on, dakako neprovediv, barem pri istraživanju europskih kultura. No istraživač doista treba sagledati, što je više moguće, različite aspekte pojave koju želi razumjeti i objasniti i zatim ju interpretirati iz tako dobivena konteksta. A tako radi i filologija. U ovom primjeru to znači da se interpret ne treba zadovoljiti pukom konstatacijom kako se neke naoko heterogene pojave nemotivirano pojavljuju zajedno na raznim mjestima, nego da mora pokušati uočiti i objasniti veze koje ih spajaju (pronaći motivaciju). A to je kontekst priče koju nam pripovijedaju toponimi odnosno njima označena mjesta.

Žminjica i Žminjača bi, ako bi se ovo razmišljanje pokazalo točnim, bili nazivi za mjesta gdje na silu istječe voda iz zemljine utrobe na površinu. A takvu snagu mogu posjedovati samo božanske osobe, kao što su vrhovni bog Praslavena i ujedno gromovnik Perun i njegov sin (a Velesov posinak) Jarovit/Jarilo, u kršćanskoj interpretaciji Juraj.

Nije nemoguće ni da ovamo pripada i ime srednjoistarskoga gradića Žminja. Skok je, doduše, pomišljao na njegovo podrijetlo od latinskoga osobnog imena *Geminianus*, no i sam je rekao da je to neizvjesno. Svi stari zapisani oblici imena (najstariji, iz 1178.: *Zimino*), pa i njemačko *Swingk*, *Schwing*, svode se na hrvatsko ime Žminj, pa i talijansko *Gimino*. Štoviše, Valvasor uz njemački oblik *Schwing* navodi i narodni *Izmin* što ga, ako nije pogreška, još više povezuje s glagolom *ižmikati*. Moglo bi se, doduše, primijetiti da se Žminj baš ne može pohvaliti izvorima. Na to je zajedljivo upozorio i Valvasor:

Nur ist dieses das Schlimmste daß hier mehr Wein als Wasser befindlich: indem es in dieser Gegend nicht nur an Brunnenquellen sondern auch am Fließ-Wasser mangelt. Wiewol Mancher dieses für keinen Abgang achten mögte wann er mehr Weins als Wassers schöpfen könnte. (Valvasor 1687: XI: 569)

“Samo je loše što ovdje ima više vina nego vode, jer na tome području manjka ne samo zdenaca nego i tekućica. Premda mnogi to ne bi imao za manu kada bi mogao crpiti više vina nego vode.”

No da ovdje doista nije bilo nikakve vode, ne bi moglo biti niti naselja koje će se razviti u trgovište, o čemu svjedoče slavenski grobovi iz VIII. i IX. st., dijelom još s nekršćanskim ukopima. Vjerojatno je voda koja se cijedi, *ižimlje* iz zemlje, mogla upravo na inače bezvodnom tlu dati ime mjestu.

3.c Dolački trokut?

Ovim smo vas naslovom prevarili, ispričavamo se. Kod *Dolca* u zaleđu Mosorova grebena (gledano s juga), dakle sjeverno od Mosora, ispod *Kozjika* (1319 m), nismo našli uopće nikakav trokut. No čudilo bi nas da ga nekoć nije bilo.

Prije gotovo četvrt tisućljeća, godine 1774., poznati je talijanski učenjak i putopisac, „opat“⁸⁷ Alberto Fortis (1741. – 1803.), prvi (koliko nam je poznato) uočio ojkonim *Perun* i shvatio njegovu važnost te ga predstavio znanosti. On je u svoju knjigu *Viaggio in Dalmazia* umetnuo poglavlje s kratkim opisom Poljica u kojem ćemo naći prve zanimljive bilješke. Fortis je inače kroz cijelo djelo dosta brižno navodio svoje izvore i komentirao njihove vrijednosti. Kako za poglavlje o Poljicima nije naveo niti jedan izvor, smijemo pretpostaviti da je podatke prikupio sâm, bilo od kazivača „na terenu“, bilo od prijatelja Dalmatinaca, svejedno. U poglavlju *Del Corso della Cettina, il Tiluris degli Antichi*, „O toku Cetine, Tilurisa u starih pisaca“ je na str. 92–95. drugoga sveska odjeljak 9. *Della Pogliza, e suo Governo*, „O Poljičkoj krajini i njezinoj vladi“, a u njemu su dva odlomka koja će nas ovdje zanimati. U prvome Fortis nagada o štovanju drevnoga praslavenskog boga Vida:

I Pastori di Pogliza ànno una particolar divozione a S. Vito, e ne solennizzano la festa accendo dinanzi alle loro capanne falci di legni odorosi. Ne' tempi andati le Nazioni Slavoniche aveano divozione al Dio Vid. (1774: 94)

„Poljički pastiri posebno štiju sv. Vida i njegov blagdan paleći svežnjeve mirisna drveta ispred svojih koliba. U davno doba slavenski su narodi štovali boga Svantevida.“⁸⁸ (Marasov prijevod, 2004: 206),

a u drugome spominje seoce zvano *Pirun* i zaključuje da bi to ime bilo trag štovanja boga *Peruna*:

...Nel tenere de' Poglizani è un Casale detto Pirun Dubrava, il di cui nome significa la Selva di Pirun. Forse vi si adorava anticamente l' Idolo Perun, che occupava gli altari Slavonici anche Novgorod, prima che Giovanni Basilio Gran-Duca di Moscovia avesse conquistato quella famosa Città, e le Provincie che ne dipendono. (1774: 95)

„... U posjedu je Poljičana zaselak zvan Pirun Dubrava, a to ime znači Pirunova šuma. Možda se tu u davnini obožavao idol Perun koji je gospodario slavenskim

87 *Abate* (od latinskoga *abbas* odnosno grčkoga *αββας*, a oboje iz aramejskoga *אבא*, 'abbā sve u značenju „otac“) ovdje ne znači „opat“, tj. predstojnik samostana, nego je to titula kojom časte po Italiji i Francuskoj (abbé) sve svećenike izvan redovite hijerarhije (kao kod nas „velečasni“, ili „otac/pater“ za redovnike).

88 Tako hoće prevoditelj Mate Maras. Fortis je napisao samo ime *Vid*, pa je *Svantevid* samovoljno „popravljanje“ Fortisova teksta. Vidimo da uvijek nanovo treba, ako je ikako moguće, provjeravati izvore!

oltarima i u Novgorodu prije nego što je Ivan Vasiljevič, veliki moskovski knez, osvojio taj slavni grad i pokrajine koje o njemu ovise.“ (Marasov prijevod, 2004: 206).

Fortis je u imenu „zaselka“ prepoznao ime ruskoga boga *Peruna*. A to bi moglo biti za našu temu jako važno. To *selo* bi se na hrvatskome moralo zvati „Perunova Dubrava“ (*dubrava* je šuma dubova, hrastova šuma) što ne znači da je tamo u Fortisovo doba doista bilo šume, a navodno štovanje staroga boga predstavljeno nam je kao Fortisovo domišljanje. Čitatelj XX. i XXI. stoljeća lako će u njemu „prepoznati“ selo *Dubrava* „pod“ gorom *Perun* nad Žrnovnicom. Fortis je doista došao u Žrnovnicu gdje je htio vidjeti neke ploče, no župnik ga nije ni nakon duga ljubazna nagovaranja htio pustiti u crkvu i govorio je samo *nechii*, „*non voglio*“, a nije, dakako, popustio ni pred žestokim „ilirskim“ riječima u koje Fortis nije propustio umetnuti i grdnje „što se govore ženama“, *che si dicono alle donne*, kako nam je to naš *abate* skrušeno priznao. (1774: 60; 2004: 186).

Bilješka učena Talijana o Perun-Dubravi ušla je kasnije u rasprave o štovanju praslavenskoga boga Peruna, ali i u opise Poljica. Kod nas je godine 1879. Ivan Matešan napisao:

Izpod Mosora sa strane primorske, u selu Dubravi, spominje se Perun-Dubrava t. j. Perunova gora, koja je u neko vrieme morala obilovati drvećem (Matešan 1879: 298).

Na prvi pogled izgleda kao da je Matešan jednostavno preveo Fortisov odlomak. No tu je došlo do „pokvarenog telefona“ u književnoj predaji. Na tri je mjesta promijenjen smisao Fortisova teksta.

Prvo, Fortis je ime zaselka *Pirun Dubrava* sebi točno preveo kao *Selva di Pirun* i iz toga logično zaključio da se tu možda nekoć štovao *Perun*. Tako je to ispravno preveo na češki Slovak Pavol Jozef Šafařík (poznatiji pod češkim imenom Pavel Jozef Šafařík) u svojoj „Kratkoj raspravi o poljičkom statutu“ godine 1854.: *V zemišti jejich památná ves Pirun-Dubrova, t. Perunův les*, „Na njihovom zemljištu je znamenito selo Pirun-Dubrova, to jest Perunova šuma“ (Šafařík 1854). Ali mali „zaselak“, *casale*, postao je „znamenito selo“ (*památná ves*) koje je ime *Dubrava* promijenila u *Dubrovu*. Samo tri godine kasnije, 1857., Šafaříkov je članak preveo na srpski Miloš Popović, a odlomak koji nas zanima glasi u njega

У нѣиовой земљи налази се знаменито село Пирунъ – Дубрава т. е. Перунова гора. (1857: 136; Popović ispušta dio o štovanju Peruna).

Vidimo da je Popović Šafárikovu *Dubrovu* promijenio u *Dubravu*, a *les* preveo s „gora“. Ne znamo je li Popović tako dobro znao zemljopis da je znao i za *goru Perun* u Poljicima pa ispravio Šafárika, ili je tako slabo znao češki da je *les* („šuma“) krivo preveo s „gora“. Nadamo se onom prvom (no moramo reći da u nekim južnoslavenskim govorima *gora* znači i „šuma“; ako je to imao na umu, Popović nije pogriješio). Ovo je, koliko znamo, najraniji poznati izvor u kojem se spominje *gora Perun*, a da ne znamo je li to možda posljedica kriva prevođenja.

Drugi je primjer promjena lociranja *Dubrave*. Matešan je kao rođeni Poljičan jednostavno morao znati za veliko selo (ne *casale*, zaselak) *Dubravu* ispod *Kozjika*, ali selo Dubravu, u kojem se „spominje ...Perun-Dubrava t. j. Perunova gora“, smjestio je *Izpod Mosora sa strane primorske*. A kao školovani Poljičanin trebao bi, čini nam se, znati da u primorskim, Donjim Poljicima nema sela imenom Dubrava. A možda ga je bilo? Zapadno od Podstrane, pod stijenom *Perunovom*, s južne strane, postojalo je nekoć *selo* zvano *Perun* (Škobalj 1970: 131). Podstranci još znaju za nj. Još mu se vide tragovi u šikari, a sada uređuju i turističku stazu prema njemu. Čak se i uličica što se odvaja od ulice *Gospe u Siti* prema obroncima gore *Perun*, tamo gdje su urušeni ostatci zaselaka *Gošanj* (*Gostan*), *Perun* i *Opaće* (<*Opatje*) *selo*, zove *Perunska*. Možda je tu pod gorom *Perun* bila „Perunova dubrava“.

Mogao bi netko pomisliti da Matešan nije ni mislio na Donja Poljica. Na stranici 286. opisao je cijela Poljica:

Poput morskih valova uzdižu se Poljica sa svojimi seli Duće, Jesenice i Podstrana. S ove visine spuštaju se i padaju u kotlinu, u kojoj se redaju Srinjine, Gata, Sitno, Dubrava, Kostanje i Zvečanj. Izvaliv se iz ovih ponora, uzpinju se uz goru i planinu, da prevale ponosni Mosor' i odtolen da se bace preko Duća Donjega, Srednjega i Gornjega u naručje rieke Cetine (Matešan 1879: 286).

Kao da se ime Mosor ne proteže na primorsko bilo. I na malom zemljovidu što je priložen Ivaniševićevim *Poljicima* (o tom radu bit će govora malo dalje) označen je glavni gorski greben s *Ljutim kamenom* i *Sv. Jurom*, koji dijeli Srednja od Gornjih Poljica, kao *MOSOR*, a primorska kosa između Srednjih i Donjih Poljica kao *POLJIČKE GORE*. To bi doista značilo da su „Mosor“ i

„Poljičke gore“ dva različita pojma. I u planinarskim se krugovima pojavljuje za cijelu primorsku kosu od *Perunića* do *Babljače* zajednički naziv *Poljička planina*, a *Mosor* bi bilo ime samo za glavni greben. Matešan u je, izgleda, *Perun-Dubrava* doista šumoviti dio „sela Dubrave“ „*Izpod Mosora sa strane primorske*, točnije, ispod Botajne i Kozjika. Što je Mosor? Gdje je Pirun-Dubrava?

Treća je pogreška pak vjerojatno Matešanova. Do njega su svi pisali o *selu* zvanu *Pirun/Perun Dubrava* u čijem se imenu vidi trag štovanja drevnoga Peruna, a Matešan piše kako se u tom *selu Dubravi spominje (...)* *Perun-Dubrava, t. j. Perunova gora*. Njemu *Dubrava* i *Perun-Dubrava* nisu identični pojmovi. Kako se snaći u svemu tomu?

Usput: taj je zaselak *Perun-Dubrava* kroz marljivu prepisivačku tradiciju, u nekim leksikonima prerastao u „glavni grad“ Poljica. *Diccionario geografico universal* (Barcelona 1832.) ima, na primjer, natuknicu *POGLIZZA* s kratkim opisom koja završava: *La capital de este pais es el lugar de Pirun-Dubrava*. („Glavni grad te zemlje je mjesto Pirun-Dubrava“; 1832/III: 545).

Vrhunac je u tom pretjerivanju dosegao godine 1838. Carlo Ant(onio). Vanzon u *Dizionario universale della lingua italiana* (Livorno) gdje je u petom svesku opisao Poljica pri čemu je pokazao svu svoju upućenost u zemljopis:

POGLIZZA. geog. Paesetto della Dalmazia, nel circolo di Spalatro; abbraccia il monte Mostor, il territorio tra i fiumi Clissa e Duara, ed estendesi fino alla foce della Cettina; ha una superficie di 27 miglia quadrate. Il villaggio Pirun-Dubrava n' è il capoluogo, e conta 20,000 abitanti. (1838/V: 710)

„POLJICA. zemljop. Pokrajinica u Dalmaciji, u splitskom okrugu; ogrljena planinom Mostor (sic!) između rijeka Klis i Zadvarje (sic!), proteže se do ušća Cetine; ima površinu od 27 kvadratnih milja. Selo Pirun-Dubrava je glavno mjesto, broji 20 000 stanovnika (sic!).“

O štovanju boga Peruna dosta je u nas pisao Natko Nodilo u svojoj knjizi *Stara vjera Srba i Hrvata* (1888; 1981). Tu je cijeli *Dio VI.* naslovio s *Gromovnik Perun i Oganj* i potrošio na nj punih 80 stranica (1888: 129–209; 1981: 381–461). Mjesto koje nas zanima ipak je kratko:

O opstanku njegovu, u nas, svjedoči jedno naše mjesto, i za mjesto privezana tradicija. U nas ima „planina Perun“, što je visoki vršak u dalmatinskom Mosoru, nad poljičkim selom Dubravom. Poljica, u Dalmaciji do Cetine, naselili i održali hrvatski starenici, koji se sklopiše, već od davnog vremena, u neku malu republiku. Na suhoj zemlji dalmatinskoj, čakavština ostavi tu mnoge tragove, pa se i koješta još sačuva od starine hrvatske. U selu Dubravi, pod spomenutom planinom Perun,

priča se, da su se na onom mjestu ljudi nekad klanjali bogu Perunu. Možda nije bez neke niti selu ime Dubrava, koja je mogla, u doba neznabožačko, biti sveta Gromovniku (1888: 133; 1981: 385).

Nodilo izričito govori o *planini Perun* i odvaja ju od imena sela *Dubrava* (planina *Perun* mu je iznad sela *Dubrava*), premda uočava vezu između ta dva imena. U bilješci br. 1 pod crtom čitamo: *Ovo meni kaza katolički sveštenik, Petar Škarica, marljivi poznati povjesničar rođenih svojih Poljica*. U opširnijoj bilješci pod br. 2 je pak donio podatke o hrastu i njegovoj vezi s gromovnicima pojedinih naroda. S njime kao da završava jedno razdoblje pisanja o Poljicima i započinje drugo, temeljeno na terenskim istraživanjima.

Nodilovom se knjigom obilno služio Nikola Gržetić Gašpićev u svojoj knjizi *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijata i Prasemita* (1900). U njoj na str. 158. u bilješci br. 2, gdje je nabrojio njemu poznate oronime koje je povezo s Perunom, čitamo:

Perun planina u *Poljicama*, Perun i Perunčevac južno od *Učke gore u Istri*, Peruna-Dubrava u *Hrvatskoj...* (Gržetić Gašpićev 1900: 193).

Gržetić Gašpićev je u svojoj fantastičnoj knjizi donio ogromno obilje kojekakvih podataka najrazličitijih stupnjeva vjerodostojnosti, ali na žalost samo je rijetko navodio svoje izvore pa nam njegovi podatci bez dodatnoga detektivskog napora i mnogo sreće uglavnom nisu uporabivi. „Perun planinu u Poljicama“ je najvjerojatnije preuzeo od Nodila, ali toponim *Peruna-Dubrava* u tom obliku Nodilo nema. A nema ga ni itko od drugih pisaca prije njega. Gržetić je, izgleda, „zaslužan“ za udvajanje našega Peruna nad Žrnovnicom, pa se ovaj jednom javlja kao *Perun planina* u Poljicima/Dalmaciji, a drugi puta kao *Peruna-Dubrava* u Hrvatskoj.

Bilješka kod Nodila se, premda sporo, ipak probila u znanost. Prihvatio ju je, na primjer, Bugarin Jordan Ivanov koji je godine 1903. objavio na ruskome u St. Petersburgu iscrpno argumentiran, kritičan i odmjeran članak *Култъ Перуна у южних славянъ*, „Perunov kult u južnih Slavena“. Etimologiju Perunovu imenu potražio je u indoeuropskome korijenu **per-*, oprezno uzeo u obzir balkanski običaj *peperuda*, utvrdio prožimanje predodžbi o sv. Iliji i o pretkršćanskom gromovniku, osvrnuo se na još indoeuropsko vjerovanje da se Perunove munje mogu naći okamenjene u zemlji te spomenuo i borbu sa zmajolikom *Halom*. Ivanov je pred više od stotinu godina uvjerljivo odbacio sumnje u općeslavenski

i praslavenski Perunov značaj, i to na temelju tvrdnje da obilno, raznoliko i heterogeno predajno južnoslavensko gradivo (toponimi, imena osoba, poslovice, izreke, pučke pjesme) sadrži dovoljno podataka o tome da su i južni Slaveni morali poznavati *Peruna*, i to bez baltičkoga ili skandinavskoga utjecaja. Svi ti zaključci i danas stoje. Zapanjujuća je ignorancija nekolicine kasnijih uglednih istraživača koji nisu marili za ovaj tekst, premda je bio objavljen na ruskome u publikaciji ruske Imperatorske akademije znanosti.

Nabrajajući perunovite toponime, Ivanov je spomenuo *Perun* u Istri i istoimenu goru kod Vareša u Bosni, te dodao kako

У хорват существует «Перуна-Дубрава», в Далмации – гора «Перун» возле самого села Дубрава (1903: 157/158),

„U Hrvata postoji »Peruna-Dubrava«, u Dalmaciji – gora »Perun« kraj samoga sela Dubrava“.

Za *Peruna-Dubravu* kod Hrvata je, kao izvor, naveo Gržetića Gašpićevoga (1900, str. 192, 193.), a za goru *Perun* u Dalmaciji Nodila. Prihvatio je, dakle, Gržetićevo udvajanje žrvovničkoga *Peruna*, pa je negdje „u Hrvata“ (što mu je značilo „u [onodobnoj] Kraljevini Hrvatskoj“) smjestio „*Peruna-Dubravu*“, a u austrijskoj pokrajini Dalmaciji bi, to jest južno od Zrmanje, bila gora *Perun* kraj sela koje se zove „*Dubrava*“. No bez obzira na to, čvrsto je i argumentirano utkao gore imenom *Perun* u rasprave o slavenskoj mitologiji.

Češki je arheolog Lubor Niederle godine 1916. u svojoj vrijednoj i sustavno napisanoj knjizi punoj podataka *Věra a náboženství* („Vjera i religija“) u odlomku o *Perunu* kao jedan od brojnih dokaza za sveslavenski i praslavenski značaj *Perunov* naveo i *Peruna Dubravu* i „*Perun goru*“ u *Dalmaciji*, pozivajući se pritom na Ivanova (Niederle 1916: 100).

S „objema nogama na zemlji“ (svojoj), na svojem etnografskom „terenu“, bio je posve sigurno don Frano Ivanišević. Opisujući u *Zborniku za narodni život i običaje* svoja Poljica godine 1903., nije mogao ne spomenuti i vrh i selo *Perun*, i to u Podstrani, Srinjinama i Donjem Docu, ne pozivajući se pritom ni na kojega od starijih autora, pa ni na Fortisa. Spomenuo je *Peruna* na str. 185/3⁸⁹, 186/4, 190/8 (2 puta), 191/9 i 120/12 (tu čak 3 puta), ali nikada u mitološkom kontekstu koji bi nas ovdje mogao zanimati. On spominje mlinice koje su podno *Peruna*, rijeku *Žrnovicu* koja prolazi po dnu *Peruna*, pojedine

89 Prvi broj odnosi se na stranicu u *Zborniku za narodni život i običaje*, a drugi, iza kose crtice, na stranicu u pretpisku iz 1987. godine.

uočljive točke na granici Poljica (*Peta Peruna, pĕta od Peruna*), te – pri opisivanju mosorskih vrhova – glavnice *Perun*. I to je, na žalost, sve. A o nekakvoj sponi između Peruna i Dubrave ni slova! Ali ono što je napisao, stoji, premda nama danas nije sve posve razumljivo.

Naša Akademija, osnovana 1866. kao *Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti*, 1991. preimenovana u *Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti*, izdavala je od godine 1880. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* u ukupno 97 svezaka. Godina 1924.-1927. obradio je Tomo Maretić gradivo za IX. dio u koji je uvrstio natuknice *Perun* (str. 798) i *Pirunova Dubrava* (868). Evo tih natuknica:

Pĕrún, Pĕrúna, m. ime dvjema brdima i nekom zemljištu u *Poljicima* (u Dalm.) *Zbor. za nar. živ.* 8, 190, 200. Brdo se spominje u lat. ispravi iz g. 1091 (*Vinea in Peruno*). *Rački docum.* 153, – a zemljište u primjeru (iz XV. vijeka); *Marko is Peruna is Poljicb. Jireček spom.* 74. Naznačeni akc. zabilježio Rešetar (koji kaže: *Perun, ein Berg bei Spalato hinter Strožanac*) *štok. dial.* 266. Postanje tamno; isp. 3 *Perunika, Perunuša*.⁹⁰

Pirunova Dubrava, f. selo u Dalmaciji u kotaru spljetskom. *Masek* 115. Prva je riječ jamačno adj. poss., valjada od imena *Pirun*, kojemu nema potvrde, a moglo bi biti izvedeno od imena *Piro* (vidi tamo)⁹¹.

Nekoliko stvari pada u oči:

- Potvrdu za oronim Maretić vidi u već spomenutu izrazu *vinea in Peruno*. No tko je tu goru samo odozdo pogledao, već je mogao vidjeti da *na* kršnom Perunu ne može rasti loza, nego jedino na nižim flišnim padinama. „In Peruno“ bi zato bilo bolje razumjeti kao „na Perunovim obroncima“ ili „na području sela Perun“. A takvo je selo doista postojalo *pod* Perunom/Perunskim. Još jasnije je to kod izraza „Marko is Peruna“ – iz *sela* Perun.
- Maretić jasno odvaja *Perun* od, kako ju zove, *Pirunove Dubrave*. Svaki pojam dobio je svoju natuknicu, ali one nisu ničime međusobno povezane, pa čak niti prema podrijetlu riječi. *Perunu* je podrijetlo „tamno“, a *Pirunova* je posvojni pridjev, možda od imena *Piro*.

90 Ovdje smo iznimno ostavili okomita i kosa slova točno onako kako su u izvorniku. Inače bi se malo tko snašao u tekstu. Jednako je i u sljedećem navodu.

91 U natuknici *Piro* Maretić uspoređuje ime *Piro* s *Pjer*.

- Maretić zna za *dva brda* u Poljicima zvana *Perun* i poziva se na don Franu Ivaniševića iz 1903. (to je referenca „Zbor. za nar. živ. 8, 190“). No oba navoda sa str. 190 odnose se na *isti* vrh *Perun*, naveden jednom viđen iz Podstrane, i drugi puta viđen iz Srinjina. Trećega (zapravo drugoga), na str. 9. odn. 191. kod Ivaniševića, nije uočio. Navod na str. 200 odnosi se pak na zemljište sela *Perun* pod vrhom *Perun*.
- Maretić uopće ne pomišlja da bi oronim *Perun* mogao imati neku vezu s praslavenskim bogom istoga imena. Kao da nije sâm još 1889. objavio kod Matice hrvatske knjižicu *Slaveni u davnini*, u kojoj ga je od str. 221–246 jedanaest puta spomenuo, doduše, samo kod istočnih Slavena.
- Konačno, svaki pregled ove vrste ovisi o izvorima kojima se autor poslužio.

To su Maretiću, za *Perun*, već spomenuti Frano Ivanišević (*Poljica. Narodni život i običaji*, 1903), Franjo Rački (*Documenta historiae chroaticae periodum antiquam*, 1877.), Konstantin Jireček (*Spomenici srpski*, 1892.) i Milan Rešetar (*Der Štokawische Dialect*, 1907.), a za *Pirunovu Dubravu* Mašek (115). Nismo uspjeli utvrditi na koji to Mašekov izvor ovdje upućuje Maretić, no to nije ni bitno jer je složeno ime *Pirunova Dubrava* doista *bila* u austrougarskoj državnoj upravi *službena* alternativa imenu toga sela. Statističko izvješće za Kraljevinu Dalmaciju za god. 1900. spominje, naime, u upravnom okrugu Split, sudskom Omiš, selo s dva imena, zvano jednostavno *Dubrava*, i još i *Pirunova Dubrava*, u njemačkoj inačici *Dubrava*, *auch Pirunova Dubrava*, odnosno u talijanskoj *Dubrava o Pirunova Dubrava*. Ne znamo je li se taj naziv rabio i u narodu ili je bio složen u učenim birokratskim glavama, ali u javnoj je sferi očito bio poznat.

Vratimo se za trenutak don Frani i njegovu radu. Ako ga pažljivije čitamo, vidjet ćemo da je vrhove (*glavice*) zvane *Perun* spomenuo na tri mjesta: govoreći o Podstrani, Srinjinama i Donjem Docu. Na str. 190. u *Zborniku*, na koju se poziva Maretić, doista je dva puta spomenuo vrh *Perun*, no ako sami odete u Poljica, vidjet ćete da je riječ o samo jednom vrhu na grebenu koji dijeli *odute* (područja) dvaju naselja, Podstrane i Srinjina, pa je stoga isti vrh spomenut dva puta, uza svako od ovih dvaju sela. No to se može vidjeti i ako pažljivo čitate Ivaniševićev tekst. Maretić to nije uočio pa je zato govorio o dva brda. A da je uočio podatak sa str. 191., govorio bi valjda o tri.

O dva *Peruna* u Poljicima pisao je kasnije 1934. i Petar Skok, naš poznati etimolog u svojem članku *Dolazak Slovena na Mediteran*:

Tako u neposrednoj blizini kršćanskoga Splita u Poljicima, gdje je u 11. vijeku bilo i Romana, jer se stanovnici ovoga kraja zovu Campisani, imamo dva brda i jedno zemljište koja se zovu Perun... (Skok 1934: 142).

Skok nije naveo izvor, vjerojatno mu je to bio Ivanišević koji je unio zabunu sa svojim nabranjem vrhova. „Popravio“ se u svojem Etimologijskom rječniku (1972/II: 643, 644):

Naziv [Perun] je očuvan u jadranskoj zoni kao oronim: Perun, na Perunu, brdo (1660 m) obradivo do 300 m visine, kod Splita, između Jasenica i Podstrane, uz Tugare, gore su pašnjaci sa malo omorike, riječ potvrđena u vrelima iz doba narodne dinastije.

Brdu između Podstrane i Žrnovnice (ne Jasenica, a ni Tugara!), visoku oko 400 m (*Veliki Perun*) pripisao je visinu od 1660 m, što bi ga učinilo jednim od najviših vrhova u Hrvatskoj! Tu će doslovce „do neba sežuću“ pogrešku zatim prepisivati poneki neoprezni pisci.

Pogledajmo sada opet, ali detaljnije, što je točno Nodilo napisao. Ono što nas zanima je *‘planina Perun’, što je visoki vršak u dalmatinskom Mosoru, nad poljičkim selom Dubravom*. Natko Nodilo rođen je u Splitu godine 1834. gdje je završio sjemenišnu gimnaziju. Studirao je u Zadru i Beču. Godine 1862. vratio se u rodni Split kao gimnazijski profesor, no uskoro je otišao u Zadar. Godine 1874. došao je u Zagreb kao prvi profesor opće povijesti na Filozofskom fakultetu nanovo ustrojena Zagrebačkoga sveučilišta. Svoju veliku raspravu o južnoslavenskoj mitologiji *Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog* objavljivao je u Radu JAZU. Poglavlje o Perunu, iz kojega je gornji navod, izašlo je u Radu JAZU br. 89. godine 1888. Ali Splićaninu je pogled na *planinu Perun* nad Žrnovnicom dio svakodnevnice, pa je tako i Nodilo „oduvijek“ znao za nj. I jasno mu je bilo da je to „planina“.

Naveli smo da je Nodilo svoj odlomak u kojem spominje mosorski vrh Perun potkrijepio bilješkom. Iz nje je, ako ju pažljivije čitamo, vidljivo da se nije informirao kao etnograf „u narodu“, nego kod svećenika. Naime, rečenicu *U selu Dubravi, pod spomenutom planinom Perun, priča se, da su se na onom mjestu ljudi nekad klanjali bogu Perunu* nadopunio je bilješkom *Ovo meni kaza katolički sveštenik, Petar Škarica, marljivi poznati povjesničar rođenih svojih Poljica*.

Znači da ljudi nisu kazivali njemu, nego – u najboljem slučaju – don Petru. Informant mu je, dakle, bio poljički pop, don Petar Škarica, a taj bijaše poznati

povjesničar, znači, čovjek od knjiga. Nije li don Petar „saznao“ za svoj podatak *čitajući knjige*, na primjer Fortisa (onda još samo u originalu)? U tom bi slučaju Nodilo samo dalje prenosio Fortisov zapis. Naime, Škarica nije Nodilu rekao ništa nova, nego samo ono što je već bilo objavljeno tiskom.

Don Petar je, župnikujući u Drveniku, upravljao i župom u Žrnovnici i Slatinama. Ali Žrnovnica u njegovo doba nije bila u Poljicima i nije pripadala Poljičkom dekanatu (ne pripada ni danas) nego Solinskom. Ti podatci sami po sebi ne bi bili spomena vrijedni, da ne zbunjuje spomenuta Nodilova rečenica: *U selu Dubravi pod spomenutom planinom Perun, priča se, da su se na onom mjestu ljudi nekad klanjali bogu Perunu*. Naime, tko je otišao u Poljica slušati kako o svojoj prošlosti govore stanovnici Dubrave, morao je uočiti da *selo Dubrava* nije pod *Perunom*, vrhom južne, primorske kose, nego znatno dalje prema istoku, pod *Botajnom*, visokim vrhom središnjega Morosova masiva (1196 m). A tko je došao pod Botajnu, taj se nije više osvrtao uokolo. Pogled na nju je tako veličanstven da koči čovjeku vrat i oduzima mu dah. Pa ako je Nodilo tako napisao, a napisao je, onda to znači da on sam nije bio u Dubravi! A ni ono što mu je kazivao don Petar, najvjerojatnije nije živa lokalna tradicija, nego knjiška.

Doista, budući da je don Petar žrnovničkom župom upravljao iz Drvenika, moguće je dvoje: prvo, da don Petar nije sam išao u Dubravu (nije ni trebao jer nije spadala u Solinski dekanat), nego da je podatak dobio iz literature o Poljicima, i drugo, da Nodilo možda uopće nije ni bio kod njega u Žrnovnici, nego da su se dopisivali.

Mnogo kasnije Katičić je, kako smo to spomenuli u poglavlju *Radoslav Katičić u potrazi za Zmijskim kamenom*, uočio da u Poljicima imamo toponime koji odgovaraju rekonstruiranom kazivanju o *sukobu Gromovnika i Zmije*. To mu je omogućilo da unese u tumačenje novu dimenziju. Poznavajući Nodilov tekst, složio je u jedan smisljeni sklop goru *Perun*, selo *Dubravu* i rijeku Žrnovnicu.

No kada je prvi puta došao u Dubravu pokolebao se, jer su *Perun* i *Dubrava* dosta udaljeni, a iz Dubrave (nadmorska visina zaselaka je 500–550 m) se *Perun* (*Križ* 533 m) niti ne vidi jer pogledu na nj smeta *Makirina*, v. 684 m, koja je je između njih i viša je i od *Dubrave* i od *Peruna*. Tu je nelagodu izrazio u pismu što ga je napisao 8. prosinca 2006. Tomi Vinščaku i Vitomiru Belaju:

Čitajući to [t.j. Nodilovo „o ‘planini Perun,’ što je visoki vršak u dalmatinskom Mosoru, nad poljičkim selom Dubravom“] *uvijek sam pomislio na Perun ponad Žrnovnice. I kad sam se uvjerio da je poljičko selo Dubrava vrlo daleko od*

njega i da leži znatno više u Mosoru, razočarao sam se i došao do zaključka da su stvari tu pobrkane pri revnom traženju tragova slavenskoga poganstva.

No sada sam, u zadanom povodu, opet pročitao Nodila. On zvuči vrlo određeno i konkretno. Kako sada iz Akademijina rječnika znam da u Poljicima postoje dva brda s imenom Perun, pitam se nije li ono drugo iznad sela Dubrave i kotline u kojoj ono leži, pa Nodilo piše o njem. To bi, dakako, onda bila sasvim druga stvar. No na svojim kartama ne mogu naći takvu goru nad Dubravom. Možete li Vi saznati nešto o tome (karte, internet)? Vrijedilo bi pokušati.

Istoga dana navečer dopunio je svoje pismo:

Dodao bih svojem komentaru Nodilove vijesti da onaj naš Perun nad Žrnovnicom nije „visoki vršak u dalmatinskom Mosoru”, kako on piše o Perunu nad selom Dubrava. To dodatno podupire pretpostavku da se radi o drugom poljičkom Perunu. Ali odgovor na pitanje o tome može se dobiti samo na terenu, izravno ili neizravno.

Podatak iz Akademijina Rječnika, vidjeli smo, nije siguran, barem ne prema Maretićevu navođenju izvora (podatci mu se odnose na isti vrh između Srinjina i Podstrane). A „vrlo određen i konkretan“ dojam što ga je Katičić stekao čitajući Nodila izbljedit će pročitate li pažljivije one bilješke o don Petru kao informatoru. Kasnija „ekspedicija na teren“ u Dubravu nije otkrila ništa. Ni na kartama ni na internetu nema traga nekom Perunu oko Dubrave. Tek su domaćini članove ekspedicije uputili na jedno vrelo dalje prema istoku, koje da u svojem prirodnom okruženju stvara nekakav mističan ugođaj.

Tamo je, još iza zaselka Čotići, idući seoskim putom kakvih 2700 m prema jugoistoku, na lijepom, blago prema jugu položenom proplanku kaptirano vrelo *Studenac*, na oko 650 m nadmorske visine. Vrelo je pod *Kozjikom* (Sv. Jure), okolo su ostatci *gajeva* s velikim, starim, dostojanstvenim hrastovima. Vrelo je na čistini, s dovoljno vode za hodočasnike u prolazu koji oko Ivanja odlaze *Svetom Juri* na Kozjik ili se vraćaju s njega pri silasku.

Gledajući prema sjeverozapadu, vidjet ćemo u stijeni pobočja *Velikoga poratka* u visini od oko 800 m od Prirode izmodeliran maskeron nekoga gigantskog čudovišta, dovoljno ružan da se pobožan čovjek istinski uplaši i pohita *Svetom Juri* u zaštitu.

Ne možete zamisliti pogodnije mjesto za pretkršćansko sastajalište na svete plemenske obrede. Tu drevnu svetost osjećate i kroz recentno kazivanje domaćina

o jadu koji ih je spopao kada je neki čovjek nedavno prodao „strancu“ (nepoljičanu) neku svoju česticu u blizini, da bi taj tamo sebi sagradio vikendicu. A to je njihova sveta poljička baština! Ali od našega pukoga dojma do znanstvene izvjesnosti dug je i mukotrpan put, teži od uspona na svetoga Juru.

Ivanišević je, vidjeli smo, spomenuo neki *Perun* u Donjem Dôcu u Gornjim Poljicima, iza Mosora (to je onaj sa str. 191). Podatke iz toga sela prikupio je Ivaniševiću za monografiju Pere Simunić, pismeni seljak (to je onda bilo još dosta rijetko) iz Donjega Dôca, zaselka *Simunići*. Uradio je to jako temeljito (zapisao je, ako smo dobro izbrojali, 311 oronima s područja, *oduta*

Sl. 38: Maskeron u stijeni *Velikog poratka* bod Botajnom.

toga sela!), ali tako da se čitatelj jedva može snaći. Navest ćemo samo toponime na i pod samim Mosorom. Nabranje počinje s drugim najvišim vrhom Mosora, zvanim *sv. Jura na Kozjiku*⁹², pa ide *vršinom Mosora* prema sjeverozapadu i navodi redom vrhove *Mali Kozjik*, *Ravne ledine*, *Trišćenice*, *Veliki i Mali Jagodnik*, *Botajna*, *Uska*, *Ozeblina*, *Greben*, *Sedlo*, *Pulješevo*, *Štrbina*, *Ljuto kame*, *Duge rudine*, *Velin*, *Ploka*, *Ljubirin*, *Gajva*, *Kostrišno*, *Ljubljan*... Zatim se nakon nekoliko redaka opet vraća na Kozjik i nabraja niže glavice:

...Prvanji *Duvanjak*, *Veliki Plišivac*, *Mali Plišivac*, *Rastovina*, *Rastovac*, *Stupičino brdo*, *Trevo*, *Perun*, *Semelj*, *Gošnje*, *Umac-glavica*, *Vraca*, *Zavraća*, *Koritine*... (Ivanišević 1903: 9)

Evo nam još jednog *Peruna*! Ali taj *Perun* nije vezan uz Dubravu pa da bi mogao s njom tvoriti složeno ime *Perun-Dubrava* odnosno *Pirunova Dubrava*. On čak nije, ako točno iščitavamo taj popis, ni ime nekoga vrha na glavnom grebenu, vidljiva iz Dubrave, pa da bismo smjeli nagađati kako je to ime možda nekoć bilo poznato i u Dubravi ali da bi ga Dubravčani zaboravili.

92 Ovdje potcrtani toponimi upisani su na TK.

No ipak, otkriće još jednoga do sada nepoznatoga mjesta nazvana prema starohrvatskom/praslavenskom gromovniku *Perunu* samo je po sebi bilo preuzbudljivo da bismo ga zanemarili. Stoga je Vitomir Belaj poduzeo s nekoliko pomagača malu „terensku ekspediciju“ u Donji Dolac vidjeti o čemu je riječ.

Posao je bio uzbudljiv i isplatio se. Krenuli su u nedjelju 20. veljače 2011. malo iza podneva. U Putišićima blizu Donjega Dôca im je gospodin Vojko Markić rekao *ja imam zemlju na Perunu* i rukom pokazao gdje leži taj dolac na kojem su pred oko 20 godina još obrađivali zemlju. Čak je pokazao fotokopije katastarske karte na kojoj je doista upisan toponim *Perun*. U zaselku *Simunići* (gdje je živio Ivaniševićev suradnik Pere Simunić, svi još znaju za nj) Ljubo Simunić dao im je osnovne podatke o okolišu. Evo prvih rezultata:

Ovaj *Perun* nije ime neke gore ili nekoga vrha, nego jednoga zemljišta na sjevernoj padini glavnoga masiva Mosora, pod vrhom *Botajnom* (1196 m), na visini od oko 800 m. Na tom je mjestu padina uljubljena i tu je dolac s obradivom zemljom. Između sela i *Peruna* je obla glavica zvana *Igrišće*, malo dalje prema jugoistoku druga, *Kovačnica*. Istočno od Dôca, negdje kod škole, je izvor zvan *Tribić*. I to je bilo sve. Iz toga prostora još se ne može iščitati suvislo mitsko kazivanje kao što se to moglo kod Ivanca i Mošćenica, ali dovoljno je pretkršćanskih svetih toponima da se smije zaključiti kako je i ovdje riječ o sveto uređenom starohrvatskom prostoru. Jedino što, bar za sada, nije vidljiva nikakva poveznica s Fortisovom *Pirun-Dubravom*.

Jako oprezno možemo pokušati interpretirati pojedine točke. Uleknuce s dolcem je, možda, bilo zamišljeno mjesto po kojem je Perun, goneći Velesa, udario svojim batom, kijem, i ostavio trag na zemljinoj površini. Sličan je *Velbat* na Učki, blizu tamošnjeg *Peruna*, nad kanjonom potoka, s druge strane *Trebišća*. *Igrišće* je mjesto igranja, plesanja obrednih plesova (kao i brojna *Plesišća*, *Kolišća*, *Kresišća*, *Koledišća* i sl.). *Kovačnica* neće biti, kako to hoće pučka etimologija što ju je zapisao Pere Simunić, mjesto gdje da je nekoć bio viganj (Ivanišević 1903: 192: *‘di bija vigañ*), jer teško da bi tko pravio viganj na vrhu brda, nego se ona može lakše protumačiti kao mitsko mjesto gdje su Perunovi sinovi kovali (možda zlato), kako to opisuju mitski tekstovi. Podsjetimo se *Vignja* i *Nakovane* na kraju Pelješca. *Tribić* bi pak moglo biti isto što i *Tribišće* kod Žrnovnice, izvor kod kojega su prinosili žrtve.

Kasnije je ekipa još jednom otišla u Donji Dolac. Bilo je to 28. travnja 2011. Popeli su se na *Perun* i po danjem se svjetlu orijentirali u prostoru. Odozgo se lijepo vidi zašto se Donji Dolac tako zove. Dobio je ime po dvjema kraškim

dolinama. Manja, malo viša, istočna, donekle je trokutastoga oblika, smještena između naselja Pezelj, Donji i Gornji Gornjani te *Grad*. Polje ima nadmorsku visinu od oko 472 m. Na istočnom, malo povišenom (v. oko 512 m) i neravninom dijelu je mala amfiteatralna kotlina s već spomenutim izvorom *Tribić*, upravo idealnim mjestom za kakav piknik. Tako je to mjesto moralo i nekoć biti pogodno za veća okupljanja. Sjeverno od toga polja je šuma čiji se jedan dio, oko 1,5 km udaljen, naziva Okruglica, a drugi, već dva puta udaljeniji, zove također *Igrišće*. Lijevo od njege je vrh *Kita* i još dalje zaselak *Trišnjevo* (vjerojatnije od riječi za voćku, *trišnju*, kao zagrebačka livada Črešnjevka, tamo gdje je danas *Trešnjevka*, a ne od *triskati*, „udarati munjama“). Sve je to na širem području Donjega Dôca, istočno od ceste Blato – Putišići – Liska. Udaljenost od Gornjih Gorjana do Trišnjeva iznosi oko 4 km.

Jugozapadni rub ovoga manjeg polja, od Grada do Pezelja, tvori nizak greben koji se prema jugu i jugozapadu ruši u četrdesetak metara niže polje, s oko 432 m n. v. U njegovu sjeveroistočnom kutu je *Vrilo*, zvano i *Funtana*, koje izvire iz manje, ali slikovite špilje pod stijenom zvanom *Bubanj*. Voda teče kao potočić prema zapadnom dijelu polja i ponire između Simunića i Braovića na oko 442 m. Na istočnom dijelu dôca je dolačka župna crkva sv. Martina (453 m). S južne strane, redom od zapada, leže naselja Dešiševići, Simunići, Markići, Mandići, Latkovići, a na pobočjima Mosora, iznad 650 m, *staje* (Radića, Vrutka, Bašića, Simunića, Mandića, Markića, Banića) i *Doc*i, već pod Botajnom (1196 m). Jedan takav dolac je i naš *Perun*. Tu su do u XX. stoljeće čuvali ljeti svoja stada i obrađivali mala polja⁹³. Na jugu, zapadu i sjeverozapadu uzdižu se najviši Mosorovi vrhovi, *Sv. Jure/Kozjik* 1319 m, *Botajna* 1196 m, *Velim* 1159 m, *Veliki Kabal* 1339 m (najviši vrh Mosora) i *Ljubljan* 1262 m te ogoljela kamena visoravan *Ljuto kame*, oko 1200 m. Na njoj su već bile dugopoljske *staje*.

Ovo otkriće budi nadu da ćemo moći steći dublji uvid u svetu prošlost ove male zemljice u čijem je središtu Mosor sa svojim vrhovima. I, za sada, ništa više. Znamo da je Fortis 1774. obznanio ojkonom *Pirun Dubrava* i povezo ga s bogom *Perunom*, ali ne znamo još uvijek na što se on odnosi. Izgleda kao da je njegova *Dubrava* današnje selo Dubrava pod Botajnom i Kozjikom, ali vezu s dva Peruna – nad Žrnovnicom i u Donjem Dôcu – nismo našli. Govori li nam to nešto o poljičkim prilikama? Možemo li od Helmoldova podatka imati neke koristi pri tumačenju stare organizacije prostora u Poljicima? Vjerojatno

93 Ivaniševićev kratak opis života na stajama ili stanovima u Mosoru jasno pokazuje da to nije bilo dinarsko (vlaško) transhumantno stočarstvo (1903: 95, 96).

možemo, ali – *polako i redom!* Nismo još ni dovršili kritičko prosijavanje gradiva, analizu njegovu nismo čak niti načeli. Nekom svetom trokutu za sada nema ni traga. Zato nemojmo već sada donositi preuranjene zaključke. Bit će još vremena za njih.

4. PAŠKI SVETI TROKUT

Riječ je o tragovima vjerovanja prvih slavenskih naseljenika na otoku Pagu, iz vremena prije no što će oni doći u užu doticaj s kršćanstvom. Riječ je o *svetome* „trokutu“ u mitologiji u njezinu starinskom značenju. Utvrdili su ga i objavili godine 2006. Goran Pavel Šantek i Vitomir Belaj. Čine ga vrh Sv. Vid s istoimenom crkvicom, ruševine crkvice sv. Jurja na stjenovitu vrhu sjeverno od Paga i crkva Blažene Djevice Marije u Starome Gradu. Sve tri točke bile su još koncem XIX. stoljeća dobro posjećena „hodočasnička“ mjesta, ali – kako se vidi iz opisa – vjerojatno dijelom bez blagoslova Crkve. Godine 2009. je pak Šantek sam objavio članak *Paški sveti prostor. Prilog tumačenju* u kojem je već utvrđene činjenice potkrijepio s nekoliko novih i utkao ih u čvrsti kontekst. U pisanju ovoga poglavlja poslužili smo se s oba članka, ali dodali smo dosta novih spoznaja i morali revidirati neke ranije napisane.

Gradivo nije bilo posve nepoznato. Prvi je, koliko nam je poznato, o njemu pisao (i stavio ga u kontekst praslavenske mitologije) Ivo Pilar godine 1931. Pilar se poveo za dualističkom hipotezom češkoga povjesničara Jana Peiskera i preveo jedan Peiskerov rad na hrvatski (1929), a i sam je prikupljao „kultne pozornice“ (kako je ovakve konstelacije toponima zgodno nazvao slovenski filolog Jakob Kelemina u svojoj kritici Peiskerove teorije, 1926/1927: 168) po južnoslavenskim zemljama te ih objavio godine 1931. Među inima pronašao je odgovarajuće prizorište na otoku Pagu:

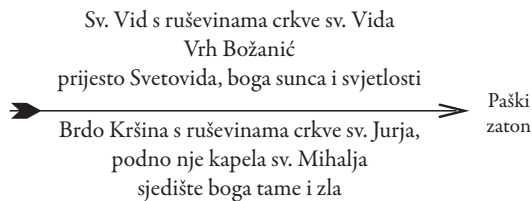
Krasno primorsko svetište otkrio sam kartografski na otoku Pagu, a ostale sam podatke pribavio sebi pismeno, i to preko gosp. Nikole Mirkovića, javnoga bilježnika u Pagu, i gosp. Ante Fabijanića, učitelja na Pagu. Tako mi stvar postade sasvim jasna.

S lijeve strane Paškoga zatona diže se 328 m nad morem visoko brdo imenom Sveti Vid (Monte San Vito), a na njemu ruševine starinske crkve posvećene sv. Vidu mučeniku. Dalji, 270 m visoki vrh iste gorske kose zove se Božanić.

Na desnoj strani paškoga zatona protegao se tmurni, stjenoviti i raskidani rt sv. Nikole, koji na visini od 204 m ima ruševine crkvice sv. Jurja; od nje se na 1 km dalje ispeo najveći vis na tom rtu, 263 m visoki vršak Kršina. U samom Pagu ima još jedna crkva s titularom sv. Jurjem, a osim toga izvan grada crkva »sv. Mihovila (Mihalja) u polju« (>in Campo<), a u gradu i samostan benediktinaca.

Veliki broj crkava i kapela nadopunjuje običnu sliku staroslovenskih svetišta u danas čisto katoličkim krajevima. Nalazimo tu ruševine crkvice: sv. Nikole, sv. Katarine, sv. Eufemije, sv. Jadre, sv. Andrije, sv. Ivana, sv. Erazma, sv. Kuzma, sv. Antuna i sv. Bartola. Kartografske oznake: Posto st. Tomaso, St. Martino, St. Pietro označuju, da su na tim mjestima nekad postojale crkvice posvećene tim trima svecima s nekim, valjada mletačkim stražarnicama. Samostan Starigrad (>convento de terra vecchia<) kao drugi samostan u onom kraju nadopunjuje obični rekvizit takvih svetišta. (Pilar 1931: 49,50)

Pilar je ovo "svetište", sudeći prema njegovim riječima, pronašao na karti, pa zatim zatražio od mjesnih uglednika dodatne informacije. Na temelju prikupljenih podataka rekonstruirao je praslavensko dualističko svetište i prikazao ga na skici (sl. br.16, str. 50):

Sl. 39: Pilarova skica „svetišta“ u Paškom zaljevu.

Ne znamo kojom se kartom služio Pilar, no ta se situacija lijepo vidi na austrijskoj generalnoj karti 1 : 200.000 iz god. 1939. (na kojoj su zadržani talijanski toponimi iz vremena Austrougarske monarhije):

Zapadno od *Vallone di Pago* (Paški zaljev proteže se, pregrađen mostom kod grada Paga, duboko na jugoistok u unutrašnjost otoka sve do sela Gorica, tako da djeluje gotovo kao ušće neke velike rijeke) nalazi se vrh *Mt. S. Vito* (na karti je visina označena s 348; na TK 349.1 m, a HOK5 ima 346.7), a istočno, pod

Sustavnije od ostalih pozabavio se takvim prizorištima don Ante Škobalj u svojoj knjizi *Obredne gomile* (1970). Peiskerovoj je hipotezi (koja prožima gotovo cijelu knjigu) posvetio cijelo jedno poglavlje u ovoj “povijesno-teološkoj raspravi o religiji i magiji”: *Teorija Jana Peiskera o dualističkoj religiji starih Slavena* (453–462), a napisao je za nju da bi se *po svojoj jasnoći, sukladnosti i poklapanju s mnogobrojnim sličnim lokalitetima mogla ... smatrati radije otkrićem nego teorijom* (1970: 460). I sam je pokušao utvrditi nekoliko takvih svetih prizorišta. Dojmljiv je prikaz gudure Ljupča kod Vinjana Donjih, zaselak Topići. Sa svake su strane doline potoka Ljupče po jedna veća i jedna manja gomila, s istočne strane Velika i Mala Topića gomila, a sa zapadne Velika i Mala Baketića gomila. Prema pripovijedanju mještana, do sredine XIX. st. na Maloj Topića gomili seljaci bi upriličili „*sastanak na Jurjevu*”. *Tu bi donijeli pečene janjce, vina i „pune vreće” uštípaka. Ostali bi cijeli dan od jutra do mraka, jeli, pili, pjevali i igrali kolo. Govorilo se i da je svaki prolaznik od žitelja, to jest domorodaca, svaki put, kad bi onuda prolazio, donio kamen i bacio ga na gomilu.* No Škobalj u svojoj opsežnoj knjizi, punoj inače dragocjenih podataka, nigdje nije naveo ovdje spomenute paške lokalitete.

Tek je godine 1995. posthumno objavljen dio rada jednoga Pažanina, arheologa Ante Šonje (1917.-1981.). Potaknut tvrdnjom mletačkoga baroknog povjesničara Gianantonija Bommana u djelu *Storia Civile Ed Ecclesiastica Della Dalmazia* (1775) kako su solinski

...nadbiskup [Ivan Ravenjanin] i nekoliko svećenika s osobitom ... pažnjom nastojali naučiti taj jezik kako bi mogli nagovoriti ove idolopoklonce neka napuste kult svojih lažnih božanstava Davora, Babora i Vida

i njegovom bilješkom pod crtom:

Ova neugodna imena današnji Slaveni u ljutitosti još uvijek izgovaraju premda ne znaju ni što govore ni što ona znače. Učeni ljudi pak misle, sudeći prema načinu njihova izgovaranja, da su to imena starih slavenskih božanstava (oboje: Šonje 1995: 107, 108),

Šonje je napisao raspravu *O starohrvatskim božanstvima Vidu, Davoru i Baboru*. Rad je ostao neobjavljen i tek je dio o Vidu priredio Pažanin Nikola Crnković i objavio ga u riječkim *Dometima* (7–12/1995: 107–118). Cijeli je rad imao biti objavljen u zborniku s naslovom *Dualistička duhovnost starih Hrvata*, no taj, koliko nam je poznato, nije nikada izašao.

Šonje je u bilješci priopćio i izvorni Bommanov tekst, no pri prijepisu su se potkrale znatne pogreške pa ga radije navodimo prema primjerku što ga čuva Bavarska državna knjižnica (Bayerische Staatsbibliothek) u Münchenu (sa str. 311 i 312, uz godinu 655.):

In seguito i Slavi cominciarono ad apprendere la lingua latina, ed i Salonitani la lingua Slava. Fra gl' altri, l' Arcivescovo ed alcuni sacerdoti con particolare attenzione cercarono di erudirsi in quel linguaggio per poter persuadere quell' Idolatri ad abbandonare il culto dei loro falsi Numi Davori, Bobori, e Vido, ()*

Bomman je pod crtu na str. 312. stavio bilješku:

() Questi nomi odon si tuttavia proferire dagl' odierni Slavi nelle lor esagerazioni avvegnachè non sapiano nè che si dicano, nè che significhino. Dal modo però di proferirli giudicano gl' eruditi esser questi i nomi dell' antiche Deità dei Slavi.*

Gianantonio Bomman (potpisivao se i kao Ivan Antun) bio je mletački franjevac koji ovaj tekst nije sam napisao, nego je preradio i objavio 1775. pod svojim imenom i novim naslovom (*Storia Civile...*) u Mlecima prva dva sveska djela *Compendio istorico e cronologico delle più memorabili occorse agli Illiri e Slavi in Dalmazia, Croazia e Bosnia* („Povjesni i kronološki pregled vrlo znamenitih događaja Ilira i Slavena u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni“) dalmatinskoga franjevca Gašpara Vinjalića (1707.-1781.; pogledajte o tome kod Kapitanović 2010: 7–20 i Gulin 2011: 397–399). Time Bomman nije samo prisvojio Vinjalićevo djelo, nego ga je – kako kaže Kapetanović – i pogoršao.

Odlomak o kojem je ovdje riječ, u kojem se spominju tri stara slavenska boga, glasi kod Vinjalića ovako:

Tra gli altri il buon Arcivescovo Giovanni Ravenate con alcuni sacerdoti fecero un studio particolare, ed apressero la lingua Slava per poter persuadere aquei etnici d' abbandonare le loro superstizioni e i loro falsi Numi Davori e Babori, questi nomi anco al giorno d' oggi si sentono proferire dai Slavi nelle loro esagerazioni beneté non sapino quello si dicano, ne cosa significano queste voci, ma dal modo di proferirle gli eruditi trovarono che questi erano i nomi dei Dei che adoravano gli antichi Slavi. (Vinjalić, rkp., str. 153–154).

“Poslije su Slaveni počeli učiti latinski jezik, a Salonitanci slavenski. Među drugima je dobri nadbiskup Ivan Ravenjanin s nekim svećenicima osnovao poseban studij kako bi mogli naučiti slavenski da bi mogli nagovoriti ove pogane neka napuste svoja praznovjerja i svoja lažna božanstva Davora i Babora, koja imena do naših dana Slaveni izgovaraju u svojoj pretjeranoj bezazlenosti, a učeni ljudi nalaze da su to imena bogova koje su štovali stari Slaveni.“

Bomman je promijenio ime *Babori* u *Bobori* i dodao mu *Vida*, možda pod utjecajem Alberta Fortisa koji je samo godinu dana ranije objavio svoj *Viaggio in Dalmazia* i u njemu na str. 94. napisao kako „Poljički pastiri posebno štiju sv. Vita i njegov blagdan

paleći svežnjeve mirisna drveta ispred svojih koliba. U davno doba slavenski su narodi štivali boga Vida⁹⁴:

I Pastori di Pogliza ànno una particolar divozione a S. Vito, e ne solennizzano la festa accendo dinanzi alle loro capanne falcj di legni odorosi. Ne' tempi andati le Nazioni Slavoniche aveano divozione al Dio Vid. (1774:94)

„Popravlja“ je i Vinjalića gdje ovaj piše o Salonitancima u Dioklecijanovoj palači tako da čitatelj ima dojam da se opisana zbivanja odnose na Salonu a ne već na Split, što mu je Šonje s pravom predbacio.

Tako je, ako se ide tragom izvora do „dna“ podatka, do fra Gašpara Vinjalića, „lažno božanstvo Vid“ jednostavno isparilo.

Šonje, dakle, na temelju podataka kazivača iz Kolana i potaknut „podatkom“ što ga je donio Bomann, prikazuje pučke bogoštovne čine vezane uz vrh Sveti Vid. Kazivanja ponekad zvuče fantastično, no zaslužan za to je vjerojatno sam Šonje kojem je ipak manjkao kritički pristup i prema pisanim izvorima, i prema kazivačima. Evo jednoga primjera odmah s početka: *Prema navedenu Bommanovu mišljenju znamo da su Hrvati u 18. stoljeću u svom govoru izricali imena spomenutih starohrvatskih božanstava...* A Bomman, na kojega se poziva Šonje, prihvatio je **mnijenje** učenih ljudi (koje mu je posredovao Vinjalić!), da su neke nerazumljive riječi *nomi dell' antiche Deità dei Slavi*. Bomman, slijedeći Vinjalića, oprezno govori o mnijenju, a samo na temelju toga **nagadanja** Šonje već **zna da su Hrvati ... izricali imena spomenutih starohrvatskih božanstava...** Ili drugo:

Godine 1947. čuo sam neobičnu priču od sedamdesetgodišnje Pere Tičak, udate u Novalji, a rodom iz Kolana koji se nalazi sa sjeverozapadne strane brda Sv. Vida. Ona je u svojoj mladosti, prije udaje, u društvu s nekoliko ženskih osoba pohodila Sv. Vid kod spomenute već znatno oronule crkvice da obavi zavjet starohrvatskom bogu Sventovidu. (1995: 110)

Pera je bila rođena oko 1877. Apsolutno je nemoguće da je seljačka djevojčica u ono doba čula za „starohrvatskoga boga Sventovida“, i to još s vidljivim tragom nazalnoga samoglasnika *ǣ*, te da mu je „obavila zavjet“. Za nj je znao Šonje iz literature (sudeći prema referencama, dobro je poznavao knjigu Ante Škobalja⁹⁵),

94 Mate Maras je u svojem prijevodu *Puti po Dalmaciji*, objavljenu 2004., ime *Vid* samovoljno „popravio“ u *Svantevid*.

95 Crnković je u bilješci 17 na str. 115. iznio mišljenje da Šonje nije poznao Pilarov rad iz 1931., no ni on (Crnković) nije razumio Pilara jer mu je imputirao tvrdnju da su *Pažani* (građani toga grada)

pa je svoje knjiško znanje stavio u usta kazivačici. Vjerojatno nije bio niti svjestan što je zapravo napisao. Evo njegova opisa zbivanja:

Hodočasnici su polazili rano u jutro prije rađanja sunca i vraćali bi se u predvečerje prije zalaska sunca sredinom mjeseca lipnja. Sobom su nosili jelo koje se blagovalo tek oko podne. Prije podne se postilo i obavljalo molitve. Poslije podne se slavilo. Spomenuta je starica pričala kako se u starija vremena na Sv. Vid išlo na zavjet grupno, muški i ženske zajedno. Prve dane provodili bi u molitvi, postu i tišini. No posljednji dan je bilo veselo: jelo se i pilo, plesalo narodni ples tanac uz svirku frule, dipla i mijeha. Ova je staričina priča slična onoj što je navodi Škobalj o okupljanju naroda pri Maloj Toplici, gomili u Dalmatinskom Zagorju. (1995: 110)

„Mala Toplica” je već spomenuta *Mala Topića gomila* što ju je opisao Škobalj. Ova pogreška indicira autorovu nepažnju pri rukovanju podacima. Sličnost obaju opisa, Škobaljeva i Pere Tičak, očigledna je, ali ne kazuje ništa. Sličnost se zadržava na „univerzalijama” koje vrijede za svaki skupni izlazak u prirodu zbog kakva sajma, hodočašća, političkoga skupa i sl.

Zbog ovakvih značajki valja podatke iz Šonjina rada uzimati samo s velikim oprezom. Heuristika mu je slaba strana. A podataka ima jako zanimljivih, i kada bismo ih smjeli smatrati vjerodostojnima, to bi jako mnogo značilo. Evo jednoga primjera:

Došavši na Sv. Vid, oni bi sedam puta obišli preko 2,5 m široke zidine. Zidina se obilazila idući na lijevo, tako da bi došavši na istočnu stranu prema izlazu sunca išli u smjeru od istoka prema zapadu kao i sunce po nebeskom svodu. Prema tom hodu, vjerovalo se da južna polovina kružne zidine pripada danu, a sjeverna polovina noćnoj tami. Ta je zidina zidana monolitnim kamenjem bez žbuke. (1995: 110)

Na ovo ćemo se kasnije vratiti. Ta *zidina* je kamena ograda oko velikoga ovalnoga prostora unutar kojega je crkvice sv. Vida, a zvali su ga, kaže, *Svetišće*⁹⁶.

imali svoje vlastito Svetovidovo svetište na hridini sjeverno od grada kod crkvice Sv. Jurja... A to kod Pilara uopće ne piše.

96 Toponim *Svetišće* sličan je koruškome *Svatne* (Pleterski 1996: 501), te imenu pučkoga nekršćanskog proljetnog praznika *Osvatina* kod najzapadnijih Slovenaca (Medvešček 1992); vidi Belaj, V. 1998a: 339/340: *I ovdje imamo pred sobom najvjerojatnije neslavenski obred čije je slovensko ime, izgleda, povezano s bitnom terminologijom slavenskoga i indoeuropskoga mitskog svjetonazora.* Omanji, ali lijepo oblikovan vrh (314 m) sa zaselkom *Svetinje* postoji, na primjer, kod Jeruzalema u Slovenskim goricama.

Unutar zida je kvadratni kameni podij (2,5 x 2,5 m), na kojem je nekoć (valjda do sredine XIX. st.) stajao *čunčur*, neki stožasti kamen. Šonje je tu riječ pisao velikim slovom uvjeren da je to bilo ime *poganskoga kumira*, tj. kipa pretkršćanskoga boga. Riječ *čunčur* izveo je od pretpostavljenoga *čunčar*, što bi bila složenica od psl. *čun* [*čьlnъ] „čamac” i *čarati*, a na str. 115. definira ju kao *kumir od kamena u obliku čovjekova tijela*. Zvuči pomalo akrobatski.

Osim toga, na Svetom Vidu Slaveni po doseljavanju vjerojatno i nisu morali graditi nekakve zidine, jer je i po tragovima koje danas vidimo uočljivo da je tamo bila znatna liburnska gradina.

Šonje je objavio dvije pjesme od kojih je mnogo očekivao: *Objavljene pjesmice iz Kolana predstavljaju dragocjenu vrijednost za poznavanje starohrvatskog vjerovanja uopće i posebno za štovanje Sventovida* (1995: 114).

Jedna nama ne govori ništa. Ona glasi:

*Ki rani na Boščanić
Njegova je krava dojka,
Njegova je ovca dvojka.
A na Vidu, a na didu
Svaka druga dobra slidbu.*

Šonje je iz toga zaključio da se hodočastilo ne samo na Sv. Vid, nego i na Bošanu (112; to je Pilarov Božanić; Bošana je inače ime naselja jugoistočno, ispod sv. Vida na obali). No pjesmica se mogla odnositi i samo na pastire koji su odlazili na Božanić/Bošanić napasivati stoku. Koji je sa svojim stadom ranije izlazio na pašu, njegove su krave davale više mlijeka. Dok nemamo koji drugi, jednoznačniji argument, ne možemo ništa zaključivati. Svakako je intrigantno da je Vid apostrofirao kao *did*, iz čega bi se mogli izvoditi dalekosežni zaključci, no s obzirom na nesigurnost ostaloga gradiva to se ne usuđujemo učiniti.

Druga je zapanjujuća:
*Sveti Vide, božji dide,
Mi k tebi na gorika,
Ti k nama na dolika.
Oj dondole dondole!
Na tvomeu na oltaru
Položi nam ovcu šaru.
Oj dondole dondole!
Da nam krave budu plodne,*

Da nam njive budu rodne.
 Oj dondole dondole!
 Da nam ovce janjci vode,
 Da u lokvam bude vode.
 Oj dondole dondole!

Dok za prvu ne znamo kada je zapisana (znamo samo da je zapisivač umro god. 1987. u 88. godini života), ovu je Kolanjanin Berto Balabanić (1909. – 1987.) zapisao od svojega djeda koji je umro u 85. godini, a ovaj ju je pak čuo još u svojem djetinjstvu. Pjevala se, dakle, vjerojatno sredinom druge polovice XIX. stoljeća. „Pjevala se” je možda prehrabro rečeno: pjevao ju je neki Fumić zvani Glavan, slaboumni mladić, vrteći se i skačući na jednoj nozi, a oko njega bi se okupljala djeca (112). I ovdje je Vid nazvan *didom*, pjesma se doima kao dodolska, no refren *Oj dondole dondole* povezuje ju nekako bliže s baltičkom predajom, gdje je u Litavaca *Perkunas* bio eufemistički zvan *Dundulis* i slično, nego s južnoslavenskim (balkanskim?) *dodolama*.⁹⁷ No nigdje nismo naišli na dodolsku ili prporušku pjesmu⁹⁸ u kojoj bi se izrijekom govorilo o oltaru nekoga staroslavenskoga boga, kao što je to navodno slučaj na Pagu. Treba znati da je Berto Krešimir Balabanić, prema bilješci Nikole Crnkovića (Šonje 1995: 111, bilj. 12), bio pučki pjesnik koji je ispjevao na domaćoj čakavici *nekoliko zanimljivih pjesama s tematikom iz prošlosti hrvatskog naroda*. Nije isključeno da je on obradio navedenu pjesmu *Vidu, božjem didu*.

Spomenuti Nikola Crnković i dalje se bavi prahrvatskom starom vjerom. Bit će da je pri njegovu opredjeljenju kumovalo više čimbenika. Prvo, bio je dobro upoznat s razmišljanjima pristaša Peiskerove dualističke pretpostavke. Posebice ga se dojmila Škobaljeva knjiga. U ruke mu je došao rukopis Ante Šonje, pa ga je pripremio za tisk i objavio godine 1995. I, konačno, sam Crnković je Pažanin, što ga je senzibiliziralo za propitivanje duhovne povijesti užega zavičaja. Rezultate svojih razmišljanja i djelovanja objavio je već godine 1994. u *Croatia Christiana Periodica*, pa opet 2002. u drugome svesku *Grobničkoga zbornika*. Tragajući za *bitnim povijesnim dimenzijama dualizma na hrvatskim i drugim južnoslavenskim prostorima* (2002: 126) prihvatio je konstataciju

97 Baltičke, slavenske i (staro)balkanske, pa i finske paralele donose Ivanov i Toporov 1973: 106.

98 *Dodole* i *prporuše* su ponegdje kod južnih Slavena ophodi za kišu u kojima djevojke vode momka (kod prporuša zvana *prpac* po selu) zavijena u zelenje i žene ga polijevaju vodom.

Mladena Pejakovića⁹⁹ da su građevine „mitogrami”: *Položaji geografskih strana, otkloni sunca na horizontu, nagibi zraka i njihovi kutovi, prevedeni su u cjelokupni oblik i rasporede elemenata* (Crnković 2002: 140, Pejaković 1988: 298), pa očekuje da će starohrvatske crkvice svojim usmjerenjima razotkriti prahrvatsku dualističku religiju: *Zato je starohrvatska crkvice tvarna veza pretkršćanske Hrvatske s kršćanskom Hrvatskom* (Crnković 2002: 127).

Svjestan teškoća pri prikupljanju podataka, Crnković je kod 142 crkve s područja sjevernoga Jadrana izmjerio azimute simetrala, nadajući se da će time pomoći budućim istraživačima. Na žalost, iznose je zaokruživao na 5°, čime je znatno umanjio uporabivost tih mjerenja.

Pejakovićeve su pak konstatacije uvjerljive, no on nije ponudio neko dublje objašnjenje na razini mitskoga kazivanja. Tek treba otkriti ključ za rekonstruiranje tumačenja samih autora tih starih konstrukcija i vidjeti, imaju li što zajedničko s rekonstruiranim praslavenskim mitskim kazivanjem. Čeka nas još velik i mukotrpan, a neizvjestan posao.

I na Pagu imamo “sveti trokut”

Ovo su bili rezultati “berbe” u tiskanim izvorima. To malo što je bilo napisano, tumačeno je kroz prizmu Peiskerove dualističke (zoroastrovske) hipoteze. No drugih metodičkih pomagala za raspletljavanje gotovo neprozirnoga područja slavenske mitologije tada nije bilo.

S novim mogućnostima, što su ih razotkrili Vjačeslav Vsevolodovič Ivanov i Vladimir Nikolajevič Toporov, upoznao nas je Radoslav Katičić svojim predavanjima i člancima od godine 1985. odnosno 1987. nadalje, pri čem se 1997. ukratko osvrnuo i na toponime na Pagu: *Na otoku Pagu zove se najviši vrh Sveti Vid i na njem stoji crkva posvećena tomu svecu. Ispod njegova strmog pobočja – dolje uz more – leži Dubrava*. Jasno su naglašena tri bitna elementa: vrh gore, šuma na pobočju i voda na dnu. Vrh se zove po kršćanskome svecu Vidu koji je na tome mjestu očito nadomjestio Gromovnika. Katičić se, kao i Šonje, ograničio samo na položaje zapadno od Paškoga zaljeva, no uočljiva je kvalitativna razlika prema Peiskerovim točkama. To nisu „svetišta”, nego su to mjesta na

99 Autor je knjiga *Broj iz svjetlosti* (1978), *Starohrvatska sakralna arhitektura* (1981¹, 1988²), *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti* (1996), *Dioklecijanova palača sunca* (2006) i drugih.

kojima se odvija sveto mitsko kazivanje. Pretkršćanski je katehet mogao svojim vjeroučenicima prstom pokazivati kako je teklo zbivanje ugrađeno u srž ljudske opstojnosti na svijetu. Dakako da su se na tim mjestima mogli obavljati i obredi. Slijedio je 1996. Pleterski koji je objavio svoja zapažanja o sada nam već poznatim trokutima.

O Pagu i tragovima stare slavenske vjere na njemu počeo je autorski dvojac Belaj – Šantek razgovarati potkraj 2005. godine, da bi koncem svibnja 2006. počeo i tragati za njima. Polazište je pri tome bila Katičićeva slika: gore *Sv. Vid*, dolje *Dubrava*, a pod njom voda (more). Tome možemo dodati provjerenu činjenicu, da su *Dubrava*, *Bošana* i *Vodice* pune izvora. A indoeuropski gromovnik, kako smo prije rekli, „probio je vode, rascijepio je trbuhe planina...”

To je bilo posve dovoljno za pokazivanje „temelnoga mita”, onoga o presudnoj borbi između Gromovnika i Zmije. No Šantek je upozorio na toponim *Sv. Juraj* (što ga je spomenuo *Pilar*), ali ne shvaćen kao tamno mjesto dualističkoga „svetišta”, nego mjesto možda povezano s kazivanjem o Perunovu sinu. Osim toga, čuo je da domaćini odgovaraju namjernike od šetnje do ruševina crkvice jer da je tamo stijenje puno zmija. Takva kazivanja čuli smo i na nekim drugim mjestima povezanima s *Velesom* (*Želimor* kod Lepoglave, *Zmijski kamen* kod Strožanca, *Mukoše* kod Pokrovnika).

Crkvice svetoga Jurja očito stoji u opreci prema *Sv. Vidu*. Ivo Petricioli, koji ju je vidio dok još nije bila gotovo potpuno nestala kao danas, smjestio ju je u predromaniku ili ranu romaniku, dakle još u razdoblje gradnje starohrvatskih crkvice slobodnoga oblika (Petricioli 1953:106¹⁰⁰). Povjesničari umjetnosti kao zanimljivost ističu apsidu koja u tlocrtu ima oblik potkove. Danas su sačuvani samo mali ostatci zida. Crkva *Sv. Jurja* na brdu (*S. Zorzi in monte*) prvi se puta spominje 1427. godine, a hodočasnici su ju posjećivali do kraja XIX. st. Ne znamo je li tada još bila u funkciji, jer nam vjerodostojni povijesni izvori potvrđuju njezinu uporabu samo do XVII. stoljeća te navode da je u njoj redovito služena misa za Svetoga Jurja (Hilje 1999: 17).

Sveti Juraj se danas shvaća kao niži vrh sjeverno od Paga, stjenoviti kuk v. 205 m, na kojem se još, iako jedva i sve manje i manje, vide tragovi stare crkve. Rekognosciranjem ovog položaja još je kasnih 1980-ih uočeno da je crkva prislonjena uz bizantsku utvrdu veličine oko 1,4 ha, na njezinom najvišem dijelu. Taj je kastron, građen vjerojatno ubrzo nakon okončanja bizantsko-gotskoga

100 Premda većina istraživača prenosi ovo mišljenje postoje i drukčije, kasnije datacije (Jurković 1989: 123).

rata (535.-539.), bio sastavni dio bizantskog sustava *castra* za osiguranje plov-
nih putova duž Jadrana (Tomičić 1990, s literaturom). Željko Tomičić pomi-
šlja i na mogućnost postojanja ranije crkve sv. Jurja, građene u VI. st. zajedno sa
kastronom, što je bila česta praksa u vrijeme Justinijanove rekonkviste, osobito
unutar većih utvrđenja. Nažalost, uništena arheološka stratigrafija ovoga izlo-
ženog položaja umanjuje mogućnost provjere te pretpostavke.

Položaj ovoga lokaliteta s istočne strane zaljeva odgovara predodžbi o ukra-
denu Perunovu sinu koji u divljini, s druge strane mora (velike vode), odrasta
kod Velesa. Jednaka je situacija kod Trsata, gdje je kao Velesovo mjesto utvrđe-
na okomita stijena nad gudrom Rječine, a iznad nje danas stoji župna crkvice
posvećena sv. Jurju. I kod Ivanca stoji na sjevernoj, Velesovoj strani trokuta cr-
kvice, posvećena sv. Wolgfangu/Vuku, što asocira na Jurja/Jarila kao vučjega
pastira u službi svojega poočima Velesa. Uočimo: Juraj na tim mjestima nije u
ulozi Perunova sina, nego Velesova posinka! Zanimljiva je i pozicija crkvice na
samom rubu litice, situacija na koju je upozorio još Škobalj i koju ćemo često
susretati.

Sada je valjalo vidjeti na karti, može li se pronaći treće, dovoljno vjerodostoj-
no mjesto koje bi odgovaralo jednome od uglova mitskoga trokuta, a trebalo
bi biti povezano s vodom i sa ženskim načelom. Taj je zadatak pripao paškomu
zetu Goranu Pavlu. Najizglednija je točka bio samostan sa crkvom sv. Marije
u Starome gradu. Doista, kut što ga tvore stranice zamišljena trokuta kod te
crkve iznosi 21°30', što je još u granicama tolerancije. Očevidom se pokazalo da
se od crkve u Starome gradu vide i vrh Sv. Vid s kapelicom i vrh zvan Sv. Juraj.
Vizualna komunikacija između tih triju točaka, dakle, postoji.

Godina izgradnje sada vidljive crkve nije poznata, a njezin izgled, stil grad-
nje i povijesne prilike upućuju na početak XIV. stoljeća: to je vrijeme ekonom-
skoga snaženja i osamostaljenja Pažana, pa i težnji za osnivanjem paške bisku-
pije, zbog čega im je trebala tako velika građevina (Jurković 1991; Hilje 1999:
54). Već krajem XIV. st. crkvi se gradi novo, ljepše pročelje. Kasnije je, nakon
napuštanja Staroga i planskoga naseljavanja Novoga Paga, crkva 1589. pripala
franjevcima koji su uz nju sagradili samostan (Hilje 1999: 55).

Osim ove crkve, sv. Marije Velike, dokumenti XIV. stoljeća poznaju u Starom
Gradu i crkvu sv. Marije Stare (1999: 17,54). Hilje smatra da oznaka "Veteris"
upućuje da je riječ o čak ranokršćanskoj građevini, upozorava da do sada nisu
uočeni njeni tragovi (1999: 17). Uopće su tragovi ovoga srednjovjekovnog
središta otoka bili vrlo loše vidljivi, no od 2002. godine Srednjovjekovni odjel

Arheološkog muzeja u Zadru provodi pod vodstvom Radomira Jurića sustavna arheološka istraživanja. Dosadašnje spoznaje ukazuju da je Stari grad nastao ipak u srednjemu vijeku.

Još i danas crkva ima status svetišta, a i Pažanima najvažnije vjerničko zbiivanje povezano je s njome. Naime, večer uoči Velike Gospe u njoj se organizira cjelonoćno bdijenje na koje hodočasnici doista dolaze pješice iz svih naselja otoka Paga. Ujutro na Veliku Gospu formira se župnikom predvođena procesija koja svečano prenosi kip Gospe od Staroga Grada u župnu crkvu u Pagu. Tamo ga prate različite pobožnosti, a za Malu Gospu se svečano u procesiji vraća u crkvu u Starome Gradu. Tamo mu je, očito, mjesto.

Lako je uočiti da je tome pogodovala činjenica što je uz nju živa voda. Blizu crkve je *Veliki izvor* (*fons magnus*) što ga spominje paški Katastar iz 1452. (Catastro di Pago, fol. 24; spis iz 1493., u Državnom arhivu u Zadru). Taj Veliki izvor je gotovo presušio (tamo iz padine tek kaplje malo vode) jer je netko „ukrao“ vodu, tj. preusmjerio njezinu žilu na svoju zemlju. Nalazio se otprilike 100 – 200 m od crkve. S njime je povezano kazivanje, da je na njemu Majka Božja prala Isusu pelene.

Drugi je izvor uobličen u zdenac u samostanskom dvorištu, pokraj crkve sv. Marije. Nekoć je, kažu, u doba rata na otoku zavladao suša i za pomoć su se tada obratili Blaženoj Djevici Mariji. Ona im je dala toliko vode da se ona u tom zdencu prelijevala. Ljudi to pripisuju čudu, jer je crkva na brdašcu gdje se ne bi očekivao priliv vode. Ti su podatci sukladni etimologiji imena Mokoš. Doista, ima dovoljno elemenata da se ova točka poveže s pretpostavljenim svetim mjestom pretrkšćanske božice koja sjedi uza zdenac.

No uočili smo još jednu pojedinost kojoj se za sada ne usuđujemo pridati veću važnost. Ako na skiciranom tlocrtu crkvice sv. Jurja zamislimo *dijagonalu* od prednjega desnoga do stražnjega lijevoga (vanjskoga) ugla svetišta i usporedimo ju s ucrtanim smjerom prema sjeveru, dobit ćemo odklon u lijevo od 67° ($\omega = 293^\circ$). To je ujedno pravac od Sv. Jurja prema Sv. Vidu. Podsjetit ćemo samo na istraživanja Mladena Pejakovića o orijentaciji starohrvatskih crkvice i ujedno upozoriti na mogućnost da je crkvice predslavenska.

Sl. 41: *Velo [vrela]* na TK25.

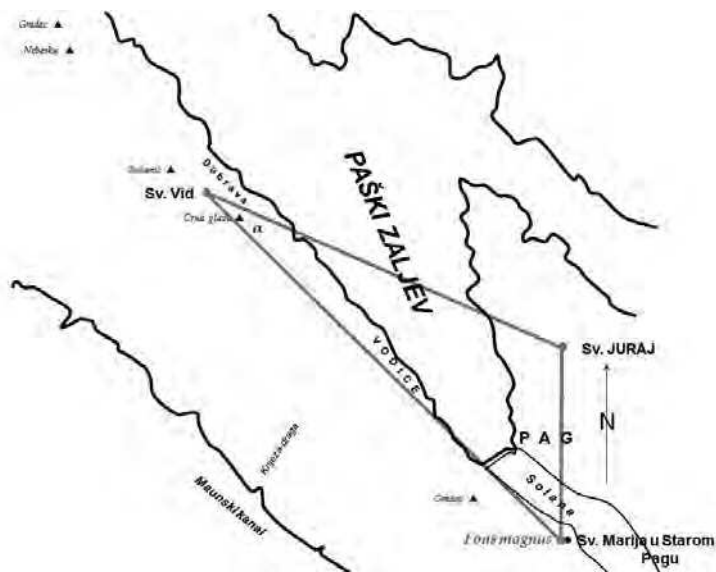
Pleterski nas je upozorio da dijagonala crkvice, usmjerena prema Sv. Vidu, doista ne mora biti slučajna. Naime, ruševine crkvice sv. Jurja leže *točno* sjeverno od Velikog izvora vode kod Mokošine točke (kraj današnje crkve sv. Marije), jednako kao što su u Koruškoj obredni kamenovi za ustoličenje vojvode bili postavljeni točno sjeverno od tamošnje Mokošine točke kod “pretkršćanskoga hrama” (Pleterski 1896a, slika 8). To znači da je taj *izvor* zapravo bio *prava* Mokošina točka, a ne mjesto gdje je, možda na predslavenskim temeljima, izgrađena današnja crkva.

Kada smo pak izmjerili azimute i dužine stranica, potvrdilo se da smo na pravome tragu. Kut kod Sv. Vida iznosi $21^{\circ}9'$. Razdaljina između Sv. Vida i stijene sa Sv. Jurjem iznosi oko 5855 m, a između Sv. Vida i Velikog izvora u Starom Pagu 7535 m. Odnos između 5855 i 7535 odgovara odnosu $1 : 1,28$. Kutove u veličini između 21° i 22° našli smo kasnije na Martin-Bregu, kod Oštarija, na zapadnom Papuku, pod Psunjem i kod Solina, a odnos između $1 : 1,2$ i $1 : 1,3$ u središnjoj Istri te kod Brckovljana i Vodica. Popratni elementi dovoljno su snažni da možemo s velikom sigurnošću (u mjeri u kojoj je u povijesnim znanostima nešto uopće sigurno) zaključiti da imamo pred sobom svetu tročlanu prostornu strukturu. Jedino su naknadna preciznija mjerenja (koje smo sada ugradili u tekst) omogućila točnije izračune odnosa. To je pak pokazalo da, suprotno prvim pretpostavkama, ovdje nije riječ o „plemenskom trokutu“.

Ali ima toga još. Os crkve sv. Vida usmjerena je prema pravcu iz kojega za Jurjevo (23. travnja; $\omega = 74^{\circ}$) izlazi Sunce. A na ljetni solsticij Sunce, gledano sa Sv. Vida, izlazi gotovo točno iza crkve sv. Vida u Vidovcu Cesaričkom nad Karlobagom. Tamo je Matija Dronjić još kao student etnologije zabilježio žive predodžbe o povezanosti tamošnjega Sv. Vida s onim na Pagu:

Prema priči, kraj crkve sv. Vida na Drvišici nalazi se jedna udubina u kamenu (kamenica) za koju ljudi govore da predstavlja stopu svetog Vida, koju je ostavio odražavajući se od kamena kako bi krilima preletio s kopna na Pag. Navodno, kod sv. Duha na Pagu postoji ista takva stopa. (Dronjić 2008: 20)

Crkvica sv. Duha stajala je na Pagu uz staru cestu što je povezivala Pags Novaljom kod Lojkove punte, pod sjevernim podnožjem grebena čiji je vrh Sv. Vid. Na nju danas podsjeća samo još ledinsko ime upisano u TK25. O značenju tih otkrića možemo za sada samo nagađati, ali to su činjenice koje pokazuju kako je bio paški sveti trokut pomno konstruiran i umrežen s drugim strukturama.

Sl. 42: Paška tročlana prostorna struktura.

No i bez toga se, kako izgleda, pred nama razotkrila stara slavenska pretkršćanska organizacija svetoga javnoga prostora. To nam ujedno omogućuje da još neke uočene toponime i pojave u krajoliku uklopimo u raspravljanje. Evo ih:

Neimenovana špilja pod Sv. Vidom. U istovremenim istraživanjima svetoga krajolika oko Učke i u središnjoj Istri uočena je velika važnost špilja, što podsjeća na ranije spomenuto vedsko kazivanje o tome kako je Gromovnik *rascijepio trbuhe planinā* da bi oslobodio vode. Jedna je takva uočena i ispod Sv. Vida na Pagu.

Tri glave. Negdje na putu između Vodica i Bošane nalazi se i toponim *Tri glave*. To, kao i spomenutu špilju, tek valja istražiti.

Crna glavica i Bele stene. Šonje se pozabavio *Crnom glavicom* (316 m), uzvisinom jugozapadno od Sv. Vida. Budući da su Kolanjci hodočastili na vrh Sv. Vida zaobilazno, preko Crne glavice, a ne – što bi bilo mnogo lakše i brže – preko *Bošane* (to je *Božanić* kod Pilara), pomislio je da je tomu razlog što je Crna glavica možda *označavala brlog crnog zloduha, tj. demona tmine, ponora i bujica koji je tu negdje u ponoru boravio kao u špilji pod klisurom na istočnoj strani brežuljka*. (1995: 114). No to je posve u suprotnosti s Peiskerovim mišljenjem da između svetišta bijeloga i crnoga boga mora teći rijeka, ili barem biti voda, kako je to, uostalom, kod Paga pretpostavio Pilar (čiji rad, kako rekosmo, Šonje nije poznavao).

Možemo ovome dodati da su na suprotnoj strani, na Rtu sv. Nikole, na karti označene hridi *Bele stene*. Ponavlja se situacija koja je uočena na Ivanščici, gdje u paru nastupaju Črne mlake i *Bele Vode* (Belaj, V. 2006a,b). Podudaranje je zanimljivo, ali mu još ne možemo pripisati nikakvo značenje¹⁰¹. S Peiskerovim dualizmom to ne može imati nikakve veze, pa čak i zato što su ti toponimi na njemu „krivim” stranama zaljeva.

Dječak na ramenu. Radoslav Katičić je u više navrata u razgovoru upozoravao na neobičnu situaciju na Mosoru, gdje se nad Žrnovnicom i Podstranom dižu tri vrha od zapada na istok: *Perunsko*, *Perun* i *Perunić*. Gledan s mora, Perun (440 m) je sav od masivne stijene, golema kamena gora, te vizualno dominira nad inače višim Perunićem (447 m) pa se Perunić doimlje *kao dječak koji sjedi snažnom muškarcu na lijevom ramenu*. Tu se odmah pomišlja, kaže Katičić, *na boga i božića, što je oboje iz slavenskoga poganstva ušlo u kršćansko nazivlje*. (Katičić 2009: 166)

Sličan se odnos bliskih vrhova na istome grebenu ponavlja i kod nekih drugih perunovitih gora. U središnjoj Istri je u Gračišću, u jakom srednjovjekovnom hrvatskom gradu, crkva posvećena sv. *Vidu* (454 m). Jedan kilometar prema sjeverozapadu je vrh *Perunčevac* (469 m). To zapravo nije vrh (kao ni mjesto na kojem stoji Sv. Vid u Gračišću), nego samo točke na rubu srednjostarske visoravni koja se prema sjeveroistoku strmo obrušava u dolinu. Premda je *Perunčevac* viši od Gračišća, promatran odozdo iz (*Gologoričkoga*) *Dola* (60 m n. m.), *Sv. Vid*, koji stoji na istaknutijem dijelu ruba visoravni, dominira nad okolinom, pa i nad višim *Perunčevcem*.

Sveti Vid stoji prema *Perunčevcu* u središnjoj Istri jednako kao *Perun* prema *Peruniću* na zapadnome Mosoru, pa je jasno da je *Sveti Vid* kršćanski svetac koji je u ovome primjeru supstituirao *Peruna* a ne *Svantevita*, a *Perunčevac* ga samo prati. „Sjedi” mu na *lijevome ramenu*. Ovdje kod Paga je pak Sv. Vid, gledano od *Velikog izvora*, „skriven iza ramena” Crne Glavice. No, gledano s *Velebita*, *Crna glavica* zajedno s *Božanićem/Bošanićem* i glavnim vrhom (*Sv. Vid*) čini upadljivo simetrično trojstvo.

Sv. Vidu je na sjeverozapadu pridružen netom spomenuti vrh visok 303 m, na kartama označen kao *Božanić* (tako ga piše i Pilar, koji ga je pridružio Sv. Vidu kao sastavni dio svetišta svijetloga boga) ili *Bošanić*, dok Šonje piše *Bošana*. *Bošana* (Skok piše *Bošane*, u množini) se inače na karti zove obalni

101 Kasnije smo vidjeli da su „bijeli” i „crni” toponimi u paru dosta česti, pa smo ih pokušali objasniti u trećem dijelu knjige.

potez prema Pagu ispod Sv. Vida (danas je tu naselje), a preko puta zaljeva, pod Sv. Jurom, je naselje *Bašaca*. Skok je bio sklon izvođenju imena *Bošane* iz lat. imena *Bassiana*. Šonje je pak pomišljao na neko starohrvatsko božanstvo, *najvjerojatnije ženskog roda* (1995: 114).

Ako *Božanić/Bošanić* nije etimološki povezan s Bošanom/Bassianom, onda bismo ovdje mogli možda imati deminutivni oblik riječi *bog*. Ne bi bilo čudno, ta sjedi mu, gledano iz Paga, na lijevome ramenu!

Knjeza draga. Jugozapadno od Sv. Vida spušta se prema Munskom kanalu udolina *Knjeza draga*. Uzmemo li u obzir paški cakavizam, onda taj izraz očito može imati nekakvu vezu s knezom (pa bi to bila „Knežja draga“). Riječ *knez*, odnosno pridjev *knežji*, javlja se na nekoliko mjesta zajedno s našim pretkršćanskim svetim mjestima (pogledajte u poglavlju br. 1). Pogled od vrha *Perun* iznad Mošćenica prema drugoj svetoj točki, Voloskome, ide preko *Knezgrada*, a od Vidove gore na Braču prema Nerežišćima dobrim dijelom zaklanja *Kneže rovàn*, „knežja ravan“. Tek se otvaraju pitanja, nisu li to možda tragovi uloge plemenskoga poglavice – kneza pri plemenskim obredima, te smijemo li doista računati s dvjema kategorijama svetih krajolika, jednom kneževskom/plemenskom, potpunijom, i drugom, njoj možda podređenom, lokalnom s mnogo manje značajki? Nekoliko smo ih već našli.

Gradac. Već je više puta naglašavano da se uz perunovita mjesta nalazi i neki *Grad, Gradac, Gradišće, Gračišće*. Uza sv. Vida na Pagu imamo odmah dva Gradca, jedan je uzvisina nad Kolanom, a drugi je, v. 197 m, dalje prema jugoistoku, već s druge strane novoga cestovnog prijevoja.

Riječ je o mogućem svetom mjestu na kojem se odvija božanska svadba Perunove djece, na kakvo su aludirali već navođeni kajkavski stihovi *Gori sedi sivi sokol...*, a što smo već uočili na nekoliko mjesta.

Na koncu: smještanje u vrijeme

Ponajprije se treba još jednom ukratko osvrnuti na crkvu sv. Marije u Starome gradu. Na području Staroga grada, ili u njegovoj neposrednoj okolici (Suić 1953: 26) u rimsko se doba razvilo naselje *Pagus*. Tu je postojala možda još i ranokršćanska crkva sv. Marije, *ecclesia Sancte Marie Veteris de Pago* (CD XI/1913: 481, god. 1348.) odnosno *ecclesia Antiqua Sancte Marie* (podatak iz god. 1375., M. L. Ruich 1779/I: 200). Riječ je o mjestu koje već svojim imenom govori da je to prethodnik današnjega Paga. Ime mu se uvjerljivo izvodi

iz latinske imenice *pagus* „selo”, a tako su ga valjda nazvali rimski stanovnici jedinoga gradskoga naselja na otoku. To je bila *Κισσα/Cissa* (ime je očuvano u današnjoj *Caski/Časki*, a vjerojatno vuče podrijetlo još od predilirskog stanovništva Mediterana). Grad Pag, kakvoga danas poznajemo, planski je izgrađen potkraj XV. st.

Potkraj Seobe naroda propao je urbanitet Cisse kao i njezinih luka na mjestu Novalje i Stare Novalje, a kršćanstvo je na cijelome otoku pretrpjelo teške udarce. U VI. stoljeću, zajedno s Avarima u naše krajeve dolaze i Slaveni. Ubrzo po dolasku naseljavaju i otok Pag. To se može dobro iščitati iz pojedinih toponima. Hrvatski oblici predrimskih, ali i romanskih imena pokazuju da su se njihove prilagodbe hrvatskom fonetskom i fonološkom sustavu dogodile davno, svakako prije 10. stoljeća (Šimunović 1989: 136). Na primjeru dvaju Košljuna na Pagu Šimunović je pokazao kako je *hrvatska prilagodba rom. /ǎ/ > hrv. /ǒ/ vrlo ... stara, zbivala se u Južnih Slavena već na dunavskom limesu i trajala do 10. stoljeća* (1989: 136). Štoviše, paški predijalni toponimi pokazuju da su se u hrvatski jezik integrirali u doba prvog hrvatskog naseljavanja (*a ovdje je ono bilo jedno od najranijih na istočnojadranskim otocima* (1989: 137). Budući da se Pag nalazi blizu ranog centra hrvatske države u zadarskome zaleđu, Suić smatra da su ga ubrzo naselili upravo Hrvati (1953: 28).

Što se potom događalo na otoku ne znamo jer nam za to razdoblje nedostaju izvori. Skok je uočio da na Pagu nema toponima koji bi počeli s romanskim *Su(t)-*, pa je zaključio da je romansko stanovništvo moralo nestati s otoka prije kontakta sa Slavenima (Skok 1950). Slično pretpostavlja i Suić: *...ili se sklonilo u koji sigurniji grad, a ako je što od njega preostalo, uskoro je bilo asimilirano od nadošlih Hrvata* (1953:28). Šimunović mali broj toponima s hrvatskim refleksom dalmatskog *santu* (>*sut* i sl.) barem djelomično veže uz mali broj predromaničkih crkvice (Šimunović 1989: 137). S druge strane ističe dominaciju Sv. Vida kao titulara i na Pagu, ali i na Krku, Rabu i Cresu, i smatra ju posljedicom supstituiranja *slavenskih poganskih kultova* (1989: 137). Od predslavenskog stanovništva je doista ostalo malo tragova i u toponimiji. Šimunović na temelju analize paške toponimije zaključuje da Hrvati u doba naseljavanja Paga nisu naišli na jako središte, da oni ulaze u već postojeća romanska naselja u kojima se zatim odvija vrlo rana i brza asimilacija (1989: 141).

Kada je krajem VIII. stoljeća i otok Pag došao pod Franke Karla Velikoga, s njima vjerojatno stiže i masovnije pokrštavanje, koje je najintenzivnije tijekom IX. stoljeća. Tada i hrvatska država jača i osamostaljuje se, osniva se hrvatska

Ninska biskupija koja je obuhvaćala i Pag. No Hrvati su već i ranije, još kao “pogani”, uselili u gradove te se nalaze zapisani sa svojim “potpuno hrvatskim imenima” kao građani dalmatinskih gradova u srednjovjekovnim dokumentima (Suić 1953: 29).

Već je isticano da Porfirogenetovo ubrajanje Paga među nenastanjene otoke ne znači da je otok bio pust, nego da na njemu nije bilo značajnijega romanskog stanovništva, osobito ne organiziranoga u neki jači centar (Suić 1953: 30). I toponimija Paga opovrgava tvrdnju cara Konstantina Porfirogeneta da je otok u njegovo vrijeme bio nenastanjen (Šimunović 1989: 135). Arheološki nalazi pokazuju da je otok bio naseljen uglavnom Hrvatima, ali i da je već u doba predromanike ponovno zaživjelo kršćanstvo. Premda nisu nađeni znatniji ostaci predromaničkih crkava na otoku, nalazi kamenih skulptura izrađenih za njihovo ukrašavanje su sve brojniji. Pronađeni uglavnom u Novalji te na obližnjem brdu Sv. Jurja iznad Caske, ti ulomci ukazuju da se na tim položajima nalazilo više crkava u IX. stoljeću (Petrioli 1953; Suić 1953; Skoblar 2006; Jarak 2009). U predromaničko odnosno ranosrednjovjekovno razdoblje, izvan spomenutog areala, Magdalena Skoblar uvrštava i adaptacije koje su doživjele ranokršćanske crkve u Vlašićima i Poveljani na jugu otoka (Skoblar 2006), dok je slična datacija za crkvu sv. Jurja iznad Paga iznijeta već ranije (Petrioli 1953: 106; s takvom datacijom se slaže i Suić premda napominje da je *teško preciznije datirati ovu crkvicu zbog pomanjkanja sigurnih konstruktivnih i dekorativnih elemenata*, Suić 1953: 33). Masovnija izgradnja crkava na otoku uslijedit će tek tijekom XIII./XIV. stoljeća, u vrijeme razdoblja blagostanja (Suić 1953: 33).

Ovdje sažeto prikazani toponomastički, povijesni i arheološki podaci daju nam sve jasniji vremenski okvir unutar kojega je žrec, koji je bez sumnje morao biti i geometar, odredio svete točke prema kojima se je imao upravljati život, i to na svečani način, kazujući mit i pokazujući mjesta na kojima se odvijala sveta drama. S jedne strane, on je nastao nakon što su još nepokršteni Slaveni/Hrvati sa svojim žrecima došli na otok. Takav organizirani posvećeni prostor, što se tako jasno ocrtava pred nama, s druge strane, a po svojim pretkršćanskim značajkama, nikako nije mogao nastati u vrijeme hrvatskih kršćanskih vladara, odnosno nakon izgradnje crkve sv. Jurja iznad Paga. Nažalost, upravo je njena datacija izvedena na najslabijim argumentima, odnosno na jako loše očuvanim ostacima arhitekture.

Pokazalo se da su sve tri točke ovoga trokuta naslonjene na starije religijske slojeve. Možda upravo paška situacija nudi za sada najviše mogućnosti

raspravljanja odnosa slavenskoga pretkršćanskog sloja, onoga u kojem se javlja-ju slavenske svete tročlane prostorne strukture, prema, na jednoj strani, ranijim ranokršćanskim i nekršćanskim religijskim sustavima, i na drugoj prema sred-njovjekovnom kršćanstvu. No za dublje ulaženje u ta pitanja još je prerano jer nam za takvo nešto manjka potrebno poredbeno gradivo iz drugih hrvatskih krajeva.

5. MARTINBREŠKI TROKUT

Martin-Breg je naziv brežuljka u selu Prozorje, oko 3 km sjeverno od Dugoga Sela. Nadmorska visina lokaliteta je oko 204 metra, što ga čini stotinjak metara višim od okolnih ravnica. Na njemu se nalaze ruševni ostaci srednjovjekovne crkve sv. Martina. Bila je to župna crkva ovoga kraja sve do pred kraj XIX. stoljeća, kada je zbog većih oštećenja nastalih u potresu godine 1880., ali i zbog praktičnih razloga, sjedište župe preseljeno u novoizgrađenu crkvu u Dugom Selu koje se tada počelo naglo širiti.

Crkva sv. Martina prvi se puta kao građevina spominje 1334. godine, u prvom sačuvanom popisu župa u katedralnom arhiđakonatu zagrebačke biskupije što ga je sastavio arhiđakon Ivan Gorički, kao *ecclesia beatissimi Martini in possessione cruciferorum*, „crkva blaženoga Martina u posjedu križnika”.

S imenom svetoga Martina susrećemo se još ranije, već od prve poznate isprave o ovome kraju, od povelje kralja Andrije II. iz 1209. godine kojom ovaj potvrđuje darovnice templarima. Tu je riječ o *Terram sancti Martini*, „Zemlji svetoga Martina”. Iz imena posjeda u trenutku darivanja vidljivo je da se na Zemlji svetoga Martina već bila nalazila crkva posvećena tome svecu i prije nego što su templari dobili ovaj posjed. Je li ta crkva bila na mjestu današnjih ostataka na Martin-Bregu?

Da je bila riječ o velikom posjedu, vidi se iz spomenute isprave u kojoj su opisane i granice *Zemlje svetoga Martina*. Bio je to jedan od brojnih templarskih posjeda – nadarbina koje su templari dobivali namjenskim donacijama pojedinih vlastelina širom Europe. Naime, osim provincija u Svetoj zemlji, red je stjecao i u Europi sve više posjeda te ih organizirao u provincije. Unutar svake provincije postojala su templarska sjedišta koja su nazivali domus („kuća”). Pojedininim sjedištem, kućom, upravljao je *preceptor*. Područje koje je pripadalo

kući nazivali su *preceptorat*. Templari su na području Zemlje sv. Martina, preceptorata, imali sjedište preceptorata, *domus* sv. Martina negdje kraj današnjega Dugog Sela, čiji se preceptor posljednji puta spominje godine 1311. Godinu dana kasnije, 1312., ukida se templarski red. Proces njegova ukidanja tekao je u Hrvatskoj polako i ništa se dramatično nije dogodilo (Krčelić 1770/1994: 102; Dobronić 1984a: 52–53). Nakon ukinuća reda, njihovi su posjedi u Hrvatskoj, pa tako i ovaj, prešli u ruke drugoga viteškog reda, ivanovaca. Nije nam točno poznato do kada je postojala ivanovačka provincija u Ugarskoj i Hrvatskoj.¹⁰² Čini se da su vitezovi ivanovci iz Hrvatske odlazili postupno, prepuštajući upravu nad imovinom uglednim svjetovnim upraviteljima.

Povijesni radovi o Martin-Bregu relativno su skromni, a prikazani su u Belaj, J. 2009. Od 2002. godine Institut za arheologiju iz Zagreba, pod vodstvom Jurja Belaja, provodi arheološka istraživanja crkve sv. Martina na Martin-Bregu. Osnovni zadatak istraživanja, kao i kod nekih prethodnih istraživača, proizašao je iz nedovoljno preciznih poznatih povijesnih podataka: provjeriti je li se crkva posvećena sv. Martinu doista već i u templarsko vrijeme nalazila na Martin-Bregu, a zatim utvrditi, ako je moguće, je li se uz crkvu nalazilo i lokalno sjedište templara (*domus, kuća*) te usput dokumentirati i stručno obraditi materijalne tragove toga vremena.

Ne bi li se pronašli odgovori na ova pitanja, u dosadašnjim arheološkim kampanjama intenzivnije je istraživano svetište crkve sv. Martina i njezina okolica, kao i prostor južno te sjeverno od njega te pojedini kutovi broda. Otkriveni su tragovi više faza gradnje i dogradnje crkve. Pronađeni su ostaci dviju sakristija – starije, južne i mlađe, sjeverne – te dviju bočnih kapelica koje se spominju u dokumentima, južne Sv. triju kraljeva i sjeverne sv. Barbare. Unutar sjevernih dogradnji, sakristije i kapele uočene su i pojedine starije zidane strukture. Uslijed brojnih potresa, vjerojatnih ratnih razaranja ali i klizanja terena, zidovi su na mnogim mjestima popucali pa su temelji bili ojačavani dodatnim, čvršćim temeljenjem.

Utvrđeno je kako danas vidljiva crkvena građevina, čija je jezgra nastala tijekom druge polovice XV. stoljeća u kasnogotičkome stilu, leži na starijim, također gotičkim temeljima, s potpornjacima oko poligonalnog svetišta, koje su vjerojatno gradili ivanovci. Utvrđeno je i da ti temelji, barem jednim dijelom (konkretno je riječ o temeljima poligonalnog svetišta s potpornjacima) leže na

102 O problematici odlaska ivanovaca iz Hrvatske vidjeti u Belaj, J. 2007a: 164–166.

još starijim temeljima najvjerojatnije romaničke, polukružne apside. Debljina toga otkrivenoga romaničkog temelja, koja u svojem sjevernom segmentu iznosi više od dva metra, ide u prilog pretpostavci kako je ovdje bila riječ o svojevrsnoj *crkvi tvrđavi*, a njegova datacija smješta ju u templarsko vrijeme.

Iako su sjeverno od svetišta otkriveni i neki drugi zidovi građeni opekama formata tipičnog za XIII. stoljeće, a koje su mogle biti i sekundarno uporabljene, za sada se čini da, osim ostataka (eventualno) templarske crkve, nismo pronašli i ostatke templarskoga domusa. Budući da istraživanja još nisu završena, zaključci ne mogu biti “konačni”. Na primjer, početkom listopada 2008. godine, uz temelje neke starije prostorije pronađene unutar sjeverne bočne kapele, otkriven je sloj crvene zapečene zemlje, većim dijelom razmrvljene, koja je ležala na tankom sloju ugljena. U tom je sloju gorenja, uz puno čavala, vjerojatno od drvene konstrukcije krova, pronađeno i mnoštvo ulomaka keramičkih, neglaziranih kalja. Riječ je o vrlo ranim oblicima pećnjaka kakvi se javljaju u ovim krajevima u XIV. i XV. stoljeću. Ovi su pećnjaci kao nalaz izuzetno zanimljivi upravo zbog mjesta pronalaska: uza samu crkvu sv. Martina, u nekakvoj prostoriji prizidanoj uz crkveni brod, na mjestu na kojem će mnogo kasnije biti sagrađena bočna kapelica sv. Barbare. Naime, s nalazom nam stiže i pitanje: koja se to prostorija grijala? Crkva nije. Je li to bio samo župni ured/dvor (župa se spominje već od 1334., i to kao ivanovačka) ili je to ipak bio ivanovački domus?

Zanimljiv je podatak što ga donosi Pál Engel, mađarski povjesničar koji se bavio posjedima ivanovaca u hrvatsko-ugarskome kraljevstvu, da su sredinom XV. stoljeća ivanovci domus zamijenili kaštelom (Engel 2001: 295–296). Upućuje li spomenuti sloj gorenja na takvo eventualno napuštanje ivanovačkoga domusa na Martin-Bregu? Je li se ivanovačka kuća doista nalazila tu gore, prislonjena uz crkvu? Je li već i u templarsko doba domus bio na istom tom mjestu, ali su mu tragovi uništeni višestoljetnim ukopavanjem, prisutnim na ovom lokalitetu?

Naslovnik crkve sv. Martina na Martin-Bregu upućivao je na ovaj lokalitet kao najvjerojatnije mjesto na kojemu treba tražiti ostatke templarske crkve posvećene sv. Martinu. Iz povijesnih izvora znamo da se na *Zemlji svetoga Martina* nalazio i *domus sv. Martina* u posjedu templara, a nakon njih ivanovaca. Možemo pretpostaviti da je na neki način bio i utvrđen. Nažalost, izvori ne preciziraju točan položaj domusa pa na druge načine moramo pokušati doći do njegove ubikacije. Većina ga je istraživača smještala upravo uz ovu crkvu.

Premda sigurni tragovi templarskog domusa na lokalitetu nisu uočeni, neki drugi nalazi ipak ukazuju na važnost ovoga lokaliteta i u templarsko, ali i u još starija vremena. To su na prvome mjestu već spomenuti temelji najvjerojatnije još romaničke apside. Možemo spomenuti i ulomke prapovijesne keramike, pa primjerak kasnoantičkoga novca – bakrenjak Konstantina II. – kovanoga vjerojatno između 330. i 337. godine dok je još bio cezar, zatim sve brojnije ulomke S-karičica – nakita česta u grobovima oko crkava u XII. i XIII. stoljeću, ali i u još starijim grobovima na redove. Treba se dakako prisjetiti i da se na ovoj zemlji, *Zemlji svetoga Martina*, već i prije dolaska templara nalazila crkva posvećena sv. Martinu. A tu je i sam izuzetan položaj ove crkve koji opravdano nameće pretpostavku dugoga kontinuiteta zaposjednutosti lokaliteta. Ova se pretpostavka, kako ćemo vidjeti, potvrdila otkrićem pretkršćanske prostorne strukture.

Nerijetko se govori kako je sv. Martin bio jedan od “aktivnijih” svetaca pri pokršćavanju Slavena. Zastupljenost njegovoga kulta tumači se prvenstveno ulogom koju su u tom procesu imali franački misionari, kao i činjenicom da je Martin sam podrijetlom iz Panonije. Širenje kulta sv. Martina doživjelo je procvat u zemljama središnje Europe tijekom X. stoljeća. Intenzivno su ga častili benediktinci koji su još u X. stoljeću u zapadnoj Ugarskoj sagradili istaknuti samostan Pannonhalma. Stoga bi se moglo očekivati da je on jedan od svetaca koji su “zasjedali” na mjesta ranijih slavenskih božanstava jer je logično pretpostaviti da je pokršćavateljima “osvajanje” takvih strateški važnih mjesta morao biti primarni zadatak. Ne čudi da se tijekom spomenutih arheoloških istraživanja počelo nametati pitanje, na čije je to mjesto ovdje mogao “zasjesti” “naš” sv. Martin.

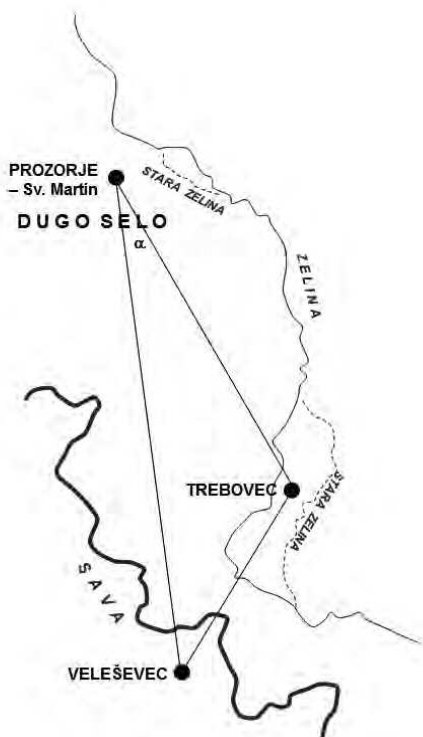
Pomisao da bi baš templari, koji k nama dolaze u XII. i XIII. stoljeću, bili ti koji su davali crkvama za naslovnika “svojega” Martina, “francuskoga sveca”, vjerojatno je ipak pretjerana. Osobito to vrijedi u našem slučaju kad iz izvora vidimo da je sv. Martin ovdje već “prisutan” u vrijeme njihova dolaska. Slično sigurno vrijedi i za mnoge crkve posvećene njihovoj omiljenoj svetici, Djevici Mariji. Vjerojatno je to češće posljedica podudarnosti. Ipak, ni ta podudarnost nije morala biti slučajna: viteški su redovi ciljano dovođeni upravo na nekadašnja pretkršćanska sveta mjesta, na kojima su kršćanski misionari sigurno već i ranije pokušali kršćanskim crkvama i kršćanskim svecima preslojiti pretkršćanska svetišta.

Još je godine 601. papa Grgur I. Veliki u jednom svojem pismu dao naputak biskupu Augustinu od Canterburyja kako da postupa s „poganima“, gdje je

između ostaloga napisao da *hramove idola... ne treba uništiti, nego treba uništiti idole u njima, blagosloviti vodu i njome poškopiti rečene hramove, podići oltare i postaviti relikvije* (o tome će još biti riječi). Takvi su se postupci primjenjivali po cijeloj još nepokrštenoj Europi, pa valja prema analogiji zaključiti da je slično moglo biti i u našim krajevima. Dakako da je postupak širenja kršćanskoga nauka trajao kroz više pokoljenja. Možda su, prema tome, i viteški redovi, osobito u početku svojega djelovanja, sudjelovali u tom procesu. Primijećeno je da su brojne utvrde viteških redova u Pribaltiku građene upravo na pretkršćanskim svetim mjestima (Pluskowski 2008). I drugdje su, uz prvu i osnovnu zadaću – zadaću zaštite kršćanskih hodočasnika u Svetoj zemlji – viteški redovi s vremenom usmjeravali svoje snage i na borbu protiv nekršćana. Tako je bilo na Levantu, ali i na drugim područjima gdje su se vodile borbe protiv “nevjernika”, primjerice na Iberskome poluotoku. Možda su i u našim krajevima viteški redovi bili angažirani protiv bosanskih krstjana?

Budući da već možemo reći kako znamo da mitski interpretirani krajobrazi kod južnih Slavena sadrže u pravilu tri točke i ako pretpostavimo da je na današnjem Martin-Bregu postojala jedna takva sveta točka, onda je ona očito morala pripadati Perunu koji je gore, na gori, na suhome. Njegov je pak suparnik trebao biti negdje dolje uz vodu, i to po mogućnosti s druge strane velike vode koja je simbolizirala granicu između Perunova svijeta, svijeta živih i Velesova svijeta, svijeta mrtvih. I doista, s Martin-Brega se po lijepu vremenu daleko na jugu, s *druge strane* rijeke Save, nazire crkva sv. Petra u Veleševcu. Ime *Veleševac* teško se može drukčije protumačiti nego da dolazi od *Veles*. Te su dvije crkve, mjerene od apside do apside, udaljene jedna od druge 19 158 m.

U Veleševcu su još u XX. stoljeću na Sveta tri kralja k crkvi

Sl. 43: Trokut kod Martin-Brega.

dovodili konje iz cijele okolice. *Veles* je bio „stočni bog“! Konje su svečano okitili, a u grivu su im upleli voštane svijeeće. Posložili su se u procesiju i tako se vozili i jahali iz Veleševca u Orle, pa tripot oko kapele sv. Bartola. Na koncu je svećenik blagoslovio konje (Pilar 1931: 65–66). Ranije se taj običaj izvodio na Bartolovo (24. kolovoza), kako je to opisao August Šenoa u *Vijencu* godine 1885. u pripovijesti *Mladi gospodin*:

Na Bartolovo u ranu jesen velika se tu slavi od starine slava, kakve nigdje ni u Hrvatskoj, ni širom cijeloga božjega svijeta nikad vidjeti ne ćeš. [...] Tri puta obilaze kola oko crkve, tri puta zavjetuju Posavci sv. Bartolu svoje konje (Šenoa 1983: 52–55).

Veleševac se najednom raskrinkao kao mjesto šovanja Velesa, praslavenskoga boga drugoga svijeta, ali i stoke kojoj tamo nudi sočne pašnjake. Još i danas se vide mogući razlozi toga odabira. Nekoće se selo očito nalazilo na samoj obali Save, ili nekog od njenih rukavaca. I danas se preko puta crkve, s druge strane ceste, prostire duguljasto jezerce, ostatak mrtvoga savskog rukava, koje lijepo odražava „velesovitost“ ovoga mjesta.

Ali, župa u Veleševcu nije stara župa – utemeljena je tek krajem 18. stoljeća, 1780. godine, kada je bila izdvojena iz župe Oborovo. Možda se zato mogao ovaj spomenuti, u osnovi pretkršćanski obred s konjima tako dugo održati.

S konjima, ali ne Velesovim, može biti povezan ojkonim *Kobiljak* zapadno od Dugoga Sela prema Sesvetama. On može biti povezan s Perunovom kćerkom *Marom* koja se, kao i njezin blizanac Jarilo/Jura, pojavljuje i u konjskom liku.

Potražimo sada prema već poznatoj formuli (Pleterski 1996) treću točku pretkršćanskoga svetog trokuta na topografskoj karti: spojimo Martin-Breg i Veleševac, odredimo sunčev kut te izračunajmo dužinu koja se prema prvoj odnosi kao $1 : \sqrt{2}$.

Preciznim mjerenjem i izračunom dobili smo, uz idealni kut od $23^{\circ}27'$, na udaljenosti od 13 546 m od Martin-Brega, točku sjeverno od središta sela Trebovca (280 m sjevernije od crkve sv. Benedikta) na jedva vidljivoj „tumul“ visokom nekoliko decimetara na čestici br. 521. Kapela sv. Benedikta prvi se puta spominje tek god. 1699. Kako je bila drvena a Lonja je znala poplavljivati, u nekoliko su joj navrata mijenjali mjesto. Stoljeće kasnije, 1798. godine, sazidana je nova kapela, što doznajemo iz župne spomenice (prema Koščak 2009: 156). Budući da je Trebovec bilo najudaljenije selo župe Sv. Martina, od župne

crve udaljeno tri i pol sata pješačenja, ono je – ali tek 1867. godine – administrativno premješteno u župu (Posavski) Bregi (Koščak 2009: 23–24, 156, 157). No bez obzira na to što smo ovu točku za sada mogli utvrditi samo računom, poznate okolnosti dopuštaju nam da na području Trebovca računamo na treću točku ove tročlane strukture. Potvrdu da smo na dobrome tragu daje nam podatak koji, u detaljnoj povijesti svetomartinske župe, o prošlosti ove kapele donosi crkveni povjesničar Anđelko Koščak:

Osim sv. Benedikta opata koji se slavi na sam dan (ipsa die), u kapeli se slavio i spomendan sv. Margarete, a proštenje se redovito u nedjelju nakon blagdana sv. Margarete. Margaretsko proštenje prvi puta se spominje u vizitaciji iz 1710. godine. Na Margaretskom proštenju znao se okupiti veliki broj vjernika iz gotovo svih okolnih župa, a kako navodi kanonski izvještaj iz 1841. godine, iz Ivanić Grada, Posavskih Brega, Oborova, Narta, Lupoglava i Pešćenice. (Koščak 2009: 156)

Maragaretu smo već sreli u Margečanu blizu Ivanca, a naići ćemo na nju još nekoliko puta uz naše trokute. Prisjetimo se najpoznatijega detalja iz njezinog životopisa: ona je pobijedila vraga koji joj se prikazao u obliku zmaja! Zbog toga se njezino pojavljivanje na Mokošinu mjestu jako dobro uklapa u ovaj krajolik.

Zanimljiva je i jedna nepotpisana bilješka¹⁰³ iz 1931. godine koja govori o okupljanju vjernika na Martin-Bregu na Vidovo, 15. lipnja:

Na 15. lipnja slavi se u nas svetkovina Sv. Vida, baš na onaj dan kad je dan najdulji, kad se već u najraniju zoru vidi sa Prozorja na sve strane. Pa okolni svijet zove ljude sa sviju strana na proslavu svetoga Vida, zove ljude, da vide, kad se najjasnije vidjeti može, zove ih k staroj crkvi na Prozorju...

Ovdje je zgodno primijetiti kako je pisac ove bilješke zapisao da ljetni solsticij pada na dan sv. Vida, onako kako je to bilo 350 godina ranije, prije kalendarske reforme pape Grgura XIII., što je vrlo vjerojatno znak da je u narodu još bila sačuvana predaja da Vidovo ima najdulji dan u godini. No nama je zanimljivije da se sveti Vid, ovdje, na “Perunovom” Martin-Bregu spominje još u XX. stoljeću. Sveti je Vid nazočan u kršćanski preoblikovanim “svetim trokutima” iz pretkršćanskih vremena, bilo kao neposredni Perunov supstitut (na Pagu gdje imamo kapelu sv. Vida te u Gračišću gdje se nalazi župna crkva sv. Vida) ili se, pak, nalazi na pobočnoj oltarnoj slici u crkvi posvećenoj nekom drugom svecu

103 INDOK – odjel kulturne baštine Uprave za kulturni razvitak i kulturnu politiku Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

(na primjer, oltar sv. Vida u crkvi sv. Ivana nad Lepoglavom ili u crkvi sv. Duha nad Ivancem). Štoviše, i u crkvi sv. Martina na Prozorju stajao je nekoć oltar sv. Vida koji je tijekom vremena mijenjao svoju poziciju, što doznajemo iz više kanonskih vizitacija, a prvi puta 1649. godine (Koščak 2009: 112–114).

Moramo upozoriti i na toponim *Prozorje*, koji nas jednako kao i vrh *Ozrinj* na Učki, upozorava da odavde vrhovni bog lako može nadzirati cijeli svijet. I doista bi to mogao! Naime, s Prozorja se pruža izvrstan pogled na sve četiri strane svijeta! Toponim *Prozorje* se pak u kajkavskim krajevima, gdje se za otvor u zidu kaže *oblok* ili *okno*, ne može povezati sa štokavskom riječi *prozor* u tom značenju.

Trebovec se u povijesnim dokumentima, izgleda, spominje već u povelji kralja Andrije II. iz 1209. godine u opisu međa templarskoga posjeda sv. Martin, u obliku *Terbensapole* (CD III/1905: 87; Koščak taj toponim čita kao “Trebenšpolje”; Koščak 2009: 37, 38). U Trebovcu je očito izvorno bilo mjesto žrtvovanja velikoj *Majci* (znamo da **trēba* na praslavenskom znači *žrtva*, pa bi Trebovec moglo značiti žrtvište). Tako smo na još jednom prostoru uspjeli utvrditi tri točke velikoga pretkršćanskoga svetog trokuta, odnosno, možda smo otkrili trag još jedne rane slavenske upravne jedinice, župe.

Na temelju ovoga velikog trokuta sada možemo zaključiti da je u procesu pokršćavanja sv. Martin doista zasjeo na Perunovo mjesto. Možda je tomu kumovala i legenda iz svečeva životopisa prema kojoj sv. Martin svladava zlom opsjednutoga medvjeda? Vidjeli smo da se Veles pojavljuje i u medvjedem liku (v. liburnijsko poglavlje [2.]). Moguća pojava medvjeda/Velesa na Martin-Bregu ne smije nas zbuniti, jer se Veles posvuda penje na goru i pokušava istisnuti Peruna. Martin je i jahač na konju, što je moglo asociirati na povezivanje ovoga i podzemnog svijeta (poput Jarila). Njegova je veza sa žrvnjem (u nekim legendama on stradava od mlinskoga kamena) bila takva da je na Zapadu postao zaštitnik mlinara. Slaveni su si pak Peruna zamišljali kao orijaša koji u ruci drži dva žrvnja! U zapadnoeuropskim životopisima se sv. Martin ponekad prikazuje više kao vrač, mag, čarobnjak nego kao *biće koje je prožeto božanskom milošću* (Walter, 2006: 62). Sv. Martin je mogao sa sobom “donijeti” keltske folklorne tradicije koje su se onda mogle spojiti sa sličnim elementima preostalim u našim krajevima, a i s vjerovanjima pridošlih Slavena.

5.a Brckovljanski trokut

Tragajući za toponimima koji bi se mogli dovesti u vezu s praslavenskim mitom o ustrojstvu svijeta, stalno je pažnju privlačio jedan drugi, potpuno kršćansko-dobni odnos: odnos *sv. Martin* ÷ *sv. Brcko*. Naime, na obližnjem brežuljku, nešto istočnije i na slično dominantnome položaju nalazi se, udaljena oko 4950 m, još barem iz vremena romanike, crkva koja je posvećena sv. Brcku, odnosno Brikciju (Briccius iz Tursa). Obje su crkve pripadale istom viteškom redu, obje su bile na *Zemlji svetoga Martina*, a jedno su vrijeme imale i istoga župnika. Zašto je baš sv. Brcko odabran za naslovnika crkve susjedne Martinovoj? I to ne samo ovdje, već i pod Kalnikom gdje se crkve posvećene ovima dvama svecima javljaju u dokumentima od XIV. stoljeća (crkva sv. Martina nalazi se na *Igrišću*, pretkršćanskom kulturnom mjestu!) te jugozapadno od Križevaca gdje se u neposrednom susjedstvu nalaze sela *Brckovčina* (Gornja i Donja, i potok *Dunajec*¹⁰⁴) i *Sveti Martin*. Ti primjeri potvrđuju da su ova dva sveca **namjerno postavljena u prostor jedan blizu drugoga**.

Postoji, doduše, još i kapela svetoga Brikcija u *Bričancima* u Istri, u čijoj blizini nije uočljiv nikakav martinski toponim.¹⁰⁵ No budući da je u pitanju Istra, valja napomenuti da su u Sloveniji, ali ponegdje i u Hrvatskoj, svetoga Brikcija iz Tursa kojega znamo iz susjedstva Martin-Brega često miješali s istoimenim blaženikom danskoga podrijetla iz IX. stoljeća, čiji su kult iz Koruške širili hodočasnici.

Sveti Brikcij/Brcko iz Tursa, kojega štiju u nabrojanim crkvama sjeverne Hrvatske, naslijedio je pak krajem IV. stoljeća sv. Martina na biskupskoj stolici u Toursu. Danas je on u nas rijedak i slabo poznat svetac, no rano je ušao u kalendar zagrebačke biskupije. Njegov je blagdan (samo dva dana nakon Martinja!) upisan već u najraniji popis svetačkih blagdana zagrebačke biskupije iz XI. stoljeća što ga je u Zagreb donio prvi zagrebački biskup Duh oko 1094. godine (Kniewald 1941). No je li ta povezanost dvaju svetaca u Toursu dovoljan razlog za takvu njihovu nerazdvojnost “na terenu”?

Vidjeli smo da je sv. Martin bio očito namjerno izabran da presloji Peruna. Ako je crkva sv. Brcka približno jednako stara, onda treba pomišljati na to da je

104 Praslavenski mitski topos *Dunaj* je tekuća voda koja dijeli i spaja svijet mrtvih od svijeta živih kao što smo to vidjeli, npr., kraj Bednje.

105 Najbliže crkve sv. Martina su u Kanfanaru, Vodnjanu, Vrsaru, Sv. Lovreću Pazenatičkom, Tinjanu i Lindaru, što je sve dosta udaljeno od Bričanaca.

i Brcko možda trebao zamijeniti neki lik iz pretkršćanske starine kako bi ga u procesu kristijanizacije istisnuo. Nameće se pitanje: koga je to mogao preslojiti sv. Brcko?

Životopis sv. Brcka mogao je i sam za sebe biti vrlo iskoristiv tijekom pokrštavanja. Naime, u mladosti je bio prepun mana i njegov život kao da poručuje kako za svetost nikad nije kasno te da i po prirodi teški karakteri (što se kasnije moglo primijeniti na dojučerašnje „pogane“) mogu, uz Božju milost i rad na samome sebi, postići kršćansko savršenstvo. Usprkos tome, pa i usprkos njegovoj povezanosti sa sv. Martinom, čini se kao da “tu ima još nečega”! Njihov odnos *učitelj ÷ učenik* pretpostavlja odnos *stariji ÷ mladi* te podsjeća pomalo i na odnos *otac ÷ sin*. I to sin za kojega bi, u prvome dijelu njegova života, također moglo vrijediti ono: “mlad pa lud!”, isto što vrijedi za Perunova sina Jarila. A Brckova veza s “onime odozdo” iščitava se i iz optužbi da je opsjednut Sotonom!

Spomenuli smo da je Brckov spomendan samo dva dana nakon dana sv. Martina, 13. studenoga. Već je istaknuto da se Veles pojavljuje i u medvjedem liku. U Francuskoj se pak dva dana prije Martinja, 9. studenoga, obilježava dan sv. Ursina (Ursinusa), prvoga biskupa Bourgesa, čije ime sasvim očito dolazi iz latinskoga naziva za medvjeda *Ursus*. Kao da ovdje imamo likove, koje u nas nalazimo u odgovarajućim prostornim suodnosima, smještene u petodnevni vremenski niz.

Izgleda da kod odabira sv. Brcka za naslovnika crkvi ipak nisu presudnu ulogu odigrali ni svečev životopis, ni značajke promatrane izvan konteksta njegova odnosa prema sv. Martinu. Možda zato i nemamo crkve posvećene sv. Brikciju a da se u blizini ne nalazi ona posvećena sv. Martinu. Drugim riječima, kao da se u slučaju sv. Brcka u manjoj mjeri preslojavalo određeno pretkršćansko božanstvo, koliko su franački misionari, i dalje postupajući u duhu uputa pape Grgura Velikoga, željeli preslojiti neki *odnos* koji je postojao između pretkršćanskih božanstava, između – kako se to sada čini – Peruna i njegova sina Jarila.

Nadalje, može se pomisliti da bi možda i ove dvije, tako očigledno “svete točke” mogle biti dio još jednoga trokuta, manjega, koji je možda i ovdje postojao pored velikoga. Budući da su mali trokuti imali gospodarsku funkciju (Belaj, V. 2007: 348), Martinov izbor za zaštitnika ključne točke, koja je bila zajednička obim trokutima, postao je još razumljiviji. Naime, on još i dan-danas ponegdje ima ulogu podsjetnika na obveze tijekom gospodarske godine,

a Martinje označava kraj gospodarske godine te početak zimskog razdoblja i mirovanja (Belaj, M. 2006: 190,261).

„Mali“ trokuti razlikuju se, barem kako smo do sada vidjeli, od „velikih“ u međuodnosu relevantnih stranica koji ne iznosi $1 : \sqrt{2}$ ($1 : 1,41$) nego ili oko $1 : 1,2$ ili oko $1 : 1,6$, a prema prvima su zrcalno okrenuti. Spojimo na karti linijom Martin-Breg i Brckovljane: udaljenost među njima iznosi 4961 m. Pogledajmo što će se dogoditi kada konstruiramo sunčev kut od oko 23° s vrhom na Martin-Bregu, izračunajmo moguće dužine drugoga kraka, te ih označimo na ovoj drugoj liniji. Hoćemo li se iznenaditi kada jedna od mogućih točaka padne na zapadnu obalu rijeke Zeline koja teče – to je naravno bitno naglasiti – između Martina i Brcka? Baš kao što bi treća točka pretpostavljenog trokuta upravo trebala biti uz neku vodu. To se mjesto naziva *Božjakovina*¹⁰⁶.

Tu sad – to treba priznati – imamo problem: nemamo, barem za sada, niti traga nekom ženskom sakralnom liku na ovome prostoru. Jedino znamo da je postojala kapela Blažene Djevice Marije u Brckovljanima, ali građena tek 1743. kao mauzolej, koja je 1860-ih zamijenjena novijom (Buturac 1981: 65). Nije nam poznato je li tu ranije postojao nekakav sakralni objekt. I u nedalekom Lukarišću nalazila se drvena kapela Blažene Djevice Marije Žalosne koja se u vizitacijama spominje od 1746. godine, 1757. se navodi da je podignuta “ne tako davno” i to “iz pobožnosti puka Božjega” (*ex devotione populi nin pridem erecta est*) (Koščak 2009: 153). Naravno da ni za ovaj slučaj ne znamo je li se i ranije tu nalazila neka sakralna građevina kao niti razloge koji su pobožni puk naveli da ju sagradi!

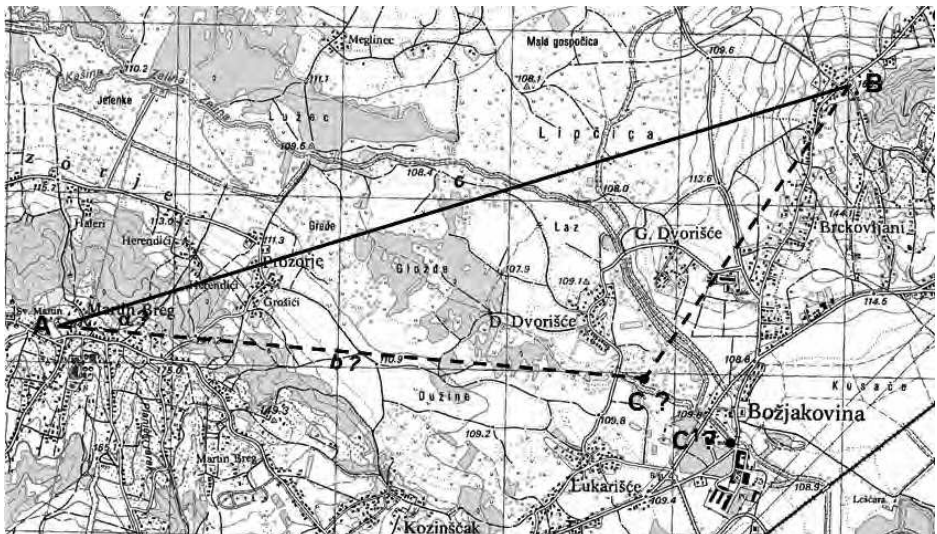
Obje su ove točke nedaleko, ali ipak podalje od Božjakovine. No, uočili smo zanimljiv detalj, ispisan sitnim slovima na tajnom vojnom zemljovidu iz 1783. godine, uz neki objekt koji se nalazi u samoj Božjakovini: ispod *D[orf] Basiakovina* piše *St. Maria*. Simbol građevine je manji od onoga za kapelu u Lukarišću (*D. Lugaristie* na karti; znanimljivo da naslovnik te kapele nije naveden). Ovaj objekt nalazio se uz glavnu cestu za Zagreb, na desnoj (Perunovoj!) obali Zeline, no ipak suviše nizvodno.

106 Tako se nekoć nazivalo i šire područje. Danas je Božjakovina naselje istočno od Dugog Sela, a u historiografiji je često taj naziv korišten kao sinonim za preceptorat sv. Martina, npr.: *Zatim darova im bogati posjed Sv. Martina kod Zagreba i Zeline (pod Božjaci nazvan Božjakovina)* (Kukuljević Sakcinski 1886a: 16).

Sl. 44: Detalj tajnoga vojnoga zemljovida iz 1783. godine (prema Koščak 2009: 303).

Naime, udaljenost Martin-Breg – Brckovljani (mjereno od apside do apside) iznosi 4961 m, crta Martin-Breg – mjesto na kojem je stajala ova kapela Blažene Djevice Marije u Božjakovini oko 4110 m, dakle stranice stoje u omjeru 1 : 1,2, no kut što ga te dvije crte zatvaraju iznosi oko $26^{\circ}32'$. A to je preko tri stupnja više od Sunčeva kuta. Možemo pretpostavljati da je tijekom stoljeća dolazilo do premještanja toga objekta, ili da im je iz nekih nama nepoznatih razloga upravo takav kut odgovarao, no iz takvih nagađanja ne smijemo – bez drugih, ali čvršćih argumenata – izvoditi nikakve zaključke. Za sada pitanje maloga trokuta kod Brckovljana, premda jako logično postavljeno, ostaje otvoreno.

Sl. 45: Pretpostavljeni trokut kod Brckovljana. Moguća Mokošina točka označena je kao C, a položaj crkvice na vojnoj karti iz XVIII. st. kao C¹.

Naziv *Božjakovina* često se povezuje s templarima koje su navodno zvali *Božjaci* jer su se u početku sami nazivali *Siromašni vitezovi Kristovi* (Kukuljević Sakcinski 1886a: 16, Buturac 1981: 5, Adamček 1981: 107). Tome u prilog govore i toponimi sličnih imena na posjedima koji su nekoć doista pripadali templarima. Tako: *Božakovica ili Božjakovčika* – rudina kraj Belovara na sjeveru istoga ovog svetomartinskog preceptorata, *Božakovica ili Božjakovina* – luka vranskih templara kod Pakoštana, *Bogičevci* Gornji i Donji – sela u lješničkome kraju kod Okučana gdje su templari također imali svoje zemlje, te *Božakovo*, toponim uz najvjerojatnije templarske Rosalnice kod Metlike u Beloj Krajini.

Ove su paralele dosta uvjerljiv argument gornjoj tezi, tek bi se kod *Bogičevaca* moglo prije pomisliti na podrijetlo od osobnog imena. No slične toponime nalazimo i drugdje, gdje templara nije bilo (ili barem o tome ništa ne znamo). To su, primjerice, toponim *Božjakovo* koji se nalazi i u Hrvatskome zagorju u blizini Kostela, pa lokalitet *Božjakovina* u blizini Topuskoga, *Božjačka glavica* – uzvisina kraj Krupe pod Velebitom, izvor *Božjak* u Dilj-gori iznad Broda pod rudinom *Crkvište*, kupalište *Božjak* u Hercegovini, na Trebižatu ispod Ljubuškoga. Da toponim *Božjako/Božjakovina* ne mora biti nužno povezan s nazivom “božjaci” za templare, jasno je – na kraju krajeva – jer dolazi iz istoga korijena kao “bog”, “božji”, baš kao i toponimi *Božanić* i *Božana* odnosno *Bošana*, koji se na Pagu javljaju uz jedan sigurno utvrđen trokut, te potok *Boževac* kod bivše benediktinske opatije Bela sive Grab uz trokut na zapadnom Papuku. Dakle, možda je situacija ponegdje upravo suprotna, možda *Božjako* i slični toponimi, odnosno jedan njihov dio, nisu posljedica templarske prisutnosti već upravo njezin uzrok!

I neki drugi toponimi kao da podržavaju iznesenu smjelu pretpostavku o postojanju manjega trokuta kraj Martin-Brega. U rekonstruiranim sakralnim tekstovima drevnih Slavena bogovi su živjeli u svojim “dvorima”, a pretpostavljenoj trećoj točki najbliže je selo *Dvorišće*. U istom pravcu vodi nas i ime livade *Babečice* blizu Banjega Sela koje možda potječe od toponima *Babi gora* (babina, babja...), navedena kao orijentir prigodom opisa granica godine 1209.: *...exinde progreditur iuxta terram Hertconis ad **Babi gora**, ubi meta facta est de terra.* (CD III/1905: 87). *Baba* je, naime, jedan od dobro potvrđenih epiteta vrhovne božice drevnih Slavena – božice Mokoš. Netom spomenuti ojkonim *Banje Selo* odgovara sličnima koje smo uočili uz svete trokute poput *Knezgrad*, *Kneže rovan* i sl. što su možda tragovi uloge plemenskoga poglavice – kneza, župana i njegovih ljudi pri plemenskim obredima. Na temelju prikazane rekonstrukcije (zapravo još

uvijek samo “konstrukcije”) možemo tek nagađati jesu li i crkva sv. Brcka i mjesto na obali stare Zeline doista bile pretkršćanske svete točke. Prava istraživanja tek nam predstoje. Tvrđiti još ne možemo ništa, ali ipak smijemo postaviti pitanje nije li treća sveta točka ostala u memoriji i nakon pokršćavanja te je kasnije prenamijenjena u mjesto na kojem je izgrađen prvi kaštel nazvan *Božjako*.

I sad se opet vraćamo na jedan od glavnih zadataka arheoloških istraživanja na Martin-Bregu: utvrditi, ako je moguće, je li se uz crkvu nalazilo i lokalno sjedište templara (*domus* templarskog *preceptorata*). A postoji jedna tanka veza između domusa i pretkršćanskog trokuta. Naime, u sklopu svakoga domusa se, uza zgrade za boravak manje skupine vitezova redovnika i njihovih poslužitelja i slugu te gospodarskih zgrada, u pravilu nalazila i kapela. Budući da viteški redovi u našim krajevima nisu niti izdaleka bili onako bogati kako bi to pučka mašta htjela, može se pretpostaviti da su se, barem u početku, služili objektima koje su – ako ih je bilo – dobili zajedno s posjedom. To se, naravno, tiče i sakralnih objekata. Pa, ako smijemo još malo zamišljati, mogli bismo zamisliti kontinuitet svetoga mjesta u nizu: *slaveno sveto mjesto* > *franačka crkva* > *templarska crkva* > *ivanovačka crkva* > *župna crkva* > *ruševina*.

Niz možemo promatrati i u obratnome smjeru. Ustanovimo li poziciju templarskoga domusa, možemo nagađati da se tamo ranije nalazilo pretkršćansko sveto mjesto. Sjetimo se ponovno spomenute prakse teutonskih vitezova koji su u baltičkim zemljama podizali svoje utvrde upravo na ranijim pretkršćanskim svetim mjestima. Ne zaboravimo ni sporost istinskoga procesa pokršćavanja koja nam daje za pravo pretpostaviti da je svojevrsnih pretkršćanskih obreda moglo biti uokolo crkve sv. Martina i u vrijeme templarskoga dolaska.

Pokušavajući ubicirati templarski domus, dosadašnja su istraživanja suzila izbor na tri točke, a to su upravo spomenute tri točke manjega trokuta!

Prva mogućnost za ubikaciju domusa je crkva sv. Martina. To je prvenstveno zbog naslovnika crkve, ali i arheoloških nalaza – ostataka temelja starije crkve, *spolija* u zidovima (ogromnih kamenih blokova te skupocjenog pločastog kamenog materijala), kao i ulomka oltarne menze izrađene od skupocjenog mramora. Osobito je znakovit nalaz vjerojatno templarske nadgrobne ploče, u koju je plitko uklesan štit i srednjovjekovni mač. Oblik mača i koncepcija štita, kao i način urezivanja u kamen, ukazuju da je ploča nastala najvjerojatnije na prijelazu iz XIII. u XIV. stoljeće. Iako se motivi mača i štita često javljaju na nadgrobnicima plemstva srednjega vijeka, najsličniju nadgrobnu ploču nalazimo u portugalskom templarskom sjedištu u Tomaru (Brighton 2006: 224).

Druga je pretpostavka da se domus nalazio uz crkvu sv. Brcka u Brckovljanima. Glavni su njezini argumenti zanimljivi kapiteli geometrijskih motiva te, osobito, dva okrugla zaglavna kamena. Na njima su u niskom reljefu isklesani ljiljani, zrcalno postavljeni. Pojedini autori smatraju da je riječ o heraldički koncipiranome motivu koji podsjeća na ivanovački grb. Vladimir Goss je pak dekorativno kamenje iz crkve sv. Brcka stavio u širi kontekst “templarske umjetnosti” u Europi, poglavito u Francuskoj (Goss 2006: 53–55). Prema njegovu mišljenju i rozete su, a osobito ljiljani, nedvojbeno povezani s viteškim redovima, naročito s templarima, od kojih su te iste motive, doduše, mogli preuzeti i ivanovci. On, štoviše, smatra da je svetište ove crkve najcjelovitije sačuvan interijer neke viteške crkve u kontinentalnoj Hrvatskoj, premda se slaže da je ona morala doživjeti mnoge obnove, te pretpostavlja da su crkvu gradili ili obnavljali još templari. Pomišljalo se čak i na mogućnost da je ovo bila prvotna crkva sv. Martina. Na žalost, nikakva arheološka istraživanja tog lokaliteta nisu provedena.

Treće mjesto na kojem se predlaže ubikacija domusa je položaj Božjakovina. Pojedini su povjesničari smatrali kako domus viteških redova treba tražiti uz rijeku Zelinu, na mjestu gdje je kasnije sagrađen kaštel Božjako, uz koji se ubrzo razvilo i naselje Božjakovina. No ni ovom kaštelu danas nema traga, a ne postoje ni predaje o mjestu gdje je nekoć mogao stajati ovaj objekt koji su Turci, zajedno s naseljem, uništili krajem XVI. stoljeća da bi ponovno bio obnovljen početkom XVII. stoljeća. Nepostojanje predaja možda je posljedica temeljite smjene pučanstva za vrijeme i nakon turskih provala, koja je izbrisala kontinuitet u kolektivnom sjećanju.

Postoje, dakle, neke indicije da se možda i ovdje negdje, kamo je pala spomenuta konstruirana “treća točka”, nalazilo neko važno, možda nekoć i sveto mjesto!

Na kraju valja skrenuti pažnju i na obližnji toponim *Kozinščak*, iako ni sami ne znamo što bismo s njime. On je još godine 1942. potaknuo povjesničara Jurja Čuka da ustvrdi kako je na Martin-Bregu prvotno bilo pretkršćansko svetište Hrvata. Tomu *možda svjedoči*, veli on, stari naziv sela *Kozinščak*, jer i tu su staro svetište, kao obično, prozvali po ‘Kozu’, da ga poruže. Na vrh brda stavili su crkvicu sv. Martina, na spomen sveca, koji je sudjelovao kod krštenja Hrvata (Čuk 1942: 111). Njegovo objašnjenje s “kozom” izgleda jako nategnuto. Ali *Kozinščak* je doista mogao sam po sebi imati neke veze sa slavenskom starom vjerom, možda preko riječi kao što je ime utvrde *Kozelin/Kuzelin*¹⁰⁷ na istočnim obroncima

107 U češkome doista postoji riječ *kouzlo* u značenju “čarolija”, no ona je samo slična češkim riječima *koza*, *kozel*, *küzle* (“koza”, “jarac”, “kozlič”), a ne i etimološki srodna.

Medvednice (oronim nerijetko vezan uz Velesa). No valja dodati da je doista u blizini raznih toponima, koji bi mogli predstavljati tragove slavenske pretkršćanske starine, primijećen nemali broj imena povezanih s *kozom*. Skrenuli bismo pažnju na *Kozji hrbet*, toponim koji se javlja nedaleko od Kalnika, točnije kod Kalničkog Ljubelja. *Kozji hrbet* je i obronak Ivanščice nad Željeznicom i hrbat Medvednice nad Brestovcem, pa *Kozjak* nad Ivancem, *Kozji rbat*, obronak Žumberka, te *Kozji hrbet*, obronak brijega i selo kod Špitaliča u Sloveniji. Premda se o ulozi kože u praslavenskoj mitologiji već dosta nagađalo, pravo značenje još nije utvrđeno. No nema sumnje da je imala neku vezu uz obredno kazivanje o plodnosti njiva. Sjajan primjer je zamjenjivost *Juraj* – *koza* u paradigmatškoj proljetnoj obrednoj pjesmi poznatoj raznim slavenskim granana (isticanja su naša). Kod nas se u Turopolju o Jurjevu pjevalo:

Pisan Vuzem prošao, zelen Juraj došao,

Iza one gore, u to ravno polje.

Darujte ga, darujte,

Juru zelenoga!

Kuda Jura odi, tuda polje rodi.

Nije Jura svaki dan, već u ljetu jedan dan.

(Huzjak 1957: 7)

koja ima jasnu paralelu u Bjeloruskoj:

Adzin Jurji ne ubiraušie,

Ja pà pòlu chadziu, žyta radziu ...

(Federowski 1958: 678)

„Jedino se Juraj nije okupio,

Po polju je hodao, žito rodio...“

i u drugoj bjeloruskoj, u kojoj Jurja zamjenjuje sveti Nikola (proljetni sv. Nikola, ali ovdje ženskog roda!):

Святая Микола по межах ходит,

По межах ходит, жито родит .

(Bessonov 1871: 4).

„Sveta Nikola po međama hodi,

Po međama hodi, žito rodi.“

dok je u poljskoj iz okolice Krakova *koza* ta koja hoda po njivi:

Gdzie koza chodi – tam żytko rodzi,

Gdzie jej tropy – powstają kopy,

Gdzie zwróci rogi – wznosą się stogy

(Witkowski 1965: 8).

„Gdje koza hodi – tamo žito rodi,

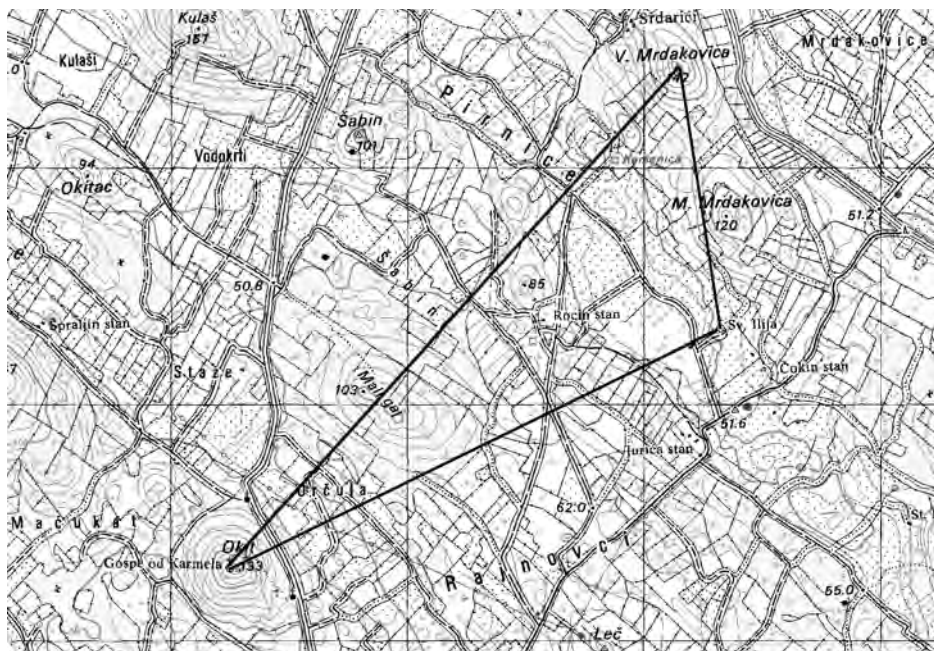
Gdje su joj stope – nastaju kupovi,

Kamo osvrne rogove – uznose se stogovi“

Na kraju – ne želimo tvrditi da je postojanje drugoga, manjeg trokuta dokazano. Veliki trokut djeluje nam kao utvrđena činjenica, a što se maloga tiče, možda je riječ samo o nekoliko podudarnosti. Iako se i dalje čini da je odnos Martin ÷ Brcko prigodom pokrštavanja bio na neki način važniji od samoga svetog Brcka, ipak, da bi se moglo tvrditi nešto više o njegovu značenju, trebat će istražiti taj odnos i na drugim položajima u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

6. MALI VODIČKI TROKUT

Ovaj je trokut u zaleđu Vodica. Čine ga istaknuti stožasti vrh *Okit* (v. 133 m, na njemu je *Gospe od Karmela*; pod njim je *Vilenska jama*), zatim – sjeveroistočno od njega – vrh *Velika Mrdakovica* (142 m), gdje su u doba doseljavanja Hrvata još stajale dobro vidljive ruševine liburnijske Arauze (*Arausa, Arausona*) i treće, mjesto gdje je danas crkva *sv. Ilije* (53 m), izgrađena, kažu, još u XIII. stoljeću i nedavno obnovljena. Kut na Okitu iznosi 22° , a krakovi kuta *Okit – Sv. Ilija* (2291 m) i *Okit – Velika Mrdakovica* (2823 m) odnose se pak kao 1 : 1,23 pa bi bila riječ, dakle, o inačici malih, seljačkih trokuta.

Sl. 46: Trokut u zaleđu Vodica.

Problem je „samo“ u smještaju pojedinih točaka. Kršćanski folklorni gromovnik sv. Ilija trebao bi supstituirati pretkršćanskoga gromovnika Peruna, a na najnižem je položaju. Na brijegu Okitu, prema obliku prepoznatljivo „perunovitom“, smjestila se obnovljena Bogorodičina crkva. Tek je Velesova točka na logičnom mjestu: u ruševinama koje su morale pobuđivati strahopoštovanje i sumnjičavost, a valjda su bile nastanjene zmijama. Nema vodotoka koji bi objasnio ove položaje. Sunčev kut pak govori da ovdje vjerojatno imamo pred sobom svetu trokutnu prostornu strukturu.

Put za rješenje toga pitanja nalazi se možda u izrečenoj pretpostavci da je riječ o *inačici malih, seljačkih trokuta*. Takvi trokuti, rekli smo, kao da su imali druge funkcije nego „veliki“. Nisu utvrđivali vlast nad teritorijem unoseći simbole pravila (odnose) prema kojem je izvorno stvoren svijet, nego su imali utjecati – pomoću nekih drugih odnosa – na neke posebne segmente ljudskoga života. To još ne znamo razmrsiti.

Crkva na *Okitu* ima burnu povijest. Izgrađena je potkraj Kandijskoga rata, možda na mjestu starije crkvice, a vjerojatno na prastarom svetom mjestu na kojem su pretkršćanski Hrvati, a prije njih možda i Liburni štovali svoja božanstva. Okit ima ime od latinskoga *Mons acutus*, „Oštar brijeg“, zbog svoje uočljive silhuete u prostoru, pa je odvajkada privlačio pažnju. Svojim imenom pokazuje na kontinuitet života u vrijeme Seobe naroda. Godine 1942. crkvu je srušila talijanska mornarica. Dugo je trebalo dok vlasti nisu 1967. dopustile izgradnju nove crkve. Izgradili su ju mještani za dva mjeseca! A onda je opet srušena u domovinskom ratu, u jesen 1991., da bi nakon njega zasjala u novome sjaju.

Ima u široj okolici Vodica još mnogo toponima koji se mogu dobro povezati s pretkršćanskim shvaćanjem svijeta. Sjajno pokazuju kako je to područje bilo u ono doba gusto naseljeno i premreženo asocijacijama na slavenski mitski svijet. Bit će tu još mnogo posla za istraživače.

To su, na primjer, zemljište *Pirnice* zapadno od V. Mrdakovice, zatim *Dubrave* (na TK su dvije: jedna je šuma zapadno od Okita, druga naselje dalje prema *Pirovcu*, između njih je *Kozara*) kao moguća mjesta na kojima je Perun gromovima bio svojega protivnika Velesa, pa ime crkve sv. Ivana u *Rakitnici*, 2800 m sjevernije (mitski junak *Jarilo/Ivan* povezan je s *rakitom*, vrstom vrbe, nekoć jednom od inačica mitskoga stabla svijeta drevnih Praindoeuroljana), koja leži skoro na istom meridijanu kao i današnja Gospina crkva na Okitu (otklon od meridijana prema istoku iznosi 2°25'). No vidik s Okita prema

Svetom Ivanu ometa padina brda *Kulaš*, v. 115 m, tako da će njihov položaj na gotovo istom meridijanu vjerojatno biti igra slučaja. Prema jugozapadu je *Orlov krug* (142 m), naoko neznatna uzvisina, premda viša od *Okita*.

Još zapadnije je *Pirovac*, staro *Zloselo*, pokraj su *Dunaje*, također toponimi s vjerojatnim pretkršćanskim mitskim značenjem, pa zaselak *Ivinj* i *Ivinj draga* (možda prema *ivi*, također suvrstici vrbe) i vrh znakovita imena *Trišćenica*. Tu ćemo naći i *Vrani vrh*, *Vučje uši* (dva humka), *Perijino*, *Dubrave*, *Medvižak*, *Ivanov gaj*, *Blata*, *Crni krug* (93 m), uvala *Crni krug*, *Međeđak*, *Babin školj*. O toponimu *Krug* već je bilo govora u poglavlju 3.b.

Prema istoku pak, preko Krke, nazire se uzvisina *Triska*, tako nazvana očito zato što tamo često *triska* za velikih oluja. Malo južnije je stara ruševna srednjovjekovna crkvice *sv. Vida*, kršćanskoga zamjenika za Peruna. Još južnije, ali s ove strane Krke, vidi se drevna crkvice *Gospe Srimске* u kojoj je romanička freska a na njoj su sv. Vid i sv. Juraj, a kraj Jurja orač. U praslavenskom mitu je Juraj/Jarilo bog vegetacije, plodnosti, klijanja zrnja... Još malo južnije, na sjevernoj obali Zlarina, dakle preko mora, je položaj *Veleš*, imenovan prema praslavenskom bogu drugoga svijeta, Vlesu. Lako se prepoznaje po vlažnoj, mahovinom obrasloj zemlji.

U tom kontekstu valja posebno naglasiti važnost imena Vodicama susjednoga mjesta Tribunja. Od XIII. stoljeća spominje se na poluotoku pred starom jezgrom Tribunja gradina *Jurjevgrad*, u XV. *Tribohum*, *Tribohunj*, kasnije *Tribunj*. Ako su stariji nazivi u oblicima *Trebić*, *Trebište*, *Trebunj* vjerodostojni, onda će imati pravo oni koji tom imenu traže podrijetlo u praslavenskoj riječi *treba*, „žrtva”. Pod *Perunom* kod Mošćenica smo, na primjer, vidjeli lokalitet *Trebišće*, pod *Perunom* nad Žrnovnicom *Trebišće*. Tribunj, *Tribohum*, bio bi onda isprva „hum na kojem se prinosi žrtva”, očito bogu plodnosti *Jarylu/Jurju*. Opis, naime, odgovara *Jurjevgradu* na 50 m. visokom poluotoku. Bit će još mnogo posla za istraživače.

No uskoro nakon ustrojavanja hrvatske kneževske vlasti, hrvatski su vođe prihvatili kršćanstvo, javni su pretkršćanski obredi utrnuti, a sjećanja na bogove izbljedila. Na pretkršćanskim svetim mjestima gradile su se kršćanske crkvice čije su zaštitnike birali među svecima koji su nekim svojim značajkama odgovarali starim božanstvima, možda upravo zato da tako prekriju još tinjajuća pretkršćanska shvaćanja. Ili da lakše preobrate, pridobiju “pogane” na novu vjeru. Ostali su tek toponimi i poneka prastara navada. Tako kažu da su u stara vremena Vodičani odlazili na Badnjak na Okit moliti se Gospi od Karmena,

pa bi tamo i prenoćili. Neobično, jer se inače o Božiću nije, osim na polnoćku, nikako izlazilo iz kuća.

Pošto su se ustalili u novim postojbinama, Hrvati su se našli pred novim zadatkom. Trebalo se prilagoditi životu u okruženju i uvjetima na koje u staroj domaji nisu bili navikli. U prilagodbi su mu mnogo pomogli domorodci čiji je način života mogao oponašati. Rezultat je bio zanimljiv: domorodci su od došljaka preuzeli slavenski jezik, ime, narodnu svijest, a ovi su pak od domorodaca preuzeli njihov način života, njihovu materijalnu, tvarnu kulturu. Srednjovjekovni Hrvati, nastali miješanjem zatečenih domorodaca i slavenskih došljaka, u mnogome su se razlikovali od onih Hrvata koji su se u VII. ili VIII. stoljeću doselili sa sjevera.

Posve nevidljivo, bez traga u povijesnim izvorima, na *vodicama* (izvorima blizu mora) su nastale *Vodice*. Od prvih žestokih prodora turskih četa u Dalmaciju početkom XV. stoljeća dalje postalo je jasno da se bliži kraj mirnom životu. Mletačke vlasti potiču gradnju tvrdih zbjegova i promatračnica, stanovništvo sela u ravninama počinje se spuštati na obalu gdje ih mogu štititi mletačke galije. Mala obalna naselja počinju naglo rasti. Uz brojne *vodice* kraj obale niče, kraj malobrojnih koliba, naselje s vlastitom župom. Prilike su postale dodatno opasne nakon što su Turci zauzeli Skradin godine 1522. *Vodice* se utvrđuju, dobivaju zidine s kulama. Unutar zidina nastaje pravo zbijeno mediteransko gradsko tkivo s uskim slikovitim *kalama*.

Stara seoska naselja su, davši svoje stanovništvo *Vodicama* (i *Tribunju*, a neki su otišli i na otoke), utrнула svoja ognjišta. Zaposjele su ih turske čete. Danas možemo tek slutiti gdje su se nalazila. Osobito je bilo teško za vrijeme *Ciparskoga* (1570.-1573.) i *Kandijskoga* (1645.-1669.) rata. U vrijeme potonjega Turci su konačno opustošili *Srimu* i napali same *Vodice*, ali bezuspješno. Na napuštena seljačka zemljišta u zaleđu Dalmacije naseljavalo se novo stanovništvo, pridošlo s istoka zajedno s *Turcima*.

Mir je u ove krajeve došao tek *Karlovačkim mirom* godine 1699. *Venecija* je zaposjela veći dio Dalmacije, *Turci* su otišli, prestale su opasnosti od pljačkaških napada. Trebalo je sada sanirati opustošene krajeve. U novopriopjenu Dalmaciju (*Acquisto nuovo*) dolaze mletački učenjaci i činovnici da bi ispitali situaciju i predložili potrebne reforme. No *Vodičani* se više nisu vraćali u stara, sada definitivno opustjela sela.

Svijest o svetosti prostora u zaleđu izgubila se, tragovi se jedva naziru. Tek je *Okit* sa svojim *Gospom* svima usprkos ostao stršati u nebo.

7. PELJEŠKI TROKUT

Pogled prema Dubrovniku

Idući prema jugu, mijenja se slika sakralnoga krajolika. Načelno nema razlika: očekujemo pretkršćanski, još neslavenski sloj s vjerskim sadržajima starih domorodaca, to su i tamo Iliri, pa ponegdje možda rani kršćanski sloj još iz apostolskih vremena¹⁰⁸ i onaj iz kasne antike, zatim slavenski nekršćanski sloj koji nas ovdje posebno zanima, a za njim opet kršćanski. Ali u njemu možemo lako razlikovati dva podsloja: jedan je raniji, bizantski, a njemu slijedi rimski (latinski). Današnjim jezikom rekli bismo da je prvi pravoslavni a dugi rimokatolički, no u razdoblju njihova prožimanja još nije bilo ni pravoslavlja ni katoličanstva. Barem ne u današnjem smislu. A hrvatska je kultura i nakon crkvenoga raskola i hrvatskoga jasnog opredjeljenja za Zapadnu crkvu ostala, zahvaljujući glagoljaštvu i ćirilometodskoj tradiciji, otvorena prema utjecajima s Istoka. Očitovat će se to u izboru svetaca koji su nadomješćivali pretkršćanske bogove na njihovim svetim mjestima. To nas može na prvi pogled čuditi, ali ne smije nam zamagliti pogled.

I još nešto treba istaknuti. Već smo u Istri, pa potom i u Splitu, vidjeli da su obalni gradovi, koji su nakon doseljavanja Slavena i osnivanja njihovih država ostali pod vlašću kršćanskoga Bizanta, bili izuzeti od pretkršćanskoga posvećivanja terena. Pa ipak, kao da je Dubrovnik bio čvrsto utkan u jednu pretkršćansku strukturu koja nam se čini slavenskom. Tu imamo vrh *Srđ*, a dolje, u *Dubravi*, crkvu sv. *Vlaha*. Srđ je nazvan tako prema ranoj srednjovjekovnoj crkvi sv. Srđa/Sergija (grčki Σέργιος lat. Sergius, tal. Sergio), koji je sa sv. Bakhom (Βάκχος)¹⁰⁹ bio suzaštitnik Dubrovnika i Dubrovačke biskupije prije sv. Vlaha.

108 Poznato je da je sv. Pavao pisao Timoteju da je Tit otišao u Dalmaciju (2 Tim 4,10).

109 Sv. Sergije i Bakh bili su, prema predaji, rimski vojnici, mučeni i ubijeni oko god. 297. odnosno 305. u Siriji. Časte ih već od IV. stoljeća, no životopisi im se gube u legendama i nisu autentični.

Ako je ovdje bila na djelu pučka etimologija, onda se gromovnik na tom brdu *srdio* pa je udarao gromovima. Sv. Vlaho je, pak, na području pod utjecajem Istočne crkve jedan od Velesovih supstituta. No to ne treba čuditi jer su *Grad* isprva činile samo kuće na hridi zapadno od kasnije nasipanog Straduna. Srđ i mjesto gdje je danas crkva sv. Vlaha bili su izvan najranijih zidina *Lause/Raguze* i Slaveni su na njima mogli raditi što su htjeli. Vidjeli smo već kod Splita kako su upravo zburado kršćanskim biskupima *pod nos* stavljali svoje svete točke, i to upravo onoga boga koji je kršćanima bio najzazorniji, vladara donjega Svijeta. No trokut sâm još nije otkriven. Možda mu je treći vrh bio blizu koje od drevnih Gospinih crkvice na Pločama.

U okolici Grada imamo pregršt toponima koji podsjećaju na pretkršćansku staru vjeru. Na Lapadu je, na primjer, crkva sv. *Petke* (na području današnje Istočne crkve prepoznatljivi supstitut Mokoši), s druge strane Omble naselje *Mokošica*. Taj otkonim ne treba objašnjavati. A u zaleđu je bila ustrojena plemenska župa *Žrnovnica*.

7.a Pelješac: Stonsko polje

Republici je od god. 1333. pripadao i Pelješac. Tu je Perunovo ime još i danas živo u uporabi. Jako nas je iznenadilo kada je hrvatska novinska agencija *HINA* 2006. godine javila, a *Vjesnik* prenio:

STON, 1. svibnja 2006. (Hina) – Predsjednik hrvatske Vlade dr. Ivo Sanader u pratnji potpredsjednika Hrvatskog sabora, Luke Bebića, obišao je danas poplavljeno povijesno središte Stona. Zbog obilnih kiša u posljednjih nekoliko dana izlio se potok Perun te poplavio prizemlja kuća, podruma i poslovne objekte u povijesnom središtu Stona, pri čemu je pricinjena i znatna materijalna šteta. Premijer Sanader u razgovoru sa stanovništvom i čelnicima te općine obećao je interventnu pomoć Vlade u otklanjanju posljedica poplave, te zatražio od nadležnih u Hrvatskim cestama žurnu sanaciju nastalih oštećenja.

„Očevidom”, obavljenim na „licu mjesta”, utvrdili smo da takav potok zapravo i ne postoji kao zemljopisna činjenica. Nego, kada padne obilna kiša tada oborinske vode teku inače suhim udolinama i tu vodu, te privremene vodotoke, domaći zovu *perun*. To smo čuli od stanovnika Česvine kod Stona. Smisao je

jasan: obilne oborinske vode posljedica su Gromovnikova (*Perunova*) djelovanja. Vedskim jezikom rečeno: Gromovnik je munjama razbio goru u koju je Zmija sakrila vode koje je ukrala. Pelješkim: nakon što se on s vrha *Ilijina brda* (493 m), 4 km zapadno od Stona (tamo gdje je velika špilja *Gudnja*), *raspucao* sa svojim gromovima i oslobodio vode, teče netom oslobođena voda k Stonu prema moru i čini štete.

Sl. 47: Korito oborinske vode u Stonskom polju.

Krajolik lijepo pripovijeda priču: Stonsko polje zatvara s jedne strane *Ilijino brdo*. Tamo je i *Pčelino brdo*. S druge je, sjeveroistočne strane brdo *Zjat* (377 m) čije ime može biti izvedeno od glagola *zjati*, *zijati* (iz njega je izvedena kajkavska riječ *pozoj* u značenju „zmaј“); voda *Perun*, kada teče nakon kiše, dijeli dolinu u dvije polovice. No svetu prostornu trokutnu strukturu nismo našli, što ne znači da je nije bilo.

7.b. Pelješac: Ilijino brdo

Na Pelješcu se isplati i dalje tragati. U planinarskoj literaturi (u opisu *Ilijina brda* na Pelješcu) postoji podatak: *Vrh se još naziva i Perunovim brdom, koje potječe iz pretkršćanskog doba kad je vrh bio kultno mjesto staroslavenskog boga gromovnika...* (Poljak 1996). I danas se to ime, s istim objašnjenjem, javlja na internetskim stranicama, ali u narodu nismo naišli na nj. Nije nemoguće da

ga je osmislio neki romantički nastrojeni lokalni intelektualac u vrijeme narodnoga preporoda u Dalmaciji. Povjesničar Vinko Foretić još je određeniji: *Naziv »Perunovo brdo« pojavio se tek posljednjih decenija iz intelektualnih krugova* (Foretić 1970). Vrh se u narodu zove *Ilijino brdo* ili jednostavno *Ilija*. Na TK25 je pak kao *Zmijino brdo* označen treći, na karti jedva uočljiv paralelni greben južno ispod Ilijina vrha, koji odozdo djeluje kao vrh stjenovitih litica. No uporaba imena *Zmijino brdo* nije ujednačena, pa neki njime označuju *Ilijino brdo*, na talijanskome *Monte Vipera*. Ne znamo zove li se vrh Pelješca prema sv. Iliji zato jer je taj u svijesti pokrštena puka zamijenio Peruna, ili samo prema crkvi sv. *Ilije i Pantelije*¹¹⁰ koja je nekoć stajala na vrhu. No i ona je mogla biti postavljena na mjesto koje je prije bilo posvećeno Gromovniku. Crkva je navodno bila izgrađena u XVI. ili XVII. stoljeću, a u XIX. su ju razorili gromovi. Kip sv. Ilije koji je, kažu, bio i stariji od crkve (na njemu je navodno pisalo *Opsere Domine, tolle animam meam*¹¹¹), namjerno je uništen tridesetih godina XX. stoljeća i proglašeno je da ga je *strila* razrušila (lijepa „smrt“ kipa Gromovnikova namjesnika!).

Položaj toga brda (v. 961 m) odgovara mjestu na kojem bismo mogli očekivati Peruna. I doista, niz toponima oko njega moglo bi se povezati s terminologijom slavenske stare religije. To su, primjerice, lokaliteti uz more s nazivom *Perna*, gdje je možda *Perun prao* (tj. udarao) *Velesa* (Skok je taj toponim povezo s pojmom „pero“, no u staroj Gorskoj županiji, zapadno od Topuskog, srednjovjekovni dokumenti spominju bliske toponime *Perna* (*Pernik*, grad) i *Mogoš* (zemljište, danas *Mokro polje?*), kao što su i kod Stralsunda u Njemačkoj, na nekoć slavenskom području, očuvani susjedni toponimi u obliku *Prohn* i

110 Ne znamo kako je liječnik Pantalejmon iz Nikomedije dospio na vrh Pelješca. U Njemačkoj mu je puk priređivao procesije s konjima. Može se pomišljati da je on ovdje istisnuo mladoga *Jurja/Jarila* kao *Velesova* pastira (u *Veleşevcu* na Savi priređivali su nekoć konjske procesije). Ali onda mu ne bi bilo mjesto uz *Peruna*. Nama se to čini, barem za sada, jako nategnuto.

No i u nekim folklornim pjesmama javljaju se Ilija i Pantelija zajedno. Marljivi Đuro Franković iz Pečuha pronašao je Panteliju i u folkloru prekodravske Hrvata (zapis je iz Martinaca/Felsőszentmárton, a objavljen je na internetskoj adresi www.podravina.net/pdf/Djuro%20Frankovic%20-%20Gromovnik.pdf):

*Sveti Ilija i Pantelija
Rosi nosi, vodu vozi,
A Marija ruže bere
Sve za one grešne duše.*

111 Riječ *Opsere* nije jasna (mogla bi biti *obsecro* „zaklinjati nekoga“, ili *obsereo* „motriti, paziti“). Inače se navod bez sumnje odnosi na prizor opisan u I Kr 19,4 u kojem je prorok Ilija na Horebu zavapio Jahvi: „Gospodine, uzmi dušu moju“, u Vulgati (III Rg 19,4): *Domine tolle animam meam*.

Muuks, a negdje uz današnju mađarsko-slovačku granicu u županiji Gemer *Purunhygh* i *Mogoswarhygh*, doslovce „Perunova gora” i „Gora Mokošina grada”, što kao da i pelješke *Perne* smješta u mitološku sferu. Zatim *Duba* koja bi možda i mogla označavati *dub* (hrast) kod kojega dolazi do boja, no *Dube* su mahom uvale ili udoline, pa je to vjerojatnije skraćeno od *duboka* (*vala*).

Ovamo vjerojatno spadaju *Viganj* i *Nakovana*. Gromovnik sâm je, ili su mu sinovi *kovači* (Belaj, V. 2007a: 83). Na Zlarinu, gdje imamo poluotok i uvalu *Veles/Veleš* (karte nisu ujednačene u pisanju toga toponima), imamo i vrh *Klepac*, 169 m; *klepati* znači oštriti kosu udaranjem čekićem po listu kose na *babici* (!), nekoj vrsti jednostavnog nakovnja.

Mitskoga značaja mogu biti i nazivi *Mokalo* (padine brda i naselje pod njim, vjerojatno povezano s pojmom „mokro”, a preko njega možda i s *Mokoši*; slično se u primorskim Poljicima na greben Perun nastavlja *Mošnica*) i ime sela *Žrnovo* s druge strane kanala na Korčuli (usporedite *Žrvenu pećinu* kod Ivanca). Ali i između Ilijina brda i Mokala je vrh *Žrnovica* (v. 356 odn. 357 m, ovisno o karti). Malo istočnije je vrh *Pčelinjak* (v. 278 m; kod Stona smo vidjeli *Pčelinje brdo*, a kod Gračišća u Istri *Ulike*). Na pola puta prema Stonu je veliko selo *Kuna*, čije nas ime podsjeća na Marinu ulogu mitskoj svadbi (Belaj 2007, Katičić 2010). Iznad franjevačkoga samostana u *Podgorju* (mjesto ispod *Gore*) kod Orebića¹¹² je spomenuti greben *Zmijino brdo* (v. 693 m); *Zmija* unosi nered u uređeni svijet između ostaloga i time što se penje gore na mjesto koje je rezervirano za *Gromovnika*, pa je u indijskim Vedama gromovnik *āhann āhim pārvate śisriyāṇām*, „ubio zmiju na gori ležeću“ (Ṛksaṃhitā I,32,2). No ni ovdje nije bilo moguće utvrditi „sveti” trokut s propisanim omjerima. Ako pak gledate od mora na velebno brdo sv. Ilije, vidjet ćete kako po stijeni gmižu orijaške okamenjene zmije gore na vrh!

Pod sv. Ilijom imamo i nekoliko Mariji posvećenih crkava. Dvije od njih, u današnjim Orebićima, valja izostaviti iz daljnje rasprave jer su novije. Jedna je mala barokna crkva *Nuncijate* uz obalu, a druga je veća crkva *Pomoćnice kršćana* u samome mjestu, koja od godine 1855. služi kao župna. Zanimljive će biti druge dvije, obje u Podgorju. Jedna je franjevačka samostanska crkva *Gospe (od) Anđela* (Uznesenja Marijina), građena u XV. stoljeću, a druga, *Gospa od*

112 U starijim izvorima, kao i u današnjem govoru srednje generacije, ime ovoga grada je u množini. To je vjerojatno odraz starijega stanja (a to je ono što nas zanima, pa zadržavamo ovaj striji oblik) kada su neku skupinu kuća nazivali prema njihovu zajedničkom rodovskom imenu.

Karmena,¹¹³ također je srednjovjekovna, nekoć posvećena sv. *Vidu*, a *postojala* je već u *prvim stoljećima kršćanstva* (Lubina 1995: 530). Od godine 1347. bila je župna za Trstenicu (kako su se u srednjem vijeku zvali današnji Orebići), a u 1637. obnovljena je i posvećena Gospi Karmelskoj. Godine 1855. župa je bila prenesena u današnje mjesto Orebiće uz more, a nova je župna crkva izgrađena 1884.

Sl. 48: Zmije plaze na goru nad Orebićima.

Gospa Anđela je, kako to potvrđuju povijesni dokumenti, građena u drugoj polovici XV. stoljeća (Fisković, C. 1979). No jedna teško uočljiva pojedinost upućuje na mogućnost u to da se ova crkva nalazi na starijem kršćanskom svetom mjestu. Naime, menza glavnoga oltara ograđena je oko žive stijene u kojoj su, uokvireni, isklesani mali krug i križ, što upućuje na *drevni, pomalo magijski običaj obilježavanja mjesta posebnog povijesnog značenja* (Fisković, I. 1995: 18, bilj. 10).

Povijesni dokumenti šute o mogućem starijem sakralnom objektu na tome mjestu. Ili ipak? O građenju franjevačkoga samostana sa crkvom izvješćuju

113 Mjesni oblik od *Gospa od Karmela, Karmelska gospa*.

strani franjevački povjesnici, očito na temelju podataka koje su im poslala braća iz dubrovačke provincije. Prvi je bio Franjo Gonzaga (*De origine Seraphicae religionis Franciscana...*) godine 1587., a njegove je podatke preuzeo Luca Wadding za svoje kapitalno djelo *Annales Minorum seu trium Ordinum a S. Francisco institutorum* sredinom XVI. stoljeća. Tamo čitamo:

In Provincia Rhagusina prope Corsolas in supercilio Collis amoeni, pro eisdem Fratribus constructus est Conventus sanctae Mariae in honorem imaginis beatae Mariae, quae ibidem apparuit et multis miraculis coruscat.

„U Provinciji dubrovačkoj sagrađen je prekoputa Korčuli, na vrhu ljupka brežuljka, po tamošnjoj braći samostan svete Marije u čast slike Blažene Marije, koja se tamo pojavila i čini mnoga čudesa”.

Tek će sredinom XVIII. stoljeća, godine 1746., domaći franjevački povjesničar, Sebastijan Slade/Dolci (*Monumenta historica Provinciae Rhacusinae Ordinis Minorum*), donijeti jednu sitnu pojedinost, očito iz lokalne predaje. On o nastanku samostana u Podgorju piše sljedeće:

Coenobium hoc in supercilio pulcherrimi Collis Corcyram Melaenam adversus (vulgo Corzulam) positum est; Ecclesia autem sacra Virgini in Coelum assumptae; cujus imago e quodam Catharensi scopulo (ei nomini Xainiz) divinitus, ut pervulgata fama fert, in parvum hujus loci sacellum translata, et Conventui dedit initium, et crebris adhuc miraculis coruscat.

„Taj samostan [u Podgorju] smješten je na vrhu prelijepa brežuljka nasuprot Korkyre Melaine (pučki Korčule); crkva je pak [posvećena] Svetoj Djevici na Nebo uznesenoj; čija je slika, s neke kotorske hridi (njezino je ime Žajnic¹¹⁴) Božjom voljom, kako donosi jako poznata fama, prenijeta u malenu kapelicu ovoga mjesta, te je potakla [građenje] samostana, a i do danas često blješti čudesima”.

Slika je, dakle, *in parvum hujus loci sacellum... translata*, pri čemu je sintagma „hujus locus” teško prevodiva. Može značiti „ova okolica”, „ovaj kraj”; ali i „ovo određeno mjesto”, pa bi tu u tom posljednjem slučaju doista bila riječ o građenju samostana na mjestu starije crkvice. To nam otvara mogućnost za daljnje pretpostavke.

114 Na ulazu u Boku Kotorsku nalaze se dva školja, *Žanjic veli* i *Žanjic mali*. Na prvome su još austrijske vlasti izgradile utvrdu pa su ga zvali Rondoni, a danas je to otočić *Mamula*. Na oba su školja stajale Marijine crkve. Na obali, na poluotoku Luštici, nalazi se selo *Žanjic*. Na kartama se mogu naći i oblici *Žanjica*, *Žajnica*.

Crkva *Gospe Anđela* je, kao i samostan, izgrađena na rubu zaravni Podgorja, koja se gotovo okomito spušta prema šumi nad obalnom cestom. Položaj joj je sličan položaju stare župne crkve sv. Jurja na Trsatu. U stijeni ima i nekoliko špilja. Oborinske su vode izduble duboku vododerinu od *Zmijina brda* prema moru, tako duboku da ju je obalna cesta morala premostiti mostom. Njome teku oborinske vode (*perun*, rekli bi Stonjani) nakon kiša između *Gospe od Karmena* i *Gospe Anđela* prema obali te se kod hotela Bellevue izljevaju u more. *Gospa Anđela* je smještena na Velesovu stranu vode!

Ako ove podatke smjestimo u trokut kakvog je predložio Pleterski, sve je u redu. Gore je Gromovnikov vrh (*Sv. Ilija*). Ako od njega potegnemo na karti crte prema *Gospi od Karmena* i *Gospi Anđela*, one zatvaraju kut veličine 22°30'. Dužine tih crta odnose se kao 1 : 1,34. Ako bi se crta od vrha do *Gospe Anđela* produžila za još samo šezdesetak metara, dobili bismo idealnu veličinu od 1,41, što je točno $\sqrt{2}$. U tom bi slučaju ta točka pala na mjesto jedne od špilja pod samostanom, ali **koja se ne vidi s vrha**. Dalje nam možda može pomoći lokalna predaja. Prema riječima Vinicija B. Lupisa,

Postanje Njena svetišta gubi se u maglovitim praskozorjima peljeških bregova, kada se u špilji nedaleko današnje crkve iznenada pojavio čudotvorni Gospin lik ozračen nebeskom milosti vjere (Lupis 1995).

U ovoj inačici predaje u igri je i špilja pod samostanom kao važno mjesto.

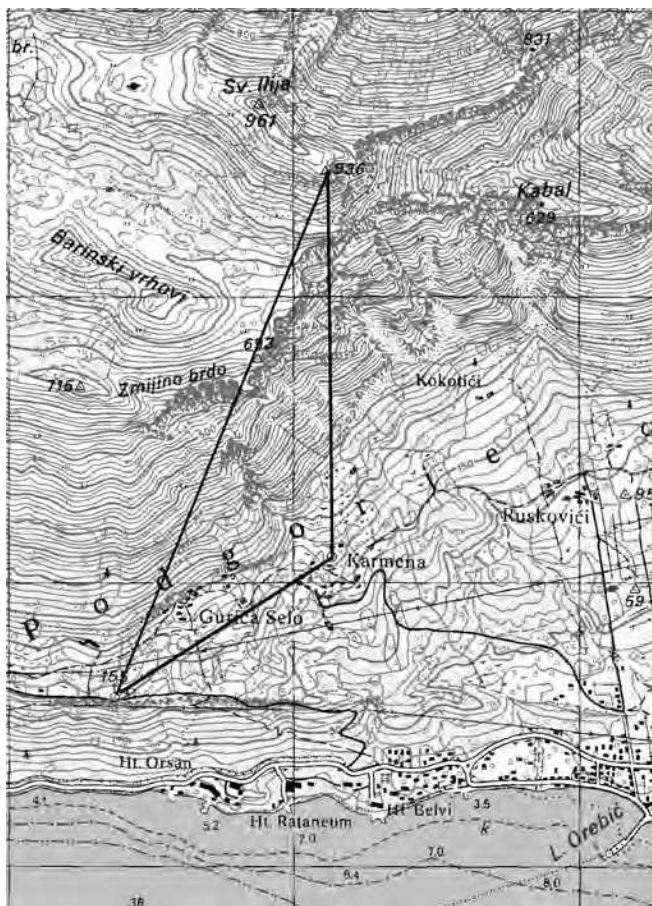
Ako apstrahiramo današnju zaštitnicu crkve, Mariju, kao dodatak iz 15. stoljeća povezan s čudesima uz ikonu koja je *doplovila* do Trstenice, onda imamo u donjem vremenskom sloju na toj točki trokuta mjesto pretkršćanskoga boga koji stoluje u špilji pod stijenom. A to je morao biti *Veles*. Logičan kršćanski supstituit bio bi sv. Juraj. Je li *Gospa Anđela* ovdje istisnula nama nepoznatu stariju crkvicu sv. Jurja? Na Trsatu je Marija bila uviđavnija, smjestila se *nedaleko* od sv. Jurja.

Pokraj druge crkve, danas *Gospe od Karmena* (a prije sv. *Vida*), nalazi se pak izvor¹¹⁵ koji nikada ne presušuje (danas je kaptiran, a voda je izvrsna). Sada valja podsjetiti na to da su točke, posvećene ženskome božanstvu, smještene uz vodu (jezero, potok, izvor), i to ispod mjesta posvećena vrhovnomu bogu. Ako vidimo u ovim prostornim odnosima pretkršćansku svetu strukturu, a teško je

115 Spominju ga zapisi u dubrovačkome *Cathasticumu*, revidiranu na prijelazu iz XIV. u XV. stoljeće riječima *alla aqua de Tersteniza dove la fontana*, „uz vodu u Trstenici gdje je izvor“ (Foretić 1970: 283 n46).

to zbog precizno utvrđenih odnosa u prostoru jednostavno odbaciti, onda bi to značilo da je prije pokrštavanja na tome mjestu bilo svetište pretkršćanske božice majke, *Mokoši*. Sv. Vid je pak, kao personificirani supstitut jednoga od Perunovih aspekata (on je onaj koji *visoko sedi i vse nas doli gledi*), samo pridodan mjestu kojemu je, zahvaljujući očuvanoj pučkoj memoriji, u XVII. stoljeću vraćen ženski značaj.

Ako pak s vrha (Ilijino brdo) pogledamo u pravcu jug-jugozapad, vidjet ćemo preko *Zmijina brda* (715 m) u daljini, na Korčuli, crkvu sv. Vida u mjestu koje se znakovito zove *Žrnovo*. Ta je crkva sagrađena još u X. stoljeću.

Sl. 49: Trokut kod Orebića na Pelješcu.

Čitava pelješka priča ima jednu ozbiljnu „kvaku”. Naime, kod svih trokuta koji su dosad utvrđeni, njihovi su vrhovi u vizualnom kontaktu. Ovdje to nije slučaj.

Između špilje pod *Gospom Anđela* i Ilijinim brdom ispriječile su se dvije vizualne prepreke: *Barinski vrhovi* (860 m) i rub Podgorske zaravni. Rekonstruirana slika izgledala je tako očita, da je V. Belaj pokušao 2007.¹¹⁶ problem riješiti pretpostavkom da su se praslavenski „geometri” poslužili svojevrsnim relejima, kolcima pomoću kojih su produživali zamišljene crte preko vizualnih prepreka. Zagrebački je trokut, doduše, pokazao godine 2010. da najviši vrh neke gore nipošto ne mora biti vrh posvećen Gromovniku. Vidjeli smo to već ranije kod Učke (gdje je *Perun* vrh koji je kanjonom *Potoka* odvojen od glavnoga masiva) i na Perunu nad splitskom Žrnovnicom (gdje je vrh *Perun* niži od *Perunića*), no iz toga nismo bili izveli nikakav zaključak.

Ali ako se popnemo na Sv. Iliju, vidjet ćemo da to uopće nije jedinstveni vrh, nego poduži greben. Vrh visok 961,1 m, koji je označen na kartama, na sjeverozapadnom je njegovom kraju, a na jugoistočnom je gotovo posve jednako visok vrh (161 m) udaljen od prvoga oko 135 m. Odavde se greben postupno spušta još 200 m dalje prema jugoistoku gdje je visok 936 m (označen je na TK25). Nakon toga se strmo obrušava nadolje. To znači da su stari mjernici imali na izbor više mogućih točaka za Perunov vrh. Najizglednija je točka v. 963 m, jer azimut od *Gospe od Karmena* do nje iznosi 0°. Ta linija, dakle, leži točno na meridijanu, a krakovi kuta od 21°30' (mjerene su dužine od grebena do obiju crkava, bez produženja do špilje) kod grebena odnose se kao 1 : 1,42.

Ipak, vizualna komunikacija između crkve Gospe Anđela i vršnoga grebena i dalje nije moguća. Ne ostaje nam nego zamišljati releje. Uostalom, ni poznati megalitički „strojevi“ (nizovi menhira) u Carnacu u Bretaniji nemaju uvijek vizualnu vezu između početka i kraja, nego su pojedini menhiri morali poslužiti poput releja.

Teško je zamisliti da je do razmjestaja kršćanskih crkava s međuodnosima u prostoru koji su, kako smo vidjeli, tipični za pretkršćanski svjetonazor, moglo doći pukom slučajnošću. Teško je odbaciti mogućnost da ovdje kod Orebića imamo pred sobom ostatke strukture drevnoga pretkršćanskog mita čije su tri točke kota 936 pod vrhom Sv. Ilije i crkve Gospe od Karmena i Gospe Anđela. Stoga valja vidjeti je li kako, i kada, moglo doći do kršćanskoga preuzimanja i reinterpretiranja pretkršćanskih svetih mjesta.

Na Pelješcu je bila posebno složena situacija, jer ovdje možemo pratiti nekoliko susljednih religijskih sustava. Naravno da vremenske granice među njima

116 U izlaganju na skupu Hrvatskoga mariološkog instituta održanog 27. i 28. travnja 2007. u Dubrovniku, objavljenu 2009.

nisu bile glatko potegnute, nego su stari oblici trajali i dalje u novim sustavima. Prema riječima Vinka Foretića, prigodom dubrovačkoga zaposjedanja Pelješca godine 1333.

...pravoslavlje ...nije bilo previše postojano, i ako ga je većina naroda bila prihvatila, jer se je znatno bilo proširilo patarenstvo i zaostalo je nešto katolika, a k tome je još bilo ostataka poganskog praznovjerja (Foretić 1970: 271).

Za „pogansko praznovjerje” nije imao čvršćih uporišta, no bez sumnje je dobro pogodio. U tako složenoj i nepregledivoj situaciji običnom je čovjeku, vezanu za zemlju, još najpouzdaniji bio stari svjetonazorski sustav, „kozmička religija”, kako ga je nazvao Mircea Eliade. Imamo, primjerice, bilješku u isusovačkim dokumentima da je tek godine 1757. za pučkih misija u Kuni ukinut *običaj da se probdije noć pred blagdan sv. Ivana Krstitelja i provede plesom muških i ženskih* (Vanino 1987/II: 125). Uostalom, pojedina još danas živa pučka vjervanja i običaji imaju prepoznatljive pretkršćanske korijene. To znači da su prvi kršćanski misionari na Pelješcu, doduše, „poškropili blagoslovljenom vodom” pretkršćanska sveta mjesta i na nekima od njih postavili kršćanske crkve, no puk je i dalje dolazio s istim potrebama kao i prije i, još dugo – izvan vidokruga svećenika – obavljao stare obrede i molitve.

Proces kristijanizacije trajao je stoljećima, a poneki su tragovi pretkršćanskoga još živi u govoru domaćega stanovništva (prisjetite se riječi *perun* u Česvinici kod Stona).

8. SVETI TROKUT ZAGREBAČKI

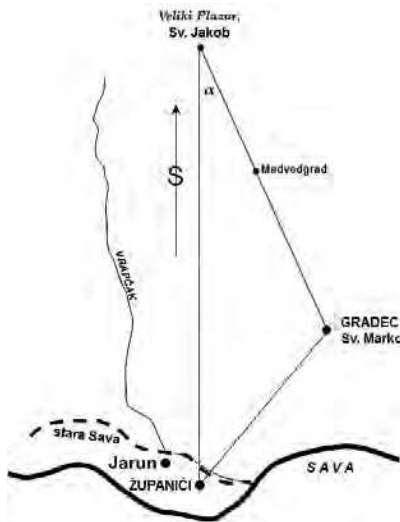
Ne znamo zašto se Zagreb zapravo zove *Zagreb*¹¹⁷. Ne znamo imena ni prvomu slavenskom plemenu koje je naselilo područje Zagreba, ni prvoj slavenskoj župi na tome području, pa čak ne znamo sa sigurnošću niti je li Zagreb bio sjedištem rane predfeudalne slavenske župe. No otkrivene su tri točke koje se mogu prilično pouzdano povezati s trima vrhovnim praslavenskim božanstvima, i to u vrlo preciznim međusobnim odnosima. Ali do toga smo došli jako teško. Znali smo za nalaze u podrumu Muzeja grada Zagreba, pa i za rimsku Andautoniju. Ali prvo su nalazi koji još nisu dovoljni da nam nešto kažu o važnosti Zagreba, a drugo uopće niti nije bio Zagreb, nego grad dvanaest i pol km zračne linije udaljen od njega, tamo negdje preko Save. Ali da bi Zagreb prije pokrštavanja bio tako važno središte, nije bilo podataka. Znali smo i za *Jarun* (koji Zagrepčanin ne zna za nj) i za moguće njegovo mitsko značenje. U drevnom ruskom gradu Suzdalju postojala je *Jarunova gora* (*Ярунова гора*), ulica uz obalu, jedna od najstarijih u Suzdalju, zove se *Jarunovka* (*Яруновка*), a prema nekim izvorima njima je Jarun, *Ярун* bio bog plodnosti i odgovarao *Jarilu*. Bilo bi lijepo da i kod nas možemo potvrditi *Jaruna* kao Jurjevu inačicu. Čak smo uzeli kartu i pokušali s vrha Medvednice, *Slemena*, s kutom od oko 23° naciljati neke pogodne točke za trokut. Ništa. Pa smo uzeli za ishodište Zagrebačku katedralu. Opet ništa.

Ali na starim se planinarskim kartama dio gore oko crkvice sv. Jakoba, što ga Kukuljević Sakcinski zove *gora sv. Jakova* (1854: 131), zove *Veliki plazur* (greben na kojem je drevni Medvedgrad zove se *Mali plazur*). Ako od Sv. Jakoba pogledate na Medvedgrad, vidjet ćete u istome pravcu u daljini toranj zagrebačke

117 O najnovijoj pretpostavci, prema kojoj bi Zagreb dobio ime prema benediktinskom samostanu sv. Gabrijela, od galskotalijanskoga *d' sā(ñ) Gābrio*, vidi Alerić 2000.

crkve sv. Marka! Sada je bilo lako. Crta od sv. Jakova do sv. Marka prelazi preko Medvedgrada. Ako s kutomjerom potražite na 23° kakvu zgodnu točku prema istoku, nećete naći ništa. Ali crta za 23° zapadno od sv. Marka ide preko Jaruna! Izračunate li, prema obrascu $1 : \sqrt{2}$, treću točku, otkrit ćete da bi ona trebala biti na Jarunu u zaselku Županići. Točka posvećena Gromovniku, očito, nije na glavnome vrhu Medvednice, nego na mjestu na koje je, ako dobro čitamo toponime, doslovce *doplazio* njegov protivnik pa ga je morao otjerati.

A tko je taj protivnik? Valjda je to *Plazur*. Naći ćemo ga, bez dočetka *-ur*, kod Ukrajinaca gdje je poznat na većem području oko Vinice u zapadnoj Ukrajini: zove se *полоз*, „plaz“, dakle, on je onaj koji *plazi*. Bio je to njima dugačak, a tust zmaj koji se pod posebnim uvjetima izlegao od običnoga „gada“ (zmije, obično ljutice). Ako bi se ti uvjeti ispunili, izašao bi iz zemlje i nikoga ne bi poštedio, sve bi proždrio:

Sl. 50: Zagrebački veliki trokut.

По понятію народа, „полоз“ – длинный толстый змей – выражается из обыкновенной гадюки, которая проживает в земле и не выходит на свет Божий в продолжении тридцат лет, и притом, если в логовище ничто не потревожит вырастающего полоза, который не должен слышат ни одного звука. Если эти условия соблюдены, то полоз готов. По выходе его из земли, никому нет от него пощады: он все пожирает. (Чубинский 1872/I: 65)

„Prema shvaćanju naroda, plaz – dugi tusti zmaj – rađa se iz obične ljutice koja živi u zemlji i ne izlazi na svijet Božji tijekom trideset godina i k tomu, ako u leglu nitko ne uznemiri rastućeg plaza koji ne smije čuti ni jedan zvuk. Ako su ti uvjeti ispunjeni, plaz je dovršen. Nakon njegova izlaza iz zemlje nikoga neće poštediti: sve će proždrijeti.“

Hrvatski oblik *plazur* izveden je pomoću dočetka *-ur*, kao i kod tematski mu srodnih poznatih imenica *zmijurina* i *zmajurina*, samo što je on bez dodatnoga

dočetka –*ina* muškoga roda. Da je to moguće, vidjet ćemo kod Kaštela pod Kozjakom gdje teče potok na prvi pogled nerazumljiva imena *Majurina*. Tonči Burić (2011: 69, bilj. 51) upozorava da *riječ* majur *znači isto što i* zmajur, maur, manjur (*ARj* 23,16) koja označava krupnoga, zmijolikog gmaza poznatijega pod imenom *blavor* (*Ophisaurus apodus*). Ako je već ukrajinski полоз, *plaz*, strašan zmaj, kakav će tek zmaj biti naš *plazur*!

Dogodilo se da su, istovremeno s našim otkrićem, pozvali Vitomira Belaja da nešto napiše za *Svečani zbornik za Zoricu Vitez* pa je, naravno, napisao članak o zagrebačkoj trodjelnoj strukturi. Ovdje ga donosimo s manjim, ali važnim dopunama. Riječ je, dakle, o velikom *župnom* trokutu na južnim obroncima *Medvednice*. Tri glavne točke su Sv. Jakob, zatim na ω $156^{\circ}31'$ od njega, preko Medvedgrada, Sv. Marko na Gradecu (udaljen 8059 m od Sv. Jakoba) te Jarun s izračunatom točkom na ω $179^{\circ}48'$, udaljen 11 395 m od Sv. Jakoba. Ta bi točka bila na obali nekadašnjega savskog rukavca, a danas se nalazi na sjeverozapadnoj obali Maloga jarunskog jezera, oko 200 m južno-jugozapadno od kolnoga ulaza u sportsko-rekreacijski centar Jarun iz ulice Petrine.

Perunova točka. Ona nije, suprotno očekivanjima, sam vrh Medvednice, *Sleme*, visok 1032 m nego niži, istaknuti i uočljivi vrh *Veliki plazur* (859 m) sa crkvicom sv. Jakoba, sat šetnje zapadno od *Slemena*. Već samo ime *Medvednica* povezuje tu goru s mitskim junakom *Velesom* u liku medvjeda. Ona kao da je sva *velesovita*. Zmija po njoj plazi i izaziva Gromovnika.

Sl. 51a: Pogled na Medvednicu, otprilike od današnjega Ho To centra . Crtao Ferdo Quiquerez.

Iz: Klaić, Vjekoslav (1878).

Gledano s jugozapada, s Jaruna i s cijeloga zapadnog dijela Zagreba, Sv. Jakob djeluje kao najdojmljiviji vrh cijele gore. To ne bi bio jedini primjer da je Perunov vrh niži od najviše točke na gori. Slično je nad Podstranom kraj Splita,

gdje je *Perun* nekoliko desetaka metara niži od *Perunića*, pa nad Mošćenicama, gdje je *Perun* (881m) znatno niži od *Suhoga vrha* (1333 m) koji bi i svojom visinom i imenom bolje odgovarao Perunovoj točki. Samo ime *Plazur* teško da se može drukčije objasniti nego u svezi s glagolom *plaziti*, a to je način zmi-jina kretanja. Osim *Velikoga*, postoji i *Mali plazur* (597 m), a to je vrh na kojem je u XIII. stoljeću izgrađen *Medvedgrad*. Izgleda da je danas već gotovo zaboravljeni oronim *Plazur* označavao gorsko rebro koje se od sv. Jakoba preko Medvedgrada spušta prema Šestinama.

Ime *Plazur* neposredno nas uvodi u samu dinamiku mitske radnje: Zmija, poželjevši se što više približiti Suncu (Gromovnikovoj ženi), *plazi* gore na Goru preko *Plazura* (*Maloga* i *Velikoga*), a Gromovnik ju odatle tjera natrag u vodu. Grubo ju tjera *perući* ju munjama (*prati* izvorno znači udarati). Na taj postupak možda asocira mali brežuljak *Pirovec* (270 m nadmorske visine, oko 70 m relativne visine) ponad Mlinova. Podsjetit ćemo na *Pirovac* (nekoć *Zlovelo*) kraj Vodica i na bugarsku planinu *Pirin*, imena koja s velikom sigurnošću možemo povezati s Perunovim imenom. Možda su zbog mitskoga oslobađanja voda gromovima (kao u Vedama) ispod samog *Plazura* iz mnogih izvora potekli *Veliki potok* zapadno te *Mali potok* istočno od *Kulmerove gore*, a možda čak i sam potok *Medveščak* (i u ovom je imenu medvjed!) ima ime bremenito mitskim značenjem. Perun ju je tjerao dalje sve dok ju nije otjerao (bacio) preko velike vode (rijeke Save) koja je nekoć tekla i sjevernije, današnjim koritom donjega toka potoka *Vrapčaka*. O tome svjedoče isušeni savski rukavci, *bereki* koji se lijepo vide na starijim detaljnim kartama.¹¹⁸ Danas je to područje izgrađeno, ali stariji stanovnici još se sjećaju tih *bereka*. U srednjemu vijeku Jarun je bio otok do kojega je vodio prijelaz *portus insule Capituli Jarun* vocate (Dobronić 2003: 157). U kaptolskom statutu iz 1334. godine navodi se *Jarun* (*Jaron*) te njegovo drugo ime: *Bukenryu* (Dobronić 2003: 157). Lelja Dobronić u imenu *Jarun* vidi *isti korijen kao riječi jarak, jaruga, jaružica, pa to staro ime označuje osobine tla* (Dobronić 2003: 157).

Rekli smo da je sva Medvednica velesovita, pa ne čudi da na njezinim južnim obroncima ima nekoliko *Bijenika*, mjesta na kojima je Perun b'io svojega protivnika. *Bijenička ulica* je nad Zvijezdom (tamo gore je i uličica *Zmajevac*,

118 Na karti iz 1853. godine Bereki su označeni na području čitave današnje Trešnjevke (karta je objavljena, primjerice, u: Premerl 2005: 14), a na karti iz 1911. vidi se i selo toga imena, *Bereki*, sjeverno od *Gornjeg Jaruna*. O promjenama Savina korita kroz stoljeća postoji zanimljiv rad Tomislava Šegota iz 1986., no ne donosi ništa za našu temu.

ne znamo koliko je stara), drugi je *Bijenik* nad Svetim Duhom, treći nad Stenjevcem, četvrti kod Moravča...

Velesova točka. Ta točka će biti *Jarun*, mjesto gdje je boravio Jarilo dok je živio kod Velesa. *Jarun* je, već smo rekli, jedan od dokumentom potvrđenih oblika imena boga vegetacije, *Jarila* kod starih Rusa. No njegova vjerodostojnost je upitna. Riječ je o knjizi Ananija Fjodorova *Историческое Собрание о Богоспасаемом граде Суждале*¹¹⁹, objavljenoj 1754. Peto poglavlje, naslovljeno „O stanovnicima grada Suzdalja, kakve su vjere, staleža i običaja“ počinje s odlomkom:

1) О обывателяхъ града Суждала, –каковыѣ суть веры.

Обыватели во граде Суждалѣ прежде просвещенія святымъ крещеніемъ бяху идолопоклонники, и имѣяху боговъ языческихъ, и кромѣ ихъ Яруна, Пиная, Облупу, Купала, по которымъ и мѣста были во градѣ особливья, гдѣ ихъ богомерскія были молбища, или капища. (Ananij Fjodorov 1754:70)

„1) O stanovnicima grada Suždalja¹²⁰, koje su vjere.

Stanovnici u gradu Suždalju prije prosvjećenja svetim krstom bijahu idolopoklonici i imahu poganske bogove, i osim njih Jaruna, Pinaja, Oblupu, Kupala po kojima su bila i mjesta u gradu posebna, gdje su im bile bogumrske bogomolje i svetišta.“

Ako pažljivo čitamo ovaj odlomak, možemo oprezno zaključiti da su „bogovi poganski“ valjda oni koji su intelektualcima XVIII. stoljeća bili poznati iz ruskih ljetopisa, pa bi onda *Jarun*, *Pinaj*, *Oblupa*, *Kupala* bili „dodatni“, lokalni (ili „niži“) bogovi ili, vjerojatnije, folklorni likovi. To je jedino mjesto u starijoj ruskoj literaturi na kojem se spominje *Jarun*. To je sve.

Ipak saznajemo iz opisa grada da su još u XVIII. stoljeću u Suzdalju zvali dva bliza brežuljka Ярунова гора, „Jarunova gora“ i Ивановова гора, „Ivanova gora. Na Ivanovoj gori je stajala crkva sv. Ilije (Fjodorov 1754:64), a na Jarunovoj Церковь приходская святыхъ безсребренниковъ и чудотворцевъ Космы

119 Puni naslov joj je *Историческое Собрание о Богоспасаемом граде Суждале, о построении и о именовании его и о бывшем прежде в нем Великом Княжении и о прочем к тому потребном, ради любопытных собранное из различных показаний вкратце*, „Povjesni zbornik o po Bogu spašenom gradu Suzdalju, o njegovu osnivanju i imenovanju, i o bivšem Velikom kneževstvu u njemu i o drugomu korisnom, za znatizeljne skraćeno sabrano iz raznih prikaza.“ To je rukopis što ga je 1855. u Moskvi objavio u 22. knjizi serije *Временникъ императорскаго московскаго общества истори и древностей российских*.

120 *Суждаль*, Suždalj je stari oblik, novi je *Судаль*, Suzdalj.

и Даміна, на Яруновѣ улицѣ..., „Crkva parohijska svetih siromaha i čudotvoraca Kuzme i Damjana na Jarunovoj ulici.“ Sam Ananije je dodao da su imena „idola“ što ih je spomenuo zaostala u mjesnoj toponimiji:

Отъ Яруна Ярунова улица, отъ Пиная Пинаиха, отъ Облупы Облупа, гдѣ нынѣ кабакъ, отъ Купала, мѣсто на спольѣ, гдѣ во время идолопоклоненія народѣ собирался мѣсаца Іюня 24 дня...

„Od Jaruna Jarunova ulica, od Pinaja Pinajuha, od Oblupe Oblupa gdje je sada pivnica, od Kupala mjesto [sjeverno izvan grada] gdje se u doba idolopoklonstva narod okupljao 24. dana mjeseca lipnja...“

Od početka većega interesa za staru rusku vjeru Jarun je podsjećao na Jarila/Jaryla. Nas bi moglo zanimati usporedno pojavljivanje Jarunove i Ivanove gore, kao kod nas Jarovaca i Ivanca. To bi moglo značiti da ni *Jarun* i *Ivan* u Suzdalju nisu bili identični likovi.

Prema interpretacijama u mlađim, ali slabo kritičkim tekstovima, Ярило – Ярун je u pretkršćansko doba Suzdaljcima bio najvažniji bog koji je bdio nad urodom plodnih suzdaljskih njiva. Njegovo je svetište, kako tumače, stajalo na gorici nad utokom rječice Gremjačke u Kamenku, tamo gdje je danas crkva sv. Kuzme i Damjana (Козьмодемьянская церковь), a na susjednom brežuljku je crkva sv. Ilije. Kao da gromovnik bdije nad svojim terenom. Usput možemo dodati da se i u falsifikatu s početka XX. st. (zloglasna *Vlesova knjiga*) spominje Ярун kao božanski junak koji je oko 3500. god. pr. Kr. izveo Slavene iz *Penža* (Punjab) preko Irana i Kavkaza k Dnipro i Karpatima. Bio bi otac Kija, Ščeka i Horiva, trojice vođa Rusa, Čeha i Hrvata...

Ivanov i Toporov su se 1974., spominjući ime Ярыло, usput – u zagradi – osvrnuli i na *Jaruna*, navodeći i izvor:

(ср. Ярун как название идола, упоминаемое в Суздальском Летописце, см. Макаров, 1, стр. 45...)

„(usp. *Jarun* kao naziv idola, spomenut u Suzdaljskom ljetopisu, vidi Makarov, 1: 45...).

No Suzdaljskog ljetopisa nema, nego samo *Ljetopis pjerejaslavlja Suzdaljskoga* (*Летописец Переяславля – Суздальского*). Doista, istu bilješku naći ćemo, „ispravlјenu“, u njihovoj natuknici Ярила, Ярило, Ярыло u *Mitološkom*

rječniku što ga je uredio Eleazar Moisejevič Meletinskij (1990: 672), ali bez pozivanja na izvor:

(ср. Ярун, название идола, упоминаемое в Переяславском летописце...)

„(usp. *Jarun*, naziv idola, spomenutog u Perejaslavskom ljetopisu...)”

Tragali smo za tim podatkom u spomenutom (Perejaslavsko-suzdaljskom) ljetopisu, no nismo našli ni traga Jarilu ili Jarunu. Preostalo nam je da pogledamo kod Makarova (1838/I:45). U svojim je Ruskim predajama (Русские предания) 1838. doista u kratkom poglavlju Ярило spomenuo i Jaruna:

Суздальсїй Летописецъ въ числѣ своихъ идиоловъ его же называетъ Яруномъ. (1838/I: 45)

„Suzdaljski ga Ljetopis u nabranjanju svojih idola naziva *Jarunom*.”

A taj „ljetopis“ već je spomenuto Историческое Собрание iz 1754. Ananija Fjodorova. Krug se zatvorio i zavšili smo na ishodišnoj točki. Ivanov i Toporov očito nisu provjeravali izvor i odveli nas u slijepu ulicu. No kako god mršavi bili podatci koje smo dobili, ipak su toponimi dovoljno jasni: u Suzdalju je *Jarun* bio poznat i vjerojatno se nalazio u prostoru uz Gromovnika, nad rijekom u kojoj je mogla biti Zmija. Zagreb nije posve usamljen.

Zagrebački je *Jarun* bio, u odnosu na Perunovu goru, s druge strane vode, kao što je kraj Ivanca s druge strane vode u odnosu na Goru selo *Jarovci* (zvano tako još potkraj XVIII. st., očito prema Jarilu; to je danas etnologima dobro poznati *Jerovec*), ili kraj Bratislave *Jarovci* (naseljeno u XVI. st. Hrvatima) s jedne, a *Devin* s druge strane *Dunaja*. Zagrebački Jarun je staro selo, točnije, skup zaselaka. Spominje se u Kaptolskom statutu iz godine 1334. kao *Jaron*.

Velesova točka pala bi, uzmemo li u obzir odnos $1 : \sqrt{2}$, točno u jarunski zaselak Županići (danas se tako tamo zove jedna uličica). Zavodljivo je tražiti korijene toga imena u nazivu funkcije župana kao poglavara predfeudalne župe. Kada bi to bilo točno, onda bi to značilo da su uz tu treću točku bili naseljeni neki *županići*, “mali župani”, županovi ljudi. No ovdje moramo maštu napustiti. Ona, kao intuicija, može dobro poslužiti za lakše i brže uočavanje odnosa i činjenica. No zaključke na njoj ipak ne smijemo temeljiti, premda ne bi bili u neskladu s onime što inače znamo o velikim svetim trokutima. Uz velike se trokute, naime, pojavljuju toponimi poput *Knezgrad*, *Knjeza draga*, *Knježa ravan* (od slav. **kъnęzъ*, “kralj barbarskoga plemena”), *Banje selo* (od

hrv. *ban*, “knežev namjesnik”). Jesu li takvi toponimi barem ponegdje tragovi boravišta slavenskih vođa (ili njihovih ljudi) u VII. i VIII. stoljeću? Pripada li i ojkonom *Kneževići u tu skupinu?*

Zato je za *Županiće* ipak prvo trebalo u arhivima provjeriti je li to doista stari naziv, nije li možda novijega postanja. I trebalo je. Na internetu smo pronašli podatak da se godine 1527. na zagrebačko područje doselilo trideset ličkih obitelji (<http://blog.dnevnik.hr/jarun-zanimljivosti/2012/10/1631141647/povijest-jaruna.html>). Dobile su zemlju tamo gdje su današnji Horvati. Među njima je bila i obitelj *Županić* koja se naselila na području Jaruna. Ime *Županići* nastalo je, dakle, od prezimena naseljenika iz godine 1527. No ni ovaj podatak nije pouzdan. Autorica članka na internetu navela je kao svoj izvor *Povjesni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba prijestolnice Kraljevine dalmatinsko-hrvatsko-slavonske 1889. godine Ivana Krstitelja Tkalčića (1840. – 1905.)*. Pokušali smo provjeriti. Godine u zgradama ne odnose se na samu knjigu, nego daju godine rođenja i smrti autorove, a godina 1889. je godina izlaženja prvoga sveska koji obuhvaća najstarije dokumente i seže samo do god. 1399. Pregledali smo i druge sveske Tkalčićevih *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae* (opremljeni su solidnim imenskim registrima), no nismo ništa našli. Dok to ne razmrsimo, *Županiće* ne smijemo koristiti kao pouzdani podatak.

No da zaselak *Županići* ipak „ni bez vraga“, da smo ga dobro pogodili, potvrdio nam je Vid Balog¹²¹ koji je, na samome kraju drugoga tisućljeća poslije Krista, čuo (i zapisao) od županičke domorotkinje Katice Golubić da još donedavna, dok je to selo bilo selo i Zagreb nije tamo izgradio svoje spavaonice, ljudi nisu smjeli uz savsku obalu, *berek, krave napajati ni čune vezati, jer bi došiel pozoj i pojel bi ih* (krave ili ljude, svejedno). To nije bila šala, jer su ljudi znali točno pokazati gdje je *Pozojeva graba*. *Pozoj* je kajkavska riječ i znači „zmađ“, to je stari *Veles* u grabi kraj Save.

A da je doista tu živio *pozoj*, potvrđuju i drugi kazivači:

U selu Blatu kraj Zagreba kazivali su „da je pod Zagrebom pozoj“, zmađ. Kad se on pomakne, grad se strese. Za vrijeme nekog potresa izbilo je vrelo, čiju je ljekovitu vodu narod rukama grabio, pa je mjesto po tome dobilo ime (Marks 1994: 12, 2004: 89).

121 Vid Balog, zagrebački glumac i skupljač folklornih tvorbi, autor lijepe knjige *Hrvatska bajoslovlja*, Zagreb 2011.

Selo Jarun je pak danas s druge, južne strane Save, preko puta Jaruna.

Mokošina točka. Njezina bi točka trebala biti između Perunove i Velesove. Promotrimo stoga treću točku trokuta, *Gradec*. Već je ime *Grad*, *Gradac/Gradec* sveti topos u praslavenskom mitskom kazivanju o vrhovnim bogovima. Da je Mokoš mogla imati svoj grad, svjedoči dokument iz godine 1347. sa slovačko-mađarske granice u kojem je zapisan toponim *Mogoswarhygh*, „vrh Mokošinog grada“ (Horváthová 1987). Uzmimo sada za pokus kao Mokošinu točku duhovno središte staroga Gradeca, današnju župnu crkvu sv. Marka. Ova točka, barem danas, nije uz vodu, a Mokošina točka je, u pravilu, uz nju. No teško se može zamisliti srednjovjekovni grad koji bi u krajevima, inače bogatima vodama, bio izgrađen daleko od izvora, ili barem zdenaca. I doista, uza samu crkvu stajao je nekoć javni zdenac, koji je još godine 1806. poslužio kao argument za njezino (srećom neuspjelo) rušenje (Dobronić 1992: 73). Osim toga, crkva – u osnovi romanička – posvećena je sv. Marku, muškumu svecu, a ne nekoj od svetica. No ona je svoje ime dobila, najvjerojatnije, zahvaljujući dobrostojećim trgovcima koji su se doselili iz Mletaka (o njima svjedoči *Mletačka ulica*) i nisu imali previše osjećaja za slavensku mitsku predaju. Pred njom se još vide tragovi nekakva postolja. U *pučkoj/osnovnoj školi* učili su nas da su to tragovi „prijestolja“ na kojem su Matiju Gupca krunili užarenom željeznom krunom. I danas se još može ponekad čuti ovo tumačenje. Upućeniji su govorili da je to temelj baroknoga pozlaćenog Marijina kipa što su ga uklonili godine 1869. i, navodno, prenijeli pred Katedralu (ali tamo je danas mlađi Fernkornov kip, a opeke na Markovom trgu ostatci su sidrišta dekoracije, koja je bila podignuta na Markovu trgu prilikom posjeta cara Franje Josipa Zagrebu godine; vidi Lončarević 1981:145).

Je li to trag stare, još pretkršćanske tradicije? Kip je dao, doduše, podići zagrebački plemić Ivan Hyazinthi tek početkom XVIII. st. (Dobronić 1992: 217), no lako je moguće da je tada još tinjala nekakva mutna „kolektivna memorija“ koja je kumovala pri toj odluci. Naravno, to ne može biti nikakav argument. Bolji su argument opet kazivanja starih Zagrepčana:

I stare priče o zmaju što živi u zdencu povezale su se sa zagrebačkim Markovim trgovom. Prema pričanju jednog učenika u prošlom stoljeću (XIX.) Matiji Valjavcu, na tom je trgu nekoć bio zdenac, a u zdencu pozoj (zmaj). Jednom su ga crnoškolci vidjeli „kako se u zdencu giblje i zdiže“. Jedan je htio skočiti na njega (da bi zajedno poletjeli), ali su ga drugi odvratili te donijeli mlinsko kamenje i pobacali ga na pozvoja (Marks 1994:69, 2004: 94).

Zmaj je, dakle, „doista“ živio u zdencu pred Markovom crkvom. Očito je u njemu čekao da Mokoš dođe na vodu.

Predaja o pozojima obilna je i sačuvana u zapisanim kazivanjima. Neke je od njih prikupio i objavio 1854. Ivan Kukuljević Sakcinski *kao Narodne pripovjesti o Medvedgradu*. Njih su kasnije drugi umetali u svoje zbirke, prepričavali, ponešto i dodavali, primjerice, 1996. Željko Bajza u svojim *Pričama ispod Medvednice i Ivančice*, a prije nekoliko godina Sunčana Pešak, tada još apsolvent krajobrazne arhitekture, u zbirci pripovijedaka što ih je objavila na internetu pod naslovom *Priče o Medvednici*¹²². Lijepo se vidi kako je ova gora sve do nedavna očuvala svoj mitski nimbus. Na njoj su se skupljale vještice i *zapisivale vragu*, o pola noći su neke žene prale rublje na potoku, vile su se kupale na vrelu pred *Vilinskom špiljom* (iznad Jakovlja). Na *Medvedgradu* je živjela Crna kraljica koja se mogla prometnuti u gavrana ili zmiju, pa čak i u sovu, a s Medvedgradom su povezane i pripovijetke o skrivenom blagu. To blago čuva zmija, ili čak zmijski kralj. Nameće se pomisao na Velesa koji ljubomorno čuva svoje blago (i kod Mošćenica pod vrhom zvanim *Perun* je špilja iz koje, kako pripovijedaju, vrag po lijepu vremenu iznosi zlato na sunce i suši ga). Sve je to još jako živo i valja vjerovati Bajzi kad upozorava da *Ako vas kao planinara i izletnika put nanese na brijeg iznad Jablanovca, ne izazivajte nesreću. Svakako, šumu napustite prije mraka* (1996: 23). Jer, tam bi vas *zavađal divlji ogenj*. Medvednica je i bez *divljeg ognja* noću opaka.

Navest ćemo nekoliko kazivanja kao primjere. Prvo je objavila Maja Bošković-Stulli u knjizi *Narodne pripovijetke* (1963: 278–280, br. 131). Zapisao ga je Josip Skender u Remetama kraj Zagreba, zapis je dospio u ostavštinu Rudolfa Strohala, a prijepis se čuva u Dokumentaciji Instituta za etnologiju i folkloristiku (IEF rkp. 178, str. 26–28). Ova predaja govori o Crnoj kraljici s Medvedgrada koja se zapisala vragu i kasnije umrla:

I tak ti kraljica vumre zakleta. Taki za nekuliko dan kak je kraljica vumrla dojde jen sluga k nje da ju prosi penez, jer mu budu drugač deca pomrla od gladi. Dojde ti on pred njevnu hižu gde je ona stanovala, pokuči na vrata, ali se nišče ne javi. On na to otpre vrata i vidi gde kraljica mrtva leži, a kraj ne jena velika kača. On se vu prvi mah preplašil, ali si je mam vu sebi premislil da zakaj si ne bi on sam zel penez kad je već kraljica 'mrla i ni nikoga bilo pri hiže gde su bili penezi. On otide vu hižu s penezi i tu ti najde tri bednja penez, vu prvem bednju je bilo zlato, vu

122 http://www.pp-medvednica.hr/Medvednica_hr/Medvednica_kultura4.htm

drugem srebro, a vu trejtem kufer. On bedenj z zlatom bil je čist v kutu i on hoče da ide po zlatne peneze, ali kad dojde blizu, vidi jeno veliku kaču kera leži na penezih i njega gleda. On se ni htel dirati vu t' bedenj, neg si nameče pune nadre srebrnih penez i odleti sav vesel vun. Kad je bil več prilično dalko, htel je ipak znati kuliko si je zel i hoče da prebroji; kad je počel vaditi iz nedrih, a to ti je 'se sam vuglen. On ni htel verovati da su penezi bili, mislil si je da se je morti zabunil i otide da si i po drugi put nameče, ali samoga zlata. Kad ti on dojde pred vrata, to ti ga kača ne pusti v hižu. On se vrne domov, ali bez penez. I dandenešnji leži kača pred vrati i ne pusti nikoga nutri.

Druga je još zanimljivija. Kazivačica je bila Jelka Horvat, kućna pomoćnica u Zagrebu, rodom iz Luke. Kazuje o nekoj špilji iznad Jakovlja, vjerojatno onoj istoj pred kojom su se vile kupale u vrelu. Dovoljno će biti navesti početak:

Ispod Slemena je selo Jakuvle, bliže Podsuseda, i tamo je jedan breg. Tu je pušina¹²³ zmija, velika rupa, gdje su zmije. U toj pušini je kralj od zmija sa zlatnom jabukom. Ko bi tu jabuku zel, bi postal bogat. Ali bi moral kroz devet zatvorenih vrata bežati i za sobom zaključavati da ga ne vlovi kral zmijski. (Marks 1998: 100)

Opet imamo zmijskoga kralja (mušku zmiju – zmaja) koji čuva blago i nije mu ga lako oteti. Ali imamo još nešto. Saznajemo da je blago u špilji „iza devet zatvorenih vrata“. S tim smo podatkom i nehotice prodrli duboko u baltoslavensku prošlost.

Da bismo to mogli lakše razumijeti, moramo se na trenutak vratiti na Pag, točnije, na kazivanje o „Vidovoj stopi“ zapisano u Vidovcu Cesaričkom¹²⁴, pod Velebitom. Tamo je Matija Dronjić zapisao nekoliko zanimljivih kazivanja, pa je o njima u rujnu godine 2008. napisao, posve samostalno, sjajan seminarski rad i dao nam ga na čitanje. U nj je ugradio i motiv o devetorim ulazima u podzemlje i uvjerljivo ga interpretirao. Božo Kovačević Čokin, kazivač iz Vidovca pričao mu je kako *tu ima još i sada osam rimskih bunara, za kojih se zna, za deveti se ne zna*. U tom devetom, za koji se samo zna da postoji ali *nitko ne zna gdje se nalazi*, skriveno je blago. *Čuva ga začarana djevojka u obličju zmije*. Dronjić je dobro prepoznao u bunarima *vrata u drugi, podzemni, Velesov svijet*, a isto tako je naišao na netom spomenuto kazivanje iz Jakovlja o blagu koje je u zemlji, zatvoreno devetorim vratima.

U tim kazivanjima prepoznao je formulu $8 + 1 = 9$ koja je uočena na temeljima Perunova svetišta u Novgorodu, a i inače se može naći u slavenskoj mitskoj predaji, pa i u

123 *Pušina* je pusto (nenaseljeno) mjesto, pustara, nerijetko u kakvom guštiku.

124 Riječ je o Vidovcu Ledeničkom, onome od kojega je lijep pogled na paški vrh Sv. Vid. Očito je zajedno s njime nekoć činio veću sakralnu cjelinu.

kalendarskom sustavu prepoznatu na istočnoeuropskim obrednim posudama iz III.-IV. st.¹²⁵ Tomu je dodao podatke o devetorim vratima grada Riedegosta i o isto toliko njih u jednom pruskom mitu što ih je čuo na predavanjima iz komparativne mitologije¹²⁶. Pa ipak, oprezno je zaključio kako *postoji opasnost da se lik zmije u konkretnom slučaju ne poistovjeti s praslavenskim bogom Velesom, jer unatoč sličnostima postoje određeni problemi. Naime, ne možemo sa sigurnošću tvrditi kako predstavlja isključivo fragment praslavenskog mita, jer je motiv zmije čuvarice blaga prisutan i u drugim, neslavenskim kulturnim tradicijama*. Dodatnu poteškoću čini mu vjerovanje da je riječ o rimskim bunarima. Kad bi bili doista rimski (ili ilirski, što bi bilo vjerojatnije), moglo bi vjerovanje da je deveti skriven i da u njemu zmija čuva blago biti u konkretnom slučaju još predslavenska tradicija:

Naravno, ne treba smetnuti s uma da su Slaveni u pradomovini vjerojatno baštinili slične tradicije kao i svi Indoeuropljani, ali moguće je da su elementi mitskog svjetonazora na prostoru Podgorja postojali znatno ranije, te da su preslojeni sličnim religijskim tradicijama koje donosi slavensko stanovništvo.

Pozabavimo se sad malo mitskim devetorim vratima kod zapadnih Slavena i kod Prusa. Zapadnoslavenska priča je mali znanstveni *horror* u nastavcima. Prvo je Thietmar Merseburški (976. – 1018.; prvo kanonik u Magdeburgu, od 1009. biskup u Merseburgu na Saali) sastavio između 1012. i 1018. svoj ljetopis, *Chronicon*. U 17. poglavlju šeste knjige napisao je da je grad u zemlji Redarijaca (sjeverno od današnjeg Berlina), imenom *Riedegost*, trokutan, ima *troja* vrata, a okružuje ga sa svih strana veliki gaj što ga domaćini njeguju i štuju. Dvoja vrata otvorena su svima koji dolaze; treća, koja su najmanja i stoje na istoku, vode prema moru i nude strašan prizor. U njima (tj. u tim vratima) nema ničega nego od drva vješto sagrađen hram:

Est urbs quaedam in pago Riedirierum, Riedegost nomine tricornis, ac tres in se continens portas, quam undique silva ab incolis intacta et venerabilis circumdat magna. Duae ejusdem portae cunctis introeuntibus patent; tertia, quae orientem respicit et minima est, tramitem ad mare juxta positum et visu nimis horribile monstrat. In eadem est nil nisi fanum de ligno artificiose compositum...

U tom su hramu bili kipovi mnogih bogova, a najčašćenijega zvalu *Zuarasici*, Svarožić. Dalje je dodao kako staro doba, prevareno mnogim zabludama, svjedoči da, kad bi im ponekad zaprijetila gorčina ozbiljnoga dugog ratovanja, izlazi iz spomenutoga mora (riječ je o močvarnom jezeru) veliki vepar blještavo bijelih kljova koje svjetlucaju iz pjene i ukazuje se, valjajući se i uživajući u strašnu potresu.¹²⁷ Kljove su obično Sunčev simbol, pa se to može protumačiti kao da Sunce dolazi spasiti svoj hram da ne strada u ratu.

125 To su osam dana prije Perunova dana i Perunov dan kao deveti (Belaj, V. 2007a: 159). O tome vidi Rybakov 1962. Frapantna je paralela u starom rimskom blagdanaru, gdje su *Parentalije*, od 13. do 21. dana mjeseca Februara (prije Cezarove kalendarske reforme to je bilo pred kraj godine), bile posvećene pokojnicima. Dok je prvih osam dana bilo rezervirano za privatne obrede, devetoga dana, *Feralia*, bila je pučka svečanost (Ovidije, *Fasti* II. 533–570). Formula je ista: $8 + 1 = 9$, no kontekst nije.

126 Vidi Belaj 2007: 43, 410–412.

127 U izvorniku: *Testatur idem antiquitas errore delusa vario, si quando his seva longae rebellionis asperitas immineat, ut e mari predicto aper magnus et candido dente e spumis lucescente exeat, seque in volutabro delectatum terribili quassatione multis ostendat.*

Nešto kasnije, ali još uvijek u prvoj polovici XI. stoljeća, sastavio je Adam iz Bremena, svećenik i *magister scholarum*, povijest Hamburške biskupije *Gesta Hammaburgensium ecclesiae pontificum*. I on spominje (u drugoj knjizi, poglavlje 18.) ovaj hram, ali već nakon što je bio srušen. No dok je Thietmar pisao o plemenu *Redarijaca*, o gradu *Riedegostu* i hramu boga *Svarožića*, Adam piše o plemenu *Redarijaca* (*Rethra*) i njihovu gradu koji se, kako piše, također zove *Rethra* te o hramu boga *Redigasta*. Alexander Brückner tu razliku tumači kao autorovu zabunu ili, u najboljem slučaju, pripisuje slabljenju memorije nakon što je hram razrušen (Brückner 1926: 4).

No Adam je i ponešto dodao. Napisao je da je Riedigostov kip zlatan, a pripremljena ležaljka grimizna. I dalje: Grad ovaj ima *devetora* vrata, *Civitas ipsa novem portas habet*, naokolo je okružen dubokim jezerom preko kojega vodi drveni most na kojega mogu stupiti samo oni koji prinosе žrtve ili žele čuti odgovore (proročanstva). To je, na gađa Adam, zato jer duše onih koji su štovali lažne bogove *deveterostruko* okružuje Stiks.¹²⁸ Nije li Adam možda izmislio devetora vrata kako bi pojačao dojam o Stiksu, koji “devet puta optače” duše nekršćana? Grad je već bio razrušen i nitko nije mogao provjeravati istinitost njegova opisa. Čista *licentia poetica*? Ne znamo.

Konačno je Helmold (župnik u Bösauu kod obodritskoga plemena Vagriijaca, između Lübecka i Kiela, † iza 1177.) sastavio oko 1170. svoju *Chronicon Slavorum*. On je jednostavno prepisao Adama:

Templum ibi magnum constructum demonibus, quorum princeps est Redegast. Simulacrum eius auro, lectus eius ostro paratus. Civitas ipsa novem habet portas undique lacu profundo inclusas, pons ligneus transitum prebet, per quem tantum sacrificantibus aut responsa petentibus via conceditur.

Nevolja je u tome što je kasnije, u doba humanizma, Helmoldov *Chronicon Slavorum* bio 1556. objavljen tiskom i time postao prvi lako dostupan izvor o slavenskoj prekršćanskoj religiji. Ne čudi stoga da su od toga trenutka svi povjesničari koji su htjeli nešto znati o bogovima starih Slavena, posizali za Helmoldom. Tim tipografskim činom ušao je u znanost o slavenskim starinama bog *Redegast* – *Radigast* – *Radigost*, kako ga sve ne pišu do dana današnjega. Izgleda da ga se više može iskorijeniti iz popularno pisanih sastavaka (pa i onih u obliku ozbiljnih knjiga) o slavenskoj mitologiji.

Podatak o devetorim vratima iz pruske (jatvjaške?) predaje umetnut je pak u ruski prijevod kronike bizantskoga pisca Ioana Malale (V./VI. st.) što ga ima *Ipatijevska kronika* (nastala 1262.) uz god. 1114. Donosimo ga u našem hrvatskom prijevodu:

“Sovij je nekoć uhvatio vepra, izvadio iz njega sedam slezena i dao ih sinovima da ih ispeku. Kada je saznao da su ih sinovi sve pojeli, razljutio se i htio sići u podzemlje [išao je umrijeti]. Prošao je kroz osam vrata, no, nije našao pravi put. Tek pošto mu je jedan od sinova pokazao deveta vrata, sišao je u Had. Drugi su se

128 U izvorniku: *Templum ibi magnum constructum est demonibus, quorum princeps est Redigast. Simulacrum eius auro, lectus ostro paratus. Civitas ipsa novem portas habet, undique lacu profundo inclusa, pons ligneus transitum praebet, per quem tantum sacrificantibus aut responsa petentibus via conceditur. Credo, ea significante causa, quod perditas animas eorum, qui ydolis serviunt, congrue ‘novies Styx interfusa cohercet’.*

sinovi zato razljutili na brata i on je otišao po oca. Našao ga je, zajedno su večerali i sin je ocu pripremio postelju za noć i zakopao ga u zemlju. U jutro, kada su oba ustala, pitao ga je: 'jesi li ugodno počivao?' no, otac je uskliknuo: 'Oh! Crvi su me i zmijske proždrali!' Ponovno je sin pripremio večeru i položio oca u [šuplje] stablo; u jutro ga je pitao, no, ovaj mu je odgovorio: 'Brojne pčele i komarci su me boli, jao meni! Oh, kako sam teško spavao!' U jutro (sic!) sin složi lomaču i baci oca u nju. U jutro ga je pitao, jesi li dobro počivao, a on mu odgovori: 'Kao dijete u kolijevki slatko spava!'"

Tomu slijedi ljetopiščevo tumačenje:

"Oh, ogromna zabluda vražja, koja je došla u litavski rod, i u Jatvjage, i u Pruse, i u Emje, i u Live, i u druge brojne jezike [narode] koji se zovu Sovijski [совици; mišljeni su baltički i neki finski narodi]. Misle da je Sovij njihov pratitelj u Had i još sada spaljuju svoja mrtva trupla na lomačama kao Ahila i Enantha i druge po redu Helene. Tu je zabludu među njih unio Sovij..."

To je etiološki mit koji objašnjava zašto valja spaljivati mrtvace (to je u ono doba bila opća praksa u Balta), a ne pokapati ih u zemlju kako to čine kršćani, ili ih stavljati u ljesove od izdubena debla. Kroničar ga je tako i razumio, opremio svojim komentarijima koji pokazuju da mu je bila poznata klasična grčka mitologija i nazvao ga vražjom zabludom.

Mit o Soviju i Thietmarov opis Svarožićeva hrama u Radogošću povezuje divlja svinja. Uz to, Sovij mora proći kroz deveta vrata, a i Svarožićev hram, grad Radogošće, imao je – barem je to tako napisao Adam – devet vrata: *civitas ipsa novem portas habet*. Sovij ima sina, koji ide na večer u "Had po oca", kao što Sunce svake večeri zalazi u podzemlje da bi se idućega jutra moglo ustati na suprotnoj strani Zemlje. I kao što Sunce umire na večer u vlastitu ognju, tako treba i umrli čovjek da izgori u lomači kako bi mogao krenuti Sunčevim putem u onaj svijet. Paralelizam je potpun. Problem je samo u Adamu. Je li se on doista zapetljao u nazivima i prouzročio zbrku, nije toliko važno. No pitanje je, jesu li devetora (a ne troja) vrata Adamova *licentia poetica*, ili je on doista saznao nešto što Thietmaru nije bilo poznato? Ali pruska predaja stoji čvrsto, pa Adam za smještaj motiva o devetim vratima (kojima se može doći u podzemlje) u baltoslavenske vremenske dubine zapravo nije ni potreban. Motiv o devetorim vratima podzemnoga svijeta jest baltoslavenski, što ne znači da nije bio poznat i drugim skupinama. S njime ćemo se još pozabaviti.

Navedeni podatak, zapisan ispod Medvednice, vodi nas doista duboko u baltoslavensku prošlost..

Zapadni dio Medvednice skriva još podosta bajkovitih podataka (o istočnom, s *Vražjim lazom*, da i ne govorimo). Nad Jablanovcem su *Kameni svati* oko kojih su se isprele razne priče pa je jedna nađena u ostavštini Stanka Vraza pod naslovom *Svatovna pećina*, a August Šenoa je motiv obradio u pripovijetki *Kameni svatovi* (Bošković-Stulli 1963: 270, 334). Tamo je, uz rijeku Krapinu,

Andjelko Đermek nedavno pronašao zanimljive, još nerazjašnjene trokute o kojima je napisao oveći članak *Slavenski mitski trokut i legenda o Kamenim svatima*, no izlazi iz naše uže teme.

Malo južnije od *Kamenih svatova*, uz potok *Dubravica* blizu špilje *Veternice*, su i *Žrvena peč(ina)* i *Mala žrvena peč* (špilje), opet imena koja će nas odvesti duboko u praindoeuropski mitski sustav. Podsjećamo vas na trokut kod Ivanca i tamošnju *Žèrvenu peč*.

Ovi su podatci činjenice, dovoljne da smijemo zaključiti da su slavenski došljaci na području današnjega Zagreba sebi ustrojili sveti tročlani prostor kojime su unijeli iskonski sveti red u svoju ekumenu kako bi se mogli ravnati prema njemu. Ovaj zaključak ne umanjuje činjenica da smo došli do treće točke spekulacijom, jer nas je to domišljanje dovelo do Kate Golubić koja nam je pružila neoboriv dokaz da smo došli na pravo mjesto: drevno pučko kazivanje o strašnome *pozaju* koji vrebava ispod *bereka* (riječne obale) i krađe ljude.

A na Markovu trgu u Zagrebu, negdanjem središtu Gradeca, tamo gdje su nekoć šetali *purgeri*, *nemeši* i *vitezi* i njihove *gospa*, možete i danas šetati i šćući doživjeti sličan doživljaj. Dovoljno je samo da zažmirite i predočite si kako su nekoć davno, pred cijelo jedno tucce stoljeća, naši stari na ovome mjestu velikim, svečanim vjerskim i političkim obredom posvetili i uredili ovu prelijepu pokrajinu za sebe i za svoje potomstvo. A kad otvorite oči, pa se nađete na mjestu gdje se danas susreću sva tri počela hrvatske državne vlasti, zakonodavne (Sabor), izvršne (Vlada) i sudbene (Ustavni sud), gdje je, dakle, političko srce naše današnje Hrvatske, kakva god da nam bila, proći će vas *sveta jeza*.

8.a „Medvedgradska os“

Riječ je opet o jednoj ledinskoj crti. Već smo ju spomenuli u posljednjem poglavlju prvoga dijela knjige. Goss je tu crtu nazvao *Medvedgradskom osi*. Uočio je, bez bolje karte pri ruci, da se crta Sv. *Jakob – Medvedgrad – Sv. Marko* produžuje prema sjeverozapadu u smjeru sela Jakovlje i prema jugoistoku u smjeru Jakuševca pa su on i Tea Gudek u zajedničkom radu zaključili:

Za sada se svakako može zaključiti da produžetak »Medvedgradske osi« pokazuje da su i ljudi na južnoj obali Save i u Zagorju željeli biti povezani sa »Središnjim

Zagrebom«, vežući se na os i imenujući svoje domove i svetišta u skladu s njom.
(Goss i Gudek 2009/52: 7–26)

Pokušali smo ovu tvrdnju provjeriti na dovoljno preciznoj karti pa smo vidjeli da ta os prema sjeveru (sjeverozapadu) ne prelazi preko Jakovlja (ostavlja ga na lijevo), nego preko *Igrišča*. Isto tako ne ide prema jugoistoku preko Jakuševca, nego točno na crkvu sv. Barbare u *Velikoj Mlaki*. Crta ide ravno kao pravac, bez ikakva krivudanja, od crkve sv. Barbare do crkve sv. Marka, od koje prati stranicu trokuta preko *Medvedgrada* do *Velikog plazura* (Sv. Jakob, 859 m) na *Medvednici*, pa zatim nastavlja preko *Igrišča* (s *Dubravom* i Črnim mlakom u blizini) na *Kuna goru*¹²⁹ (454 m) ponad Pregrade. Tamo blizu je pak *Vražja peč*. Imena u ovom odlomku, ispisana kurzivom, pojavljuju se u raznim inačicama i funkcijama u rekonstruiranim ulomcima praslavenskih svetih tekstova.

Prekrasna drvena kapela (danas župna crkva) u Velikoj Mlaci posvećena je sv. *Barbari*, jednoj od zaštitnica za „dobru smrt“. Ova kršćanska uloga smisleno se nadovezuje na ulogu baltoslavenske velike božice (gromovnikove žene) koja je slala ljude u Velesov svijet. Ime lokaliteta, *Mlaka*, također upućuje na Velesa koji se skriva u mokrome (značenjem odgovara latinskoj riječi *palus* što ćemo ju vidjeti kod Splita). Je li kult svete Barbare ovdje bio namjerno korišten još u procesu kristijanizacije turopoljskih seljaka?

Kapelica sv. Jakoba na Medvednici pak „novija“ je zgrada. Nekoć je tamo stajala drvena kapela posvećena ssv. Fabijanu i Sebastijanu. Preimenovana je valjda tek u XVII. stoljeću, kada je dobila današnjega titulara. Nakon što je Medvedgrad, u kojem je postojala gradska kapela ssv. Filipa i Jakoba, razorio potres 1590. god., preneseno je čašćenje sv. Jakoba na Plazur, a ssv. Fabijana i Sebastijana su postupno zaboravili. (Dobronić 2003:104, 108)

Imamo dovoljno elemenata za utvrđivanje značenja ove crte. Na potezu od Velikog Plazura, mjesta gdje je Perun uočio Velesa tamo gdje mu nije mjesto i počeo ga *prati* preko Maloga *plazura* (*Medvedgrada*; prelazi preko južnoga šiljka utvrde, baš kao i na Gradišću kod Margečana), pa pokraj župne crkve u Šestinama¹³⁰, preko apside crkve sv. Marka na Gradecu i preko velike vode

129 *Kuna gora* ovdje znači „kunja gora, kunina gora“.

130 Ovdje moramo biti oprezni. Zamisljena ledinska crta prolazi oko 40 m mimo apside župne crkve, što nije „dovoljno precizno“ no dozvoljava mogućnost da se ranija crkva ili pretkršćansko sveto mjesto nalazilo u neposrednoj blizini današnje crkve a na samoj crti. Crkva se nalazi u sedlu i od nje se od ostalih svetih točka vidi jedino Medvedgrad.

(Save) sve do *Velike Mlake*, gdje se ovaj uvukao u svoj brlog pod zemlju. A taj je brlog morao biti negdje blizu čudesno lijepe kapele sv. Barbare. Držimo li se oznaka na trokutu što smo ih dali još u *Predgovoru*, potez od *Velikoga Plazura* do *Gradeca* je stranica A–C na svetome trokutu i ima 8 059 m. Nastavlja se istim pravcem do točke D u *Velikoj Mlaki* u dužini 9 790 m (ukupno A–D iznosi 17 849 m). Odnos dviju većih dužina C–D i A–D iznose 1 : 1,82. To je odnos kao kod “sumnjivih” malih trokuta kod Žrnovnice i Oštarija. On se ponavlja, što nas učvršćuje u uvjerenju da imamo na sva tri mjesta doista namjerno složene prostorne strukture, pri čemu su dvije trokuti, a treća se doimlje poput “trokuta stisnuta u dužinu”.

Gossova “Medvedgradska os” dana je prirodom i sama po sebi nema nikakvo mitološko značenje; mogao joj ga je dati tek čovjek mitopoetskoga doba koji je ugradio:

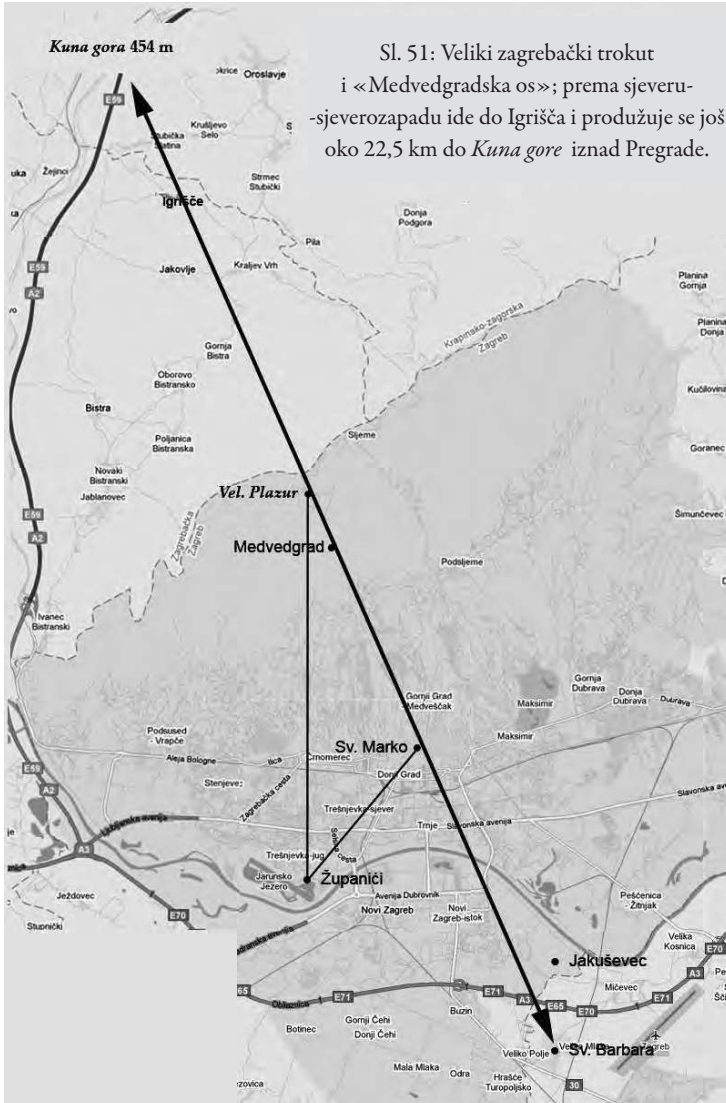
- a) značenja s odgovarajućim oronimima, i
- b) dodatne točke.

Ponavljanje osobnoga imena *Jakob/Jakov* u imenu toponima *Jakovlje – Sv. Jakob – Jakuševac (Jakobovo selo?)*, ako ima ishodište u Sv. Jakobu, nije se moglo dogoditi prije nego što je starija kapela ssv. Fabijana i Sebastijana preimenovana u XVII. st! Ako pak nema, onda je riječ o pukoj slučajnosti. Ali ta crta ne obuhvaća Medvedgrad pa ne bi mogla biti “medvedgradska os”. Takve ledinske crte, “osi”, imaju u kontekstu svetoga trokuta smisla samo ako su lokaliteti na njima doista točno postavljeni. Takva točnost jedini nam je jamac da nismo podlegli varljivu dojamu. Ako su tri točke (ili, još bolje, više njih) točno položene na jedan pravac, onda smijemo s punim pravom pitati, zašto je to tako. Malo je vjerojatno da bi se nešto takvo moglo slučajno dogoditi. Ali ako ta crta nije točna nego krivuda (a to je značajka većine „otkrivenih“ ledinskih crta širom svijeta), onda su domišljanjima nespутane ruke i iz toga se mogu izroditi kojekakve fantazmagorije. Osim toga, ni kod *Jakovlja* ni kod *Jakuševca* nemamo danas kapelu/crkvu sv. Jakoba, a niti znamo sa sigurnošću da je nekoć postojala, a ako i je, ne znamo gdje je mogla stajati pa da možemo potegnuti na karti ravnu crtu.

Otkriće „osi“ *Kuna gora – Igrišće – Plazur – Medvedgrad – Gradec – Mlaka* može biti važno. Prvo, ono potvrđuje da su opažanja kod Bele i Gradišća išla u pravome smjeru, i drugo, da ovakve crte doista mogu preuzeti funkciju trokuta. To nisu obične ledinske crte koji se pružaju preko zemlje i zemalja, nego imaju točno odabrana mjesta kojima su pripisane značajke i odnosi kakve inače imaju

sveti trokuti. To su zapravo “svete ravne dužine” u koje kao da su “stisnuti” sveti trokuti.

Ovo otkriće nameće nam još jedan zaključak, zaključak kojega nismo tražili, naime, govori nam da je *mlaka/Mlaka* na vratima Turopolja vjerojatno dobila svoje ime zajedno sa sakralnim sadržajem još prije pokršćavanja zagrebačke okolice. Njezin je sadržaj još posve nekršćanski, tek se ime svete Barbare javlja kasnije kao posljedica zatiranja tragova još žive pretkršćanske baštine davanjem novih, kršćanskih imena starim svetim mjestima.

9. DVA TROKUTA NA VRATIMA LIKE

Organizatori znanstvenoga skupa *Štovanje Bl. Djevice Marije na području Gospićko-senjske biskupije*, koji se imao održati u Oštarijama Ogulinskim 1. svibnja 2010., zamolili su Vitomira Belaja da pokuša otkriti i prikazati pretkršćanske elemente u štovanju Bogorodice na području današnje Like, otprilike onako kako je to učinio 2007. u Dubrovniku za Pelješac. Tamo je pokazao kako se, otkrivajući pretkršćanske svete trokute, otkriva uza svaki trokut po jedno sveto mjesto posvećeno nekom praslavenskom ženskom božanstvu, najčešće Mokoši, pretkršćanskoj slavenskoj bogorodici. Izlaganje je objavljeno 2011. (Belaj, V. 2011a). Nerijetko je na mjestu izvorno posvećenu Mokoši kasnije sagrađena crkva posvećena nekoj kršćanskoj svetici, najčešće Blaženoj Djevici Mariji, što govori o određenom kontinuitetu, i to ne samo svetoga mjesta kao takvoga, nego i njegova sadržaja.

To je moguće otkriti, dakako, samo tamo gdje se kontinuitet svetoga mjesta od pretkršćanskoga svetišta do kršćanske crkve može pouzdano utvrditi. Bez toga sve je samo puko nagađanje. Naime, i danas smo svjedoci građenja brojnih kršćanskih objekata posvećenih Mariji „na zelenom polju“, bez ikakva povijesna konteksta. Nipošto ne znači da je neka crkva bila sagrađena na mjestu pretkršćanskoga svetišta samo zato što je ona danas posvećena Mariji. O pouzdanosti utvrđena kontinuiteta ovisi i pouzdanost zaključaka. Prava znanstvena metoda ne dopušta da se na hipotetičkim tvrdnjama izvode novi, „sigurni“ zaključci. To treba vazda imati na umu. Sve drugo je obično šarlatanstvo.

Pretkršćanska „trigonometrija“ u Lici

U potrazi za ostacima ovako opisanih „svetih“ trokuta ovdje nije bila obuhvaćena cijela Gospićko-senjska biskupija, nego samo njezin današnji „lički“, tj. transvelebitski dio, podijeljen u Gospićki, Ogulinski, Otočki i Slunjski dekanat. Ogulinskim dekanatom izlazi se iz užega povijesno-zemljopisnoga pojma „Lika” i zadire u Kordun i Gorski kotar. Nije uzet u obzir Senjski, koji pripada drugom i zemljopisnom i kulturnom (etnografskom) području (o karlovaškom zaleđu pogledajte poglavlje o trokutu na Pagu).

Veliku poteškoću predstavlja činjenica da je velik dio Like i Korduna u vrijeme turskih ratova ostao bez stanovništva, pa novopridošli Vlasi, i katolički i pravoslavni, uglavnom nisu imali mogućnost priključka na stariju pučku tradiciju. Ni Hrvati-povratnici („Kranjci“) nisu kasnije mogli ponovno lako uspostaviti niti prvobitnu mikrotoponimiju, niti jednom raskinute strukturne veze između pojedinih lokacija koje inače tinjaju u pučkim predajama, vjerovanjima i navadama.

Stoga ne treba čuditi da najviše tragova te vrste, a i to jako skromnih, imamo u Ogulinskom dekanatu te u podvelebitskom dijelu Otočkoga, dakle tamo odakle se nije sve stanovništvo iselilo pa je očuvan i stari čakavski govor. Ti se tragovi, barem za sada, odnose isključivo na toponime. O onome što nas zanima ne postoje praktički nikakvi pisani izvori u pravom smislu toga izraza.

O pretkršćanskom predslavenskom razdoblju svjedoči tek nekoliko nalaza i posvetnih natpisa s područja Japoda iz kojih se naziru imena boga *Vidassusa* i njegove družice *Thane*. Iz njih je razvidno da je Vidas, očito, bio bliz Silvanu, a Thana Diani. *Diana* je pak, barem imenom, povezana s grčkom *Diwijom*, a to je bila Zeusova žena u jednom tekstu pisanom linearom B iz Pila. Žensko ime *Thana* je, dakle, također moglo biti izvedeno od **dieus* (prema **diēu* „nebo“).

Poput *Tane* je valjda i *Vidas* bio visokoga božanskog roda, pa neki nagađaju da bi njih dvoje bili vrhovni božanski par starih Ilira (koji bi onda imali i djeću). Ali o njihovu kultu znamo jako malo, pa ne možemo za sada ni nagađati što se od toga moglo zadržati kod njihovih slaveniziranih potomaka.

O predslavenskim kultovima posredno svjedoče tragovi zabilježeni na okolnim područjima, u Istriji, Liburniji i Dalmaciji, pa možemo pretpostaviti da je i u Lici bilo poznato štovanje *Libera* (zvali su ga i *Liber pater*, a javlja se nerijetko zajedno s družicom *Liberom*, ženom ili kćerkom) i *Silvana*, rimskih

božanstava pod čije su se skute uvukli raniji, nama danas nepoznati domorođački (histsarski, liburnski, japodski, delmatski...) bogovi.

Lakše je u imenu za recentni pučki blagdan u sredini korizme – *Salus, Šaluš* na Velebitu, u Lici (u Brinju i okolici)¹³¹ i u Kastavštini, vidjeti ime rimskodobne boginje *Salus*¹³², štovane pretposljednega (28. odnosno 30.) dana Martova mjeseca (*ante diem tertium Kalendas Aprilibus*). Možemo zaključiti da se pojedina pravila ponašanja i običaji, izvođeni toga dana, barem dijelom, *možda* nadovezuju na pretkršćanske (i, u ovome slučaju, prethrvatske) obrede. Riječ je o božici, poosobljenom zdravlju, štovanoj diljem Rimskog Carstva, a oblikovanoj prema Asklepijevoj kćerci Higijeji (Ἑγεία, Ὑγεία). Žrtvenici su joj stajali uz očeve, ili samostalno, u blizini izvora (to je nerijetko značajno za božanske majke). U nas je njezino štovanje dobro potvrđeno u Istri¹³³. Pučka etimologija pak hoće da je ime *Salus, Šaluš* nastalo prema imenu za misu na sredoposni četvrtak¹³⁴.

Ali sve to, premda pruža dosta prostora za razna nagađanja, ništa ne govori o stvarnomu transkonfesionalnom kontinuitetu, makar podložnomu promjenama, mogućih vjerskih predodžbi o bogorodici na ličkom području. Možemo se pozvati na autoritet vrsnoga domaćeg stručnjaka koji je na primjeru oštarijskoga žrtvenika (koji je bio ugrađen u ugao glavnoga oltara oštarijske crkve¹³⁵) napisao: *Bilo bi presmiono tvrditi da je upravo na ovom mjestu već u prvim stoljećima bio poganski žrtvenik zamijenjen kršćanskim... te da bi tada uspostavljeni*

131 U Lici je 1939. taj običaj opisao Vladimir Vučić: *...slavljenje Šaluševa koje je padalo u četvrtak iza treće korizmene nedelje. Ime toga nezapovijednog blagdanan iz sredini Korizme bilo je Salus populi, što bi u doslovnu prijevodu glasilo Spas, dobro zdravlje naroda. Na taj dan u Brinjskim obiteljima kuhala se bolje jela (spominju se frite) pa čak suprotno korizmenim propisima, malo se zapjevalo i zaplesalo.* Podatak je nađen na <http://www.nasa-lika.com/forum/index.php?topic=527.0>

132 Kuret 1960: 124, 135; Winkler 2006: 63–83; Marwood 1988.

133 Na primjer u Puli: Starac 2008: 301–313. I u Buzetu joj je bio postavljen žrtvenik s natpisom SALUTI AUG(USTAE) PRO INCOLUMITATE PIQUENT(INORUM).

134 *Va sredini Korizme dojde Šaluš. Danaska se već skoro niki ne domišja daj to zapravo maša ka se prikažuje četrtak nakon treće šetemane va Korizmi. Na latinskon SALUS POPULI znači zdravlji naroda.* <http://www.gromiscina-zemja.hr/salus.htm>.

135 Riječ je o žrtveniku, posvećenu *Jupitru i mjesnom Geniju od Aurelija Salvijana, centurijona trinaeste legije Gemine. Naden pri obnavljanju župne crkve u Oštarijama kod Ogulina, kamo je sigurno bio donesen iz Čakovca (Metulum).* Na njemu je uklesan natpis što ga je Brunšmid pročitao kao:

I(OVI) O(PTIMO) M(AXIMO)
ET GENIO LOCI
AUR(ELIUS) SALVIANUS,
(CENTURIO)LEG(IONIS) (DECIMAE T E R T I A E) GEM(INAE)...

U Hrvatski narodni muzej dospio je donacijom godine 1900. Vidi: Brunšmid 1907: 92 (112).

novi kult u neprekinutom slijedu rastao do Marijina svetišta u 15. st. (Bogović 1988: 6). A nas k tome ovdje ne zanima bilo kakav kontinuitet kulturnoga mjesta, nego kontinuitet štovanja bogorodice od pretkršćanske *Μήτηρ Θεῶν*, „majke bogova“, do kršćanske *Θεοτόκος*, „Bogorodice“. Vrijedi to, za sada, za sve uočene tragove pretkršćanskih kultova u Lici.

Isto vrijedi i kada je riječ o ranokršćanskom predslavenskom razdoblju na području Like. Ne znamo ništa o onome što bi nas iz toga razdoblja moglo na ovome mjestu zanimati.

Zato se slika mijenja kada je riječ o slavenskom pretkršćanskom razdoblju, premda i o njemu nemamo nikakvih pisanih podataka. O vjerovanjima novopridošlih, još nekrštenih, Slavena (ovdje su to bili Hrvati i s njima Kosezi) svjedoče tek poneki toponimi (na primjer, *Perin vrh*, *Perušić*, *Pirovište*, *Treskavac*, *Krakovo*, *Krakovac*, *Babin vrh*, *Veljak*, *Veljun*, ...*Sveto brdo*). Uzme li se u obzir zoomorfnost nekih bogova, pomoć bi mogli pružiti i toponimi izvedeni iz riječi za pojedine životinjske vrste (*konj/kobila*, *koza*, *medvjed*, *vuk*). No, podsjetimo se, svaki toponim sam za sebe ima jako malu dokaznu moć. *Perin vrh* može imati ime po Perunu, ali i po bilo kojem/kojoj *Peri* koji je blizu živio/živjela. *Pirovište* može, kao i *Perovec/Pirovac*, ili bugarski *Pirin*, biti izvedeno i iz *Perun*, ali i jednostavno označavati mjesto na kojem se nekoć pirovalo, ili se pak sijalo *pir*. Toponimi izvedeni od apelativa *vuk* i *medvjed*, premda bi jako lako mogli ukazivati na negdašnju povezanost tih mjesta s Velesovim zvjerskim značajem, mogu se jednako lako protumačiti kao posljedica činjenice da u tim krajevima i danas ima mnogo vukova i medvjeda. Pojedinačna pojava nekog takvog toponima ne može nam, dapače: ne smije nam biti dokazom njegove pretkršćanske starine. Tek ako se takvi toponimi javljaju u „grozdovima“ pa jedan potkrijepljuje druge u njihovu pretkršćanskom sakralnom značenju, smijemo ih uzeti za ishodište daljnega razmatranja.

Takvi su grozdovi, na primjer,

α) grozd toponima kod Trošmarije:

Prvi grozd zanimljivih toponima smješten je sjevernije od Ogulina, na šumovitom području izbrazdane kraške visoravni koja je prosječena Dobrom. Tu ćemo, uz *Trošmariju*, gdje je i u predtursko doba stajala Marijina crkva (kakvih 300 m južnije od današnje), naći niz naziva *Dubrave* za područja pod šumama, naselja Gornja i Donja *Dubrava*, naselje *Malik* (tako zovu naši čakavci neka bajna bića iz pučke demonologije, a Slovenci demone), uzdignuće

Velebit (264 m), divlje područje „boginjavog krasa“ zvano *Zmijnjak*, a prema zapadu pod vrhom *Tisovac* (465 m) padine *Županska strana*. Dovoljno da pomisljamo kako je ovdje, možda baš na utoku *Ribnjaka* u *Dobru*, postojalo neko pretkršćansko središte. S dobrim razlogom možemo pretpostaviti da je bilo posvećeno *Mokoši*, ali elemenata je premalo da bismo mogli uvjerljivo pokazati mitsku priču. Ovdje nije, barem za sada, nađen nikakav trag trokutnoj strukturi prostora.

β) Između Otočca i Krasnoga:

Babin vrh, *Babine jame*, *Dubrava* (Gornja, Dolnja, Brloška), *Krakovac*, *Kraljev stolac/Oltar*, *Perin vrh*, *Perinka*, *Strašno*, *Suha gora*, *Velebić*, *Veljak*, *Zmijnjak*.

γ) Istočno, uz granicu s Bosnom:

Krakovac (naselje, vrh), *Ljutoč*, *Medvedak*, *Pirovište*, *Trovrh*, *Veljun*.

δ) Oko Perušića:

Konjsko Brdo, *Konjski vrh*, *Marina glava*, *Perušić*, *Pirovište*, *Veljun*, *Vranjak*.

Toponimi oko Perušića dijelom zalaze na područje gore *Velebit*. Ona bi sama zavrijedila posebno poglavlje, ali tamo još nije uočen “trokut” pa ćemo ju izostaviti. Ipak ćemo navesti nekoliko skupina toponima s ličke strane:

ε) Oko Krasnoga:

Između *Maloga* i *Velikoga Kozjaka*, istočno od *Lubenovca*, je *Kozjanska draga*; Između te *Drage* i *Maloga Lubenovca* zove se dio šume, prema *TK*, *Bevandovac*. No ta šuma nema s razvodnjenim vinom nikakve veze. Planinarski pisac *Ante Rukavina* taj predio zove *Bovan*, bez ikakve mitološke primisli: *vidi se da iz Bovana odlazi puno drvene mase* (Rukavina 1977). O tom će toponimu biti kasnije riječ [15]. Dalje još: *Babji vrh*, *Bati*, *Knježev vrh*, *Konj* (*Mali*, *Veliki*), *Konjska draga*, *Paklena*.

ζ) Oko Brušana:

Kozjačak, *Kozjak* (*Oštri*, *Mali*), *Goli vrh* 1266 m, *Suhi vrh* (1450; u katastarskoj karti *Suvi vrh* 1444 m).

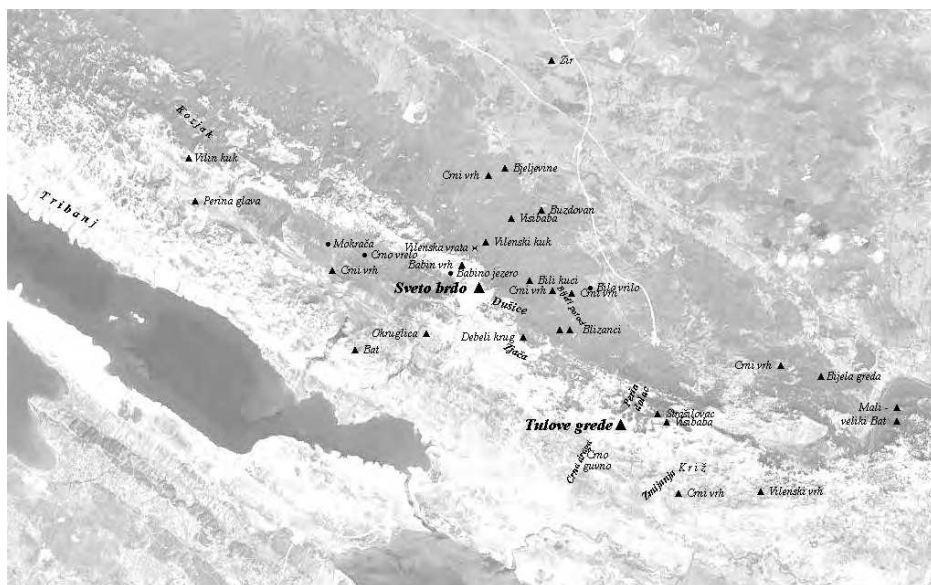
η) Južni i jugoistočni Velebit:

Ni ovdje nismo gotovo ništa našli s ličke strane *Svetoga brda* (1751 m) za koje je rekla baka *Roža Dundović* s *Dundović Pôda* sljedeće: *Gospodin Stvoritelj, kad*

je stvarao svijet nije prolazio Likom, nego ju je blagoslovio sa Sv. Brda (Rukavina 1972, 3–4). Na nj se nadovezuje *Babin vrh* (1744 m). Pod njime, u ravnu polju, tek ime samostojeće hridi *Zir* (859 m, relativna visina oko 250 m) upućuje na mjesto s kojega je Onaj s vrha, u vrijeme kada je Velebit u oblacima, a to je često, mogao *zuriti* i *nadzirati* zbivanja u Lici. Pod Svetim brdom je, sa sjeveroistočne strane, *Vilovski kuk* (1211 m) i pod njime *Vilinska vrata*, pa prema istoku *Visibaba* (761 m) i *Buzdovan* (722 m), istočnije od Svetoga brda su *Bili Kuci* (tj. Bijeli kukovi, 1104 m; na VAH piše *Bile kuci*) i *Crni vrh* (1097 m) ispod kojega su jugoistočno *Bijeli potoci*, pa još jedan *Crni vrh* (954 m) pod kojim je, istočnije, *Bilo vrilo* (o takvim toponimima bit će kasnije riječ). Dalje prema jugoistoku je još i *Vilenski vrh* (922 m) ponad Obrovca. Ovome treba dodati da je starije ime današnjega Vaganskog vrha bilo *Veli Golić*.

Iz literature je pak poznato vrelo *Perunuša* kod Smiljana (Filipović 1948; 1954.) Ako je *Perunuša* Perunova žena – Mokoš, onda je to vrelo možda identično s vrelom nezgodna imena *Pizdica* kod Rizvanuše, danas zatrpanim, kojemu su odlazile nerotkinje po pomoć (Rukavina 1972). A možda su to bila dva ne previše udaljena vrela srodnih funkcija.

Treba spomenuti i mjesna imena izvedena od imena kršćanskih svetaca odnosno njima posvećenih srednjovjekovnih crkava, a za koje znamo da su ponegdje supstituirali pretkršćanske bogove (*Ivanac*, *Ivanci*, *Marin potok*, *Sv. Vid*, *Sv. Juraj*, *Sv. Mihovil*), te posebice predturske crkve posvećene Blaženoj Djevici Mariji. Ovih ima više i bilo bi nevjerojatno kada neke od njih ne bi naslijedile Mokošin položaj. To su, primjerice, Marijine crkve u Otoku na Dobri (Trošmarija), Slunju, Gnojnicama kod Cvitkovića, Brinju, Čanku (?), crkva Sv. Nediljice kod Smiljana, možda Gospić (nazvan u jednoj turskoj ispravi iz 1574. *Gospojino selo*) i *Gospa od čudesa* u Oštarijama. Mogu li neke od tih točaka poslužiti za rekonstrukciju pretkršćanskoga svetog trokuta, što bi pak otkrilo mjesto štovanja Mokoši, majke velikih pretkršćanskih bogova?

Sl. 52: Mogući sakralni toponimi na južnom i jugoistočnom Velebitu.

9.a Ogulinski trokut

Najvažniji grozd toponima je kod Ogulina, na području Gorskoga Kotara. Dijeli se u zapadnu skupinu (Klek – Ogulin) i istočnu (Oštarije, Treskavac). To je jedino područje Ličko-senjske biskupije na kojem nam je do sada uspjelo naći donekle uvjerljiv trokut. Taj trokut ima bitne formalne značajke velikoga župnog, plemenskog trokuta: kut od oko $22^{\circ}30'$ i odnos stranica oko $1 : \sqrt{2}$. Te tri točke su: *Treskavac* (523 m), vrh istočno od Josipdola, *Klek* (1181 m) te *središte današnjega grada Ogulina*, točnije, potez od današnje pravoslavne crkve sv. Georgija pa pokraj župne crkve sv. Križa do Đulina ponora nad kojime se diže frankopanski grad. Nije točno određivo mjesto treće točke (u Ogulinu), a neočekivano je i to što je pretpostavljena Perunova točka znatno niža od mnogo dominantnijega Kleka.

Prva točka je brdo *Treskavac*. Taj je oronim etimološki proziran. To je vrh na kojem često gromovi treskaju. Lijepo je (uredno) oblikovan poput stošca, što je i inače uočeno u svezi s gromovnikovim vrhom (vrh Ivanščice, Pogani vrh, Perun nad Mošćenicama, Perun nad Podstranom odnosno Žrnovnicom,

Veliki Plazur nad Zagrebom). On je ujedno vrh kuta od oko 22°30'. Ali on nije najviši vrh. Neuredni, razbarušeni Klek je za punih 548 m viši od njega. Južno od Oštarija su, osim oronima *Treskavac*, zanimljivi još nazivi za naselja *Treskavac*, *Ivanac*, *Ivanci*, *Munjava* (naselje i rječica), *Trojvrh* (naselje i vrh), *Veljun* (gora i naselje), *Babina gora*.

Druga točka je vrh *Klek* čije ime ne govori ništa¹³⁶. Izvedeno je, izgleda, od imena biljke *klekovine* što na visokim gorama, iznad razine šume, raste u grmovima koji tek pokrivaju koljena ljudi koji se kroz njih probijaju. Klek pobuđuje gledaočevu pažnju ne samo svojim divljim stijenama, nego i antropomorfnosti (ljudi kažu da ovdje leži „kraljević Marko“¹³⁷; antropomorfno je i Mosorovo paralelno bilo zvano *Perun*), dovoljno da u puku probudi maštu. O njemu govori pučka predaja (još je u XVII. st. Valvasor zapisao predaju o tome kako se na njemu skupljaju vještice), u njemu stoluje zmija koja čuva zlato...¹³⁸

Nevjerojatan i stoga uzbudljiv zapis o Kleku našli smo na internetu¹³⁹:

Klek je bio jedan od naših starih slavenskih bogova. Pomalo se vrzmao oko žene Perunove, a taj ga je silnik počeo goniti. Klek je bježao, sve se više umarao i na mjestu današnje planine Perun ga je sustigao i strijelom pogodio u nogu. Od umora i boli, a posebno od straha Klek je pao i skamenio se. Otud lik Kleka kome se vidi glava, skvrčene noge i uzdignuta stopala, one spomenute stijene Klečice. Od krvi koja je isticala iz Klekove noge nastao je Klečki potok. Taj potok nikada ne presušuje. Ima četiri imena. U vršnome dijelu podno stijene Kleka naziva se Klečki potok, u srednjem dijelu gusto obrašten šumom bukve zove se Crni potok, a u donjem dijelu Rakov ili Marin potok. Uljeva se u rječicu Vitunjčicu.

Vjerodostojnost ovoga zapisa bacila bi posve novo svjetlo na snagu tradicije i posramila sve koji su do sada uporno tvrdili da je uspomena na pretkršćanske bogove odavna zatrta. Autor članka, dugogodišnji tajnik Hrvatskoga planinarskog društva »Klek« iz Ogulina Miljenko Pavešić, rekao je da kazivanje o *Perunu*, njegovoj ženi i o suparniku *Kleku*, nije nigdje pročitao nego da ga je našao “u narodu”, kod stanovnika selâ pod Klekom; ljudi tamo još dobro “znaju” da je Perun bio *stari slavenski bog*. Nemamo razloga ne vjerovati gospodinu

136 Ipak je 1853. napisano da Slovenci zovu Klekom svaku goru na kojoj se sastaju vještice (Razlag, 1853: 45–47).

137 Ime ovoga izvorno makedonskoga srednjovjekovnog feudalca, poznato iz štokavskih episkih pljesama, donijeli su sa sobom vjerojanto doseljenici iz srednjbalkanskih krajeva, tzv. Vlasi.

138 Valvasor 1689.

139 Ovaj je tekst s adrese <http://www.hpd-klek-ogulin.hr/documents/26.html>.

Pavešiću, no teško je povjerovati u starinu kazivanja što ga je zapisao. Nije uzalud u Ogulinu rođena 1874. Ivana Brlić-Mažuranić. Lakše bi bilo pretpostaviti da je Perunov lik ušao u pučku predaju u doba okašnjela romantizma iz pisane književnosti nego zamisliti da je ostao živ i do današnjega dana nepoznat znatnosti. Moramo ipak dodati da su u zadnjih pet-šest godina, otkad traje intenzivnije proučavanje stare slavenske mitologije, na raznim mjestima otkriveni zapanjujući podatci koji pokazuju da je takvo dugo trajanje usustavljene pretkršćanske predaje doista moguće. Pod Klekom tek predstoji terenski etnografski rad, pokušaj proučavanja slavenskoga pretkršćanskog vjerskog sustava “u živo”, nešto na što “normalan” čovjek na početku XXI. stoljeća ne bi ni u snu pomišljao kao moguće.

Za sada možemo reći tek to što smo saznali od kolegice Ane Boltužić, doktorandice na poslijediplomskom studiju Etnologije i kulturne antropologije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. O Ivani Brlić-Mažuranić pisale su nedavno Andrijana Kos-Lajtman i Tamara Turza-Bogdan (2010) te Andrijana Kos-Lajtman i Jasna Horvat (2011). U prvom su radu autorice istaknule ono što je već poznato, naime da ta književnica u svojoj *Autobiografiji* objavljenj 1930. u *Hrvatskoj reviji* spominje planinu Klek, no i da, nevezano za Ivanu Brlić-Mažuranić, Nikola Sučić u *Hrvatskoj narodnoj mitologiji* izdanoj 1943. godine, na temelju usmene predaje, navodi Klek kao jednog od divova koji su se skamenili pred Perunom:

*Predaje o Kleku potječu iz drevnih vremena. Tumači se kao div ili divovo obita-
valište (zbog obrisa goleme glave koji se naslućuje u crtama planinskog sljemena
na horizontu), a neka ga vjerovanja spominju i kao ročište vještica i zloduha. Na
temelju usmene predaje Nikola Sučić u mitološkim ga interpretacijama navodi
kao jednog od divova (uz Orjena, Snježnika, Stenka, Kamenokida, Drevoloma i
dr.) koji su se skamenili bježeći pred Perunom (Sučić 1943:99). (Kos-Lajtman i
Turza-Bogdan 2010: 180)*

U drugome su pak autorice, analizirajući jedan rukopisni zapis Ivane Brlić-Mažuranić iz fonda Hrvatskog državnog arhiva u Zagrebu, zaključile da ona

*...eksplicitno navodi izvore mitološke i usmenoknjiževne građe koju je izučavala,
bilježi likove i motive, a ponekad ih detaljnije tumači ili taksonomizira, s mje-
stimičnim referiranjima na puni naziv izvora i broj stranice (Kos-Lajtman i
Horvat 2011: 87),*

ali nisu spomenule ni Klek ni Peruna. Nije, dakle, nemoguće da stanovnici potklečkih sela imaju svoje mitološko znanje o Kleku kao Perunovu suparniku posredno, preko kakvoga učitelja možda, iz Sučićeve knjige. Onda bi mitski Klek bio u „lijepom“ društvu raznih *Kamenokida* i *Drevoloma* (kakve li mašte pri izmišljanju imena!) i za nas potpuno neuporabiv.

No bez obzira na sumnjivu povijest predaje, zapanjuje činjenica da se ona u potpunosti poklapa s nedavno rekonstruiranim obrisom drevnoga mitskoga kazivanja o Perunu, Velesu i Mokoši. Izvan sumnje je pak navođenje hidronima *Crni potok* odnosno *Marin potok*. Dovoljno je spomenuti paralele uočene kod drugih trokuta te vrste. Pod vrhom Ivanščice su Črne mlake i *Bele vode*, na Pagu *Crna glava* i *Bele stene*. Ne znamo ima li blizu *Crnog potoka* pod Klekom nekakva bijela voda. *Mara* je pak, kao Perunova kćerka, samorazumljiva u gornjem kontekstu.

Sjeverno od Kleka, na štokavskom području, blage su padine zvane *Mededovka* i vrh *Trovrb* (885 m). Svaki od tih toponima sam za se ne bi kazivao ništa, no ovako okupljeni na neveliku području nužno pobuđuju pažnju.

Treća točka je negdje na području grada Ogulina. Kada bi trokut imao omjere točno u odnosima što ih je rekonstruirao Pleterski, bila bi na parkiralištu škole između ogulinskih ulica J. J. Strossmayera i Vladimira Nazora. Ogulin je, kako je dobro poznato, nastao tek početkom novoga vijeka, nakon što je Bernardin Frankopan izgradio svoj grad iznad Đulina ponora, no i prije je ovdje bilo života. O tome svjedoče srednjovjekovne crkve sv. Jakova i sv. Petra. Središte novoga naselja nastalo je, kako smo rekli, na mjestu idealno koncipiranoga trećeg kuta sakralnoga trokuta. Nema nikakvih neposrednih podataka o tome da je ovdje doista moglo ranije biti pretkršćansko sveto mjesto pa da bi se smjelo razmišljati o nekakvom kontinuitetu. Osim toga, postojeći kršćanski sakralni objekti u samome Ogulinu nastali su nekoliko stotina godina nakon osnutka mjesta. Gradnja rimokatoličke župne crkve Sv. Križa započeta je 1781., a pravoslavne crkve sv. Georgija tek 1867. godine. Možemo tek nagađati da su ovdje na prikladnu mjestu u srednjem vijeku seljaci iz obližnjih sela i zaselaka imali svoje okupljalište na kojem su se okupljali o posebnim pučkim blagdanima. Moglo je to biti kakvo Kresišće, Igrišće, možda i Jurjevišće, Jurjevčak gdje su mogli proslavljati Jurjevo, pa bi naslovnik pravoslavne crkve možda u sebi nosio trag časne starine, ali bez pravoga kontinuiteta svetoga mjesta. Blizu je srednjovjekovna kapela sv. Bernardina uz frankopanski kaštel, nad Đulinim ponorom, koja je nekoliko stotina godina služila kao župna. Moguća je, doduše,

kao točka i crkva sv. Jakoba s grobljem, 1260 m. južnije od izračunatoga mjesta u dvorištu škole. Ona potječe navodno još iz XII. stoljeća. Ali kada bi to bila treća točka, onda bi kut na Treskavcu iznosio samo 19° što je ipak premalo za Sunčev kut. Osim toga, u tom slučaju ni nabujala Dobra ne bi dijelila Velesovu točku od Mokošine.

Važnost ovoga područja u pretkršćansko vrijeme otkriva nam ime Medvedica za jedan od Dobrinih ponora pod frankopanskim gradom. Medvjedi su toponimi nerijetko povezani uz pretkršćanske sakralne toponime (npr. Medvednica, Medveja), a ovdje bi mogao lijepo označavati ulaz u podzemno Velesovo carstvo. Kazivanje o skoku nesretne Đule u ponor tipološki se uklapa u niz kazivanja o skočidjevoci (Jungfernsprung) koja neki istraživači povezuju s mitskim kazivanjima o Perunu¹⁴⁰.

Južno od akumulacijskoga Sabljačkog jezera na Zagorskoj Mrežnici je jedno malo ovalno jezerce, točnije, vodom napunjena duboka vrtača (jezero je, kažu, duboko oko 70 m). Zovu ga *Zeleno jezero*, ali i Šmitovo/Schmidtovo jezero, prema prezimenu seljaka koji **živi u blizini**. Uz to se jezero veže pučka legenda o sv. Jurju koji da je ovdje spasio djevojku od strašnoga zmaja, a vjerodostojnost joj mještani dokazuju otiskom kopita Jurjeva konja koji se još uvijek može vidjeti u kamenu kraj jezera. Postojanje te žive legende naoko objašnjava činjenica da je svega 1060 m jugoistočno od jezera u Zagorju Ogulinskom župnom crkva sv. Jurja u kojoj su se mogla inspirirati mnoga pokoljenja vjernika, da nije samo 270 m sjeverno od jezera smješteno selo *Ivanac*. Našli smo mikrostrukturu jednaku onoj kod Ivanca [1.]: u sredini voda, s jedne strane naselje *Jerovec/Jarovci*, a s druge *Ivanec* (vidjet ćemo to kasnije i u „Panonskom“ trokutu u Međimurju [18]), u čemu prepoznajemo odraz pretkršćanskoga kazivanja o životu mladoga Jarila. Tu je i selo *Gerovec* čije se ime ne usuđujemo komentirati (podsjeća na ime boga Gerovita kod zapadnih Slavena¹⁴¹).

Pokušamo li sada tri glavne točke povezati s praslavenskim vrhovnim bogovima, dobit ćemo sljedeću sliku:

140 O tom motivu raspravlja Šmitek 2004: 219–262., napose str. 225.

141 Spominju ga životopisci sv. Otona (oko 1065. – 1139.; bio je bamberski biskup koji je od 1124. u nekoliko navrata polazio u vojno-pastoralne misije Pomorjanima uz Baltik): Ebo (Ebbo; *Ebo monachus Montis S. Michaelis in Bamberg*, †1163., *Ebonis vita Ottonis episcopi Babenbergensis*) i Herbord (prije 1145. – 1168., *Herbordi Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis*). Herbord je spomenuo u Wolgastu hram boga Gerovita, *qui lingua Latina Mars dicitur* („kojega na latinsko-me zovu Mars“, III., 69), a Ebo je za nj rekao da je *deus militiae eorum* („bog njihovih vojnika“, III., 8, IV. 6). Obojica su svoje podatke crpila iz drugih pisanih izvora i samostanske predaje. Kasnije su istraživači jednačili *Gerovita* s *Jarovitom* i u njemu vidjeli svečani *Jarilov* lik.

1. Perunova točka trebala bi biti brdo Treskavac (ime po udarima gromova, pravilan oblik stošca),
2. Velesova bi onda bila Klek (predaja o zmijama, o Klekovoju borbi s Perunom, vrh opasna izgleda, prepun stijena),
3. a Mokošina negdje u središtu današnjega Ogulina.

Zbunjuje smještaj Velesa na najvišoj točki. Ako je naša rekonstrukcija točna, onda su ovdje očigledne morfološke značajke u opoziciji *uredno* ÷ *neuredno* nadvladale nad njihovim visinama. Možemo razmišljati o tome da razlika visine na ovako veliku udaljenost možda nije izgledala bitnom. Između Velesove točke i točaka drugih dvoje teče voda: *Dobra*.

Mislimo da se, i bez bilješke o “slavenskom bogu Kleku”, skupilo dovoljno elemenata da možemo s priličnom vjerojatnošću pretpostaviti kako na ogulinskom području imamo doista pred sobom tragove pretkršćanskog posvećivanja zemljišta¹⁴². Bio bi to još jedan u krajolik “upisan” dokument o negdašnjem postojanju jedne starohrvatske organizirane župe o kojoj inače pisani izvori ne znaju ništa.

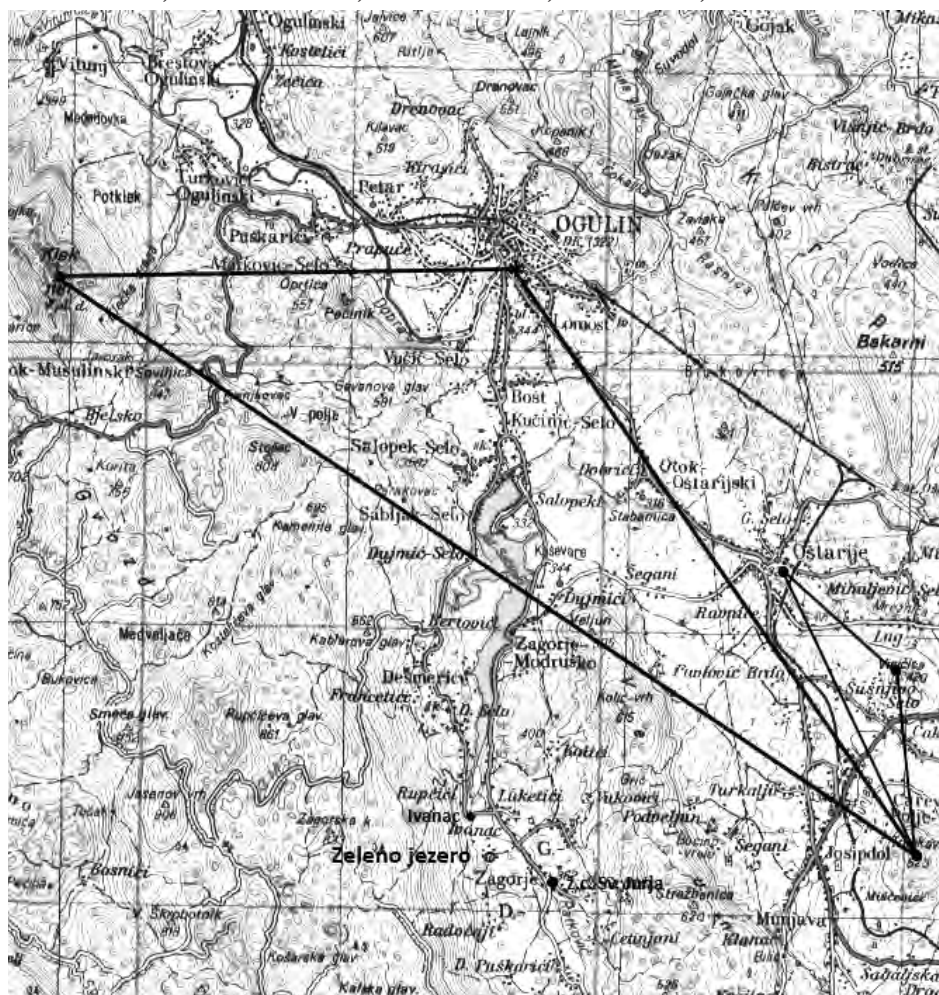
9.b Trokut kod Oštarija

Na istočnom rubu ogulinskoga područja možemo naći još jedan veći skup toponima. To su *Babina gora*, *Dubrave* (Gornje, Donje), *Ivanac*, *Malik*, *Munjasi*, *Munjava* (naselje i rječica), *Pakal*, *Treskavac* (naselje i vrh), *Trojvrh* (naselje i vrh), *Velebit*, *Zmijnjak*, *Županska strana*, *Veljun* (gora i naselje), *Zagorje* (Gornje, sa ž. c. sv. Jurja).

Ovdje ćemo naći i mali seoski trokut koji je usko povezan s netom spomenutim velikim, pa ga dodatno potvrđuje. I oni stoje jedan prema drugome kao zrcalni odraz. Zajednička im je točka vrh brijega *Treskavca*. Točke toga malog trokuta su: *Treskavac* (kut kod njega iznosi 22°), *Viničica* (*Mala*, niži brijeg,

142 Metodički je zanimljivo kako pri izvođenju zaključka o postojanju pretkršćanskoga svetog trokuta (pri čemu je zbunjivala činjenica da je pretpostavljena Perunova točka *Treskavac* znatno niža od Velesova *Kleka*) spomenuti sumnjivi zapis o „bogu Kleku“ nismo smjeli uzeti u obzir, ali analiza ostalih podataka, postavivši Velesovu točku na Klek, kao da potvrđuje kazivanje što ga je zapisao Pavešić o „bogu Kleku“ koji se bori protiv Peruna. Time ovaj sumnjivi zapis smije, u povratu, poslužiti kao dodatna legitimna potkrijepa izvedenu zaključku o postojanju ogulinskoga trokuta (ali ništa više).

420 m, na kojem je nekoć stajao japodski grad *Metullum*) i *Sv. Marija od čudesa* u Oštarijama. Ponovno imamo, kao i kod velikoga trokuta, „krivo“ raspoređene visinske točke. Velesova je točka *iznad* Mokošine. Kao da je i ovdje oblik terena promijenio „pravila“. *Viničica* je na mjestu na kojem su Hrvati naišli na ruševine *Metulluma*, pa ćemo vas podsjetiti na Mrdakovicu u zaleđu Vodica, mjesto na kojem su pridošli Hrvati također našli ruševine grada (liburnske Arauzone). Ovdje nas je ugodno iznenadio neočekivani odnos stranica 1 : 1,8, čime iznenada dobiva na važnosti mali trokut kod Žrnovnice (*Perun/Perunsko*, 442 m. – *Uznesenje Marijino* u Žrnovnici – *sv. Mihovil* na Gračiču) s istim odnosom dviju stranica, za koji smo mislili da je samo slučajno sličan sakralnim

Sl. 53: Dva trokuta na stjecištu Gorskoga Kotara i Like.

trokutima. Neočekivano se pokazalo da imamo pred sobom vjerojatno treću inačicu malih trokuta. Najednom su na mjestu, na kojem se od srednjega vijeka do danas štuje Blažena Djevica Marija, otkriveni pretkršćanski korijeni. Ali ovaj je trokut sigurno premali da bi bio samostalni plemenski trokut kojime knez legitimira svoju vlast, nego – pretpostavljamo – seoski, za potrebe male seljačke zajednice. Zato možda ovdje nije ni bilo izrazite Velesove i Mokošine točke, nego božje djece ili kakvoga drugoga boga.

10. SVETI TROKUTI U ZAPADNOJ SLAVONIJI

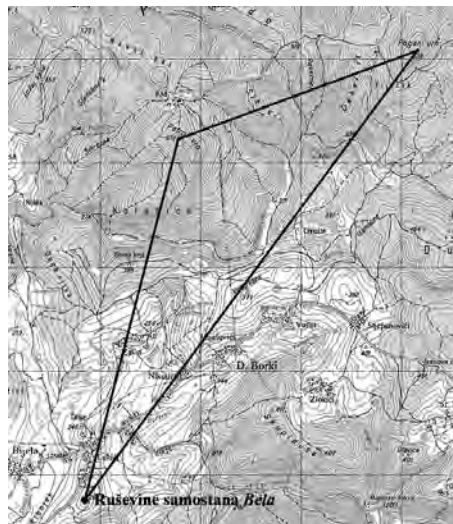
Cijeloj Slavoniji je tijekom XVI. i XVII. stoljeća gotovo posve izbrisana „kolektivna memorija“. U turskim ratovima propala je gotovo sva pisana povijesna dokumentacija, a uslijed preseljavanja stanovništva gubio se kontinuitet u lokalnom pamćenju. Napušteni su brojni stari toponimi i stvarani novi, zaboravljale predaje povezane sa starijim vjerovanjima. Tim bi značajnija mogla biti otkrića sveto uređenih krajolika do kojih smo došli u zapadnoj Slavoniji. Ona svjedoče da smjena stanovništva nije bila potpuna, nego da su preostali možda rijetki pojedinci, ali ipak dovoljno njih da prenesu barem neke stare, svete toponime u novije vrijeme. Pronađeni su na zapadnom Papuku i u zapadnom podnožju Psunja.

10.a Sveti trokut na zapadnom Papuku

Ovaj smo trokut dobili gotov. Prvoga ožujka 2009. izvijestio nas je Vladimir Goss o svojim opažanjima na zapadnom Papuku i, između ostaloga, zamolio da mu interpretiramo trokut što ga čine vrhovi *Pogani vrh* (639 m) i *Petrov vrh* (624 m) te ruševine benediktinske opatije *Sv. Margarete u Bijeloj* (261 m)¹⁴³.

143 U literaturi možete naći podatak da se *Bijela* (u srednjovjekovnim izvorima pisana još kajkavski: *Bela*) isprva zvala još i *Grab*. To se tumači bilješkom u jednom dokumentu iz 1234. u kojem se doista spominje *terra ecclesie de Grab* („zemlja crkve u Grabovu“). Usporedba s dokumentom iz 1349. gdje piše *terra ecclesie de Bela* (“zemlja crkve u Beli”) govori da je riječ o istome posjedu (Andrić 2005: 93). Ali zapadnoslavonska *Bela* je isprva bila zemljišni posjed benediktinske opatije koja je imala sjedište u udaljenom *Grabovu* kraj Vukovara u Srijemu. Benediktinci su u Beli prvo imali potrebne gospodarske objekte, a kasnije su izgradili kuću za redovnike i crkvu. Kada je Grabovo bilo napušteno, *Bela* je preuzela ulogu opatije, ali ime *Grab* se neko vrijeme zadržalo kao oznaka za oba posjeda. Prije turskih provala opatija je bila napuštena i sela potpuno ispražnjena, pa su se

Njegovu tumačenju isprva nismo imali gotovo ništa dodati. Kut kod ruševina opatije iznosio je 23° , a krakovi kuta kod Petrovog vrha (stranica *Petrov vrh – Pogani vrh* i stranica *Petrov vrh – ruševine opatije*, to je najširi kut trokuta) stajale su, kako smo mogli iščitati iz karte koja nam je bila pri ruci, u omjeru $1 : \sqrt{2}$. (Goss i Mikić 2010). To nas je zbunilo, jer se taj omjer do sada pojavljivao samo kod jednoga od užih kutova (obično kod najužega). No brojevi do kojih smo došli upozoravali su da imamo pred sobom sveti trokut, i to „veliki“, župni.

Sl. 54: Trokut pod zapadnim Papukom.

Taj trokut nije prema svojim dimenzijama velik, ali značajke kao da odgovaraju „velikim“ trokutima. Cijeli prizor smješten je u kotlinu koju tvori rječica Bijela. No ta kotlina čini zatvorenu cjelinu, na sve je strane gorama ili gustim šumama odvojena od okolnih područja, pa je možda mogla funkcionirati kao mala predfeudalna župa. Ali posao nije bio zaključen. Trebalo je, prvo, vidjeti (doslovno: *vidjeti*) kome je od praslavenskih božanstava koja od spomenutih točaka mogla pripadati. To se iz karte nije dalo zaključiti. Naime, najduža stranica trokuta „u pravilu“ (zapravo: *u velikoj većini slučajeva*¹⁴⁴) povezuje točke muških božanstava, pa bi točka na kojoj su benediktinci kasnije izgradili svoju crkvu na rubu doline trebala, kao najniža i najbliža vodi, pripadati Velesu, a Petrov vrh Mokoši. Onda bi točke muških božanstava povezivala najdulja trokutova stranica. Ali onda Mokoš ne bi imala vodu uza se. Ime *Pogani vrh* bi pak bio prikladniji Velesovoj točki, jer je on po svojoj funkciji najbliži novozavjetnom Sotoni u paklu, pod zemljom. *Petrov vrh* pak, samo 15 m niži od *Poganoga*, posvećen – očito – apostolskom prvaku Petru, bi bio prikladniji kao zamjena poganom doduše, ali ipak respektabilnijem pretkršćanskom bogu no što je to bio Veles. Crkvu posvećenu nekom muškom svecu do tada nismo našli

na to zemljište postupno naselili novi stanovnici, ijekavski štokavci pravoslavne vjere. Pučka se memorija zadržala tek u nekoliko toponima.

144 Imamo iznimke, na primjer na Pagu gdje je najdulja stranica povezuje Peruna i Mokoš, pa u Biskupiji gdje povezuje Velesa i Mokoš.

na Mokošinu mjestu. Tek su 1 km sjevernije, točno na crti Opatija – Petrov vrh, vidljivi ostatci crkve sv. Mihovila i neke još starije, znatno veće.

Pokušali smo očevidom naći objašnjenja za nedoumice koje su nas obuzele. Čim smo vidjeli Pogani vrh, odmah nam je bilo sve jasno: to jednostavno *mora* biti Perunov vrh. To je uredan stožac ili glavica, vrh kakovoga smo vidjeli, primjerice, nad Ivancem (vrh *Ivanščice*), Mošćenicama (*Perun*), na Pagu (*Vidova gora*), kod Vodica (*Okit*), nad Šestinama (*Veliki Plazur*), nad Josipdolom (*Treskavac*), pa *Pusta Bela* blizu Ivanca i drugdje. Za razliku od njega, Petrov vrh izgleda razbarušeno, neuredno, svojom šumom kao da skriva divlje stijene. Perun i Veles utjelovljuju opreku red ÷ nered i ta se opreka vidljivo očituje kada uspoređujemo Pogani i Petrov vrh.

Mokoši, dakle, preostaje točka kod današnjih ruševina benediktinske opatije. A tu negdje mora da je nekoć bilo i vode, jer si benediktinci ne bi izgradili samostan na bezvodnom zemljištu (kao što ne bi ni pavlini u Lepoglavi, gdje su nedavno arheolozi u samostanskom dvorištu otkopali stari zdenac). Naslovnik nekadašnje samostanske crkve, zapravo naslovnica, bila je sv. Marija Magdalena, ženska svetica (usporedite to s Ivancem!). A to, da najdulja stranica trokuta spaja Perunovu i Mokošinu točku, već smo vidjeli na Pagu. Ne znamo, je li to „slučajna“ potankost (prouzročena jednostavno zahtjevima reljefa), ili je riječ o relevantnoj varijanti koja nosi neku poruku.

Još su neki odnosi zbunjujući. Nismo do sada vidjeli da su dužine kojima je iskazan odnos 1: $\sqrt{2}$ krakovi najširega kuta. Nismo znali je li to nešto značilo.

Na prvi pogled nema vode koja bi odvajala Velesovu točku (Petrov vrh) od ostalih dviju, što je inače pravilo (iznimka je trokut kod Brseča, ali tamo danas uopće nema vode). Ipak, na detaljnijoj karti možemo vidjeti potok koji izvire sjeveroistočno od planinarskoga doma na Petrovom vrhu (blizu *Crne lokve*; malo istočnije, s druge strane Male Toplice, su *Bijeljevine* – podsjetite se na *Črne mlake* i *Bele vode* na Ivanščici) pa teče prema jugoistoku gdje se pod neimenovanim vrhom v. 420 m sastaje sa *Stančevcem* te dalje kao *Stančevac* teče južno od Petrova vrha prema zapadu. Ispod *Gole strane* zaokreće prema jugu, teče kroz selo Bijelu i prima s lijeva protok *Brzicu* i uskoro zatim utječe u Pakru. Taj vodotok lijepo odvaja Petrov vrh od Poganog vrha i ruševine benediktinske opatije.

Spomenuta Brzica prima pak s lijeva potok *Boževac* koji teče kroz selo Borki. Podsjeća nas imenom na *Božjako* kod Brckovljanskoga trokuta. Naziv *Božjako/Božjakovina* nije, naime, nužno povezan s templarima. Na slične

toponime nailazimo i drugdje, gdje templara nije bilo, a znakovito je da se nerijetko javljaju uz već do sada uočene „svete trokute“, na pr. *Božanić* i *Božana* odnosno *Bošava* uz veliki trokut na Pagu. Korijen tim imenima (barem većini) leži u praslavenskome **bogz*.

I *Borki* (Donji, Srednji i Gornji) mogu (ali ne moraju) imati vezu s mitom, i to povezani s Perunovim mjestom. Perun je na suhome, a *bor* je isprva značilo suho mjesto, pa tek zatim onu vrstu bora koji raste na suhom zemljištu (lijep primjer kako riječi postupno mijenjaju svoje značenje: danas „božićni bor“ označava uglavnom smreku, rjeđe jelu koja je skuplja, a gotovo nikada pravi bor!). Oko Boraka i Poganog vrha je na Hrvatskoj osnovnoj karti na više mjesta upisan toponim *Dubrava*. Još istočnije, prema Zvečevu, dio neke šume zove se na katastarskoj karti *Medvedjak*.

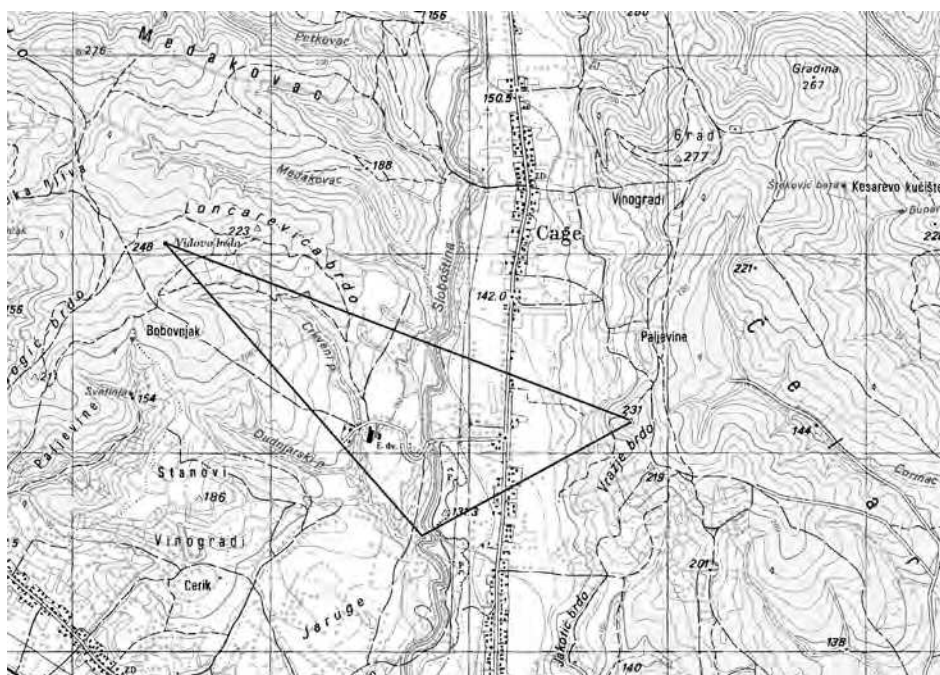
Tri godine kasnije mogli smo zemljište mjeriti znatno točnije pa se lijepa slika malo iskvarila. Kut kod opatije ima samo 21°04', udaljenost od ruševina opatije do Petrova vrha iznosi 3941 m, do Poganog vrha 6119 m, a između oba vrha 2840 m. Stranice krakova Petrov vrh – Pogani vrh i Petrov vrh – ruševine opatije stoje sada, preciznije mjereno, u omjeru 1 : 1,32. Vrijednosti su nam skoro „izmakle kontroli“. I još nešto: na HOK5 našli smo dva *Pogana vrha*: zapadniji, visok 502 m, i istočniji, v. 640 m. Taj viši je onaj koji nas se dojmio svojim oblikom i od kojega smo prvo mjerili. Mjerenje kod nižega vrha nije nam dalo uporabive veličine. Ali cijelo gorsko područje je na HOK5 višestruko označeno kao *Pogani vrh*. No pokazalo se i to da se stranice opatija – Petrov vrh (3941 m) i opatija – (viši) *Pogani vrh* (6119 m) odnose kao 1: 1,55, pa ranije spomenuta nedoumica u vezi s krakovima najširega kuta gubi svoj smisao. Očito je kut kod opatije bio ishodištem za mjerenje dužina, pa trokut gubi vrijednosti „velikoga“.

Još uvijek smo uvjereni da su ove tri točke, ruševine benediktinske opatije, Petrov vrh i Pogani vrh, tragovi sveto uređene pretkršćanske prostorne strukture.

10.b Sveti trokut na zapadnom Psunju

Drugi je trokut smješten uza zapadni rub Psunja, kod današnjega sela Cage, sjeverno od Okučana. Dvije su točke lako prepoznatljive. To su *Vražje brdo* i *Vidovo brdo*. *Vražje brdo* je humak istočno od rijeke Sloboštine, na samom rubu Psunja. Tim je imenom označen na TK 25, no na HOK5 piše *Gola glavica* i visoka je 242 m. Ispod nje prema selu su *Lugovi*. Sjevernije je brdo *Kresavac* (311 m). Istočno od *Vražjeg brda* je pak Čelar (*Pčelar?*).

Vidovo brdo je danas dio šumom obrasloga brežuljkastog područja zapadno od Caga, zvana *Lađevačko brdo*. Na TK25 je tim imenom označeno nisko rebro koje se s Lađevačkoga brda spušta prema selu Lađevcu. Na HOK5 je kao *Vidovo brdo* označeno šire područje zapadnije od toga rebra. Na TK25 je tu i najviša točka područja i to unutar izohipse od 250 m. Na HOK5 te izohipse nema već je najviša upisana visina na tom položaju 245 m. Sjeverozapadnije su *Banovo brdo* (254 m) i *Golo brdo* (257 m, oba izvan dosega pogleda s *Vidovog brda*).

Sl. 55: Trokut pod zapadnim Psunjem.

Dok se o *Vidovom brdu* može raspravljati kako je i kada ono došlo do svojega imena, za *Vražje brdo* smo sigurniji da podsjeća na pretkršćansko božanstvo, i to ono koje se s lakoćom poistovjećivalo s biblijskim vragom, Sotonom. No kako su ta dva vrha smještena na dogled (udaljenost među njima iznosi 2805 m), razdvojena dolinom rijeke Sloboštine, a *Vidovo je brdo* više (oko 250 m) od *Vražjega* (230,8 m), njihov smještaj već sam za sebe kazuje cijelu mitsku priču o borbi između onoga koji, kako smo vidjeli u kajkavskoj zdravici, *Visoko sedi i se nas doli gleda*, i njegova suparnika koji mu unosi nered. To potvrđuju i topografski *Zmajevac* i *Zmajevački potok* oko 3 km sjeverozapadno od Caga te izvor *Svetinja*¹⁴⁵ 760 m južnije od *Vidovog brda*, a možda i ime predjela *Medakovac* koje bi moglo sa susjednim Čelarom činiti jednu malu cjelinu.

Manjka nam treća točka. Pokušali smo ju izračunati s odnosom 1 : 1,41. Dobili smo četiri točke od kojih samo jedna ima smisla. To je desna (zapadna) obala Sloboštine južno od Caga, već na području sela Bodegraj, kod utoka Crkvenog potoka u Sloboštinu. Na pravom je mjestu, uz rijeku s Perunove strane. No dok ne dobijemo još kakvo uporište, to je samo pretpostavka.

145 O imenima *Svetinja* i sl. pogledajte kratko u Belaj, V. 2007: 444, bilj.46.

11. SOLINSKI TROKUT?

Vladimir Peter Goss nam je u lipnju 2009. javio da mu se čini kako je našao veliku, plemensku strukturu u kojoj bi žrnovnički *Perun* doista bio jedna od točaka: ... *pretpostavljam da se može napraviti trokut Perun – Gospa od Otoka/Mokoš – Sv. Trojica i Mihovil u Poljudu/Veles (malo istočnije od hajdukovog stadiona)*. Ako je *Perun* prva točka, druga bi bila poznata *Gospa od Otoka u Solinu*, jedno od temeljnih mjesta najstarije hrvatske povijesti, simbol našega identiteta, a treća negdje na Poljudu. Ako su dvije točke *Perun* (to je posve izvjesna točka) i Marijina crkva na Otoku (bilo bi čudno da tu Hrvati nisu isprva imali svoje pretkršćansko svetište posvećeno bogorodici Mokoš), onda doista treća točka mora biti negdje na Poljudu. Naime, toponim *Poljud* ukazuje na mjesto na kojem je mogao prebivati Veles. To ime dolazi od latinskoga *palus*, *-udis* (f), „bara, blato, močvara“ (tako navodi Divković 1900). To je Velesov svijet! Korijen je, doduše, latinski. No to ne smeta, jer je semantika isto jako važna: Hrvati su pri dolasku mogli jedno blatno zemljište kojemu su Latini rekli *palus* („močvara, blato“) nazvati *Poljud* i tamo, u to blato, smjestiti Velesa.

Prema dimenzijama bi taj trokut trebao biti veliki, župski. Očekuje se omjer stranica kao $1 : \sqrt{2}$. Pritom bi „1“ bila stranica *Perun – Mokoš*, duga 5870 m, pa bi tražena stranica trebala imati, prema idealnom računu, 8280 m. Treća bi točka onda bila u dvorištu (parkiralištu) Velebitske kbr. 59, blizu križanja Varaždinske ulice s Karlovačkom. Ali tamo nema ničega važnoga. Drugo rješenje, na prvi pogled manje vjerojatno, bilo bi da je riječ o „malom“ trokutu (malom po važnosti, ali u ovom slučaju ne i po dimenzijama). Kada bismo računali prema već uočenom omjeru $1 : 1,2$, onda bi treća točka pala još dalje prema istoku, gdje nema zbilja ničega što bi ju opravdalo. Ali ako pokušamo uzeti u obzir omjer $1 : 1,6$, onda stvar postaje zanimljivom. U tom bi slučaju

treća točka, udaljena od Peruna 9468 m, bila ispod šumice, na karti označenoj kao *Park Mladosti*, 375 m jugo-jugozapadno od kote 53, na čestici Table ul. kbr. 2, gdje je danas Osnovna škola Skalice. To bi bio prema geometrijskim značajkama mali trokut kakvom smo slične našli pri Lepoglavi, Svetoj Jeleni i na zapadnom Papuku, a vidjet ćemo ga i u Biskupiji, trebalo bi samo potvrditi (dokumentima? arheološki?) da je tamo negdje doista bilo neko posvećeno mjesto. Taj trokut ne bi, doduše, bio zrcalni odraz trokuta kod Zmijskoga kamena, ali bio bi sjevernoga, žrnovničkog. Onoga što smo ga isprva gurnuli na stranu kao malo vjerojatnoga, jer za nj nismo imali nikakvih analogija.

No crkva Presvetoga Trojstva i sv. Mihovila o kojoj nam je pisao Goss, poznata kao crkva sv. Trojice, jest na Poljudu, ali ne južno, nego sjeverozapadno od Parka mladosti, oko 530 m udaljena od idealne točke koju smo joj izračunali. Na karti kojom smo se mogli služiti je nema. Ako sada uzmemo tu drevnu crkvu kao nasljednicu treće točke, dobivamo trokut s kutom na Perunu od $21^{\circ}30'$ i omjerom stranica 1 : 1,66. Odstupanja bi još bila u dopuštenim granicama, jedino ne znamo objasniti je li tu bila riječ o župnom ili seljačkom trokutu. Problem nastaje kada pogledamo okoliš. Pogled od crkvice prema istoku zatvara vrh *Turska kula* u Parku mladenaca, v. 53 m. A od kabinetski izračunatog mjesta u tlocrtu škole lijepo se vidi *Perun* nad Žrnovnicom, pa je vjerojatno ipak tu negdje mogla biti ona prava točka, a crkva je iz nama nepoznata razloga niknula *četiristotinjak metara* dalje prema sjeveru. Možda su ju htjeli sakriti od pogleda s Peruna.

Sl. 56: Splitski trokut s nepotvrđenom **Mokošinom točkom* na Poljudu.

Ta crkva nije nikoja druga nego u povijesti naše umjetnosti vrlo poznata crkva Sv. Trojice na Poljudu u Splitu. To je crkvica koja je bila izgrađena, kako nama sada izgleda, još onda kada su barbarske Hrvate pokušavali privesti kršćanstvu tako da su blizu njihova svetog mjesta izgradili kršćanski hram. Misionarima očito nije bilo dovoljno da Velesu u susjedstvo dovuku sv. Mihovila koji bi ga dokrajčio svojim sulicama, nego odmah još i cijelo Presveto Trojstvo!

Treća točka, Velesova, bila bi, dakle, negdje kod početka Table ul. Ipak, nije sve tako lijepo kako izgleda. Ispriječila nam se još jedna prepreka. Tonči Burić, arheolog iz *Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* u Splitu, upozorio nas je da je Poljud pripadao bizantskom gradu, a ne hrvatskoj državi. Prema njegovu mišljenju *teško je zamisliti da bi dalmatinski kler pristao da na teritoriju kojega vojno i politički kontrolira njegova vlast egzistiraju poganska svetišta novodoseljenih barbara*. No, je li on potpuno u pravu?

Može se, ipak, zamisliti da je odmah nakon prodora Slavena na Jadran kroz neko kraće ili duže razdoblje teritorij izvan zidina bio pod kontrolom došljaka, a Romani su u zidinama svojih gradova mogli opstati samo zahvaljujući morskom komunikacijom s još nezaposjednutim otocima u bizantskim rukama. Vjerojatno je Toma Arhiđakon u pravu kada kaže da Slaveni nisu Splitsanima dozvoljavali izaći iz gradskih zidova i brinuti se za svoje nasade¹⁴⁶. Nekakve su nasade – prema tome – izvan zidina ipak imali i slavenske prijetnje očito nisu bile svakodnevne. No, Mate Suić je argumentirano pokazao da je nestankom romanske Salone i nastankom hrvatskoga Solina i veći dio nekadašnjeg saloni-tanskoga agera došao u hrvatski posjed. Splitsani su neophodnu zemlju morali povratiti sporo i postupno, kupovinom, darovnicama i na slične načine, kroz više faza od VII. do XI. stoljeća. Tek u XI. stoljeću granica splitskog agera došla je do ispod Vranjica. Prema Suiću (1956: 13–14) osobito je sporo taj proces tekao u početku, pa možemo pretpostaviti da je područje Poljuda u vrijeme hrvatskoga pretkršćanstva bilo pod njihovom kontrolom. Potkraj prvoga dijela knjige, u poglavlju *Proces zaposjedanja novoga prostora, nove domovine...*, iznijeli smo mišljenje da se obredno posvećivanje pojedinih mjesta u prostoru slavenskim bogovima moralo zbiti *uskoro po dolasku*, jer je ono bilo uvjet *sine qua non* pravilne uspostave vlasti na njemu. Romani su mogli kasnije opet povratiti dio teritorija i sprečavati izvođenje poganskih obreda, ali teritorij je već bio „označen“. Dakako, za tu pretpostavku nemamo nikakvih dokaza. Tek ako se

¹⁴⁶ Historia Salonitana, ed. Rački, gl. 10.

takvi dokazi nađu, moći ćemo sigurnije govoriti o ovome trokutu koji bi imao jedan svoj kut na Poljudu. A čvršće potkrijepljen, „sveti trokut“ bacio bi novo svjetlo na zbivanja u najranijoj hrvatskoj povijesti, odmah nakon doseljavanja.

Kasnije ćemo se, raspravljajući o mogućim trokutima kod Kaštelâ, morati ponovno vratiti tome problemu.

12. UDVOSTRUČENI TROKUT U PREKODRAVLJU

Vid Balog je pri pripremanju svojih *Hrvatskih bajoslovlja* pokušao pronaći u Gotalovu, u svojoj bajkovitoj užoj domaji s druge strane Drave svetu prostornu trokutnu strukturu, pa se dugo mučio:

... jer su postojale brojne prepreke, kako bih dokazao da u Gotalovu postoji tako oblikovan i u krajolik utisnut "sveti" trokut. Tri točke su bile smještene kao na dlanu: prvu čini raspelo u središtu sela, kraj crkve Svetoga Ivana Krstitelja, gdje se nalazilo kresišće (koje se nedavno preselilo na drugi položaj, kako se ne bi rastopio asfalt kad se pali Ivanjski krijes). Od toga raspela – dakle prve točke, koja je ujedno i na najvišem položaju u odnosu na ravničarski kraj u kojem su smješteni naši Prekodravci i za koji se vjeruje da ga voda nikako i nikad ne može poplaviti – u polju, otprilike kilometar udaljeno, nalazi se drugo raspelo – Pavličev križ (danas kraj glavne ceste, na zapadnom ulazu u Gotalovo), postavljen kao zagovor da tuča ne pada po našim oranicama. Pavličev križ stoji nedaleko Pozojeve grabe i prastare vrbe (danas posječene) u korijenju koje je snivao Zmaj. To se mjesto smatra najdubljim glibom u našem kraju i svednevice se tamo baca građevni materijal, smeće – ali graba se nikad ne napuni!¹⁴⁷ (2011: 285)

Ovo posljednje, naime, da se Zmajevu počivalište ničime ne može napuniti, podsjetilo ga je na slično kazivanje o starom sjevernom Novgorodu u Rusiji, gdje su ubijenoga Zmaja (tamo je to vremenom preoblikovano u krokodila!) bacili u neku nezajajžljivu jamu:

И могила его просыпая над нимъ купно во дно адово иже и донине,
якоже повѣдают, знакъ ямы тоя стоить не наполняся.

147 Doista, kažu da su tamo sasuli urušeni materijal četiriju seoskih kuća, a da se više ništa od toga u jami ne vidi.

„I njegova mogila prosula se nad njim, skupa s njim na dno Pakla, pa još do sada, kako govore, stoji trag te jame i *ne napunja se.*” (Katičić 2008a: 243, 244)

To bi, kaže Balog, bile dvije točke. Jedna, *Perunova*, na *svetišću* (to je *kresišće*¹⁴⁸) kod crkve gdje je raspelo, viša od druge (također s raspelom), *Velesove* (kraj *Pozojeve grabe*) za oko sedam metara. Stranica koja ih povezuje najdulja je. I još nešto je Balog zabilježio. Drava je nekoć tekla malo sjevernije, tako da je *Pozojeva graba* bila u odnosu na dvije ostale točke na drugoj strani vode. Dvije kraće stranice zatvaraju kut kod treće točke. A to je, kaže Balog, mlaka *Babe Jage*. Te dvije manje stranice odnose se otprilike kao 1: 1,28. No na karti smo kasnije utvrdili da najdulja stranica, doduše, ima 1045 m, ali da su dvije kraće duge oko 915 m (*Pozojeva graba – graba Babe Jage*), odnosno oko 330–350 m (*Kresišće – graba Babe Jage*). To daje odnos između duljih stranica približno u vrijednosti 1: 1,7. Točniji položaj treće točke, *grabe Babe Jage*, nije više utvrdio, pa niti vrijednost toga odnosa. Riječ je o većoj parceli na južnoj strani sela, zarasloj šikarom. Kut kod Pozojeve grabe imao bi pak između 18 i 20 stupnjeva. Mjere ovoga trokuta ne odgovaraju ostalima koje smo susretali. No moramo priznati da njegov sadržaj odiše arhaikom. Tu su i Pozoj s jedne, te *kresišće* i Baba (Jaga) s druge strane staroga dravskog korita:

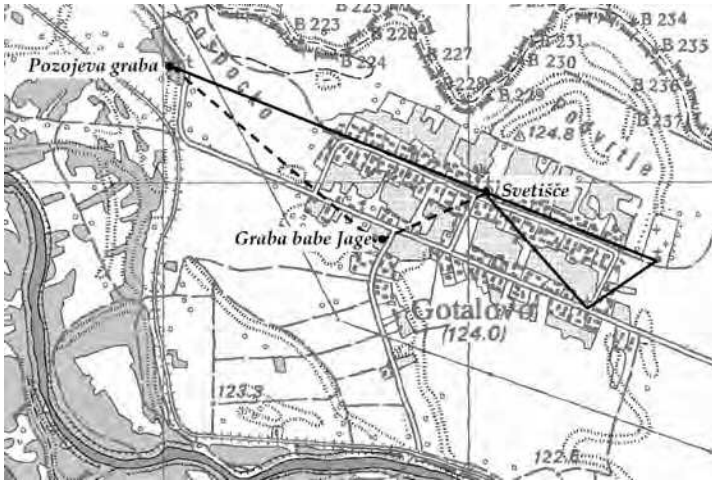
Baba Jaga je živela v Bereku, tam je bilo ciglovinje i silne koprive nad jednom kakti grabom i tod smo prehadali gda smo se išli kopat. Tak so rekli da popoldan ne smeti iti na Dravo, da onda zihada Baba Jaga i da ima tri koprive v roki... onda bi nas Baba Jaga oplela s temi koprivami i odvekla nekam k sebi (2011: 160).

Balog u Babi Jagi vidi izvedenicu praslavenske Mokoši (dok je kod Velesa, kraj vode) i uspoređuje ju s istoimenim ruskim folklornim likom jako sličnih značajki. Takav strah od nekoga u vodi već smo osjetili kod Jaruna, samo što je tamo *pozoj* taj koji vodi u smrt.

Smetaju još neke pojedinosti. Prva je Balogovo naprijed navedeno priznanje da se dosta mučio *jer su postojale brojne prepreke, kako bih dokazao da u Gotalovu postoji tako oblikovan i u krajolik utisnut “sveti” trokut*. S metodičkoga gledišta bi to bilo opasno, jer gdje god da tražimo nešto što žarko želimo naći, postoji velika mogućnost da ćemo zbilja naći nešto što nalikuje na traženo. Podsjetimo

148 Riječ *kres* (književno: *krijes*, praslavensko **krěsz*) označavala je obredni oganj, lomaču, pa je *kresišće* mjesto gdje su se palili takvi ognjevi (to su današnji uskršnji, jurjevski, ivanjski, prvomajski i slični krjesovi).

se: tri točke, međusobno povezane crtama, čine trokut. Bilo koje točke bilo gdje u svemiru. Osim toga, spomenuli smo „svesakralnost“ prostora: Stvoritelj je stvorio sve na svijetu, pa je u načelu *sve* sveto. Zavidnik pak, uništavajući sveti red, u *sve* unosi nered. Posljedica je, da je za ljude mitopoetskoga vremena sve u tom svijetu uključeno u kozmički sukob Reda i Nereda, pa su posvuda mogli biti motivirani da nadijevaju imena koja odgovaraju „osnovnom mitu“. Uopće nije nužno da su posvuda zamišljali tročlane strukture. Dalje: bečki slavist Georg Holzer izrazio je u jednom pismu dvojbu, bi li se ruski lik imenom (баба) Яга, „(baba) Jaga“, kada bi bio praslavenski, i u kajkavaca tako izgovarao. Prema pravilima jezičnih mijena odgovarao bi mu oblik *Jega*, a ne *Jaga*. Tako imamo u poljskome *jędza*, a u slovenskome *Ježi-baba*.

Sl. 57: Prekodravski trokuti kod Gotalova.

I konačno, to zemljište je do početka XIX. stoljeća bila nenastanjena hrastova šuma. Tek su se tada (točno: godine 1813.) doselile skupine ljudi iz župe Drenje, južno od Drave, i osnovale Gotalovo! Prije je to bila nenastanjena prašuma. Iz toga na prvi pogled slijedi da bi sveti trokut zacrtali Drenjčani kada su **početkom 19. stoljeća** zaposjeli svoje novo selište. To bi pak onda moralo značiti da je ta mitopoetska, pretkršćanska tradicija uređivanja svetoga prostora početkom XIX. stoljeća kod njih bila još sasvim živa i u **djelatnoj primjeni**. Je li to uopće moguće?

Moramo ipak uzeti u obzir da prvi stanovnici Gotalova nisu došli iz samoga Drenja, nego s dravskih sprudova i otoka, gdje su prije toga živjeli u velikoj izolaciji. Nisu imali crkve (Gotalovo ni danas nema svojega župnika). U tim su

životnim prilikama lakše mogli održati gotovo cjelovit sadržaji “stare vjere”. To, dakako, sasvim mijenja sliku i jako smanjuje teškoće da se ona prihvati takvom kakva nam se pokazuje. To bi ujedno obrazložilo zašto više nisu pazili na točne vrijednosti odnosa: svijest se o njima vremenom izgubila.

Ali Gotalovo nam nudi još jednu važnu pojedinost. Gotalovčani su kasnije, sredinom XIX. stoljeća, tu cijelu trokutnu strukturu produžili malo dalje i to tako da su crtu *Pozojeva graba – svetište* potegnuli 600 m prema istoku točno do ulaska u groblje i ponovili trokut u manjim dimenzijama i nepreciznijim detaljima (kut, omjer stranica). Na treću točku stavili su križ, nema više *babe Jage*. To više ne može biti slučajnost. Nalazimo se pred prostornom strukturom koja doista svjedoči o ustrajnosti pretkršćanskih svjetonazorskih rješenja prostora, rješenja koja smo očekivali samo u vrijeme između doseljavanja Slavena/Hrvata i njihova službenog pokršćavanja. Ta naša ishodišna pretpostavka smije vrijediti još samo za „velike“ (plemenske, političke) trokute čije su ustrojavanje poticali kneževi/banovi/župani prije no što su javno prihvatili kršćanstvo. Nakon toga izgubili bi kod kršćanskih vladara svoju vjerodostojnost. No „stara vjera“ je, očito, živjela usporedno s kršćanskom mnogo dulje no što smo očekivali. Seljaci sami, predvođeni žrečevima ili već samo mudrim *starcima* koji su baštinili staro znanje, uređivali su takve trokute oko kraja XIV. stoljeća kod Lepoglave i još *sredinom XIX. stoljeća*, ovdje u Gotalovu, a da nisu uopće morali biti svjesni njegove *poganske* starine nego su to radili vođeni kršćanskim osjećajem svetosti Križa.

13. TROKUT U BISKUPIJI

I ovo je poglavlje, kao i ono ranije o ličkim trokutima, nastalo prema narudžbi. Zadatak je bio pomoću tek nedavno osmišljenih pomagala utvrditi postoje li pokazatelji da je Crkvena, gotovo mitski topos i najstarije i najnovije hrvatske nacionalne povijesti (mjesto na kojem je pronađen zabat oltarne pregrade s likom što ga danas štiju hrvatski rimokatolički vjernici kao *Gospu velikoga hrvatskog zavjeta*; u kalendaru se spominje 12. rujna), bila već i prije pokršta- vanja Hrvata sveto mjesto, sveto, dakako, prema kriterijima starije pretkršćanske slavenske vjere, te ima li pokazatelja o kontinuitetu kulta bogorodice na njemu. (Tekst o tome napisao je Vitomir Belaj i objavio na njemačkome, vidi Belaj, V. 2012) Tematski se proučavanje svetoga prostora u Biskupiji kod Knina dobro uklopilo u znanstveni skup „Kult Velike majke i štovanje Majke Božje“ održan u Zagrebu u jesen 2011., pa ga je trebao izložiti znanstvenoj publici u četvrtak 6. listopada te iste godine. Prvo je mislio izlaganje sam sastaviti, no shvatio je da tema, usko povezana s arheologijom, nadilazi njegove kompetencije pa je pozvao u pomoć svojega dugotrajnog pomagača i suradnika, sina Jurja.

Indicija za traženi kontinuitet ne manjka. Doista, na području *ad quinquae Ecclesias in campo*, odnosno *v petih crkvah na Kosovi*, gdje se navodno okrunio kralj Dmitar Zvonimir (tako to danas hoće neki rodoljubni krugovi, a u stvarnosti se okrunio u bazilici sv. Petra i Mojsija, u tzv. Šupljjoj crkvi u Solinu gdje se sada vrše iskopavanja koja pokazuju kontinuitet od kasne antike do romanike) koji je vladao od 1076. do oko 1090., a – opet prema staroj legendi – tu je 20. travnja 1089. i ubijen. Tu je povremeno bilo sjedište hrvatskoga kralja i kninskoga biskupa (*episcopus Chroatensis*), a pronađeni su i ostatci nekoliko „poganskih“ groblja. A groblja su sama po sebi sveta mjesta. To su groblja na *Bukorovića podvornici*, pa na negdašnjoj obližnjoj *oranici Aćima Popovića*, na

Popovića dolovima sjeverno od Crkvine, na *Bračića podvornicama* nedaleko od Crkvine, te na samoj *Crkvini* ispod kršćanske bazilike. O tome je na istome skupu 2011. govorila Maja Petrinec u izlaganju „Arheologija Crkvine između poganstva i kršćanstva“ i iznijela (navedeno prema sažetku izlaganja)

*da je sakralnom kompleksu na Crkvini prethodilo groblje s poganskim karakteristikama pokapanja s ukopima rodovskih poglavica opremljenih oružjem i konjaničkom opremom franačke provenijencije u doba širenja Karolinškog carstva na istok.*¹⁴⁹

Samo malo južnije od Biskupije, u Orlicu, također je otkriveno jako zanimljivo starohrvatsko groblje o kojem će još biti riječi. Bilo je dovoljno mogućnosti da se na tim prostorima kršćansko nadoveže na pretkršćansko.

Kako postupiti u Biskupiji?

Notorna je činjenica da bilo koje tri točke u Svemiru možemo povezati zamišljenim linijama i tako dobiti trokut. No to nipošto ne znači da smo time ujedno dobili i praslavensku svetu tročlanu prostornu strukturu! Doduše, „Sunčev kut“ od oko 23° znatno suzuje izbor, a dodatni filter su i spominjani odnosi između dviju stranica. No još uvijek postoji mogućnost da „pronađeni“ trokut nema a ma baš nikakve veze sa starom slavenskom vjerom, pa ga se nipošto ne smije naprečac uzeti kao dokaz pri rekonstruiranju starijih predodžbi povezanih s nekim zaokruženim područjem.

Pleterski je krenuo od činjenice da je uočio tri konkretne točke koje nekim svojim značajkama (imenom, predajom) upućuju na praslavenska božanstva, zatim je uočio da te tri točke međusobno stoje u nekom određenom odnosu, pa tek nakon toga provjeravao nose li kakav dublji zajednički smisao. Pritom je razradio već poznata mjerila koja si je postavio za provjeru njihove autentičnosti. Mi smo pak u Biskupiji dobili zadatak da već unaprijed pretpostavljeni smisao ugradimo u trokut kojega tek valja pronaći i utvrditi mu točke, da bi na koncu u nj upisali slavensku mitsku interpretaciju. A taj je postupak od samoga početka u metodičkom smislu naopak.

¹⁴⁹ Opširnije o istoj temi pogledajte u Petrinec 2006. Povijest arheoloških istraživanja Biskupije vrlo je bogata i od presudnoga značaja za hrvatsku nacionalnu srednjovjekovnu arheologiju. Dobar pregled istraživanja globalja učinjenih nedavno pogledajte u Petrinec 2009. Uvid u širu sliku može se dobiti iz monografije koja je pratila izložbu *Hrvati i Karolinzi* 2000. godine (Milošević, A. [ur], 2000).

Dodatnu poteškoću čini teška povijest ovoga kraja. Kosovo su temeljito poharali Tatari godine 1242., no vjerojatno se dio stanovnika nakon njihova odlaska vratio u svoja sela i nastavio živjeti i pritom čuvati svoju drevnu predaju, barem u ulomcima. No niti tri stoljeća kasnije, godine 1522., prodrli su na to zemljište Turci i zadržali se do 1688. U tom je razdoblju iselilo (ili bilo protjerano, pobijeno) starije stanovništvo, a naselili su se *Morlaci*, pravoslavno stanovništvo ijekavskoga govora, predci današnjih sjevernodalmatinskih Srba. S njima su došle i skupine katoličkih ikavskih *Bunjevaca* koji su u mnogome bili slični pravoslavnim Morlacima, pa su i njih stanovnici primorskih gradova zvali *Morlacima*. Danas jedne i druge zovu *vlajima*. Ti su događaji u potpunosti prekinuli kontinuitet u stanovništvu, pa i u mjesnoj predaji koja ne seže dublje u prošlost. Ostali su, osim navedenih grobalja, samo tragovi pet rano-srednjovjekovnih, predromaničkih („starohrvatskih“) crkava, i to u „arheološkom stanju“. Govore li nam one štogod?

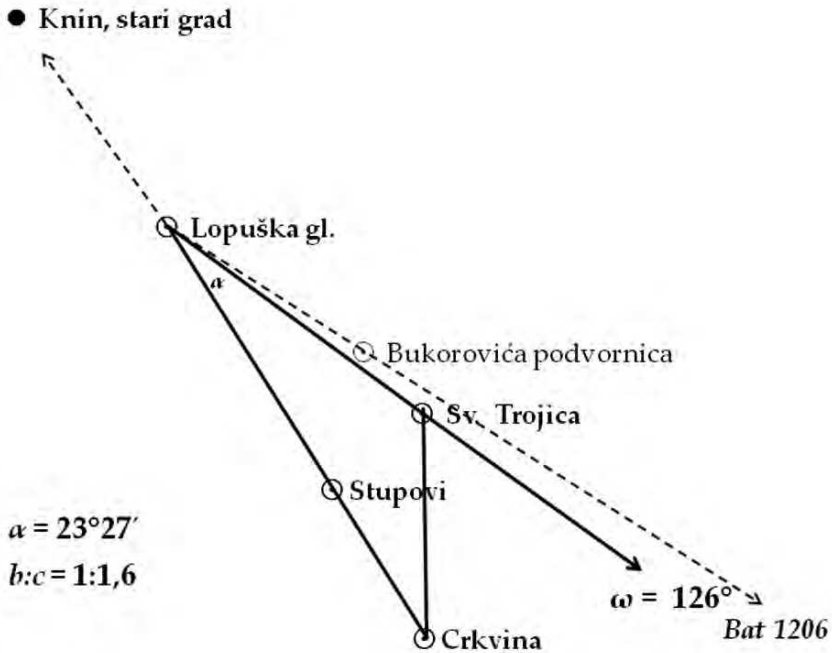
Crikve u Biskupiji

Pet crikav na Kosovi su crkva na Lopuškoj glavici (254 m), crkva sv. Cecilije („Stupovi“, oko 261 m), bazilika sv. Marije na Crkvini (278,6 m), te crkva na Bukorovića podvornici (235 m) i, peta, pod današnjom pravoslavnom crkvom sv. Trojice (278 m).

Temelje crkve na Lopuškoj glavici i Sv. Trojicu povezuje crta duga 1150 m s azimutom od 126°20'. Udaljenost od Sv. Trojice do Crkvine iznosi 900 m. Crta od Lopuške glavice prema Crkvini ide točno preko Stupova, duga je 1825 m, a usmjerena prema jugu – jugoistoku azimutom od 151°. Imamo, dakle, trokut kojemu jedan kut (onaj na sjeveru kod Lopuške glavice) ima 23°40', što gotovo potpuno odgovara Sunčevom kutu. Stranica *Lopuška glavica – Sv. Trojica* odnosi se prema stranici *Lopuška glavica – Crkvina* kao 1 : 1,59. Pred nama je lijep „sveti trokut“ sa značajkama maloga, seljačkoga, s omjerom kakav je zabilježen kod Lepoglave (Sv. Juraj – Sv. Marija – Sv. Ivan), Brseča (Perun – Sv. Jelena – Gradac) i Splita (Perunsko – Sv. Mihovil na Poljudu – Sv. Marija na Otoku¹⁵⁰). Upravo zapanjuje preciznost kojom su nekoć trokut kod Biskupije „upisali“ u krajolik. To ne može biti igra slučaja.

150 Ovaj trokut s omjerom kao kod „seljačkih“ inače je velik poput „plemenskih“; o tome pogledajte radove V. i J. Belaj 2007, V. Belaj 2006b.

Evo toga trokuta:

Sl. 58: Trokut u Biskupiji.

Doista, to je po svojim omjerima pravi „seljački“ sveti trokut. Ali taj nam trokut, osim svojih geometrijskih vrijednosti, u prvi mah ništa ne govori. Niti jedna od tih točaka nema nikakvih elemenata koji bi upućivali na negdanje štovanje pretkršćanskih bogova. Kao da su same točke zapamćene, ali su svi elementi mitskoga kazivanja potpuno izbrisani iz memorije. Valja stoga posvetiti pažnju zamišljenom suodnosu pojedinih božanstava na tim točkama. Nebesniku Gromovniku priliči najviša točka, a to je Crkvina. On i Mokoš trebaju biti s jedne strane vode tekućice, a Veles s druge. Znači da Velesa treba pretpostaviti na Lopuškoj glavici, s one strane tekuće vode (to je ovdje danas jedva uočljiv potok između Lopuške glavice i zaselka Bukorovića) i zamočvarene nizine. Nekoć je tu tekla *Kosovčica*, danas ona teče, lijepo uhvaćena u novo korito, zapadno od Lopuške glavice. *Mokoši* onda preostaje mjesto gdje je danas Sv. Trojica, ali tamo nema nikakve vode koja se u pravilu nalazi uz Mokoš.

Druga je mogućnost da bi crkva sv. Marije, majke Isusove, na Crkvini mogla (ali ne bi morala) biti kršćanskom zamjenom mjesta štovanja praslavenske bogorodice Mokoš (majka Jarila i Mare), kako je to već utvrđeno na mnogo

drugih mjesta. Ako to prihvatimo, sve se počinje slagati u lijepu sliku. Od bazilike je kakvih 520 metara prema jugoistoku, pod onižom stijenom (visokom četrdesetak metara) ispod visoravni *Kršša*, malo *Bračića jezera*, pa bi tamo Mokoš mogla imati i svoju vodu. Perunova bi točka u tom slučaju bila kod Sv. Trojice, doduše, za nepun metar niža od Mokošine, ali ako se sa Crkvine gleda prema sjeveru, izgleda kao da su sv. Trojica malo viši od nje. U igri je optička varka.

Sl. 59: Split, MHAS, Troglava skulptura iz Vačana (foto: Z. Alajbeg, MHAS). Prema: Goss 2009b: 157.

Osim toga su Sveta Trojica (*Presveto Trojstvo*) bili bolji izbor za Perunov supstitut nego što je sv. Marija. Naime, jedna od dobro uočenih Perunovih značajki je njegova mnogostranost koja se može izražavati brojem glava, pa ga prepoznamo u opisima, imenima i pronađenim kipovima božanstava s više glava. Riječ je ponajprije o zapadnoslavenskim bogovima Svantevitu i Triglavu u kojima možemo vidjeti osamostaljene neke od Perunovih aspekata. Praslavenski gromovnik **Perunǫ* bio je bog koji je nadzirao sve tri kozmičke razine: nebesku, zemaljsku i podzemnu. Nećemo spominjati dinarski vrh Troglav (koji se s kninskoga područja i ne vidi), nego radije zagonetni kip iz Vačana kod Bribira koji može zornije dočarati tu Perunovu sposobnost.

Čini se da je Perun s mjesta na kojem su danas Sv. Trojica mogao imati bolji pregled nad Kosovom nego što bi ga imao sa Crkvine.

Mogao bi netko prigovoriti da je trokut, doduše, sam po sebi pravilno oblikovan, ali da se sve drugo svodi na puko nagađanje. Ali ako šire pogledamo prostor u kojem leži taj trokut, stvar će postati ozbiljnijom. Argumenti o svestosti ovoga trokuta umnožit će se. Mogu se podijeliti u dvije skupine: jedno su toponimi smješteni izvan samoga trokuta koji se mogu odnositi na drevna slavenska mitska kazivanja, a drugo je umreženost trokutovih elemenata u širi prostor.

Šire okruženje

Rekli smo da biskupijski trokut prema svojim dimenzijama i prema međusobnom odnosu dviju većih stranica djeluje kao tipičan „seoski trokut“ povezan s kazivanjem o božanstvima vegetacije. Zato bi trebalo u njegovu okruženju očekivati tragove mitskoga kazivanja o tim božanstvima, o blizancima Jurju i Mari. Upada u oči brdašce *Konj* što dijeli Knin od Biskupije. *Konj* kao oronim je gotovo „stajajući element“ u sveto organiziranom prostoru. Naime, i Jarilo/Juraj i Mara/Morana javljaju se i u konjskom obličju, i to ne samo na baltoslavenskoj, nego i na indoeuropskoj razini. Uz gotovo svaki otkriveni sveti trokut postoji oronim koji podsjeća na konja ili kobilu.

A na južnom kraju Kosova je selo *Treskavica* (mislimo da više ne bismo trebali čitatelju objašnjavati tko to tamo *trijeska* svojim munjama i gromovima). Malo istočnije od Treskavice je *Golo brdo* (relativne visine 90 m; usporedite istarski toponim *Gologorica*, nekoć *Gola gorica*) sa sjeverozapadnom padinom zvanom *Žmikina strana*. Južnije, iznad sela Ožegovića, su *Paklene strane* iste gorske kose. Na podnožju *Žmikine strane* izviru izvori koji napajaju polje pred sobom i pune potoke *Barica* i *Potok* (kao što i kroz Mošćeničku dragu pod *Perunom* teče *Potok*). Usput: *Golo brdo* samo je sjeverozapadna padina jugozapadnoga pobrđa *Kozjaka* (*Bat*, 1206 m) nad Kijevom.

Taj toponim, naime *Žmikina strana*, može se povezati s mjestima sličnih imena i značajki. Već smo vidjeli *Žminjicu* kod srednjoistarskog trokuta [2.b] i *Žminjaču* kod splitske *Žrnovnice* [3.b]. Uvijek su takvi toponimi povezani s izviranjem vode iz zemlje. *Žminjica* i *Žminjača* bi, prema našem tumačenju, bili nazivi za mjesta gdje „na silu“ istječe voda iz zemljine utrobe na površinu.

Već smo rekli [3.b] da se, kada Jarilo/Juraj *hoda* i jednom nogom zagazi u blato, izimaju voda i mulj. Ime *Žmikina strana* sama po sebi ne govori ništa, no promatrana uz *Golo brdo*, sa svojim izvorima, *Baricom* i *Potokom*, kazuje nam mit o trudnom hodu boga vegetacije u proljeće.

Ako od Lopuske glavice potegnemo prema jugoistoku ravnu crtu preko Bukorovića podvornice i “četvrte crkve” (koja inače nije uključena u trokut), proći će sjevernije od Sv. Trojice i doći do glavnog vrha *Kozjaka* znakovito zvana *Bat* (1206 m).

Na još nešto trebamo upozoriti. Već smo rekli da je azimut pogleda s Lopuske glavice na Sv. Trojicu 126°20'. A to je blizu azimuta točke sunčeva izlaska s horizonta, promatrana s Lopuske glavice na dan zimskoga solsticija. On

iznosi, astronomski izračunat, 123°, dakle 3°40' manje. No s Lopuske glavice ne vidi se *horizont*, on je zakriven iza Kozjaka i Dinare. Sunce, dakle, nužno „izlazi“ u Biskupiji nekoliko minuta kasnije no što su to izračunali astronomi, pa je stoga točka njegova vidljiva izlaska pomaknuta nekoliko stupnjeva udesno. Slično je uočeno i kod Sv. Helene kod Brseča. To bi u Biskupiji trebalo na licu mjesta promatrati (s Lopuske glavice) i mjeriti jednoga vedrog jutra četiri dana prije Božića, no sumnjamo da bi se vrijednost vidljivo razlikovala od azimuta pogleda na Crkvinu.

Važna bi možda mogla biti bilješka fra Gašpara Vinjalića koji je u talijanski pisanom djelu *Compendio storico e cronologico delle più memorabili occorse agli Illiri e Slavi in Dalmazia, Croazia e Bosnia* (o njemu smo govorili u poglavlju o Pagu [4]) opisao onda još vidljive ostatke temelja stare crkve pod današnjom pravoslavnom crkvom sv. Trojice, dakle, na položaju na koji smo “smjestili” Peruna, kao *rotunda ottangolare* (Regan i Nadilo 2008), što bi se moglo shvatiti kao osmerolisna crkva kakva je u predromaničko vrijeme u nas bila na Ošlju, a možda i na Bribirskoj glavici. Naime, takav je bio tlocrt Perunova svetišta u Novgorodu (i još nekih u istočnoj Europi), pa Vladimir Goss pomišlja na mogućnost (2009a: 150–163) da su praslavenski tlorisi svetih objekata djelovali na arhitekture ranih hrvatskih crkava (i drugdje u slavenskom svijetu). No budući da su samoga Vinjalića te ruševine podsjetile na mauzolej cara Dioklecijana u Splitu (katedralu Sv. Duje), to nije jako vjerojatno, jer katedrala nema osmerolisni tlocrt. Nažalost, vlasnik današnjega objekta ne dopušta nikakva istraživanja na tome mjestu pa se za sada ne mogu donositi nikakvi utemeljeni zaključci. Možda bi neinvazivna geofizička metoda arheoloških istraživanja bila optimalna za razrješenje ove dileme.

Na Novgorod, točnije *Perynju*, zemljanu platformu s osam ognjišta za žrtve oko devete, velike uza stup s božjim likom, možda će prije podsjećati novi nalazi u Orliću¹⁵¹. Tamo su, naime, otkrivena tri srednjevjekovna groba te uz njih neobične jame. Dva groba su bila prekrivena gomilom koja se sastojala od *kamenja, rimskih tegula, keramike i životinjskih kostiju s tragovima ugljena i pepela* (Petrinec, u tisku). U grobove su položeni kosturni ostaci po jednog pokojnika a priloženi su im predmeti tipični za “poganske” ukope, keramičke

151 Na podatcima o ovom nalazu zahvaljujemo kolegici Maji Petrinec iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika, koja od 2010. u Orliću provodi revizijska arheološka istraživanja. O rezultatima je preliminarno izvjestila na skupu “Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812.-2012.” koji je 2012. održan u Zadru, a rad na njihovoj pismenoj objavi je u tijeku.

zdjele, željezni nož, šilo, vrh željezne strelice... Već i ove okolnosti privlače na sebe veliku pažnju, no nas je osobito zainteresirao navod kako su grobovi *okruženi jamama s nalazima paljevine i životinjskih kostiju, koji svjedoče o pogrebnim ritualima vezanim uz obred pokapanja* (Petrinec 2012: 26).

Kako ovaj nalaz još nije objavljen, napomenimo barem ukratko da su jamama stjenke uglavnom bile zapečene od vatre, poneke su bile i djelomično obložene oblucima. Sadržavale su ugljen, pepeo i životinjske kosti, ulomke keramike ili čak i čitave keramičke posude ispunjene pepelom, ugljenom i životinjskim kostima. U jednoj su nađene ljuške jajeta, u drugoj željezno kresivo, kameni žrvanj i četiri brusa, u trećoj koštani češalj, dva keramička pršljena i kljova. Poneke jame su i same bile prekrivene kamenom gomilom ili samo kamenom.

Neke su jame pronađene uza sam jedan grob (tri jame, jedna do druge uz ugao groba), druge u neposrednoj okolici grobova, poneke također grupirane. Budući da je riječ o sondažnom istraživanju, još nije moguće govoriti o nekoj pravilnosti rastera ovih jama, no već se može reći da nema govora o pravilnom, kružno koncipiranome rasteru kakav nam je poznat iz Rusije. Ipak, sama činjenica da uz grobove pretkršćanskih obilježja imamo jame u kojima su paljene vatre i, očito, prinošene žrtve, izuzetno je zanimljiva.

Osobitu pažnju trebat će posvetiti i nalazima iz grobova, ali i iz jama! Veći dio njih, usudili bismo se reći, u sebi kao da nose simboliku osnovnih slavenskih bogova. Tako osobito kameni žrvanj i kresivo (i inače vrlo čest prilog u "starohrvatskim" grobovima) možemo povezati uz Peruna, keramički pršljenovi, ali i češalj, možda simboliziraju (ili se na neki način vezuju uz) Mokoš kao prelju. Naravno, takvi se predmeti ne nalaze samo u slavenskim grobovima toga vremena, riječ je o puno široj pojavi pa je bilo kakvo zaključivanje u tome smjeru za sada nemoguće.

Na kraju bismo zaključili ovo poglavlje ocjenom da je promatranje trokuta u Biskupiji ipak pokazalo, naopaku početku usprkos, da ima dovoljno argumenata za pretpostavku da su u pretkršćansko vrijeme novopridošli stanovnici toga područja ispunili svoj prostor elementima koji podsjećaju upućene na mitska zbivanja opisana u dosad fragmentarno rekonstruiranim starim slavenskim svetim tekstovima. Seoski je svećenik, žrec, vrač, kako ga već želimo nazvati, nakon slavenskoga zaposjedanja ovoga područja posvetio novu domaju slavenskim vrhovnim bogovima (Perunu, Mokoši i Velesu) i njihovoj božanskoj djeci (Jarilu i Mari) određujući im njihova nova mjesta i tumačeći nazočnima

mitska kazivanja po-kazujući (doslovce, kažiprstom) kako se i gdje zbivanja o kojima mitovi govore (konkretno: Jarilov trudan hod kojim ovaj izmiče vodu iz zemlje) odvijaju u našem okruženju.

Prigodom pokršćavanja novo se bogoštovlje čvrsto nadovezalo na stara kulturna mjesta. Na Crkvini je time utvrđen i kontinuitet štovanja bogorodice, s prijenosom s Mokoši na Blaženu Djevicu Mariju. A lako je moguće da su još ranije, u rimsko i ilirsko vrijeme, na tome mjestu štovali Veliku majku, samo što o tome za sada smijemo jedino nagađati, jednako kao što nemamo dovoljno pokazatelja za utvrđivanje kontinuiteta Marijina štovanja od ranokršćanskoga doba kroz najranije (pretkršćansko) hrvatsko do ponovnoga uspostavljanja kršćanstva, što nipošto ne bi smjelo biti nemoguće.

Trebamo ipak podsjetiti da, prema veličini trokuta i omjeru dviju njegovih stranica, područje današnje Biskupije u najranije, još pretkršćansko hrvatsko doba nije bilo neko nacionalno, potencijalno državotvorno sveto središte, nego prije skromna seoska zajednica, ali ipak dovoljno važna da si je mogla uspostaviti vlastiti sveti trokut kojim je opečatila svoj prostor i ostavila ga nama u baštinu.

Ali ipak, grobovi na Crkvini, stariji od bazilike, *prvo poganski*, a *onda kršćanski*, nedvojbeno su kneževski! Radoslav Katičić se u pismu što ga je uputio Vitomiru Belaju 14. travnja 2012. upitao,

...ne znači li to da je kneževstvo, vrlo državotvorno i nacionalno temeljno, nastalo tek s pokršćavanjem i uz oslonac na franačke osvajače. I u poganskim kneževskim grobovima našla se je franačka oprema. Nemamo potvrde za kneza bez franačke prisutnosti. Uostalom, tako nekako su u posljednje vrijeme skloni razmišljati i povjesničari. Prije Franaka i pokršćavanja Biskupija nije bila ništa osobito.

Oblik i veličina svetoga trokuta sjajno potvrđuju vjerojatnost ovih zaključaka. I još nešto: ako je to doista „mali“ trokut, onda bi valjalo očekivati da je postojao i „veliki“ kojemu je taj „mali“ bio pridružen. Hoće li ga tko naći?

13.a Kij i njegov bat

Već smo dva puta spomenuli Kozjak i njegov vrh *Bat*. Lijepo se vide iz Biskupije, i to sa sve tri točke. Riječ *bat* znači isto što i *batina*, *kij/kijača*, *malj*. A to je oružje atribut indoeuropskoga Gromovnika! I praslavenskoga Peruna, dakako. Pogledajmo malo njegovo okruženje (no odmah moramo priznati da, barem dosad, nismo tamo uočili ni jedan trokut). Pod njime je naselje (selo) *Kijevo*, a riječ *kijev*, *-a*, *-o* je, gramatički gledano posvojni pridjev od imenice *kij*. Odmah se, jednostavno, moramo sjetiti ukrajinskoga glavnog grada koji se zove Київ/*Kyiv*, staroruski Киев. Ali to nije posvojni pridjev izveden od opće imenice *kij*, nego od osobnoga imena **Киѣ**, **Киј**. Ime Київ/*Kyiv* doslovce znači „Kijev grad“, pa bi i selo *Kijevo* značilo „Kijevo selo“. Kao što i poljski *Kraków* nije drugo nego „Krakov grad“. I tako imamo u zaleđu Dalmacije sačuvane ulomke praslavenske predaje o osnutku grada Kyiva!¹⁵² Ako je to tako, a ne vidimo neko moguće tumačenje koje bi bitno moglo odstupati od ovoga, onda smo ovdje zašli duboko u praslavenske etnogenetske mitove. No za nas je trenutno dovoljno da vidimo kako su oko Kozjaka s Batom nagomilani toponimi poput *Sv. Mihovil* (kršćanski lik čije su crkve misionari rado postavljali na mjesta poganskih svetih mjesta, borac protiv Zmaja/Zmije; Otk 12, 7–9), *Tutnjevina* (vrh v. 710 m, mjesto gdje tutnji), *Treštenova glavica* (1101 m) i selo *Treštenovac* (tamo trijeska), *Šmekova glavica* (šmek – žmak – zmaj?, 721 m), selo *Dubrava* (mjesto gdje se pod *dubom*/hrastom bore Perun i Veles), *Marina Glavica* (935 m) i *Kunica* već nad cestom Drniš – Vrlika (1101 m; *Mara* se u tekstovima ponekad javlja kao kuna, a vidjeli smo ju kao *Kunagoru* kod Pregrade na „medvedgradskoj“ liniji). A prema jugozapadu Kozjak seže do Žmikine strane i *Paklene strane*.

¹⁵² O tome smo pisali u prvome dijelu knjige u odlomku *Uočavanje i tumačenje mitski uređenoga prostora*.

14. POKROVNIČKI TROKUT

Kada je tijekom kasnoga proljeća 2012. godine ekipa Instituta za arheologiju istraživala ostatke romaničke crkve u Ivancu, pisanje ove knjige bilo je već u poodmakloj fazi. U arheološkoj je ekipi sudjelovao i Andrija Nakić, mladi arheolog podrijetlom iz šibenskoga zaleđa. U jednom od “večernjih arheoloških razgovora” spomenuo je lokalitet koji ga je nedavno posebno zaintrigirao: *Mukoše!* Na to je ime reagirala kolegica Filomena Sirovica koja je već dugo i dobro upoznata s teorijom “svetih trokuta” pa je odmah nazrijela Mokošino ime. Kolega Nakić se na to prisjetio dokumentarca koji je pričao o crkvi sv. Mihovila na *Gradini* kraj Pokrovnika kao o još jednome “svetom” mjestu, pa o nedalekom *Velikom Bogočinu*... Kao pravi zaljubljenik u prošlost i baštinu svojega kraja dobro poznaje krajolik i zna za mnoge predaje.¹⁵³ U razgovoru su se zanimljivi toponimi i značajke krajolika počeli sve više zgušnjavati, te su se Mokošina i Perunova točka ubrzo vrlo dobro istaknule. *Veliki Bogočin* smo za sada ostavili po strani, iako mu i ime i neke značajke pokazuju da je to lako moguće snažna staroslavenska mitska točka, ali nije se uklapao u “mitsku geometriju” koja je tema ove knjige. Pokušali smo konstruirati pravilan trokut čije bi kutove tvorile navedene dvije istaknutije svete točke, te vidjeti gdje bi bila treća, Velesova točka. Hoće li ona odgovarati “vodenome” bogu Velesu?

Ovaj je slučaj dobra ilustracija za temu koja propituje mogućnost uključivanja šire znanstvene zajednice u potragu za “svetim trokutima”. Da nije došlo do razgovora s kolegom koji dobro poznaje taj kraj, teško da bismo došli do

153 O prošlosti ovoga kraja je 2002. godine održan znanstveni skup, s kojega je HAZU 2005. izdao zbornik radova *Konjevrata i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. U zborniku se, dakako, mogu pronaći i mnogi arheološki podaci o lokalitetima kojima se ovdje bavimo, no oni se uglavnom odnose na pretpovijesna razdoblja. Nažalost, upravo je srednjovjekovna arheologija tu ostala nekako zakinuta, premda se spominju arheološka istraživanja nekih od ključnih točaka.

toponima kojih nema upisanih na karte. Pitanje je bismo li doznali za mitološke značajke pojedinih točaka. Samo proučavanjem karata teško da ćemo puno postići. Koji vrh odabrati kao polazište (ukoliko se baš ne zove *Perun*)? Koja bi od silnih Marija uz vodu (kao da sve imaju barem poneki bunar uza se!) mogla biti “ona prava” koja je nadomjestila Mokoš? Koja voda dijeli ovaj svijet od Velesova? I koja je njegova točka: tamo gdje ga Perun bije, ili tamo gdje je pobjegao pod zemlju? Tamo kamo je odveo svoju ljubavnicu, ili gdje mu oteći Jarilo čuva vukove? Mogućnosti se samo roje dok uočavamo sve više i više toponima na detaljnim topografskim kartama koji bi mogli imati veze s mitskim kazivanjem. Tu nam najbolje može pomoći netko tko je upućen u promatrani krajolik. I još ako ima humanističku izobrazbu, ili barem sklonosti... Pogledajmo поблиže ovaj primjer, točku po točku.

1. Perunova točka. Nalazila bi se na brežuljku *Gradini* (*Perunov grad*, kakvo-ga smo već dobro upoznali, pogledajte poglavlje o Ivancu) iznad Pokrovnika, a na njoj je, vjerojatno još prilikom pokrštavanja, sagrađena crkva sv. Mihovila. Njezin naslovnik je svetac koji je ubio zmajoliku neman (Otk 12, 7)! *Gradina* je plato visok oko 310 m, u sredini se uzdiže na 316 m, a na zapadnom rubu je crkva na 311 m. Lujo Marun u svojim *Dnevnici*ma, koje je vodio od 1889. do 1913. te 1926. i 1927. godine, navodi priče mještana po kojima se *prva crkva* nalazila *nešto više na iztok od sadanje* (Marun 1998: 293). On smatra da je ranokršćanska crkva (crkva “iz kršćanskog doba”) podignuta na starijem prapovijesnom žrtvištu (Marun 1998: 293). Ako ima pravo, pred nama je sveta točka dugoga kontinuiteta, mnogo dubljega od slavenskoga sloja. Iako se, zanemarimo li ispravu sumnjivo datiranu u 1298. godinu (Gulin 2005b: 119), ova crkva prvi puta spominje tek 1452. godine, postoje brojne naznake za raniju dataciju. Uokolo crkve nalazi se “staro groblje” s nekoliko stećaka (Marun 1998: 57). Na jednom prozoru crkve vidi se *križ iz starijega srednjega vijeka, zatim odlomak koplja i zastavice, koji je negda pripadao reljefu sv. Mihovila. Možda su ti dijelovi iz starije crkve, valjda iz 9. stoljeća, čije se ruševine vide u blizini*, kako smatra negdašnji župnik župe u Mirlović Zagori koji je vodio obnovu crkve sv. Mihovila (Krolo 2005: 398). Na taj se detalj osvrće i raniji župnik ove župe, Ivon Menđušić riječima: *Godine 1941. neki istraživači pišu da vide temelje stare crkve sv. Mihovila koja možda potječe iz IX. st., no nažalost, danas se to ne vidi, a oni koji su to vidjeli, danas su pokojni don K. Stošić i Žarko Carev* (Menđušić, I. 2005: 375). Ukoliko su spomenuti *spoliji* jedini putokaz prema IX. stoljeću,

moramo ih zanemariti jer je zapravo riječ o reljefima iz mnogo kasnijeg vremena, kako to navodi još i Marun (1998: 57, 293).

Šećući povećim platoom Gradine lako se uočava obilje arheološkoga materijala, prvenstveno mnogo ulomaka prapovijesne keramike. Najlakše ih je primijetiti u zemlji izbačenoj preko ruba platoa prigodom ukopavanja novih grobova, ali i drugdje po površini, osobito na zapadnome dijelu, gdje ima zemljana sloja, i gdje je uz crkvu nastalo groblje. Na preostalom dijelu Gradine, koji je kamenit i bez značajnijeg sloja zemlje, tijekom kraće šetnje arheološki tragovi nisu uočeni. No uz jugozapadni rub platoa, ispod kojega se teren strmo ruši prema njivama u podnožju, veže se još jedna starina – ovoga puta nematerijalna – koju smo doznali od gđe. Vesele Nakić rođene u Pokrovniku. Pričala je kako im je kao djeci bilo zabranjeno ići tamo jer je jedna suseljanka, ozbiljna osoba kojoj se moglo vjerovati (ime joj je Stana), jednom prigodom tamo vidjela ogromne zmijske koje su imale *glave velike ki u dice*, kako se penju tuda gore na Gradinu. Imamo li u tom plašenju male djece da ne odlaze na opasno mjesto prikriveni trag predaje o Velesovu napadu na Perunov Grad?

U podnožju *Gradine*, sjeverno, kraj križanja, na topografskoj se karti vidi izvor. No ne vidi se i to da se izvor nalazi u špilji koja se zove – *Pećina*.¹⁵⁴ Samo tako: *Pećina*, poput *Rečine* ispod *Trsata*, *Potoka* podno Učke, *Gore* ponad Ivanca... Mjesto na kojem je izvor je *prirodno ukopano za deset stuba između dviju klisura*, a 1896. godine postavljen je krov nad njime. Vrelo nikada nije presušilo, pa ni za najvećih suša. Kada u Bosni padnu velike kiše, razina vode se u Pećini *podigne i ona se izlije niz polje...* (Mendušić, I. 2005: 375). Od izvora se vijugavo uspinje put gore prema crkvi.

Kod izvora *Pećine*, na oranicama *Copića*, prema navodu bivšega mirlovićkog župnika fra Augustina Krole (1927.-1992.) *postoji starohrvatsko groblje na kojemu je nađeno par velikih srebrnih naušnica*. Očito je riječ o slučajnim nalazima, ne o sustavnim istraživanjima, a u novije vrijeme nađeni su antički nalazi koji se čuvaju u šibenskom Arheološkom muzeju (pri tome se vjerojatno misli na Arheološki odjel Muzeja grada Šibenika; Krolo 2005: 388). Da to možda nije jedina “sveta” pećina govori i vijest da u Pokrovniku, kod *Copića kuća*, postoji još jedna pećina, *Smokovača*. *Za vrijeme pučkih misija 1900. i 1933., pobožni bi Pokrovničani u toj špilji molili i razmišljali*, napisao je Ivon Mendušić (Mendušić, I. 2005: 376).

¹⁵⁴ Vidi se na HOK5, a spominje ju i Katičić 1998.

Iz činjenice da pod svetim Mihovilom, koji ubija zmaja, izvire u špilji voda, kao da ujedno izvire i prastari indoeuropski mit koji nam je najbolje poznat iz grčke mitologije: kada u špilji kod Delfa Apolon poput Peruna strelicama ubije zmiju *Pythona* (koja u mnogočemu odgovara slavenskom Velesu), poteći će voda. Sve i kada ne bi bila uklopljena u sveti mitski trokut, ova bi točka s punim pravom svratila na sebe našu pažnju.

2. Mokošina točka. Na području Konjevrata, malo sjevernije od crkve sv. Ivana (koja predstavlja središte Konjevrata), nalazi se spomenuti lokalitet *Mukoše*. Pod tim je imenom registriran kao arheološki lokalitet u Registru kulturnih dobara Republike Hrvatske, dok je na TK upisan naziv *Okrugljača*. Na topografskoj karti nalazi se između toponima s mogućim mitskim korijenom *Dubrava*, u smjeru sv. Mihovila na Gradini te *Gaj*, u suprotnom smjeru. Taj se lokalitet tako naziva, navodno, zbog okrugle *lokve* koja se tamo nalazi (HOK5: Živkovića lokva; TK ju nema ucrtanu). Udaljena je od apside crkve sv. Mihovila na Gradini 3587 m, a azimut od tamo iznosi 257°15'. No uvjerljivije objašnjenje toga imena pruža nam zračni snimak kraja te već uočeni toponimi sličnoga imena (npr. *Krug* na Učki kod *Velbata*, pa na Kozjaku te kod Žrnovnice). Na snimci se odlično može uočiti kružno koncipiran prostor promjera oko 30 m, vjerojatno ipak prevelik da bi bio ostatak tumula i prenizak da bi bio gradina. Leži 266 m jugoistočno od lokve. Je li ovaj *krug* nekoć bio staroslavensko svetište? Ili je ipak riječ tek o urušenju zidova građevine koja se nekoć ovdje nalazila? Ili, pak, o oboje? Udaljenost od crkve na Gradini iznosi 3785 m, a azimut 254°40'.

Narod toga kraja “sjeća” se da se na tom mjestu nekoć nalazila crkva sv. Jure koja je srušena, no župljani iz Goriša su se iz poštovanja prema tradiciji nastavili tu pokapati, uokolo srušene crkve, iako su za tu namjenu malo južnije imali crkvu sv. Ivana u Konjevratima. Na lokalitetu su primijećeni tragovi nekoga objekta većih dimenzija na kojega je upozorio 2002. godine tadašnji konjevrat-ski župnik fra Albert Marić (Gulin 2005b: 118; na sl. 8 vide se ostaci zida). Povjesničar i arheolog Ante Gulin nas u Predgovoru spomenutog zbornika obavještava da je fra Albert Marić svojedobno raskrčio to mjesto te donekle ustanovio oblik objekta za kojega je pretpostavio da je riječ o nekoj crkvenoj građevini sa “sačuvanim površinskim grobovima” (Gulin 2005a: 14).

Čitava je parcela, kako je već uobičajeno, omeđena suhozidom, u jednom se uglu nalazi bunar i tu je vegetacija bujnija. Ostaci crkvene arhitekture i danas su

uočljivi na terenu, kao i pojedini grobovi ukopani oko crkve. Prema mišljenju Marka Mendušića, arheologa iz Konzervatorskog odjela u Šibeniku rodom iz Pokrovnika, koji je pratio spomenuta “istraživanja”, zidovi ove crkve sačuvani su u visini od oko 2 m. On vjeruje da su grobovi, koji su danas vidljivi u kamenim rakama praktički na površini, ukopani nakon što je crkva srušena, u tako nastalu „gomilu“. Koliko on zna, u grobovima nije bilo nikakvih nalaza. Posvuda su nailazili uglavnom na antički građevinski materijal. Ne treba nas čuditi što su slični nalazi pronalazeni i u nedavnim istraživanjima (2010. godine) na trasi plinovoda koji prolazi na oko 200 m od lokaliteta. Istraživači na plinovodu su antički građevinski materijal čak doveli u vezu s ovim lokalitetom pretpostavivši da je u stvari riječ o *većem antičkom kompleksu, moguće i naselju* (Paraman 2011: 7).

Vrlo zanimljivo kazivanje doznali smo u nedalekom selu, Gorišu, gdje ljudi vjeruju da se s ruševina crkve *sv. Jure* ne smije odnositi kamenje (kao građevinski materijal), jer bi onoga tko bi to pokušao uraditi počeli tući – gromovi i munje!¹⁵⁵ Praslavenske mitske predodžbe još su u XXI. stoljeću na djelu.

Iako se pojedini zidovi crkve na terenu lako uočavaju¹⁵⁶, tlocrt građevine je teško razaznati, prvenstveno zbog zaraslosti ali i konfiguracije terena odnosno ruševine. Tu i tamo vidi se poneki odsječak ravnog zida ili apside. Ipak, na kraju spomenutih “istraživanja” napravljen je amaterski tlocrt otkrivene arhitekture koji smo, susretljivošću župnika župe sv. Ivana u Konjevratima fra Bože Čurčije, dobili na uvid i korištenje.¹⁵⁷ Iscrtan bijelom bojom na crnoj drvenoj ploči, prikazuje skoro potpuno kvadratnu građevinu s apsidama na svakoj stranici. Na sredini triju stranica nalazila se po jedna pravilna apside, širine otprilike jedne trećine duljine stranice. Samo su se na jednoj stranici – vjerojatno istočnoj premda sjever na tlocrtu nije označen – nalazile dvije male i uske, ponešto izduljene apside. Zapisane su i dimenzije crkve, s apsidama ona iznosi 27 x 28m, uz što je dodan i jedan upitnik. Dimenzije crkve bez apside bi, prema tome, mogle biti oko 21 x 21,5 m. Premda nisu svi zidovi istraženi u potpunosti, svi zaključci apside iscrtani su kao definirani (pogledajte na tlocrtu). Još je u sredini dodana iscrtkana kružnica s označenim središtem, nejasnog značenja. M. Mendušić je mišljenja da na tlocrtu nedostaje nešto poput nartekse, što se i nama na terenu učinilo. Tlocrt ove crkve doista je neobičan za naše krajeve. M.

155 Podatak smo dobili od Zdravka Đakovića iz Goriša.

156 U obilasku lokaliteta sudjelovali su i kolege arheolozi Andrija Nakić i Mario Bodružić.

157 Tlocrt je izradio pok. fra Albert Marić († 35. 9. 2012.), tadašnji konjevratski župnik i organizator istraživanja ove crkve. Zahvaljujemo se fra Boži Čurčiji na njegovoj susretljivosti.

Mendušića je podsjetio na crkve kakve su se nekada gradile u istočnoj Turskoj, Gruziji i okolnim zemljama. Iznio je ideju da su ga u naš kraj možda donijeli viteški redovi, koji su i te kako bili prisutni u ovom dijelu Dalmacije.

Valja ponoviti da je tlocrt djelo amatera koji je bio potpuno uvjeren da istražuje ostatke crkve. Nemoguće je na osnovi takvog tlocrta donositi ikakve konačne zaključke. Ipak smijemo pogledati koje su nam se mogućnosti pokazale kao vjerojatnije.

Vođeni smjernicom koju nam je dobrohotno pružio kolega Mendušić i na čemu smo mu od srca zahvalni, pretražili smo »na brzinu« dostupne izvore. Uočili smo da je objekt na Mukošama svojim kvadratičnim tlocrtom s apsidama doista sličan nekim gruzijskim crkvama, no još je sličniji nekim armenskim crkvama, na primjer crkvi u Bagaranu (nesigurna datacija smješta ju između 621.-628. ili 624.-631.; Krautheimer 1992: 323, sl. 288B), crkvi sv. Sergija (Srđa) u Artiku iz VII. stoljeća te crkvi u Karsu, u Turskoj iz X. stoljeća.¹⁵⁸

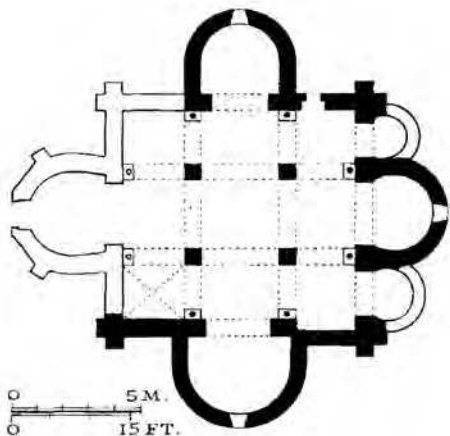
Usporedbe ranosrednjovjekovnih (predromaničkih) objekata s armenskim ili gruzijskim nužno otvara važna, ali teška pitanja o njihovoj međusobnoj povezanosti. Obično se pomišlja na Bizant kao posrednika, ali i na veze koje su mogle ići mimo Bizanta. U nas je najpoznatija pretpostavka Josipa Strzygowskoga (1862.-1941.) koji je još 1918. pisao o trikonhalnim crkvama u Europi i naslućivao njihove veze s armenskim, a godine 1927. mu je na hrvatski prevedeno djelo *Starohrvatska umjetnost* i objavljeno kod *Matrice hrvatske* u Zagrebu te 1929. u Augsburgu na njemačkom kao *Die altslawische Kunst*. No uskoro je pao pod utjecaj nacionalsocijalističkoga rasističkog učenja pa su nakon rata i neke njegove inače zanimljive misli bile odbačene.

No najbližnji tlocrtu crkve na Mukošama, ako pretpostavimo da je o crkvi riječ, čini nam se tlocrt karolinškog oratorija posvećenoga ss. Genovevi i Germanu u Germigny-des-Prés, u središnjoj Francuskoj. A kod nje je veza s armenskim graditeljstvom tako očita da uopće ne dolazi u pitanje. Gradio ju je, naime, početkom IX. st. armenski graditelj Oton Matsaetsi.¹⁵⁹ Manja je od

158 Tlocrte, fotografije, osnovne podatke i literaturu za potonje crkve pogledajte na: http://armenian-studies.csufresno.edu/iaa_architecture/

159 Crkva u Germigny-des-Prés, posvećena godine 806., jedno je od rijetkih očuvanih karolinških zdanja u Francuskoj. Ona je osobit spoj rimskih, ranokršćanskih, bizantskih, germanskih, ali i armenskih elemenata (Conant 1993: 51–52). Gradio ju je Armenac Oton (Oto, Odo, Odon, Eudes) Matsaetsi (iz Metza), pa će u ovome slučaju on vjerojatno biti poveznica između armenske arhitekture i crkve na Mukošama. U svoje je vrijeme Oton Matsaetsi bio poznat kao najveći arhitekt sjeverno od Alpa. Najpoznatije je njegovo djelo svakako dvor Karla Velikog s glasovitom dvorskom kapelom koja je rađena po uzoru na baziliku sv. Vitalea u Ravenni.

“naše” građevine, ima oko 10 m u kvadrat, mjereno bez apsida. I ona je imala na tri strane po jednu apsidu. Osnovna je razlika što francuska crkva na istočnoj strani nema dvije već jednu ili tri apside, ovisno o prijedlogu rekonstrukcije. U sredini crkve nalaze se četiri stupa koji nose središnju kupolu.

Sl. 60: Tlocrt oratorija u Germigny-des-Prés (prema Conant 1993: 51, sl. 11).

Sl. 61: Tlocrt temelja „crkve u Konjevratima“ (izradio: A. Marić; foto J. Belaj).

Radi se o osobitom arhitektonskom tipu za kojega se u literaturi uvriježio naziv “quincunx”¹⁶⁰ (Marasović 1992: 215). Zanimljivo je primijetiti da je južna apside šira od linije “upisanog križa” pa manje bode u oči činjenica da i male apside na “našoj crkvi” ne prate takve zamišljene linije. Naime, zbog veličine crkve na Mukošama najlakše je zamisliti isti tip svođenja kao u crkvi u Germigny-des-Présu. U Dalmaciji je ustanovljen utjecaj bizantskog tipa “quincunxa” na dvjema predromaničkim crkvama, sv. Nikole/ Mikule u splitskom Velom Varošu i sv. Lovre u Zadru (Marasović 1992: 218–221; autor nastanak obiju crkava stavlja u XI. stoljeće). T. Marasović smatra da je on bio prisutan i na porušenoj trogirskoj crkvi sv. Stjepana, ali i na još ponekim predromaničkim crkvama (Marasović 1992: 221). U Boki kotorskoj je, pak, uočen utjecaj karolinškoga tipa “quincunxa” na tlocrtima dviju crkava s početka IX. stoljeća, crkve sv. Tome u Prčanju te sv. Tripuna u Kotoru (Marasović 1992: 221–222).

160 *Quincunx* (od: *quinque uncis*) doslovce znači „pet dvanaestina asa [vrste novčića]“, a tim se zatim označuje razvrstavanje točaka u prostoru (kod sadnje voćnjaka) kao kod pet točaka na kocki za igranje.

Ne trebamo se ovdje upuštati u daljnja razglabanja o mogućim hrvatsko-armenskim odnosima. Dovoljno je što možemo ove dvije crkve, jednu u Francuskoj a drugu u Zagori, tipološki povezati. No nama je najvažnije ono što slijedi. Crkva u Germigny-des-Présu nastaje početkom IX. stoljeća, još za vladavine cara Karla Velikoga (vlada od 768. do 814.). Približno u to vrijeme (točnije: ~810.-821.) vlada Hrvatima njegov vazal knez Borna kao *dux Guduscanorum*, pa zatim kao *dux Dalmatiae atque Liburniae*. Karolinška je crkva na Mukošama mogla nastati u doba njegove vladavine. Franačko vrhovništvo možemo u nas iščitavati i iz arheoloških nalaza, napose iz nakita i oružja, ali sve više se franački utjecaj uočava i na zgradama iz onoga vremena.

Biti vazal Karla Velikoga značilo je i sudjelovati u projektu pokrštavanja „pogana“, pa od Bornina vremena možemo računati da je Hrvatska „pokrštena“, premda još jako površno. No nakon nastanka privremena Lotharovog kraljevstva (tzv. *Francia Media*, 843.), za Trpimira (845.-864.), pokrštavanje je moralo biti u punom zamahu.

Crkva na Mukošama (ako je to crkva) odaje svojim tlocrtom da je mogla nastati najvjerojatnije za vrijeme franačkoga (karolinškoga) pokrštavanja Hrvata tijekom IX. stoljeća. To bi značilo da je mogla imati važnu funkciju prekrivanja i zatiranja pretkršćanskoga bogoštovlja, poput, primjerice, crkve sv. Marte u Bijaćima ili sv. Jurja na Putalju, obje datirane u prvu polovicu IX. stoljeća. Ovako velika crkva ujedno nam otkriva važnost što ga je ovo sveto mjesto imalo prije pokrštavanja. Vidljiv kameni *krug* oko nje, ukoliko smo ga pravilno razaznali, povezuje dva vremenski susljedna svijeta – pretkršćanski i kršćanski. Ako su ova naša razmišljanja ispravna, onda ostatci ove crkve *predstavljaju prvorazredni dokument hrvatske vrlo rane i političke i kulturne povijesti*.

Sve ovo je, naravno, samo pretpostavka koju će buduća istraživanja tek morati potvrditi. Ona je, doduše, temeljena na tlocrtu, ali amaterski izrađeno i nakon amaterski vođenih »istraživanja« pa ne možemo biti sigurni u njezinu točnost. Ipak, mogućnost da smo na tragu tako lijepoga otkrića natjerala nas je da, uz nužne ograde, prikažemo ovu pretpostavku i time eventualno potaknemo daljnja istraživanja.

No, koliko god zavodljiva bila ova pretpostavka, neke joj činjenice ne idu u prilog. Kao prvo to je dimenzija objekta, ukoliko je barem približno točno naznačena na tlocrtu. Bila bi to crkva veća ne samo od francuskog uzora (približan odnos njihovih veličina vidi se iz priloženih tlocrta) nego i od, primjerice, sv. Donata u Zadru, a da ni ne spominjemo ranosrednjovjekovne višelisne

crkvice u Dalmaciji. Teško da bi takva monumentalna građevina ostala skrivena u izvorima, sve i da je bila kratkoga trajanja. To nam, zajedno s već spomenutim mnoštvom antičkog građevinskog materijala koji je pronalazan u široj okolici, ukazuje na drugu mogućnost kod interpretacije ove građevine. Mogućnost da je riječ o primarno antičkom kompleksu, možda niti ne sakralnoga već stambeno-gospodarskoga karaktera, no da je na temeljima jednog dijela tog kompleksa u srednjem vijeku nastala sakralna građevina. To bi s jedne strane objasnilo veličinu objekta i velik broj otkrivenih apsida, a s druge bi strane ostala smisljena svijest o svetosti mjesta koja je snažno prisutna u okolnom stanovništvu, koje ne samo da pamti naslovnika crkve, već su se u kasnome srednjemu vijeku pa sve donedavno (kako sami navode) bili pokapali *uz svoju crkvu sv. Jure*.

Kao zaključak možemo za sada reći samo to da je bez pomnijeg terenskog istraživanja ostataka kompleksa na ovom izuzetno zanimljivom lokalitetu teško donijeti neki konačan zaključak.

Konjeveratska crkva sv. Ivana nalazi se s druge, južne strane *Pun(i)čke drage* koja je jedini preostali značajni trag nekoć snažne tekućice koja je svojedobno (možda još u antičko doba, pita se Gulin, 2005b: 114) tekla od Mirlovića do Čikole u koju se ulijevala formirajući kanjon. Izvor joj je presušio, možda uslijed potresa. Ta se "propala" rijeka navodno zvala *Punikum*.

Crkva sv. Ivana bila je granatama oštećena u Domovinskom ratu te se pristupilo njezinoj obnovi u sklopu koje su 2003. godine provedena arheološka istraživanja¹⁶¹. Ispod sadašnjih zidova, ali i inkorporirani u njih, otkriveni su predromanički i romanički sloj crkve. Unutar i uokolo crkve istraženo je 35 grobova u kojima su, kao najzastupljeniji, nađeni novci XIII. stoljeća te nakit i dijelovi odjeće datirani od XII. do XV. stoljeća.

Obje se konjeveratske crkve, sv. Jurja i sv. Ivana, odlično uklapaju u cjelovit sadržaj mitskoga prostora i podsjećaju nas pri tome na Ivanec gdje je također na pretpostavljenu Mokošinu točku smješten njezin sin i to promijenjena ime na (iz Jarilo/Juraj u Ivan). Obratimo pažnju pri tom i na znakovit toponim *Konjeverata* koji može imati vezu, neposrednu ili posrednu, s konjskom naravi Perunova sina.

Sv. Mihovil na Gradini, ponad izvora, te Mukoš s obližnjim krugom dvije su točke koje su u pretkršćansko vrijeme bile posvećene božanstvima koja

161 Istraživanja je vodila Magda Zorić iz Uprave za zaštitu kulturne i prirodne baštine u Šibeniku – Konzervatorski odjel Šibenik, a o rezultatima istraživanjima doznajemo iz Gulin 2005b: 115–118. O ranijim istraživanjima neolitičkog naselja na rubu crkvenoga groblja: M. Mendišić 1998; 2005.

odgovaraju Perunu i Mokoši kako ih poznajemo iz dosadašnjih istraživanja. Njihov smještaj u prostoru nameće pomisao da je još nepokrštenim Hrvatima sugerirao neki smisao. Sada valja provjeriti, je li crta koja ih povezuje tvorila stranicu „svetoga trokuta“. To znači da treba vidjeti postoji li neka točka koja bi odgovarala Velesu i mogla biti dijelom trokuta.

3. Velesova točka. Nakon što smo “utvrdili” dvije točke svetoga trokuta, napravili smo odmah od komada istrgnutoga papira trokut od oko $22^{\circ}30'$ (dobije se lako: dva puta se preklopi pravi kut od 90°) sa stranicama u odnosu $1 : \sqrt{2}$ (podsjetimo se, to je omjer koji iznosi otprilike $1 : 1,41$, točnije to je onaj omjer koji vlada između stranice kvadrata i njegove dijagonale, dakle ni za njegovu nam konstrukciju ne treba ravnalo, kao što nam za određenje kuta nije trebao kutomjer). Prislonili smo improvizirani trokut na zaslon računala, preko topografske karte, i pogledali: Velesova bi točka trebala “pasti” na rub kanjona Čikole, pored sela Goriš (ima li taj naziv možda veze s mitski uvjetovanim toponimom *Gora?*) i tik do najvođenijega mogućeg kraja u okolici – mjesta kao stvorenoga za Velesa! Ipak, čini se da nam nedostaju dva detalja pa da smijemo zaključiti da je pred nama možda sveti trokut. Kao prvo, Velesova točka pada na rub velike vode, ne prelazi ju. A Veles bi morao biti s druge strane vode. Drugo, obala Čikole ne vidi se ni s jedne točke konjevratskoga platoa, osim sa samoga ruba kanjona.

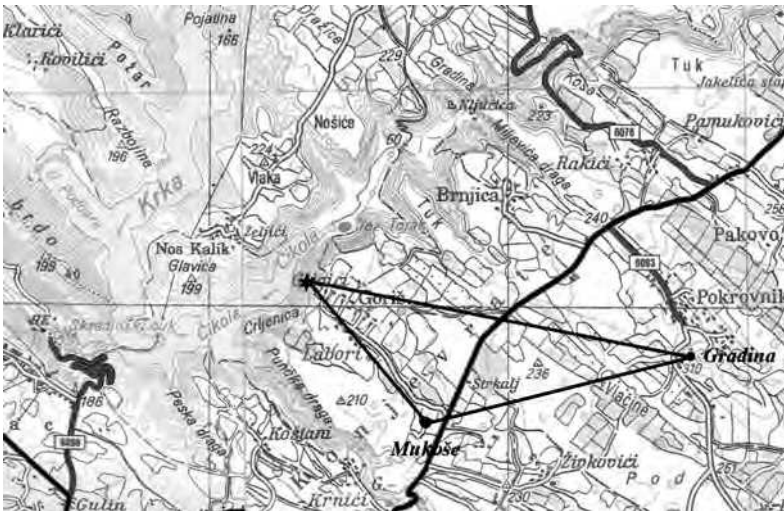
No nakon izlaska na teren i razgovora s lokalnim stanovništvom slika se, ponovno, izoštrava. Stojimo na rubu fascinantne gudure. Od dobro upućenoga mještanina Goriša¹⁶² doznajemo da se pod našim nogama, kako kazuju, nalaze tri podzemna jezera velika poput *Torka* (to je jezerce promjera oko 200 m, smješteno tik uz Čikolu tek nešto više od kilometar uzvodno) i da se nakon velikih kiša voda prelijeva u Čikolu, stvarajući privremene slapove. Takvo “oslobađanje vode” zvuči nam poznato: zatvaranje vodâ u utrobu zemlje je, prema rekonstruiranom sadržaju praindoeuropskoga mita, Zmijina (Zmajeva) nepodopština, a njihovo oslobađanje Gromovnikovo junačko djelo.

Velesovo bi mjesto moglo biti na kraju platoa, 200 m zapadno od zaselka Gligići, tamo gdje se nešto poput kamenog grebena spušta prema Čikoli, a desno ga prati vodom ispran žlijeb, duboko usječen u padinu, koji se dramatično obrušava u rijeku. Na tom je mjestu zaravan, očišćena od raslinja, za pedesetak metara izbočena prema rijeci. Staza, vidljiva na HOK5, vodi od jezera Torak

162 Podatke navedene u ovome odlomku doznali smo od Zdravka Đakovića iz Goriša.

gore na visoravan preko padine zvane *Laza* (možda od [*p*]laziti) i dolazi na mjesto kao stvoreno za Velesovo odmaralište nakon uspona iz njegovoga svijeta u Perunov. Pogodno je kao ishodište za odlazak k Mokoši na lokvi, a nalazi se manje od 3 km udaljeno od fantastičnih slapova Skradinskoga Buka. Oдавde se vide *Mostine* i nazire komadić *Buka*!

To je mjesto udaljeno od Gradine 5079 m, a azimut od nje iznosi $281^{\circ}41'$. Ako sada uzmemo kao moguću stranicu trokuta crtu *Gradina – lokva*, dobivamo kut od $23^{\circ}22'$ i odnos stranica u omjeru 1: 1,41. A ako bismo uzeli stranicu *Gradina – krug*, imali bismo kut od $27^{\circ}01'$, a odnos stranica 1: 1,34. Neznatno odstupanje od „pravila“ u prvom slučaju nudi nam dva zaključka: prvo, dobro smo iz terena „iščitali“ jezivu svetost točke na rubu kanjona kod Goriša, i drugo, relevantna Mokošina točka u svetoj pokrovničko-konjevratskoj tročlanoj prostornoj strukturi nije krug kao moguće svetište, nego doista Mokošina *lokva* na *Mukošama*. Dvojba koja nam se nametala, jesmo li doista otkrili tragove svetoga trokuta, ili se tu priroda poigrala s nama i nametnula nam odgovore koji nemaju podlogu u povijesnim činjenicama, izgubila je u sjeni dobivenih vrijednosti svaki smisao. Pred nama je, čvrsto smo uvjereni, trag velikoga plemenskog/župnog trokuta jedne od ranohrvatskih teritorijalnih organizacija o kojoj su se inače izgubili svi drugi podatci.

Sl. 62: Pokrovnički trokut.

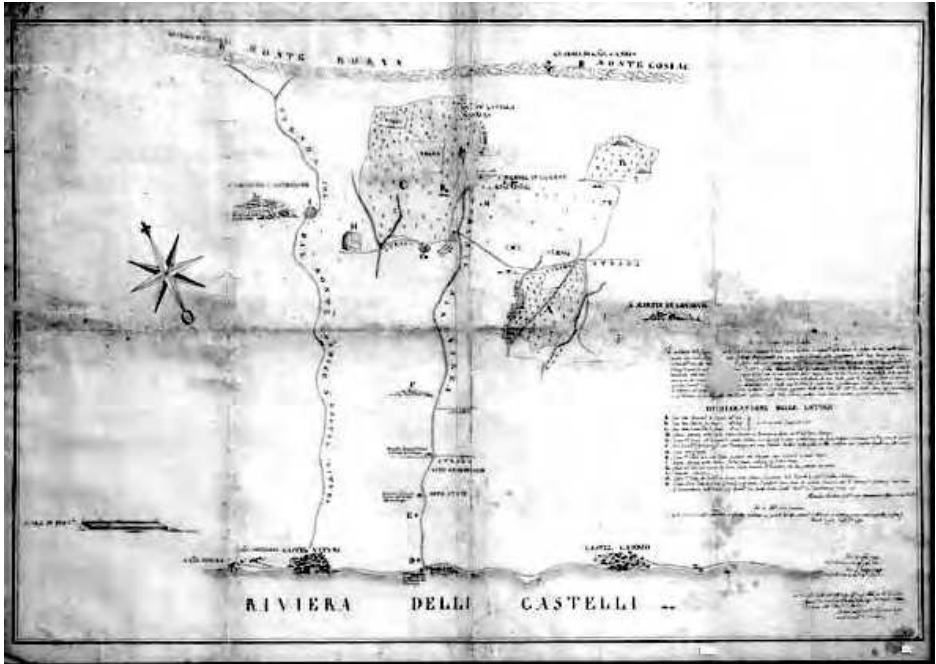
15. KAŠTELANSKI TROKUTI?

Tomo Vinšćak naišao je na kaštelanski oronim *Perun*, ali ne u prirodi nego u knjizi Ive Babića *Prostor između Trogira i Splita* (1984; pretisak: 1991). U njoj je na stranici 177. otisnut isječak karte Kaštel Lukšića što ju je godine 1745. nacrtao mletački mjernik Alessandro Barbieri za potrebe parnice između mjesta Kaštel Lukšića i Kaštel Kambelovca oko posjeda Veloga gaja. Na prethodnoj, 176. stranici je bilješka koja se odnosi na tu kartu:

Sl. 69. Dio teritorija Kaštel-Lukšića; snimak A. Barbijerija iz godine 1745. Od naselja na moru idu putovi prema Kozjaku na kojem su straže Kambelovca i Lukšića. Naznačeni su i položaji srednjovjekovnih sela Ostroga pod crkvom sv. Lovre i Budrine te nekadašnje crkve sv. Mihovila i sv. Martina. Od toponima posebno su zanimljivi (oznake E) Stupi, tj. mjesto na kojem se nalazi stup – međaš između Trogira i Splita. Naznačeno je mnogo straža uz putove u kojima se u vrijeme zaraze kontrolira i zabranjuje promet organiziranjem sanitarnih kordona. U gornjem dijelu pod Kozjakom naznačeni su gajevi, (oznake A, B, C) već načeti vinogradima. Znakom N označen je željezni prsten na Kozjaku, koji označava granicu Trogira i Splita. Na drugoj karti – razgraničenju Kambelovca i Lukšića, što se također čuva u župnom uredu Lukšića pod oznakom N spominje se mjesto Kozjaka brdo Perun.

Otisnut isječak karte bio bi za nas možda nevažan, nego je trebalo potražiti onu drugu kartu s oronimom *Perun* u župnom uredu Kaštel Lukšića jer ga na ovoj *nema*. Naime, na isječku spomenute karte što ju je prikazao Babić, označen je pod gornjim rubom greben Kozjaka, a nad njime je lijepo i čitko napisano MONTE BORVN. Dok ne vidimo drugu kartu, možemo samo nagađati. Nije li ovaj oronim – *Borun* – istovjetan s imenom dijela Kozjakova grebena (634m)

koji se danas zove *Biranj*¹⁶³? Nije li *Perun* što ga je spomenuo Babić samo inačica istoga imena? Možda je kartograf znao za goru *Perun* nad Žrnovnicom pa ga je njezino ime zavelo da „dotjera” ime gore nad Kambelovcem? Naviru pitanja bez odgovora. To tek moramo odmrstiti prije no što počnemo dalje raspravljati.

Sl. 63: „Druga“ (mlada?) karta područja kaštelâ Lukšića i Kambelovca Alessandra Barbierija iz 1745.

O *Borunu* kao *Perunu* pisao je i Petar Šimunović (1992): *Ondje je brdo Borun* (v. 579 m)¹⁶⁴. Uz ime *Borun* nad Ostrogom pučka tradicija vezuje ime slavenskog božanstva *Peruna*. U bilj. 50. uz tu rečenicu stoji: *Slično imenovanje i s istočne strane Splita: Perun (Perunsko, Perunić) nad Strožancem u Poljicima*. Vjeko Omašić je pak 2001. spomenuo brdo *Borun*, koje se u nekim starijim izvorima nazivalo i *Perun*. Ne znamo na koje je starije izvore Omašić mislio pa moramo biti oprezni, a ne znamo niti što je Šimunoviću u konkretnom slučaju značila

163 Tonči Burić (2011: 62) piše: *Vrh Biranj, na kojemu je romanička crkvice sv. Ivana Krstitelja, očuvao je predslavenski oronim, prvi put zabilježen u spomenu crkve iz 1276. godine pozivajući se pritom na Omašića (2001: 96,97).*

164 Zbunjuje navedena visina (579 m), niža za 55 m od vrha *Biranj*. Visinski mu odgovara 581 m visok vrh (razlika je samo 2 m), također nad Ostrogom, što ga TK zove *Kaštelice*, a smješten je iznad crkvice sv. Lovre, oko 700 m istočnije od Sv. Ivana na Birnju. No Šimunovićev tekst jasno govori o vrhu *Borun*, a ne o *Kaštelici*.

pučka tradicija. Vidjeli smo ranije (ime *Klek* kod Ogulina, naziv *Perunovo brdo* na Pelješcu) da „pučka tradicija“ novijega, knjiškog postanja lako može zavesti istraživače na krivi trag.

Reda radi valja reći da je i Ivo Pilar posvetio pažnju Birnju (1931). Uočio je da se uz jednu stijenu ispod Birnja veže kazivanje o djevojci koja je s nje skočila pred napasnim progoniteljima (to su ovdje bili Turci). To mu je bilo važno, jer imenicu *djev(ic)a* izvodi iz imena iranskoga zloduha *Deve*, pa mu je takva predaja indikator iranskoga dualizma. Štoviše, potvrdu je, činilo mu se, pronašao „na terenu“:

Ali da je i »skočidjevojačka« legenda u vezi s jednim mjestom, koje je bilo posvećeno staropersijskom Daēvi, dokazuje nam činjenica, da se u toj okolini i to ime sačuvalo do danas. Na obali ravno k jugu od Crnoga Kruga širi se jedan kraj, koji se zove Divulje, gdje se danas nalazi naša vojna hidroplanska stanica, pak je od brojnih novogradnja cijela obala sasvim preobražena. (1931: 34)

Pilar ima u jednom pravo: naše *Divulje* i perzijski *Deva* izgledaju kao da imaju prasadna imena. Kao da oba potječu od imena praindoeuropskoga **Djeus* (usput: u Perzijanaca se *Deva* kasnije preobrazio u zloduha), no s nekakvim vjerskim dualizmom starih Hrvata to nema nikakve veze, a još manje s našim trokutima. Ojkonimi *Radun* ispod Birnja i *Radušić* (5 km sjeverozapadno od Birnja, na kartama piše *Radošić*, ne znamo otkuda Pilaru oblik *Radušić*) naveli su Pilara da, posve u skladu sa svojom pretpostavkom o iranskoj dualističkoj religiji u Hrvata, pomisli da je vrh Birnja bio posvećen *bogu Radogostu*¹⁶⁵. Toponim *Divulje* je pak transparentan i nije slavenski (ni iranski) nego romanski, izveden iz latinskoga *diluvia* > *Divu(l)je*, u značenju „poplavni tereni“ (latinski *diluo* znači „razmočiti“)¹⁶⁶. A to su *Divulje* i bile sve do XX. stoljeća.

To bi, dakle, bilo sve što smo „znali“ o *Perunu* na Kozjaku. Ali ono malo što znamo o takvim oronimima jest, da su oni – ako su vjerodostojni – uvijek povezani s nekakvim trokutnim strukturama, pa bi bilo čudno da to i ovdje nije bilo tako. Naravno, ako je čitanje „Perun“ pouzdano. Traganje nam je tek predstojalo.

Mislili smo ga ostaviti za neku kasniju prigodu. Već smo bili pri kraju s pisanjem ove knjige, kada je objavljena *Starohrvatska prosvjeta*, svezak 38. III. serije za 2011. godinu, a u njoj članak arheologa Tončija Burića iz *Muzeja hrvatskih*

¹⁶⁵ O tome „bogu“ pogledajte V. Belaj 2007: 43, 44., a o dualističkoj hipotezi isto tamo, str. 52,53.

¹⁶⁶ Šimunović 1992:87.

arheoloških spomenika u Splitu pod naslovom *Perunovo brdo (monte Borun)* – *prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima*¹⁶⁷. U njemu je precizno argumentirano, kako to i inače radi, obradio pretkršćansku slavensku sakralnu toponimiju na području Kaštel Lukšića i time nam znatno olakšao snalaženje u tom zamršenom spletu. Polazište mu je ista karta iz 1745. koju smo netom spomenuli, to jest ona na kojoj piše MONTE BORUN, te mišljenja nekih autora o tom oronimu. Drugu kartu, onu o *razgraničenju Kambelovca i Lukšića, što se također čuva u župnom uredu Lukšića*, Burić nije spomenuo.

Oronim *Borun* je, prema Buriću, još živ, pa se i danas jedan predio na južnim vrhovima Kozjaka zove *Borun(a)*. Sam vrh (634 m) zove se sada *Biranj*. U zaleđu *Boruna* je šumovito područje zvano *Dubrava*. Ojkonim *Ostrog* nestao je, tek možemo iz dokumenata saznati da se tako zvalo jedno srednjovjekovno naselje hrvatskih *didića*¹⁶⁸. Tragovi mu se još naziru pod grebenom zvanim *Balavân*, a u narodu ih zovu *Ostrožine*.

Danas ime *Biranj* označava samo jedan od vrhova Kozjaka. Najviši mu je vrh istočnije, zvan *Debelić* (779 m). Barbierijeva karta za taj dio gòre ima naziv *monte Cosiak* (uspūt: u poglavlju [5.a.] pokazali smo da i *Kozjak* može biti važan u okviru rasprava o pretkršćanskoj sakralnoj toponimiji).

Ni toponima *Borun*, ni *Ostrožine*, a ni *Bovan*, *Tribižine*, *Dubrava* i *Babina pećina* koje će Burić spominjati, nema na TK. Za njih zna Burić iz svojega djetinjstva. On je, kao Kaštelanin, ovdje u ulozi „sudjelujućeg promatrača“ (*participant observer*) moderne kulturne antropologije koji mora „učiti“ u neku kuturu da bi ju razumio, s tom razlikom da on ne mora „ulaziti“ i glumiti sudioništvo u mjesnoj kulturi, nego je u njoj odrastao, poznata mu je iz životnoga iskustva. Ali ni antropolog koji „ulazi“ u kulturu ne može ni uz najbolju volju izbjeći filter što ga stvaraju njegovo stručno predznanje, svjetonazor i interesi. Tonči Burić, pravi „insider“, upio je podatke o kulturi svojega najužeg zavičaja bez ikakva filtera, takorekuć s majčinim mlijekom. Nehotice. Mi drugi, „foteljaši“, znamo samo ono što smo pronašli i pročitali u literaturi najrazličitije vrsti sjedeći u fotelji, ili što smo saznali ispitujući domaćine postavljajući sustavna, ciljajuća, nerijetko sugestivna pitanja.

167 Zahvaljujemo mu na vrlo korisnim informacijama koje nam je poslao.

168 *Didići*, kajkavski *dediči*, su bili u starom hrvatskom društvu slobodni seljaci koji su nasljeđivali zemlju u vlasništvu svojih otaca. To je relikv jednoga od tri praindoeuropska društvena segmenta (druga dva su svećenici i vojnici) od kojih se sastojala plemenska zajednica. Radna snaga (robovi) nisu ulazili u sastav plemena i nisu imali nikakva prava. U Poljcima su se kao društveni čimbenik očuvali do konačnoga ukinuća knežije 1815.

Spomenuta mogućnost da je *Borun* zapravo samo izvedenica od *Perun*, te činjenica da je iza njega *Dubrava*¹⁶⁹, navele su Burića da provjeri, nemamo li i na Kozjaku jednako zamišljen i toponimima označen sveti prostor kao pod Mosorom, kakvoga je opisao Katičić (1997).

I doista, dolje u polju, već u ravnici, postoji toponim *Majurina*. Buriću, djetetu kaštelanskih polja, jasno je (kaže: *usvojio sam još u najranijem djetinjstvu u mojim rodnim Kaštelima*) da riječ *majur* znači isto što i *zmajur*, *maur*, *manjur* (ARj 23,16), a sve su to oznake za vrstu krupnoga, zmijolikog gmaza imenom *blavor* (*Ophisaurus apodus*), pa bi zoonim *Majurina* označavao veliku zmajurinu/zmijurinu. Toponim *Majurina* u kaštelanskom krajoliku teško da može biti bilo što drugo nego *izvor, potok i predio čije ime potječe od naziva te vrste gmaza, ali se izvorno značenje do danas izgubilo* (Burić 2011: 69).

U „svetome“ gmazu *zmajuru*, zvanu i *blavor*, ***babor***, neočekivano prepoznajemo jednoga od tri „lažna boga“ što ih je spomenuo Gianantonio Bomman (*Davor, Babor e Vido*), a o njima htio pisati Ante Šonje (spomenuto u poglavlju br. 4 o Paškom trokutu). *Babor* je, inače, bezopasan gmaz, pomalo ružan ali simpatičan, naraste i preko jednoga metra, a živi u obalnim krajevima. Ime mu je, vjerojatno, baština iz ilirskoga (Skok 1971/I: 169,170).

Tu su, dakle, i vrh posvećen Perunu, i mjesto nazvano prema Zmiji/Velesu, i *Dubrava* kao mjesto presudnoga božanskog boja. A imamo i mjesto koje je bilo povezano sa ženskim božanstvom, možda kao treća točka. Skriveno je pod toponimom tipa *Baba* (ovdje: *Baba pećina*). Nismo ju mogli otkriti na kartama, no Burić nam je javio da je ta špilja (ne stijena) gotovo na polovici udaljenosti između kote 256 (južno od Sv. Lovre) i kapele Gospe Lurdske. Sjećanje na njezinu opasnu svetost još je živo: *...s njom su nas plašili još u vrtiću..*, napisao nam je Burić,

...pa sam se s jednim prijateljem odvažio u prvom razredu osnovne otići na lice mjesta. Moram priznati da me je tada razočarala. To je malo veće udubljenje u sedimentnom sloju iznad lapora, a pod vapnenačkom kapom polukružnog brjega koji u gornjem dijelu nosi naziv Balavân, a u donjem, nižem, Krug (u našoj dječjoj mašti očekivali smo duboku i mračnu špilju s groznim opasnostima u unutrašnjosti).

169 Riječ je o ostatku preostalu od imena jedne ranosrednjovjekovne mikroregije u Kliškoj županiji; Burić 2010. Relikt toga geografskog imena očuvan je danas u lokalnom toponimu *Dubrave* koji pokriva uži predio pod šumom u zaleđu Kozjaka, iza vrha Biranj.

Burić je spomenute položaje dobro potvrdio. Nama je preostalo da vidimo, možemo li na tom, bez ikakve sumnje sveto označenom prostoru, uočiti tri točke koje bi tvorile sveti trokut čime bi bilo potvrđeno da je to posvećivanje učinjeno u okviru uspostavljanja političke vlasti nekog vođe (kneza, bana, župana) ili, možda područja djelovanja seoskoga žreca.

Prva točka, potvrđena, Perunova je. Na brdu *Borun* (*Biranj*) je najvjerojatnije u prvoj polovici XIII. stoljeća podignuta crkva sv. Ivana Krstitelja i to, kako veli Burić, *u rustičnom romaničkom stilu, koji je tada dominirao u agrarnom krajoliku Splitske nadbiskupije* i koji je čest *upravo na vrhuncima za koje je potvrđeno ili se može pretpostaviti da su bili posvećeni Perunu* (2011: 73). Naravno da će mnogi istraživači slavenskoga poganskog horizonta u paljenju ivanjskih vatri oko crkve sv. Ivana Krstitelja na Birnju – kao na drugim, sličnim mjestima – vidjeti ostatke pretkršćanskih vjerovanja (Babić 1984: 90). Vjerojatno neće imati krivo, premda manjkaju dokazi za tu tvrdnju.

Ispod Birnja se na satelitskom snimku vidi niz zakrivljenih kamenih rebara. Riječ je o geološkim slojevima čiji rubovi izbijaju na površinu, a gledani izdaleka pričinjaju se kao ogromne zmijurine koje plaze prema gorskom grebenu. Unutar zavoja jednoga od istaknutijih rebara, zvana *Balavân*, su na položaju *Ostrožine* ostatci sela Ostroga, a na izbočku lûka spomenuta kapela sv. Lovre. Niži dio brijega nosi naziv *Krug*, a iza njega, ispod *Ostrožina*, je predio *Kružine*. Na početku Kruga je *Baba pećina* (Burić 2011:66). Dolje u podnožju je područje zvano *Tribižine*. Takvih rebara ima i dalje prema istoku, a jedno od najuočljivijih je ispod *Debelića*. To je istaknuti greben koji se poput zmije, u obliku slova “S”, izvija prema *Velom vrju*, najvišem vrhu Kozjaka (779 m). Na tom rebru je gradina zvana *Luko*. Babić veli da je to toponim opisne prirode jer da u latinskim izvorima stoji *Vipera* – *zmija* (Babić 1984: 21), što je jako zanimljivo. Već smo vidjeli da slične kamene „zmije“ plaze i na vrh Pelješca. Tonči Burić nam je rekao da tu gradinu u Kaštel Sućurcu zovu još i *Lukovo* ali nikada *Luka* (kako piše na karti), pa nagađamo nije li to ipak u nekoj vezi sa crkvicom sv. Luke, 350 m istočnije od Debelića, a ne s lûkom u koji bi se zmija savila. Ne znamo.

Osim *Boruna/Peruna*, Burić je naveo i neke druge zanimljive i moguće mitski motivirane toponime u njegovom podnožju. Iako i sâm inzistira na važnosti “njihova rasporeda u reljefu” (2011: 61), njihovu eventualnu trokutnu strukturu nije našao. Zato dobro uočava grupiranje *toponima koji nam svjedoče o slavenskom poganstvu*, i to u *tri visinske razine* (2011: 61–63). Na vrhu

su uz *Biranj* još i *Dubrava* i *Bovan* (tih toponima nema ni HOK5) – to bi bila Perunova razina. Na srednjoj razini su spomenuti brijeg (litica) *Balavân* i *Baba pećina* (ni nju nema HOK5) – očito se radi o Mokošinom području. Na najnižoj razini pronalazi *Tribižine* i izvor (periodičnoga) potoka *Majurina*. Od ostalih toponima koje autor u svojem radu opširno obrađuje uz navođenje dostupne literature (2011: 64–69), trebamo se osvrnuti na oronime *Bovan* i *Balavân*, ostale smo već upoznali. I to trebamo dobro učiniti, kasnije ćemo vidjeti zašto.

Za riječ *bovan*, koja ima više značenja, nama je najzanimljivije tumačenje koje u svojem rječniku *Gazofilacij* donosi još Ivan Belostenec: *Bolvan* je kip ili prikaz poganskog idola, odnosno onaj koji se takvim kipovima klanja (Belostenec 1741: 25; pretisak 1973). Slično navodi i Skok (1971: 103). Drugu inačicu istoga imena imamo u gore navedenom toponimu *Balavân* (a javljaju se još i *Balvan*, *Bo(l)van*, *Bolovan*...). Jedan *Bovan*, predio uz Lubenovac na Velebitu, ranije smo spomenuli u poglavlju o ličkim trokutima. Neka onomastička istraživanja izvode ove pojmove iz stare slavenske riječi *balovanъ* za idol, stup, kip (tako još Miklosich 1886: 7; pretisak 1970). Riječ je poznata u svim slavenskim i baltičkim jezicima, a kao toponim ima je, osim kod nas, primjerice, u Makedoniji gdje je poznato 12 toponima s osnovom *balvan* u raznim inačicama, pa u Bugarskoj, Rumunjskoj i Rusiji (vidi Burić 2011: 65, s literaturom). Ova je riječ vjerojatno još dosta davno preuzeta iz nekoga starijeg turkijskog jezika (starobugarskoga?) ...

Nažalost, naše znanje ne omogućuje nam točno utvrđivanje mjesta triju mogućih točaka. Čak niti Perunova točka nije jasno prepoznatljiva, jer je – kako piše Burić – naziv **Borun** pokrivaio ne samo niži hrbat istočno od *Birnja već i sam Biranj*. Mokošina *Babina pećina* nije vidljiva ni odozgo s vrha, a ni od Velesova potoka *Majurina*. Potok pak svojom dužinom nije za naše potrebe uporabiv. Njime ne možemo odrediti neku **točku**. To, naravno, još ne znači da ovdje nekoć nije postojala nekakva virtualna trokutna struktura kojoj su se vremenom zbrisali tragovi.

Pri prvome pogledu na topografsku kartu uočavamo i nedostatak neke značajnije vode koja bi odvajala Velesa i njegov svijet od Perunova. Naravno, uvijek postoji mogućnost da je u pretkršćansko vrijeme tamo tekao neki potok koji je do danas presušio, ili barem izgubio većinu svoje vode. Mogao je to biti i danas presušivi potok *Majurina*. Ali to nas uopće ne treba čuditi. Jedan od bitnih elemenata praindoeuropskoga božanskog boja je u tome što *Veles* prisvaja

i zatvara vode (pa nastaje suša), a *Perun* ih zatim nasilno oslobađa te one ponovno poteku. Upravo to se i danas događa s *Majurinom*, ali i drugim sličnim vodotocima koji vode bujice s Kozjaka prema Kaštelima: dio godine su bez vode, a kada se kiše oslobode, voda obilno poteče. Tako je to, na primjer, kod splitske Žrnovnice. Prije izgradnje ustave Grbavica na Cetini rječica Žrnovnica je povremeno presušivala, ali i onda su, iz suhoga korita, izbijali izvori svježih vode koje su zvali *Perunićima*. Slično je još danas kod druge Žrnovice, kod Novoga Vinodolskoga. Ona veći dio godine izvire kao snažan vodotok koji tjera mlinove (i, nekoć, valjaonice sukna) s istočne strane poluotoka znakovito zvana *Veles* (!) i svega pedesetak metara nakon izvora utječe u more. A u sušno doba godine gotovo presušuje (Katičić 2008: 313–326).

Zatim smo dobrotom don Stipana Šurline, župnika u Kaštel Lukšiću, i trudom Maria Klaića, župskoga arhivara, dobili snimke druge karte. Na njoj doista piše *Perun*. Karta se zapravo bitno ne razlikuje od prethodno spomenute i prikazuje isto područje. Ona prije prikazana u odnosu na ovu dotjeranija je i točnija, pa bi ova mogla biti skica prema kojoj je bila izrađena. Da ne bude nesporazuma, kartu za koju mislimo da je poslužila kao predložak, skica te da je starija, zvat ćemo „prvom“, a kartu koju su imali Babić i Burić i koja je urednija, mlađa, „drugom“.

Karte se razlikuju samo u nekim detaljima. Na prvoj cesta koja vodi iz Kaštel Lukšića do *Monte Boruna* polazi od točke B između Lukšića i Kambelovca i shematski je prikazana kao dva puta lomljena ravna crta. Na drugoj je ta cesta vijugava i polazi iz Lukšića. Put vodi prema gore i prolazi pokraj mjesta na kojem je danas crkva Gospe Lurdske, zaobilazi s istoka *Balavân* sa Sv. Lovrom, prolazi kraj izvora Karlovača i uspinje se na greben gdje je označena točka N. Tu je na novim kartama sedlo na 535 m, prije nego što se dođe do glavice v. 552 m s ostatcima kućica i bedema, 570 m zapadno od Kašteline i 850 m istočno od Sv. Ivana. Put obilazi u krugu oko glavice, jedan krak nastavlja u Zagoru, a drugi ide dalje ispod glavice i Sv. Ivana te se spušta u Starosevski gaj.

Na grebenu su nacrtane i označene dvije kule, zapadna kao *Guardia di C. Vittori* („Straža Kaštel Lukšića“), valjda na glavici v. 552 m, a istočna *Guardia di C. Cambio* („Straža Kaštel Kambelovca“), valjda iznad Sv. Mihovila. Između njih je na grebenu ranije spomenuta točka označena velikom slovom N.

Tu ćemo uočiti malu, ali za nas važnu razliku. Na prvoj je karti N postavljeno u sredinu između objiju straža, čak malo bliže Lukšićkoj, a na drugoj (Burićevoj) je točka N pomaknuta znatno na istok, malo desnije od nje već

je Kambelovska straža, a iza nje piše *MONTE COSIAC*. Na današnjim bi se kartama točka N na prvoj podudarala s Visokim vrhom, a ona s druge bila bi sjeveroistočno od Sv. Mihovila, na pola puta između Visokog vrha i Debelića. Razlika iznosi oko 1200 m.

Sl. 64: „Prva“ (starija?) karta područja kaštelâ Lukšića i Kambelovca.

Na prvoj je karti u legendi *N* protumačeno kao *Prosich ovevo spaccadura sulla superficie del Monte Perun*, „Prosik ili procijep koji dijeli površinu gore Perun“. *Prosik* (ijekavski: *prosjek*) je, prvo, „prosječeno mjesto u šumi“, a može značiti i „procijep, pukotina, razdolina, prosjelin“. Sudeći prema izboru talijanske riječi *spaccadura* za prijevod, bit će da ovdje *prosik* znači procijep. Riječ *prosik* je opća imenica iz koje su, istina, izvedeni brojni toponimi, ali ovdje nije jasno je li je ona ovdje na tom dijelu Kozjaka uopće postala imenom. Talijanska riječ

spaccatura je opća imenica. Druga se karta o tome ne izjašnjava. Znatno zapadnije pod Oporom (646 m) nalazi se između njega i njemu južnije Trećanice (600 m) udolina, a padine Trećanice prema toj udolini zovu se *Prosik*. Samo usput: zadnji izdanak tih padina prema selu Trećanici zove se *Kobilšak*.

Perun, dakle, nije samo vrh nego gora, pošumljena po hrptu, a tamo je možda i prosjek, možda kao jasno vidljiva oznaka za granicu između lukšičkog i kambelovačkog zemljišta, negdje oko Visokog vrha (566 m). Ova je karta potvrdila Burićeve zaključke do kojih je došao studirajući Barbierjevu:

*Time se pred nama otkriva jedan stariji toponimijski sloj (...), točnije jedna faza u imenovanju vrhova Kozjaka, u kojoj je naziv **Borun** pokrivao ne samo niži hrbat istočno od Birnja već i sam Biranj, a naziv Kozjak osim liniju hrbata zapadno od Debelića i sam vrh Debelić, na čijem je istočnom kraju – već u Kaštel Sućurcu – gotička crkvica sv. Luke. (Burić 2011:64)*

Tako je to. Kada smo pokupili sve potrebno znanje, vidjeli smo da tek sada ništa ne znamo. Burić pretpostavlja (a on to zna) da je *Perun* uz Biranj, Šimunović ga smješta (vjerojatno mu se omaklo) i na Kaštelice, a autor prve karte uz Visoki vrh. Čini nam se da su svi u pravu i da je *Perun* doista drevno sveto ime ove velike i dojmive gore, točnije, skupno ime nekoliko njezinih vrletnih vrhova.

Sada će nam biti jasnija negdanja moguća važnost *krugova* o kojima smo pisali (poglavlja o liburnskom trokutu, trokutu kod Podstrane i kod Pokrovnika – br. [2.], [3.b], [14.]) kojih ima pod Kozjakom nekoliko, pa i na ovdje spomenutoj karti iz 1745. (*Crugh od Strigna*, *Crugh od Strazbesnich* i *Crugh Xuvancew*), a treba spomenuti i *Gospu na Krugu* i *Crni krug*, vrh na Oporu (646 m). Kada spominjemo *Crni krug*, valja nam reći i to da su istočno od Birnja, na prisojnoj strani gorskoga grebena, između vrhova *Kaštelice* (581 m) i *Visokog vrha* (566 m) *Bile stine* (na HOK5 označene kao *Bijeje stijene*).

15.a Zapadnokaštelanski trokut?

Sada ćete bolje razumjeti položaj u kojem smo se našli kada smo se pitali, gdje bi bila sveta točka „gore“ na Gori u pretkršćanskom starohrvatskom kultiviranom krajoliku. U obzir dolazi cijeli greben! Pogledate li, na primjer, od gotovo

mitske crkve Gospe na Otoku u Solinu prema zapadu-sjeverozapadu, vidjet ćete ih sve, od Sv. Jure (676 m) nad Solinom sve do Crnoga kruga na Oporu!

Nudila nam se cijela pregršt mogućnosti. Pokušat ćemo ih sažeti. Prva je već spomenuta situacija kod samoga Birnja: tamo Burić ima pravo kada iz toponima iščitava praslavenski sveti krajolik. To ne može drukčije biti. Vide se područja kojima gospodare, svaki za sebe, Perun, Mokoš i Veles, vidi se područje na kojem se odvijala sveta borba, imamo pregršt mitom uvjetovanih toponima, ali ne možemo sa sigurnošću utvrditi ni jednu *točku* u krajoliku, a kamo li tri. Teško je povjerovati da tamo nije bila polazna točka za konstrukciju svete (sve-tih) tročlane prostorne strukture, ali još je teže naći ju. Nismo ju našli.

Druga situacija proizlazi iz činjenice da pred Kozjakom, iza morskoga kanala, leži otok. Pokušajmo se staviti u položaj žreca koji je trebao „na početku“ osmisliti sveti krajolik. Za leđima su mu stijene *Peruna* (*Boruna*, *Kozjaka*), a pred njim kaštelansko polje i more. Baš kao i u Kvarnerskome zaljevu! Pokušali smo vidjeti jesu li, možda, i pretkršćanski svećenici onoga vremena na Kozjaku slično razmišljali. Gledati možemo u dva pravca: na jugozapad preko kaštelanskoga zaljeva kao velike vode na Čiovo i na jugoistok preko toga istoga zaljeva na Splitski poluotok. Provjerimo najizglednije mogućnosti.

Špilja *Bilosoje pod samostanom sv. Ante*. Već površni uvid u kulturnopovijesne vodiče po otoku Čiovu svratio nam je pažnju na jedno sveto kršćansko, a očito i pretkršćansko mjesto. Riječ je o franjevačkome samostanu na trogirskom dijelu otoka Čiova koji je više puta mijenjao ime (Škunca 2005: 11), a danas se naziva samostan **Uznesenja Marijina**, premda je poznatiji pod imenom sv. Ante na Dridu (prema bratovštini).¹⁷⁰ Najljepši pogled na Čiovo je s Birnja.

O stanovitoj vezi Sv. Ivana na Birnju i ovoga samostana na Čiovu pisao je još Babić kada je govorio o *zaokruženosti* ovoga šireg područja u *religijskom vidu* te je među posebno omiljenim mjestima za hodočašća naroda Kaštel Lukšića i okolice istaknuo upravo crkve sv. Ivana na Birnju i samostan sv. Ante na Čiovu (Babić 1984: 21).

Samostan sv. Ante „na Dridu“ je tako nazvan po Dridu iznad nedaleke Marine, odakle je 1500. godine ovamo, u strahu pred Turcima, prenesena čudotvorna slika *Gospe od Drida* (Škunca 2005: 11). Iako je danas službeni god crkve *Gospa od uznesenja*, glavno je proštenje ostalo povezano sa svetkovinom sv. Antuna te se održava 13. lipnja (dakle samo 11 dana prije Ivanja; do XVII.

170 Za pomoć oko prikupljanja podataka zahvalni smo kolegici Marijeti Babin iz Konzervatorskoga odjela u Trogiru, a za pomoć u terenskom istraživanju kolegi Mariu Bodružiću.

st. to je bilo dva dana prije ljetnoga solsticija koji je tada padao na Vidovo, 15. lipnja).

To sveto mjesto imalo je i ranije zaštitnicu, sv. Mariju Magdalenu. A ono što nam je u stvari privuklo pažnju ovome samostanu podatak je da je samostan zapravo nastao iznad *špilje Bilosoje posvećene sv. Mariji Magdaleni* (Andreis 1977: 344, prema Škunca 2005: 14). I ne samo to: u toj špilji nalazio se i oltar koji je bio posvećen sv. Mariji Magdaleni (Babić 1984: 66, bilj. 129¹⁷¹). Nenad Zlatar opširno opisuje ovu špilju (Zlatar 2005: 223–226) i donosi njezin tlocrt (str. 227). *Špilja je vlažna i sa zidova kapa voda* (str. 226). Sastoji se od ulaznoga dijela i tri dvorane međusobno spojene prolazima. Najveća je srednja dvorana i u njoj se nalaze dvije “gustirne”, jedna odmah na ulazu u dvoranu, a druga, veća, otprilike između sredine dvorane i sjeverozapadnoga kuta. Iznad nje je, vjerojatno naknadno, probijen otvor na svodu špilje, radi lakšeg vađenja vode za potrebe samostanskoga vrta. P. Andreis navodi ... *jednom cisternom u sredini gdje se nalazi uzdignut jedan oltar posvećen...* (prema Zlatar 2005: 226). Zlatar dobro govori kad kaže kako bi *puno više volio da potragu za oltarom i drugim artefaktima preuzmu na sebe arheolozi* (Zlatar 2005: 226). Škunca pak kaže da je špilja *služila i kao kapelica* (Škunca 2005: 19).

Špilja s druge strane vode (gledano s *Birnja/Peruna*) je upravo idealno mjesto za smještaj *Velesa*. To je, na kraju krajeva, prirodan ulaz u podzemni svijet. A ovo nije bilo koja špilja – sâm samostan nam govori, ako ovdje pretpostavimo kontinuitet svetoga mjesta, da je ona i prije kršćanstva bila sveta. I još kada u njoj možda sretnemo *Velesovu ljubavnicu Mokoš* prerusenu kasnije u Mariju Magdalenu¹⁷² (kao, npr., u Ivancu i na zapadnom Papuku), tada tu točku jednostavno moramo uzeti najozbiljnije u razmatranje.

Prije nego što pokušamo utvrditi gdje bi mogla biti treća točka svetoga trokuta (dakako, ako su *Perun* i špilja doista njegovi vrhovi, a ne samo posljedica našega nagađanja), pogledajmo još malo detaljnije ovaj položaj, njegovu širu sliku. Vidjet ćemo nekoliko zanimljivih toponima. Sam samostan nalazi se na

171 Babić se, kada govori o špilji, poziva na povjesničara Pavla Andreisa iz 17. stoljeća (Paolo Andreis, *Storia della Città di Traù*, Split 1908: 317–318., prijevod s komentarama je objavljen 1977.: P. Andreis, *Povijest grada Trogira*, I i II (komentari), Split 1977. – 1978. Za starije opise ove špilje v. literaturu koju donosi Babić 1984: 25, bilj. 41.

172 Papa Grgur I. („Veliki“) je 591. poistovjetio Mariju Magdalenu, o kojoj izvješćuju sva četvorica evanđelista kao o pratiteljici Isusa i apostola (i prvoj koja je vidjela Uskrsloga), s grješnicom nepoznata imena kojoj je Isus oprostio grijeh (Lk 7,36), pa odatle njezina veza s bludnicom (protestantizam to tumačenje nije prihvatio).

sjeveroistočnoj padini brežuljka *Balan* (93 m), na čije ćemo se ime još vratiti, a ispod njega (samostana) nalazi se *Bilin Dolac*. Tako je zapisano na topografskoj karti. Zlatar pak donosi oblik *Bili dolac* (tako piše i na HOK5) i smatra da bi to mogao biti izvor za naziv špilje, naime, da *Bilosoje/Bilosoja* dolazi od toga što se špilja nalazi na osojnoj (neosunčanoj) strani brijega (Zlatar 2005: 223). Babić pak za predio pod samostanom donosi oblik *Vilin Dolac* te smatra da on čuva uspomenu na vjerovanja u vile, još jedan element pretkršćanskoga vjerovanja (Babić 1984: 90). Spomenimo još i da mještani prenose kazivanje da iz špilje jedan hodnik vodi čak sve do samostana sv. Križa na sjevernoj strani otoka, blizu Arbanije (Zlatar 2005: 219), što je motiv koji se često javlja na svetim točkama, ali i uz ruševine utvrda i slično. Jugoistočno od samostana je brijeg *Kobijak* (155 m), možda povezan s *Marom*. Južno od bila koje se proteže duž otoka, prema hridima *Orlice*, je područje *Bolovani*. To je ime napadno slično imenima *Bovan* i *Balavân* pod Birnjem, pa ih valja zajedno razmatrati. Možda ovamo spada i ime malo prije spomenuta vrha *Balan*¹⁷³. Ovakav mali, ali zgušniti grozd toponima koji se s manje ili više sigurnosti mogu pripisati mitskoj toponimiji (*Kobijak*, *Vilin dolac*, *Bolvan* dva puta) pojačava uvjerenje da je samostan Sv. Ante doista na mjestu pretkršćanskoga svetog mjesta.

Treća točka. Preostalo nam je konstruirati pravilan trokut, pravilnih kutova i odnosa stranica, i vidjeti kamo će pasti treća, Mokošina točka, odnosno hoćemo li u njoj pronaći tragove Mokoši. No analiza ovoga područja pokazat će nam kako je nezahvalan svaki pokušaj te vrste. Treću točku možemo tražiti samo ako imamo prve dvije sigurne. Ovdje nije ništa sigurno (siguran je samo „sunčev kut“ od oko 23°), pa ćemo – igrajući se s pronalaženjem trokuta – uglavnom pronalaziti samo još nepouzdanije točke. Konkretno: ovdje ćemo pronaći nekoliko mogućih trokuta, no kod svakoga će se pojaviti veoma ozbiljni problemi.

Baba lokva i trokut s omjerom 1 : 1,4. Ako su dvije točke prostorne strukture Sv. Ivan na Birnju (kao najmarkantnija na tome dijelu gòre) i samostan Sv. Ante „na Dridu“ na Čiovu, onda bi treća točka bila – u slučaju trokuta idealnih omjera – na sjeveru od Sv. Ante (linija bi išla skoro po meridijanu). Nalazila bi se gotovo „usred ničega“, smještena na području Planoga oko 1,5 km zapadno-sjeverozapadno od Sv. Marte u Bijaćima, kraj kote 115 i zaselka Karanušići. No, okolni su toponimi (u krugu jednoga kilometra) vrlo znakoviti: *Vučje brdo*,

173 Babić sluti da je taj toponim vrlo star, možda još iz vremena prije doseljenja Hrvata (Babić 2005: 7). Nama se ipak čini da ga ovdje ne smijemo ispustiti iz vida.

Batak, Kneževa gomila, Medovača, Vilajica, te osobito oni među koje se naša točka smjestila, a smjestila se točno između obronaka gorske kose znakovita imena *Bovan* i jednako znakovite *Baba lokve* (oko 325 m jugozapadno od lokve, odnosno ω 230°).

Ta je lokva prirodno, ali u prošlosti kultivirano mjesto na kojem je jedino bilo vode za stoku i za najvećih žega. Hidronim *Baba lokva* sačuvao je u sebi trag srednjovjekovnog sela *Baba*¹⁷⁴ (Omašić 1978: 143, 144; Omašić 1986: 105, 106; Omašić 2001: 131, 132). Bilo je to najzapadnije srednjovjekovno selo od onih položenih na padinama brda Kozjaka, Opora i Trećanice. Tragove toga sela iskopavao je prije nekoliko godina, ponovno, Tonči Burić (Burić 2008). Od petnaestak definiranih kuća jedna je u potpunosti istražena. Riječ je o naselju iz kasnoga srednjeg (XIV. – XV.) i ranoga novog vijeka (XVI. – početak XVII. stoljeća). S obzirom da se s imenom sela *Baba* u dokumentima susrećemo od XIII. stoljeća (Burić 2011: 67, bilj. 40), a zasigurno je postojalo i ranije, postoji mogućnost da se selo u ranome srednjem vijeku nalazilo negdje u bližjoj okolici.

Lokva sa stalnom vodom u krškim je područjima morala od davnina privlačiti ljude da se nasele u blizini, pa ne čudi što je u rekognosciranju okolice uočeno da se stotinjak metara zapadno od istraživanoga lokaliteta vjerojatno nalazilo neko omanje rimskodobno selo (Burić 2008: 440). Toponim *Baba* lako može potjecati od drevnoga nadimka Perunove žene Mokoš, kako smo to spomenuli još u poglavlju *Vrhovni praslavenški bogovi u trokutu*. O tome postoji obilna literatura, većinom etnološka, koja još ni izdaleka nije razjasnila svu problematiku koja se oko nje ispreplela. Nije, dakle, nipošto nemoguće da je to mjesto doista povezano s božicom Mokoš kojoj je jedna od značajki da je često uz vodu. Tako konstruiran, trokut ima na Birnju kut od 23°27', a stranice *Biranj – Mokošina točka kod Babe* (7323 m) i *Biranj – samostan na Dridu* (10320 m) odnosile bi se kao 1 : 1,41.

Sve izgleda u redu. Perun bi bio na svojem vrhu, Mokoš kraj vode, a Veles s druge strane velike vode, u špilji. Ali tu smo se susreli s problemom koji nam se lako može dogoditi kada trokute ne otkrivamo na terenu, iz „materijala“, već ih tražimo na karti jer to tako priželjkujemo. Naime, između ovako pretpostavljene Velesove i Mokošine točke ne postoji vizualni kontakt! Samostan je na visini

¹⁷⁴ Burić sažeto prikazuje osnovne teorije o porijeklu toponima s osnovom *Baba* s predmetnom literaturom (2011: 66–68) te se priklanja mišljenju da je riječ o *slavenofonom jezičnom stratumu novodoseljenih hrvatskih populacija*.

od oko 50 m, Mokošina točka oko 110 m, a između njih je kota od 203 m. Time ovaj trokut ne ispunjava jedan od dosta važnih kriterija. Jesu li se možda pri konstruiranju ove strukture poslužili relejem? Ili su s neke četvrte točke (recimo, sa Sv. Nofara, 207 m), s koje se sve tri točke vide, pri velikim obredima tumačili mitsko kazivanje? Dakako da se na nešto takvo smije pomišljati, ali nemamo dokaza. Naša sposobnost da si zamislimo kako je nešto moglo biti, dokazuju našu maštovitost, ali nije znanstveni dokaz.

Trokut s omjerima 1 : 1,6 i 1 : 1,8. Mogući trokut u Kaštelima bio bi velik pa smo na njemu prvo provjeravali odnose za „župske“ trokute (s omjerom dviju stranica $1 : \sqrt{2}$). No već smo dosad uočili jedan dimenzijama jednako velik trokut kod Solina, ali s drukčijim odnosom između stranica ($1 : 1,6$, kao kod „malih“), pa slične obrasce možemo pokušati primijeniti i ovdje. Ako bismo uzeli kao polazište za konstrukciju trokuta odnos $1 : 1,6$, kraća bi stranica morala biti, uz zadržavanje kuta od $23^{\circ}27'$, duga 6453 m, a kod odnosa od $1 : 1,8$ duga 5736 m. Točka na prvom ovako izračunatom vrhu bila bi između zaselaka Papići i Ivkovići ispod Trećanice, na visini od 129 m. Istočnije se uzdižu Brigovi (225 m) i Pender (221 m) koji sprječavaju pogled prema Birnju (ne vidi se ni Trogir), a nema ni nikakve značajke koje bi motivirale pretkršćanske Hrvate da tamo stave Mokoš. Nešto bolje je na točki konstruiranoj za odnos $1 : 1,8$. Ona leži na *Brigovima* kraj jedne lijepo oblikovane gomile, na visini 222 m i ima otvoren pogled na sve strane osim prema sjeveru gdje se prostire greben *Trećanice* (600 m). S nje se vide i Biranj i Trogir.

Trokut s omjerom 1 : 1,2 i Vilajica. Preostalo nam je provjeriti još jednu mogućnost. To bi bio trokut s omjerom $1 : 1,2$ kakvoga smo imali samo kod maloga trokuta u zaleđu Vodica. U tom bi slučaju tražena dužina iznosila oko 9300 m, a Mokošina točka pala bi na vrh zvan *Vilajica*, 452 m. Vidjeli smo već ranije u poglavlju *Vrhovni praslavenski bogovi u trokutu* da *Vila* može biti jedno od Mokošinih imena, a toponimi izvedeni iz njega javljaju se ponegdje i uz druge trokute. *Vilajica* se lijepo vidi i od samostana „na Dridu“ i s Birnja, a odgovarajući kut ima 22° . Nezgoda je u tome da je ime *Vilajica* deminutiv od *Vilaja*, a tako se zove srednji dio grebena koji se pruža od *Vilajice* dalje prema istoku-sjeveroistoku i obuhvaća *Labinšticu*, *Vilaju* sa *Crnim vrhom* (739 m) i *Boraju*, pa to čini ovu pretpostavku vrlo upitnom.

Imena *Vilajica* (ako je ipak u nekoj vezi s riječi *vila*) i *Bovan* vidjeli smo i kod Trogira kao *Vilin dolac* (?), *Balan* i *Bolovani*, a pod Birnjem *Bovan* i *Balavân*. *Babu* pak imamo i pod *Vilajicom* (*Baba*, *Baba lokva*) i pod Birnjem

(*Baba pećina*). Ta ponavljanja kao da čvrsto povezuju ova tri prostora u jednu snažnu cjelinu. Može biti znakovito da su svi mitološki „sumnjivi“ toponimi s Vilajičine istočne strane, prema Birnju (*Gradac, Baba lokva, Baba, Medovača, Bovan, Kneževa gomila, Vučje brdo*), dok ih na zapadnoj strani nema. To govori da pripadaju najranijoj (pretkršćanskoj) toponimijskoj cjelini Kaštela, a ne onoj zapadnoj ili sjevernoj (Seget, Labin).

Izgledalo je lijepo, ali ne smijemo mi, istraživači XXI. stoljeća, propisivati ljudima iz VII. stoljeća kako su morali ustrojavati svoje svete prostore. Pogotovo ako uzmemo u obzir Burićevo upozorenje, da je Čiovo nakon naseljavanja Slavena na obale Jadrana ostalo u sklopu Bizanta. Nema ni arheoloških tragova starim naseljima na Čiovu. Uz to, Burić je u svojem radu iz 2011. u bilješki 30 na str. 66. spomenuo oronim *Bolovani* na Čiovu i rekao da

Ovdje treba biti oprezan – premda se radi o drugoj inačici – jer je srednjovjekovno stanovništvo iz Kaštela bježalo pred Turcima koncem 15. i u 16. st. na susjedne otoke, pa je toponim mogao biti prenesen s Ostroga.

Omjer 1 : 1,41 i blato kao druga (Velesova) moguća točka. Premda smo u poglavlju o Solinskom trokutu izložili da nipošto nije nemoguće da su, u prvim godinama doseljavanja, Slaveni (ovdje su to Hrvati) protegnuli svoju vlast do pod zidine romanskih gradova, što bi moglo vrijediti i za Trogir, ipak je trebalo i dalje tragati. A koliko god špilja na Čiovu bila „logično“ Velesovo mjesto, toliko bi logično bilo i močvarno zemljište, blato u kojem Veles počiva. Bjelorusko kazivanje o sukobu Boga s Nečastivim završava najavom Nečastivoga da će po bjeći u vodu, pod panj ili kladu nekoga stabla (kakva već rastu uz obale, obično razne suvrstice vrbe), nakon čega Bog zadovoljno zaključuje borbu. Evo završetka dijaloga:

— Ну, дык я, каець, схуваюся у воду пот корч, пот колоду!

— Ну там твоё место, там сабе будзь!

(Romanov 1891:155, Ivanov i Toporov 1974:76)

“— No, eto, ja ću se, kaže, skloniti u vodu pod panj, pod kladu!

— No, tamo je tvoje mjesto, tamo si budi!”

Tomu slijedi pripovjedačev komentar iz kojega se jasno vidi o čemu je riječ::

Дык гэто коли удариць идзе нярун, дык гэто Бог нячистычыка б'вэць .

„Eto, gdje god udari grom, to Bog Nečistoga bije.“

Divulje. Takvih mjesta ima uz kaštelansku obalu nekoliko. Najpoznatije su već spomenute *Divulje*. Takvo je mjesto, jednako kao *Poljud* (<*paludium*) kod Splita (a *Blato* su i livade zapadno od rijeke Žrnovnice kod Zmijskoga kamena), pravo mjesto za boga Velesova tipa¹⁷⁵. Izmjerali smo udaljenost od obale blizu ušća potoka *Slanca* u more kraj velikoga rasadnika u Divuljama do Svetoga Ivana na Birnju/Perunu, izračunali kod Birnja idealni kut od 23°27' i dužinu drugoga kraka toga kuta ($6950 : 1,41 = 4993$ m), dobivene vrijednosti unijeli na kartu i zapanjili se. Ova je točka **točno** na mjestu gdje stoji drevna crkvice sv. Nofara (Onofrija) nad sv. Martom u Bijaćima. Svi su pogledi između vrhova trokuta otvoreni. Ovaj ćemo trokut nazvati, oprezno, **Zapadnokaštelaskim trokutom** [15.a].

Sv. Marta „od Stombrata“ (u Bijaćima) bila je pak glavno misionarsko žarište franačke evangelizacije na tlu starohrvatske kliške županije (Delonga 2010: 286).

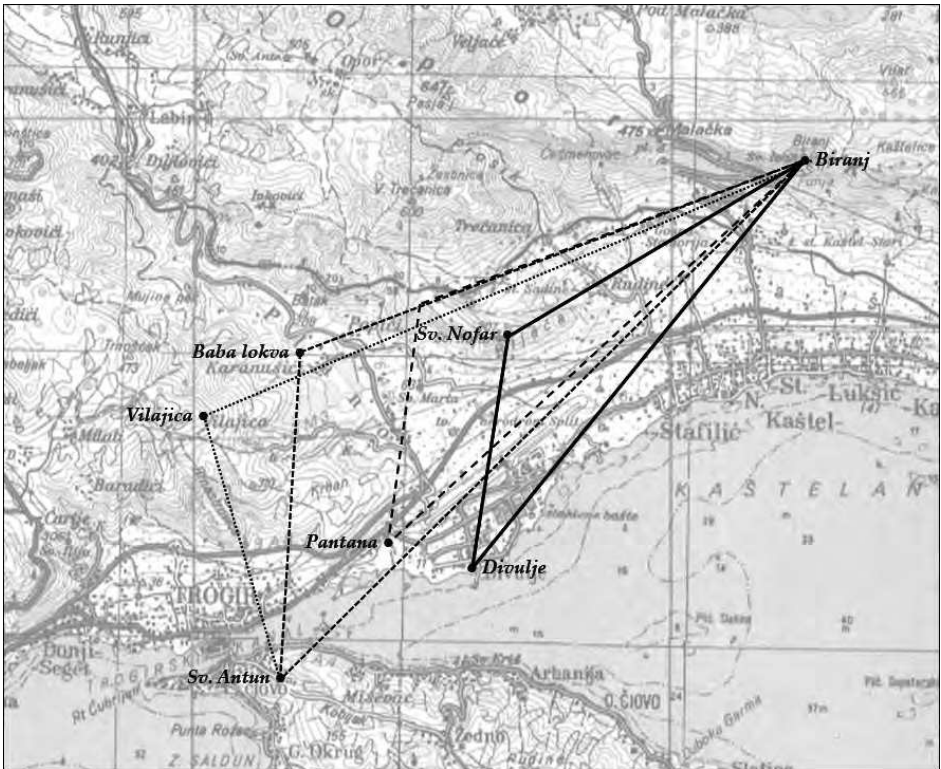
Uočili smo i jednu zanimljivu ledinsku crtu u ovome kraju: ona ide od sv. Ivana na Birnju preko srednjovjekovne crkve sv. Nofara te dolazi na sv. Martu u Bijaćima (pokraj nje je zdenac). O ustrojavanju svetoga trokuta nama ta crta danas ne govori ništa, ali o svetoj Marti su donedavna pjevali hodočasničku pjesmu koja je, prema sjećanju, glasila otprilike ovako:

*Sveta Marta od Stombrata
bila je dobra i postena zena;
ona je ubila velikega žmaka,
oči su mu ko u volete,
zubi ko u konjete,
a jazik kakono ostri mac...*

Sveta Marta je (a riječ je o Lazarevoj sestri poznatoj iz Novoga Zavjeta, Lk 10,38 i Iv 11,5), prema nekoj provansalskoj predaji, po dolasku u južnu Francusku, blizu Tarascona pripitomila divljeg zmaja, točnije, četveronožnu ženku zmaja **bradatog** lica, pola ribu, pola sisavca koja je živjela u močvarama na ušću rijeke Rhône i maltretirala seljake okolnih krajeva, čak ih i proždimala. Pobjednica nad zmajem, ženskoga roda kao i sv. Margareta Antiohijska koja je ukrotila zmaja i

¹⁷⁵ Ovaj toponim pod Kozjakom dobro odgovara Šimunovićevu tumačenju imena Podmorje, Podemorie za područje Donjih Kaštela kao „podvodno zemljište“ (1992:83; vidi i Burić 2011:72, bilj. 68, 69).

kod Margečana i u Bijeloj, a vidjet ćemo ju i kod Velike Nedelje (Ormoža) kao Marjetu, upotpunjuje pučki dotjeran mitski prizor.

Sl. 65. Zapadnokaštelanski trokut: mogućnosti i izbor.

Pantan(a). Niti dva kilometra zapadnije od Divulja (točnije: 1820 m od ušća *Slanca*) druga je takva točka. To je jezerce blizu obale, ispod brijega Krbana (222 m), u kojem izvire kratka rječica (duga 1036 m) znakovito zvana *Rika*. Na mjestu gdje jezerce istječe u Riku stare su mlinice na kojima je natpis iz 1582. godine. Rika teče kroz močvarno područje zvano *Blato* (HOK5) odnosno *Blata* (HOK5, TK25), a zove se i *Pantan*, *Pantana* prema talijanskome *pantano* „Tratto di terreno coperto di fango e di acqua stagnante [„zemljište prekriveno močvarnim raslinjem i stajaćom vodom“]“ (navodno od latinskoga *palus* preko nepotvrđenoga vulgarnolatinskog **paludanium*; vidi Pianigiani 1907, online izd., s.v. *Pantano*). Sjeveroistočnije, iza splitskoga aerodroma, je područje zvano *Dračevica* (možda od *dracco*, „zmaf“).

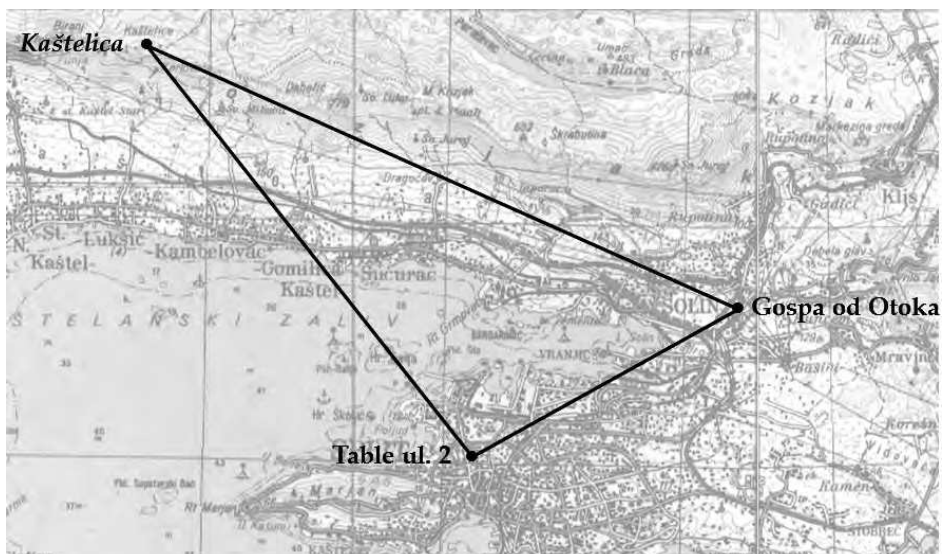
Trokut s omjerom 1 : 1,4, konstruiran pomoću ove točke i sv. Ivana na Birnju, imao bi treću točku tik sa sjeverne strane željezničke pruge Split-Zagreb, na *Brigovima*. Bila bi 1376 m istočno-sjeveroistočno od sv. Nofara, odnosno svega oko 250 m sjeverozapadno od točke ranije pretpostavljenoga trokuta Biranj – Samostan sv. Ante – točka na *Brigovima*, s omjerom 1 : 1,8. No ova treća točka – osim ako se sustavnim arheološkim ispitivanjem ne potvrdi – ne djeluje uvjerljivo, pa dajemo prednost trokutu s točkom kod samoga Nofara.

15.b Istočnokaštelanski trokut?

Prije smo rekli da se s Kozjaka može gledati preko Kaštelanskoga zaljeva i na jugoistok, na Splitski poluotok. Posebno je zanimljiva činjenica da se s cijeloga Kozjakova grebena vidi Gospin otok s tamošnjom Marijinom crkvom. Prva pomisao bila je, provjeriti mogućnost trokuta Biranj (Burićev *Perun*) – Gospa od Otoka – Sv. Trojica na Poljudu, a kada se to pokazalo promašenim, pokušali smo to isto s *Velikim vrhom* (*Perunom* s prve karte). Ni to nije urodilo plodom pa smo pokušali i s vrhom *Kaštelica* (Šimunovićev mogući *Perun?*) i tu smo, uz odnos stranica 1 : 1,3, dobili kut od 23°40'. Točan Sunčev kut! Produžimo li crtu Kaštelica – Sv. Trojica dalje, zapanjit ćemo se : ona će doći do čestice u Table ul. br. 2, tamo gdje je jedan od vrhova kabinetski izračunatoga solinskog trokuta. Kao da su ti trokuti bili umreženi! Bio bi to ***Istočnokaštelanski trokut***, čini nam se, dovoljno uvjerljiv, da nema Burićevog upozorenja o kojem smo pisali u poglavlju o solinskom trokutu.

Točka smještena na početku Table ul., koja se neočekivano pojavila kao bitan element dvaju trokuta, pojačava vjerojatnost da oba trokuta nisu naša konstrukcija. Smještanje crkve sv. Trojice (koja nije uključena u Solinski trokut) na stranicu istočnokaštelanskoga trokuta pak pojačava uvjerenje da je ona odgovor kršćana na slavensko pretkršćansko bogoštovlje.

Kod Poljuda imamo vrhove dviju sumnjivih trodijelnih struktura. U matematici je umnožak dvaju negativnih brojeva uvijek pozitivan. Ovdje to, na žalost, nije slučaj, ali kada točka poput blatnoga Poljuda u dva međusobno nezavisna razmatranja dolazi u obzir kao Velesovo mjesto, a to se ponavlja samo 11 km zapadnije kod Divulja na također razmočenom terenu, onda se ipak moramo upitati zašto je to tako.

Sl. 66. Istočnokaštelanski trokut.

Padine Kozjaka doista su bile sveto tlo. Na tragove nailazimo posvuda. No to još ne znači da smo definitivno razotkrili drevne prostorne strukture. Predstoji još mnogo posla.

16. VELIKONEDELJSKI TROKUT

Bio je to običan izlet arheološke ekipe Instituta za arheologiju, jednoga kišnog dana¹⁷⁶ tijekom kampanje istraživanja romaničke crkve u Ivancu u proljeće 2012. godine. Odlučili smo posjetiti podružnicu Pokrajinskoga muzeja Ptuj u Ormožu ne bismo li tako stekli uvid u arheološku građu nedalekog Prekodravlja (od Ivanca do Ormoža zračnom linijom ima tek 20 km). Ljubazni su nas domaćini¹⁷⁷ proveli kroz Muzej i prekrasan Stari grad.

U to je vrijeme čitava arheološka ekipa već bila inficirana temom ove knjige koja je tada bila u poodmakloj fazi, a osobito procesom raskrinkavanja eventualnoga pokrovničkog trokuta [pogl. 14] u kojem su poneki sudjelovali. U tom raspoloženju smo se našli pred fantastičnim kamenim, rustikalno izvedenim kipom, zvat ćemo ga *Bradonja* (Slovinci ga zovu *bradati mož*).

Kip je izrađen od pješčenjaka, vrlo rustikalno, nemarno ili, bolje rečeno, nevještom rukom. Prikazuje vrlo plošno i frontalno postavljenog bradatog i brkatog muškarca, počešljanog na razdjeljak i odjevenog poput redovnika. Uže pojasa (*korde*) vezano je po sredini te se odatle spušta poput dvije paralelne i razdvojene plastične trake. Djeluju nekako prenaplašeno. Ljevica mu je svinuta u laktu i položena na prsa, malo iznad trbuha. Desnica je na vrlo neprirodan način položena na desno rame, tako da ga potpuno obujmljuje, i to je najneobičnije kod ovoga kipa, sve drugo je manje-više već negdje viđeno. Veći dio desne ruke nedostaje, slovenska povjesničarka umjetnosti Mija Oter Gorenčič pretpostavlja da je ruka *morda v perspektivični skrajšavi* (Oter Gorenčič 2007: 20). Kip je visok 71, širok 40 a dubok 20 cm. Nikada nije stajao samostalno, sa

176 11. lipnja 2012.

177 Kustos arheolog Branko Lamut, koji nas je proveo kroz Muzej te konzervatorica-restauratorica Nina Mertik, koja nas je uvela u problematiku velikonedeljskih skulptura i pružila nam sve potrebne podatke o njima kojima se služimo u ovoj knjizi. Još jednom im se najsrdačnije zahvaljujemo.

stražnje strane nema nikakvih tragova obrade. Pa čak niti na većem dijelu bočnih strana (frizura, pojas). To ukazuje da je bio negdje uzidan, najvjerojatnije je riječ o dovratniku portala.

Sl. 67, 68: *Bradonja* iz Velike Nedelje (foto: Miran Pflaum).

Muškarac prikazan na njemu izgleda kao redovnik – opasan je, očito, užetom – ali u licu je isto tako mogao biti i kakav Kelt,¹⁷⁸ Langobard... No, nas je na prvi pogled jako podsjećao na nekoga četvrtoga, kao da smo ga već negdje ne tako davno susreli. U prilog tezi da je riječ o redovniku, naravno osim redovničkoga pojasa, ide i činjenica da se nekoć, sve do posljednje obnove 1990-ih godina, nalazio uzidan u južni zid zvonika župne crkve sv. Trojice u nedalekoj Velikoj Nedelji, koja je nekoć pripadala Njemačkom viteškom redu, „teutoncima“¹⁷⁹.

U Veliku Nedelju je teutonci doveo Friderik III. Ptujski (vazal salzburškoga nadbiskupa i njemačkoga cara), između 1199. i 1205., ili oko 1210. godine (Curk 1992: 175). Bilo je to u doba građanskoga rata oko ugarske krune,

178 Donekle slični likovima poganskih božanstava pronađenih na ranokršćanskome groblju na otoku Boa; http://en.wikipedia.org/wiki/Boa_Island.

179 Njemački viteški red, teutonci ili križnici/križnici, kako se još navode u slovenskoj literaturi.

situacija koju su spretni Ptujski dobro iskoristili da Ugarsko-hrvatskom kraljevstvu i Zagrebačkoj biskupiji otrgnu ovaj kraj te ga priključe Njemačkome carstvu odnosno Salzburškoj nadbiskupiji. Pritom neće baš biti, kako prema arhivskim izvorima navodi slovenska literatura, da je ovaj kraj bio *pust in neobljuden* kad ti isti izvori govore da je Friderik Ptujski na svojoj vlastitoj zemlji slobodnoj od poreza (*allodium*) kod Velike Nedelje naselio teutonice *pri že obstoječi cerkvi* (Kos 1928: XXXIV, 192; Zadnikar 1959: 194).¹⁸⁰ Ipak je očito da je slavensko, podložno stanovništvo ostalo, dok su se povukli graničari koje su činili uglavnom *Madžari, Pečenezi in Szekli* (Curk 1983: 63).

Mišljenje prema kojem bi to područje bilo tek u XIII. stoljeću naseljeno Slovincima iz Alpa (Ljubša 1925: 4–5; Kos 1933: 146–147) opovrgnuo je još 1970. Vitomir Belaj analizom etnografskoga inventara. Osvrnuo se na Kosovu tvrđnju da su slovenski kolonisti iz Alpa donijeli sa sobom načelo razdiobe zemlje tipično za zaselke, seljačke kuće građene u ključ, imena naselja na *-ci, -ovci*, dobro razvijeno lončarstvo i s time u vezi veliku diferencijaciju posuđa kako po imenima tako i po namjeni, obilje pšenice koje je uvjetovalo postanak velikoga broja brašnatih jela, posebnu nošnju s tipičnim bregušama (platnenim bijelim muškim gaćama), seoske „grbove“ i posebni dijalekt (Kos 1968: 262). Pokazao je da su gotovo sve ove značajke tipične za zapadnopanonski etnografski pojas te da ih nema u Alpama, a one koje su poznate i u Alpama, tako su općenite (dobro lončarstvo, obilje pšenice) da nemaju ovdje ama baš nikakvu dokaznu vrijednost (Belaj, V. 1970).

Čini se da su teutonci odigrali važnu ulogu u borbama oko granice, da nisu samo došli «na gotov čin». Još je Kukuljević Sakcinski isticao da je kaštel Bela blizu Ivanca bio pogranična utvrda prema Nijemcima (*Theutonicos*) te *s toga bijaše jedan od poglavica vitezova sv. Ivana uvijek zajedno i kastelan grada Bele* (Kukuljević Sakcinski 1886a: 47). Zbog strateškog smještaja u blizini granice čini se da su, kao odgovor na angažman teutonaca koji su Frideriku Ptujskom pomagali u borbama protiv Mađara (Mlinarič 1983: 82), vitezovi ivanovci i na varaždinskome (gdje se u izvorima mogu pratiti od 1201. godine) kao i na području belskoga preceptorata/kastelanata (u izvorima od 1209. godine; Belaj, J. 2005: 21) bili neposredno u službi ugarsko-hrvatskoga kralja, te da im je vjerojatno osnovna funkcija bila čuvanje zapadne granice kraljevstva, a ne borba

180 Curk čak navodi: *pri že obstoječi madžarski cerkvi sv. Nedelje (Trojice)* (Curk 1992: 155) što bi bilo u suprotnosti s uvriježenim mišljenjem da je ovo naselje ime dobilo po velikoj pobjedi nad Mađarima koje se dogodila upravo na Uskrs.

protiv nevjernika. Sličnu situaciju imamo i s templarima i teutoncima u Beloj Krajini (Belaj, J. 2001: 226–228). No nama je važno da nam ova politička situacija ne zamagli sliku, čini se, još uvijek nezavršenoga proces kristijanizacije. O tome će biti više riječi malo kasnije. Sada je bitno ponoviti da je u Velikoj Nedelji već postojala crkva prije dolaska teutonaca oko godine 1200.

Prevladavaju dvije teorije o nastanku današnje crkve. Prva smatra da su ovu, nama poznatu crkvu izgradili tek teutonci nakon dolaska u Veliku Nedelju. Prvenstveni je razlog za takvo razmišljanje njezin tlocrt, a riječ je o jedno-brodnoj crkvi s istočnim zvonikom i polukružnom apsidom. On u ovim krajevima nije uobičajen, no čest je u sjevernoj Njemačkoj (Zadnikar 1982: 338, 374–375; Oter Gorenčič, 2007: 18–19, s literaturom), a poznat je i u obližnjoj Austriji (npr. u Lendorfu; Oter Gorenčič, 2007: 19). Zbog toga neki autori smatraju da su jezgru, koja je do danas očuvana, sagradili teutonci u romaničkome slogu nedugo nakon što su dobili ovo područje, početkom XIII. stoljeća, vjerojatno u prvim desetljećima (Zadnikar 1959: 195) ili iza 1235. (Cevc 1963: 40). U tom bi slučaju vrlo vjerojatno rečeni tlocrt “donijeli” sa sobom, pa makar i sa sjevera Njemačke. Ta bi, prva teutonska, crkva kasnije bila više puta dograđivana i pregrađivana. Ako je to tako, onda o ranijoj crkvi znamo samo da je postojala i ništa više.

Druga teorija govori da je stara crkva bila veličine današnjega zvonika i polukružne apside. Curk smatra da su još Ptujski, malo nakon što su osvojili ovaj kraj, mađarskoj kapelici prizidali brod te su tako oblikovali crkvu koja je dobila i određena župna prava. Friderik III. Ptujski je kasnije patronat odstupio teutoncima koji su za nju 1236. dobili puni status župne crkve. Crkvu su 1280. godine značajno proširili, što je ustanovljeno pregledom potkrovlja (Curk 1992: 175–176) te konzervatorskim zahvatima na crkvenoj vanjštini 1995. i 1996. godine (Menoni 2003: 27). Crkva je, prema tome, imala dvije faze, stariju romaničku s podfazama iz treće trećine XII. i početka XIII. stoljeća te ranogotičku fazu iz oko 1280. (Curk 1992: 176).

U slovenskoj stručnoj literaturi ne postoji suglasje o podrijetlu i točnoj dataciji kipa koji nas zanima, kao ni o identitetu predstavljene osobe. U muzejskoj brošuri stoji da je to romanička, ako ne i predromanička skulptura, jedna od najstarijih očuvanih srednjovjekovnih plastika u Sloveniji. Struka ju okvirno datira u vrijeme prije 1200. god. (Korpič et al. 2012: 2). Slovenski povjesničar umjetnosti Emilijan Cevc ju je pripisao nekom ugarskom klesaru (Cevc 1963: 40). Zbog načina izrade pretpostavio je da možda potječe iz stare crkve, one

spomenute u Friderikovi listini, odnosno da je starija od prijelaza iz XII. na XIII. stoljeće i dolaska teutonaca. Slično ju, posredno i vrlo oprezno, datira i Zadnikar (Zadnikar 1970: LI). O mađarskom klesaru razmišlja i Curk te kao analogiju spominje figuralne ukrase iz danas evangeličke crkve u Kercsi (slov. Krčica, danas: Kercaszomor u zapadnoj Mađarskoj) s kraja XII. stoljeća (Curk 1992: 175–176).

Tijekom restauriranja spomenika 2007. godine na vidjelo je došao još jedan vrlo zanimljiv detalj, premda izuzetno slabo očuvan i teško vidljiv. Osim tragova izvorne polikromacije, na čelu su uočeni i vrlo plitki urezi koji, čini se, predstavljaju teutonski križ širokih krakova.

Znači li to doista da je riječ o prikazu teutonca, kako to dopušta Oter Gorenčičeva koja ga, u tom slučaju, vidi kao domaći rad nastao u jako okašnjoj izvedbi ali tek u prvoj polovici XIII. stoljeća, jer prije teutonaca u Velikoj Nedelji nije bilo (2007: 21)? Ipak i ona sama smatra da bi tako kasna datacija bila prilično iznenađujuća s obzirom na stilske kriterije. Nama se čini da je eventualni križ (koji je doista izrazito slabo vidljiv) uklesan naknadno, tijekom procesa “posvajanja” starijega kipa od strane teutonaca. Pri tome nam ostaje neodgovoreno ključno pitanje – koga je on prije toga predstavljao?

No nas je ovaj bradati lik – osim što smo se odmah sjetili jednog drugog “bradonje” iz 14 km i 127 m udaljenog Vukovoja, spomenutog u ivanečkom poglavlju [1] – podsjetio na nekoga drugoga. Podsjetio nas je na lik prikazan na brončanome lijevanom okovu kopče (veličine 3,7 × 2,4 cm) pronađene u Istri na nepoznatome nalazištu (možda u Karojbi, kako se, uz izvjesne rezerve, često navodi u literaturi). Glava bradatoga muškarca prikazana je u sredini okova, a uokviruje ju traka koja se savija u obliku slova Ω , odnosno u obliku lire, i na čijim su krajevima stilizirane životinjske glave. Arheolog Branko Marušić ovaj okov datira u VII. stoljeće i smatra da ima germansko-bizantske značajke (Marušić 1955: 111, 115, T. IV: 7; 1995: 61, sl. 53). Karojbu spominje i Zdenko Vinski u kontekstu uništenih langobardskih grobova u Hrvatskoj (Vinski 1971: 57).

Još je Vinski upozorio da se ljudski lik rado koristio u VII. stoljeću kao simbol s apotropejskim značenjem – prikazan ili samostalno ili unutar para zoomorfnih motiva – i da je kao takav često prikazivan na provincijalnim bizantskim izrađevinama te je ušao u čestu barbarsku upotrebu (Vinski 1975: 33). On nalaze iz Istre i Toskane (*Karojba – Luni*), zajedno sa stilski sličnim gardunskim, pripisuje istom *barbariziranom provincijalnobizantskom radioničkom*

krugu VII. stoljeća te ih smatra derivatom prototipa s U-okovom kombiniran s ukrasnim konceptom skupine kopča tipa Keszthely – Pécs (Vinski 1975: 33).

Sl. 69: Okovi iz toskanskoga Lunia (lijevo) i Istre (desno) (prema: Čausidis 2005: 445, T. 2: 11, 12).

Paola Korošec također stavlja istarski nalaz u širi kontekst okova pojasnih kopči kasnog VI. i VII. stoljeća, zajedno s primjercima iz toskanskoga Lunia i iz Garduna, a dodaje im i nalaz iz Spodnje Hajdine kraj Ptuja (Korošec 2003). Sličnost istarskog i toskanskog okova je velika, dok im je s preostala dva nalaza zajednička tek prvotna funkcija, kronološko određenje te korištenje prikaza ljudskoga bradatoga lika.

Postoji još jedna okolnost koja, čini nam se, povezuje lik iz Istre sa slovenskim nalazom. Naime, ulomak okova iz Spodnje Hajdine pronađen je u ženskom grobu broj 2 male bjelobrdske nekropole. Tamo je, prema dobro argumentiranom autoričinom mišljenju, dospio sekundarno upotrijebljen kao aplikacija, što može prvenstveno zahvaliti apotropejskom značaju antropomorfna lika (Korošec 2003). Prema tome bismo mogli, posredno, pretpostaviti da je i naš velikonedeljski lik također bio sekundarno upotrijebljen iz sličnih pobuda.

Makedonski arheolog Nikos Čausidis već dugi niz godina propituje pretkršćansku religiju Slavena te se trudi etablirati arheološku metodologiju koja bi omogućila tumačenje već poznatih nalaza s potencijalnim značajkama *srednjovjekovnih ostataka poganske religije Slavena*, a koja se prvenstveno bazira na simboličkoj ili semiotičkoj analizi slike (Čausidis 2005).

Čausidis stavlja i istarsku bradatu glavu u spomenuti kontekst, zajedno s toskanskom, premda ih ne uklapa u neki od uspostavljenih tipova

ranosrednjovjekovnoga nakita (Čausidis 2005: 439). Eventualno njihovo bizantsko ili pak langobardsko podrijetlo ne spominje. Za njega oni prikazuju *lice nebeskog boga ispod zoomorfnog neba*. (Čausidis 2005: 440, T. IV: 11, 12). Prikaze nebeskoga svoda koji je na kopčama simbolički predstavljen dvjema protomama¹⁸¹ Čausidis nalazi i na širem europskom prostoru *u krugu njemačkih i ugro-finskih populacija* (Čausidis 2005: 440, T. IV: 13–15) te na slavenskim fibulama “dnjeparuskog tipa”, na kojima pod svodom ne stoji lik božanstva nego *trokutni ili peterokutni segment (sveta planina/kuća)* (Čausidis 2005: 440–441, T. IV: 16–17).

Još jedan lik, ovaj puta ponovno izveden u kamenu, svojim nas izgledom (očima, frizurom, bradom i brkovima...) podsjeća i na istarskog i na velikonedeljskog bradatoga muškarca. Na ovog potonjeg još i svojim pojasom.

Riječ je o romaničkom reljefu s bradatim, dvorepim Tritonom. Nalazi se u uokvirenoj ploči na luku romaničkoga portala u župno dvorište (pa ga zovu *Pfarrhoftor*, “vrata župnoga dvorišta”) kraj crkve sv. Petra i Pavla u Remagenu nedaleko Bonna. Datiraju ga različito, od X. stoljeća (Mayhew 1856: 189) pa sve do oko 1200. (Krause 2006). Ne zna se gdje je taj portal prvotno stajao. Kasnije je, tek 1902, postavljen na sadašnje mjesto. Puno značenje njegovih reljefa, a ima ih devetnaest, ostalo je do danas nerazjašnjeno. No jasno je da Triton ovdje simbolizira oholost/taštinu (*superbia*) kao jedan od sedam (u ono doba osam!) smrtnih grijeha.¹⁸² Čini nam se da ovaj lik stoji između dva ranije razmatrana – u licu je sličniji istarskome, a pojasom velikonedeljskome. Još je jedna sličnost s velikonedeljskom skulpturom vrlo interesantna: pogledamo li pažljivije Tritonove ruke i zamislimo si da se nekom od njih drži za rame na način na koji to čini velikonedeljski

Sl. 70: Triton, romanički reljef na portalu u župnom dvorištu kraj crkve sv. Petra i Pavla u Remagenu (prema: <http://www.flickr.com/photos/28433765@N07/3616459227/>).

181 Protoma je prikaz životinjske glave s vratom, često se koristi kao ukras, na primjer u arhitekturi.

182 Vergilije u *Eneidi* opisuje kako je Triton Enejinog trubadura Mizena, zbog njegove taštine, bacio u more kada ga je ovaj izazvao na natjecanje u sviranju trube.

Bradonja, možemo zaključiti da bi i Tritonova ruka tada bila također neobično kratka. Začuđujuće je da dva tako slična lika (istarski i remagenski) razdvaja, prema različitim datacijama, više stoljeća, možda čak i pola tisućljeća!

Stilski se ovaj spomenik pripisuje lombardskome stilu romaničke umjetnosti koji je svojedobno prodro ovako visoko na sjever. Nama je to važno, jer sada smijemo pomišljati da je isti izričaj mogao zatim (ne prije 1200.) doći s teutoncima posredno, preko Njemačke ili Austrije u velikonedeljski kraj.

Pregledavajući, dakle, dostupnu literaturu u potrazi za spomenikom sličnim velikonedeljskom *Bradonji*, moramo priznati da nismo imali baš puno uspjeha. Ostavimo po strani dojam koji na nas ostavlja, a kojeg vjerojatno treba zahvaliti vremenu iz kojega dolazi i onovremenom načinu klesanja sličnih spomenika kao i predodžbama u vrijeme nastanka koje uzrokuju njegove proporcije, frizuru, oblik lica i slično. No ni vrijeme nastanka spomenika nije lako određivo. Ono što ovoga redovnika ipak najviše obilježava položaj je njegovih ruku, točnije, položaj njegove desne ruke kojom se drži, kao što smo već naglasili – pomalo neprirodno, za desno rame. Taj položaj desne ruke je – očito – onaj neki kôd na koji treba fokusirati naša razmišljanja, sve ostalo je već viđeno.

Jedino što za sada možemo ponuditi tek je jedna asocijacija koju je taj detalj kod nas izazvao: Kuzmino kazivanje o donošenju predaka na ramenu, o kojem je bilo govora u poglavlju *Doseoba naroda* u prvome dijelu knjige. Ali s time ne znamo što bismo započeli.

O problemima *spolijacije* u nedalekom, desetak kilometara udaljenom viničkome kraju, nedavno je pisala arheologinja Branka Migotti (Migotti 2012). Osim što donosi osnovnu literaturu o naknadnoj uporabi kamenih spomenika, kao i nagađanja o razlozima takvih postupaka, ona svodi naizgled mnoge mogućnosti na tri osnovna razloga: materijalni, estetski i ideološki (religijski, politički, društveni i slično) te njihove međusobne kombinacije. Kada je riječ o ideološkim motivima, nama svakako najzanimljivijima, autorica i njih svodi na *dvije suprotstavljene namjere: zatrijeti simboliku upotrijebljenog predmeta ili ju oživjeti u službi obrazlaganja pripadnosti, vlastitosti i samosvojnosti, oslonjenih na povijesno sjećanje* (Migotti 2012: 141–142). Pri tome nas podsjeća da *nisu rijetki primjeri prenošenja spolija s velikih udaljenosti, podjednako česti u rimskoj antici kao i europskom srednjovjekovlju u svrhu političke promidžbe te zaključuje da nema jedinstvenog pravila ni pouzdane logike za razotkrivanje putova naknadne uporabe kamenih spomenika; svaki primjer priča je za sebe* (Migotti 2012: 142).

Valja spomenuti još dvije skulpture, pomalo nezgrapno isklesane, uzidane u zidove crkve u Velikoj Nedelji. Prikazuju glave mlađih muškaraca čvrstih, prema naprijed isturenih vilica, klempavih ušiju, pokrivene naoko neobičnim kapama. Jedna od glava izrađena je od kvalitetnijeg kamena, samim time je i bolje sačuvana. Također je oblikovana vještijom rukom što se dobro vidi po obradi očiju, usta i, osobito, nosa. Na njoj je prema naprijed zakrivljena kapa savinuta prema unutra. Ova glava čuva vrh stožastoga krova polukružne apsida, dok je druga otkrivena u pravokutnoj udubini visoko u crkvenom zidu. Otkrivena je za vrijeme obnove crkve 1960-ih godina te prenesena i uzidana u jugoistočni ugao crkvenoga broda (Curk 1962: 169; 1965: 247; 1992: 175).

Sl. 71, 72: Glave na crkvi sv. Trojice u Velikoj Nedelji (prema: Oter Gorenčič 2007: 19, sl. 3; 20, sl. 4).

Zanimljiv je već spomenuti položaj “ljepše” glave. Na isti je način uzidana glava nad apsidom već spomenute crkve koja ima isti tlocrtni tip, sv. Jakoba starijega u Lendorfu u Koruškoj, 5 km sjeverno od Klagenfurta. Usporedna analiza Oter Gorenčićeve pokazala je da je u romanici postavljanje glava nad stožaste apsida bilo prilično popularno pa ona, uza spomenutu korušku crkvu, spominje još i crkvu sv. Kunigunde u bavarskom Burgerrothu (Oter Gorenčič 2005: 17–20). Ipak, pogledavši ove glave, osobito lendorfsku, ne možemo se oteti dojmu da se one ne nalaze na svojim prvotnim pozicijama. Slično nam se čini i za velikonedeljsku glavu, osobito zbog različite vrste kamena same glave i njenog “postolja”. Još je zbudjujuće kod lendorfske glave da je nema na fotografiji zvonika crkve objavljenoga 1962. u monografiji o romanici u Austriji (Baldass et al. 1962: Abb 6).

A što se druge glave tiče, njezin prvotni položaj je dio opće zapadnoeuropske sklonosti postavljanju kamenih glava u zidove crkava. Prema Oterovoj ta je praksa u početku vjerojatno imala određeni simbolički ili apotropijski značaj, no vremenom ga je zamijenila puka dekorativnost (Oter Gorenčić 2005). Nama kapa izgleda kao spljoštena frigijska kapa, a frigijsku su kapu Rimljani stavljali na glavu istočnim bogovima koje su prihvatili, kao oznaku njihove strane pripadnost, pa ju je tako nosio i Mitra, vrlo popularan u ovome kraju, ali i, primjerice, frigijsko božanstvo vegetacije Atis, te Jupiter Dolihenski. Jupiter Dolihenski je *interpretatio romana* sirijskoga boga Ba'ala. Ovo je božanstvo nastalo miješanjem različitih kulturnih utjecaja, među kojima dominira priroda hetitskoga boga gromovnika¹⁸³ (Sinobad 2010: 171), a i sam je Jupiter bio gromovnik. Glavni centri kulta Jupitera Dolihenskog, čija je popularnost na vrhuncu bila od vladanja Marka Aurelija do vladanja careva iz dinastije Severa, nalazili su se u provincijama izrazito vojnoga karaktera, osobito duž limesa (Sinobad 2010: 171–172). Njegovi su spomenici, tako, pronađeni u obližnjem Ptuju, ali i u Trebnju, Slovenj Gradcu te Daruvaru¹⁸⁴. Ipak ne vjerujemo da je neka skulptura Jupitera Dolihenskog iz nekog, nama danas možda nepoznatog njegovog svetišta, mogla poslužiti kao “model” srednjovjekovnome klesaru ovih glava. Jer, kao što smo vidjeli, osim frigijske kape za takvu pretpostavku nema drugih elemenata. A i kapu ćemo kasnije pokušati malo drukčije objasniti.

Glave u Velikoj Nedelji su bez sumnje srednjovjekovni radovi. Zadnikar ih datira u prvu polovicu XIII. st., no – to ipak treba naglasiti – prvenstveno zato što su bile uzidane u prilično databilnu građevinu, priznajući pri tom da bi ih samo prema stilskim kriterijima bilo mnogo teže datirati (Zadnikar 1970: LI). Slično razmišljaju i ostali autori koji su se dotakli ovih skulptura (Cevc 1963: 40; Curk 1967: 17; Oter Gorenčić, 2007: 19).

Već smo istaknuli koliko je to nesiguran pristup, uzmemo li u obzir mogućnost naknadnog ugrađivanja, premještanja i slično. Nama se čini¹⁸⁵ da je riječ o rustičnim radovima koji se – oponašajući naturalistične uzore iz centara ranogotičke umjetnosti – sa zakašnjenjem javljaju u provinciji uglavnom

183 Jedan od najvećih podviga hetitskoga gromovnika Tarhuna je ubojstvo, zmaja *Illuyanke*.

184 Od osam žrtvenika posvećenih Jupiteru Dolihenskom pronađenih na području Hrvatske, čak dva potječu iz Daruvara (municipij Jasorum) (Sinobad 2010: 171).

185 U stvari, tu prihvaćamo mišljenje kolegice Ivane Tomas, povjesničarke umjetnosti s Filozofskog fakulteta u Zagrebu, kojoj se ujedno zahvaljujemo na izuzetnoj pomoći kod analize ovih skulptura.

tijekom druge polovice XIII. stoljeća. Skulpture su vjerojatno rađene u istoj radionici, premda su lako uočljive dvije “ruke”, a zajedno s njima možda i rušični *Bradonja*. Premda treba ostaviti otvorenom i mogućnost da se jedna (!) glava ipak oduvijek nalazila iznad apside sa svojom apotropejskom zadaćom, premda nam analogije više i ne djeluju tako uvjerljivo, ipak moramo skrenuti pažnju na još jednu mogućnost. A ona proizlazi iz činjenice da u promatrano vrijeme skulpture svoje mjesto pronalaze uglavnom na zapadnom portalu.¹⁸⁶ Pa ukoliko prihvatimo drugu teoriju o razvoju velikonedeljskog tlocrta crkve, tada možemo reći da su ove skulpture prevelike za početnu, mađarsku kapelu koja se veličinom svodi na kasniji zvonik i apsidu. Lakše ih možemo zamisliti na zapadnom portalu one crkve koja je nastala pridodavanjem broda prvotnoj kapeli oko 1235. godine. No, s obzirom na iznesena razmatranja o dataciji čini nam se najispravnije povezati ih s drugom pretpostavljanom fazom proširenja crkve, onom teutonskom, ranogotičkom iz oko 1280. godine. Temelje tog portala možda bi mogla potvrditi arheološka istraživanja unutrašnjosti crkve. A jedna je glava mogla biti uzidana nad krov apside doista s apotropejskom zadaćom, ali kasnije, u neka druga vremena. Teško je reći od čega je štitila svoje župljane: možda od kuge, možda od Turaka... Bez obzira na razlog, ne možemo se oteti dojmu da se to dogodilo istovremeno u Velikoj Nedelji kada i u ostalim “analognim” crkvama.

Što se identiteta velikonedeljskih glava tiče, možda nam najvjerojatnije tumačenje nudi situacija primijećena u kontinentalnoj Hrvatskoj. Naime, sva je prilika da su viteški redovi bili *jedan od važnijih čimbenika stvaranja arhitekture i skulpture u kamenu*, pri čemu se osobito ističe skupina iz Glogovnice (Goss 2007: 34, s fotografijama). Ne manje važno je da upravo ta skupina skulptura na nas ostavlja poprilično sličan dojam kao i ove dvije velikonedeljske glave. Sličnost je i u tome da je riječ o portretima sepulkralaca, još jednog križničkoga reda prisutnoga u ovim krajevima. Iz svega proizlazi i naša pretpostavka da su ove glave portreti (ili simbolički prikazi) teutonskih vitezova, nastale prigodom njihovog proširenja crkve oko 1280. godine. Pri tomu bi frigijska kapa mogla ukazivati na njihovu povezanost s Levantom, sa Svetom zemljom, jer frigijska kapa *na ikonografskim prikazima u ranom srednjem vijeku označuje ljude s Istoka* (Badurina 1985: 236).

¹⁸⁶ Lijep primjer je zapadni portal crkve sv. Spasa u Millstatu koja se, kako je prikladno, nalazi na jednom od svetih točaka trokuta koje je Pleterski otkrio u Koruškoj.

Četvrti je kameni spomenik iz crkve sv. Trojice u Velikoj Nedelji romanička krstionica, jedinstvena u Sloveniji. Stoji pred romaničkom apsidom, u zvoniku, desno, postavljena na polukružno oklesani rimski nadgrobnik. Izrađena je od pohorskog¹⁸⁷ mramora, nepravilnog je čašastoga oblika, visine 73, promjera 78 – 81 i debljine stijene od 10 cm. Jedini ukras ove krstionice su četiri stilizirane arhaične glave, postavljene izvana uza sam rub recipijenta, tako da gledaju na sve četiri strane svijeta. Imaju izražene oči i usta i dekorativno naznačenu kosu (Kropej 1997: 24).

Sl. 73: Krstionica iz crkve sv. Trojice u Velikoj Nedelji (foto: Nina Mertik).

Valja spomenuti da jedna od četiriju glava ima sličnu frigijsku kapu kao ranije spomenute glave, samo puno spljošteniju. Datira se u početak (Curk 1983: 64), prvu polovicu (Zadnikar 1982: 36) odnosno drugu četvrtinu XIII. stoljeća (Christiner 1993, kat. n. 95; Oter Gorenčič, 2007: 19). Curk, štoviše, pretpostavlja da je krstionica nastala kad je crkva postala župna, dakle oko 1236. godine (Curk 1992: 176). Slično kao i za tlocrt crkve, tako i za ovaj spomenik jedni uzore traže na sjeveru Njemačke, dok drugi ne žele "ići" tako daleko, kad su dvije slične krstionice poznate iz današnje Austrije (Christiner 1993: 30, Oter Gorenčič, 2007: 19). U oba slučaja posredovanje teutonaca logično je pretpostaviti, a frigijska kapa dodatno osnažuje tezu da i "Frigijci" prikazuju teutonske vitezove, dok je barem jedan, nešto decentnije, uklopljen u krstionicu.

U zapadnoeuropskoj umjetnosti postoje brojne analogije ovome nalazu (Oter Gorenčič, 2005). No nama je, kao za inat, u prvoj potrazi po povratku iz ormoškog muzeja kao prvi rezultat internet ponudio fotografiju donekle slične krstionice koja je bila potpisana rečenicom:

*The four-faced Svantevit baptismal font in the parish church of Altenkirchen (Rügen, Germany)*¹⁸⁸

187 Prema: http://kraji.eu/slovenija/velika_nedelja_cerkev_sv_trojice/slo.

188 <http://my.opera.com/ancientmacedonia/blog/?id=767636>. Bolje fotografije v. na: <http://www.geolocation.ws/v/P/48088829/germanywestern-pomeraniaruegen/en>, gdje se može vidjeti i drugi, dobro poznati „Svantevitov“ reljef s rogom, uzidan u zid.

„krstionica četveroglavog Svantevita iz župne crkve u Altenkirchenu [otok Rujana/Rügen, Njemačka]“ (Sl. 74).

I ta nam je atribucija, premda se kasnije pokazala varljivom, usmjerila misli prema pretkršćanskoj vjeri ovoga prostora. Naime, lako je zamisliti da su teutonci, koji su već sudjelovali u pokršćavanju Slavena na Baltiku, stečena iskustva i metode primijenili i ovdje. Pokušali su pogansko božanstvo zaogrnuti novim, kršćanskim simboličkim plaštom, ne bi li tako privoljeli Slavena na pokršćavanje. Tada nas sve manje čudi i upotreba vrijednost ovog spomenika – krstionica! Posve je drugo pitanje tko je prikazani četveroglav (jer ovo može biti, pojednostavljeno gledano, prikaz četveroglavog božanstva jako razmaknutih glava), Svantevid, Perun ili netko treći.

Sl. 74: „Krstionica četveroglavog Svantevita iz župne crkve u Altenkirchenu [otok Rujana/Rügen, Njemačka]“.

No tragajući ovako, na brzinu, za drugim sličnim romaničkim krstionicama, naišli smo na više primjeraka, uglavnom razasutih diljem sjeverne Europe, na kojima četiri glave doduše nisu jedini ukrasi, ali im je razmještaj jednak.¹⁸⁹ Je li im bila jednaka i simbolika, što nije teško pretpostaviti, to tek treba istražiti.

Za četiri glave na krstionicama predložena su različita tumačenja, pa bi to bio simbol četiriju rajskih rijeka, ili evanđelja, glavnih krjeposti, elemenata, temperamenata, strana svijeta...¹⁹⁰

Premda podrobniju analizu ovih kamenih plastika i dalje prepuštamo povjesničarima umjetnosti, nekoliko pretpostavki ipak moramo istaći, premda smo svjesni da ne možemo ponuditi neke čvršće zaključke.

189 Neki primjeri: Köln, Njemačka (<http://www.flickr.com/photos/amthomson/3218186590/>), Nora, Švedska (<http://homes.chass.utoronto.ca/~hsonne/nordic/pagesframe.html>), Selde, Danska (<http://thyrashm.blogspot.com/2009/08/selde-church-salling-north-jutland.html>) i Sutton Coldfield, Engleska (<http://www.flickr.com/photos/amthomson/7268809126/in/pool-713010@N23/lightbox/>).

190 O tome što su mogle simbolizirati četiri glave na ovome spomeniku više u: Zadnikar 1982: 36; Curk 1965: 247; 1967: 2; Kropelj 1997: 24; Oter Gorenčić 2007: 19.

Iz svega izloženoga možemo pretpostaviti da “Frigijci” predstavljaju same teutonce, slično kako su i sepulkralci svoje portrete postavili u zidove crkve u Glogovnici. U tome nam pomaže i frigijska kapa kao simbol istočnoga podrijetla teutonskoga reda.

Teutonski rad je, čini se, i krstionica. Na njoj ponovno susrećemo frigijsku kapu, ali čini nam se da možemo pratiti i smjer dolaska koncepta za ovaj spomenik – donijeli su ga teutonci iz njemačkih zemalja. Simbolika četiri glave, koja je – čini nam se – puno prisutnija u staroj slavenskoj vjeri nego li u kršćanstvu, daje nam za pravo da barem razmišljamo o eventualnoj želji teutonaca da se približe slavenskom stanovništvu novostečenoga posjeda, ali i da na isti način privuku nove doseljenike.

Najzanimljiviji ostaje *Bradonja*, čiji su i datacija i podrijetlo, a pogotovo identitet, ostali nerazjašnjeni. No iako dijelimo uvjerenje da ovo ipak nije “slavenski poganski idol”, na što su nas navodile neke od interpretacija, pitanje je nije li taj lik u nekom trenutku nekome ipak predstavljao neko slavensko božanstvo? Slično kao što je u plominskome Silvanu, u jednom trenutku, netko prepoznao Jarila, premda je potom poistovjećen sa sv. Jurjem (pogledajte pogl. [2a]).

Jesu li, dakle, u njemu sami Slaveni “prepoznali” (jer su tako željeli!) svoje božanstvo kako bi ga potom štovali? Naravno, možemo pomisliti da je neposredno prije dolaska teutonaca, u nemirnom vremenu i na nemirnom području, došlo do neke vrste oživljavanja poganstva te da su teutonci (a ne neki drugi svjetovni vazali) bili ovamo dovedeni upravo s namjenom zatiranja poganstva, na sličan način kako su “korišteni” u baltičkim zemljama. Ili kristijanizacija seljačkoga stanovništva uopće još nije bila dovršena? Ta jedva da je prošlo jedno stoljeće od kako je osnovana Zagrebačka biskupija i to, kako navodi Felicijanova povelja, *...ut quos error idolatrie a dei cultura extraneos fecat, episcopalis cura ad viam veritatis reduceret*, „...da one koje je zabluda idolopoklonstva udaljila od bogoštovlja, biskupova briga privede na put istine“.¹⁹¹ Budući da je postupak širenja kršćanskoga nauka trajao kroz više naraštaja, vrlo su vjerojatno i viteški redovi, osobito odmah po dolasku, i kod nas sudjelovali u tom procesu. Primijećeno je da su brojne utvrde viteških redova u Pribaltiku građene upravo

191 Moramo ipak pripomenuti da se da ta slika ponavlja u ispravi Andrije II. iz 1217. (*ab errore ydolatrie ad christianitatem*, „od zablude idolatrije do kršćanstva“; u Vitezovićevoj interpretaciji iz 1703. stoji *eliminatis gentilitatis erroribus*, „da bi uklonio zablude poganstva“), pa bi to mogao biti stajaci izričaj u srednjovjekovnim izvješćima te vrste (Belaj, V. 2007: 41).

na poganskim svetim mjestima. I drugdje su, uz prvu i osnovnu zadaću – zadaću zaštite kršćanskih hodočasnika u Svetoj zemlji – viteški redovi vremenom svoje snage usmjeravali i na borbu protiv nekršćana (kako na Levantu, tako i na drugim područjima gdje su se vodile borbe protiv »nevjernika«, na primjer na Iberskome poluotoku, a možda su u našim krajevima bili angažirani i protiv krstjana; Belaj, J., 2009: 85). Svakako može biti znakovit već i podatak da su i neke druge crkve viteških redova koje smo arheološki istraživali – templarski Sv. Martin na Martin-Bregu kraj Dugoga Sela te ivanovački Sv. Ivan Krstitelj u Ivancu – također sagrađene na pretpostavljenim staroslavenskim poganskim svetim mjestima (Belaj, V. i Belaj, J., 2007: 18; Belaj, J., 2009: 79–99.)

S druge strane, možda su sami njemački vitezovi u barem ponekom od ovih spomenika prepoznavali “konkurentna božanstva”? Jesu li ih onda koristili kako bi pridobili slavensko stanovništvo, možda čak i sami naručivši/izradivši krstionicu kompromisne simbolike te izloživši pogledima *Bradonju* kao nekog saveznika pridobivenoga na njihovu stranu? Ili je on pak izložen kao poraženi neprijatelj, kako bi se pokazala nadmoć nove vjere? Nameće se i pitanje je li tu možda prihvaćeno, privremeno, svojevršno „dvovjerje“?

Posljednju pretpostavku valja odbaciti. Naravno da je „dvovjerje“ postojalo, tragova mu ima i danas. Ali, o dvovjerju možemo govoriti onda kada vjerujući puk slijedi dva teološka sustava (ovdje: praslavenski i kršćanski), no ne i kada gledamo ono što je učinio školovani svećenik Crkve. U vrijeme pokršćavanja Slavena vode se žestoke krvave borbe unutar kršćanske zajednice već i radi nekih formulacija iz Vjerovanja. U tom bi ozračju prihvaćanje pretkršćanskih bogova u crkve bilo nezamislivo. Jest da je papa Grgur dao uputu da se ne ruše stari hramovi, ali je i dodao, da se izbace stari likovi: *fana idolorum destrui in eadem gente minime debeant; sed ipsa, quae in eis sunt, idola destruantur* („hramove idola kod toga naroda ne treba uništiti, nego treba uništiti idole u njima“)! Jako je teško zamisliti da bi, na primjer, jedan kršćanski svećenik (a pogotovo učeni redovnik) dopustio da se u fasadu crkve ugradi reljef koji bi ljudima jasno predstavljao Peruna ili Velesa!

„Dvovjerje“ je nešto čega su se svećenici užasavali, pa je i sam izraz двоeverие nastao kod Rusa kao posljedica zgražanja ruskih svećenika nad zabludama njihove pastve. Oni to bilježe, ali samo kao zao primjer što ga treba ukloniti.

Velika Nedelja u kontekstu sakralne toponimije

Postupno smo, dakle, potaknuti prvenstveno izgledom *Bradonje*, počeli razmišljati o mogućnosti da je nekoć u Velikoj Nedelji, upravo na mjestu današnje crkve, moglo ranije biti slavensko pretkršćansko sveto mjesto. Indicije su se

slagale jedna do druge, skromne, doduše, ali dovoljne da zaokupe pažnju. Tu su nam ideju učvršćivale i dodatne činjenice. Na primjer, naslovnik ove crkve su *sveta Trojica*, što se znakovito uklapa u ideju “svetoga trokuta” (usporedite to sa Sv. Trojicom u Biskupiji [13] i na Poljudu [11]). Iz porušene kapelice koja je stajala blizu križanja na sjeveru Velike Nedelje (prema Lunovcu i Šardinju) u ormoški su Muzej došla i dva osobito lijepa kipa, dijela poznate ptujskogorske kiparske radionice, datirana u vrijeme oko 1405. godine (Korpič et al. 2012: 2). Dok jedan prikazuje sv. Doroteju, drugi je kip sv. Margarete (slovenski: Marjete). U konzervatorsko-restauratorskim radovima, pak, provedenim od 1997. do 2000. god. na unutrašnjosti zidova crkve sv. Trojice u Velikoj Nedelji otkrivene su freske iz više faza. Među njima se ističe ciklus svetaca prikazanih u parovima iz prve trećine 15. stoljeća. Prvi par na sjevernom zidu čine sv. Ivan Krstitelj i sv. Margareta s malim pripitomljenim zmajem u naručju (Menoni 2003: 28–32, 51). Sveta Margareta bila je kći poganskog svećenika iz Antiohije, iz III. stoljeća, koja se obratila na kršćanstvo. Najpoznatiji detalj iz njenog životopisa kaže da je pobijedila vraga koji joj se prikazao u obliku zmaja. Zbog toga se često prikazuje kako zmaja vodi na uzici. Ova je svetica u Hrvatskoj uglavnom poznata kao sv. Margareta/Margeta (prisutna je, kako smo vidjeli u ivanečkom poglavlju, i u nedalekom Margečanu, na *belskoj liniji*). Idući korak u promišljanju pretkršćanske svetosti ovoga prostora bio je pogledati ima li u okolici toponima u kojima bi se mogli nazrijevati tragovi pretkršćanskoga svjetonazora. U užoj okolici Velike Nedelje i Ormoža, gradića koji leži 5 km istočno od nje, toponimi otkrivaju očite tragove njemačke kolonizacije koju su poticali teutonci: to su ojkonimi *Hajndl*, *Drakšl*, *Žvab*, *Hardek* i *Litmerk* (*Littenberg*), te oronim *Kogel* (dva puta: 303 i 330 m). Jedino što smo zanimljivo našli bilo je ime *Dobrava*, za naselje i šumu nekoliko kilometara sjeverno od Ormoža. No kako je svaka hrastova šuma sama po sebi *dobrava/dubrava*, to ime ovako usamljeno ne govori ništa. I to je sve. Niski brežuljci Slovenskih gorica priječe pogled na područje sjeverno od Drave. Čak se ni najviši dijelovi obližnjega Međimurja s mitski nabijenim *Mohokosom* (344 m), *Vražjom cirkvom* (šumska čestica, oko 300 m) i *Pernjakom* (naselje i uzvisina, 297 m) ne vide od Velike Nedelje pa ne mogu ispričati neku zajedničku priču.

No zato se pogled širi preko Drave prema jugu, sve do impozantne Ivanščice (1061 m). Tek ju povremeno prikriva izmaglica što se diže iz dolina rijeka Drave i Bednje. Zato se još bolje vidi vrh (475 m) nad Vukovojem, na kojem je već nam poznata crkvice sv. Wolfganga/Vuka. Stanovništvo župe u dolini

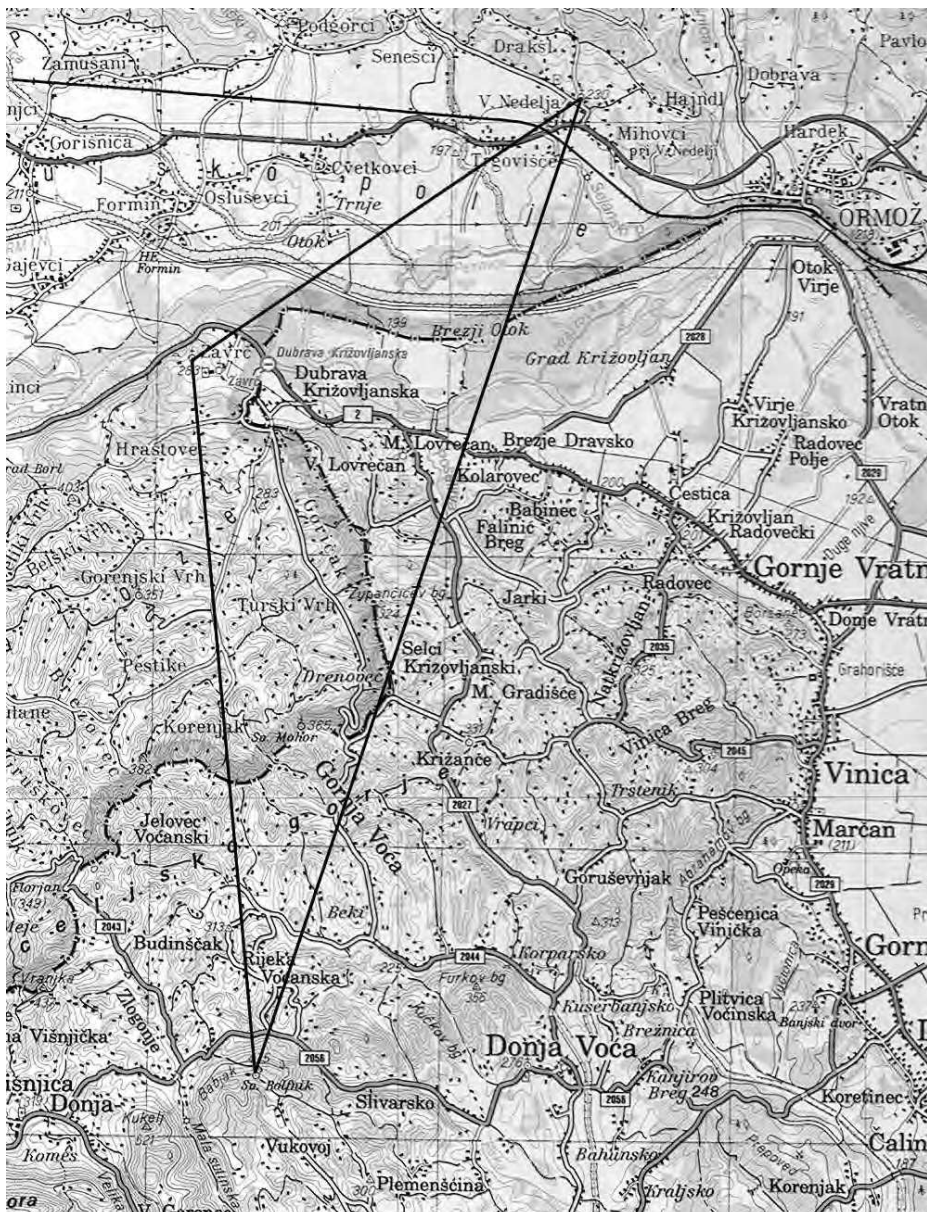
Bednje utkalo ga je u oba važna mita – u mit o borbi Gromovnika sa Zmajem i mit o Jarilovu odlasku u onaj svijet i njegov povratak. Je li Slavenima, koji su se naselili u dolini Drave, taj vrh mogao nešto značiti u kombinaciji s prostorom gdje će kasnije teutonci izgraditi crkvu i burg Velika Nedelja, a mi pretpostavljamo da je tamo moglo biti pretkršćansko svetište?

Vrh i pretpostavljeno svetište dijeli velika voda, Drava. To prepoznajemo: velika voda može biti granica između dva svijeta. Vrh je visoko gore, pretpostavljeno svetište znatno niže dolje, iza močvarnih poloja uz donji tok *Pesnice* (njezin najdonji tok je *Stara Drava*) i potoka *Sejance*. Ako su pretkršćanski Slaveni ovdje uočavali svete odnose, onda je gore (južno od vode) trebao biti Perun, a dolje (sjeverno) Veles, kao kod Ivanca. Mokoši bi bilo mjesto negdje uz Dravu, ali s južne, Perunove strane. Opet treba ići *ad aspices*, na vrhove. Gledamo li odozgo od *Sv. Wolfganga* prema sjeveru, vidjet ćemo kroz granje (sjeverna padina vrha je cijela pošumljena) Veliku Nedelju, pomaknutu od meridijana za $18^{\circ}13'$. Tražeći neku točku koja je od crte Wolfgang (*Bolfenk*) – Nedelja pomaknuta za približno četvrtinu pravoga kuta, uočiti ćemo s lijeva crkvicu *Devica Marije* kod Zavrča, južno od Drave, s $\omega = 354^{\circ}52'$. Ova dva pravca zatvaraju kut od $23^{\circ}22'$. To je gotovo idealna mjera Sunčeva kuta! Ako sada izmjerimo duljine, vidjet ćemo da udaljenost *Vuk – Devica Marija* iznosi 9880 m, a *Vuk – Nedelja* 14.127 m. Odnos među njima je $1 : 1,42$. I to je gotovo točno kao $1 : \sqrt{2}$. Sada je već teško sumnjati u ovu svetu prostornu strukturu.

Ovako precizno utvrđena treća točka traži dodatno objašnjenje. Crkva je na maloj uzvisini iznad naselja Zavrč. S te niske uzvisine (283 m) je prelijep pogled na cijelo Ptujsko polje, na Veliku Nedelju, Ormož te na Varaždinsko polje i južno Međimurje sve do Čakovca. U Zavrču je župa sv. Nikole potvrđena već godine 1442. kada je pripadala Zagrebačkoj biskupiji (u njezinom je sastavu ostala do 1671.; Curk 1997: 23), a Marijina crkva, građena u kasnogotičkom stilu, bila je omiljeno hodočasničko mjesto.

No iz ranoga srednjeg vijeka nema nalaza (ali nije bilo ni sustavnih istraživanja pa iz toga ne smijemo ništa zaključiti). Jedino što imamo danas na humku je crkva kršćanske Bogorodice pa se smije pretpostaviti da je ona mogla zamijeniti pretkršćansku božicu jednakih značajki (Mokoš). Inače se uz tu točku danas više ne vežu nikakve druge relevantne pojedinosti. Je li moguće da nas je prevarila puka slučajnost?

Imamo još jednu indiciju. Vitomir Belaj je na svojim skitnjama po Halozama (brežuljkasto vinogorje južno od Dravinje) prije gotovo pola stoljeća naišao u

Sl. 75: Velikonedeljski trokut.

župnom dvoru u Zavrču na staru rukopisnu župnu kroniku i u njoj zapis iz oko godine 1955. Donosimo tekst toga zapisa te njegov prijevod:

Lepa navada je bila nekđaj ob Martinovem. Četrtek pred godom sv. Martina, ko se krsti vinski mošt, se imenuje Martinov »Nasad«. Tisti dean ženska dotoči

mošt. Zvečer speče obilo »opresnjakov« – kolačev, potic in bidrov – ter jih naloži na mizo. Za njimi se skrivajo. »Ali me vidiš? « – »Jaz te čisto malo vidim«. – »Bog daj, da bi te k letu še manj videl!« Tako se šalijo, ko gledajo drug drugega čez kolače na mizi. Seveda ne manjka pri tem tudi goske, purana, svinjetine in drugih dobrot, ki jih zalivajo z moštom.

„Lijep je običaj bio nekoć za Martinje. Četvrtak pred danom sv. Martina, kada krste vinski mošt, zove se »Martinov nasad«. Toga dana žena dotoči mošt. Navečer ispeče mnogo »opresnjaka« – kolača, pita i buhtli – i stavi ih na stol. Za njima se skrivaju. »Vidiš li me?« »Samo malo te vidim«. »Bog dao, da bi te dogodine još manje vidio«. Tako se šale, kada gledaju jedan drugoga preko kolača na stolu., Naravno da ne manjka ni guske, purana, svinjetine i drugih delicija, koje zalievaju s moštom“. (Belaj, V. 1969: 184)

Nije mu bilo teško prepoznati u toj maloj „šali“, koja je 1969. još bila dobro poznata u istočnim Halozama pa ju valjda i danas još poneki izvode, općeslavenski i praslavenski obred. Poznat nam je s dviju razina. S pučke, na kojoj se izvodio o Novoj godini s namjerom da njime pospješ urod na njivama, pa i rasplod u stajama, jednom riječju, osiguraju obilje hrane ukućanima u nastupajućoj godini, te hramski koji se održavao u velikom hramu, a izvodio ga slavenski „flamen“ – specijalizirani visoki svećenik – za dobro cijeloga naroda.

Vremenom se taj običaj smjestio na različite dane kroza zimu pa se pretvorio, kako je to napisao završki župnik, u šalu. Evo nekoliko primjera:

U Ukrajini se dijalog odvijao između oca i djece. Otac bi sjeo za stol i pred sebe stavio zemljanu posudu s piroškama. Nato bi ušla djeca u sobu i pitala gdje im je otac: Мамо, а деж наш батька? („Majko, a gdje je naš otac?“) Otac je odgovorio skriven iza hrpe piroški i razvio se dijalog: – А хіба ви мене не бачите? — Ни, не бачимо, тату! — Дай же боже щоб завше не бачили! („Zar me ne vidite? — Ne, ne vidimo, oče! — Daj Bože, da me posve ne vidite!“). (Čubinskij 1872/III: 438.)

U sjevernoj Slovačkoj je godine 1974. zapisan kratak dijalog između gazde i ukućana: *Vidit'ě ma? – Bodaj be ste ma aňi na ta rok ňevideľy!* („Vidite me? – Bog daj da me ni ove [nastupajuće] godine ne biste vidjeli!“). (Chorvátová 1989).

U Bugarskoj je taj običaj prihvatila pravoslavna crkva, pa je tako pop o zadušnicama (fiksni kalendarski blagdan) oko god. 1900. pitao, skriven za hljeb kruha, vjernike: Видите ли ме, селяци? (Илиев, А. Т. 1900.)¹⁹²

Imamo više zapisa kod Hrvata, Srba i Makedonaca. Najstariji je Karadžićev:

Pripovjedaju da se u Hercegovini milaju na Božić s česnicom tj. uzmu dvojica česnicu, pa je okreću među sobom i pita jedan drugoga: "Milam li se" (tj, da li se vidi iza česnice)? Onaj mu odgovori: "Milaš malo". A onaj prvi onda reče: "Sad malo, a do godine ni malo. (Karadžić 1852: 356)

Drugu razinu ovoga obreda opisao je Saxo Grammaticus na otoku Rujani. Posebnu svečanost Slaveni su imali, kako se može zaključiti iz konteksta (izrijeckom to nije navedeno), na kraju djelatnoga razdoblja (možda su to bile zaključne žetvene svečanosti). Tom su prigodom donijeli ogromni medenjак:

Placenta quoque mulso confecta, rotundae formae, granditatis vero tantae, ut paene hominis staturam aequaret, sacrificio admovebatur. Quam sacerdos sibi ac populo mediam interponens, an a Rugianis cerneretur, percontari solebat. Quibus illum a se videri respondentibus, ne post annum ab iisdem cerni posset, optabat. Quo precationis more non suum aut populi fatum, sed futura messis incrementa poscebat. (Gesta Danorum XIV.39.5)

„Također prinašahu na žrtvu kolač, napravljen s medom, okrugla oblika, veličine doista takve da gotovo dosiže čovječju visinu. Svećenik ga običava postaviti između sebe i puka, te pita Rujance, vide li ga [svećenika]. Oni mu odgovaraju da ga vide, našto im ovaj zaželi da ga iduće godine ne mogu vidjeti. Tom željom nije molio smrt svoju ili puka, nego povećanu buduću žrtvu”.

Sveta vas jeza obuzme kada vam u Zavrču domaćini izlažu svoju inačicu praslavenskoga obreda kakvoga su izvodili pred Svantevitovim hramom na Rujani i pogledate prema Velikoj Nedelji gdje imaju jednu verziju „Svantevitove krstionice“ s iste te Rujane! No ne dajte da vas to zavede. Krstionica na Rujani dobila je svoje ime mnogo kasnije i ona sa štovanjem Svantevita nema nikakve veze. Imala je, možda, s pokrštanjem Svantevitovih poklonika. A obred, premda na Rujani izvođen pred Svantevitovim hramom, nije drugdje u slavenskom svijetu imao nikakve veze s bogom toga imena, a niti su ga (Svantevita) – prema

¹⁹² Nismo mogli ući u trag ovom izvoru. Niederle (1916: 140) ga skraćeno navodi kao „(Надѣжда 1.19, St.Zagora 1900.)“.

raspoloživim izvorima – uopće poznavali izvan polapsko-pomorskoga kruga, barem ne pod tim imenom.

Istoga podrijetla, ali tipološki stariji bit će običaj u Ukrajini, gdje su se tako ponegdje, umjesto za uobičajenim hljebom, skrivali za posljednjim snopom žita što su ga donijeli s njive i spremili u izbu te – još stariji – u južnoj Hercegovini gdje su se skrivali za snopovima na gumnu prije mlaćenja, uvijek s istim dijalogom. Najstarijim se doimlje običaj s grčkih otoka u Egeji, na primjer s Lezba, gdje su muž i žena stali na suprotne rubove njive s tek prokljalim ozimim žitom, pri čemu je žena mužu rekla *φέτο φαίνεσαι, ἐπὶ χρόνο μὴ φαίνεσαι*, „sada vidim, nakon [nekoga] vremena ne vidim“, u smislu „ove godine te vidim, iduće te valjda neću vidjeti“. (Rouse 1896: 147)¹⁹³

Ovomu treba dodati da je 1994. Bernard Sergent uočio važne paralele između opisa obreda s kolačem na Rujani (Saxo), pred kipom četveroglava Svantevita, i jednoga spartanskog obreda za praznik zvan *Ἰακίνθια*, Hijakintije, u svetome gradu *Ἀμύκλαι*, Amykale. Spartanski obred bio je posvećen četverorukom i četverouhom (ne četveroglavom kakav je bio Svantevit, ali ipak na neki način četverostrukom) Apolonu. Tijek obreda bio je sličan onome na Rujani, i velikih okruglih kolača je bilo, samo ne gatanja. Razlog je jasan: u Sparti su kraljevi prisvojili pravo na gatanja, pa im u svečanosti što su ju vodili svećenici više nije bilo mjesta. I još nešto: Rujanski bog je, prema Saxovu izvješću, imao 300 konja i isto toliko jahača na njima (*Hoc quoque numen trecentos equos descriptos totidemque satellites in iis militantes habebat...*), a tristo posvećenih jahača imali su i spartanski kralj i utemelitelj Rima Romul. Pred nama je struktura drevnoga mitskog obrasca, **državotvornog**. Sergent je zaključio: *De tels accords excluent le hasard et impliquent l'héritage commun*, „Ova podudaranja isključuju slučajnost i upućuju na zajedničko podrijetlo“. Oba su obreda, rujanski i spartski, nasljedovali praindoeuropski kraljevski novogodišnji obred (Sergent 1994; Třeštík 2003: 9,10). Ipak, to još ne dokazuje da su čaranje skrivanjem za kolač i uloga kolača na kraljevskoj novogodišnjoj svečanosti od početaka međusobno povezani.

Krstionica u Velikoj Nedelji, kao i kip *Bradonje* te glave na crkvi, odraz su razmišljanja misionara u vrijeme pokrštanja Slavena u nas i na Baltiku, razmišljanja o tome kako što uspješnije prevesti pogane u kršćane predstavljajući im novu zbilju kroz njima dobro poznate likovne oblike. Vremenski se to

¹⁹³ Čitatelju su lako dostupni radovi o ovome običaju s daljnjom litereaturom: Gavazzi 1938, V. Belaj 1969, Andrić 1991.

nadovezuje neposredno na život pretkršćanskih svetih prostornih struktura. Novogodišnji obred s kolačem je pak, bez obzira na svoje podrijetlo, preobrazivši se u „šalu“ čvrsto spojio ta dva svjetonazorska kompleksa i traje kao svjedocanstvo tih drevnih procesa sve do naših dana.

Preostaje nam još da pogledamo odnos velikonedeljskoga trokuta prema ivanečkom. Oba imaju, vidjeli smo, jednu točku zajedničku: vrh sa crkvicom sv. Wolfganga, visok 475 m. U velikonedeljskoj prostornoj strukturi njegova je uloga da bude Perunovo mjesto, no u ivanečkoj je on mjesto njegova protivnika Velesa. Ne znamo to drukčije razjasniti, nego da su taj vrh prigodom doseljavanja podijelile dvije susjedne župe (plemena?), pa ga je svatko sa svoje strane posebno interpretirao. Ako je bilo tako, onda je dalje jasno: Ivančanima je to niži vrh s druge strane od Perunove Gore, s druge strane velike vode (Bednje), pa je jasno da je vrh Gore (1061 m) Perunovo mjesto, a niži vrh, tamo gdje hodaju vukovi, Velesovo (odnosno Velesova posinka Jarila). Onima sa sjeverne strane je pak taj vrh visok, a mjesto s druge strane velike vode (Drave) nisko – vrh mora biti Perunov, a mjesto preko Drave Velesovo. Svatko je dalje sebi autonomno uređivao svoj sveti prostor. Pritom su morali paziti da se obredi na zajedničkom vrhu vremenski ne poklope, jer se oni vjerojatno nisu sadržajno slagali. Postoji i druga mogućnost, a ta je da je taj vrh i onima sa sjeverne strane predstavljao točku Perunova sina – samo dok su Ivančani tu štovali njegov zimski aspekt, dok je hodao s vukovima, ovi su u njemu vidjeli mladoga boga kod oca, kao što je to bilo na Perunu/Perunskom nad Žrnovnicom. Moramo znati da oko Zavrča neki i danas „grom“ zovu *perun*. Kada gdje grom udari, kažu: *perün je fčehna*. Neprepoznati tragovi stare vjere još su živi. A sada su i prepoznati.

No još nešto povezuje ova dva sveta prostora: trokuti koji odražavaju njihove strukture međusobno su jedan prema drugomu zrcalno položeni! Konstruktori tih svetih prostora radili su usklađeno, ta su dva trokuta bila na neki način „umrežena“.

17. KRAKOVSKI TROKUT KOD VRBOVCA

U sjevernoj smo Hrvatskoj pronašli na karti ime jedne šume niti 5 km sjeverozapadno od Vrbovca. Ono glasi *Krakovo*. Označava nešto što pripada nekom Kraku. Bolje bi bilo reći „što je pripadalo“, jer za Kraka više nitko ne zna. No čitatelji ove knjige već znaju i za mitske junake *Kija* i *Kraka*, i za ono što je *Kijev*, *Kijevo*, pa *Krakov*, *Krakovo* i vjerujem da bi i sami nadošli na pomisao da to sve mora imati nekakvu međusobnu vezu na mitskoj razini. Mi smo ju pokušali iščitati iz karte.

Krakovo je dio neznatnoga blagog grebena koji se uzdiže iznad *Dulepskog* potoka (rječice?). Dno doline po kojoj teče taj potok ima nadmorsku visinu od oko 133 m, a taj se greben uzdiže do visine od oko 182 m. Pošumljen je, dio prema sjeveroistoku zove se *Cerik* (tako se zove i jedan zaselak istočno od njega). Prema jugoistoku se teren opet spušta na oko 130 m do potoka *Luka*¹⁹⁴, pa se opet diže na sličan greben čija je najviša točka, zaravan *Višegrad*, visoka 190.6 m. Po njegovu hrptu ide cesta koja vodi iz Vrbovca preko *Lukova* pa prema sjeveru do sela Hruškovica i onda zakreće prema zapadu do *Pogančeca*.

Već nam je jasno da je ojkonom *Pogančec* nepogrešiv indikator pretkršćanske starine i negdanjega značaja toga naselja. To je već pokrštenim Prigorcima mogla biti oznaka za kraj gdje još ima „poganih“ ljudi.

U okolici ima još „sumnjivih“ toponima. Kraj *Pogančeca* je zaselak *Grad*, oronim i ojkonom *Cerik* ima isto značenje kao i *Dubrava* (*cer* je niskorastući hrast kojem suho lišće otpada tek u proljeće s pupanjem, riječ je srodna latinskoj *quercus* „hrast“), malo istočnije je uzvisina znana *Zvezda* (168 m) koja će nas podsjetiti na srednjobosansku goru *Zvijezdu* (1349 m) nad Varešom, gdje su u blizini pribilježeni oronimi *Perun* (1472 m) i *Velež* (1104 m).

194 I ime *Luka* u značenju „vlažne livade u dolini“ može biti uvjetovano mitom (Katičić 210: 158), vidi [1.].

Četiri kilometra zapadno od Pogančeca su *Gornje i Dolnje Dvorišće*, čija će nas imena podsjetiti na rusku obrednu pjesmu koja započinje pitanjem да чей-то двор на горе стоит, a svi znaju da se to pitanje odnosi na Perunov dvor na gori. Peruna u ovome svijetu predstavlja knez¹⁹⁵, pa bi od brojnih Dvorišća u nas neka mogla biti trag kneževskoga dvora.

To je posve dovoljno za ovo malo područje. Ako pogledamo malo prema istoku, doći ćemo u napast da podlegnemo fantazijama. Tamo su dva sela, *Lukovo i Banovo*. U neznanstvenim se spisima ponekad ime Porfirogenetova junaka Klukasa pretvara u Luku (Klukas>Lukas, Luka), pa bi tako možda i naše Lukovo bilo zapravo Klukovo. Fran Hrčić je 1922. posvetio mali člančić *Klukovo* proštenju kod Svete Marije u Okiću. Razmišljao je o tome da se legendarni Klukas sa svojim ljudima naselio oko Okića i zaključio:

Moguće je, da je Kluk ovdje i umro, a znamo da su slovenska plemena slavila svoje mrtve poglavice svakogodišnjim sastancima na njihovim grobovima, koji se sastanci u bitnosti nisu mnogo razlikovali od današnjih proštenja, pa se je tako i na Klukovu grobu moglo razviti i do danas uzdržati proštenje prozvano njegovim imenom.

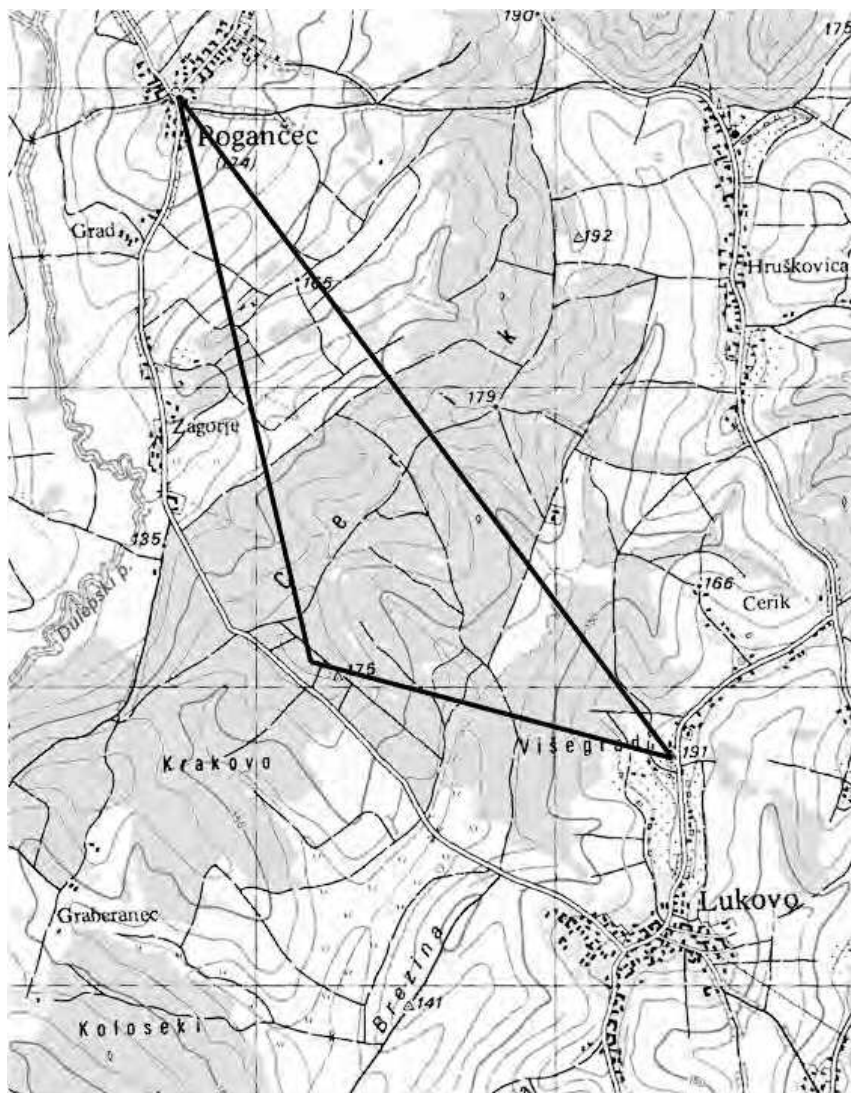
Ako je tome tako, a svakako imade dosta vjerovatnosti da jest, onda imademo u »Klukovu«, u klukovskome proštenju i sajmu jednu od najstarijih još živih uspomena naroda hrvatskoga, pa makar najposlije kao uspomenu moguće samo i na »mitsko lice« jednoga plemenskog heros-eponima. (Hrčić 1922: 194,195)

Ime *Banovo* (selo) moglo bi biti trag uloge vođe plemenskoga saveza pri ustrojavanju svete prostorne strukture, kao što pomišljamo kod drugih ojkonima te vrste (*Knezgrad, Banje selo* i sl.). Ovu sliku popunjuje potok zvan *Dulepski* koji je, kao i ime sela *Dulepska* koje leži na tom potoku južnije, trag naselja pripadnika velikoga plemena *Duljeba*. Duljebi su bili velika slavenska skupina uz Bug, na pograničju današnje Ukrajine i Poljske, sjevernije od područja Bijelih Hrvata. O objema skupinama svjedoči Kijevska kronika. U mlađim se izvorima izjednačuju s *Volinjanima* i *Bužanima*. Sudjelovali su u raseljavanju Slavena pa ćemo ih naći u Češkoj (tamo ih zovu *Doudleby*) kao susjede tamošnjih Hrvata, pa onda i ovdje na jugu. Jesu li svetu strukturu, ako je ovdje postojala,

195 Ima razloga pretpostaviti da su kod starih Slavena vjerska i "državna" sfera bile usko spojene, možda čak u jednoj osobi. To je možda razlogom što kod Slavena nemamo vidljivih tragova trodjelnosti društva prema Dumezilovim funkcijama. U češkome se veza između „crkvene“ i „svjetovne“ vlasti u pretrkršćansko doba očituje kroz veliku sličnost riječi *kněz* „svćenik“ i *kníže* „knez“.

konstruirali Duljebi prigodom naseljavanja? A u *Dvorišću* možda imao njihov vođa svoj dvor?

Premda smo nagovijestili fantazije i doista smo se zapleli u njih, ova razmišljanja nisu posve za odbaciti. U Makedoniji kod Tetova i u sjeveroistočnoj Poljskoj imamo ojkonime ΚΛΥΚΟΒΟ odnosno *Klukowo* što su očito isprva pridjevi izvedeni iz osobnoga imena *Kluk(o)*. No smijemo li ovamo dometnuti i *Lukovo* kod Vrbovca i *Lukovo* pod Velebitom, nismo sigurni.

Sl. 76: Krakovski trokut.

Osim toga, i u Turopolju se proštenja iza Male Gospe zovu *Klukovo*, što Hrčićevu argumentu oduzima snagu. *Kluka* kod Okića bit će da je isprva bio ojkonim. To pak možemo zaključivati prema kanonskoj vizitaciji iz godine 1622. u kojoj se Okićko selo s proštenišnom i župnom crkvom spominje kao *Sancta Maria in Kluka*, „Sveta Marija u Kluki“. A kakve veze ima to ime s klukovim proštenjima, i ima li ju uopće, ne znamo.

Još slabije stoji s *Banovim* (selom). Ono je, ako smijemo vjerovati Wikipediji, promijenilo kroz povijest više imena (*Prnjarevac*, *Imbriovec*, *Mala Lovrečina*), da bi se tek 1910. prozvalo *Banovo*.

Isprva nismo na tom području našli nikakvu uređenu prostornu strukturu. Raspolagali smo samo s jednom mogućom točkom (crkva Majke Božje Lauretanske u *Pogančecu*, što je pouzdani trag *poganstva*) i jednim pošumljenim platoom (*Krakovo*). Nigdje nismo uočili točku koja bi mogla, recimo, odgovarati Perunu. Tek nas je Orest Vilčynski upozorio na važnost točke *Višegrad*. Nismo bili uočili da je ta neznatna uzvisina najviša točka na dosta velikom području. Doista, to je mjesto za „grad na gori“, mjesto za boga koji skrbi za red u svijetu. On može odozgo nadgledati područje župe koja ga štuje i žrtvuje mu. Pola kilometra jugoistočnije od Višegrada je šuma *Starec*. Njezino ime semantički odgovara imenu austrijske jako istaknute gore na jugu Dolnje Austrije Ötscher (1893 m) koje Holzer izvodi iz slovenske imenice *očan* (psl. **otvčañ* u smislu „ugledan starac“) i vidi u njemu Perunovu goru (Holzer 2001: 78–83).

Sada je bilo lako provjeravati naše slutnje. Ravna crta od crkve u *Pogančecu* (170 m nmv) koja ide na najvišu točku šumskoga područja *Krakovo* duga je 1921 m. Druga crta, od iste crkve u *Pogančecu*, ide preko Cerika tamo gdje na katastarskoj karti piše *Rasti*, prelazi preko grebena koji je tu visok 177 m i dopire do najvišega dijela *Višegrada* (190 m). Ukupna duljina ove crte je 2772 m, a s *Višegrada* se može preko grebena vidjeti crkva u *Pogančecu*. Ove dvije crte zatvaraju kut od 23°30'. Njihove dužine odnose se pak kao 1: 1,43. Našli smo trokut! Našli smo ga kabinetski, bez izlaska na teren. To nam tek predstoji.

18. O MEĐIMURSKOM (PANONSKOM) TROKUTU

Podloga ovomu poglavlju su naša razmišljanja što ih je izložio Vitomir Belaj 28. rujna 2012. na sjeveru Međimurja, u Štrigovi, na skupu *Na bregima – med vodami*. Jedan od ciljeva skupa bio je, vidjeti može li se pokazati da je najviša točka Međimurja, zvana *Mohokos* (v. 343 m), bila povezana s praslavenskom boginjom Mokoš. Kasnije smo za potrebe ove knjige naš tekst temeljito promijenili, izoštrili i dopunili. Dva su nam bila polazišta. Prvo je bilo jedan od ključaka Radoslava Katičića kojega je ugradio u svoj tekst s naslovom *Mokošin vrh u Međimurju i pozojeva glava uza nj?* što ga je pročitao istoga dana na istom skupu:

Taj nevisoki vrh suočen dogledom sa znatno višim gorama ostvaruje tu u jugozapadnom kutu velike panonske zavale upravo ono što izriče češki oronim Mokošin vrch, koji je bitan nosivi stup pri rekonstrukciji staroga vjerovanja o toj praslavenskoj božici [Katičić 2011, 211]. Ako je zamisao o izvođenju imena toga vrha od imena božice Mokoši možda ispravna, onda je Mohokos upravo to: Mokošin vrh (Katičić, rkp. str. 2).

I drugo je polazište Katičićeva pretpostavka što ju je, tragajući za Perunovim vrhom koji bi morao pratiti Mokošin, izrekao na skupu:

Perunova gora može biti vrlo daleko, na jednom od vrhova panonskoga gorja što je na dogledu s Mohokosa, Mokošina vrha u Međimurju, kako smo ne bez razloga skloni pretpostaviti (rkp. str. 5).

Time je *Mohokos* kao mogući „Mokošin vrh“ došao u žarište razmišljanja i raspravljanja. Opreka *Mohokos ÷ Perun na udaljenom vrhu* nametnula nam

je potragu za mogućim Perunovim vrhom. Pokušali smo, prvo, tragajući za udaljenim a s Mohokosa vidljivim vrhom koji je mogao biti posvećen Perunu, primijeniti tumačenja Ivanova i Toporova o odnosu između karpatskih gora i Volynja¹⁹⁶ na jugozapadnu Panoniju, na čijem je istaknutom rubu i malo Međimurje. Nadali smo se time doći do triju svetih točaka i svete tročlane prostorne strukture.

Perunova točka. Upravo se nametao štajerski vrh *Schöckl* (1445 m) ponad Graza, čije su ime stariji istraživači redovito povezivali sa slovenskom riječi *sokol* (prasl. **sokolъ*). U kajkavskoj pjesmi u kojoj sokol *gore* sjedi imamo stihove (i njih smo već vidjeli u prvome dijelu, u poglavlju *Slavenski bogovi treće generacije*, pa još nekoliko puta u tekstu):

Gori sedi sivi sokol,

Gori sedi, grada gledí:

„*Bog nam živi tu gospodu!*“

(Kukuljević Sakcinski 1847: 252)

Ulomak praslavenskoga svetoga teksta o ptici grabljivici (sokolu, orlu) koja sjedi na vrhu (svjetskoga) stabla i odozgo promatra što se događa dolje u gradu, rekonstruirao je Katičić pomoću naših i istočnoslavenskih usporednica u obliku *vysoko na vrhu orblъ seditъ, daleko ględitъ* (Katičić 1990: 67). *Sokol* gleda izvisoka u (Gromovnikov) *grad* u kojem su *gospoda* (svatovi).

Ovo smo kazivanje već ranije “iščitali” iz toponima kod Ivanca, gdje na svetu svadbu podsjećaju imena *Ivanec* i *Ivanščica*, pa *Konj* (839 m) i *Gradinovec* (768 m; na tzv. *jozefinskoj* karti iz 1784. još piše *Gradcz*, “Grac”). To mitska ptica grabljivica sjedi na vrhu svjetskoga stabla i promatra svadbu božje djece u gradu. Istodobno smo upozorili i na spomenuti *Schöckl* nad *Grazom* (slov. *Gradec*) oko kojega ima još toponima koji se mogu dovesti u svezu s elementima slavenske mitologije (*St. Veit* – Sv. Vid, *Jungfernsprung* – Djevin skok).

No pokazalo se da je spomenuta etimologija imena *Schöckl* pogrešna. Prema “propisima” po kojima su se u istočnim Alpama mijenjali slavenski glasovi, objasnio nam je Georg Holzer, slavist iz Beča, *Schöckl nikako ne može biti sokol*. Ime se prvi puta javlja godine 1147. kao *mons Sekkel*, pa 1295. *Schekel*, 1326. *Schöckhl*, 1348. *Tsekel*; zapisani su i oblici poput *Sekil*, *Scheckel*.

Neki su ime *Schöckl* pokušali izvoditi iz praslavenske riječi čekati, pa bi ime toga visokog brijega isprva značilo nešto kao u slovenskom **čekalo* ili **čekelj*, to

196 Pogledajte poglavlje *Uočavanje i tumačenje mitski uredenoga prostora* u prvom dijelu knjige.

jest, mjesto na kojem se promatrajući okolinu *čeka* na nekakva zbivanja. No, prvo, takvih riječi s tim značenjem u slovenskom jeziku praktično ni nema. Čekalo je, koliko znamo, kao i čekati, u slovenskome posve nepoznata riječ, a *čekelj* je rijetki oblik riječi *čekān* u značenju „svinjska kljova“ i, prema tumačenju etimologa (Miklošič, Berneker; vidi Bezljaj 1977: 77), preuzeto iz osmanlijskog turskog. *ček>an* „čekić“. I drugo, slovenski je, kao i većina zapadnih i zapadno-južnoslavenskih govora (u nas kajkavski i čakavski), pa i bjeloruskih, praslavenski oblik *čekati preobrazio u *čakati.

Prema Holzerovu tumačenju, točan lik koji leži na temelju oronima *Schökl* je *ščekǫlǝ, „einzeln dastehend“, usamljen u prostoru. U srodstvu je s hrvatskom riječi *cigli* „sam, jedini“, praslavenski *čęǫlǝjǝ (u staroruskome чеглыій, чеглий, poljskome *szczegolny*), izveden iz praindoeuropskoga *kai- „jedan, sam“ sa sufiksom -ǫl-. U oronimu *ščekǫlǝ stoji značenje „usamljena, samostojeća gora“, „der alleinstehende Berg“.

Schöckl tako i izgleda. To je najviši vrh na jugoistočnom rubu Alpa. Viši od njega su tek na sjeveru pojedini vrhovi fišbaških Alpa (Fischbacher Alpen) a prema jugozapadu i jugu Koralpe i Pohorje, dok se prema jugoistoku, istoku i sjeveroistoku pogled nesputano stere preko cijele Panonije. U idealnim uvjetima vidio bi se na jugu naš Klek, a možda i Velebit. Doista, gledano s panonskih ravnica ta je gora „samostojeći brijeg“, „ein alleinstehender Berg“. S ozbiljnim su razlogom stanovnici zapadne Panonije upirali svoje poglede prema njemu. I imali su potpuno pravo: još se u nekom procesu protiv vještica godine 1659. „utvrdilo“ da su se na njemu okupljale vještice „iz cijele srednje Štajerske“ na ples i obilne vražje gozbe. Cijeli je njegov masiv bio do u XIX. stoljeće na zlu glasu po opasnim odmetnicima i razbojnicima koji su se skrivali u njegovom šumama. Teško bi bilo povjerovati da rani Slaveni nisu protumačili odnos *Samostojeća Gora* ÷ *Blatno jezero (Balaton)* apstraktnije kao odnos *Gora* ÷ *voda*, odnosno, na mitskoj razini, *Perun* ÷ *Veles*. Schöckl je svojim položajem i izgledom upravo predodređen da bude Perunovom gorom.

Velesova točka, Mokošina točka. Pokušali smo pronaći trokutnu strukturu. Jedna bi točka, Perunova, dakle bila *Schökl*, to je bilo očito. Druga bi bila Blatno jezero. Ali koliko god to logično izgledalo, u stvarnosti predstavlja teško rješivu zagonetku. Jezero je dugo oko 75 km, pa uz najbolju volju ne znate dokle treba mjeriti dužinu sa Schöckla. Odlučili smo se za drevni *Mosapurc*, Blatnograd, današnje selo *Zalavár*, nekoć središte zapadnopanonske slavenske ranodržavne tvorbe iz karolinških vremena, kada je knez Pribina proveo

pokrštavanje. *Zalavár* leži sjeveroistočno od Maloga blatnog jezera, *Kisbalaton*, jugozapadnije od velikoga jezera. Tamo je, pretpostavljamo, trebalo biti i neko važno, možda i najvažnije pretkršćansko vjersko svetište.

To moramo objasniti. Panoniju je početkom srednjega vijeka naseljavalo različito raznorodno stanovništvo, pretežno slavensko, a antičko kršćanstvo je bilo zamrlo. Od 567. vladali su tim područjem Avari sve do 796., kada su njihovu državu razbili Franci pod Karlom Velikim (vladao od 773./774. – 813.) i zaposjeli ju tako da Avare nakon 822. izvori više ne spominju, a područje su uredili kao vazalnu slavensku kneževinu. Započela je misijska djelatnost vođena iz Franačke, a godine 863. pridružila im se i grčka misija iz Bizanta pod vodstvom Konstantina i Metodija u Moravskoj, pa je došlo do spora oko nadležnosti.

Stoga je godine 870. nastao u Salzburgu spis *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* („Obraćanje Bavaraca i Karantanaca“) kojim je salcburški nadbiskup Adalwin htio informirati kralja Ljudevita Njemačkoga (*806., od 817. odnosno 825. kralj Bavaraca, od 840. – 876. istočnofranački kralj) o počecima pokrštavanja jugozapadnih Slavena (karantanskih i panonskih) i time pokazati pravo salcburških nadbiskupa na svoje jugoistočno misijsko područje.

U 11. poglavlju je autor (sam Adalwin?) u kratkim crtama opisao pojavu kneza Pribine u Panoniji i njegovo djelovanje:

11. Aliqua vero interim occasione percepta, rogantibus praedicti regis fidelibus praestavit rex Priwinae aliquam inferioris Pannoniae in beneficium partem circa fluvium qui dicitur Sala. Tunc coepit ibi ille habitare et munimen aedificare in quodam nemore et palude Salae fluminis et circumquaque populos congregare ac multum ampliari in terra illa. ... Sed postquam praefatum munimen aedificavit, construxit infra primitus ecclesiam quam Liuprammus archiepiscopus cum illa regione ministerium sacerdotale potestative exercuit, in illud veniens castrum in honore sancte Dei genetricis Mariae consecravit anno videlicet 850. Ibi fuerunt praesentes Chezil, Unzat, Chotemir, Liutemir, Zcurben, Siliz, Wlkina, Witemir, Trebiz, Brisnuz, Zuemin, Zeska, Crimisin, Goimer, Zistilo, Amalrih, Altwart, Wellehelm, Fridepercht, Scrot, Gunther, item Gunther, Arfrid, Nidrih, Isanpero, Rato, Deotrih, item Deotrih, Madalperht, Engilhast, Waltker, Deotpald. (Conversio Bagoariorum et Carantanorum pogl. 11.)

„11. Kada se pak pokazala prilika, spomenuti kralj [Ljudevit Njemački, vl. od 843. – 876.] je na zamolbu vjernih zakonski postavio Pribinu u posjed donje Panonije oko rijeke koja se zove Zala. Onda je počeo [Pribina] ondje

tamo u nekom lugu i blatu rijeke Zale graditi stan i utvrdu i svugdje tamo okupljati puk i povećavati [broj podanika] u onoj zemlji. ... Nakon što je tada izgradio spomenutu utvrdu, sagradio je u njoj prvo crkvu koju je nadbiskup Liutpram [salcburški nadbiskup od 836. – 859.] – koji je u tom kraju upravo osnovao zakonitu svećeničku službu – došavši u tu tvrđavu, [tu crkvu] posvetio u čast svete Bogorodice Marije, i to godine 850. Tamo bijahu nazočni Chezil, Unzat, Chotemir, Liutemir, Zcurben, Siliz, Wlkina, Witemir, Trebiz, Brisnuz, Zuemin, Zeska, Crimisin, Goimer, Zistilo, Amalrih, Altwart, Wellehelm, Fridepercht, Scrot, Gunther, još jedan Gunther, Arfrid, Nidrih, Isanpero, Rato, Deotrih, još jedan Deotrih, Madalperht, Engilhast, Waltker, Deotpald.“

Pribinin grad je *Mosapurc* (Moosburg, Blatnograd, Zalavár), a crkva Blažene Djevice Marije objekt što su ga arheolozi iskopali. Usput: pronašli su 2005. i 2009. i ulomke nekih posuda u čije su stijenke bila upisana i četiri glagoljička slova! Nakon zbivanja opisanih u *Conversiu*, sagrađena je god. 1019. na mjestu crkve Djevice Marije nova crkva sv. Hadrijana, očuvana također samo u arheološkom sloju. Te su crkve udaljena od Schökla 140.618 m.

Treća je točka, *naravno*, „moralá“ biti u Međimurju. Očekivalo se od nas da ćemo uzeti u obzir vrh *Mohokos* koji je sa svoja 343,6 m najviša međimurska uzvisina. Udaljen je 65 km od Zalavára, a 110 od Schökla. Uzeli smo, slikovito rečeno, kartu, ravnalo i kutomjer u ruke i krenuli na posao. Zapravo smo sjeli za računalo i otvorili *Google Earth* i *Geoportal* s kojima je posao mnogo precizniji i dobili trokut. Evo što smo zapravo dobili: kut na Schöklu iznosi 25°40', a odnos dviju dužina : 1 : 1,3.

Nismo bili zadovoljni. To bi bio trokut velikih dimenzija, daleko najveći od svih do sada uočenih. On je, ako je to uopće bio, jednostavno morao biti plemenski, a moguće je bilo da je to bio „kneževski“ trokut cijeloga plemenskog saveza ili rane predfeudalne, još nepokrštene države. Takav bi „državni“ trokut legitimirao vlast samoga kneza i morao bi stoga biti ustrojen po svim pravilima. A on to nije. Samorazumljivo se pretpostavljalo da je Mohokos *Mokošina* točka, premda je Katičić upozoravao:

Izvođenju imena visa Mohokos od praslavenskoga Mokoš suprotstavlja se, dakako, glasovni lik jer on pretpostavlja glasovne mijene koje, kako stvari sada stoje, nije moguće nikako tumačiti. Ne mogu se podvesti ni pod kakve glasovne zakone.

Tomu moramo dodati da Mokošina točka unutar tročlane prostorne strukture nikako ne bi smjela biti, u odnosu na drugu dvojicu bogova, s južne strane vode (rijeka Mure). Tako očit primjer kršenja jednoga od osnovnih „pravila“ za konstruiranje svetoga prostora nismo do sada našli. Tu bi, *preko* velike vode Mure, morao biti Veles.

Trebalo je pobliže pogledati Međimurje. Puno je mitski motiviranih topograma: nekoliko *Dubrava*, dva *Vidovca*, *Hrašćana*. Posao nam je znatno olakšao Katičić koji nam je ranije dao rukopis svojega izlaganja. Jedna od najistaknutijih točaka u Međimurju je vrh kod Lopatinca na kojem je crkva *Svetog Jurja na Bregu* koja se nekoć zvala *Sveti Juraj med vodami* i još *Sveti Juraj na jezerami*. Tek od XVIII. stoljeća zove se selo sa crkvom *Sv. Juraj na bregu*, da bi pod ateističkom vlašću bila uključena u bliski zaselak Lopatinec kako se i danas službeno zove. Zvuči dojmljivo: Sveti Juraj, zmajoubojica, je na vrhu *med vodami*. Cijelo je Međimurje *med vodami*, između Mure i Drave. Ako na specijalnoj karti pogledamo područje najvišega Međimurja, oko *Mohokosa*, vidjet ćemo brojne izvore. Da bude slika kompletna, Međimurje je i puno *pozolja*, kako ih Međimurci zovu. A *pozolja* je hrvatska i slovenska riječ (i donjoljučka: *pózoj*) i označava onoga koji koji strašno zija svojim raljama (sjetimo se oronima *Zjat* nad stonskim poljem [7.]). A to je zmaj kojega Juraj ubija.

Juraj je u Međimurju bio jako važan. Ne samo da stoluje na najvidljivijoj točki *na Bregu*, te da je igrao ulogu u običajima, nego ćemo ga naći u čudnoj transformaciji i u crkvama. U Sv. Martinu na Muri sa sjeverne strane i u Nedelišću s južne strane međimurskoga „gorja“ očuvale su se skulpture (glave) koje prikazuju neobičan lik: glavu muškarca, svu prekrivenu lišćem (u Nedelišću) odnosno vijencem od granja (Sv. Martin). Povjesničari umjetnosti zovu ga „zelenim čovjekom“ (*the Green Man, der grüne Mann*) i povezuju ga s folklornim likovima poput našega zelenog Jurja, bjeloruskoga Sporyša (Sporišu ima mu traga i u nas, Belaj V. 2007: 359) ili latvijskoga Jumisa (Pelc 2011: 347–353, Peškan i Pascuttini-Juraga 2012: 360). Motiv „zelenoga čovjeka“ bio je raširen u visokoj umjetnosti srednjovjekovne srednje Europe bez obzira na etnijske granice. Izgubio je oznake poganstva, pa mu je mjesto u crkvi. Vidjet ćemo ga čak i u kapeli sv. Stjepana u zagrebačkoj katedrali. Milan Pelc je nedavno napisao:

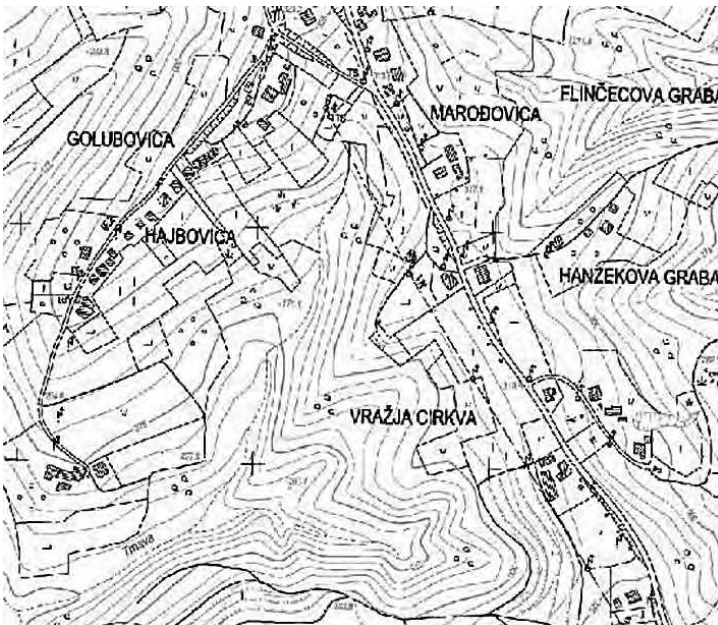
Motivi „zelenoga čovjeka“ izranjaju u ovim primjerima kao pradávni poganski kodovi ili arhetipi koji su se u svom izvornom značenju provukli u kršćanski prostor (Pelc 2011: 349).

Tu je taj lik zadržao pretkršćansku poruku o uskrsnuću (točnije: ponovnom rođenju) koja je, povezana sa središnjom kršćanskom porukom o Uskrsnome, postala podobnom za prikazivanje u crkvama.

Zmaj/Zmij je pak mužjak od zmije, teriomorfni oblik Velesa, boga podzemlja. Logično je da su misionari vidjeli u njemu utjelovljenoga vraga. Zato imamo kod Nedelišća *Vražju jamu*, ali u njoj nije, kako bismo očekivali, vrag nego *pozoj*. No ...*ispod Vražjih jami je zapravo samo njegov rep, ...a pozoj je tak veliki kaj mo je glova tijam pod Svetim Jurjom na Bregu... A negda se zna i zboditi... A kada se zbodi i promeškolji, nastaje potres. Pozoj i Vrag su ovdje izjednačeni. No to nije sve. Čitavo je Međimurje opsjednuto pozojima*. Katičić kaže:

Po vjerovanju još uvijek živom u Međimurju tamo pod zemljom leže uspavani i drugi pozoji. Tako postoji i predaja o štrigovskom pozaju kojemu je glava ispod štrigovske crkve, a rep ispod crkve Svetog Jurja na Bregu. Vjeruje se također da ispod čakovečkoga grada leži pozoj. A predaje o pozojima zabilježene su i u Dolnjem Međimurju. Sve Međimurje tako kao da leži na ogromnim pozojima koji spavaju pod zemljom. Ali jao!, kad se koji od njih probudi (rkp. str. 5).

Međimurje ima još toponima i mjesta koja nam kazuju stare priče. Uz cestu od Mohokosa prema Prekopi i Štrigovi je šumski položaj zvan *Vražja crkva*.

Sl. 77: Položaj *Vražja Cirkva* južno od Štrigove.

U samoj Štrigovi imamo zanimljivo, ali na žalost zapuštenu vrelo zvano *Oremušov zdenec*. O njemu zna gospodin Vlado Kopun, domaći kroničar, pričati sljedeće:

Jeronim je kak dečec, da se je igral pod bregom na šterom je stala njegova rojsna hiša, izgrebel iz zemlje zdenčec. U tom zdencu voda nikada ne ni presušila ni zmrznula premda djeluje kao termalni izvor.

To nije sve. Jeronim je, naravno, sveti Jeronim koji je *sigurno* rođen u Štrigovi, čak znaju i pokazati mjesto gdje je bila kuća njegovih roditelja. A kada je netko poput sv. Jeronima iskopao zdenac, onda je njegova voda sigurno i ljekovita. No u ovo posljednje, sudeći prema zapuštenosti izvora, kao da više nitko ne vjeruje. U njegovu zaleđu, svega dva-tri metra udaljeno, iskopane su u padinu brdašca dvije špilje zazidane vratima. Pomalo podsjeća na *Pećinu* s izvorom ispod *Gradine* kod Pokrovnika [14.].

U Gornjem Međimurju imamo i *Okrugli vrh* – selo sa crkvom sv. Barbare. Ali to selo je sve prije nego okruglo. Počinje na grebenu koji se polako spušta prema jugu, 1900 m južno od Mohokosa i dugo je oko 1200 m. Ime, očito, nema od okrugloga oblika.

Imamo u Međimurju i područje s imenom koje asocira na Peruna: *Perjak*, *Pernjak*. To je seoce iznad kojega je istoimeni “vrh”, uzvisina od 297 m. Ali to nije najviša točka. Greben se diže dalje prema sjeveru i na oko 1000 m udaljenosti, u selu Sveti Urban, visok je 312 m. S Pernjaka se pogled slobodno širi prema jugu. Ispod Pernjaka je, dolje u dolini, *Morsko oko* – mala mlaka obrasla šikarom. Odgovara *Vražjem oku* u Tremi istočno od Križevaca, mjestu očito povezanu s Velesom. Ako je Pernjak bila Perunova točka (što nije nemoguće), ona nije imala vizualni kontakt s Mohokosom jer se između njih ispriječio greben visok 335 m koji od glavne ceste iz Čakovca prema Štrigovi ide prema jugu do sela Dragoslavca. Od nekakvog trokuta nema ništa, premda su domaćini u Pernjaku tvrdili da se po danu (bili smo tamo već na večer) jako dobro vidi Mohokos.

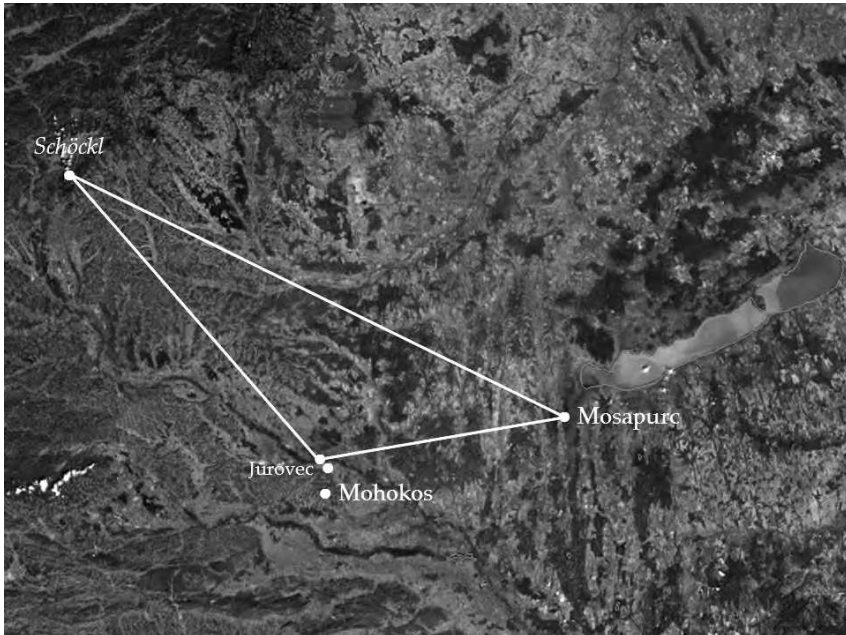
Uopće, s našom „svetom trigonometrijom“ nismo u samome Međimurju ništa uspjeli. No Orest Vilčynski dao nam je za misliti kada je rekao da kod njega u galicijskim Karpatima ljudi još danas vjeruju u nekakvog šumskog duha zvana „Čugajster, Čugajstrin“, Чугайстер/Чугайстрин koji, između ostaloga, kosi моx, „mahovinu“ (mahovina je od praslavenskoga **mъhъ*, a od Slavena su

tu riječ preuzeli i Mađari: *moh*. Mahovine ima po šumama oko Mohokosa doista, tamo je vlažno.

A tko je Čugajster? Poznat je pod tim imenom samo Guculima (Гучуліма) u galijskim Karpatima. Poznaju ga i njihovi sjeverozapadni susjedi Bojki, no oni ga jednostavno zovu djedom, Дід, a u Zakarpaću je *Noćnik*, Ночник. Drugdje je takav lik nepoznat. Stepan Pušik je 1994. o njemu objavio manju studiju s mnoštvom podataka te zaključio da je riječ o velikom šumskom bogu, suvrstici gromovnikova protivnika Velesa. Između ostaloga, povezan je s Mjesecom, sličan je zmaju, javlja se u liku medvjeda. On, kako je rekao Orest (Pušik o tome nije ništa zapisao) kosi mahovinu (мох) po šumi, pa bismo mogli reći da je „mohokos“.

Mokošin vrh?

Bez obzira na moguću, ali teško dokazivu vezu s Mokoši, međimurski Mohokos doimlje nas se prije kao neki Veles/Veleš/Velež nego kao Mokošin vrh. Sve je ovdje između Mure i Drave jako velesovito. Čini nam se da će i *Vražja crkva* lako biti trag Velesova svetišta. To, dakako, ne umanjuje mogućnost istodobnoga postojanja i Peruna i Mokoši u istome prostoru. Pomislili smo stoga provjeriti mogućnost da su zapadnapanonski slavenski došljaci uzimali Međimurje kao velesovitu cjelinu, pa ako su (kako smo pretpostavili) udaljenost od vrha „Usamljene gore“ mjerili do svetišta na početku jezera, tako su mogli mjeriti i drugi krak potrebnoga Sunčevog kuta do podnožja međimurskih gorica, točnije, do *preko velike rijeke* Mure. Rezultat je bio zapanjujuć. Konstruirajući idealan sveti trokut, zatvorili smo s potezom od Schökla do Zalavára kut od 23°27' i dobili stranicu od vrha Schökla do desne obale Stare Mure (na udaljenosti od 99 730 m) kod sela *Lapšine*, između Čestijanca i *Jurovca* (sjetimo se *Jerovca* kod Ivanca!), pri čemu se te dvije stranice odnose kao 1 : $\sqrt{2}$. Nemilosrdni prirodni uvjeti (tijek rijeke) nametnuli su potrebu zamjene Mokošine i Velesove točke u pogledu dužine stranice, kao što je to slučaj i na Pagu. Ali drukčije ne bi Mokoš i Perun bili na istoj strani velike vode. Tako je važna Mokošina točka u Međimurju došla u pitanje.

Sl. 78: Veliki panonski (kneževski?) trokut s jednim kutom u Međimurju.

Opet o kritici izvora

Katičićevu dojmu o Mokošinu vrhu pripomogli su Ivanov i Toporov:

Po svjedočanstvu toponimije Mokoš se veže uz gore i njihove vrhove. Osobito je dobar primjer za to češki toponim Mokošín Vrch. Kao što je bog Perunъ na gori, tako je i Mokoš. Ona mu je po svojem božanskom statusu potpuno ravnopravna. Mokoš je tako upravo Peryнь. Time se jasno pokazuje da je gromovniku žena. Zanimljiva je misao Ivanova i Toporova da mu je možda majka, onako kako je u nordijskoj mitologiji božica Fjörgyn majka boga gromovnika. Pozivaju se pri tome na latinski izraz petra genetrix – „stijena roditeljica“.¹⁹⁷ Vrlo je od toga različito kad se susreću, suprotstavljeni jedni drugima toponimi poput Перунова зора i Мокoшево болото 'Mokošino blato'. Naprama Perunu i njegovoj gori imamo tu Mokoš i njezinu močvarnu nizinu. Tu je njihov položaj različit i suprotstavljen. (Katičić 2011: 212).

Ivanov i Toporov doista su napisali (na str. 120.), govoreći o mjestu zvanu Перынь (koje su razumjeli kao žensko ime *Perynj* u smislu „Perunova“) na kojem je u Novgorodu stajao hram, da to što je

...сама Перынь представляла собой возвышенное место, напрашивается сопоставление горы понимаемой в реконструкции как жена Громовержца Перуна, с такими сакрализованными объектами как чеш. Mokošín Vrch, которое также

197 Katičić kao izvor navodi: *Usp. Иванов – Топоров, 1983, 191.*

следует толковать как возвышенность Мокоши и самое Мокошь.

„... sama Perynja predstavljala uzvišeno mjesto, nameće sučeljavanje gore shvaćene u rekonstrukciji kao žena gromovnika Peruna, s takvim sakraliziranim objektima kao češ. *Mokošín Vrch*, koje također treba tumačiti kao u z v i š e n j e Мокоши и саму Мокошь.“

No nekoliko stranica ranije (u bilj. 36) nisu pisali izrijeком o vrhu, nego samo o češkom toponimu *Mokošín*:

О связи чеш. *Mokošín* с именем *Mokoшь*-Мокошь впервые см.: Janko J. O pravěku slovanském. Praha, 1912, s. 223.

„Prvi o svezi češ. *Mokošín* s imenom *Mokoшь*-*Мокошь* vidi Janko J. O pravěku slovanském. Praha, 1912, s. 223.

Praški germanist Josef Janko (1869.-1947.) napisao je pak o Mokoši (ne o Mokošinu vrhu) sljedeće:

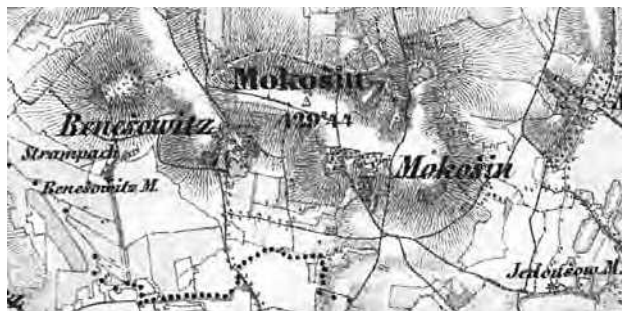
Byla to podle všeho, co o ní z pozdějších dob víme, ochranná bytost žen a jejich praci; následujeme-li ruského podání, kteréž jest jediné, byla by pečovala o šhubání a později o strážení ovcí, snad i o pěstování lnu, najisto pak o předení – a také ji obětovány předměty příslušné, na pr. kousky vlny. Prvotný význam jejího jména není na jisto postaven; ale z toho, že i mimo Rus najdeš stopy její ve jménech místních, na př. v Čechách ve jménu vršku Mokošina u Přelouče, poznáváme vážnost této bohyně a zároveň to, že ji obětováno na výšinách, jež bývaly pastvištěm ovcí (Janko 1912: 223).

„Bila je, prema svemu što o njoj iz ranijih vremena znamo, zaštitnica žena i njihova rada; pratimo li rusku predaju koja je jedina, skrbila bi za čupanje, a kasnije i striženje ovaca, pa uzgoju lana, posebno za predenje – a također su joj žrtvovali odgovarajuće predmete, npr. čuperke vune. Prvobitno značenje njezina imena nije točno utvrđeno, no budući da i osim Rusa nalaziš njezine tragove u mjesnim imenima, npr. u Češkoj u imenu vrška Mokošina kod Přelouče, znamo za važnost te boginje i istodobno to, da su joj žrtvovali na uzvisinama, gdje su bila pasišta ovaca.“

Odavle su, zajedno sa žrtvovanjem na „na uzvisinama, gdje su bila pasišta ovaca“, Ivanov i Toporov uzeli ime *Mokošín vrch*. Na kartama ćete naći ime sela „Mokošín“ (izvedeno iz posvojnog pridjeva, kao i *Krakov, Kijev*), ali ne i vrh takvog imena.

Janko, rođen u Libštátu (*Liebstadt*) blizu Libereca na sjeveru Češke, nije morao biti dobro upoznat s mjesnom toponimijom oko Přelouča, pa je, kako je izgledalo, posvojni pridjev *Mokošín* shvatio kao elipsu od **Mokošín vrch*. Budući da na kartama nema oko gradića Přelouča vrha koji bi se zvao *Mokošín vrch*, a nema uopće ni nikakvih spomena vrijednih uzvišenja (ako ne uzmemo u obzir *Křemen*, v. 250.8 m, greda viša od okoline jedva 25 m), nego je *Mokošín* ime sela (2.5 km južnije od Přelouča, 235–240 m nadmorske visine), to je složeno ime (*Mokošín vrch*) djelovalo je kao nesretna Jankova interpretacija koja je zavela Ivanova i Toporova i preko njih Katičića.

No ponovni pregled češkoga internetskog *Geoportála*, sekcije *Přelouč*, donio je jedan novi podatak. Tu je na karti jasno označen „vrh“ *KŘEMEN*, visok 257.8 m, 430 m sjeverozapadno od križanja s raspelom u Mokošinu i 2,4 km južno od glavnoga trga u Přelouču. Mokošinog vrha nema, ali zato je sjevernije od Křemena, prema Přelouču, ledina zvana *Pod Mokošinem*, „Pod Mokošinom“. I konačno, posve slučajno smo naišli na staru austro-ugarsku vojnu kartu na kojoj se uzvisina, koja je na novim kartama označena kao *Kremen*, zove *Mokošin*, baš kao i selo.

Sl. 79: *Mokošin (Vrch?)*.

To najvjerojatnije znači da je Janko ipak imao pravo i da se vrh *Křemen* ranije doista mogao zvati *Mokošin vrch*, ako nije možda bio *Mokošin brad*, grad. Vidjeli smo da je u Slovačkoj zabilježen toponim, u mađarskom obliku, *Mogosvarhegy* – „vrh Mokošina grada“.

A da je ime *Mokošin* kod Přelouča doista moglo biti povezano sa starim slavenskim vjerovanjima pokazuje činjenica da nije usamljeno u svojem okruženju nego kao da s jednom drugom točkom čini jednostavnu prostornu strukturu. Južno od vrška *Křemen* leži 2 km udaljeno selo *Brluh* („brlog“) s ribnjakom kroz koji teče *Břložský potok*. Taj potok teče s južne terase kroz još uvijek pošumljene blage padine istočnočeske geomorfološke ploče u kojima si je između dva uzvišenja od 285 i 286 m izdubio usku 35 m duboku guduru. Gledano s *Křemena*, kao da izlazi iz brloga. Nije teško u tima dvjema točkama prepoznati dijelove prostorne strukture, kao mjesta na kojima su *Veles* i *Mokoš*.

Ako pak s *Křemena* pogledamo na suprotnu, sjevernu stranu, vidjet ćemo da se crta *Brlug- Křemen* produžuje u Přelouč na mjesto gdje stoji grobljanska crkva *Navštíveni P. Marije*, *Pohoda Marijina*. Tristo metara južno od nje zapisano je na karti ime *Pod svatým polem*, *Pod svetim poljem*. Ne znamo je li grobljanska crkva stara, niti odnosi li se „Sveto polje“ na današnje groblje ili krije u sebi dublju starinu. Ne možemo stoga reći jesmo li naišli na ledinsku crtu *Brlug – Mokošin – grobljanska crkva*, ili se to slučaj poigrao s nama. Nismo našli elemenata za treću točku, točku koja bi bila dijelom svete tročlane prostorne strukture. No i ovako, ova mala kritika izvora pomogla nam je da bolje razumijemo ovaj mali isječak povijesti proučavanja slavenske stare vjere.

Dojam „velesovitosti“ našega Međimuja pak može još pojačati ime rijeke *Mure*. *Ono je, doduše, ovdje zatečeno, predslavensko *mora, ali izvedeno je, kako se čini, iz praindoeuropskoga *Hmauro- „taman“. Ta je riječ živa i u slavenskim jezicima,*

na primjer ruski мýрый „taman“, смýрый «tamne kore», češki *moura* „siva krava“, a bit će da su joj srodni i grčki ἄμαυρὸς «taman», arkadijski μαῦρος «taman, crn» (Snoj 1997 s. v. Mura).

Slaveni su, dakle, došavši do Mure, mogli lako proniknuti u etimologiju njezina predslavenskoga imena koje usmjerava u nešto mračno, užasno, podzemno. Mogli su ju od početka prepoznati kao Velesovu rijeku. Tako i izgleda: brza, vodonosna, opasna. Mračna. A mogli su ju takvom shvaćati i raniji stanovnici, oni koji su joj dali ime.

Da zaključimo: toponimijski tragovi i pučka predaja otkrivaju nam da je Međimurje bilo u pretrkršćansko doba naglašeno velesovito te da je, vjerojatno, s „Usamljenom gorom“ u današnjoj Austriji i Blatnim jezerom u današnjoj Mađarskoj tvorilo sveto strukturirani prostor. Ključni dokaz za tu smjelu tvrdnju je zaselak *Jurovec* na desnoj, južnoj obali Mure i usporedba s *Jerovcem/ Jarovcem* kod Ivanca. Bez toga podudaranja sva bi druga tumačenja mogla biti samo vješta i uvjerljivo izlagana domišljanja. Tek je ova točka u prostoru, smještena baš s druge strane grozne mračne vode i postavljena u prostor tako da s drugima dvjema (Schökl i Mosapurc) čino trokut s točnim vrijednostima od $23^{\circ}27'$ i $1 : \sqrt{2}$, pokazala kako i takve „sitne pojedinosti“ mogu imati veliku metodičku važnost u našim istraživanjima. Vjerojatnost, da bi na tome mjestu posve slučajno nastalo mjesto toga imena, praktički je isključena.

19. STRUKTURE IZVAN NAŠE TEME

19.a Tročlane prostorne strukture s područja Hrvatske kod drugih autora

Nerado zaključujemo naša izvješća o potragama za svetim strukturama naših starih. Nismo još ni iz daleka gotovi. Znamo čak što bismo, i kako, sve još morali raditi i uraditi. No jedan naš prijatelj upozoravao nas je da je od dobrog najveći neprijatelj želja za boljim: ta vam želja oduzima mogućnost dovršavanja toga što je dobro (ili barem mislite da je dobro), dok se dovršavanju onoga što bi imalo biti bolje uopće ne nazire kraj. Mnogo toga već skiciranoga ostavljamo za drugi puta.

Željeli smo pokazati svete tročlane prostorne strukture *koje smo sami otkrivali*. No ipak, red je da barem usput spomenemo i trud drugih istraživača koji su poradili na toj temi. Konačni cilj, pokušaj sinteze, ostavili smo za drugu priliku, gradiva za nju još nemamo dovoljno. Mnogi dijelovi Hrvatske ostali su posve neobrađeni.

Već smo na više mjesta spomenuli Vladimira Petera Gossa, pa će ovdje biti dovoljno ukratko podsjetiti na njegove radove (Goss 2008, 2009, 2010, 2012: 19–21; Goss i Gudek 2009, Goss i Mikić 2010) u kojima zadire u ovu temu. Najeksplicitniji je posljednji od navedenih radova u kojem se autori osvrću na prostorne strukture kod Zagreba, Solina i na zapadnom dijelu Papuka.

Spominjali smo i Gorana Pavela Šanteka koji nije istraživao samo na Pagu, nego i na granici Hrvatske i Slovenije kod Prezida. Zajedno s Andrejem Pleterskim došao je do sjajnih rezultata, no tamo nisu naišli na naš tip prostorne strukture (Pleterski i Šantek 2012: 63–77).

Na Dubrovačkom području, najviše u Župi dubrovačkoj i u Konavlima, ozbiljno istražuje etnolog Ivica Kipre koji svoje rezultate izlaže na međunarodnim simpozijima i objavljuje ih (Kipre 2011.).

Mnogo manje ambicija ima Luka Trkanjec, mladi arhitekt koji se bavi urbanističkim i prostornim planiranjem i zainteresiran je za tzv. *landscape design*. On je sâm napisao: *već nekoliko godina pozorno pratim radove na temu otkrivanja praslavenskih svetišta u prostoru i njihovih mitoloških koncepcija krajobraza*, pa je boraveći i radeći u pojedinim našim krajevima uočio zanimljive toponime i njihove soudnose. U god. 2010. i 2011. priopćavao nam je u pismima svoja opažanja s područja južno od Petrinje i Siska, na Bilo gori, pa kod Zaostroga i Gradca u Makarskom primorju.

Krenuo je naoko lakšim, a zapravo deduktivnim putem: uočavao je moguće pravilne trokute, a zatim pokušao iz njih iščitati mitsko kazivanje. Neke od pretpostavljenih točaka nisu u međusobnom vizualnom kontaktu. No usput je prikupio zanimljive toponime od kojih neki jednostavno moraju imati nekakvu vezu sa starim, pretkršćanskim svjetonazorom. Tako su uz *Hrastovicu* kod Petrinje (gdje je uz staru crkvu vrelo *Bartolovac*) selo *Strašnik* (ako to nije izvorno *Stražnik*, od „straža“), *Mošćenica*, *Crnac*, *Klinac*¹⁹⁸, pa u Bilo gori *Treglava* i *Peratovica*, zatim uz more *Tribić*, špilja *Zjatva*, *Žrnovica*, *Mlatinje*.

Gospodin A. Š. s područja Makarske je u jednom ovećem radu (*Nomen est omen*, u 12 nastavaka tijekom 2012./2013.) obznanio na internetu:

Na širem području Biokova i užoj teritoriji drevne Paganije utvrdio sam čak 12 svetih trokuta, mogućih kulturnih pozornica, što ne znači da ih nije bilo više. Neka od mojih opažanja ne uklapaju se u parametre Belaj – Pleterski ali to ne znači da se ne radi o svetim oblicima u prostoru jer su prisutne druge varijable za odrediti kulturna mjesta prareligije drevnih predaka.

Njegovi su mitološki izvodi vrlo hrabri, no slabo potkrijepljeni i ne mogu izdržati kritiku. Rukuje teonimima koji nisu potvrđeni u ozbiljnim izvorima. Tako je *Morana zvana i Strijeljka*, kapela *Gospe na Ladani... je točka iz slavenske mitologije i predstavlja divovsku boginju leda*. Ponekad čitatelj ima dojam da ima pred sobom *imenik Junaka Sunčeva naroda* pod slavnim naslovom *Junaci*

198 U Poljskoj je za „gromski kamen“, *kamień piorunowy*, zapisano i ime *klin piorunowy* („gromski klin“), koje je potvrđeno i u Bugarskoj, a odgovaraju mu švedski *Thors vigge* („Thorov klin“) i njemački *Donnerkeil* („gromov klin“; ovo se ime sa slavenskim nazivima podudara i etimološki), a prema smislu bi ta imena odgovarala nazivima poput *Kij*, *Bat*.

hrvatskih mitova i zlogukim podnaslovom *Hrvati – prije 5000 godina Sunčevi ratnici* Marinka Marinovića (podlistak Večernjeg lista 1993.).

A što se naše teme tiče, A. Š. nije najspretniji u mjerenjima udaljenosti pojedinih točaka u prostoru:

Najzanimljivije je to što su sve tri točke jednako udaljene od vrhova svetoga trokuta po 625 m. (V. Vidovica ili Perun od vode Višnjačine-Mokoš 625 m, M. Vidovica ili Mokoš od Orlovca Peruna 625 m, Crno osoje-Veles od Vučje glave opet 625 m).

A kada preciznije mjerite označene udaljenosti, one iznose redom 580, 605, 658 i 570 m. Na drugome mjestu spominje tri točke:

Ove tri topografske točke grade pravilan trokut stranica 1000 m, 1500 m, 750 m

a te udaljenosti zapravo iznose 916, 1300 i 736 m. S takvim izmjerama ne možete (točnije: ne smijete) ništa zaključivati, a A. Š. to jako voli.

Hvaranin V. T. je pak godine 2010. objavio članak u kojem je prikazao postojanje „svetoga trokuta“ na južnome dijelu Starogradskoga polja. Utvrdio je tri njegova ugla, brijeg *Hum* s crkvom sv. Vida (207 m, to bi imala biti Perunova točka), crkva sv. Jelene Križarice 2156 m zapadnije prema Starigradu (Mokošina) i crkva sv. Mihovila (Veslova). Priložio je i kartu u koju je ucrtao taj trokut. Prema njoj, treća točka (sv. Mihovil) bila bi na križanju staroga poljskog puta iz Vrbanja na predio zvan, prema TK25, *Igralište* (poštokavljeno *Igrišće?*), udaljena od sv. Jelene 2022 m. Kut kod sv. Jelene iznosio bi oko 24° 30'.

No njegovu tumačenju suprotstavljaju se tri pojedinosti: prva, Sv. Jelena je s druge strane potoka koji teče iz Dola u Stari grad i odvaja Mokošinu točku od Perunove (a to ne bi smjelo biti), drugo, odnos između duljih stranica bio bi 1 : 1,06 što je vrijednost koja znatno odstupa od svih na koje smo do sada naišli, i treće, sudeći prema preciznim kartama TK25, HOK5 i satelitskim snimkama, na Veslovu mjestu nema nikakve zgrade, pa ni crkve sv. Mihovila. Ona se nalazi, ako smo ju točno odredili, 400 m jugoistočnije od točke koju je označio autor, uz staru cestu Stari grad – Jelsa. Tu je u kartu TK25 ucrtana neimenovana kapela koja prema položaju odgovara Sv. Mihovilu. Ali ako je ona doista na tome mjestu, onda kut kod Sv. Jelene iznosi samo 14° 50' pa ovdje posve sigurno nemamo onakvu pretkršćansku slavensku tročlanu prostornu strukturu o kojima ovdje govorimo.

19.b Drukčije prostorne strukture

Predmet našega bavljenja u ovoj knjizi su, kako smo bili najavili, mogući tragovi obreda za posvajanje, *ponašivanje* novostečene zemlje. Pokazali smo da je pritom važnu ulogu igralo ustrojavanje i materijaliziranje prostornih tročlanih struktura osnovnih mitskih koncepcija. Takva struktura je trokut, no nas nisu zanimali bilo kakvi trokuti, nego samo oni kojima je bio zadatak odražavati odnose, pa i zbivanja koja vladaju i događaju se na kozmičkoj, mitskoj razini stvarnosti, na onoj razini koja je našim „predcima“ bila relevantna za shvaćanje svijeta. Drugi, *drukčiji trokuti nisu nas zanimali*. A ima ih, naravno. Bilo koje tri točke u svijetu mogu, spojimo li ih ravnim crtama, činiti trokut. Njima se hotimice nismo bavili. Ključan je bio Sunčev kut kao odraz napetosti između Reda i Nereda tijekom borbe za Darovateljicu života, Sunce, koja svojim svakodnevnim „životom“ ujedinjuje ta dva počela: odložili smo za sada na stranu svaki trokut koji ga ne bi imao. Ipak ćemo barem spomenuti radove jednog autora.

To je Anđelko Đermek iz Jablanovca koji se javio s četiri objavljena rada:

- *Slavenski mitski trokut i legenda o Kamenim svatima* (2009),
- *Sustav svetišta oko Babožnice* (2010),
- „Computational Analysis of the Spatial Distribution of Pre-Christian Slavic Sacred Sites“. *Interdisciplinary Description of Complex Systems* (1012) i
- *Contribution to research of mathematical Properties of pre-christian slavic Sacred landscape structures* (2013).

U prvome je pošao od *Kamenih svata* (skupine stijena na zapadnom rubu Medvednice ponad Jablanovca) pa je priče koje su se isprele oko njih pokušao protumačiti kao inačicu mita o svadbi Jarila i Mare. Zatim je, polazeći od nje, pokazao kako se zapadno i sjeverozapadno od Medvednice mogu iz smještaja toponima u prostoru „iščitati“ trokuti koji, doduše, imaju kutove od oko 23°, no težište je postavio na tumačenje kutova izlaska odnosno zalaska Sunca na određene dane u godini. Rad donosi jako zanimljivu skicu trokuta oko Babešnice i vrvi zanimljivim asocijacijama, no one još nisu dovoljno kritički utemeljene pa su i zaključci nepouzdana. Asocijacije još nisu argumenti.

Isto vrijedi i za drugi rad. Đermek nudi analizu prostornoga rasporeda pojedinih točaka (pretežno crkava) i pokušava ih dovesti u vezu sa slavenskim

mitskim sustavom. No jako je teško, na primjer, ikonografski motiv sicilijanskoga mlađahnog sveca Vita u kotlu punom vrućega ulja dovesti u vezu s ulogom kotla u bugarskoj svadbi i s rujanskim hramom tamošnjeg boga Svantevita i na temelju toga zaključiti

da Jarilo nakon svadbe završava raskomadani i kuhan u kotlu slično svetom Vidu (2010:84),

premda je komadanje (rašćlanjivanje na sastavne dijelove) prepoznato kao važan element velikih žrtava. Ne možemo dovoljno često upozoravati na opasnosti koje se kriju u olakim, prebrzim zaključcima izvedenim na temelju površnih usporedbi.

U trećem pak Đermek traga za mogućim matematičkim modulom dužina stranica otkrivenih (i pretpostavljenih) trokuta. I četvrti je rad u osnovi posve matematički i bolje je ne prepričavati ga. Evo njegova sažetka u kojem se Đermek obazire i na prethodni iz 2012.:

Znatna količina interpretiranih podataka upućuje na to kako su stari Slaveni postavljali svoja posvećena mjesta na način koji [je] povezan s karakterističnim Sunčevim kutovima. Ovaj članak razmatra jesu li udaljenosti između takvih svetih mjesta višekratnik zajedničke mjerne jedinice za duljinu. Razmatranje se provodi sa striktno matematičkog stajališta polazeći od sljedećih pretpostavki: (i) pretkršćanskim slavenskim svećenicima bile su važne apsolutne vrijednosti udaljenosti među posvećenim mjestima, zajedno s kutovima između pravaca koji ih povezuju, (ii) predkršćanski svećenici često su mjerili udaljenosti metodom koja koristi svojstva istorkačnog pravokutnog trokuta, osim kad su mjerili udaljenosti po ravnome tlu. Ta pretpostavka posljedica je relativno česte pojave omjera $1:\sqrt{2}$. Na temelju navedenih pretpostavki, primjenom metode raspodjele vjerojatnosti u aritmetičkim nizovima, tražen je optimalni modul duljine. Moduli duljine najmanje nasumične vjerojatnosti pojavljivanja predstavljaju subharmonike što većeg broja stvarnih udaljenosti između posvećenih mjesta. Navedena metoda primijenjena je na brojna posvećena mjesta opisana u literaturi. Kao rezultat, izdvojeno je nekoliko modula duljine koji su zatim korelirani s modulima izdvojenim u prethodnom radu novom metodom kojom se izdvaja optimalni zajednički submodul. Tako je dobiven iznos 30,9 m. Ta duljina sadrži 60 duljina 0,5143 m (lakat) i 100 duljina 0,309 m (stopa). Spomenute jedinice pomnožene sa 100 i 365 su često zajednički subharmonici promatranih udaljenosti. U radu se raspravlja o

doprinosu analize duljine prethodnom stavu da su stari Slaveni mnogo pažnje poklanjali solarnom kalendaru i točnom određivanju doba godine. (2013: 85)

Kada bi se pokazalo da su Đermekovi zaključci doista dokazljivi na većini prostornih struktura, dobili bismo uporište za moguća daljnja tumačenja. No i u tom bismo primjeru morali upozoriti na opasnost od preranih uopćavanja i donošenja deduktivnih zaključaka. Da parafraziramo Aleksandra Gahsa: *Ljudi nisu cigle, pa ni kulturna antropologija nije matematika.*

20. TROČLANE PROSTORNE STRUKTURE IZVAN HRVATSKE

Ovo će pitanje biti uskoro izuzetno važno. Naime, za sada samo nagađamo da su takve strukture, koje su pratila kazivanja općeslavenskih i praslavenskih mitova, također općeslavenske i praslavenske. Ali za takav zaključak nemamo potvrda iz svih slavenskih zemalja. To ne treba čuditi jer se tek nedavno počelo pisati o takvim strukturama. Pa ipak, nešto se već zna. Znamo da ih je Pleterski pronašao u istočnim Alpama, na području koje je u srednjem vijeku bilo naseljeno Slavenima. Donio je i jedan podatak (ali bez točnih izmjera) iz sjeveroistočne Makedonije, blizu vrha zvana *Perun*. Zajedno s Jiřijem Macháčekom je 2000. pokazao kako se iz tlocrta staroga slavenskog naselja *Pohánsko* kod Břeclava mogu iščitati strukture sunčevog i mjesječevog kalendara, te s matematičarom Jiřijem Marešom 2003. objavio otkrivene slične strukture na području grada Praga.

Đermek je 2012. opisao mogući trokut na otoku Rujani/Rügen između točaka Arkona-Venzer Burgwall-Rugard s kutovima od 23°, 42° i 115° i odnosom blizu vrijednosti $1 : \sqrt{3}$.

U zapadnoj Ukrajini (posebice u Galiciji) otkriveno je više ranoslavenskih svetih prostora s trokutnom koncepcijom (na primjer, na *Bogitu*/Богит kod Husjatyna/Гусятин, iznad rijeke Zbruč, tamo gdje je nađen poznati „zbručki Svetovid“). Nažalost nemamo podataka o veličinama kutova i dužinama stranica. Orest Vilčynskyj, doktorand na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, utvrdio je neobičnu inačicu naših struktura: oko većih mjesta smještene su u pravilnim omjerima tri točke, a u sredini je uzvisina ili brijeđ koji kao da predstavlja četvrtu točku (na primjer, oko središta današnjega *Lavova*/Львів, pa oko ranosrednjovjekovnoga *Stiljskoga*/Стільсько sjeverozapadno od njega). Zahvaljujemo mu na korisnoj i izuzetno važnoj informaciji.

Ipak, njegovo otkriće još ne omogućuje odgovor na osnovno pitanje: jesu li ove strukture doista bile općeslavenske (poznate i kod južnih, i zapadnih i istočnih Slavena) i praslavenske. Naime, njihovo ustrojavanje nije bilo zadatak seljačkoga sloja, nego vodećega (svećeničko-vojnoga) koji je bio nositeljem ranoga političkog suvereniteta. Da bismo smjeli govoriti o praslavenskom značaju ovih prostornih struktura, trebalo bi ih potvrditi i drugdje kod istočnih Slavena, ponajprije kod Bjelorusa i Rusa, ali i istočnih Ukrajinaca.

Kada bi se pak pokazalo da takvih struktura kod njih nema (i da ih nije bilo), onda bi se smjelo pomišljati na to da su one osmišljene negdje na području današnje Galicije i oko nje. To bi pak značilo da ih je mogao osmisliti onaj sociokulturni sloj za kojega pretpostavljamo da je na području Galicije organizirao razna slavenska plemena i, nehotice, inicirao etnogenetski proces tijekom kojega su se zatim ta plemena širila prema zapadu i jugu i ustrojavanjem ovih svetih prostornih tročlanih struktura utvrđivala svoju političku vlast.

Pritom su neka mogla ponijeti ime Hrvata kao svoju identifikacijsku oznaku. To se moglo zbivati na području današnje Hrvatske, u jugoistočnim Alpama, sjeveroistočnoj Češkoj, pa – u manjim omjerima – i na drugim zapadnoslavenskim područjima, posvuda gdje su do danas očuvani tragovi „hrvatske“ toponimije. Drugi su mogli nositi češko, srpsko, duljebsko ime.

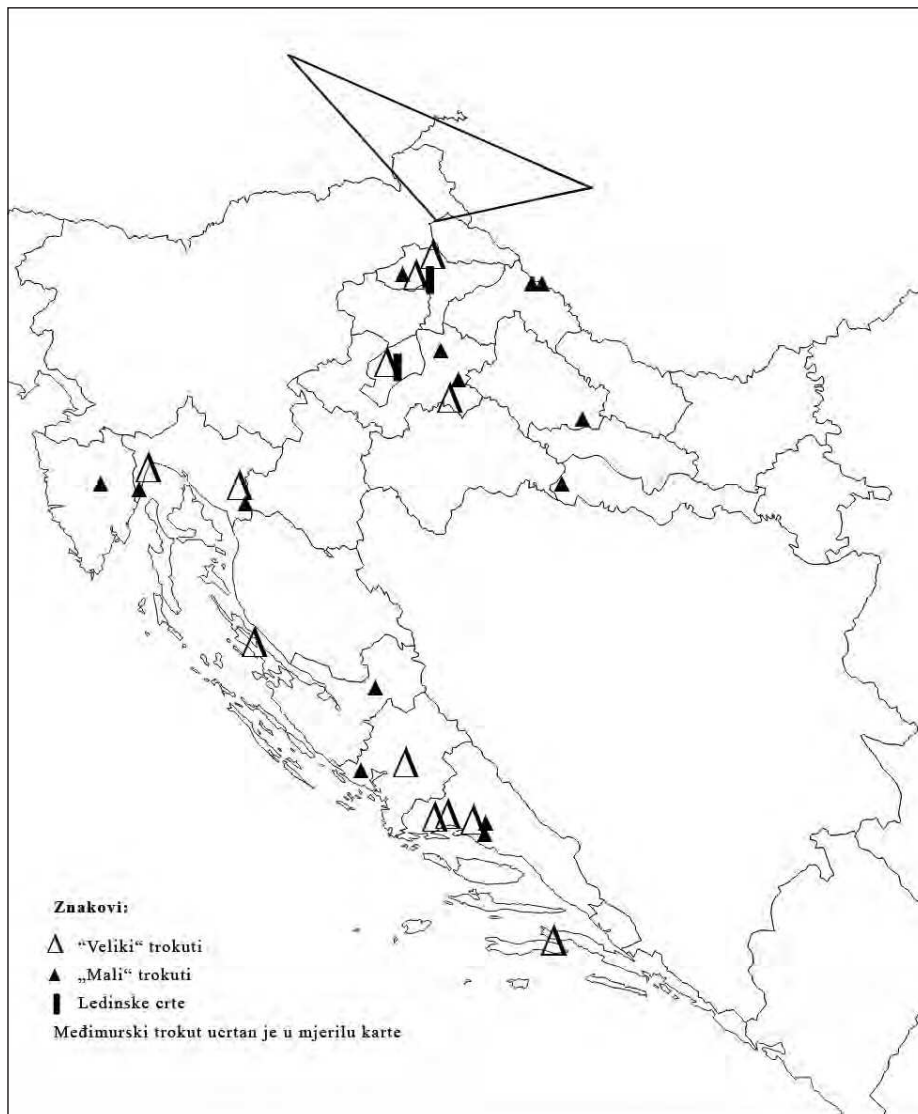
Kada bi se ova mogućnost pokazala kao vjerojatna, otvorilo bi se posve novo i neočekivano poglavlje najranije hrvatske povijesti o kojoj do sada ni ne slutimo da je postojala. A možda je te strukture donijela neslavenska komponenta u tim procesima od nekuda s istoka, što bi opet „na mala vrata“ uvelo Peiskerova razmišljanja koja smo bili odbacili. Ovo bi pitanje doista uskoro moglo postati izuzetno važno, i to bez obzira na to kakav će na nj biti odgovor.

Pregled do sada utvrđenih ili pretpostavljenih¹⁹⁹ svetih tročlanih struktura u Hrvatskoj

Br.	Struktura	Kut kod točke	Duljina relevantnih stranica		Odnos	Objavljeno
[1.]	Ivanečki trokut	22° P	10 026	14 142	1 : 1,41	Belaj, V. 1998c, 2006b, Belaj, J. 2001, 2005; Belaj, V. i J. 2007
[1.a]	Lepoglavski	24°35' P	1210	1880	1 : 1,54	Belaj, V. i J. 2007
[1.b]	Belska dužina	–	P-M: 2860	V-M: 1491	1 : 1,5	Belaj, V. i J. 2007
[2.]	Liburnijski	26° P	20 340	14 365	1 : 1,41	Belaj, V. 2006a, 2007a
[2.a]	Brsečki (Jelenin)	22°30' P	4288	2626	1 : 1,63	Belaj, V. 2007a
[2.b]	Srednjoistarski	23° 30 P	4525	3591	1 : 1,26	Belaj, V. 2012
[3.a]	Žrnovnički	22°10' P	1678	952	1 : 1,76	Belaj, V. 2006c, 2007b
[3.b]	Podstranski	24°07' P	1640	1405	1 : 1,16	Belaj, V. 2006c, 2007b
[4.]	Paški	21°30' P	7385	5724	1 : 1,29	Belaj, V. i Šantek 2007
[5.]	Martin-Breški	23°27 P	19 158	13 546	1 : 1,41	Belaj, J. 2007 , Belaj, J. 2009
[5.a]	Brckovljanski	23° P	4961	3937	1 : 1,26	Belaj, J. 2009
[6.]	Vodički	22° P	2823	2291	1 : 1, 23	Belaj, V. 2008b
[7.]	Pelješki	21°30' P	1987	1353	1 : 1,42	Belaj, V. 2009a

¹⁹⁹ Točke (vrhovi trokuta) ovdje su označene slovima prema praslavenskom božanstvu koje im je pridodano: P – Perun, V – Veles, M – Mokoš.

Br.	Struktura	Kut kod točke	Duljina relevantnih stranica		Odnos	Objavljeno
[8.]	Zagrebački	23°27' P	11 356	8018	1 : 1,41	Belaj, V. 2011, Goss i Mikić 2010
[8.a]	Medvedgradska os	–	17 790	8018	1 : 1,81	Goss i Gudek 2009, Belaj, V. 2010
[9.]	Ogulinjski	22°30' P	14 781	10 482	1 : 1,41	Belaj, V. 2011a
[9.a]	Oštarijski	21° P	4565	2470	1 : 1,84	Goss 2009/21 : 160
[10.a]	Papučki	21°04' M	6119	3941	1 : 1,55	Goss i Mikić 2010
[10.b]	Psunjski	21°04' P	2805	1983	1 : 1,41	–
[11.]	Solinski	21°30' P	5880	9408	1 : 1,6	Belaj, V. 2011a, Goss i Mikić 2010
[12.]	Prekodravski	~ 20° V	1045	~ 915	1 : 1,7	Balog 2011
[13.]	Biskupijski	23°40' V	1825	1150	1 : 1,59	Belaj, V. 2012c
[14.]	Pokrovnički	23°27' P	5070	3585	1 : 1,41	Belaj, J. i V. 2013
[15.a]	Zapadnokaštelanski	23°27' P	6950	4993	1 : 1,41	–
[15.b]	Istočnokaštelanski	23°40' P	10 920	8 330	1 : 1,3	–
[16.]	Velikonedeljski	23°22' P	14 127	9 880	1 : 1,42	–
[17.]	Krakovski	23°30' V	2 772	1 921	1 : 1,43	–
[18.]	Panonski trokut	23°27' P	140 620	99 730	1 : 1,41	–

Sl. 80: Karta prikazanih tročlanih struktura, trokutnih, jednocrtnih (Bela i Medvedgrad) i bez geometrijskog lika (Stonsko polje).

Da bismo imali bolji pregled, donosimo još i raspored struktura prema odnosu stranica. Vrijednosti smo prikazali tako da smo odbacili drugu decimalu, a prvu zaokružili:

Struktura	odnos	sign.
Podstranski	1 : 1,2	[3.b]
Vodički	1 : 1, 2	[6.]
Brckovljanski	1 : 1,3	[5.a]
Srednjoistarski	1 : 1,3	[2.b]
Paški	1 : 1,3	[4.]
Istočnokaštelanski	1 : 1,3	[15.b]
Ivanečki	1 : 1,4	[1.]
Liburnijski	1 : 1,4	[2.]
Martinbreški	1 : 1,4	[5.]
Zagrebački	1 : 1,4	[8.]
Ogulinski	1 : 1,4	[9.]
Psunjski	1 : 1,4	[10.b]
Pokrovnički	1 : 1,4	[14.]
Zapadnokaštelanski	1 : 1,4	[15.a]
Međimurski	1 : 1,4	[18.]
Pelješki (Orebić)	1 : 1,4	[7.]
Velikonedeljski	1 : 1,4	[16.]
Krakovski	1 : 1,4	[17.]
Beška crta	1 : 1,5	[1.b]
Lepoglavski	1 : 1,5	[1.a]
Papučki	1 : 1,5	[10.a]
Biskupijski	1 : 1,6	[13.]
Solinski	1 : 1,6	[11.]
Brsečki (Jelenin)	1 : 1,6	[2.a]
Prekodravski	1 : 1,7	[12.]
Žrnovnički	1 : 1,8	[3.a]
Medvedgradska os	1 : 1,8	[8.a]
Oštarijski trokut	1 : 1,8	[9.a]

Treći dio

ZAKLJUČNA POGLAVLJA

„Prahrvatsko“ pismo

Još u prvome dijelu knjige, u poglavlju *Prvi mit upisan u sveti trokut*, pisali smo o tome kako su mitovi *upisani* u prostor. Pisali smo i o tročlanim prostornim strukturama kao o *dokumentima*: napisali smo da je nedavno *otkriven pisani dokument posebne vrste, pretkršćanski sveti trokut u središnjoj Istri*. Vrijeme je da se o toj izjavi očitujemo. O kakvim je to dokumentima riječ, ako smo u poglavlju *Prvi mit upisan u sveti trokut* i sami napisali da smo njima *indicirali postojanje nekoliko plemenskih teritorijalnih jedinica iz vremena prije nego što su Hrvati prihvatili kršćanstvo, a o kojima svi drugi dokumenti mûkom šute*? Kako tročlane prostorne strukture mogu biti „pisani dokumenti“ iz vremena prije nego što su oni, s kršćanstvom, usvojili i pismo? Može li, uopće, takav trokut biti dokument? Pa on uopće nije nigdje *napisan*...

Ne može, naravno, ako latinski *documentum* prevedemo s „listina, povelja“, jer trokut nije nikakav list papira ili pergamenta. Ali u znanostima je svaka uočena „činjenica“ „dokument“ iz kojega znanstvenici mogu nešto „iščitati“ i iz tako iščitanoga izvoditi znanstvene zaključke. Kao da čitaju iz kakve stare listine, zapisnika, *transkripata*. To je pitanje definicije značenja neke riječi i lako se rješava. Pogleda se u kakav bolji rječnik i sve se zna. Ali ipak, *pisani* dokument? To ipak moramo pobliže objasniti. I, na koncu: „*prahrvatsko*“ pismo? Ima li toga?

Kakvi su to dokumenti, čime su napisani i o čemu oni govore? Drevni, još nepokršteni Hrvati, morali su, došavši u nove pokrajine, obredno *posvojiti* svoju novu domovinu. Bilo je to nešto mnogo važnije od religijskog čina. Nije, naime, bilo dovoljno neku zemlju osvojiti oružjem, pa da bi bila „naša“. Zaposjedajući neku pokrajinu, Slaveni (Hrvati) morali su ju obredno „*nostrificirati*“. Sve dok to nije bilo učinjeno, oni su samo gosti, prolaznici, premda su se oružjem nametnuli brojnijim domorodcima. Učinili su to tako da je hrvatski

žrec odredio položaje svetih točaka koje je posvetio hrvatskim (slavenskim) bogovima te kazivao okupljenu mnoštvu mitsko kazivanje o tome kako je Bog stvorio i uredio svijet, pokazujući pritom prstom tako da su si ga svi mogli predočiti. Prvim *po-kazivanjem* takvoga mita u novozaposednutoj zemlji žrec je posvetio novu domaju, napučio ju vlastitim bogovima, dao joj sveti slavenski (hrvatski) sadržaj.

Zbilo se to, valjda, uskoro po dolasku, u trenutku kada su vojna i politička situacija već bile stabilizirane, kada su došljaci već znali da ovdje žele i mogu ostati. Od toga posvećenja dalje, oni koji štuju novouspostavljene bogove, koji prakticiraju donesenu religiju, postaju posjednicima te pokrajine. Te tri točke, koje je žrec posvetio (i kamo su, vjerojatno, hodočastili u procesijama), čine trokut. Naravno, bilo koje tri točke u prostoru mogu se povezati u trokut. Ali ovdje je to bilo namjerno. Dokaz tome stalne su geometrijske vrijednosti koje odražavaju odnose što su vladali među božanstvima. Riječ je o jednome od kutova koji ima oko 23° te o odnosu dviju stranica u određenim omjerima. Najvažniji je, vjerojatno, omjer vrijednosti 1 : 1,41. To je značajka velikih trokuta kakve si je svako pleme ustrojilo za potrebu svoje župe. Prikazivali su odnose u *Kozmosu*, onakve kakve je stvorio Stvoritelj na početku. Uz njih su postojali i manji, očito seoski, s drukčijim značajkama i ulogama. S prvima ih povezuje kut od oko 23°. Ovakvi mali trokuti odražavali su, izgleda, mit o *Jarylu* i *Mari*, božanstvima vegetacije, važnu seljacima.

Dakle, tri *točke* povezane s Perunom, Velesom ili Jarilom te s Mokoši, čine *zamišljeni trokut*, a iz rasporeda toponima, smještenih u krajolik, mogli smo ponegdje *iščitati* mitsko kazivanje. Toponime su pojedinim položajima dali ljudi, oni su njima interpretirali, kultivirali krajobraz. Tako interpretiran, krajobraz se pretvara u *ideogram* što ga vješti u „čitanju“ (a to su pripadnici kulture kojoj je taj svjetonazor svojstven) razumiju. Ako shvatimo ideogram kao *pismo* (a to mu je definicija), onda su tako strukturirane točke u prostoru doista *pisani izvori*, „zapisi“, i to o *staroj, praslavenskoj vjeri!*

Drugim riječima: ovakav trokut je „pismo“ – *slovo slikovnoga pisma, ideogram* zapisan u prostor. Otkrili smo njime prahrvatsko/praslavensko „pismo“, starije i od glagoljice i od ćirilice, a možda i od latinice! Kada naiđemo na tri točke koje međusobno povezuju utvrđeni odnosi, možemo taj specifični sveti trokut, to *pismo*, naravno ako ga poznajemo, oprezno *iščitavati*. To pismo *jest hrvatsko*, jer su ga u prostor upisali hrvatski žrečevi za članove svoja hrvatske teritorijalne zajednice. Učinili su to u samoj jezgri prve hrvatske državnice

tvorbe na području današnje Hrvatske, na prostoru između Zrmanje i Krke, na domet romanskim gradovima uz obalu, tamo gdje zemlja do u tursko doba nosi ime *v Hrvateh*. Ali ono je istodobno i slavensko. Da nije bilo slavensko, ne bi bilo ni hrvatsko.

Ovdje je očito riječ o mnogo složenijoj *teologiji* no što se obično misli kada se kaže “vjerovanje starih Slavena”. Čvrsto strukturiran praslavenski svjetonazor sada, a posebice nakon što smo otkrili *zapis*, postupno izranja iz tame. Bavljenje mitologijom odjednom prestaje biti pukom razbibrigom dokonih ljudi koji nemaju pametnijega i korisnijega posla²⁰⁰.

Tko poznaje *ovo pismo*, moći će *pročitati* iz krajobraza mitsko kazivanje o ustrojstvu svijeta: kako je Stvoritelj stvorio situaciju u kojoj je nužna stalna borba između obaju osnovnih počela, borba iz koje proizlaze sve pojave i sva zbivanja u svijetu u kojem živimo. Taj je *tekst*, pomoću pokazivanja pojedinih točaka u krajobrazu i njihova imenovanja, *otisnut poput pečata* na zaposjednuto područje, čini ga *našom novom zakonitom domovinom*. Taj utisnuti znak sve nas, koje su raznorazni vjetrovi *dopuhali* sa svih strana da bismo u njoj živjeli i koji želimo živjeti prema njezinim zakonima, *legitimira kao njezine posjednike*, on jest *napisani dokument toga političkog čina*. I to je sveta baština koja pripada svakomu hrvatskom državljaninu, znao on to ili ne.

Da ne bude zabune: ovo nije nikakva hrvatska posebnost, nego pojava pribilježena i kod drugih slavenskih naroda, možda nekoć svojstvena svim Slavenima.

Problemi s orijentacijom

Lijevo ÷ desno u prostoru

Peisker se spotaknuo o neobičnu prepreku. Uočio je, naime, da je odnos *lijevo ÷ desno* u njegovim *kulturnim krajolicima* u opreci s drevnim shvaćanjem desne strane kao prave a lijeve kao krive, loše, pa se namučio da to protumači:

Sva prije navedena, kao uostalom sva ostala svetišta, predočuju nam se kao klanci, i to uski klanci sa tri vazda jednako postavljene kulise: 1. tekuća voda, 2. bogu posvećena gora lijevo, 3. zloduhova pećina desno. To nas donekle začuđuje, pošto

200 Upravo to: *Bavi se pametnijim i korisnijim poslom* poručio je svojedobno jedan župnik Vitomiru Belaju kada ga je pismeno zamolio za neke podatke o vjerovanjima što su mu trebali za disertaciju (ali podatke mu je ipak poslao, hvala mu!).

kod svih Indogermana vrijedi desna strana kao dobra, a lijeva kao zla. Ali kod tih svetišta stoji stvar baš kao i kod kršćanskih crkava, gdje ona strana vrijedi kao desna, koja leži na desno od glavnoga, vjerniku sučelice stojećega oltara. Što je dakle subjektivno i geografski lijevo, to je objektivno i liturgički desno. (Peisker 1928:27,28, u prijevodu Ive Pilara)

No stvar je mnogo jednostavnija, a što ju Peisker nije razumio, tomu je kriva njegova školska naobrazba. Pitanje nije ni liturgičko, ni subjektivno ili objektivno, nego praktično. Školovan čovjek sluša o rijeci u školi, gdje nauči gdje joj je izvor i kako tekući prema ušću prima pritoke s lijeva i s desna. No neškolovani seljak nije rijeku gledao nizvodno prema ušću, nego uzvodno prema izvoru. Zašto? Od tamo dolazi povodanj nakon dugih kiša, od tamo dolazi po ljetnoj suši spasonosna voda. Ono što se zbiva nizvodno, seljaka mnogo ne muči. *Nek ga voda nosi.* Zato su rijeke koje se u slavenskih naroda zovu *Desne uvijek* lijevi pritoci rijeka u koje utječu. Vrijedi to za sve slavenske grane. Evo nekoliko primjera:

U Bosni je *Desna*, na primjer, mali lijevi pritok Vrbasa, još blizu izvora;

Desná je lijevi pritok rijeke Loučiná, kraj Litomyšľa u Češkoj;

Desna lijevi pritok Buga kod Vinice;

Desna je, konačno, velika lijeva pritoka Dnipro, kod Kyiva.

Ako ovako gledamo na riječne strane, a drukčije ne možemo, onda su sva uočena “kultna mjesta” posve “pravilno” postavljena. Peisker to nije uočio, pa je morao u pomoć zvati čak i kršćansku jezičnu praksu.

Kako stoji Peiskerovo tumačenje u odnosu prema tročlanim prostornim strukturama koje smo prikazali u ovoj knjizi? Pogledajmo sljedeću tablicu u kojoj su, redom po redcima, uneseni: mjesto kod kojega je struktura, točka muškoga boga lijevo od vode, voda tekućica i, na kraju, točka muškoga božanstva desno od vode. Velesovite su točke označene slovom **V**, a perunovite s **P**.

R.br.	sign.	struktura	lijevo od vode	voda	desno od vode
1.	1.	Ivanečki trokut	(V) Vukovoj	<i>Bednja</i>	(P) Gora
2.	1.a	Lepoglavski	(V) Juraž	<i>Bednja</i>	(P) Ivan
3.	1.b	Belsta crta	(V) Vražji stulček	<i>Bednja</i>	(P) Bela
4.	2.	Mošćenički	(V) Trsatska stijena	<i>Rečina, more</i>	(P) Perun

R.br.	sign.	struktura	lijevo od vode	voda	desno od vode
5.	2.a	Srednjoistarski	(V) Dol	<i>Gologorički potok</i>	(P) Peruncovac
6.	2.b	Brsečki		/	
7.	3.a	Žrnovnički	(P) Perun	Žrnovnica	(V) Mihovil
8.	3.b	Podstranski	(V) Zmij kamik, (P) Perun	Žrnovnica	–
9.	4.	Paški	(P) Vid	<i>Paški zaljev</i>	(V) Juraj
10.	5.	Martinbreški	(P) Martin	<i>Sava</i>	(V) Veleševac
11.	5.a	Brckovljanski	(V) Brckovljani	<i>Lonja</i>	(P) Martin,
12.	6.	Vodički		/	
13.	7.a	Stonsko polje	(V) Zjat	<i>oborinske vode</i>	(P) Ilijino brdo
14.	7.b	Pelješki (Orebić)	(P) Ilija	<i>vododerina</i>	(V) špilja
15.	8.	Zagrebački	(P) Plazur	<i>Sava</i>	(V) Jarun
16.	8.a	Medvedgradska os	(P) Plazur	<i>Sava</i>	(V) Mlaka
17.	9.a	Ogulinski	(P) Treskavac	<i>Dobra i Mrežnica</i>	(V) Klek,
18.	9.b	Oštarijski	–	<i>Mrežnica</i>	(P) Treskavac, (V) Viničica
19.	10.a	Papučki	(P) Pogani vrh	<i>Stančevac</i>	(V) Petrova gora
20.	10.b	Psunjski	(V) Vražje brdo	<i>Sloboština</i>	(P) Vidovo brdo
21.	11.	Solinski	(P) Perun	<i>Jadro</i>	(V) Mihovil (Poljud)
22.	12.	Prekodravski	(P) Kresišće	<i>stara Drava</i>	(V) Pozojeva graba
23.	13.	Biskupijski	(V) Lopuška glavica	<i>Kosovčica</i>	(P) Trojica
24.	14.	Pokrovnički	(P) Gradina, (V) obala Čikole kod Goriša	<i>Krka</i>	–
25.	15.a	zap. Kaštelanski	(P) Biranj, (V) blato	<i>Jadro</i>	–
26.	15.b	ist. Kaštelanski	(V) Poljud	<i>Jadro</i>	(P) Kaštelica

R.br.	sign.	struktura	lijevo od vode	voda	desno od vode
27.	16.	Velikonedeljski	(V) Velika Nedelja	<i>Drava</i>	(P) Vukovoj
28.	17.	Krakovski	(P) Višegrad	<i>Dulepski potok</i>	(V) Pogančec
29.	18.	Panonski trokut	(P) Schökl	<i>Mura</i>	(V) Međimurje

Od 29 utvrđenih prostornih struktura (27 trokutnih i dvije ledinske crte), dvije su uopće bez vode (Brseč [2.b], Vodice [6.]), tri imaju sve tri točke na jednoj strani vode (Podstrana [3.b], Pokrovnik [14.] i Zapadnokaštelanski [15.a]), a u jednom su slučaju Perun i Veles na istoj strani Mrežnice pa isto nemamo odnos lijevo ÷ desno (Oštarije [9.b.]).

Ostale su 23 strukture. Jedna od njih je, doduše, atipična jer tu imamo dvije rijeke između kojih je Velesova točka, no Perun je s lijeve a Veles s desne jedne od njih (Solin [11.]). Evo zbrojeva s tablice:

	lijevo od vode		desno od vode
<i>Zbroj:</i>	11 (V), 12 (P)	<i>voda</i>	12 (V), 11 (P)

To nam pokazuje da je odnos *lijevo ÷ desno* pri smještaju vrhova „trokuta“ u prostor bio irelevantan. Peiskerova pretpostavka nema nikakva oslonca u gradivu. Ali to ne znači da toponimi koje je pronašao nisu zanimljivi i vrijedni naše pozornosti. Oni još čekaju obradu. Ako mu je tumačenje i bilo krivo, problem se ne smije „pomesti pod tepih“.

Crno ÷ bijelo ili zapad ÷ istok?

No zato izgleda da je bila pri imenovanju važna opreka *crno ÷ bijelo*. To su, prema Peiskeru, značajke slavenskih dualističkih bogova (*crno i zlo ÷ bijelo i dobro*). U otkrivenim prostornim strukturama nismo našli vidljive poveznice između opreka *crno ÷ bijelo i nered ÷ red*, ali su zato povezane sa stranama svijeta, sa zapadom i istokom. To je također dvojna, dualna koncepcija, ali nije dualistička u moralno-teološkom smislu. To su prostorne kategorije, *kozmičke*. Zanimljivo je da se nerijetko kao toponimi javljaju u paru, ali tako da njihovu vezu ne vidimo odmah nego tek kada uočimo da neko područje čini zaokruženu svetu prostornu cjelinu.

Mi smo taj problem zahvatili vrlo površno, nekako usput. Pa ipak, ono što smo otkrili daje slutiti neku tendenciju. Evo toponima koje smo uočili:

Na Ivanšćici su pod vrhom *Črne mlake*, a s druge strane *Tamnoga dola* su *Beli zdenci* [1.]; na zapadnom Papuku su *Crne lokve*, a malo istočnije *Bijeljevine* [10.]; na Pagu je *Crna glavica* s jedne, a *Bele stene* s druge strane Paškoga zaljeva [4.]; na južnom Velebitu imamo istočnije od Svetoga brda *Crni vrh* (1097 m) ispod kojega su jugoistočno *Bijeli potoci*, pa istočnije još jedan *Crni vrh* (954 m) pod kojim je, istočnije, *Bilo vrilo* [9.]; na Kozjaku kod Splita imamo na zapadu *Crni krug*, a istočno od Birnja, na prisojnoj strani gorskoga grebena, *Bile stine* [15.]

Uočili smo na promatranim područjima samo rijetko takve toponime bez parnjaka. Takav je, na primjer, *Crni potok* pod Klekom, zvan još i *Klečki potok* odnosno *Marin potok* [9.a]. Ne znamo ima li blizu *crnoga potoka* pod Klekom nekakva **bijela** voda ili nešto drugo što bi bilo bijelo. Na kartama nema. Samostalni su također kod *Pirovca Crni krug*, uvala i uzvisina (93 m) [6.], nekoliko Crnih vrhova, *Crno guvno* i *Crnopac* na južnom i jugoistočnom Velebitu te kod Jakovlja pod Medvednicom *Črna mlaka* [8.a].

Parove možemo staviti u preglednu tablicu:

<i>Črne mlake, Tamni dol</i>	÷	<i>Beli zdenci</i>
<i>Crne lokve</i>	÷	<i>Bijeljevine</i>
<i>Crna glavica</i>	÷	<i>Bele stene</i>
<i>Crni vrh</i>	÷	<i>Bijeli potoci</i>
<i>Crni vrh</i>	÷	<i>Bilo vrilo</i>
<i>Crni krug</i>	÷	<i>Bile stine</i>

U Poljicima postoji takav prostorni odnos između crkve sv. Ante u Naklicama i vrha *Zahod*. Jednak im je u strukturi i smislu. Odnos *istok ÷ zapad* ovdje posve odgovara odnosu *bijelo ÷ crno* kao zamjenljivi odnos. Vrh stoji, gledano od crkve, gotovo posve točno na zapadu. U dane oko ekvinocijâ Sunce zalazi, *zahodi*, gledano od crkve sv. Ante, iza vrha zvana *Zahod*. Imamo istu opreku pa možemo nadopuniti tablicu:

<i>Zahod</i>	÷	<i>crkva u Naklicama</i>
--------------	---	--------------------------

U našim pribilježnim primjerima nemamo ni jedan slučaj obratne orijentacije. Bilo bi možda dragocjeno kada bi netko pokušao popisati sve toponime povezane s pojmovima bijelo i crno i utvrditi kako se slažu sa stranama svijeta ako se nađu u paru. Ovo malo što smo popabirčili potvrđuje dosadašnja razmišljanja o važnosti usmjerenja prema položaju Sunca pri izlasku, u podne i u zalasku.

Ne znamo pripadaju li u ovu skupinu imena *Črni grad* i *Beli grad* u sjevernoj Istri, pod Ćićarijom a iznad Ročkoga polja. Spominje ih Ante Škobalj (1970 A-X. 12.b) kao ostatke dualističkoga kulta u Peiskerovom smislu. To su dvije gradine između tjesnaca, *Črni grad* je bio glavna utvrda (burg, možda i malo utvrđeno naselje), a *Beli grad* izdvojena stražarska kula s druge strane klanca oko 140° prema istoku-jugoistoku. Oba položaja mogla su biti izgrađena još prije rimskoga doba, a napuštena su koncem srednjega vijeka.

Spomenuta moguća predslavenska starina prisiljava nas na oprez pri povezivanju tih mjesta sa slavenskim svjetonazorom, a čine to i kazivanja stanovnika (koja još nismo stigli provjeriti) da je *Črni grad* dobio svoje ime prema tamnom kamenju na kojem je bio izgrađen, a *Beli grad* prema bijelom vapnencu.

Imenik mitskih toponima uz svete tročlane prostorne strukture

Dugo smo, već nekoliko godina, raspravljali treba li sastaviti svojevrsan priručnik koji bi se obraćao ljudima koje bi ovaj naš pristup staroj povijesti mogao zainteresirati, entuzijastima koji se i inače zanimaju za povijest svojega kraja i koji bi i u njemu poželjeli “otkriti” kakvu sličnu svetu strukturu, prežitak prahrvatskoga poganstva. S jedne nas je strane vlastita nestrpljivost, pomiješana s oduševljenjem pronalazača, požurivala u takvim razmišljanjima. Vjerujemo da bi na taj način brojni zanesenjaci lakše prikupljali veliko gradivo koje još postoji u našim prostorima i na ledinama, što bi zajedno pomoglo otkrivati nove prostorne svete strukture. Uostalom, pojedine smo strukture i pronašli tako da nam je netko skrenuo pažnju na osobite toponime.

S druge se strane javljala bojazan da bi na taj način došlo do suprotnog učinka, do gomilanja nekvalitetne teško provjerljive građe. Bojazan da bi se na taj način “na scenu” možda uvuklo previše fantazije. Već smo uočili da uporaba riječi „trokut“ stvara dojam da je za taj posao dovoljno pronaći tri točke, povezati ih trima crtama i sve je gotovo. Ali sveti trokut ne čine bilo koje tri *naoko* svete točke (vrhunci, crkve, kapele, izvori...) *sumnjivih* naziva u *naoko* točnim međusobnim odnosima. Toliko toga treba pronaći usklađeno u “svetim” odnosima! Osim toga, već smo rekli da se zapravo ne bavimo trokutima, nego tročlanim strukturama koje, eto, slučajno prepoznajemo prema njihovim trokutnim svojstvima. Da tu ne spominjemo i strah koji nas spopada od konstruiranja (izmišljanja) predaja, toponima i sličnoga. Ta mogućnost prati svakog zapisivača, no ipak se, na terenu, obično može naknadno provjeriti.

Konačno se, kao stanoviti kompromis, iskristalizirala ideja da na kraju ove knjige barem sastavimo popis pronađenih – pa samim time i očekivanih – toponima proizašlih iz mitova, a uključeni u otkrivene svete tročlane strukture.

Nadamo se ćemo na taj način zainteresiranim čitateljima pružiti “pribor” za vlastitu potragu. I da će nam potom oni biti nenadomjestiva pomoć u otkrivanju novih scena i razumijevanju pojedinih krajolika. Jer, pokazalo se to već više puta, do najkvalitetnijih rezultata nemoguće je doći bez “domaćih” ljudi, upućenih u lokalne predaje, toponime koji nisu upisani u specijalke ili, primjerice, arheološke nalaze dotičnoga kraja. Najbolju potvrdu ispravnosti takvoga stava dobili smo tijekom pisanja ove knjige, a prigodom arheoloških istraživanja romaničke crkve u Ivancu (na jednom od kutova najranije uočena-ga svetoga trokuta u Hrvatskoj!), kada je razgovor među kolegama iznjedrio Konjevratski trokut u rodnome zavičaju Andrije Nakića, jednoga od njih, ili kada je posjet ormoškome muzeju i pogled na romaničku kamenu plastiku iz teutonske Velike Nedelje potaknuo potragu za drugim svetim točkama u okolici. Ili kada je nova interpretacija kolege T. Burića podrijetla imena brda Borun ponudila novu potencijalnu točku slavenskoga Gromovnika. Bez tih dodatnih, „insajderskih“ informacija, a samo na temelju topografskih karata prepunih sumnjivih toponima i ucrtanih starih crkvice – jedva bismo mogli išta otkriti. Naravno, za završni sjaj, za potpuno razumijevanje, potrebno je opetovano obilaziti teren i promatrati značajke krajolika.

Priloženi popis nije ni iz daleka potpun. U njemu smo naveli samo toponime koje smo spominjali opisujući pojedine prostorne strukture. Sigurni smo da smo poneki izostavili. U radovima naših kolega ima ih još mnogo, uzeli smo ih u obzir samo ako su nam bili potrebni u tekstu. Riječ je o svojevrsnoj *ekonomiji prostora* (u knjizi). Naveli smo ih dvojako. Prvo dajemo popis svih toponima koje smo uzeli u obzir po abecednom nizu, a zatim ih ponavljamo podijeljene prema njihovu značenju na kategorije i potkategorije.

A. Imenik po abecednom redu

Baba [3], [15.a], *Baba lokva* [15.a], *Babi gora* 1209. (vjer. *Babečice*) [5.a], *Babin potok* [9.], *Babin vrh* [9.β.], *Babin vrh/Babin kuk* [9.η], *Babina gora* [9a.], [9b.], *Babina gorica* [1.], *Babina pećina* [15.a], *Babina stina u polju* [3], *Babine jame* [9β.], *Babino jezero/Vilinsko jezero* [9.η], *Babjak* [1.], *Babji vrh* [9.ε.], *Babljača/Babnjača* [3], *Balan* [15.a], *Balavan* [15.a], *Banje selo* [5a.], *Banovo* [17.], *Barica* [13.], *Bašaca?* [4.], *Bat, mali i veliki* [9.η], *Batak* [15.a], *Bati* [9.], [9ε.], *Bednja* [1. 1.a. 1.b], *Beli zdenci* [1.], *Bijeli potoci* [9.η], *Bijeljevine* [10.a], *Bijenik* [8., na više mjesta], *Bile stine (Bijeje stijene)* [15.a], *Bili Kuci* [9.η.], *Bilo*

vrilo [9.η], *Blatno jezero (Balaton), Malo blatno jezero (Kisbalaton)* [18.], *Blato* [3.b], [8.], *Blatnograd (Mosapurc, današnji Zalavár)* [18.], *Bliznaci/Blizanci* [9.η], *Bolovani* [15.a], *Borki* [10.a], *Borun* [15.a], *Bošana* [4.], *Bošanić* [4.], *Bovan* [9ε.], [15.a], *Božakovica* [5.a], *Božanić* [4.], *Boževac* [10.a], *Božjakovčika* [5.a], *Božjakovina* [5.a], *Budina* [1.], *Buzdovan* [9η.] [1.], *Cerik* [17.];

Crkvina [13.], *Crna draga* [9.η], *Crne lokve* [10.a], *Crni krug* [15.a], *Crni potok* [9.a], *Crni vrh* [9η.], *Crno vrelo* [9.η], *Crugh od Strazbesnich* [15.a], *od Strigna* [15.a], *Xuvancew* [15.a];

Čelar (Pčelar?) [10.b], *Črna mlaka* [8.a], *Črne mlake* [1.];

Debeli krug [9.η], *Divjaki* [1.], *Divulje* [15.a]?, *Divulje* [15.a], *Dobrava* [16.], *Dol (Gologorički)* [2.b], *Doli* [2.], *Duba* [7.], *Dubovci* [1.], *Dubovec* [*Dubovac*], [1.], *Dubrava* [1.], [4.], [6.], [7.], [8.a], [10.a], [13.α], [14.], [15.a], [18.], *Dubrava (Gornja i Donja)* [9α.], [9β.], *Dubrava (Brloška)* [9β.], *Dubrave* [9.], [9α.], *Dubrave (Gornje i Donje)* [9b.], *Dubravec* [1.], *Dubrovnik* [7.], *Dunaje* [6.], *Dunajec* [5.a], *Dunaji* [1.], *Dvor* [2.], *Dvorišće (Gornje i Dolnje)* [17.], *Dvorišće* [5.a];

Gadnja peć [2.], *Glavica* [14.], *Gola glavica* [10.b], *Goli vrh* [9ž.], *Golo brdo* [10.b], [13.], *Gologorica* [2.b], *Gora* [1.] (ispod nje *Podgorje, Prigorec* i sl.), *Graba Babe Jage* [12.], *Gračić* [3.a], *Gračišće* [2.b], *Grad* [2.], [3.c], [7.], [17.], *Gradac* [2.a], [4.], [15.a], *Gradcz („Grac“)*, [1.], *Gradec* [1.], [8.], *Gradina* [6.], [14.], *Gradinova* [1.], *Gradinovec* [1.], *Gradišće* [1.b];

Hrašćan [18.];

Igrišća [8.a], *Igrišće* [3.c], [5.a], *Ilija* [7.], *Ilijino brdo* [7.], *Ivanac* [9a.], [9b η.], *Ivanci* [9aη.], *Ivanšćica* [1.], *Ivanuševo brdo* [1.b], *Ivinj draga* [6.];?

Jarovci [1.], *Jarun* [8.], *Jerovec* [1.], *Jurjevgrad* [6.], *Jurovec* [18.];

Kameni svati [8.], *Kijevo* [13.α], *Kita* [15.a], *Klečki potok* [9.a], *Klek* [9.a]?, *Kneževa gomila* [15.a], *Knezgrad* [2.], *Knjeza draga* [4.], *Knježev vrh* [9ε.], *Kobijak* [15.a], *Kobila* [9.], *Kobilina* [2.a], *Kobiljak* [5.], *Kobilšak* [15.a], *Konj (Mali, Veliki)* [9ε.], *Konj* [1.], [11.], [13.], *Konjići* [2.b], *Konjska draga* [9ε.], *Konjski vrh* [9δ.], *Konjsko* [2.], *Konjsko Brdo* [9δ.], *Kovačnica* [3.c], *Koza* [9.], *Kozara* [6.], *Kozinščak* [5.], *Kozjačak* [9ž.], *Kozjak* [13.α], [15.a], *Kozjak (Oštri,*

Mali [9ž.], *Kozjanska draga* [9ε.], *Kozji hrbet* [1], *Kozjik* [3.c], *Krakovac* [9.], [9β.], *Krakovo* (naselje i vrh) [9γ.], *Krakovo* (šuma) [17.], *Kraljev stolac/Oltar* [9β.], *Kresavac* [10.b], *Kresišće* [12.], *Krug* [2.], [3.b], [9.η], *Kuna* [7.], *Kuna gora* [8.a], *Kunica* [13.α];

Laz [1.a], *Lug* [2.], [2.b], *Lugovi* [10.b], *Luka* [17.], *Lukovo?* [17.];

Ljuto kame [3.c], *Ljutoč* [9γ.];

Majurina [15.a], *Makirina* [3.c], [6.], *mala Žrvena peč* [8.], *Malik* [9α.], [9b.], *Marin potok* [9.a], *Marina glava* [9δ.], *Marina Glavica* [13.α], *Međedovka* [9.a.], *Medovača* [15.a], *Medvedak* [9γ.], *Medvedgrad* [8., 8.a], *Medvedica* [9.a], *Medvedjak* [10.a], *Medvednica* [5.], [8., 8.a], *Medvedovica* [2.b], *Medveja* [draga], [2.], *Medveščak* [8.], *Mlaka* (i *Velika M.*) [8., 8.a], *Mlaka* (i *Velika M.*) [8., 8.a], *Mogoš* [7.], *Mohokos* [18.], *Mokalo* [7.], *Mokošica* [7.], *Mokrača* [9.η], *Morsko oko* [18.], *Mošćenice* [2.], *Mošnica* [3.b], *Mrdakovica* (ruševine Arauzonije) [6.], *Mukoše* [14.], *Munjasi* [9.b]?, *Munjava* (naselje i rječica) [9.b], *Mura* [18.];

Nakovana [7.], *Nebeska* [4.];

Okit [*Mons acutus*] [6.], *Okrugli vrh* [18.], *Okruglica* [9.η], *Okrugljača* [14.], *Oltar* [9.], [9β.], *Ozrinj* [2.a];

Pakal [9b.], *Paklena* [9ε.], *Paklene strane* [13.], *Paklenica, velika i mala* [9.η], *Pčelinjak* [7.], *Pčelino brdo* [7.], *Pećina* [14.], *Peralište* [14.], *Perin dolac* [9.η], *Perin vrh* [9.β], *Perinka* [9β.], *Perjak, Pernjak* [18.], *Perna* [7.], *Perun* (potok) [7.], *Perun* [2., 2.a] [3.a, 3.b] [11] [15.a] [15.b], *Peruna Dubrava* [3.c], *Perunčevac/Peruncovac* [2.b], *Perun-Dubrava* [3.c], *Perunić* [3.a], *Perunova Dubrava* [3.c], „*Perunovo brdo*“ [7.], *Perunsko* [3.a], *Perunuša izvor* [9.η], *Perušić* [9δ.], *Peta Peruna* [3.c], *Petřebišća* [2.], *Petřebišće* [2.], *Petrov vrh* [10.a], *Pirovac* [6.], *Pirovec* [8., 8.a], *Pirovište* [9γ.] [9δ.], *Pirun* [3.c], *Pirun-Dubrova* [3.c], *Pirunova Dubrava* [3.c], *Pizdica* [9η.], *Plazur, veliki i mali* [8., 8.a], *Plešinovac* [14.], *Pod Trebišća* [2.], *Pogančec* [17.], *Poljud* (lat. *palus -udis*, f) [11], *Poljud* [11.], *Potočka vala* [2.], *Potok* [2.], [7.], [13.], *Potok Veliki i Mali* [8.], *Potřebišće* [2.], *Pozojeva graba* [8.], [12.], *Pretrebišće* [2.], *Prozorje* [5.];

Rakite [2.c, 3.b], *Rakitnica* [6.], *Rakov potok* [9.a], *Rasti* [17.], *Rečina* [2.];

Schökl [1., 18.], *Sokolova peč* [1.b], *Strašilovac* [9.η], *Strašno* [9β.], *Studenci* [14.], *Suba gora* [9β.], *Suhi vrh* [9ž.], *Svatozna pečina* [8.], *(Sveti) Juraj na Bregu* (ranije: ...med vodami, ...na jezerami) [18.], *Svetišće* [4.], *Svetinja* [10.b], *Sveto brdo* [9.], [9η.];

Šmekova glavica [13.α]?;

Tamni dol [1.], *Trebić* [6.], *Trebišća* [2.], *Trebišća Gorenja, Dolenja* [2.], *Trebište* [6.], *Trebovec* [5.], *Trebunj* [6.]?, *Trećanica* (gora i selo) [15.a], *Treskavac* (naselje i vrh) [9b.], *Treskavac* [9a.], *Treskavica* [13.], *Treštenova glavica* [13.α], *Treštenovac* [13.α], *Tri glave* [4.], *Tribić* [3.c], *Tribišće* [3.a], *Tribižine* [15.a], *Tribohum* [6.], *Tribohunj* [6.], *Tribunj* [6.], *Trišćenica* [6.], *Trišćenice* [3.c], *Triska* [6.], *Trišnjevo* [3.c]?, *Trojvrh* (naselje i vrh) [9b.], *Trovrh* [9γ.], *Tutnjevina* [13.α];

Ulike [2.b.]?;

Velbat [2.], *Velebić* [9β.], *Velebit* [9α.], [9b.], *Veleš* [6.], *Veleševac* [5.], *Veli Golić* (ranije ime Vaganskog vrha) [9η.], *Velika Mlaka* [8., 8.a], *Veliki izvor* [fons magnus], [4.], *Veliki Perun* [3.a], *Veliko gnijezdo* [2.b], *Velim* [3.c], *Veljak* [9β.], *Veljun* (gora i naselje) [9a.], [9b.], [9δ.], [9γ.]; *Vidovo brdo* [10.b], *Viganj* [7.], *Vilajica* [15.a]?, *Vilenska jama* [6.], *Vilenska/Vilinska vrata* (iz Bazala) [9.η], *Vilenski vrh* [9η.], *Vilin Dolac/ Bilin Dolac/ Bili dolac* [15.a], *Vilinska špica* [1.a], *Vilovski kuk* [9η.], *Viničica* (ruševine Metulluma) [9b.], *Viničica* [9b.], *Višegrad* [17.], *Visibaba* [9η.], *Vodica* [6.], *Vodice* [4.], [6.], *Vranjak* [9δ.], *Vražja crkva* [18.], *Vražja jama* [18.], *Vražja pečina* [1.], *Vražje brdo* [10.b], *Vražje oko* [18.], *Vražji laz* [8.], *Vražji stolček/ Vražji stulček* [1.], [1.b], *Vučak* [1.], *Vučjak* [1.], *Vučje brdo* [15.a], *Vučovica* [15.a]?, *Vukovoj* [1.], [16.];

Zija, Velika [1.b], *Zir* [9η.], *Zjača/Zjače* [9.η], *Zjat* [7.], *Zloselo* [6.], *Zmajevac* [10.b], *Zmajevački potok* [10.b], *Zmij kamik* [Zmijski Zmijin ili Zmajev kamen], [3.a], *Zmijanje* [9.η], *Zmijino brdo* [Monte Vipera], [7.], *Zmijnjak* [9α.], [9β.], [9b.], *Zvezda* [17.]?;

Železna vrata [1.], *Želi mor* [1.], *Žervena peč* [1.], *Žmikina strana* [13.], *Žminj* [3.b], *Žminjača* [3.a], *Žminjica* [3.b], *Žrnovica* [7.], *Žrnovnica* [3.c], [7.], *Žrnovo* [7.], *Žrvna peč[ina]*[8.], *Županska strana* [9.ba.].

B. Imenik prema kategorijama i potkategorijama pojmova

Glavni bogovi

Bog

Bašaca? [4.]
Bijeljevine [10.a]
Bošana [4.]
Bošanić [4.]
Božakovica [5.a]
Božanić [4.]
Boževac [10.a]
Božjakovčika [5.a]
Božjakovina [5.a]

Trojstvenost

Trećanica (gora i selo) [15.a]
Tri glave [4.]
Trojvrh (naselje i vrh) [9b.]
Trovrh [9aγ.]

Elementi svetosti

Nebeska [4.]
Strašno [9.β],
Svetišće [4.], *Svetinja* [10.b]
Sveto brdo [9.η]

Bog reda, njegovo mjesto

Borki [10.a]
Gola glavica [10.b]
Goli vrh [9ž.]
Golo brdo [10.b], [13.]
Gologorica [2.b]
Gora [1.] (ispod nje *Podgorje, Prigorec i sl.*)
 (→*Grad*)
Kita [15.a]
Oltar [9β.]
Schökl [1., 18.]
Sokolova peč [1.b]
Suba gora [9β.]
Subi vrh [9ž.]
Sveto brdo [9.]
Veliko gnijezdo [2.b]
Okit [*Mons acutus*] [6.]
Ozrinj [2.a],

Prozorje [5.]
Zir [9η.]
Bile stine (Bijele stijene) [15.a],
Bili Kuci [9η.]

Perun

„*Perunovo brdo*“ [7.]
Borun [15.a]
Iljija [7.]
Iljino brdo [7.]
Peralište [14.]
Perin dolac [9.η]
Perin dolac [9.η]
Perin vrh [9β.]
Perinka [9β.]
Perna [7.]
Perjak, Pernjak [18.]
Perun (potok) [7.]
Perun [2., 2.a] [3.a, 3.b] [11] [15.a]
 [15.b]
Peruna Dubrava [3.c]
Perun-Dubrava [3.c]
Perunčevac/Peruncovac [2.b]
Perunić [3.a]
Perunova Dubrava [3.c]
Perunsko [3.a]
Perušić [9đ.]
Peta Peruna [3.c]
Pirovac [6.]
Pirovec [8., 8.a]
Pirovište [9γ.] [9đ.]
Pirun [3.c]
Pirun-Dubrova [3.c]
Pirunova Dubrava [3.c]
Plešinovac [14.]
Veliki Perun [3.a]
Veli Golić (ranije ime Vaganskog vrha)
 [9η.]
Vidovo brdo [10.b]

Perunovo oružje

Bat, mali i veliki [9.η]
Bati [9., 9ε.]

Batak [15.a]
 Bijenik [8., na više mjesta]
 Buzdovan [9η.]
 Velbat [2.]
 Velebić [9β.]
 Velebit [9α.], [9b.]

Žrvanj

Žrvena peč [1.]
 Žrnovica [7.]
 Žrnovnica [3.c], [7.]
 Žrnovo [7.]
 Žrvena peč[ina] [8.]
 mala Žrvena peč [8.]

Grom, trijesak, munja

Kresavac [10.b]
 Munjasi [9.b]?
 Munjava (naselje i rječica) [9.b]
 Peralište [14.]
 Treskavac (naselje i vrh) [9b.]
 Treskavac [9a.]
 Treskavica [13.]
 Treštenova glavica [13.α]
 Treštenovac [13.α]
 Trišćenica [6.]
 Trišćenice [3.c]
 Triska [6.]
 Trišnjevo [3.c] ?
 Tutnjevina [13.α]

Grad, dvor

Dvor [2.]
 Dvorišće (Gornje i Dolnje) [17.]
 Dvorišće [5.a]
 Gračić [3.a]
 Gračišće [2.b]
 Grad [2.], [3.c], [7.]
 Gradac [2.a], [4.], [15.a] [17.]
 Gradcz („Grac”), [1.]
 Gradec [1.], [8.]
 Gradina [6.], [14.]
 Gradinova [1.]
 Gradinovec [1.]
 Gradišće [1.b]

Stari grad [19.]
 Višegrad [17.]
 Železna vrata [1.]

Vode, mlake

Baba lokva [15.a]
 Barica [13.]
 Beli zdenci [1.]
 Bijeli potoci [9.η]
 Bilo vrilo [9.η]
 Blato [3.b], [8.]
 Crna draga [9.η]
 Crni potok [9.a]
 Crno vrelo [9.η]
 Črna mlaka [8.a]
 Crne lokve [10.a]
 Črne mlake [1.]
 Dunaje [6.]
 Dunajec [5.a]
 Dunaji [1.]
 Klečki potok [9.a]
 Marin potok [9.a]
 Mlaka (i Velika M.) [8., 8.a]
 Morsko oko [18.]
 Mura [18.]
 Poljud (lat. palus -udis, f) [11]
 Potočka vala [2.]
 Potok [2.], [7.], [13.]
 Potok Veliki i Mali [8.]
 Rakov potok [9.a]
 Rečina [2.]
 Studenci [14.]
 Veliki izvor [fons magnus], [4.]
 Vodica [6.]
 Vodice [4.], [6.]
 Bilo vrilo. [9η.]
 Crni potok [9a.]
 Perunuša izvor [9η.]
 Pizdica [9η.]

Dub hrast

Cerik [17.]
 Dobrava [16.]
 Duba [7.]
 Dubovci [1.]

Dubovec [Dubovac], [1.]
Dubrava (Gornja i Donja) [9a.], [9b.]
Dubrava [1.], [4.], [6.], [7.], [8.a], [10.a],
[13.a], [14.], [15.a], [18.]
Dubrava (Brloška) [9b.]
Dubrave (Gornje i Donje) [9b.]
Dubrave [9.], [9a.]
Dubravec [1.]
Dubrovnik [7.]
Hrašćan [18.]
Rasti [17.]

Veles, Vrag

Divjaki [1.]
Divulje [15.a]?
Morsko oko [18.]
Petrov vrh [10.a]
Pogančec [17.]
Veleš [6.]
Veleševac [5.]
Vražji stolček/ Vražji stulček [1.], [1.b]
Zjača/Zjače [9.η]
Zjat [7.]
Zija, Velika [1.b]
Zloseto [6.]
Želimor [1.]

Velesovo mjesto (dolje, dno, zapad)

Bednja [1. 1.a. 1.b]
Blato [8.]
Blatno jezero (Balaton), Malo blatno jezero (Kisbalaton) [18.]
Blatnograd (Mosapurc, današnji Zalavár) [18.]
Budina [1.]
Crni vrh [9η.]
Divulje [15.a]
Dol (Gologorički) [2.b]
Doli [2.]
Gadnja peč [2.]
Glavica [14.]
Laz [1.a]
Ljuto kame [3.c]
Ljutoč [9γ.]

Mlaka (i Velika M.) [8., 8.a]
Pakal [9b.],
Paklena [9ε.],
Paklene strane [13.],
Paklenica, velika i mala [9.η]
Pećina [14.]
Plazur, veliki i mali [8., 8.a]
Poljud [11.]
Pozojeva graba [8.], [12.]
Rakite [2.c, 3.b],
Rakitnica [6.],
Strašilovac [9.η]
Šmekova glavica [13.a]?
Viničica (ruševine Metulluma) [9b.]
Mrdakovica (ruševine Arauzonije) [6.]
Tamni dol [1.]
Velika Mlaka [8., 8.a]
Vražja crkva [18.]
Vražja jama [18.]
Vražja pećina [1.]
Vražje brdo [10.b]
Vražje oko [18.]
Vražji laz [8.]

Velesove zvijeri

Medvjed

Medvedak [9γ.]
Mededovka [9a.]
Medvedgrad [8., 8.a]
Medvedica [9.a]
Medvedjak [10.a]
Medvednica [5.], [8., 8.a]
Medvedovica [2.b]
Medveja [draga], [2.]
Medveščak [8.]

Zmija, Zmaj

Majurina [15.a]
Zmajevac [10.b]
Zmajevački potok [10.b]
Zmijanje [9.η]
Zmij kamik [Zmijski Zmijin ili Zmajev kamen], [3.a]
Zmijino brdo [Monte Vipera], [7.]
Zmijnjak [9α.], [9β.], [9b.]

Vuk

Vučak [1.]
Vučjak [1.]
Vučje brdo [15.a]
Vučovica [15.a]?
Vukovoj [1.], [16.]

Božica supruga i majka

Baba

Baba [3], [15.a]
Babi gora 1209. (vjer. Babečice) [5.a]
Babin potok [9.]
Babin vrh [9β.], *Babin vrh/Babin kuk* [9.η]
Babina gora [9a.], [9b.]
Babina gorica [1.]
Babina pećina [15.a]
Babina stina u polju [3]
Babine jame [9β.]
Babino jezero/Vilinsko jezero [9.η]
Babjak [1.]
Babji vrh [9ε.]
Babljača/Babnjača [3]
Graba Babe Jage [12.].
Visibaba [9η.]

Mokoš

Crkvina [13.]
Makirina [3.c], [6.]
Mogoš [7.]
Mohokos [18.]
Mokalo [7.]
Mokošica [7.]
Mokrača [9.η]
Mošnica [3.b]
Mukoše [14.]
Zvezda [17.]?

Vila

Vilajica [15.a]?
Vilenska jama [6.]
Vilenski vrh [9η.]
Vilin Dolac/Bilin Dolac/Bili dolac [15.a]
Vilinska špica [1.a]
Vilenska/Vilinska vrata (iz Bazala) [9.η]
Vilovski kuk [9η.]

Djeca, svadba

Blizanci

Bliznaci/Blizanci [9.η]

Jarilo/Juraj/Ivan

Ivanac [9a.], [9b η.]
Ivanci [9aη.]
Ivanščica [1.]
Ivanuševo brdo [1.b]
Ivinj draga [6.]?
Jarovci [1.]
Jarun [8.]
Jerovec [1.]
(Sveti) *Juraj na Bregu (ranije: ...med vodami, ...na jezerami)* [18.]
Jurjevgrad [6.]
Jurovec [18.]

Konj

Konj [1.], [11.], [13.]
Konj (Mali, Veliki) [9ε.]
Konjići [2.b]
Konjska draga [9ε.]
Konjski vrh [9δ.]
Konjsko [2.]
Konjsko Brdo [9δ.]
Vranjak [9δ.]

Kovačnica

Kovačnica [3.c]
Nakovana [7.]
Viganj [7.]

koza

Koza [9.]
Kozara [6.]
Kozinščak [5.]
Kozjačak [9ζ.]
Kozjak (Oštri, Mali) [9ζ.]
Kozjak [13.a], [15.a]
Kozjanska draga [9ε.]
Kozji hrbet [1]
Kozjik [3.c]

Ižimanje*Žmikina strana [13.]**Žminj [3.b]**Žminjača [3.a]**Žminjica [3.b]***Pčele i med***Čelar (Pčelar?) [10.b]**Medovača [15.a]**Pčelino brdo [7.],**Pčelinjak [7.],**Ulike [2.b.],***Mara***Marina glava [9đ.]**Marina Glavica [13.a]***Kuna***Kuna [7.]**Kunica [13.a]**Kuna gora [8.a]***Kobila***Kobijak [15.a]**Kobila [9.]**Kobilina [2.a]**Kobilšak [15.a]**Kobiljak [5.]***Mjesto susreta***Lug [2. 2.b]**Lugovi [10.b]**Luka [17.]***Svatovanje***Mošćenice [2.]**Kameni svati [8.]**Svatovna pečina [8.]***Drugi likovi:****Netko mali***Malik [9a.], [9b.]***Netko velik***Velim [3.c]**Veljak [9β.]**Veljun (gora i naselje) [9a.], [9b.], [9đ.], [9γ.];***Mitski junak***Kijevo [13.a]**Klek [9.a]?**Krakovac [9.], [9β.]**Krakovo (naselje i vrh) [9γ.]**Krakovo (šuma) [17.]**Lukovo? [17.]***Plemenski vođe***Banje selo [5a.]**Banovo [17.]**Kneževa gomila [15.a]**Knezgrad [2.]**Knjeza draga [4.]**Knježev vrh [9ε.]**Kraljev stolac/Oltar [9β.]**Županska strana [9ba.]***Kultna mjesta****Mjesto za paljenje ognja***Kresišće [12.]***Trijebište/žrtvište***Petřebišća [2.]**Petřebišće [2.]**Pod Trebišća [2.]**Potřebišće [2.]**Pretrebišće [2.]**Trebić [6.]**Trebišća [2.]**Trebišća Gorenja, Dolenja [2.]**Trebište [6.]**Trebovec [5.]**Trebunj [6.]?**Tribić [3.c]**Tribišće [3.a]**Tribižine [15.a]**Tribohum [6.]*

Tribobunj [6.]

Tribunj [6.]

Okupljalište (krug)

Crni krug [15.a]

*Crugh od Strazbesnich [15.a], od Strigna
[15.a], Xuvancew [15.a]*

Debeli krug [9.η]

Igrišča [8.a]

Igrišće [3.c], [5.a]

Krug [2.], [3.b], [9.η]

Okruglica [9.η]

Okrugli vrh [18.]

Okrugljača [14.]

Kulturni objekt

Balan [15.a]

Balavan [15.a]

Bolovani [15.a]

Bovan [9ε.], [15.a]

Oltar [9.],

Korišteni izvori

(Kod istočnoslavenskih izvora koji su objavljeni ćiriličkim pismom navodi se samo prezime autora latinicom, a cijelo ime u zagradi ćirilicom)

Kratice:

WSlJb = *Wiener slavistisches Jahrbuch*

VjZA = *Vjesnik Zemaljskog arhiva u Zagrebu*

ARj = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Hrvatska (ranije: Jugoslavenska) akademija znanosti i umjetnosti.

CD = *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae – Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*. Zagreb.

DAZd. = Državni arhiv Zadar.

Rječnici:

Bezljaj, France (1977): *Etimološki slovar slovenskega jezika I. A – J*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik.

Diccionario geografico universal (Barcelona 1832.)

Divković, Mirko (1900.): *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*. Drugo izdanje. Zagreb.

Gluhak, Alemko (1993): *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec.

Karłowicz, Jan, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki (1912): *Słownik języka polskiego*. Warszawa.

Meletinskij (Елеазар Моисеевич Мелетинский) (1990): *Мифологический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.

Miklosich, Franz (1886): *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller (preisak 1970, Youngstown, N.Y.: Philo Press; 2010, Whitefish, Montana: Kessinger Publishing).

Snoj, Marko (1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga.

Vanzon, Carlo Ant[onio] (1838): *Dizionario universale della lingua italiana*. Livorno.

Vasmer, Max Julius Friedrich (Максимилиан Романович Фасмер) (1953 – 1958): *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Winter. (2004): on-line izdanje prijevoda na ruski: *Этимологический словарь русского языка*.

Ostali radovi:

- Adamček, Josip (1981): „Povijest vlastelinstva Božjakovine i okolice“. *Kaj*, god. XIII, br. IV.: 105–134.
- Afanasjev (Александр Николаевич Афанасьев) (2008): Народные русские сказки. Moskva: Альфа-Книга.
- Alerić, Daniel (2000): *Najstarija zagrebačka tajna. Problem imena i starosti grada Zagreba*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Andreis, Paolo (1908): *Storia della Città di Traù*, Split; (1977 – 1978): Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira*, I. i II. (komentar). Split: Čakavski sabor.
- Andrić, Jasna (1991): „Pitao je »da li ga vide« i zaželio »da ga dogodine ne bi vidjeli«“. *Etnološka tribina* 14: 77–94.
- Andrić, Stanko (2005): „Benediktinska opatija svete Margarete u Grabovu i njezin odnos prema benediktinskom samostanu u Bijeli“. *Scrinia Slavonica* 5: 62–98.
- Babić, Ivo (1984): *Prostor između Trogira i Splita*. Split: Muzej grada Trogira; (1991): pretpisak, Kaštel Novi: Zavičajni muzej.
- Badurina, Anđelko i Radovan Ivančević (1985): Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Sveučilišna naklad Liber.
- Bajza, Željko (1996): *Priče ispod Medvednice i Ivančice*. Zagreb: Multiart.
- Balašov, Marčenko i Kalmykova (Дмитрий Михайлович Балашов, Юрий Иванович Марченко, Надежда Ивановна Калмыкова) (1985): Русская свадьба. Свадебный обряд на Верхней и Средней Кошенье и на Уфтьюге (Тарногский район Вологодской области). Moskva: Современник.
- Baldass, Peter von, Walther Buchowiecki i Wilhelm Mrazek (1962): *Romanische Kunst in Österreich*. Vienna: Forum Verlag.
- Balog, Vid (2011): *Hrvatska bajoslovlja*. Zagreb: AGM.
- Bastian, Adolf (1860): *Der Mensch in der Geschichte: Zur Begründung einer psychologischen Weltanschauung*. Leipzig: Otto Wigand.
- Vazanov (Василий Григорьевич Базанов) (1970): Поэзия крестьянских праздников. Библиотека поэта. Большая серия, второе издание, Ленинград.
- Bekić, Luka (2009): „Ranosrednjovjekovno naselje Varaždin-Brezje“. *Zbornik o Luji Marunu* (ur. Željko Tomičić, Ante Uglješić). Šibenik – Zadar – Zagreb: Gradska knjižnica Šibenik. 205–219.
- Belaj, Juraj (2001): *Arheološko naslijeđe viteških redova na sjeverozapadnom prostoru središnje Hrvatske*. Magistarski rad, rkp., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Belaj, Juraj (2003): „Ecclesia sancti Johannis apud Cruciferos in Bynna. Problem nazočnosti ivanovaca u Ludbregu“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 20:151–155
- Belaj, Juraj (2005): *Arheološka provjera nazočnosti templara i ivanovaca oko Ivanšćice*. Doktorska disertacija, rkp., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Belaj, Juraj (2006a): „Interpretiranje novovjekovnih nalaza iz grobova crkve Sv. Martina na Prozorju“. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 23: 257–294.
- Belaj, Juraj (2006b): „Sažeti prikaz arheoloških istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju do 2005“. *Annales Instituti Archaeologici* II: 79–84.
- Belaj, Juraj (2007a): *Templari i ivanovci na zemlji svetoga Martina*. Dugo Selo: Pučko otvoreno učilište.

- Belaj, Juraj (2007b): „Arheološka istraživanja crkve Sv. Martina u Prozorju 2006. godine“. *Annales Instituti Archaeologici* III: 60–65.
- Belaj, Juraj (2009): „Martin-Breg između poganstva i kršćanstva“. *Studia ethnologica Croatica* 21: 79–99.
- Belaj, Juraj i Vitomir Belaj (2013): „Tragovi obrednoga organiziranja novoosvojenoga hrvatskog prostora u ranosrednjovjekovnoj hrvatskoj Dalmaciji“. *Kultovi, mitovi i vjerovanja na prostoru Zagore*. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog 14. prosinca 2012. u Unešiću. 89–106.
- Belaj, Marijana (2006): *Sveci zaštitnici u hrvatskoj pučkoj pobožnosti*. Doktorska disertacija, rkp., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Belaj, Marijana i Marija Mirković (2006): „Vukovoj kao sveti prostor“. *Croatica christiana Periodica* 58: 87–104
- Belaj, Vitomir (1969): „Po sledovih staroslovanskega kulturnega obreda v Halozah“. *Poetovio-Ptuj 69 – 1969. Zbornik razprav ob tisočdevetstoletnici*. Maribor: Obzorja. 185–190.
- Belaj, Vitomir (1970): „Neki etnološki problemi sjeveroistočne Slovenije“. *Radovi XI savjetovanja EDJ, Zenica 1969*. Zenica. 105–119.
- Belaj, Vitomir (1988): „Randbemerkungen zu Katičić ‘Nachlese‘“. *WSJb* 34: 159–161.
- Belaj, Vitomir (1990): „Hoditi-goniti. Drugi aspekt jednoga praslavenskog obreda za plodnost“. *Studia ethnologica* II: 49–75.
- Belaj, Vitomir (1993a): „Jedna druga Marija. Elementi sinkretizma u pučkim vjerovanjima o Mariji, majci Isusovoj“. *Bogoslovska smotra* LXIII/1–2: 150–167.
- Belaj, Vitomir (1993b): „Mladenkin vijenac na suhoj grani. Mitska pozadina jednoga svadbenog običaja u sjevernoj Hrvatskoj“. *Studia ethnologica Croatica* V: 81–91.
- Belaj, Vitomir (1995a): „Bedečkovićev sveti bog Lado u kontekstu rekonstruiranih fragmenata praslavenskoga sakralnog pjesništva“. *Gazophylacium* II/1–2: 239–249.
- Belaj, Vitomir (1995b): „Der Brautkranz auf dem trockenen Zweig“. *WSJb* 41: 43–50.
- Belaj, Vitomir (1997): „Etnografska slika ivanečkog kraja“. *Zbornik 600 godina Ivanca*. Ivanec. 265–268.
- Belaj, Vitomir (1998a): *Hod kroz godinu. Mitska pozadina hrvatskih narodnih običaja i vjerovanja*. Zagreb: Golden Marketing.
- Belaj, Vitomir (1998b): „O patrocinjumu ptujske proštjiske cerkve“. *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice „Konradove cerkve“*. Ptuj. 145–152.
- Belaj, Vitomir (1998c): „Drugi pogled na podrijetlo imena grada Ivanca“. *Radovi Hrvatskog društva folklorista* VII: 29–39.
- Belaj, Vitomir (2000): „Uz Katičićevu rekonstrukciju tekstova o baltoslavenskoj Majci bogova“. *Trava od srca: Hrvatske Indije II*. Zagreb. 113–127.
- Belaj, Vitomir (2002): „Strukturni pomak od ‘majke bogova’ do ‘Božje majke’. Etnološka podloga pučkih predočaba o Presvetome Trojstvu i o Blaženoj djevici Mariji“. *Marija i Presveto trojstvo. Zbornik radova Hrvatske sekcije XX. međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa, Rim, 15. – 24. rujna 2000.* (= Teološki radovi sv. 36). Split: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut. 185–201.
- Belaj, Vitomir (2006a): „Mit u prostoru“. *Mošćenički zbornik* III: 5–39.
- Belaj, Vitomir (2006b): „Kako je Ivanec dobio ime“. *Ivanečka škrinjica* II: 14–21.
- Belaj, Vitomir (2006c): „Perunovim stazama“. *Žrvanj* III: 11–12.

- Belaj, Vitomir (2007a): *Hod kroz godinu. Pokušaj rekonstrukcije prahrvatskoga mitskoga svjetonazora*. Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga (= Manualia Universitatis studiorum Zagrabiensis).
- Belaj, Vitomir (2007b): „Krstiše nas žrvnjevi naši“. *Žrvanj* IV: 18–19.
- Belaj, Vitomir (2008a): „Sacred Tripartite Structures in Croatia“. Mirjam Mencej (ur.): *Space and Time in Europe: East and West, Past and Present* (= Župančičeva knjižnica br. 25). Ljubljana: Oddelek za etnologiju in kulturno antropologiju. 305–319.
- Belaj, Vitomir (2008b): „Vodice: život u prostoru i vremenu“. *Vodički običajnik*. Šibenik, Vodice: Grad Vodice i gradska knjižnica „Juraj Šižgorić“. 37–54.
- Belaj, Vitomir (2009a): „Pretkršćanski korijeni nekih Marijinih crkava u Hrvata“. *Velika Proteturica. Duhovna baština Dubrovnika posvećena Bogorodici*. Ur. Vlado Košić. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut (biblioteka Teološki radovi sv. 60). 399–423.
- Belaj, Vitomir (2009b): „Poganski bogovi i njihovi kršćanski supstituti“. *Studia Ethnologica Croatica* XXI: 169–197.
- Belaj, Vitomir (2010): „Sveti trokut zagrebački“. *Izazov tradicijske kulture. Svečani zbornik za Zoricu Vitez*. Ur. Naila Ceribašić i Ljiljana Marks. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku. 35–56.
- Belaj, Vitomir (2011a): „Pretkršćanski marijanski korijeni u Lici“. *Beata Virgo de Miraculis. Štovanje B. Djevice Marije na području Gospičko-senjske biskupije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut. 321–334.
- Belaj, Vitomir (2011b). „Jurjevi koraci po Žminjači“. *Perunovo koplje, Studia mythologica slavica*, Supplementum, 4: 73–80
- Belaj, Vitomir (2012a): „Središnja Istra i rana teritorijalna organizacija hrvatskoga prostora“. *Pićanska biskupija i Pićanština. Zbornik radova međunarodnog znanstvenog skupa*. 261–268.
- Belaj, Vitomir (2012b): „Cum Adi in Campo“. *Art History. The Future is Now. Studies in Honor of Professor Vladimir P. Goss*. Elektroničko izdanje. Rijeka: Faculty of Humanities and Social Sciences. 38–51.
- Belaj, Vitomir i Goran Pavel Šantek (2007): „Paški sveti trokut“. *Studia Ethnologica Croatica* XVIII: 153–183.
- Belaj, Vitomir i Juraj Belaj (2007): „Ivanečki se »trokut« produbljuje i širi“. *Ivanečka škrinjica* III: 16-23.
- Belaj, Vitomir i Juraj Belaj (2012): „Crkvina i svete trokutne strukture. Iščitanje mitskoga konteksta petih crkav na Kosovu“. *Ethnologica Dalmatica* 19 (*Kult Velike Majke i štovanje Majke Božje*): 153–170.
- Belostenec, Ivan (Joannis Bēllosztēnēc) (1741): *Gazophylacium, seu latino-illyricorum onomatium aerarium*. (1973): Pretisak: Zagreb: Liber, Mladost.
- Bernecker, Ernst (1900 – 1913): *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg. Sv. 1–2.
- Bertemes, François (2008): „Die Kreisgrabenanlage von Goseck: Ein Beispiel für frühe Himmelsbeobachtungen“. *Astronomische Orientierung und Kalender in der Vorgeschichte. Internationales Kolloquium vom 9. bis 11. November 2006 im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, ur. W. Menghin (Acta Praehistorica et Archaeologica) 40: 7–14.

- Bessonov (Пётр Алексеевич Безсонов) (1871): Белорусские песни с подробными объяснениями их творчества и языка, с очерками народного обряда, обычая и всего быта. Moskva.
- Bešliagić, Šefik (1985): *Kamene stolice srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: ANU BiH (= Djela, knjiga LIX., Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 34).
- Black, William Henry (1875): „Observations on the recently discovered roman sepulchre at Westminster Abbey“. *Transactions of the London and Middlesex Archaeological Society*, 4: 60–69.
- Bogdanovič (Адам Егорович Богданович) (1895): Пережитки древнего мирозерцания у белорусов. Гродна.
- Bogović, Mile (1988): „Pomicanje sjedišta Krbavske biskupije od Mateja Marule do Šimuna Kožičića Benje (pregled povijesti krbavske ili modruške biskupije)“. *Krbavska biskupija u srednjem vijeku*. Rijeka – Zagreb. 41–82.
- Bomman, Gianantonio (1775): *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna*. Venezia: Antonio Locatelli.
- Bošković-Stulli, Maja (1963): *Narodne pripovijetke*. Zagreb: Matica hrvatska – Zora [= Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 26].
- Bošković-Stulli, Maja (1973): „Hannjost Lixfeld: Gott und Teufel als Weltschöpfer. Eine Untersuchung über die dualistische Tiererschaffung in der europäischen und aussereuropäischen Volksüberlieferung“. *Narodna umjetnost* X: 439–444.
- Bošković-Stulli, Maja (1978): „Usmena književnost“. *Povijest hrvatske književnosti*, knjiga I. *Usmena i pučka književnost*. Zagreb: Liber i Mladost. 7–353.
- Brighton, Simon (2006): *In Search of the Knights Templar. A Guide to the Sites in Britain*. London: Weudenfeld & Nicolson.
- Brlić-Mažuranić, Ivana (1930): „Autobiografija“. *Hrvatska revija* 3/5: 241–249.
- Brückner, Alexander (19262). *Die Slaven*. Tübingen [= *Religionsgeschichtliches Lesebuch* 3, ur. Alfred Bertholet].
- Brunšmid, Josip (1907): „Kameni spomenici Hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu“. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* IX – 1: 92 (112).
- Budak, Neven (1994): *Gradovi Varaždinske županije u srednjem vijeku*. Zagreb – Koprivnica: Nakladnička kuća „Dr. Feletar“.
- Burić, Tonči (2008): „Baba lokva“. *Hrvatski arheološki godišnjak* 4/2007: 439–441.
- Burić, Tonči (2011): „Perunovo brdo (monte Borun) – prilog poznavanju poganske slavenske toponimije u Kaštelima“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 38: 59–81.
- Burić, Tonči, Slobodan Čače i Ivo Fadić (2001): *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej Hrvatskih Arheoloških Spomenika. Katalozi i monografije 12.
- Burl, Aubrey (1979): *Rings of stone. The prehistoric stone circles of Britain and Ireland*. London: Frances Lincoln.
- Buršić-Matijašić, Klara (1997): „Maklavun – brončanodobni tumul“. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 18.
- Buturac, Josip (1981): *Božjakovina – Brckovljani 1209 – 1980. Iz povijesti župe, uprave i gospoštije*. Brckovljani.
- Caan, Rebecca, Mark Stoneking i Allan Charles Wilson (1987): „Mitochondrial DNA and human evolution“. *Nature* 325 (6099): 31–36.
- Cazeneuve, Jean (1971): *Sociologie du rite*. Paris: Presses universitaires de France.

- Celakoski (Наум Целакоски) (1973): „Пролетни песни и обичаи во Охрид“. Македонски фолклор VI/12: 213–218.
- Cevc, Emilijan (1963): Srednjeveška plastika na Slovenskem od začetkov do zadnje četrtine 15. stoletja. Ljubljana.
- Christiner, Rudolf (1993): *Mittelalterliche Taufbecken in Österreich. Eine formalgeschichtliche und ikonographische Untersuchung*. Graz.
- Clark, Colin (1967): *Population Growth and Land Use*. New York: St. Martin's Press.
- Conant, Kenneth John (1993): *Carolingian and Romanesque Architecture 800 to 1200*. Yale University Press, New Haven, London.
- Crnković, Nikola (1994): „Vjera i svetišta starih Hrvata novi putovi istraživanja“. *Croatica Christiana Periodica* 33: 59–90.
- Crnković, Nikola (2002): „Prepoznatljivost starohrvatskih poganskih svetišta u dijelu primorja zapadne Hrvatske“. *Grobnički zbornik* 2: 124–142.
- Crnković, Nikola; pogledajte i: Šonje (1955).
- Curk, Jože (1962): „Velika Nedelja“. *Varstvo spomenikov* 8: 169.
- Curk, Jože (1965): „Velika Nedelja“. *Varstvo spomenikov* 9: 247.
- Curk, Jože (1967): *Topografsko gradivo z območja občine Ormož. Kulturni spomeniki na ozemlju občine Ormož*. Ljubljana.
- Curk, Jože (1983): „Razvoj urbanih naselbin na območju občine Ormož“. *Ormož skozi stotetja* II: 61–80.
- Curk, Jože (1992): „O prazupnijah in prazupnijskih cerkvah na Slovenskem Štajerskem“. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, letnik 63 – Nova vrsta 28–1: 153–181.
- Curk, Jože (1997): „Umetnostna podoba južnega dela Podravja v očeh vizitatorjev 17. in 18. st.“. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 68/NS 33: 10–37.
- Curschmann Michael i Ingeborg Glier (1980): *Deutsche Dichtung des Mittelalters*. Sv. 3 München, Wien: Carl Hanser Verlag
- Čapo Žmegač, Jasna (1993): „Hrvatski korizmeno-uskrсни običaji u svjetlu teorije rituala prijelaza“. *Etnološka tribina* 16: 75–112.
- Čausidis, Nikos (2005): „Poganska religija Slavena u svjetlu ranosrednjovjekovnih materijalnih nalaza s područja Balkana“. *Histria Antiqua* 13: 437–456.
- Čausidis (Никос Чаусидис) (1994): Митските слики на Јужните Словени. Skorje: Мисла.
- Čubelić, Tvrтко (1963): *Lirske narodne pjesme*. Zagreb.
- Čubinskij²⁰¹ (Павел Платонович Чувинский) (1872): Труды этнографическо-статистической экспедиции въ западно-русский край. (u XIV svezaka); С. Петербург, sv. III.
- Ćuk, Juraj (1942): *Zagrebačka županija oko XIII. stoljeća*. Zagreb: Velika župa Prigorje.
- Dalj (Владимир Иванович Даль) (1863–1866): Толковый словарь живого великорусского языка, 4 sv., Sankt Petersburg.

201 Prezime Pavla Platonoviča obično se piše s „b“ (Чувинский), no u navedenom je djelu na naslovnici napisano s „v“: Чувинский. Čubinskij je autor zabranjivane ukrajinske himne Ще не вмерла Україна (1862), nastale prema poljskoj Jeszcze Polska nie umarła / *kiedy my żyjemy* (autor Józef Wybicki, 1797; danas prva dva stiha glase Jeszcze Polska nie zginęła / *Kiedy my żyjemy*). Usp. i Gajevu *Horvatov sloga i zjedinyenje* s početnim stihovima *Još Horvatska ni propala dok mi živimo* (1832.).

- Damjanović, Dragan (2009): „Župna crkva sv. Petra u Veleševcu – *Gesamtkunstwerk* rane neogotike u hrvatskoj arhitekturi“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*. Zagreb, 33: 191–206.
- Dobronić, Lelja (1980): „Posjedi srednjovjekovnih viteških redova u okolici Zagreba“. *Gunjačin zbornik*. Zagreb, 189–208.
- Dobronić, Lelja (1984a): *Viteški redovi. Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Biblioteka Analecta Croatica Christiana, sv. XVIII. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Dobronić, Lelja (1984b): *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*. *Rad JAZU*, knjiga 406. Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI. Zagreb.
- Dobronić, Lelja (1992): *Zagrebački Kaptol i Gornji grad nekad i danas*. Zagreb: Školska knjiga.
- Dobronić, Lelja (2002): *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.
- Dobronić, Lelja (2003): *Stari 'vijenac' sela oko Zagreba*. Zagreb: Muzej Grada Zagreba.
- Dolci/Slade, Sebastijan (1746): *Monumenta historica Provinciae Rhacusinae Ordinis Minorum*. Neapoli: de Simone.
- Dronjić, Matija (2008): *Tragovi praslavenske mitologije na području Velebitskog podgorja*. Rukopis, seminarski rad na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Dumézil, Georges (1958): *L'Idéologie tripartite des Indo-Européens*. Bruxelles: Latomus, *Revue d'Études Latines*.
- Đermek, Anđelko (2009): „Slavenski mitski trokut i legenda o Kamenim svatima“. *Studia mythologica slavica* XII: 223–247.
- Đermek, Anđelko (2010): „Sustav svetišta oko Babožnice“. *Studia mythologica Slavica* XIII: 75–86.
- Đermek, Anđelko (2012): „Computational Analysis of the Spatial Distribution of Pre-Christian Slavic Sacred Sites“. *Interdisciplinary Description of Complex Systems* 10(2), 127–158.
- Đermek, Anđelko (2013): „Contribution to research of mathematical Properties of pre-christian slavic Sacred landscape structures“. *Interdisciplinary Description of Complex Systems* 11(1): 71–85.
- Eliade, Mircea (1949): *Le Mythe de l'éternel Retour*. Paris: Gallimard.
- Eliade, Mircea (1949, 1975): *Traité d'histoire des religions*. Paris: Payot. Ovdje navedeno prema izdanju istoga izdavača iz 2009.
- Engel, Pál (2001): „The Estates of the Hospitaller Priory of Vrana“. Zsolt Hunyadi i József Laszlovszky, ur.: *The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*. Budapest: CEU, 291–302.
- Federowski, Michał (1958): *Lud Białoruski 5: Piesni*. Warszawa: PWN.
- Filipec, Krešimir (2008): *Arheološko-povijesni vodič po svetištu Majke Božje Gorske u Loboru*. Zagreb: Odsjek za Arheologiju Filozofskog Fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Filipović, Milenko S. (1948): „Tragovi Perunova kulta kod Južnih Slovena“. *Glasnik Zemaljskog muzeja Sarajevo* NS III: 63–79.
- Fisković, Cvito (1979): „Franjevačka crkva i samostan u Orebićima“. *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470-1970*. Omiš: Franjevački samostan – Orebići. 39-138.
- Fisković, Igor (1995): „Franjevački samostan i crkva Gospe Anđela nad Orebićima“. *Gospa od Anđela pratilac putnika i pomoraca 1470. – 1995*. Orebić: Franjevački samostan Podgorje – Orebić. 6–18.

- Fjodorov (Ананий/Анания Федоров Евланов) (1846): *Историческое Собрание о Богоспасаемом граде Суждале, о построении и о именовании его и о бывшем прежде в нем Великом Княжении и о прочем к тому потребном, ради любопытных собранное из различных показаний вкратце.* (S.l., izvornik napisan 1754.)
- Foretić, Vinko (1970): „Kroz prošlost poluotoka Pelješa“. *Spomenica Gospe Anđela u Orebićima 1470-1970.* Omiš: Franjevački samostan – Orebići. 251-326.
- Fortis, Alberto (1774): *Viaggio in Dalmazia.* Venezia. 2 sv.
- Fortis, Alberto (2004): *Put po Dalmaciji.* Split: Marjan tisak. Preveo Mate Maras.
- Freedman, Paul (1949): *The principles of Scientific Research.* London: Macdonald & Co.
- Frobenius, Leo (1898): *Der Ursprung der afrikanischen Kulturen.* Berlin: Gebrüder Borntraeger.
- Gamkrelidze i Ivanov (Тамаз Валерианович Гамкrelidze i Вячеслав Всеволодович Иванов): *Индоевропейски јазик и индоевропейци. Реконструкција и историко-типологическиј анализ праязыка и протокултуре.* Tbilisi 1984.
- Garett, Olmstedt (1994): *The Gods of the Celts and the Indo-Europeans (= Archaeolinguia Vol. 6),* Budapest.
- Gavazzi, Milovan (1938): „Jedan običaj od Svetovidovih svećenika do bosansko-hercegovačkih seljaka“. *Napredak, hrvatski narodni kalendar 29 (1939).* Sarajevo. 37–40.
- Genep, Arnold van (1909): *Les rites de pasage,* Paris, A. & J. Picard; (1960): *The Rites of Passage.* University of Chicago Press.
- Glavinić, Franjo (1628): *Czvit szvetih toyests sivot szvetih od kih Rimska czrkiva čini szpominak, preneszen i sslosen na harvatszki jezik catholičansskim običajem...* Pritiskano u Benetzcih.
- Gonzaga, Franciscus (Annibale) (1587): *De origine seraphicae religionis Fra[n]ciscanae eiusq[ue] progressibus, de Regularis obserua[n]ciae institutione, forma administrationis ac legibus, admirabiliq[ue] eius propagatione.* Rim: Dominico Bassa.
- Goode, W. J. i P. K. Hatt (1952): *Methods in social research.* New York: McGraw–Hill.
- Goodman, Morris (1992): “Reconstructing human evolution from proteins“. *The Cambridge Encyclopedia of Human Evolution* (ed. Steve Jones, Robert Martin, David Pilbeam). Cambridge University Press.
- Goss, Vladimir Peter (2006). „Military Orders between Sava and Drava Rivers – Sculpture“. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 30: 51–65.
- Goss, Vladimir Peter (2008): „Two St. Georges and the Earliest Slavic Cultural Landscape Between the Sava and the Drava Rivers“. *Peristil* 51: 7–28
- Goss, Vladimir Peter (2009a): „Landscape as History, Myth, and Art. An Art Historian’s View“. *Studia ethnologica Croatica.* vol. 21: 133–168.
- Goss, Vladimir Peter (2009b): „The Three — Header from Vaćani“. *Starobrvatska prosvjeta* III. serija, 36/2009: 35–51.
- Goss, Vladimir Peter (2009c): „Hiding in: Veles the Snake in the Landscape of Medieval Slavonia“. *Ikon* 2, Rijeka. 263–270.
- Goss, Vladimir Peter (2010): „The ‘Croatian Westwerk’ Revisited“. *ARS* 43,1: 3–23.
- Goss, Vladimir Peter (2012): *Registar položaja i spomenika ranije srednjovjekovne umjetnosti u međuriječju Save i Drave.* Zagreb: Institut za povijest umjetnosti. Serija Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti 23.
- Goss, Vladimir Peter i Tea Gudek (2009): „Some Very Old Sanctuaries and the Emergence of Zagreb’s Cultural Landscape“. *Peristil* 52: 7–26.

- Goss, Vladimir Peter i Vesna Mikić (2010): „Jakob, Jelena, and Bogdin – Three Miniatures on the Assigned Theme”. *Studia mythologica Slavica* XIII: 43–58.
- Grah, Ivan (1980): „Izvjestaji pićanskih biskupa Svetoj stolici (1589 – 1780)“. *Croatia Christiana Periodica* IV/6:1–25.
- Green, Richard Edward et al. (2010): „A draft sequence of the Neandertal Genome“. *Science* sv. 328:710–722.
- Gržetić Gašpićev, Nikola (1900): *O vjeri starih Slovjena prema pravjeri Arijata i Prasemita*. Zagreb: vl. naklada.
- Gulin, Ante 2005a: „Predgovor“. *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU. 13–16.
- Gulin, Ante 2005b: „Sela župa Konjevrate i Mirlović Zagora u srednjemu vijeku“. *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU. 113–136.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1817): *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften in Grundrisse*. Heidelberg: Oßwald.
- Hilje, Emil (1999): *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*. Zadar: Arheološki muzej.
- Hilje, Emil (2005): „Zborna crkva sv. Marije u Starom Gradu na Pagu“. *Svetište Gospe od Staroga Grada na Pagu*. Zadar.
- Holzer, Georg (2001): *Die Slaven im Erlauftal. Eine Namenlandschaft in Niederösterreich*. (Ed. Anton Eggendorfer i Willibald Rosner). Sankt Pölten: Niederösterreichisches Institut für Landeskunde.
- Holzer, Georg (2006): „Trebišća kod Mošćenica na istarskom poluotoku i Treffling kod Gaminga u Donjoj Austriji“. *Mošćenički zbornik* 3: 63–82.
- Honorije Augsbuški (Honorius Augustodunensis): *Elucidarium*. Ovdje je navedeno prema Štefanićevoj priredbi u knjizi *Hrvatska književnost srednjega vijeka (Pet stoljeća hrvatske književnosti I)*. Zagreb: Matica hrvatska. 1969: 349.
- Horvat, Anđela (1981): „Pregled spomenika kulture s područja općine Dugo Selo“. *Kaj god*. XIII, br. IV: 63–102.
- Horvat, Rudolf (1931): „Crkva sv. Martina u Prozorju 1209 – 1900“. *Croatia sacra* I: 293–308.
- Horvat, Zorislav (1972): „Crkva sv. Martina na Prozorju“. *Vijesti konzervatora i muzealaca Hrvatske* br. 3: 3–11.
- Horváthová, Emília (1987): „Die Nachweise für die Kulte der altslawischen Gottheiten in der Slowakei“. *Ethnologia Slavica* 19: 95–121.
- Hrčić, Fran (1922): „Klukovo“. *Narodna Starina*. Vol. 2, No. 2: 194–195.
- Hrg, Metod (1976): „Vuglovec u 15. i 16. st“. *Ivanečki kalendar* 76: 131–132. Varaždin.
- Hrvatske narodne pjesme*. I. – X., 1896. – 1942. Priredio Nikola Andrić. Zagreb: Matica hrvatska.
- Huzjak, Višnja (1957): *Zeleni Juraj* (= Publikacije Etnološkog seminara Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2). Zagreb.
- Илиев (Атанас Трифонов Илиев) (1900): Сборник за народни умотворения. Софија.

- Ivanišević, Frano (1903 – 1906): „Poljica. Narodni život i običaji“. Zbornik za narodni život i obučaje južnih Slavena. Godine 1906. objavljeno i kao samostalna monografija, a Književni krug je u Splitu 1987. objavio pretisak.
- Ivanov (Иордан Иванов) (1903): *Культъ Перуна у южныхъ славянъ*. ИОРЯС. 157 i d. Sofija; (1904): „Культъ Перуна у южныхъ славянъ“. Извѣстия Отдѣленія русскаго языка и словесности Импеаторской Академіи наукъ 8, кнј. 4, 140–174. Sanktpeterburg.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1965): *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Moskva.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1974): *Исследования в области славянских древностей*. Moskva.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1978): „О языке древнего славянского права (к анализу ключевых терминов)“. *Славянское языкознание, VIII международный съезд славистов, доклады советской делегации*. Moskva. 221–238.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1981): „Древнее славянское право: архаичные мифопоэтические основы и источники в свете языка“. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. Moskva. 10–31.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1983): „К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа“. *Балто-славянские исследования*. 175–197.
- Ivanov i Toporov (Вячеслав Всеволодович Иванов i Владимир Николаевич Топоров) (1984): „К истокам славянской социальной терминологии (семантическая сфера общественной организации, власти, управления и основных функций)“. *Славянское и балканское языкознание, язык в этнокультурном аспекте*. Moskva. 87–88.
- Jagić, Vatroslav (1868): „Prilozi k historiji književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga“. *Arhiv za povēstnicu jugoslavensku*. IX: 65–151)
- Jakuškin (Павел Иванович Якушкин) (1983): *Собрание народных песен П. В. Киреевского*. Lenjingrad.
- Jarak, Mirja (2009): „Rani predromanički zabati s otoka Krka, Cresa, Raba i Paga“. *Archaeologica Adriatica* 2: 379–391.
- Ježić, Mislav (1987): *Rġvedski himni. Izvori indijske kulture i indoeuropsko nasljeđe*. Zagreb: Globus.
- Ježić, Mislav (2006): „Indoeuropska pozadina Perunova kulta“. *Mošćenički zbornik* 3: 53–62.
- Jireček, Konstantin (1892): *Spomenici srpski*. (= Spomenik Srpske kraljevske akademije 11). Beograd.
- Jochelson, Waldemar (Владимир Ильич Иохельсон) (1997): *Коряки. Материальная культура и социальная организация*. Sankt Petersburg.
- Jurković, Miljenko (1989): „Prilog istraživanju predromanike na otocima gornjeg Jadrana“. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13: 121–158.
- Jurković, Miljenko (1991): „Zborna crkva Marijinog uznesenja u Starom Pagu“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 31: 61–77.
- Kale, Jadran (2010): „Kamo idu hrvatske zvijezde?“ *Mitski zbornik*. Ur. Marjanić, Suzana i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo, naklada Scarabeus. 379–394.

- Kapitanović, Vicko (2005): „Crkvene prilike na području župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti“. *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleda župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU. 351–369.
- Karadžić (Вук Стефановић Караџић) (1818): Српски рјечник. Већ.
- Karadžić (Вук Стефановић Караџић) (1841): Народне српске пјесме. Већ.
- Karadžić (Вук Стефановић Караџић) (1852): Српски рјечник. Већ. (u odnosu prema izdanju iz 1818. znatno dopunjen).
- Karavanić, Ivor (2004): *Život neandertalaca*. Zagreb: Školska knjiga.
- Karavanić, Ivor (2012): *Prapočetci religije. Simbolika i duhovnost u paleolitiku*. Zagreb: Školska knjiga.
- Katičić, Radoslav (1985a): „Bog Hrvata“ u Konstantina Porfirogeneta“. *Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881 – 1956)*. Djela JAZU 59: 237–247.
- Katičić, Radoslav (1985b): „Ispraviti pravdu“. *WSJb* 21: 41–46.
- Katičić, Radoslav (1987): „Hoditi-roditi. Spuren der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus“. *WSJb* 33: 23–43.
- Katičić, Radoslav (1988): „Nachlese zum urslawischen Mythos vom Zweikampf des Donnergottes mit dem Drachen“. *WSJb* 34: 57–76.
- Katičić, Radoslav (1990): „Weiteres zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus. (2)“. *WSJb* 36: 61–93.
- Katičić, Radoslav (1992): „Baltische Ausblicke zur Rekonstruktion der Texte eines urslawischen Fruchtbarkeitsritus“. *WSJb* 38: 53–73.
- Katičić, Radoslav (1993): „Praslavenski pravni termini i formule u Vinodolskom zakonu“. *Uz početke hrvatskih početaka*. Književni krug Split. 161–170.
- Katičić, Radoslav (1997): „Die Spiegelung slawischer heidnischer Mythologie in der kroatischen Ortsnamenlandschaft“. *Folia onomastica Croatica* 6: 123–138.
- Katičić, Radoslav (1998): *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Katičić, Radoslav (2003): *Die Hauswirtin am Tor. Auf den Spuren der großen Göttin in Fragmenten slawischer und baltischer sakraler Dichtung. (= Schriften über Sprache und Texte br. 6)*. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.
- Katičić, Radoslav (2005): „Čudesno drvo“. *Filologija* 45: 47–86.
- Katičić, Radoslav (2006): „Perunovo svetište nad Mošćenicama u svjetlu toponimije i topografije“. *Mošćenički zbornik* 3: 63–82.
- Katičić, Radoslav (2007): „Perunovo svetište“. *Žrvanj* III/5, studeni 2007; 9–12.
- Katičić, Radoslav (2008): *Božanski boj. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička draga: Ibis grafika, Katedra čakavskoga sabora Mošćenička draga i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Katičić, Radoslav (2009): „Perunovo svetište nad Žrnovnicom kod Splita“. Tihana Petrović Leš (ur.): *Etnolog Vitomir Belaj. Zbornik radova povodom 70. rođendana Vitomira Belaja*. Zagreb – Mošćenička draga: Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, FF press. 161–182.
- Katičić, Radoslav (2010): *Zeleni lug. Tragovima svetih pjesama naše pretkršćanske starine*. Zagreb – Mošćenička draga: Ibis grafika i Matica hrvatska.

- Katičić, Radoslav (2011): *Gazdarica na vratima*. Zagreb – Mošćenička draga: Ibis grafika, Matica hrvatska i Katedra čakavskoga sabora Mošćenička draga.
- Katičić, Radoslav (2012): *Mokošin vrh u Međimurju i pozojeva glava uza nj?* Rukopis izlaganja, pročitano 28. rujna 2012. na skupu „Na bregima – med vodami“ u Štrigovi, pripremljen za tisak.
- Kelemina, Jakob (1926 – 1927): „J. Peisker: Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes“. [ocjena] *Etnolog* I: 166–169.
- Kipre, Ivica (2011): „Mokoš u Makošama i Perun na Prenju. Mitska topografija Župe dubrovačke“. *Perunovo koplje, Studia mythologica slavica*, Supplementum 4: 121–132.
- Klaić, Vjekoslav (1878): *Prirodni zemljopis Hrvatske*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Klass, Morton (1995): *Ordered Universes*. Boulder: Westview Press.
- Kniewald, Dragutin (1941): „Das Sanctoreale des ältesten ungarischen Sakramentars“. *Jahrbuch für Liturgiewissenschaft*. Münster in Westfalen, 1–12.
- Knific, Timotej i Andrej Pleterski (1991): „Staroslovansko grobišče Dlesc pri Bodeščah. Arheološki vestnik 32: 482–532.
- Knific, Timotej i Andrej Pleterski (1993): „Staroslovanski grobišči v Spodnjih Gorjah in Zasipu. Altslawische Gräberfelder in Spodnje Gorje und Zasip“. *Arheološki vestnik* 44: 235–267.
- Korenić, Stjepan (1896): „Život, jezik i običaji Stupničana kraj Zagreba“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* I: 119–151.
- Korošec, Paola (2003): „»Aplika« s človeškim licem iz groba št. 2 z nekropole v Spodnji Hajdini pri Ptuju“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 30: 99–102.
- Korpič, Nevenka, Manica Hartman, Nina Mertik, Brane Lamut i Branko Vnuk (2012): *Muzejske razstave v grajski pristavi Ormož, gradu Ormož in gradu Velika Nedelja*. Pokrajinski muzej Ptuj Ormož.
- Kos-Lajtman, Andrijana i Jasna Horvat (2011): „Ivana Brlić – Mažuranić, Priče iz davnine: nova konstrukcija izvora i metodologije“. *Fluminensia* 23/1: 87–99.
- Kos-Lajtman, Andrijana, Tamara Turza-Bogdan (2010): „Utjecaj usmenoknjiževnih i mitoloških tvorevina varaždinskog kraja na književni rad Ivane Brlić – Mažuranić“. *Narodna umjetnost* 47/2: 175–190.
- Kos, Franc (1928): *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku. Peta knjiga (1201 – 1246)*. Ljubljana.
- Kos, Milko (1033): „K postanku ogrske meje med Dravo in Rabo“. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 28: 144–153.
- Kosmas: *Cosmae Pragensis Chronica Bohemorum*. Monumenta Germaniae Historica SS rer. germ., N.S. T. II., Berlin 1923.
- Košćak, Anđelko (2009): *Župa Sv. Martina biskupa*. Zagreb – Dugo Selo.
- Košić, Vlado (2002): „Marija i Prestevo Trojstvo u propovijedima fra Fortunata Švagela (1715. – 1761.)“. *Marija i Presveto trojstvo. Zbornik radova Hrvatske sekcije XX. međunarodnog mariološko-marijanskog kongresa, Rim, 15. – 24. rujna 2000.* (= Teološki radovi sv. 36) KS i HMI, Split. 67–76.
- Kraš, Marijan (1996): *Ivanec. Prilozi povijesti Ivanca do 1940. godine*. Varaždin: Zlatni ajngel.
- Krause, Arnulf (2006): „Von Hochmut, Demut und allerlei Wunderwesen. Die Reliefs des Remagener Pfarrhofs“. *Heimatjahrbuch des Kreises Ahrweiler 2006*.

- Krause, Johannes et al. (2007): „The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans Was Shared with Neandertals.“ *Current Biology* 17:1–5.
- Krautheimer, Richard (1986): *Early Christian and Byzantine Architecture*. Yale University Press, New Haven, London.
- Krčelić, Baltazar (1770): *Historiarum chatedralis ecclesiae Zagrebiensis*. Partis 1, Tom 1, Zagreb (1994. reprint: *Povijest stolne crkve zagrebačke*. Zagreb: Institut za suvremenu povijest).
- Krolo, Augustin (2005): „Župa Marijina Uznesenja Mirlović Zagora“. *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleda župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU.
- Kropej, Andrej (1997): „Krstilnik v župnijski cerkvi sv. Trojice v Veliki Nedelji“. *Družina* 2 (12. januarja 1997): 24.
- Kudelić, Andreja i Kristina Grubišić (2005): „Rekognosciranje i dokumentiranje lokaliteta Gradišće na Cukovcu“. *Fragmenti. Časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. 78–80.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1847): *Pěsme Ivana Kukuljevića Sakcinskog. S dodatkom narodnih pėsamah puka harvatskoga*. Zagreb.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1854): „Narodne pripovijesti o Medvedgradu“. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, III: 129–132.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1886a): „Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj“. *Rad JAZU* LXXXI: 1–80.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan (1886b): „Priorat vranski sa vitezi templari i hospitalci sv. Ivana u Hrvatskoj“. *Rad JAZU* LXXXII: 1–68. Razredi filologičko-historički i filozofičko-juridički, knjige XIV. i XV. Zagreb.
- Kurelac, Fran (1871): *Jačke ili narodne pėsme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunkoj, mošonskoj i želěznoj na Ugrih*. Zagreb.
- Kuret, Niko, „»Babo žagajo«. Slovenske oblike pozabljenega obredja in njegove evropske paralele.“ *Slovenski etnograf* XIII/1960: 115–144.
- Lambarde, William (1576): *A Perambulation of Kent: Containing the description, Hystorie, and Customes of that Shire*. London
- Laszowski, Emil (1903/1904): „Povjesne crtice o gradu Beli u županiji varaždinskoj“. *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, N. s. sv. VII (1903/4) 2: 1–12.
- Laszowski, Emilij (1901): „Povjestna crtica o Božjakovini“. *Narodne novine* 8. lipnja 1901., br. 147, Zagreb.
- Laszowski, Emilij (1942): „Božjakovina“. *Hrvatska enciklopedija* III Zagreb: Naklada hrvatskog izdavačkog bibliografskog zavoda.
- Lentić, Ivo (1982): „Pavlinski samostan i crkva sv. Marije u doba baroka“. *Graditeljsko nasljedje (Lepoglava III)* (= *Kaj* god. XV., br. V/1982). 36–63.
- Lincoln, Bruce (1975 – 1976): „The Indo – European Myth of Creation“. *History of Religions* 15/2: 121–145.
- Lincoln, Bruce (1980): *Priests, Warriors, and Cattle: A Study in the Ecology of Religions* (Hermeneutics, Studies in the History of Religions; V. 10). University of California Press.
- Lincoln, Bruce (1991): *Death, War, and Sacrifice: Studies in Ideology and Practice*. University of Chicago Press.

- Lixfeld, Hannjost (1971): *Gott und Teufel als Weltschöpfer. Eine Untersuchung über die dualistische Tiererschaffung in der europäischen und aussereuropäischen Volksüberlieferung*. München: Wilhelm Fink.
- Lončarević, Juraj (1981) u knjizi *Crkva sv. Marka i njezin okoliš. Historijsko-turistički vodič* (autori: Anđela Horvat, Vesna Barbić, Ivan Kampuš, Joža Ladović, Zdenko Tonković, Krešimir Mlač i Juraj Lončarević). Zagreb: Župa Sv. Marko)
- Lubina, fra Petar (1995): *Marijanska Hrvatska. Gospina svetišta među Hrvatima*. Split: Marija.
- Lupis, B. Vinicije (1995): „Ikona Gospe od Anđela – pratilac putnika i pomoraca“. *Gospa od Anđela pratilac putnika i pomoraca 1470.-1995*. Orebić: Franjevački samostan Podgorje – Orebić. 19-32.
- Ljubša, Matija (1925): „Zemljepisni razvoj župnij v prazupnijah Ptuj, Velika Nedelja in Radgona“. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 20: 1–20.
- Макаров (Михаил Николаевич Макаров) (1838); Русские предания. Москва (serija knjiga od 1838. – 1840.).
- Mallory, James Patrick (1989): *In search of the Indo-Europeans. Language, Archaeology and Myth*. London: Thames and Hudson.
- Mansikka, Viljo Johannes (1922): *Die Religion der Ostslaven* (= FF Communications 43). Helsinki.
- Marasović, Tomislav (1992): „»Quincunx« u ranosrednjovjekovnoj arhitekturi Dalmacije“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 20, 215–224.
- Marks, Ljiljana (1994): *Vekivečni Zagreb. Zagrebačke priče i predaje*. Zagreb: AGM.
- Marks, Ljiljana (1998): *Hrvatske narodne pripovijetke*. Vinkovci: Riječ.
- Marks, Ljiljana (2004): „Grad Zagreb u hrvatskoj književnosti“. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2003*. FF Press, Zagreb 2004. 87–106.
- Marquart, Josef (1903): *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topografische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts, ca. 840 – 940*. Leipzig: Dieterich.
- Marun, fra Lujo (1897): „Arheološki prilozi o religiji poganskih Hrvata“. *Starohrvatska Prosvjeta* III/2: 78–83. Pretisak u: *Pilar – časopis za društvene i humanističke studije 2007/II – 4(2)*: 73–78.
- Marun, fra Lujo (1998): *Starinarski dnevnik Luje Maruna*. Uredila i objavila Maja Petrinec. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Marušić, Branko (1995): *Istra i sjevernojadranski prostor u ranom srednjem vijeku (materijalna kultura od 7. do 11. stoljeća)*. Monografije i katalozi br. 4. Pula: Arheološki muzej Istre.
- Marwood, Martin A. (1988): *The Roman Cult of Salus*. British Archaeological Reports, International Series vol. 465. Oxford.
- Mašić, Boris (2002): *Kasnogotički pećnjaci s Nove Vesi*. Katalog izložbe. Zagreb: Muzej Grada Zagreba.
- Matešan, Ivan (1879): „Iz Poljica“. *Hrvatski dom, Zabavnik Hrvatske omladine za godinu 1880*. IV: 284–329. Zagreb: Djačko društvo „Hrvatski dom“ na I. hrvatskom sveučilištu.
- Mayhew, Henry (1856): *The Rhine and Its Picturesque Scenery*. London: Bogue.
- McEvedy, Colin i Richard Jones (1978): *Atlas of World Population History*. New York, Facts on File.
- McPherron, Shannon P. et al. (Zeresenay Alemseged, Curtis W. Marean, Jonathan G. Wynn, Denné Reed, Denis Geraads, René Bobe i Hamdallah A. Béarat) (2010): „Evidence for

- stone-tool-assisted consumption of animal tissues before 3.39 million years ago at Dikika, Ethiopia". *Nature* 466, 857–860.
- Medvešček, Pavel (1992): „Osvatina – poganski ogenj“. *Etnolog* 2/1(LIII): 151–156.
- Mendušić, Ivon (2005): „Župe Pokrovnik, Mirlović Zagora i Konjevrate od prvog spomena do danas“. Gulin, Ante (ur.): *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU. 371–385.
- Mendušić, Marko (1998): „Konjevrate – istraživanje neolitičkog naselja“. *Obavijesti*, br.3. god XXX: 52–54. Zagreb: Hrvatsko arheološko društvo.
- Mendušić, Marko (2005): „Pretpovijesna arheološka topografija prostora župa Konjevrate i Mirlović Zagora“. *Konjevrate i Mirlović Zagora – župe Šibenske biskupije*. Zbornik radova znanstvenog skupa Sela šibenskog zaleđa župa Konjevrate i Mirlović Zagora u prošlosti. Zagreb: HAZU. 85–101.
- Menoni, Simona (2003): „Prvi izsledki o poslikavi župnijske cerkve sv. Trojice v Veliki Nedelji“. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXXIX: 25–57.
- Meuli, Karl (1928): „Bettelumzüge und Totenkultus, Opferritual und Volksbrauch“. *Schweizerisches Archiv für Volkskunde* 28: 1–38.
- Migotti, Branka (2012): „Dvije rimske stele iz Savarije (CIL III 4201, 4205) s područja Vinice kod Varaždina“. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 28: 141–161.
- Miklaušić, Vojko (1994): *Plemeniti puti*. Donja Lomnica.
- Milošević, Ante (2000): *Hrvati i Karolinzi. Katalog* (ur. A. Milošević). Split.
- Mlinarič, Jože (1983): „Križniške župnije Velika Nedelja, Ormož, Središće in Miklavž do konca 18. stoletja“. *Ormož skozi stotetja* II: 81–98.
- Morgan, Lewis Henry (1877): *Ancient Society Or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery through Barbarism to Civilization*. London: MacMillan & Company.
- Navratil, Ivan (1879): „»Zeleni Juraj« (Jurij)“. *Letopis Matice slovenske*. 217–218.
- Niederle, Lubor (1916): *Vira a náboženství*. (= Slovanské starožitnosti, oddíl kulturní: Život starých Slovanů II – 1). Prag.
- Nilsson, Martin Persson (1921): *Den grekiska religionens historia*. Stockholm.
- Nodilo, Natko (1885 – 1890): „Religija Srba i Hrvata na glavnoj osnovi pjesama, priča i govora narodnog“. *Rad JAZU*. Godine 1981 objavljeno kao knjiga pod naslovom *Stara vjera Srba i Hrvata*. Split: Logos
- Oblomskij (Андрей Михайлович Обломский) (1991): *Этнические процессы на водоразделе Днестра и Дона в И-В вв н.э.* Moskva: Сумы.
- Olmstedt, Garrett (1994): *The Gods of the Celts and the Indo – Europeans* (= *Archaeolingua* Vol. 6), Budapest.
- Omašić, Vjeko (1978): *Topografija Kaštelanskog polja*. Split: Čakavski sabor.
- Omašić, Vjeko (1986): *Povijest Kaštela*. Split: Logos.
- Omašić, Vjeko (2001): *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća*. Dugi Rat.
- Oter, Mija (2005): „Motiv glave v romanski stavbni plastiki“. *Acta historiae artis Slovenica* 10: 17–20.
- Oter Gorenčić, Mija (2007): „Romanska arhitektura in arhitekturna plastika na ormoškem območju“. Menoni, Simona (ur.). *Umetnostna dediščina ormoškega območja od 12. do izteka 19. stoletja. Zbornik razprav ob razstavi*. Ormož: Muzej. 15–23.

- Pääbo, Svante (2009): „First Draft of Neandertal Genome“. *AAAS* [American Association for the Advancement of Science] *2009 Annual Meeting News*. Elektroničko izdanje.
- Paraman, Lujana (2011): „AB 6: Konjevrate – Tomičevac“. *Izviješće o zaštitnom arheološkom istraživanju na trasi Plinovodnog sustava Like i Dalmacije – IV. dio sustava od PČ/MRS Benkovac do PČ Dugopolje*. Neobjavljeni elaborat tvrtke „Geoarheo d.o.o.“.
- Parrot, Nell (1937): *Les Représentations de l'arbre sacré sur les monuments des Mésopotamie et d'Elam*. Paris: P. Geuthner.
- Pauly-Wissowa: *Realencyclopädie*²⁰².
- Pavešković, Antun (2003): „Generativna antropologija“. *Republika* LIX, rujan 2003., 24–37.
- Pavešković, Antun (2007): „Eric Gans i avantura generativne antropologije“. *Republika* LXIII, svibanj 2007, 37–47.
- Peisker, Jan (1926): „Tvarog, Jungfernsprung und Verwandtes“. *Blätter für Heimatkunde*, 7 – 8: 49–57.
- Peisker, Jan (1926/1927): „Na obranu“. [odgovor] *Etnolog* I: 169–171.
- Peisker, Jan (1928): „Koje su vjere bili stari Sloveni prije krštenja?“ (preveo Ivo Pilar) *Starohrvatska prosvjeta* NS II/1928.
- Pejaković, Mladen (1978): *Broj iz svjetlosti*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Pejaković, Mladen (1982, 1988): *Starohrvatska sakralna arhitektura*. Zagreb: Kršćanska stvarnost, NZMH.
- Pejaković, Mladen (1996): *Omjeri i znakovi: ogledi iz starije hrvatske umjetnosti*. Dubrovnik: Matica Hrvatska.
- Pejaković, Mladen (2006): *Dioklecijanova palača sunca*. Zagreb: Litteris.
- Pelc, Milan (2012): „*Insiptens* iz Berma i poganska simbolika u srednjovjekovnoj kršćanskoj ikonografiji – hrvatski primjeri“. *Conference paper from the International Scholarly Seminar on the Life and work of Academician Branko Fučić* (1920 – 1999), Malinska-Rijeka-Zagreb: 337–354.
- Pernoud, Régine (2005): *Templari. Prava istina o tajnovitom viteškom redu*. Split: Verbum.
- Peškan, Ivana i Vesna Pascuttini-Juraga (2010): „Kulturni krajolik bednjanskog kraja“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 37: 209–218.
- Peškan, Ivana i Vesna Pascuttini-Juraga (2012): „Mystical stone figures from the middle ages in northern Croatia“. *Art History – the Future is Now. Studies in Honor of Professor Vladimir P Goss*. Elektroničko izdanje. Rijeka: Faculty of humanities and Social Sciences. 356–368.
- Petricioli, Ivo (1953): „Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 3/2: 106–107.
- Petrinec, Maja (2006): „Sedmi grob i nekoliko pojedinačnih nalaza s Crkvine u Biskupiji kod Knina“. *Starohrvatska prosvjeta* III. serija, 33: 21–36.

202 Točnije: *Paulys Realencyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft*, izlazilo od 1893. – 1978. Ovaj enciklopedijski pothvat započeo je godine 1837. August Friedrich Pauly (1796. – 1845.), a dalje su ga vodili do 1852. Ernst Christian Walz i Wilhelm Siegmund Teuffel. Drugo izdanje započeto je 1861. – 1866., ali nije dovršeno. Nove obrade prihvatio se 1890. Georg Wissowa (1859. – 1931.) koji je namjeravao enciklopediju dovršiti u 10 godina, no posao je trajao do 1978. Ukupno je izašlo 66 polusvezaka i 15 suplemenata. Djelo se popularno zove *Pauly-Wissowa* ili, jednostavnije, samo *Wissowa*. Ponovno je temeljito prerađeno i objavljeno 1996. – 2003. kao *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, „Novi Pauly. Enciklopedija antike“ u 16 svezaka i 17 suplemenata.

- Petrinec, Maja (2009): *Groblja od 8. do 11. stoljeća na području ranosrednjovjekovne hrvatske države*. Split.
- Petrinec, Maja (2011): „Arheologija Crkvine između poganstva i kršćanstva.“ (sažetak izlaganja na skupu *Kult Velike majke i štovanje Majke Božje*, Zagreb, 6. i 7. X. 2011.)
- Petrinec, Maja (u tisku): Ranosrednjovjekovni grobovi iz Orlića u svjetlu dosadašnjih spoznaja o horizontu s poganskim karakteristikama pokapanja. *Zbornik radova sa skupa "Hrvatska arheologija i Aachenski mir 812. – 2012"*. Zadar.
- Pilar, Ivo (1931): „O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*. 28: 1–86.
- Pleterski, Andrej (1995): „The trinity concept in the Slavonic ideological system and the Slavonic spatial measurement system“. *Światowit* 40: 113–143.
- Pleterski, Andrej (1996a): „Strukture tridelne ideologije pri Slovjanima“. *Zgodovinski časopis* 50: 163–185.
- Pleterski, Andrej (1996b): „Mitska stvarnost koroških knežjih kamnov“. *Zgodovinski časopis* 50: 481–534.
- Pleterski, Andrej (1996c): *Župa Bled. Nastanek, razvoj in prežitki. / Die Župa Bled. Entstehung, Entwicklung und Relikte*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Dela 1. razreda 30.
- Pleterski, Andrej (1998): „Die altslawische župa – der Staat vor dem Frühstaat“. *Kraje słowiańskie w wiekach średnich: profanum i sacrum*. Hanna Kóčka – Krenz, Alina Łosiński, ed. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. 79–81.
- Pleterski, Andrej (2006): „Poliški tročan“. *Studia mythologica Slavica* 9, 41–58.
- Pleterski, Andrej (2009): „Nekateri topografski vidiki obrednih mest“. *Studia ethnologica Croatica* vol. 21.
- Pleterski, Andrej i Goran Pavel Šantek (2012): „Baba Babnega polja“. *Studia Mythologica Slavica* XV: 63–77.
- Pleterski, Andrej i Jiří J. Mareš (2003): „Astronomische Grundlagen einiger frühmittelalterlichen Kultstellen in Praha“. *Studia mythologica Slavica* 6: 9–35.
- Pluskowski, Aleks (2008): *Introduction: How Much Religion is There in the Archaeology of Holy War?* European Association of Archaeologists 14th Annual Meeting, 16–21 September, Valletta, Malta.
- Poljak, Željko (1996): *Hrvatske planine. Planinarsko-turistički vodič*. Zagreb: Golden marketing.
- Porović (Милош Поповић) (1857): „Статутъ польчкій. По П. I. Шафарыку у „Časopis českého museum“, 1854. sv. II“. *Гласникъ Друштва србске словесности IX.*: 127–145.
- Premerl, Nada (2005): *Potok u srcu Zagreba. Uz potok Medveščak – od izvora do ušća*. Zagreb: Muzej Grada Zagreba.
- Pušik (Степан Пушик) (1994): „Чугайстер: міфічний персонаж народної поезії Карпат“, *Народна творчість та етнографія*. № 2–3: 53–63
- Rački, Franjo (1877): *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam*. Zagreb: Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium.
- Radić, Antun (1897): „Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu“. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* II: 9–88.
- Razlag, Radoslav (1853): *Zora jugoslavenska*. Tečaj 2. Zagreb: Fr. Župan. 45–47.

- Regan, Krešimir i Branko Nadilo (2008): „Stare crkve u Biskupiji pokraj Knina“. *Grādevinar* 60 (6): 559–568.
- Relković, Matija Antun (1779): *Satyr illiti divyi csovik u vershe Slavoncem*. (Drugo, znatno dopunjeno izdanje). Osijek: Martin Divald.
- Rešetar Milan (1907): *Der Štokawische Dialect*. Beč.
- Ritter-Vitezović, Pavao (s.a.): *Natales D. Ladislavo R. Slavoniae apostolo restituti, ab equite Paulo Ritter, S. C. R. Maj. Consiliario*. S. a. (jedan kronogram u knjizi daje godinu 1703.), s.l. (vjerojatno tiskano u Ljubljani 1704.).
- Romanov (Евдоким Романович Романов, bjelogruski: Еўдакім Раманавіч Раманаў) (1891): *Белорусский сборник 4*. (1894: svezak 5.) Vitebsk.
- Rouse, William Henry Denham (1896): „Folklore Firstfruits from Lesbos“. *Folk-Lore* 7:42–159.
- Ruich, Marco Lauro (1779): *Delle Riflessioni Storiche sopra l'antico stato civile et ecclesiastico della citta et isola di Pago o sia dell'antica Gissa fatte da diversi autori, diplomi, privilegi, et altre carte pubbliche e private raccolte da Marco Lauro Ruich*. T. I – II.
- Rukavina, Ante (1970): *Velebitskim stazama*. Zagreb: Planinarski savez Hrvatske.
- Rukavina, Ante (1972): „Isprepleten ljubavlju i tugom“. *Naše planine*. br. 3–4.
- Rusanova i Timoščuk (Русанова, Ирина Петровна i Борис Анисимович Тимощук) (1993): *Языческие святилища древних славян*. Moskva (Drugo izdanje 2007, Moskva: Ladoga.
- Rybakov (Борис Александрович Рыбаков) (1962): „Календарь из земли полян.“ *Советская археология* 4: 66–89.
- Sakač, Stjepan Krizin (1937): „O kavkasko-iranskom podrijetlu Hrvata“. *Život* 18: 1–25.
- Schuchardt, Carl (1926): *Arkona, Rethra, Vineta: Ortsuntersuchungen und Ausgrabungen*. 2. izdanje. Berlin.
- Sedov (Валентин Васильевич Седов) (1953): „Древнерусское святилище в Перыни“. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры* 50: 92–103.
- Sergent, Bernard (1994): „Svantovit et l'Apollon d'Amyklai“. *Revue de l'histoire des religions*. 211 – 1: 15–58
- Sinobad, Marko (2010): „Jupiter i njegovi štovatelji u svjetlu epigrafskih izvora na području Hrvatske“. *Opuscula archaeologica* 34: 145–228.
- Skoblar, Magdalena (2006): *Umjetnost kasne antike i ranog srednjeg vijeka na otoku Pagu*. Magistarski rad, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Skok, Petar (1934): *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split.
- Skok, Petar (1950): *Slavenstvo i romanstvo na Jadranu* I. – II. Zagreb: Jadranski institut JAZU.
- Skok, Petar (1971 – 1974): *Etimologijski riječnik hrvatskoga i srpskoga jezika* I – IV. Zagreb: JAZU.
- Slade/Dolci, Sebastijan (1746) *Monumenta historica Provinciae Rhacusinae Ordinis Minorum S. P. N. Francisci*. Neapoli.
- Starac, Alka (2008): „Salus, Herkul i izvor vode. Primjer Pule“. *Archaeologia Adriatica* 11: 301–313.
- Strzygowski, Josef (1915): „Der Ursprung des Trikonchen Kirchenbaues“. *Zeitschrift für christliche Kunst* 28: 181–190.
- Strzygowski, Josef (1927): *Starohrvatska umjetnost*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Strzygowski, Josef (1929): *Die altslawische Kunst: ein Versuch ihres Nachweises*. Augsburg: Filser.

- Stukeley, William (1740): *Stonehenge, a temple restor'd to the British Druids*. London: W. Innys and R. Manby.
- Sučić, Nikola (1943): *Hrvatska narodna mitologija*. Zagreb: Grafika.
- Suić, Mate (1953): *Pag*. Zadar.
- Šaban, Ladislav (1977): „Pogled u prošlost Ivanca“. *Ivanečki kalendar '77*: 143–158.
- Šafařík, Pavel Josef (1854): „Krátká zpráva o statutu Polickém“, *Časopis Českého muzea* 28. Praha.
- Šantalab, Daniel (1996): „Kamena strela“. *Muzejski vjesnik* 18/19: 25–28.
- Šantek, Goran Pavel (2009): „Paški sveti prostor. Prilog tumačenju“. *Studia Ethnologica Croatica* 21: 47–77.
- Šegota, Tomislav (1986): „Neke kvartarološke i arheološke implikacije fluktuacije vodostaja Save u Zagrebu“. *RAD JAZU*, knj. 424. Razred za prirodne znanosti knj. 21: 289–322.
- Šenoa, August (1983). *Mladi gospodin*. Zagreb: Globus. (Prvi puta objavljeno u nastavcima: *Vijenac* 1875/7–26.)
- Šimek, Marina (1981): „Arheološki lokalitet Varaždin – Brezje“. *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske*. 4: 40–48.
- Šimek, Marina (1997): „Tragovi najstarijeg naseljavanja na području Ivanca i okolice“. *Zbornik 600 godina Ivanca*. Ivanec 9–22.
- Šimek, Marina (1999 – 2000): „Dvije ostruge kasnog srednjeg vijeka iz Varaždina“. *Opuscula archaeologica* 23 – 24: 347–351.
- Šimunović Petar (1992): „Uvod u kaštelansku toponimiju“. *Kaštel-Sučurac od prapovijesti do XX. stoljeća. Zbornik*. 79–93. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.
- Šimunović, Petar (1989): Toponimijska svjedočanstva o ranoj hrvatskoj prisutnosti na Krku, Rabu i Pagu. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 13: 135–144.
- Škobalj, don Ante (1970): *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu: vlastita naklada.
- Škunca, Stanko Josip (2005): „Franjevački samostan na Dridu, Čiovo – Trogir“. Danka Radić (ur.): *Župa sv. Jakova, Čiovo – Trogir*. Trogir. 11–28.
- Šmitek, Zmago (2004): *Mitološko izročilo Slovencev*. Knjižna zbirka Posebne izdaje. Ljubljana: Študentska založba.
- Šonje, Ante (1995): „Svetovidov kult na otoku Pagu. Povijesno-etnografski zapis“. [pripravio za objavu iz rukopisa „O starohrvatskim božanstvima Vidu, Davoru i Baboru“ Nikola Crnković]. *Dometi* 7 – 12/1995: 107–118.
- Štrekelj, Karel (1904 – 1907): *Slovenske narodne pesmi*, Ljubljana.
- Šufflay, Milan (1928): „Otkriće velike tajne slavenskog poganstva. Znamenita studija profesora Jana Peiskera“. *Obzor* 11. IX. 1928.
- Šufflay, Milan (1931): „Zaratuštra u Crvenoj Hrvatskoj“. *Croatia sacra* 1/1931: 109–114.
- Težak-Gregl, Tihomila (2011): *Uvod u prapovijesnu arheologiju*. Zagreb: Leykam international.
- Thieme, Paul (1964): *Gedichte aus dem Rigveda aus dem Sanskrit übertragen und erläutert von P. T. Stuttgart*.
- Thom, Alexander (1955): „A Statistical Examination of the Megalithic Sites in Britain“. *Journal of the Royal Statistical Society. Series A (General)* 118 (3): 275–295.
- Tomičić, Jasna (1983): „Varaždinska brvnara“. *Muzejski vjesnik. Glasilo muzeja sjeverozapadne Hrvatske* 6: 55–57.
- Tomičić, Željko (1969): „Brezje kraj Varaždina – prahistorijsko i ranosrednjekovno nalazište“. *Arheološki pregled* 11: 237, 238.

- Tomičić, Željko (1990): „Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima“. *Prilozi Instituta za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu* 5/6: 29–53.
- Торогов (Владимир Николаевич Топоров) (1976): „ΠΥΘΟΝ, ΑΨΙ ΒУDННΥΑ, БАДНЬАК и др.“ Этимология 1974: 3–15.
- Торогов (Владимир Николаевич Топоров) (1988): „О ритуале. Введение в проблематику“. Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках 7 – 60. Moskva: Наука.
- Tréštík, Dušan (1999): „Kráľ muž. Slovanský ethnogonický mýtus v Čechách 9. – 10. století“. *Nový Mars Moravicus aneb Sborník příspěvků jež věnovali Prof. Dr. Josefu Váľkovi jeho žáci a přátelé k sedmdesátinám*. Izd. Bronislav Chocholáč, Libor Jan, Tomáš Knoz. Brno. 71–85.
- Tréštík, Dušan (2003): *Mýty kmene Čechů (7. – 10. století)*. (= Česká historie, sv. 11.). Praha: Lidové noviny.
- Tylor, Edward Burnett (1871): *Primitive Culture*. London: J. Murray.
- Uspenskij (Борис Андреевич Успенский) (1982): Филологические разыскания в области славянских древностей (Реликты язычества в восточнославянском култе николая Мирликийского). Moskva.
- Valvasor, Johann Weikhard (1689): *Die Ehre deß Herzogthums Crain*. Ljubljana.
- Váňa, Zdeněk (1985): „K současnému stavu studia slovanského pohanství“. *Památky archeologické* 76: 228–250.
- Vanino, Miroslav (1987): *Isusovci i hrvatski narod II*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe isusove u Zagrebu.
- Vidoni, Zvonimir (2012): „Moj stari Ivanec: Kako je Ivanec ostao bez svog Stonehengea“. *Ivanečke novine*. V/41, svibanj 2012., 9.
- Vinski, Zdenko (1971): „Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine“. *Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu*, ser. 3, vol. 5: 47–71.
- Vinski, Zdenko (1975): „O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama“. *Vjesnik Arheoloskog Muzeja u Zagrebu*, ser. 3, vol. 8 (1974): 57–74.
- Vinšćak, Tomo (2007): „Perun. Starim Hrvatima sveti prostor“. *Žrvanj IV*: 9–11
- Vinjalić, fra Gašpar (1746): *Compendio storico sulla Dalmazia*. Venezia.
- Wadding, Luca²⁰³: *Annales Minorum*. Ad Claras Aquas (Quaracchi).
- Wallraff, Martin (2001): *Christus Verus Sol. Sonnenverehrung und Christentum in der Spätantike* (= Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 32.). Münster: Aschendorff.
- Walter, Philippe (2006): *Kršćanska mitologija. Svetkovine, obredi i mitovi srednjega vijeka*. Zagreb: naklada Scarabeus.
- Watkins Alfred (1922): *Early British Trackways, Moats, Mounds, Camps and Sites*. London: Hereford.

203 Luka Wadding (gaelski: Lucás Uaidín) je za života (1588. – 1657.) objavio osam svezaka *Annales Minorum*. In quibus res omnes trium ordinum a s. Francisco institutorum ponderosius et ex fide asseruntur, et praeclara quaeque monumenta ab obliuione vendicantur. Izlazili su od 1625. – 1654. u Lyonu i Rimu. Temeljno su djelo za povijest franjevaštva, koje je u više navrata pretiskavano i nadopunjavano. Poznato i kao *Annales Minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*.

- Watkins, Calvert (1995) *How to kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford.
- Winkler, Lorenz: „Salus – Hygieia: Eine weibliche Heilgottheit und ihre gesellschaftliche Funktion in der römischen Kaiserzeit”. B. Heininger – R. Lindner (ur.). *Krankheit und Heilung. Gender – Religion – Medizin. Geschlecht – Symbol – Religion* 4/2006: 63–83.
- Wissowa: vidi Pauly-Wissowa.
- Witkowski, Czesław (1965): *Doroczne obrzędy i zwyczaje ludowe*. Kraków .
- Zadnikar, Marijan (1959): *Romanska arhitektura na Slovenskem*. Ljubljana.
- Zadnikar, Marijan (1970): *Romanska umetnost*. (Serija: Ars Sloveniae). Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Zadnikar, Marijan (1982): *Romanika v Sloveniji. Tipologija in morfologija sakralne arhitekture*. Ljubljana.
- Zlatar, Nenad (2005): „Spilja od Bilosoja, samostan sv. Ante – Čiovo – Trogir“. Trogir: Danka Radić (ur.): *Župa sv. Jakova, Čiovo – Trogir*. 219–227.

Kazalo imena i pojmova

A

Abel 46
Abraham 79
Adam iz Bremena 283
Afrika 14, 16, 17
afroazijski (semitskohamitski) jezici 20
Afrodita 74
Agni 46
Ahil 74
Ahmad ibn Fadlān 76
Ahura Mazda 81
Alba, švapska 19
Alfođr 40
Al-Idrisi 84
Alpe 102, 136, 386, 405
altajski jezici 20
Ammian 74
Anat 48
Anchis 74
Andreis, P. 350
Apolon 41, 45
arbor mundi XVIII, 22, 23, 83, 140
Ares 40
Aristotel 11
Arkona 115
Asklepije
i zmije 79
Ašvamedha (konjska žrtva) 49
Ašvini
Ašvieniai
litavski 49

u raznim jezicima 49

ašelska kultura 15

Aštarta

 babilonska božica: Mardukova sestra 48

Aude (departman u Francuskoj) 97

Aulus Gellius 41

axis mundi 22, 23

B

Baal 48

Baba 54, 129, 131, 137, 249, 343, 352,
353, 354

 glavica 186

 Mokoš 249

 pećina 343, 344, 345

 srednjovjekovno selo 352

 vrh 186

Baba Jaga 314, 316

Baba lokva 351, 352, 353, 354

Baba pećina 344, 345, 354

Babečice 249

Babić, Ivo 339, 340, 344, 346, 349–351

Babi gora 249

Babina gora 296, 300

Babina gorica 129, 130, 131

Babina pećina 342, 345

Babina stina u polju 186

Babine jame 293

Babin, Marijeta 349

Babin školj 257

Babin vrh 292, 293, 294

Babjak 137

- Babji vrh 293
Babljača/Babnjača 186, 204
babor 343
Babor 220, 221
badnjak 135
Badurina, Anđelko 369
Bajza, Željko 280
Balabanić, Berto Krešimir 225
Balan 353
 brežuljak 351
Balaván 345, 351, 353
 brijeg 342, 343, 344, 345
 mjesto 346
Balog, Vid 278, 313, 314, 408
Balti 52, 53
Baltoslaveni 69
Banovo brdo 307
Banovo selo 382, 384
Banje selo 249, 277, 382
Barica
 potok 322
Barinski vrhovi 268
Bastian, Adolf 13
Bašaca 233
Bat 400
 vrh Kozjaka 322, 326
Batak 352
Bati 293
Bednja
 mjesto 152, 153, 154
 općina 152
 rijeka 79, 129, 131, 132, 135, 137, 139,
 144, 147, 153, 154, 165, 245, 374, 375,
 380, 416
Bela 146, 155, 287, 303, 361, 409, 416,
 419
 benediktinska opatija 249
 burg, kaštel 153, 361
Belaj, Marijana 154
Bela Krajina 198, 249, 362
Bele stene 132, 231, 232, 298, 419
Bele Vode 232, 298, 305
Belgija 17
Beli zdenci 132, 419
Belostenec, Ivan 345
Belščina 155
Beowulf 49
berek 274
Berneker, Ernst 387
Bertemes, François 95
Bevandovac
 Bovan 293
Bezljaj, France 387
Bielkowski, K. 59
Bijaći
 crkva sv. Marte 118
Bijela 303, 356
 rječica 304
Bijeli potoci 294, 419
Bijeljvine 305
Bijenik XVIII, 274, 275
 Bijenička ulica 274
Bile stine 348, 419
Bili kuci 294
Bilin dolac
 Bili dolac (Zlatar); Vilin dolac (Babić) 351
Bilogora 400
Bilosoje/Bilosoja 351
Bilo vrilo 294, 419
Bilzingsleben u Tübingiji 16
 kalendar 16
Biranj, vrh 340–345, 348–355, 357,
 417, 419
Biskupija kod Knina 118, 195, 317
 biskupijski trokut 408
Bistrica
 potok 130, 134, 144
Black, William Henry 91, 92
Blata 257
Blatno jezero (Balaton) 387
Blato 189, 214, 278, 355, 356
blavor 273, 343
Boas, Franz 36
Bodružić, Mario 331, 349
Bog/bog
 bog-otac 38
 bogovi treće generacije 48, 62, 386
 stvoritelj 17

- Bogičevci 249
 Bogit
 Ukrajina 115
 Bolovani 351
 Boltužić, Ana 297
 Bolvan 345, 351
 Boljunščica 180
 Bomman, Gianantonio 220, 221, 222,
 343
 bor 306
 Borici XVIII
 Borki 306
 Borovka
 Ukrajina 116
 Borun 339, 340, 342, 344, 422
 brdo 340, 342–345, 348
 kao Perun 340
 Borysthenes
 bog rijeke 46
 Bosna i Hercegovina 67
 Bošana 224, 231, 233, 249
 naselje 224, 227, 231, 232
 vrh 232
 Bošava
 isto što i Božana 306
 Bošković - Stulli, Maja 280, 284
 Botajna 210, 212–214
 bovan
 tumačenje 345
 Bovan 293, 342, 345, 351–354
 Božakovica 249
 Božakovo 249
 Božana 249, 306
 Božanić 233, 249, 306
 vrh 82, 218, 219, 224, 231, 232
 božanska
 djeca 40
 obitelj, praindoeuropska 45
 riječ 33, 34
 božanska majka. *Vidi* majka
 božanski boj
 Perun i Veles 165
 božanski dvor 63
 božanski otac. *Vidi* otac
 Boževac
 potok 249, 305
 Božjaci 247, 249
 Božjačka glavica 249
 Božjak
 izvor 249
 kupalište u Hercegovini 249
 Božjako 249, 305
 kaštel 250, 251
 Božjakovčika 249
 Božjakovina 247–249, 251, 305
 Božjakovo 249
 božja nazočnost
 i mit 78
 Božji sin 77
 Brač XVIII, 100, 167, 233
 Bračića jezero 113, 321
 Bračića podvornice 318
 bradati muškarac 359, 360, 363–367,
 369, 372, 373, 379
 Brahman (bog) 46
 Branibor/Brandenburg 58
 Brckovčina 245
 Brckovljani 121, 230, 247, 248, 251,
 417
 brckovljanski trokut 245, 407
 Brezovica XVIII
 Brgud 173
 Bṛhadāraṇyaka 49
 Bribirska gradina 59
 Briccius iz Toursa 245. *vidi* Brcko
 Bričanci 245
 Brighton, Simon 250
 Brigovi 353
 Brlić-Mažuranić, Ivana 297
 Brlog 396
 Brseč 118, 168, 171, 305, 319, 323, 418
 brsečki trokut 168, 169, 181, 190, 407,
 410, 417
 Brückner, Alexander 283
 Brzica 305
 Bubanji 214
 Budina 101, 149

- Budinje 149
 Bugarska 57
 Bukorovića podvornica 317, 319, 320,
 322
 Bunjevci 319
 Burić, Tonči 273, 311, 340–346, 348,
 349, 352, 354, 355, 357
 Burl, Aubrey 91
 Buršić-Matijašić, Klara 94
 Buturac, Josip 247
 Buzdovan, toponim 294
 Bužani 382
- C**
- Caan, Rebecca 18
 Carmel
 gora u Palestini 18
 Carmel, gora u Palestini 18
 Cazeneuve 30
 Cereres 47, 53
 Cerik 381, 384
 Cevc, Emilijan 362
 Childe, Gordon V. 13
 Chronica Boemorum 72
 Clapton 91
 Clark, Colin 8
 Conant, Keneth John 332, 333, 438
 Copića kuća 329
 Copići
 oranice 329
 Coppens, Filip 98
 Cres XI
 crkva/crkvica i kapela
 Blažene Djevice Marije 161, 217, 247, 248,
 389
 Blažene Djevice Marije Žalosne 247
 Device Marije 375
 Gospe Anđela 264, 266, 268
 Gospe (od) Anđela 263
 Gospe od Karmena 263, 266, 268
 Gospe Srimske 99, 257
 Gospe u Siti 189, 190, 191
 Marije pomoćnice 263
 na Lopuškoj glavici 319
 na Mukošama 334
 Presvetoga Trojstva i sv. Mihovila 310
 sv. Barbare 94, 286, 392
 sv. Brcka 245, 250
 sv. Cecilije 319
 sv. Duha 129, 230
 Sveti Juraj med vodami 390
 Sveti Juraj na jezerami 390
 sv. Ilije 255, 275, 276
 sv. Ilije i Pantelije 262
 sv. Ivana 118, 127, 128, 129, 138, 149, 244,
 256, 330, 344, 349
 sv. Ivana Krstitelja 313, 344
 sv. Juraj (u Lepoglavskoj Purgi) 149, 150
 sv. Jure 185, 189, 331
 sv. Jurja 147, 149, 150, 161, 166, 191, 217,
 227, 299
 sv. Jurja na Bregu, nekoć Sveti Juraj med
 vodami i još Sveti Juraj na jezerami 390
 sv. Jurja, ruševine 230
 sv. Kuzme i Damjana 276
 sv. Lovre 344
 sv. Margarete 153
 sv. Marije 118, 127, 140, 147, 149, 150,
 153, 161–163, 228, 229, 230, 233,
 247–248, 266, 320
 sv. Marije Magdalene 117, 118, 127, 128,
 131, 137, 138, 139, 140, 142, 144
 sv. Marije Stare 228
 sv. Marije Velike 228
 sv. Marka 93, 94
 sv. Marta „od Stombrata“ 355
 sv. Marte 118, 334
 sv. Martina 117, 118, 192, 214, 237, 245,
 250, 251
 sv. Mihovila 81, 97, 99, 100, 186, 188, 218,
 305, 310, 327, 328, 330, 339, 347, 401
 sv. Mihovila na Gradini 330
 sv. Nofara (Onofrija) u Bijaćima 355
 sv. Petke, na Lapadu 260
 sv. Petra 241
 sv. Roka 162
 sv. Spasitelja 104
 sv. Trojice
 na Poljudu 118, 311
 u V. Nedelji 118, 367
 sv. Vida 81, 82, 173, 218, 219, 230, 243,
 267, 401

sv. Vlaha 259
 sv. Vuka (Wolfganga) nad Klenovnikom 104, 118, 152, 374, 380
 u Germigny-des-Présu 334
 Uznesenja Marijina 118, 186
 Crkvina 118, 317, 318, 319, 320, 321, 325
 grobovi 325
 Crkvište 249
 Crna glava 298
 Crna glavica 132, 231, 232, 419
 Crna kraljica 280
 Crna lokva 305
 Crni krug 192, 257, 348, 419
 Crni potok 296, 298, 419
 Crni vrh 294, 419
 Crnković, Nikola 171, 220, 222, 225, 226
 Crno guvno 419
 Crnopac 419
 Cukovec 154
 Curk 360, 361, 362, 363, 367, 368, 370, 371, 375
 Curschmann, Michael 172

Č

Čapo Žmegač, Jasna 30
 Čausidis, Nikos 116, 118, 364, 365
 Čech 72
 Čeh 47, 61, 73
 Česi 47
 Češka 72, 73
 Čikola 336
 Čiovo 351
 Črna mlaka 94, 286, 419
 Črne mlake 130, 132, 232, 298, 305, 419
 Čubinskij, Pavel Platonovič 377
 Čugajster 393
 Čukča, jezici 35
 čukotskokamčatski jezici 20
 čunčur 224
 Čurčija, fra Božo 331

Ć

Ćuk, Juraj 251

D

Dagda 85
 Dalimil 73, 75
 Jindřich z Warnsdorfu 72
 Dalmacija 11, 67, 208, 258, 259
 Dalj, Vladimir Ivanovič 199
 Danica, zvijezda 58, 171
 Darwin, Charls 13
 Davor, božanstvo 220, 221
 Deae Nutrices 48
 Deana 39
 Debelići 344, 347, 348
 Debelić, vrh 342
 Deivės Valdytojos (litavski) 48
 Delfi 23
 Delonga, Vedrana 185
 Demetra 47
 deus otiosus 45, 52
 Deva 81
 Dėvana 53
 devetora vrata 281, 282, 283, 284
 Devona 39
 Diana 39, 53, 290
 didići 342
 Dievas 52
 Dievs 52
 Dilj gora 249
 Dinara 323
 Div 53
 divá žena 53
 Diviana 39
 Divina pećina
 ispod brda Bogočina 53
 Divjaki
 selo 137, 139
 Divković, Mirko 74
 divlji, pridjev
 etimološke sveze 53
 div-muž 53

- Divulje 341, 355, 356, 357
 Diwija 39, 45
 Djeus 44, 53, 341
 Djevica Marija 66, 144, 150, 151, 177,
 229, 240, 289, 294, 325, 389
 djevičanstvo 40
 Djevs 52
 djewa mater 39
 Dnipro 46, 83
 Dnjepar 137
 Dobra, rijeka 299, 300, 417
 Dobra, rijeka 299, 300, 417
 Dobrava 101, 374
 Dobrinja 77
 Dobronić, Lelja 127, 128, 238, 274,
 279, 286
 Doci 214
 Dol 100, 174, 175, 177, 232, 401, 417
 dolac 213, 214, 351, 353
 Dolac 200
 dolački trokut 200–215
 Doli 159
 Don, rijeka 23
 Donji Dolac 206, 208, 212, 213, 214
 Donji Gornjani 213, 214, 249, 306
 Dračevica 356
 Dragočev
 izvor 192
 Drakonjina spila 100
 Drakšl 374
 Drangara 76
 Drava 101, 313, 314, 315, 374, 375,
 380, 390, 393, 417, 418
 dravidski jezici 20
 Dronjić, Matija 230, 281
 dualizam 57, 86, 87, 225, 341
 dub 84, 263
 Duba 263
 Dubac 100
 Dubova gora 140
 Dubovci, šuma/brdo 129–132, 136
 Dubovec XIV, 152
 Dubrava XVIII, 55, 83, 94, 99, 100,
 129, 131, 132, 138, 201–214, 226,
 227, 256, 257, 259, 286, 292, 293,
 300, 306, 326, 330, 342, 343, 345,
 381, 390
 Dubravec, selo 129, 131
 Dubravica
 potok 285
 Dubrova 202, 203
 Dubrovice
 selo 100
 Dubrovnik V, 259, 265, 268, 289, 400
 Duge rudine 212
 Dugo Selo 237, 238, 247
 Dulepska
 selo 382
 Dulepski
 potok 381, 382, 418
 Duljebi 382
 Dumézil, Georges 41, 43, 56
 Dunaj 54, 137, 245, 257
 dunaji 137, 139
 Dunav 54
 Dundović, Roža 293
 Durman, Aleksandar 111
 dvor 69, 159, 184, 193, 196, 239, 332,
 382, 383
 Dvorišće 382, 383
 Dvorišće 249
 dvovjerje 373
 Dyáuh 46
 Dzevana, Dzewana, Dėvana
 Diana kod zapadnoslavenskih srednjovje-
 kovnih kroničara 53
 džiwica 53
 džiwja žena 53
 dziwožona 53
 Dživo 141

Đ

- Đaković, Zdravko 331, 336
 Đermek, Anđelko 91, 285, 402–405
 Đulin ponor 295, 298, 299

E

Egipat 20, 48
 ekvinocij 88, 89, 108, 170, 419
 elamski jezici 20
 Eliade, Mircea 192, 193, 269
 elizejska polja 41
 Elucidarij 158
 Eneida 74
 Eneja 74
 Engel, Pál 239
 Ereb 40, 45
 Erik Crveni 76
 eskimskoaleutski jezici 20
 etrurski jezici 20
 Euroazija 20
 Europa 17, 20
 Ezekiel 34

F

Fabijanić, Ante 219
 Fenikija 48
 Fergunja 45
 Filipović 294
 Fisković, Igor 264
 Fjodorov, Ananij 277
 Fjörgyn 40
 folklorni zapisi 50
 Foretić, Vinko 262, 266, 269
 Fortis, Alberto 201, 202, 214
 fra Albert Marić 330, 331
 Friderik III. Ptujski 362
 Frobenius, Leo 176
 Funtana 214
 Furlanija XI
 Fylypchuk, Mykhaylo 115

G

Gačice 154
 Gad 165
 Gadjuči, tj. „gadov“ prag 84
 Gadjna peć 84, 165

Gahs, Aleksandar 163
 Gaia 134
 gaj 211, 257, 282, 346
 Gaja/Gea 40, 45
 Gajva 212
 Galija 47
 Garkavi, Avraam Jakovljevič 61
 Gavazzi, Milovan 67, 163
 Gemer, županija 105
 Gennep, Arnold van 30
 Germani 46, 47, 133
 Germanija 40
 Gerovec 299
 Girard, René 24
 Glavinić, Franjo 43
 Glier, Ingeborg 172
 Gluhak, Alemko 192
 Gola glavica 307
 Gola strana 305
 Goli vrh 293
 Golo brdo 307, 322
 Gologorica 100, 174, 177, 322
 Gologorički potok 175, 176, 195, 232, 417
 Golubić, Katica 278, 285
 Gonzaga, Franjo 265
 Goodman, Morris 14
 gora XV, 22, 44, 54, 83, 84, 100, 129, 137
 dvor na njoj 69
 Ivanov dvor 193
 kao mjesto hrama 61
 kao sveto mjesto 68
 Kunagora 286
 mjesto za grad 384
 Perunov dvor 382
 Perunovo mjesto 86, 241, 394
 značenje riječi 69, 203
 Gora 55, 100, 129, 130, 131, 137, 139, 144, 145, 146, 149, 164, 263, 277, 329, 336, 348, 380, 387
 Gorenčić Oter, Mija 359, 362
 Gorica 147–150
 selo na Pagu 218

- Goriš, selo 330, 331, 336, 337, 417
 ruševina crkve sv. Jure 331
- Gorni Kozjak
 u Makedoniji 116
- Gornja Višnjica 133
- Gornji Gornjani 214
- Goseck, u srednjoj Njemačkoj 95, 96
- Gospa na Krugu 192, 348
- Gospa od Karmela 255
- Gospa od Karmena 257, 266, 268
- Gospa od Otoka 309
- Gospa Snižna 186
- Gospa u Siti 188
 ulica 203
- Gospić 294
- Gospodar svijeta 54
- Goss, Vladimir 59, 118, 122, 152, 251,
 285, 286, 287, 303, 304, 309, 310,
 321, 323, 369, 399, 408
- Gošanj
 zaselak 203
- Gošnje 212
- Gotalovo 313, 314, 315, 316
- Grab 249, 303
- graba Babe Jage 314
- Gračić 188
- Gračiče 100, 109, 122, 161, 173, 174,
 177, 232, 233, 243, 263
- Gradac 159, 167, 168, 233, 279, 319,
 354
- Gradec 101, 142, 273, 279, 285, 286,
 287, 386
- grad/Grad XVIII, 62, 63, 65, 66, 84,
 101, 102, 104, 106, 121, 128, 129,
 137, 142, 147, 149, 150, 159, 161,
 166, 185, 193, 202, 204, 214, 229,
 233, 234, 243, 260, 262, 271, 278,
 279, 282, 283, 284, 295, 298, 301,
 326, 328, 329, 359, 381, 384, 386,
 389, 396, 401, 420
- Gradina 327–330, 335, 337, 392, 417
- Gradinova 129
- Gradinovec 142, 386
- Gradišće 118, 120, 146, 153,–155, 286,
 287
- Gradišće 233
- Grah, Ivan 180
- Graz 101, 386
- Grci 46, 48
- Grčka XI
- Grčki vrh 178
- Greben 212
- Green, Richard Edward 19
- Grenland 76
- Grimmov pomak glasova 45
- Grímnismál 24
- gromovnik/Gromovnik 45, 50, 51, 57,
 69, 83–85, 87, 98–100, 107, 132–134,
 137–139, 144, 164, 165, 170, 190,
 204, 210, 226, 227, 231, 261–263,
 268, 272–274, 277, 320, 326, 336,
 375, 422
- Gromovnikova supruga 170
- Gromovnikovo mjesto 190
- Gromovnikov svijet 63
- Parjanya, sanskrt 45
- Pärun (dardski) 45
- Perendi (albanski) 45
- Perkons (latvijski) 45
- Perkūnas (litavski) 45, 52
- Gržetić Gašpićev, Nikola 205
- Gudek, Tea 122, 285, 286, 399, 408
- Gudnja
 špilja kraj Stona 261
- Gulin, Ante 221, 328, 330, 335
- H**
- Hackney 91
- Had 46
- Hájek, Václav 141
- Hajndl 374
- Ham 46
- Hardek 374
- Harpoxaj 46
- Hefest 40
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 24

- Heleni 40, 74
 Helmold 52, 193, 283
 Hengist 49
 Hera 40, 45, 48
 Hercegovina 249, 378
 južna 379
 Herodot 46
 Higgsov bozon 14
 Higijeja 291
 Hilje 228
 Histri 173
 Hochgosh, vrh 104
 Holzer, Georg 159, 184, 315, 384, 386
 Homer 45
 homo heidelbergensis 17
 homo neanderthalensis
 krapinski pračovjek 17
 homo sapiens 17
 Horacije 74
 Horsa 49
 Horváthová, Emília 279
 Horvat, Jasna 297
 Horvat, Jelka 281
 hrast
 kao arbor mundi XVIII
 Hrčić 382
 Hrg, Metod 135
 Hruškovica 381
 Hrvati 3, 4, 7, 8, 10, 11, 23, 60, 67, 72,
 79, 81, 86, 87, 99, 106, 119, 121, 146,
 156, 179, 180, 186–188, 204, 206,
 209, 220, 222, 234, 235, 251, 255,
 256, 258, 262, 276, 290, 292, 301,
 309, 316, 317, 318, 334, 341, 351,
 354, 378, 382, 401, 406, 413
 iransko podrijetlo 86
 predslavenski 23
 prekršćanska mitologija 8
 prije dolaska u Hrvatsku 4
 slavenski 10
 Hrvatska XXIII, 4, 8, 10, 67, 96, 105,
 158, 207, 278, 323, 334
 Hrvatsko zagorje 133, 249
 Huzjak, Višnja 64, 65, 172, 198, 252
 Hyazinthi, Ivan 279
- I**
- Igrišće 94, 245, 286, 287
 igrišće 71, 213–214, 298
 Igrišće 213, 214, 288, 298, 401
 Ilija XVIII
 Ilijada 74
 Ilijino brdo V, 261–263, 267, 417
 Iliri 10
 Ilirika 8, 173
 Ináhítelaen 35
 Inanna 48
 incest 48
 Indija 20, 23, 41
 Indijci 75
 Indoeuropljani 46
 indoeuropski jezici 20
 Indra 46, 57, 69, 101
 Ingo 46
 Ingolf 76
 Ingólfshöfði 76
 Ingveon 47
 interpretatio slavica 79, 165
 Iörðin 40
 Iran 81
 Irci 85
 Irmio/Hermio 46
 Irmiona/Hermiona 47
 Irska XI, 23
 Island 76
 Islandani 75
 Isto (sin Mannusa) 46
 Istra 95, 100, 110, 122, 164, 173, 174,
 176, 177–180, 195, 196, 205, 206,
 230–232, 245, 259, 263, 291, 363,
 364, 413, 420
 sjeveroistočna 100
 srednja 100
 Istveon 47
 Italija 47

- Itelma (jezik) 35
 iva
 arbor mundi XVIII
 vrsta vrbe 140, 142
 Ivan 66, 117, 140, 141, 142, 147, 256,
 276, 335, 416
 etimologija imena 141, 142
 Ivanac 294, 296, 299, 300
 Ivanci 294, 296
 Ivančica 127. *vidi i* Ivanščica
 gora 127, 280
 Ivanec IV, XIV, XIX, 101, 102, 109,
 117, 118, 120, 121, 127–131, 135–
 140, 142–148, 153, 163, 164, 165,
 168, 171, 181, 195, 213, 228, 243,
 244, 252, 263, 276, 277, 285, 299,
 305, 327–329, 335, 350, 359, 361,
 373, 375, 386, 393, 397, 422
 ivanečki trokut 407, 416
 stari grad XIV
 „sveti krajolik“ XIX
 Ivanečka Bistrica 97
 Ivanečki kalendar (godišnjak) 134
 ivanečki kraj 97, 102, 106
 Ivanečko polje 127
 Ivan Gorički, arhidakon 237
 Ivan Gostumilov 142
 Ivanišević, don Frane 206, 208, 209,
 212, 213, 214
 Ivanova gora 275
 ivanovci 128
 Ivanov gaj 257
 Ivanov, Jordan 205
 Ivanov, Vjačeslav Vsevolodovič 50, 51,
 53, 57, 82, 83, 85, 87, 99, 102, 120,
 141, 193, 205, 206, 225, 226, 257,
 276, 277, 354, 386, 394, 395
 Ivan Ravenjanin 220, 221
 Ivanščak 127
 Ivanščica IV, XIV, 120, 127, 129–131,
 134–136, 139, 144, 147–149, 156,
 164, 173, 232, 252, 295, 298, 305,
 374, 386, 419. *vidi i* Ivančica
 Ivanuševo brdo 127, 155
 Ivan Vasiljevič
 moskovski knez 202
 Ivanje 139
 Iveković, Oton 3
 Ivinj 257
 Ivinj draga 257
 Iwanus Croata 141
 Izida 48
 Izidor Seviljski 85
- ## J
- Jadran 11
 Jafet 46
 Jakovlje 280, 281, 286, 287, 419
 Jakuševac 285, 286, 287
 Janicki, Klemens 84
 japanski jezici 20
 Jarilo XVIII, 60, 62–66, 101, 102, 105,
 107, 129, 137, 139, 140–142, 147,
 152, 167, 168, 171, 172, 196, 198,
 199, 200, 228, 242, 244, 246, 256,
 257, 262, 271, 275–277, 299, 320,
 322, 324, 325, 328, 335, 372, 380,
 402, 403, 414. *vidi i* Jarun
 Jaroslavova legenda 57
 Jarovaca 276
 Jarovci 129, 139, 277, 299
 jarovit 142
 Jarovit 63
 Jarun 152, 271–279, 314, 417
 Jarunova gora 271, 274, 275
 Jasenice 209
 Jelena Križarica 170
 Jelenska peč 130
 Jelica
 Velesova kći 64
 Jenisej 35
 Jerovec
 selo 129, 137, 139, 277, 299
 Jesikovica
 šuma 135
 Ježić, Mislav 51, 58, 171

- Jireček, Konstantin 208
 Jochelson, Waldemar 35
 Jones, Richard 8
 Junona 47, 53
 Jupiter 39, 41
 Juraj, Jura 105, 140, 141, 151, 196,
 200, 228, 252, 390. *vidi i sveti*: Juraj;
vidi i Jarilo; *vidi i zeleni Jura*
 ime 140
 Jura 62, 63, 129
 Jurić, Radomir 229
 Jurjevgrad 257
 Jurković, Miljenko 228
 Jurovec
 selo u Međimurju 393, 397
- K**
- Kain 46
 Kale, Jadran 108, 109, 110
 kalendar 66, 134, 170, 196, 282, 317,
 404
 Kamčadali 35
 Kamčatka, poluotok 35
 Kameni svati 284, 402
 Kaniža 135
 Kaos 21, 22, 27, 28, 40
 Karadžić, Vuk Stefanović 378
 Karantanski Slaveni 71
 Karavanić, Ivor 19
 Karlo Veliki 179, 234, 334
 Karojba 363
 Karpati 10, 69, 83, 84
 kartvelski jezici 20
 Kašteli
 istočnokaštelanski trokut 357
 kaštelanski trokuti 339
 Kaštel Lukšić 339
 zapadnokaštelanski trokut 348, 355, 356,
 408, 410, 418
 Kaštelica 340, 346, 348
 vrh 357
 Katičić, Radoslav V, VII, 10, 50, 54, 56,
 57, 63, 66, 82, 87, 99, 100, 103, 109,
 110, 120, 130, 138, 140, 146, 158,
 159, 160, 165, 167, 174, 183–185,
 190, 194, 196, 198, 199, 210, 211,
 226, 232, 263, 314, 325, 329, 343,
 346, 381, 385, 386, 389–391, 394, 395
 Kelemina, Jakob 81, 217
 Kelti 47, 136
 Kent 90
 Ketii, njihov jezik 35
 Kijevo XVIII, 326, 381
 Kijevska gora 85
 Kipre, Ivica 400
 Kita, vrh 214
 Klaić, Mario 346
 Klečki potok 296, 419
 Klek 295, 296, 297, 298, 300, 341, 387,
 417, 419
 Klenovnik 118, 144
 Klepac, vrh 263
 Kluka 384
 Klukovo, prošenja iza Male Gospe 384
 knez 70, 80, 86, 94, 167, 202, 233, 302,
 382
 Borna 56, 157, 180, 334
 Brivoj 142
 Pribina 387
 Knezgrad 161, 167, 233, 249, 277, 382
 Kneže rovan/Kneže rovàn 167, 233
 Kneževa gomila 352, 354
 knežji
 pridjev od knez 233
 Knific, Timotej 103
 Knjeza draga 167, 233, 277
 Knježa ravan 277
 Knježev vrh 293
 Knjiga postanka 32, 34, 38, 46
 Kobijak 351
 Kobilina 167
 Kobilšak 348
 Kobiljak 242
 Kogel 374
 Kolaxaj 46
 Koledišća 213

- Kolišća 213
 kolo X, 22, 115, 219, 220
 Konavle 79, 165
 Konstantin Porfirogenet 180
 konj XVIII, 80, 142, 161, 292, 299,
 322, 379
 i proljeće XVIII
 Konj 49, 129, 142, 293, 322, 386
 Konjevrate 330, 331, 333, 335
 Konjići 175
 Konjska draga 293
 konjska žrtva. *vidi* ašvamedha, konjska
 žrtva
 Konjski vrh 293
 Konjsko 167
 Konjsko Brdo 293
 Koprivnjak 149
 Kopun, Vlado 392
 Korčula 263, 265, 267
 korejanski jezici 20
 Koritine 212
 Korito 165
 Korjaci, narod 35
 Kornelij Nepos 74
 Korošec, Paola 364
 Korpič, Nevenka 362, 374
 Koruška, zapadna
 oko Millstattskoga jezera 104
 Kos, Franc 361
 Kos-Lajtman, Andrijana 297
 Kosovčica 320
 Kossinna, Gustaf 13
 Kostrišno 212
 Koščak, Anđelko 242, 243, 244, 247
 Kovačić, Joško 186
 Kovačnica 213
 Kozara 256
 Kozelin/Kuzelin 251
 Kozinščak/Kozinščak 251
 Kozjačak 293
 Kozjak 116, 192, 252, 273, 293, 322,
 323, 326, 339, 342, 343, 344, 346–
 349, 352, 355, 357, 358
 vrh Bat 326
 Kozjanska draga 293
 Kozji hrbet 155, 252
 Kozji rbat 252
 Kozjik 200, 203, 204, 211, 212, 214
 Sv. Jure 211
 Kozma 79
 Kozmos 21, 27
 Krak 84
 Krakov 381
 Krakovac 292, 293
 Krakovo 292, 293, 381, 384
 krakovski trokut VI, 381, 383
 Kraków 61, 84
 Kráku Hreiðar 76
 Kraljev stolac/Oltar 293
 Krapina 47
 krapinski pračovjek 17
 Krasno 293
 Krause, Johannes 18
 Krbunski potok 175, 195
 Krčelić, Baltazar 238
 kres 314
 Kresavac 307
 kresišće 313, 314
 Kresišća 213
 kresivo 324
 Krist 60, 89, 90
 Krivica 82
 Krolo, fra Augustin 328, 329
 Kron 41, 45
 Kropelj 370
 krsnik X, XI
 Kršina, brdo 219
 Kršine 219
 krug/Krug 16, 22, 23, 28, 29, 60, 71,
 87, 92, 95, 96, 111, 115, 136, 165,
 191–195, 257, 264, 277, 330, 334,
 335, 337, 341, 343, 344, 348, 349,
 379, 419
 kretanja Sunca 71
 pojam 192
 krugovi
 važnost 348

- Kružine 344
Ksenofant 36
Kučine 185
Kukuljević Sakcinski, Ivan 66, 135, 155,
247, 249, 271, 280, 361, 386
Kulaš, brdo 257
Kulmerova gora 274
kult Majke 37, 39, 40, 47, 48, 54, 136,
162, 317, 384
Matarah 47, 53
Mati Zemlja 40
Matres Frisavae 47, 48
Matres Suebae 48
Matronae 47, 53
Kultstätten/ kulturna mjesta 82
kult sv. Barbare 286
kult sv. Martina 240
Kuna 263
Kuna gora 94, 286, 287, 326
Kunica 326
Kuzma Praški 72, 73, 74, 75, 218
Kvint Septim Tertulijan, Kartažanin 60
Kybele 40
Kyiv 61, 84, 85
- L**
- Laba
rijeka 73
Lađevačko brdo 307
Lambarde, William 90
Lamut, Branko 359
Landnámabók 75, 76
Lapšina
selo u Međimurju 393
lari, duše predaka 73
Laszowski, Emilij 127, 135, 136
Lavov 405
Laz 149, 154, 337
ledinska crta IV, 90, 91, 97, 98, 122,
156, 285, 286, 287, 418
legenda o „djevinom skoku” 155
Léger, Louis 61
Leh 47, 61
Lentić, Ivo 149
Lepoglava 118, 136, 146–152, 156,
168, 181, 227, 244, 305, 310, 316,
319
lepoglavski trokut 146, 190, 407
lepoglavski zdenac 151
ley-lines 91
ledinske crte IV, 90, 93
Libera 290
Liber (Liber Pater) 39, 290
Liburni 157, 173, 256
Liburnija 10, 67, 157, 177, 178, 179,
180, 181, 195, 290
liburnijski trokut 157, 173, 180, 407
Lika 294
Lincoln, Bruce 42, 47, 57, 61
Lipoxaj 46
Litmerk 374
Livije 74
Lobor 136
lokva 99, 177, 195, 330, 337, 351, 352,
353, 354
Baba 118, 352
Lončarević, Juraj 279
London 91, 92
Lopuška glavica 319, 320, 322, 323,
417
Loreto 163
Lošinj XI
Lubina, fra Petar 264
Ludbreg 128
lug 61, 64, 65, 101, 130, 159, 167, 175,
197, 198, 389
Zeleni lug 51
Lugovi 307
luka 166, 249
značenje riječi 130
Luka 381
Lukan 74
Luke 130
Luko, gradina 344
Lukovo 381, 382
„lunarni” mjesec 22

- Lupis, Vinicije B. 266
Lviv 69
- Lj**
- Ljubirin 212
Ljubljana 212, 214
Ljubša, Matija 361
Ljupče kod Vinjana Donjih 220
 zaselak Topiči 220
Ljuta zvijer krokodil 134
Ljuti kamen 203
Ljutoč 293
Ljuto kame 212, 214
- M**
- Macháček, Jiří 405
Macha, irska boginja 49
macići X, XI, XII
macmalići X, XII
Magna mater 40
majka III, 36, 37, 39, 40, 41, 43, 45, 47,
 48, 53, 54, 60, 62, 63, 74, 161, 163,
 168, 169, 177, 229, 267, 291, 292,
 294, 317, 320, 394. *vidi i kult Majke*
Majurina 273, 343, 345
Makarov 277
Maklavun 94–96
Mala Baketića gomila 220
Mala Topića gomila 220, 223
Mala Toplica 223
Mala žrvena peč 285
malići XII
Mali Jagodnik 212
Malik 292, 300
Mali Lubenovac 293
Mali plazur 271, 286
Mali Plišivac 212
Mali potok 274
mani, duše umrlih 73
Mara/Morana 62–66, 101, 107, 137,
 140, 151, 166, 167, 175, 196, 198,
 242, 263, 294, 296, 298, 320, 322,
 324, 326, 351, 402, 414, 419
Maras 202
Marasović, Tomislav 333
Marduk 48
Mareš, Jiří 405
Maretić, Tomo 207, 208
Margečan 98, 145, 153, 154, 243, 286,
 356, 374
Marić, fra Albert 330
Marija, kršćanski supstitut XVIII
Marija puli lokve 177
Marijin put 145
Marina braća 107
Marina glava 293
Marina Glavica 326
Marin potok 298
Markić, Vojko 213
Marks, Ljiljana 122, 278, 279, 281
Mark Terencije Varro 39
Marquart, Josef 81
Martin-Breg 117, 118, 121, 230, 237–
 239, 241–245, 247, 248–251, 373
 martinbreški trokut 237, 407
Marun, Lujo 119, 328
Marušić, Branko 363
Mas'udi 61
Mašek 208
Matešan, Ivan 202, 203, 204
Matsaetsi, Oton 332
McEvedy, Colin 8
McPherron, Shannon 15
Medakovac 308
Mededak 257
Mededovka 298
Međimurje XI, 100, 155, 299, 374,
 375, 385, 386, 389–394, 397, 418
Medovača 352, 354
Medvedak 293
Medvedgrad 94, 271–274, 280,
 285–287, 409
 medvedgradska os V, 188, 285, 287, 288,
 408, 410, 417
Medvedica 299

- Medvednica 94, 101, 149, 154, 252,
271–274, 280, 284, 286, 299, 402,
419
- Medvedovica 175
- Medveja 166, 299
- Medveja draga 164
- Medveščak 274
- Medvižak 257
- medvjed 54, 175, 244, 246, 273, 274,
292, 393
- Medvjedjak 306
- Meh 47, 61
- Meletinskij, Eleazar Mojsejevič 277
- Mendušić, Ivon 328, 329
- Mendušić, Marko 331, 332, 335
- Menoni, Simona 362, 374
- Meranija 177
- Mertik, Nina 359, 370
- Meuli, Karl 63
- mezolitik 20
- Mezopotamija 20, 48
- Middlesex 91
- Mide, mitska pokrajina 23
- Migotti, Branka 366
- Mikić, Vesna 122, 304
- Miklaušić, Vojko 198
- Miklošić, Franc 387
- Milezijci 85
- Milošević, Ante 318
- Mirković, Marija 146
- Mirlović Zagora 328
- mit III, IV, 9, 16, 19, 25, 27, 31, 32,
41, 42, 46, 47, 55, 57, 67, 70, 77–79,
87, 102, 106, 113, 114, 120, 131, 139,
146, 196, 235, 284, 322, 330, 375,
413, 414
- mitska kazivanja 32, 42, 129, 178, 321, 325
- mitski svjetonazor 26, 223, 282
- paralelizam svjetova 24
- stvaranje svijeta 25
- zbivanja u mitsko Pradoba 26
- Mjesec 46, 65, 107
- mjesto ženskog božanstva 190
- Mlaka 286,–288
- mlat 84, 85, 133
- Mlinarič, Jože 361
- mlinski kamenovi 155
- Mnemozina 62
- močilo 54
- Mogoswarhygh 106, 263, 279
- Mogoš 262
- mogut X, XI, XII
- Mohokos 374, 385, 386, 389, 390, 391,
392, 393
- najviša točka Međimurja, 385
- Moire 48
- Mokalo 263
- Mokoš VI, XI, XII, XVIII, 54, 55, 58,
62, 68, 88, 102–104, 106, 109, 112,
113, 116, 139, 150, 151, 153, 163,
166–169, 177, 186, 190, 191, 192,
195, 229, 230, 248, 249, 260, 263,
267, 279, 280, 289, 293, 294, 298,
300, 304, 305, 309, 314, 320, 321,
324, 325, 327, 328, 330, 336, 337,
345, 349, 350–353, 375, 385, 387,
389, 390, 393–396, 401, 407, 414
- Mokošica 260
- Mokošina točka 138, 153, 165, 186,
230, 248, 279, 302, 305, 330, 335,
337, 351–353, 387, 389, 390, 393,
401
- Mokošin vrh 394, 395, 396
- Mokošь 54, 389, 395. *vidi* Mokoš
- mongolski jezici 20
- Montaillou de Perillou, vrh 97
- Morana 62, 63, 65, 107, 322, 400
- Morgan, Lewis Henry 13, 24
- Morlaci 319
- Morosov masiv 210
- Morsko oko 392
- Mosapurc 387, 389, 397
- Mosor V, 176, 183, 184, 196, 200–204,
212–214, 343
- Mosorov greben 200
- most 185, 189, 196

- Mostine 337
 Mošćenice IV, XVIII, 84, 120, 121,
 148, 157–168, 173, 177, 187, 213,
 233, 257, 274, 280, 295, 305, 400
 trokut kod Mošćenica 157
 Mošćenička draga 165, 167, 322
 Mošnica 186, 192, 263
 Mošnice 88
 Mravinci 185
 Mukošće 227, 327, 330, 335
 munja 62, 133
 Munjasi 300
 Munjava 296, 300
 Mura 390, 393, 396, 397
 Muze 62
- N**
- Ñaiiñinen 35
 Nakić, Andrija 327
 Nakić, Vesela 329
 Nakovana 213, 263
 neandertalac 18–19
 Nemaus/Nimes 47
 Nerþuz 40
 Nestorova kronika 167
 Niederle, Lubor 206
 Nilsson, Martin Persson 70
 nivski jezici 20, 35
 Njordr 40
 Nodilo, Natko 204, 205, 206, 209, 211
 nostratička jezična skupina 20, 21
 Novgorod, Rusija
 Perunovo svetište 57, 77, 78, 115, 116,
 133, 134, 201, 202, 281, 313, 323, 394
 Novi Vinodolski 162
- Nj**
- Njemačka
 sjeverna XI
- O**
- obred 9, 15, 25, 27
 funkcija 29
 kao stvaralački čin 28
 obredni čin 9, 25, 27, 28, 31, 32
 Ođinn 40
 oduta
 područje 208, 212
 Ogulin 291, 292, 295, 296, 298, 300,
 341
 ogulinski trokut 295, 408
 Ohra, rijeka 73
 Okit 255–258, 305
 Okruglica 214
 Okruglice 115
 Okrugli vrh 392
 Okrugljaci 115
 Okrugljača 330
 Okrugljače 115
 Olduwai u Tanzaniji 16
 Olmstedt, Garrett 44
 oltar/Oltar 75, 116, 130, 131, 135, 136,
 147, 149, 244, 293, 350
 Omašić, Vjeko 352
 Opaće, zaselak 203
 Opor 348, 349, 352
 opreke
 kao temelj svjetonazora 21
 oranica Aćima Popovića 317
 Orebić/Orebići 263, 264, 268
 Oremušov zdenec 392
 orgijastički obredi 40
 Orlić 318, 323
 Orlov krug 257
 Ostrog 342
 Ostrožine 342, 344
 Oštarije V, 188, 230, 287, 295, 296,
 300, 418
 trokut kod Oštarija (oštarijski trokut) 300,
 408
 otac 35–44, 51, 52, 59, 60, 61, 377
 Nebo 40
 Pitā, sanskrt 47, 53
 Oter Gorenčić, Mija 359, 362, 367,
 368, 370, 371

- Ovidije 74
 Ozeblina 212
 Oziris 48
 Ozrinj 167, 168, 244
- P**
- Pääbo, Svante 18
 Pag V, 82, 99, 100, 110, 118, 121, 122,
 150, 167, 217, 218, 219, 225–235,
 243, 249, 281, 290, 298, 304–306,
 323, 393, 399, 419
 paški trokut 217, 407
 Paganwar 106
 Pakal 300
 Paklena 293
 Paklena gora 140
 Paklene strane 322
 paleoazijski jezici 20
 Palestina 20
 Panonci 10
 Pantan(a) 356
 papa Grgur Veliki 115, 116, 246
 Papuk V, 230, 249, 303, 310, 350, 419
 papučki trokut 408
 Paraman, Lujana 331
 Parke, rimske 48
 Parrot, Nell 69
 Pascuttini-Juraga, Vesna 136, 152, 153,
 390
 Pastirskoe Gorodišče
 Ukrajina 116
 Paški zaljev 99, 218, 417
 Pauly-Wissowa 39
 Pavešić, Miljenko 296
 Pavešković, Antun 24
 Pavličev križ 313
 Pavlovsky, Aleksej XIV
 Pčelino brdo/Pčelinje brdo 261, 263
 Pčelinjak 263
 Pećina 329, 392
 Peisker, Jan 80–82, 86, 99, 109, 130,
 155, 217, 219, 225, 226, 406, 418
 Pejaković, Mladen 226, 229
 Pelc, Milan 390
 Pelješac V, 155, 213, 260, 261, 262,
 267, 268, 269, 289, 341, 344
 Ilijino brdo 261
 pelješki trokut 259, 408
 Stonsko polje 260
 penat/penati 73, 74
 Perijino 257
 Perillos 97
 Perinka 293
 Perin vrh 292, 293
 Perinja
 Kod Novgoroda 115
 Perjak 392
 Përkuons. *vidi i* Perun
 Perna 262, 263
 Pernik 262
 Pernjak 374, 392
 perun 260, 266, 269, 380
 Perun XI, XII, XVIII, 51–58, 62, 63,
 65, 68, 69, 77, 82–87, 99, 100–109,
 112, 113, 130–134, 139, 145, 148,
 149, 151, 152, 157–161, 163–165,
 166–168, 173, 176, 177, 184–190,
 193, 196, 198, 199–214, 232, 233,
 241, 243–246, 256, 257, 260–263,
 267, 268, 273, 274, 280, 282, 286,
 292, 295–301, 304–306, 309, 310,
 319, 321–324, 326, 328–330, 336,
 337, 339–341, 343, 344, 346–350,
 352, 355, 357, 371, 373, 375,
 380–382, 384–387, 392–395, 401,
 405, 407, 414, 416, 417, 418. *vidi*
i gromovnik
i Veles 99
 Perunova Gora XVIII, 137
 potok u Stonu 260
 zaselak 203
 Peruncovac 177
 Perunčevac 164, 173, 174, 205, 232
 Perunčevac/Peruncovac 161
 Perunić 185, 204, 232, 268, 274, 340
 Perunići
 izvori 346

- Perunkovac
kod Gračišća 100
- Perunova djeca 63, 107, 233
- Perunova Dubrava 202, 203
- Perunova gora XVIII, 137, 174, 185,
189, 202–204, 263, 277, 352, 380,
384, 385, 387, 394, 401
- Perunova i Mokošina djeca 107
- Perunova kći 242, 298
- Perunovao svetište u Novgorodu 281
- Perunova razina 345
- Perunova stijena 186, 203
- Perunova strana 247, 308, 375
- Perunova šuma 202
- Perunova točka 106, 153, 273, 274,
295, 300, 305, 314, 321, 327, 328,
344, 345, 386, 387, 392, 401
na svetišću (kresišće) 314
- Perunova žena 55, 143, 190, 294, 296
- Perunov dan 282
- Perunov dvor 146
- Perunove munje 205
- Perunovi sinovi 101, 139, 174, 213,
227, 228, 246, 335, 380
- Perunov kip 77, 133
- Perunov kult 184
- Perunovo brdo 261, 262, 341, 342
- Perunovo djelovanje 261
- Perunovo ime
etimologija 205
- Perunovo koplje 122
- Perunovo mjesto 55, 109, 151, 244,
306, 380
- Perunovo oružje 132
- Perunovo sjedište 159
- Perunovo svetište 78, 158, 165, 323
- Perunov protivnik 190
- Perunov suparnik 298
- Perunov svijet 55, 196, 241, 345
- Perunov trokut 108
- Perunov vrh 149, 385, 386
- Perunsko 100, 185, 188, 189, 190, 191,
207, 232, 301, 319, 340, 380
- Perunuša 207, 294
- Perunъ 52, 54, 56, 57, 83, 86, 321, 394.
vidi i Perun
- Perušić 292, 293
- Perynъ. *vidi i Perun*
- Perynja 323, 395
- Pesnica 375
- Pešak, Sunčana 280
- Peškan, Ivana 136, 152, 153, 390
- Pet crikav na Kosovi 319
- Petehova peć 166
- Petina 177
- Petka 150
- Petřebišće 158, 159, 160, 161
- Petricioli, Ivo 227
- Petrinec, Maja 318, 323, 324
- Petrinić, Tomaš XXIV
- Petrova gora 416, 417
- Petrov vrh 303, 304, 305, 306
- Pezelj 214
- Pičanska biskupija 122, 179
- Pićno 177, 178, 195
- Pilar, Ivo 81, 82, 130, 144, 217, 218,
219, 227, 231, 232, 242, 341
- Pirin 274, 292. *vidi i Perun*
- Pirnice 256
- Pirovac 256, 257, 274, 292, 419
- Pirovec 274
- Pirovište 292, 293
- Pirun 201, 202, 204, 207, 213, 214
- Pirunova Dubrava 207, 208, 212
T. Maretić 207
- Pizdica 294
- plazur/Plazur 94, 271, 272, 273, 274,
286, 287, 296, 305, 417
- Plesišća 213
- Pleterski, Andrej II, VII, XVIII, 102–
106, 111, 112, 118, 120, 136, 139,
156, 162, 163, 165, 168, 170, 188,
190, 223, 227, 230, 242, 266, 298,
318, 369, 399, 400, 405
„Pleterskijevi“ trokuti 186
- Plinije 74

- Ploka 212
 Plomin 171
 reljef 172
 Pluskowski, Alex 241
 Plutarh 89, 90, 91
 Počajna, rječica 83
 Podgorje 263, 265
 Podgorska zaravan 268
 Podol 83
 Podstrana 122, 186, 190, 203, 206, 208,
 209, 211, 232, 273, 295, 348, 418
 podstranski trokut 188, 407
 Pogačnik, Marko 93
 Poganečec 381, 382, 384, 418
 Pogani vrh 295, 303–306, 417
 pogansko
 božanstvo 371
 kao „bezbožno“ 163
 praznovjerje 269
 vjerovanje 184
 Pohansko
 blizu Břeclava u Češkoj 115
 Pokrovník 99, 100, 122, 418
 pokrovnički trokut 337, 408
 Polisje 69
 Poljaci 47
 Poljica 88, 186, 192, 201–212, 214,
 263, 340, 342, 419
 Poljičani 189, 201
 Poljička planina 204
 Poljičke gore 204
 Poljud XXIV, 118, 122, 309, 310, 311,
 312, 319, 355, 357, 374, 417
 Popova polja XI
 Popovića dolovi 318
 Popović, Miloš 202
 Porajnje 47
 Porenutius 58
 Porevit 58
 Porfirogenet 235
 Posejdon 46, 74
 Potdčke vale 158
 Potok/Potòk 157, 158, 164, 165, 167,
 268, 322, 329
 kanjon 157, 158, 165, 167
 Potoška vala / Potòška vala 159, 165
 Potrebišće 160
 Povile 162
 Pozojeva graba 278, 313, 314, 316, 417
 pozoj/Pozoj X, 155, 261, 278, 279, 280,
 285, 314, 390, 391
 Prag 61
 Přezletice, najstarije nastambe u Europi 16
 Praindoeuroljani 37, 38, 40
 Praslaveni 49
 prednja Azija 17, 19
 predslavenska sveta mjesta 79
 Prekodravlje
 prekodravski trokut 313, 408
 Presveto Trojstvo 23, 321
 Pretrebišće 160
 Prigorec 129
 prinošenje žrtve 71
 Pripjat 83
 Prokopije iz Kaisareje 84
 prosik/Prosik 347, 348
 Prozorje 167, 237, 243, 244
 Prvanji Duvanjak 212
 prvi čovjek
 Mannus 46, 47
 Manu 47, 61
 Psunj 230, 303, 307
 psunjski trokut 307, 408
 Ptuj XIV
 Publije Vergilije Maron 74
 Pulješevo 212
 Punikum 335
 Purunhygh 106, 263
 Pusta Bela 146, 153, 155, 305
 Pušik, Stepan 393
 Pyrénées-Orientales 97
 Python 41, 42, 45, 57, 134
- R**
- Rački, Franjo 208
 Radić, Ante IX

- Radigast/Radigost/Redegast 283
 Radun 341
 Radušić 341
 rakita, vrsta vrbe 189, 256
 Rakite 175, 189
 Rakitnica 256
 Rakovec
 potok 135
 Ranger, Ivan 150
 Ranger, Ivan Krstitelj 142, 147, 150
 Rasti 384
 Rastovac 212
 Rastovina 212
 Raša 173, 177, 180
 Ratzel, Friedrich 13
 Ravna gora 152
 Ravne ledine 212
 Rečina/Rječina 129, 163, 164, 165,
 173, 228, 329, 416
 Rešetar, Milan 208
 Reykjavik 76
 Riedegost 282
 Rika 356
 Rim 74
 Rimljani 40, 74
 Řip, gora 72, 73
 Ṛksamhitā 165, 171, 263
 Roc Redon
 stijena 98
 Romani 10
 Rubinić, Andrija 168
 Rugievit 58
 Rujana, otok 58
 Rukavina, Ante 293, 294
 Rusanova, Irina Petrovna 105
 Rusi 47, 69
 Rusija XI
 Rybakov, Boris Aleksandrovič 282
- S**
- Saint-Acheul kod Amiensa 15
 Sakač, Stjepan Krizin 81
 Sallust 74
 Salus, Šaluš 291
 Samarijanac
 biblijski 37
 samostan
 sv. Marije 265
 Samostojeća Gora 387
 Saunière, François Bérenger 98
 Saxo Grammatik 58, 378
 Schöckl, štajerski vrh 101, 386, 387
 Schökl 386, 387, 389, 393, 397, 418
 Sedlo 212
 Sejanca 375
 „seljački“ sveti trokut 320
 Semeljini 212
 Senomatrix 48
 Senožetica 161
 seobe naroda 67
 Sergeant, Bernard 379
 Shakespeare, William 89
 Siège de la Mort 97, 98
 „sjedalica/sjedište Smrti“ 97
 Silvan 171, 172, 192, 290
 Simunići
 zaselak 212, 213, 214
 Simunić, Ljubo 213
 Simunić, Pere 212, 213
 Sinobad, Marko 368
 Sirovica, Filomena XXIV, 327
 Šiva 46
 Sjevernjača 96, 108, 195
 Skender, Josip 280
 Skiti 46
 Skoblar, Magdalena 235
 Skok, Petar 161, 184, 194, 195, 200,
 208, 209, 232, 233, 234, 262, 343,
 345
 Skradinski Buk 337
 Slade/Dolci, Sebastijan 265
 slavenska područja 67
 Slavonija V, XI, 67, 303
 Sleme 271, 273, 281
 Slobošćina
 rijeka 308

- Slovinci 80
 Smocza jama 84
 Smokovača 329
 Snój 196, 397
 Sokolova peč 155
 Sokol, Vladimir 184
 Solin 118, 230, 311, 353, 399
 solinski trokut 309, 408
 solsticij 88, 95, 96, 97, 108, 170, 230,
 243
 soma 71
 Sotona 90
 Southwark 92
 Split 99, 118, 183, 184, 185, 189, 208,
 209, 222, 259, 260, 273, 286, 311,
 319, 321, 323, 339, 340, 342, 350,
 355, 357, 419
 spolijacija 250, 366
 Srabežnik 192
 Srđ 259, 260
 Središnja Istra 122, 173
 srednjoistarski trokut 173, 177, 181, 407
 Srima
 kod Vodica 99
 Srimaska lokva 99
 Srinjine 185, 206, 208, 211
 „stablo svijeta” 23
 Stančevac 305
 Starec, šuma 384
 Stari Grad 217
 Stengel, Georg 89
 stijena 80
 Stiljsko 405
 Stolček 154
 Ston 261, 263
 Stonehenge 90
 Stoneking, Mark 18
 Strašno 293
 Strinja 192
 Strohal, Rudolf 280
 Strožancu 190, 191, 195
 Strzygowski, Josip 332
 Studenac 211
 Stukeley, William 90, 91
 Stupičino brdo 212
 stvaralački čin 27, 28, 33, 38
 Stvoritelj 12, 15, 31, 32, 34–36, 38, 42,
 45, 52, 54, 71, 75, 87, 96, 104, 112,
 113, 139, 293, 315, 414, 415
 Sučić, Nikola 297
 suđenice 48
 Suha gora 293
 Suhi vrh 159, 161, 165, 191, 274, 293
 Brgud 173
 Suić, Mate 219, 233, 234, 235, 311
 Sunce 25, 38, 46, 54, 57, 58, 80, 88, 89,
 94–98, 103, 107, 108, 170, 171, 230,
 282, 284, 323, 402, 419, 420
 Sunčev kut IV, 97, 107, 188, 191, 248,
 256, 299, 318, 357, 375, 402
 Suvid 59, 173
 Suzdalj, ruski grad 271, 275–277
 Svantevid/Svantevit XI, 58, 80, 321
 Svarog 80
 Svarožić 282, 283
 svet
 etimologija 27
 sveta mjesta 79
 sveta svadba 40, 48, 49, 66, 140, 171,
 174, 196, 198, 233, 386
 sveti
 Augustin 59
 Barbara 97
 Benedikt, kip 135
 Benko, kip 135
 Brcko/Brikcij 245, 246, 250, 251, 253
 Životopis 246
 Duh nad Prigorcem XIV, 131, 134, 137
 Ilar i zmaj Voaz 79
 Ilija 189, 256, 263, 268
 Ivan 128, 141, 148, 319, 351, 373, 374
 Jakob 94, 271, 273, 285, 286, 287
 Jelena 118, 121, 168, 170, 310, 319, 401
 Jeronim 392
 Juraj XVIII, 81, 82, 101, 118, 147, 148,
 149, 150, 161, 163, 166, 168, 171, 172,
 185, 186, 187, 191, 192, 203, 211, 217,

- 218, 219, 227–230, 235, 266, 294, 299,
300, 319, 334, 335, 390
- Margareta XVIII, 153, 243, 355, 374
- Margareta u Bijeloj
benediktinska opatija 303
- Marija XVIII, 60, 61, 145, 146, 148, 150,
163, 168, 177, 186, 262, 266, 301, 302,
305, 319, 321, 328, 375, 384
- Marija Magdalena 305, 350
- Marija od čudesa
u Oštarijama 301
- Marta 355
- Martin 240, 244, 245
- Mihovil XVIII, 81, 168, 186, 294, 301,
311, 319, 326, 328, 330, 335
- Pjatnica/Petka 177
- Trojica 309, 319, 320, 321, 357, 374
- Sv. Trojica i Mihovil u Poljudu 309
- Vid 80, 81, 82, 99, 100, 129, 130, 137, 147,
150, 164, 167, 173, 201, 217–218, 219,
222–228, 230, 231, 232–234, 243, 244,
257, 266, 267, 281, 294, 386, 401
- oltar 129
- vrh 217
- Vuk/Wolfgang 105, 136, 137, 139, 144,
163, 228, 374, 375
- sveti indijski tekstovi 27
- Svetinja 308
- sveti/sveta
- Maragareta 243
- svetišće 316
- Svetišće 223
- Sveto brdo 292, 293, 294, 419
- sveto obredno mjesto 194
- svetost 22, 26–29, 31, 101, 139, 192,
211, 246, 337, 343
- Svetovid 82, 173, 218
- Svijet mrtvih 87
- Svjetsko stablo 140
- Szczecin 58
- Š**
- Šaban, Ladislav 127, 128, 138
- Šafárik, Pavol Jozef 202
- šamanizam 17
- Šantalab, Daniel 132, 133
- Šantek, Goran Pavel 121, 122, 151,
217, 227, 399, 407
- Šepčići 177
- Šilići 175, 195, 196
- Šimek, Marina 135
- Šimunović, Petar 234, 235, 340, 341,
348
- Škarica, don Petar 205, 209, 210
- Škobalj, don Ante 81, 119, 203, 220
- Škunca, Stanko Josip 349
- Šmekova glavica 326
- Šonje, Ante 220–226, 231–233, 343
- Šošići, selo 94
- špilja
- Bilosoje pod samostanom sv. Ante 349
- Cauna 97
- Štrbina 212
- Štrigova 385, 391, 392
- Šufflay, Milan 81, 219
- Šurlina, don Stipan 346
- T**
- Tacit 40, 46
- taltoši X, XI
- Tammuz 48
- Tamni dol 132, 419
- Tana 290
- Targitaj 46
- Terra Amata 16
- Terra Mater 40
- teutonci 371
- Težak-Gregl, Tihomila 13
- Thieme, Paul 38, 51
- Thietmar 282, 283
- Thom, Alexander 91
- Thor 75
- Porgest 76
- Porr 45
- Timošćuk, Boris Anisimovič 105
- Tisovac 293
- Toma Arhidakon 311

- Tomas, Ivana 368
 toponimija
 uloga u arheologiji XVII
 toponimi „Krugovi”
 Okruglice, Okrugljače, Okrugljaci 115
 Toporov, Vladimir Nikolaevič 21, 24,
 50, 51, 53, 57, 82, 83, 85, 87, 99, 102,
 120, 139, 141, 225, 226, 276, 277,
 354, 386, 394, 395
 Topusko 262
 Torak 336
 jezero 336
 Trakošćan 133, 152, 153
 Trebeništa
 u Makedoniji 116
 Trebišća 100, 158, 159, 160, 213
 Trebišće 159, 160, 187, 257
 trébište
 žrtvište 71
 Trebižat 249
 Trebovec 242, 244
 Trećanica 348, 352, 353
 Treskavac 292, 295, 296, 299, 300,
 305, 417
 Treskavica 322
 Treštenovac 326
 Treštenova glavica 326
 Třeštík, Dušan 61, 73, 75, 79
 Trevo 212
 Triba 160
 Tribić 213, 214, 400
 Tribića 160
 Tribišće 187, 213, 257
 Tribižine 344, 345
 Tribunj 257
 Tricephalus 60
 Triglav, bog 58, 321
 Tri glave
 između Vodica i Bošane 231
 tri kozmičke sfere 45
 nebeska, zemaljska i podzemna 43
 Trimurti 46
 tri Noina sina 46
 Triska 257
 Trišćenica 212, 257
 Trišnjevo 214
 Trkanjec, Luka 400
 Trogir 118, 339, 350, 353
 Troglav 59, 118, 321
 Troja 45
 Trojvrh 59, 296, 300
 trokutna struktura 102
 Trošmarija 292, 294
 Trovrh 293, 298
 Trsat 163, 228, 329
 Trsatska stijena 177, 416
 Trstenica 264
 današnji Orebići 264
 Trstenik
 šuma 135
 trudan hod 198, 199, 325
 Tuista 46
 tunguski jezici 20
 Turci 7
 Turjač
 šuma 135
 turkijski jezici 20
 Turopolje XI, 198, 288
 Turska kula 310
 Turza-Bogdan, Tamara 297
 Tutnjevina 326
 Tylor, Edward B. 35
- U**
- Učka 100, 110, 158–161, 164, 165,
 180, 191, 205, 213, 231, 244, 268,
 329, 330
 Ukrajinci 83
 Ulike 175, 263
 Umac-glavica 212
 uralski jezici 20
 Uran 40, 41, 45
 Urban VIII., papa 60
 Uska 212

V

- Vaćani
 kip 118, 321
 Vađra 171
 Vaganski vrh
 prije Veli Golić 294
 Vala 41, 57
 valhalla 41
 valkyrje 41
 valr 41
 Valvasor 166
 Varaždinski arhidakonat 127
 Vareš 206, 381
 Varuņa 46
 impotentnost 41
 vatra
 izum vatre 16
 Veda 46, 47, 48, 49, 57
 Vejovis, Vediovis 41
 Vela 54
 Vela gora 88
 Velbat 165, 191, 330
 Velčić, Veseljko 157
 Velebić 293
 Velebit 293, 294, 300, 387
 Veles XI, XII, XVIII, 51, 53–55, 57,
 58, 63, 64, 68, 83–85, 87, 99, 100,
 102–104, 106, 107, 109, 112–114,
 116, 130, 137, 151–153, 159–167,
 174, 175, 186, 189, 196, 198, 200,
 213, 227, 228, 241, 242, 244, 246,
 252, 256, 257, 260, 262, 263, 266,
 273, 275, 277–282, 286, 292, 298–
 302, 304, 305, 309, 311, 314, 320,
 324, 326–330, 336, 337, 343, 345,
 346, 349, 350, 352, 354, 355, 357,
 373, 375, 380, 387, 390–393, 396,
 397, 401, 407, 414, 418. *vidi i* Volos
 Volos 85
 Velesov svijet 63
 Velestino
 grčka 116
 Veles/Veleš
 poluotok i uvala na Zlarinu 263
 Veleš 52, 53, 54, 57, 86
 Veleš 257, 263, 393
 Veleševac 241, 242, 262, 417
 Velety, Voloty 85
 Veli gaj 339
 Velika majka 40, 54, 325. *vidi i* majka
 Velika Mlaka 94, 286, 287
 Velika Mrdakovica 255
 Velika Nedelja 356, 360–363, 367–370,
 373–375, 378, 379, 422
 Velika Topića gomila VI, 40, 121, 155,
 220, 255, 373, 375, 418
 Velika Zija 155
 Velika zmija 152
 Veliki Bogočin 327
 Veliki izvor 229
 Veliki Jagodnik XXIII, 115, 174, 180,
 209, 212, 214, 218, 229, 240, 253,
 271, 273, 274, 288, 293, 296, 305,
 327, 350, 394
 Veliki poratak 211
 Veliki potok 274
 Veliko gnijezdo 175, 177
 Velin 212
 Velinas 41, 53
 Velionis (latvijski) 41
 Veli vrh 344
 Velnias, Velinas (litavski) 41, 53
 Velns (latvijski) 53
 Veljak 292, 293
 Veljun 292, 293, 296, 300
 Vergilije 74, 75
 Veternica 285
 Vico, Giambattista
 trodioba povijesti 23
 Vidas 290
 Vidoni 132
 Vidovac Cesarički
 nad Karlobagom 230, 281
 Vidovac Ledenički 281
 Vidova gora 100, 167, 233
 Vidov breg 137

- Vidovec
 kod Zagreba 100
 u Međimurju 100
 Vidovo brdo 307, 308, 417
 Viganj 213, 263
 Vilaja 353
 Vilajica 352, 353
 vilama X, XI
 Vilanjski grad 185
 Vilar 185
 Vilčynskij, Orest 117, 384, 392, 405
 vile X, XI, XII, 53, 54, 62, 63, 85, 101,
 149, 280, 281, 351, 353
 Vilenska jama 255
 Vilenski vrh 294
 vilenjaci X, XI, XII
 Vilinska špica 149
 Vilinska špilja 280
 Vilinska vrata X, 294
 Vilovski kuk 294
 Vinice 272, 416
 Viničica 300
 Vinodolski statut 79
 Vinodolski zakonik 82
 Vinski, Zdenko 363
 Vinščak, Tomo XXI, 157, 185, 339
 Vinjalić, fra Gašpar 222, 323
 Vinjalić, Gašpar 221, 222, 323
 Vinjani Donji 220
 Virgilije 39
 Visibaba 294
 Visoki vrh 347, 348
 višćuni X, XI
 višeglavi bogovi 58
 Višegrad 381, 384
 Višnu 46
 Višnjica 132
 Vitešinec 134
 vjera
 i kult 19
 vještaci 152
 vještice 193, 280, 296, 387
 Vlačić Ilirik, Matija 8
 Vladimir, knez 83
 vlaji 319
 Vlasi 42
 Vlašić 42
 Vltava, rijeka 73
 Vodice 99, 100, 110, 121, 191, 227,
 230, 231, 255–258, 274, 301, 305,
 353, 418
 vodički trokut 255, 407
 Vojak 158, 159, 161
 Volhov
 rijeka u Rusiji 57, 134
 Volinjani 382
 Volos 55, 56, 83–85, 160, 166. *vidi*
i Veles
 Voloski kuk 158–160, 165, 166
 Volosko 159–166, 177, 233
 Volosov kuk 166
 Volos/Veles 83, 163. *vidi i Veles*
 Volosъ 53, 56, 86, 163
 Volovska 166
 Volovski kuk 166
 Volynj 62, 83, 85
 Vraca 212
 vrač 9, 28, 33, 70, 175, 244, 324
 vragovi 81, 141, 189
 Vrani vrh 257
 Vranjak 293
 Vrapčak
 potok 274
 vrata, devetora 281
 Vražja cirkva 374, 391, 393
 Vražja jama
 kod Nedelišća 391
 Vražja peč 132, 286, 391, 393
 Vražja pečina 132
 Vražje brdo 307, 308, 417
 Vražje oko 392
 Vražji laz 149, 154, 284
 Vražji stolček 132, 154
 Vražji stolec 154
 Vražji stulček 97, 153, 154
 vrba
 i vragovi 189

- vrijeme
u mitskom svjetonazoru 26
- Vrilo
zvano i Funtana 214
- Vrtra 41, 57, 134
- Vučak 155
- Vučedolska kultura 111
- Vučić, Vladimir 291
- Vučjaki 155
- Vučje brdo 351, 354
- Vučje uši 257
- vučji pastir 64, 151
- Vuglovec
potok 135
- vuk 292
- Vuković, Stjepan 134
- Vukovoj 105, 137, 144, 145, 363, 374
- W**
- Wadding, Luca 265
- Waldemar, danski kralj 58
- Walter, Philippe 244
- Watkins, Alfred 91, 93
- Watkins, Calvert 9, 37
- Wawel
krakovski brijeg 84
- Welnos 41
- Weltenbaum 23. *vidi i arbor mundi*
- Westminster 92
- Wilson, Allan 18
- Wiluši 45
- Wirchow, Rudolf 13, 18
- Wolin 58
Poljska 84, 116
- X**
- Xanten 48
- Y**
- Yama 48
- Yami 48
- Yaqhi'čnin 35
- Yemo 47
- Ymir, islandski pradživ 24
- Z**
- Zadnikar, Marijan 361, 362, 363, 368,
370, 371
- Zaglav 159, 161
- Zagorje 300
- Zagreb I, II, 19, 100, 118, 121, 122,
158, 184, 186, 209, 238, 245, 247,
268, 271–273, 277, 278, 280, 285,
357, 399, 408, 410, 417
- Savska cesta 93
- sveti trokut zagrebački 271
- Zaharijin hvalospjev 89
- Zahod 88, 419
- Zajc, Ivan 149
- Zalavár 387, 388, 389, 393
- Zavidnik 34, 36, 37, 41, 42, 43, 51, 52,
57, 77, 164, 315
- Zavodnik 43
- Zavraća 212
- Zavrč 375, 376, 378, 380
- Zbruč, rijeka 105
- zeleni Jura 172, 198, 252, 390
- Zeleno jezero 299
- Zelina 251
- zemlja mrtvih 77
- Zemlja svetoga Martina 237, 238, 239,
240, 245
- Zeus 41, 45, 46, 48, 62
- zidina 223, 258, 260, 311
- Zir 294
- Zjat 261
- Zlatar, Nenad 350
- Zlatna vrata 63
- Zloseto 257
- zmaj 54, 85, 138, 152, 184, 189, 261,
272, 273, 278, 279, 280, 313, 326,
356, 390, 391, 393
- Zmajevac 274, 308
- Zmajevački potok 308

- Zmajev kamen 184
 Zmaj/Zmij 391
 zmija XVIII, 9, 37, 41, 42, 50, 51, 54,
 57, 69, 79, 81, 83, 84, 85, 100, 101,
 114, 131, 134, 138, 139, 145, 149,
 152, 165, 170, 184, 185, 189, 210,
 227, 261, 263, 264, 272–274, 277,
 280–282, 284, 296, 326, 329, 330,
 343, 344, 391
 na gori ležeća 263
 Zmija/Zmaj 50, 83
 Zmijina brda 266, 267
 Zmijina imena 41
 Zmijin kamen 184
 Zmijino brdo 262, 263
 Zmijino mjesto 190
 Zmij kamik 99, 184, 188, 417
 Zmijnjak 293, 300
 zmijski kralj 280, 281
 zmijski/Zmijski kamen V, 99, 183, 184,
 185, 188, 189, 190, 191, 195, 199,
 210, 227, 310, 355
 Zorić, Magda 335
 Zvezda 381
 Zvijezda
 nad Varešom 381
 zvijezda Danica 107
 Zwitter, dvospolac 46
- Ž**
- Železna vrata 145, 146
 Želimor
 brdo 152
 Željeznica 252
 Mokra i Suha 146
 Žervena peč 132
 Žervena pečina 132, 134
 Živkovića lokva 330
 Žmikina strana 322, 326
- Žminj 200
 Žminjača 122, 176, 185, 189, 195, 196,
 199, 200, 322
 Žminjica 175, 176, 195, 196, 199, 200,
 322
 žrec 9, 28, 29, 33, 68, 70, 77, 131, 161,
 175, 235, 324, 344, 349, 414
 etimologija 29
 Žrnovica 206, 263, 400
 kod Novog Vinodolskog 346
 Žrnovnica 82, 99, 100, 109, 110, 118,
 121, 162, 176, 184–190, 199, 202,
 205, 209–211, 213, 214, 232, 257,
 260, 268, 287, 295, 301, 310, 322,
 330, 340, 346, 355, 380, 417
 žrnovnički trokut 186, 310, 407
 Žrnovo 263, 267
 žrtva 18, 19, 27, 28, 29, 47, 49, 60, 71,
 75, 114, 119, 159, 187, 244, 257, 378
 žrtveni čin 71
 žrtvenik 28, 71, 77, 116, 192, 291, 368
 žrtvišta
 trjebišća 77, 115, 187
 žrtvovanje 71, 75, 95, 114, 244
 žrvanj XVIII, 54, 121, 132, 133, 185,
 187, 244, 324
 Žrvena peč(ina) 285
 Župa Dubrovačka 79, 165
 Županići 272, 277, 278
 Županska strana 293, 300
 župa/Župa 104, 112, 127, 139, 140,
 146, 148, 156, 174, 180, 237, 239,
 242, 243, 260, 264, 304, 375
 župni trokut 177, 273
 Žvab 374

Bilješka o autorima

Juraj Belaj rođen je 1968. godine u Ptuj, Slovenija. Školovao se u Zagrebu gdje je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao informatologiju i arheologiju 1997. godine. Na istom je fakultetu magistrirao 2001. te doktorirao 2005.

Od 1997. zaposlen je na Institutu za arheologiju u Zagrebu, godine 2013. izabran je za višeg znanstvenog suradnika. Od 1997. godine kontinuirano sudjeluje u znanstveno-istraživačkim projektima posvećenima srednjovjekovnom arheološkom nasljeđu Hrvatske, a godine 2013. voditelj je projekta „Srednjovjekovno arheološko nasljeđe Hrvatske (5.-17. stoljeće)“. Sudjelovao je u više arheoloških istraživanja u Hrvatskoj i Sloveniji, a voditelj je višegodišnjih istraživanja templarskih i ivanovačkih nalazišta u Ivancu (Stari grad s crkvom sv. Ivana Krstitelja), na Prozorju kraj Dugog Sela (crkva sv. Martina) i u Gori (crkva Uznesenja BDM), kao i na utvrđi Gradišće kod Margečana (pokusno istraživanje).

Od 2012. na Odjelu za kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu drži predavanja iz kolegija „Hrvatsko arheološko nasljeđe“.

Član je strukovnih udruga European Association of Archaeologists, Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore, Hrvatskoga arheološkog društva te Hrvatskoga hagiografskoga društva "Hagiotheca".

Znanstveni interesi kreću mu se uglavnom oko srednjovjekovnih tema: od pitanja doseobe Slavena i Hrvata te njihova ranog organiziranja novozapostotoga prostora, preko pokršćavanja i pitanja prisutnosti i utjecaja viteških redova na ovaj dio Europe, do interpretiranja određenih novovjekovnih nalaza.

Vitomir Belaj rođen je 1937. godine u Mariboru, Slovenija. Školovao se u Zagrebu, diplomirao 1961. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu etnologiju i njemački, magistrirao 1966. te doktorirao 1979. godine.

Nakon završetka studija radio je kao muzejski kustos od 1961. do 1964. u Gradskom muzeju u Varaždinu te od 1964. do 1970. u Muzeju u Ptuju, a od 1970. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu isprva kao asistent, od 1980. docent, a od 1985. do 2008. kao redoviti profesor. Nakon toga izabran je 2009. u počasno zvanje *professor emeritus*.

Predavao je i kao gost profesor u akad. god. 1989./90. na Sveučilištu u Beču, zatim na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu, na Teološkom fakultetu Matija Vlačić Ilirik, na Filozofskoj fakulteti Univerze u Ljubljani, bio je voditelj poslijediplomskoga studija etnologije, organizator je studija antropologije i prvi predstojnik Katedre za antropologiju na Filozofskome fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bio je član raznih društava, organizacija i tijela (član Permanent Councila IUAES, *Nacionalnoga vijeća za visoko obrazovanje*, predsjednik *Upravnoga vijeća Instituta za antropologiju* u Zagrebu, suosnivač i glavni urednik časopisa *Studia ethnologica Croatica*.

Član je Hrvatskoga etnološkog društva, Matice hrvatske, Hrvatskoga mariološkog instituta, dopisni je član Pontificia Academia Mariana Internationalis u Rimu, dekan TF Matija Vlačić Ilirik.

Dobitnik je Godišnje državne nagrade za znanstveni rad Republike Hrvatske za god. 1998., Velikoga priznanja Filozofske Fakultete Univerze u Ljubljani god. 1999., nagrade Hrvatskoga etnološkog društva "Milovan Gavazzi" za životno djelo (2007).

Znanstveni interesi obuhvaćaju uglavnom područje vjerovanja i običaja te njihova ukorijenjenja u mitskom svjetonazoru drevnih Slavena, te povijest etnologije u Hrvata.

